

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ та МУЗЕЄЗНАВСТВА
ТОВАРИСТВО АНТРОПОЛОГІЇ

VITA ANTIQUA
№ 7–8

Збірка наукових статей

УДК: 902 + 572
ББК: 63.4 + 28.71
В: 79

Номер рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 23 квітня 2009 р. (протокол № 8) та Вченою радою Товариства археології та антропології

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д-р іст. наук, проф. *М.І. Гладких* (головний редактор)
д-р іст. наук, проф. *Б.М. Гончар*
д-р іст. наук, проф. *В.М. Мордвінцев*
д-р іст. наук, проф. *Р.В. Терпиловський*
д-р іст. наук, проф. *В.І. Яровий*
канд. іст. наук *Н.С. Абашина* (відповідальний редактор)
канд. іст. наук *С.В. Палієнко* (відповідальний секретар)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д-р іст. наук, проф., член-кор. НАНУ *О.П. Моця*
д-р іст. наук, проф. *В.В. Ставнюк*

ЗАСНОВНИК:

Товариство археології та антропології

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64, ауд. 164

В: 79 **VITA ANTIQUA.** Збірка наукових статей. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. — № 7—8. — 300 с., 165 рис.

Реєстраційне свідоцтво КІ № 350, видане 8 лютого 1999 р.
Міністерством інформації України

Збірка присвячена 60-літтю Р.В. Терпиловського, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка та провідного наукового співробітника відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України. Статті охоплюють широке коло проблем від історіографії археології до музеєзнавства. Основне місце належить введенню до наукового обігу матеріалів археологічних пам'яток від доби палеоліту до кінця I тис. н. е.

© Товариство археології та антропології, 2009
© Колектив авторів, 2009
© ВПЦ «Київський університет», 2009
© С.І. Іванисько, обкладинка, 2009

Наукове видання

VITA ANTIQUA, 2009, № 7—8

Збірка наукових статей українською, російською та французькою мовами

Редактор та упорядник збірки: *Р.В. Терпиловський*
Редактор англійських текстів: *Т.І. Шевченко*
Технічний редактор: *С.А. Горбаненко*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром «Київський університет»

Підписано до друку 26.04.2009. Формат 60 × 84/8. Гарнітура Times.
Наклад 300 прим. Ум. друк. арк. 34,88. Обл.-вид. арк. 37,5.

Тираж віддруковано у ПП «Друкарня “Бджола”» Київ, Деміївський провулок, 6. Зам. № 1114.

**KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
HISTORICAL FACULTY
DEPARTMENT of ARCHAEOLOGY and ANTHROPOLOGY
SOCIETY of ARCHAEOLOGY and ANTHROPOLOGY**

**VITA ANTIQUA
№ 7–8**

The collection of scientific articles

<i>СИНІЦЯ Є.В.</i> Піт-стоп (до 60-річчя Р.В. Терпиловського)	9
Список друкованих праць Ростислава Всеволодовича Терпиловського	21
<i>PAKHARIEVA OLEKSANDRA.</i> Relations entre prehistoriens Russes et Français au XIX ^e et au debut du XX ^e siècles	28
<i>ПІВОВАРОВ С.В.</i> Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті (друга половина XIX ст. — 2004 р.)	34
<i>МИСЬКО Ю.В.</i> Б.О. Тимошук і розвиток археологічних досліджень у Чернівецькому університеті в контексті вивчення питань слов'яно-руської духовної культури	38
<i>ПАЛІЄНКО С.В.</i> Проблема історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи в радянському та пострадянському палеолітознавстві (кінець 50-х рр. XX ст. — початок XXI ст.)	42
<i>ТОЛОЧКО Д.В.</i> Проблема вивчення та інтерпретації трипільських площадок	50
<i>ЗЕЛЕНКО С.М., КОБЕЦ В.Д., МОРОЗОВА Я.И.</i> Подводная археология в Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко	54
<i>РЫЖОВ С.Н., МАТВИИШИНА Ж.Н., ПУДОВКИНА А.С., ЛЕВЧУК П.А.</i> Стратиграфические и планиграфические исследования палеолитической стоянки Малый Раковец IV на Закарпатье	60
<i>ГЛАДКИХ М.І., РИЖОВ С.М.</i> Між першим та четвертим житлами Межиріцького поселення	72
<i>РЕКОВЕЦ Л.И., НЕСИН В.А.</i> Новая стоянка людей позднего палеолита у села Копачив в Украине	74
<i>ШИДЛОВСЬКИЙ П.С.</i> Результати досліджень Семенівського пізньопалеолітичного комплексу в 2004—2008 рр.	78
<i>ПЯСЕЦЬКИЙ В.К.</i> Неолітичні місцезнаходження поблизу міста Славути в Малому Поліссі та деякі загальні питання неолітизації	90
<i>ПУСТОВАЛОВ С.Ж.</i> Классификация катакомбной керамики	101
<i>ДУДИН А.А.</i> О металлических деталях деревянной посуды ранних кочевников юга Восточной Европы в предскифский период	123
<i>КОЗАК Д.Н.</i> До питання про рибальство у скіфську добу на Волині	130
<i>ОЛЬГОВСЬКИЙ С.Я.</i> Бронзоліварні майстерні Північного Причорномор'я архаїчного часу (сучасний стан вивченості)	135
<i>СИВОЛАП М.П., ГОПКАЛО О.В.</i> Розкопки курганів у верхоріччі р. Золотоношка	142
<i>ПАЧКОВА С.П.</i> К вопросу о формировании территории зарубинецкой культуры (по керамическим материалам)	146
<i>ЦИНДРОВСЬКА Л.О.</i> Зарубинецькі тілоспалення могильника Дідів Шпиль	155

<i>АБАШИНА Н.С., ПЕТРАУСКАС О.В., ПЕТРАУСКАС А.В.</i> Дослідження пам'ятки пізньоримського часу Обухів-3 у 2007—2008 рр.	163
<i>ОБЛОМСКИЙ А.М.</i> Материалы поздне римского времени поселения Ксизово-17 Задонского р-на Липецкой обл.	173
<i>МАГОМЕДОВ Б.В., ДІДЕНКО С.В.</i> Дослідження черняхівських пам'яток в с. Легедзене (Черкаська область).....	197
<i>ПЕТРАУСКАС О.В., ШИШКИН Р.Г.</i> Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка-1	201
<i>БАШКАТОВ Ю.Ю.</i> До питання про походження слов'янського житла Середнього Подніпров'я (за матеріалами I—V ст.)	227
<i>СКИБА А.В.</i> Географія та умови етнічного сусідства слов'ян і кочових племен Південно-Східної Європи у VI—VII ст.	236
<i>СИНИЦЯ Є.В.</i> Комплекс будівлі 6 з Канівського поселення (розкопки 2006 року)	250
<i>КОЛОДА В.В., ГОРБАНЕНКО С.А.</i> Землеробство салтівської культури (за матеріалами Мохначанського городища)	261
<i>КЕПІН Д.В.</i> «Археопарки» в Україні: тенденції розвитку	281
<i>САМОЙЛЕНКО Л.Г.</i> Актуальні проблеми правового статусу університетських музеїв у контексті розвитку української духовності та державотворення	286
<i>СТАНИЦЫНА Г.А.</i> Неопубликованные работы В.В. Лапина в научном архиве Института археологии НАН Украины	293
ЛАПИН В.В. Об охране памятников древности (1981 г.).....	297
<i>СПИСОК СКОРОЧЕНЬ</i>	299
<i>НАШІ АВТОРИ</i>	300

<i>SINITSA E.V.</i> Pit-stop (to the sixtieth birthday of professor R.V. Terpylovsky)	9
Rostislav V. Terpylovsky's list of printed works	21
<i>PAKHARIEVA OLEKSANDRA.</i> Relationship between Russian and French prehistorians in the 19 th century and at the beginning of the 20 th century	28
<i>PIVOVAROV S.V.</i> The Development of the Archaeological Science in the University of Chernivtsi (Second Half of 19 th — 2004)	34
<i>MISKO Yu.V.</i> B.O. Tymoshchuk and the Development of the Archaeological Research in the University of Chernivtsi in the Context of Slavic-Russian Spiritual Culture Studies	38
<i>PALIENKO S.V.</i> Problem of Historical and Cultural Separation of the Upper Paleolithic of East Europe in Soviet and Postsoviet Paleolithical Science (End of the 50 ^s of 20 — Beginning of 21)	42
<i>TOLOCHKO D.V.</i> The Problem of Studying and Interpretation of Tripollian Dwellings (Areas) Remains	50
<i>ZELENKO S.M., KOBETS V.D., MOROZOVA Ya.I.</i> Underwater Archaeology at Kiev National Taras Shevchenko University	54
<i>RYZHOV S.N., MATVIISHINA G.N., PUDOVKINA A.S., LEVCHUK P.A.</i> The Study Stratigraphy and Planigraphy of Malyj Rakovets IV Site in Transcarpathia	60
<i>GLADKYH M.I., RYZHOV S.M.</i> Between the First and Fourth Mezhirich dwellings.	72
<i>REKOVEC L.I., NESIN V.A.</i> A New Site of a Prehistoric Man from the Late Paleolit at Korpachiv, Ukraine	74
<i>SHIDLOVSKY P.S.</i> Results of Investigations of Semenivka Upper Paleolithic Complex in 2004—2008	78
<i>PIASETSKY V.K.</i> Neolithic Sites near Slavuta City in Maly Polissia and some General Issues of Neolitization	90
<i>PUSTOVALOV S.Zh.</i> Catacomb Culture Pottery Classification	101
<i>DUDIN A.A.</i> About Metal Details of the Wooden Cutlery of the Early Nomads from the South of the Eastern Europe in the Pre-Scythian Period	123
<i>KOZAK D.N.</i> About the Issue of Fishing in Scythian Age at Volyn	130
<i>OLGOVSKY S.Ya.</i> Bronze Founding Workshops of Northern Black Sea Coast in Archaic Age (Modern Level of Research)	135
<i>SIVOLAP M.P., GOPKALO O.V.</i> Barrow Excavations in Upper Region of Zolotonoshka River	142
<i>PACHKOVA S.P.</i> To the Issue of Zarubintsi Culture Territory Formation (by Ceramic Materials)	146
<i>TSYNDROVSKA L.O.</i> Zarubyntsi Cremations of Didiv Shpyl Cemetery	155
<i>ABASHINA N.S., PETRAUSKAS O.V., PETRAUSKAS A.V.</i> Late Roman Period Site Obuhov-3 Research in 2007—2008	163

<i>OBLOMSKY A.M.</i> Late Roman Time Materials of Ksizovo-17 Settlement Zadonsk District Lypetsk Region	173
<i>MAGOMEDOV B.V., DIDENKO S.V.</i> Researches of Cherniahov Culture Sites in Legedzyne (Cherkassy Region)	197
<i>PETRAUSKAS O.V., SHISHKIN R.G.</i> Some Research Results of the Settlement of Cherniahov Culture in Velyka Bugaevka-1	201
<i>BASHKATOV Yu. Yu.</i> To the Issue of Slavic Dwellings Origins in Middle Dnieper Region (by the Materials of 1 st —5 th cent. AD)	227
<i>SKIBA A.V.</i> Geography and Conditions of Ethnical Neighboring Between the Slavs and Nomadic Tribes in South-Eastern Europe in 6 th —7 th cent. AD	236
<i>SINITSA E.V.</i> Complex of building 6 from Kaniv Settlement (Excavations of 2006)	250
<i>KOLODA V.V., GORBANENKO S.A.</i> Saltiv Culture Farming (by the Mohnach Hillford Materials)	261
<i>KEPIN D.V.</i> «Archaeoparks» in the Ukraine: Tendentious of Development.	281
<i>SAMOILENKO L.G.</i> Real Issues of the Legal Status of University Museums in the Context of the Ukrainian Intellectual Development and the Formation of the State	286
<i>STANITSYNA G.A.</i> Unpublished Works by V.V. Lapin in Scientific Archives of Institute of Archaeology of NAS of Ukraine	293
<u>LAPIN V.V.</u> About Protection of Monuments of an Antiquity (1981)	297
<i>ABBREVIATIONS</i>	299
<i>OUR AUTHORS.</i>	300

Є.В. Синиця
ПІТ-СТОП
(до 60-річчя Р.В. Терпиловського)

В статті висвітлюються основні події життєвого та наукового шляху професора, старшого наукового співробітника, доктора історичних наук, завідувача кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка та провідного наукового співробітника відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології Національної академії наук України Ростислава Всеволодовича Терпиловського. Коротко охарактеризовані його польові дослідження, основні публікації щодо введення у науковий обіг та інтерпретації археологічних матеріалів, а також концептуальні теоретичні узагальнення.

Ювілеї — традиційний привід для підбиття підсумків, тим більше є привід озирнутися назад коли прожито 60 років, з яких у науці — 40. Дві третини календарного життя, фактично — майже все свідоме, на ниві археології, тож є не лише що згадати, а й чим пишатися. Щоправда, шановний ювіляр не дуже полубляє славослов'я взагалі, а на свою честь тим паче. Проте чому б не сказати красне слово гарній людині та блискучому науковцю? Чому б не висловити пошану та подяку Вчителеві? Зрештою, хіба міг знати як воно буде через стільки років студент-четверокурсник, який майже п'ятнадцять років тому прийшов без жодної рекомендації у відділ археології ранніх слов'ян (тоді ще на Володимирській, 3) до щойно «захищеного» доктора Терпиловського з дещо нахабним проханням дати рецензію на свій чи не перший опус — коротеньку статтю до збірки студентських робіт? Перспектива аспірантури була тоді більш ніж примарною, те, що написанням кандидатської буде керувати саме Ростислав Всеволодович — маловірогідним. Ну, а припущення, що за якихось 10 років шановний ювіляр стане безпосереднім начальником, завідувачем кафедри, на якій працює асистент Синиця, викликало б тоді хіба що сміх.

Такий ліричний «заспів» має на меті не лише дистанціюватися від «вірнопідданих реляцій з нагоди». Дуже хотілося б, аби читач не лише зрозумів, а й відчув який він доктор Терпиловський «в реальному житті». Тому дозволимо собі ще трошки «особистих спогадів». Відповідь на питання — чому саме до Р.В. Терпиловського звернувся згаданий студент-четверокурсник досить проста. Цікавила не лише рецензія як така, важлива була ще й думка фахівця щодо життєздатності опусу в принципі, актуальності тематики, якої торкалася стаття взагалі. Тож на

питання — до кого б звернутися в Інституті археології, поставлене в університетській студентській курилці, старші товариші, більш обізнані з археологічним загалом Києва, відповіли однозначно: «Хлопче, тобі до Терпиловського. Він чи не єдиний в Інституті, хто фахово розуміється на проблемі. До того ж, поставиться до «спроби пера» доволі толерантно. Ну хіба що стаття твоя дійсно нічого не варта, тоді начувайся, скаже як є. На те вона й наука!». Лексика, звісно, була ще менш академічною, але суть саме такою.

Процедура знайомства відбувалася не без деякого тремтіння. Але після відповідей на стандартний набір питань (хто, звідки, з чим та навіщо) і вручення стосику друкованих сторінок, рецензія була обіцяна буквально через пару годин. Не зовсім типова реакція заклопотаного «по основній роботі» метра на невідомого студента, який вискочив як чортик з табакерки. За дві години студент був щасливим володарем бажаної рецензії, «відстуканої» по всій формі на друкарській машинці. Рецензії в цілому позитивної, але із ретельним зазначенням всіх недоліків та рекомендаціями щодо доопрацювання певних моментів у майбутньому. Детальніше ці моменти були розібрані у чи не годинній бесіді, що відбулася по отриманні рецензії. Йшлося зовсім не про те, що і як саме слід писати, а про те, яку найсвіжішу літературу варто почитати, матеріали яких пам'яток заслуговують на увагу у контексті теми тощо. Жодної менторської зверхності, скоріше бажання більш досвідченого підштовхнути початківця до самоперевірки, самостійного вивірення власних ідей у системі найсучасніших наукових поглядів. Само собою справили враження посилання по пам'яті на цілу купу робіт та матеріали величезної кількості пам'яток, тим більше, що було зрозуміло: жодної гри на публіку, бажання похизуватися інтелектуальним багажем, просто звичайний робочий процес.

За півтора десятки років, що минули, перше враження суттєво не змінилося. Хоча зараз спілкування із професором Терпиловським для колишнього «невідомого студента» чи не щоденний рутинний процес, відчуття, що розмовляєш з людиною, яка добре розуміється на своїй праці, впевнено володіє матеріалом та літературою,

«В начале славных дел»: останній день розкопок Пилипенкової Гори у 1969 році

завжди готова замислитися навіть над проблемою, яка не стосується безпосереднього кола наукових інтересів, залишається незмінним. Але найголовніше, що байдуже з ким спілкується Ростислав Всеволодович — студентом, аспірантом чи то колегою. Ані толерантність тону спілкування, ані коректність висловлювань, ані ґрунтовність підходу від регалій контрагента жодною мірою не залежать.

Проте, досить вже «особистих спогадів», канони жанру вимагають бодай короткої довідки про «етапи великого шляху». Та не хочеться створювати «парадний портрет в інтер'єрі», спробуємо поставити на перше місце «людину», а на друге «пароплав».

Випускник-«червонодипломник», кандидат наук, старший науковий співробітник, доктор наук, професор, завідувач кафедри. Офіційний пунктир наукового, а за великим рахунком і життєвого шляху. В назві ми недарма скористалися саме спортивним терміном. У перегонах піт-стоп — така собі проміжна зупинка: дозаправитися, змінити «резину», але аж ніяк не перепочити на лаврах, хіба що перевести дух — і якомога швидше рухатися далі. І ще одне: коли та як ти опинився на піт-стопі залежить від того, яким чином пройдено черговий етап. У випадку Р.В. Терпиловського підтверджені дипломами здобутки насправді скоріше саме констатація проходження певного етапу, піт-стоп, а не фініш. Тож і дипломи як такі були ані метою, ані винагородою за пройдено ділянку шляху, скоріше — своєрідною «відмашкою тренера» на піт-стопі: можна рухатися далі.

Почалося все ще до «офіційних перегонів». Напружене навчання у випускному класі не за-

важало Р.В. Терпиловському відвідувати «для душі» археологічний гурток при Інституті археології, в якому Д.Я. Телегін, вже тоді не просто відомий, а без перебільшень знаменитий вечний, «без п'яти хвилин» доктор наук, намагався заохотити школярів до археології. Компанія у гуртку підбралася вельми цікава: Б.В. Магомедов, С.Б. Буйських, Р.С. Орлов, С.М. Рижов, С.В. Полін. Кому з сучасних скіфологів, трипільязнавців, русистів, «античників» або фахівців зі старожитностей римського часу, принаймні, на пострадянському просторі, ці прізвища невідомі? Забігаючи наперед зазначимо, що колишні «гуртківці» зберігають дружні стосунки, що зав'язалися у середині 60-х, по цей день. Мимоволі звертаєш увагу ще на таке: Дмитро Якович і зараз, і тоді відомий серед наукового загалу перш за все як знавець старожитностей мезоліту—неоліту, але жоден з тодішніх його «гуртківців» не пішов саме у цю царину. Тож «перший вчитель», судячи по всьому, не наполягав на науковій вазі виключно власних наукових інтересів, а спромігся цікаво розповісти про різні галузі, по яких і «розбрелися» його учні.

Юнацьке захоплення археологією «для душі» одне, а вибір археології як фаху — зовсім інше. Шлях переходу «на професійні рейки» здавався досить простим та зрозумілим: після школи отримати спеціальну вищу освіту. Де? Також жодних проблем: в рідному Києві на історичному факультеті університету (на той час не потребувало уточнень у якому саме, він був єдиний — Київський державний ім. Т.Г. Шевченка) існувала одна з трьох на весь тодішній Радянський Союз кафедра, в назві якої археологія посідала перше місце, а не

була відсунута на друге, якщо не третє давньою історією, етнографією або ж спеціальними історичними дисциплінами. Археологія передувала етнографії та музеєзнавству у назві аж ніяк не за алфавітом. Від моменту заснування кафедра була орієнтована перш за все на підготовку саме археологів, що було відбито й у переліку спецкурсів, й у складі викладачів, й, зрештою, у фасі «історик-археолог», що зазначався у дипломі випускника. Тож кращого годі бажати: втілити мрію у життя можна не покидаючи рідного міста. Але...

Вступ у «профі» видався нелегким. Нещасливий збіг обставин: у 1966 було вдвічі більше випускних класів (не лише 10-ті, а ще й 11-ті, наслідок однієї з багатьох реформ середньої освіти), тож і без того чималий конкурс був вдвічі більшим. Не судилося й наступного року. Інакше як справжнім покликанням пояснити наполегливість абітурієнта важко. Після невдалої «першої спроби» Ростислав Всеволодович пішов працювати на буквально щойно (у 1965 р.) створений завод обчислювальних та керуючих машин — чи не перший в Радянському Союзі, що випускав електроніку невійськового призначення. Повернувся на завод він і після другого абітурієнтського фіаско. Здавалося б, варто спробувати здобути вищу освіту, відштовхуючись від «робочої спеціальності» — шлях досить популярний по тих часах. Вибір місця навчання куди більший: теоретиків-«фундаменталістів» готують в тому ж самому університеті, інженерів-практиків в КПП і не тільки. І романтика професії аж ніяк не менша, кібернетика, автоматизовані системи управління — найкоротший шлях у майбутнє. Але минуле чомусь приваблювало більше, тож раз по разу абітурієнт Терпиловський «штурмує» істфак.

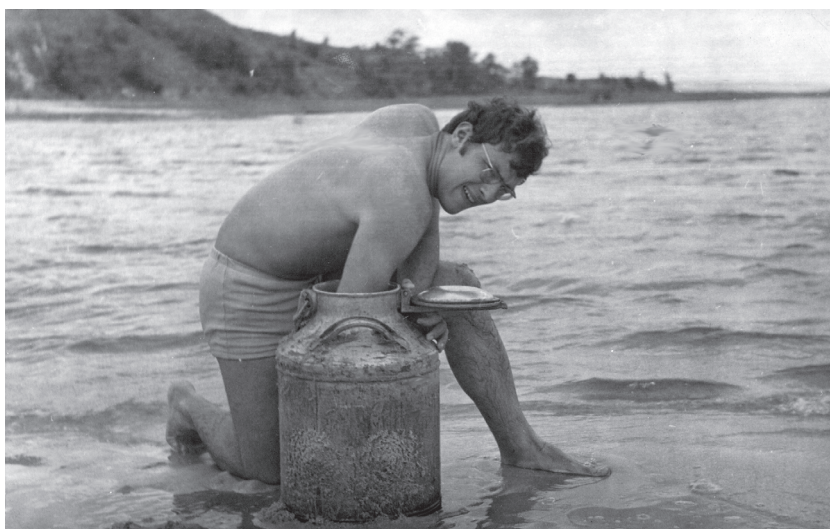
Лише у 1968, з третьої спроби юнак нарешті потрапив до університету. Щоправда, вступити вийшло лише на вечірнє відділення, але за тих обставин це було вже скоріше плюсом: з 1969

року Р.В. Терпиловський постійно працює в Інституті археології за договорами, а у 1970-му році посів першу штатну посаду — художника.

Зрозуміло, що художник — то лише назва штатної одиниці, насправді це ще й лаборант, й реставратор, й фотограф, й кресляр, далі — за вимогою. Наступні шість років робочий день присвячувався практиці, вечір — теорії, а все літо — експедиції, експедиції, експедиції. Чого варті лише назви пам'яток: Пилипенкова Гора, Бабина Гора / Дідів Шпиль, Козаровичі. Добра половина теперішніх грандів славістики та русистики київської школи виростає у експедиції Є.В. Максимова, який керував розкопками значених пам'яток. Р.В. Терпиловський поступово стає не лише співробітником, а й повноцінним співавтором Є.В. Максимова не тільки «у полі» та лабораторії, співробітництво згодом виливається у цілу низку написаних разом статей.

Отриманий Р.В. Терпиловським ще на старті наукової кар'єри досвід був, без жодного перебільшення, безцінним. Розкопки еталонних пам'яток у полі, систематичне опрацювання матеріалів цих пам'яток у лабораторії, а отже зафіксовані на рівні особистого досвіду десятки якщо не сотні комплексів, перебрані власноруч тисячі одиниць матеріалу. Що це означає для будь-якого археолога, а тим більше початківця, пояснювати немає потреби. У випадку Ростислава Всеволодовича зазначений досвід накопичувався паралельно із навчанням в університеті, де читали лекції не лише штатні викладачі, такі як М.М. Бондар та Г.Г. Мезенцева, а й сумісники, наприклад, ті самі Є.В. Максимов та Д.Я. Телегін. Тобто схематично навчання виглядало так: зранку в Інституті вивіряються креслення або ж малюється матеріал лекцій, а ввечері в університеті читається лекція щодо того, свідoctвами яких процесів є «вранішній» матеріал. Тож усвідомити механізм, за яким археологічні знахідки перетворюються на струн-

Художник, кресляр, фотограф, лаборант, реставратор, далі — за вимогою. Бабина Гора, початок 1970-х років

кі концепції культурних процесів, спостереження щодо зв'язків різних груп давнього населення, зрештою, теоретичні викладки щодо етногенезу та історії тих чи інших народів, було неважко.

Звісно, крім фахових дисциплін, зацікавленість у яких була закономірною, в університеті викладалася ще й купа «зайвого». Проте мотивація вчитися належним чином всьому, чому навчають, у студента, який отримав омріяний «студентський» далеко не з першого разу, цілком зрозуміла. І перший «піт-стоп» — отримання диплому з відзнакою не виглядає чимось дивним. «Червоного» диплома отримав не якийсь там «зубрила», а досвідчений «польовик» і «лаборант»-практик, до того ж, вже з досвідом перших виступів на наукових конференціях та написання статей. Дипломна робота, присвячена пам'яткам київського типу (тоді, щоправда, їх так ще не називали), стала згодом наріжним каменем майбутньої кандидатської.

Студентські роки були наповнені не тільки навчанням та роботою, життя було більш різнобарвним. Факт лишається фактом: надзвичайна «знахідка» — майбутня дружина — трапилася Ростиславу Всеволодовичу саме на вечірньому відділенні істфаку, а остаточно зрозуміло, що все «всерйоз та надовго», стало саме в експедиції на Канівщині. Тож навіть тут не обійшлося без археології.

Закінчення університету співпало у часі із остаточним визначенням напрямку досліджень Р.В. Терпиловського на багато років. Саме у сезон 1974 року експедиція Є.В. Максимова змінив регіон польових робіт, перебазується з правобережної Канівщини на Лівобережжя, у Подесення. Ще на початку 1970-х рр. стало зрозуміло,

що старожитності першої половини — середини I тис. н. е., виявлені у басейні Десни, мають ключове значення для розуміння культурних процесів у Східній Європі не лише зазначеного періоду. Дослідження цих пам'яток мали повніше розкрити історичну долю носіїв зарубинецької культури, а також пролити світло на процес формування археологічних культур третьої чверті I тис., тих самих, що досить впевнено пов'язували з ранньоісторичними слов'янами. Певний пріоритет у вивченні деснянських пам'яток на той момент мали колеги із Санкт-Петербурга (тодішнього Ленінграду), зокрема, маститий П.М. Третьяков та молодий, але вже достатньо досвідчений Є.О. Горюнов. Проте, справа була не в пріоритеті і не у змаганні між різними археологічними школами. Вирішення поставлених проблем потребувало розширення джерельної бази, масштабних розкопок, тому залучення до робіт київських археологів було цілком закономірним.

Гарною ілюстрацією щодо відсутності конкуренції між представниками різних шкіл були відносини, що склалися між Р.В. Терпиловським та Є.О. Горюновим. Вони познайомилися у 1976 р. в Ленінграді, певний час підтримували стосунки дистанційно, спілкуючись особисто лише на конференціях. Нагода попрацювати разом видалася у 1979 р. Кілька тижнів Р.В. Терпиловський та Є.О. Горюнов удвох об'їжджали провінційні музеї Білорусії та Смоленщини, де знайомилися з матеріалами пам'яток Верхнього Дніпра. Більш досвідчений (вже два роки, як кандидат наук) пітерець ненав'язливо допомагав молодшому колезі-киянину, який саме дописував кандидатську. Спільне опрацювання колекцій, обмін «думками з приводу» і не лише, неформальні дискусії стали

Учитель та учень. З Євгеном Володимировичем Максимовим (Ройше, 1978 рік). В нижньому ряду сидять (зліва направо): Л.В. Ярмоленко (тепер — Строчкова), І. Любавин та І.Б. Зеленецька

Начальник — надійна опора експедиції, і у серйозній роботі, і у веселощах. Глеваха, 1980 рік. Фотограф — О.М. Титова, «штатив» — Р.В. Терпиловський

при нагоді. Того ж року Р.В. Терпиловський взяв участь у розкопках Картамишева 2 на Курщині, якими керував Є.О. Горюнов. Нажаль, плідна співпраця видалася не надто тривалою, у 1981 р. Євгена Олексійовича не стало.

Назви пам'яток, на яких протягом 1974—78 рр. працювала експедиція Є.В. Максимова, тепер відомі кожному славісту: Роїще, Улянівка, Киселівка I та II. Одночасно з польовими роботами суттєво змінювалося концептуальне бачення цих старожитностей. У 1975 році вийшла друком стаття Є.О. Горюнова, де на підставі аналізу керамічних комплексів деснянських пам'яток пропонувалося їх періодизаційне членування. Наступного, 1976 року у програмній статті В.М. Даниленка вперше було обґрунтовано виділення середньодніпровських та деснянських старожитностей пізньоримського часу в окрему культурну групу — пам'ятки київського типу. Отже, здобуті в середині 1970-х рр. матеріали потребували осмислення вже в новій системі наукових поглядів.

Це завдання було вирішене Р.В. Терпиловським (з 1976 року вже молодшого наукового співробітника щойно створеного В.Д. Бараном відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології) в ході роботи над кандидатською дисертацією «Населення Нижнього та Середнього Подесення у III—V ст. н. е.». Основу роботи склали власноруч здобуті та опрацьовані матеріали деснянських пам'яток, досліджених разом з Є.В. Максимовим. Розглянуті вони на досить широкому тлі синхронних та діахронних старожитностей. Намічені попередниками контури поняття «київська археологічна культура» завдяки ретельному та всебічному

аналізу всіх складових археологічного матеріалу — будівель, поховань, керамічного комплексу, речей — набули повноцінного наповнення. Дисертаційна робота побудована за класичною схемою археологічного дослідження: типологія, хронологія, картографія, але при цьому враховані всі методичні тонкощі, такі як розрізнення закритих та відкритих комплексів, застосування статистичних методів для аналізу масового матеріалу (порівняно свіжою новацією для того часу, зокрема, було унаочнення статистичних викладок у гістограмах) тощо. Грунтовність аналітичної частини робила незаперечними виважені за формою, але достатньо революційні за змістом висновки дослідження. Захист у 1980 році кандидатської дисертації, таким чином, став знову лише констатацією блискучого проходження чергового етапу.

Якщо отримання диплому про вищу освіту — скоріше заявка на професіоналізм, то диплом кандидата — підтвердження професійного статусу і, одночасно, «пропуск» у «вищу лігу». Початок 1980-х видався плідним. Дещо перепрацьована дисертація стала відома широкому науковому загалу як перша монографія («Ранние славяне Подесенья III—V вв. н. э.», 1984). Вже наступного року Р.В. Терпиловський отримує звання старшого наукового співробітника. Того ж 1985 виходить друком «Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э.», що стала своєрідним підсумком досліджень київської школи археологів-славістів протягом 1960-х — початку 1980-х рр. В цій колективній роботі Р.В. Терпиловським написані параграфи про старожитності київської та колочинської археологічних культур, а також цілий окремий

Brothers in arms. P.V. Терпиловський та А.М. Обломський, на задньому плані — І.А. Ремех, стоїть І.Б. Зеленецька. Глеваха, 1984 рік

розділ щодо соціально-економічного розвитку населення території України протягом I тис. Написання цього розділу саме Р.В. Терпиловським, до речі, також було своєрідною «побічною дією» його кандидатської дисертації. Реконструкції господарських моделей, а також соціального устрою давнього суспільства, спираючись здебільшого на археологічні матеріали, за практично повної відсутності писемних повідомлень та етнографічних аналогій, звісно, не були особистою творчою знахідкою Р.В. Терпиловського. Проте, саме він відпрацював механізм створення таких реконструкцій щодо матеріалів другої чверті — середини I тис. н. е. з території України, а згодом, в роботі 1985 року, ця методика була застосована до всіх старожитностей I тис. на території України. Р.В. Терпиловським також була створена значна кількість ілюстрацій та здійснене загальне упорядкування всіх ілюстративних матеріалів видання.

Теоретичні узагальнення йшли обруч з польовими роботами. У першій половині — середині 1980-х Р.В. Терпиловський долучився до розвідок та розкопок значної кількості пам'яток в різних регіонах. Однак головним об'єктом його досліджень у цей час було поселення у Глевасі під Києвом. Стратиграфічна ситуація на пам'ятці (наявність київського та черняхівського шарів) дозволила на конкретному матеріалі вирішувати питання про співвідношення двох груп старожитностей пізньоримського часу у Київському Подніпров'ї. Теми контактів «киян» та «черняхівців» Р.В. Терпиловський торкався ще у кандидатській (матеріал для висвітлення цієї проблематики представлений у знахідках з Роїща). Але саме Глеваха (а також пам'ятки в Обухові, що досліджувалися практично одночасно з нею) доз-

волила ставити питання ширше: переміщення різних груп населення пізньоримського часу в регіоні, характер їх співіснування, хронологія цих процесів. Зазначена проблематика згодом посіла поважне місце у творчості Ростислава Всеволодовича, набула більш широкого територіального охоплення. Проте вже в «казусі Глевахи» добре відбитий підхід до складної проблеми «за Терпиловським»: методичні розкопки, скрупульозне опрацювання здобутого матеріалу і лише згодом — концептуальні висновки. При цьому жодних спроб генералізувати результат, вважати отриману на конкретних матеріалах модель певних процесів загальною для всього культурного кола.

Перш, ніж продовжити, слід повернутися трішечки назад за хронологією, до межі 1970—80-х рр. Саме наприкінці 70-х, у 1978 або на самому початку 1979 року, до Києва завітав студент-дипломник Московського держуніверситету на ім'я Андрій. Хлопчина писав диплом про зарубинецьку культуру, тож його цікавили знахідки та звітна документація щодо зарубинецьких пам'яток, що зберігалися у київських фондах та архіві. Хотілося також поспілкуватися з безпосередніми «учасниками подій», які брали участь у розкопках цих пам'яток. Знайомство «московського гостя» з Ростиславом Всеволодовичем та переростання цього знайомства згодом у дружбу було цілком закономірним. З одного боку, «старший товариш» був не надто старшим за віком, але з іншого — на той час встиг вже взяти участь у розкопках більшості опорних зарубинецьких та пізньозарубинецьких пам'яток України.

Знайомство це мало довготривалі наслідки. Від початку 1980-х тандем Терпиловський —

Обломський (саме таке прізвище заїжджого москвича) активно співпрацює у полі; вони проводять спільні розвідки на порубіжжі України та Росії, допомагають одне одному у розкопках. Саме у 1980-х також рельєфно проявився основний стик наукових інтересів — пізньозарубинецькі старожитності. А.М. Обломський йшов до цієї тематики «знизу», від проблеми трансформації «класичних» зарубинецьких пам'яток, Р.В. Терпиловський навпаки, «зверху», з огляду на питання формування київської культури. Але згодом зазначена різниця «шляхів» знівельовалася, співавтори аналізують культурні процеси першої половини I тис. на півдні Східної Європи як безперервний цілісний комплекс.

Творчу співдружність Обломський — Терпиловський (саме в такому порядку зазвичай фігурують прізвища у спільних роботах) ми ще неодноразово згадаємо. Взагалі зазначимо, що статті та монографії у співавторстві складають доволі помітну частину у науковому доробку Р.В. Терпиловського. На наш погляд, це яскрава ілюстрація не лише професійних, але й людських якостей Ростислава Всеволодовича. З одного боку, цілком закономірним було і залишається бажання колег співпрацювати із ерудованим, досвідченим знавцем, який бездоганно володіє матеріалом. З іншого — цей знавець завжди відповідним чином проявляє себе у «командній грі», виконуючи не лише власну частину роботи, а й перебираючи функції диспетчера, координатора, який чітко членує завдання на складові, визначає обсяг робіт, що має виконати кожен із співавторів тощо. Незайвим є згадати тут також редакторську вправність ювіляра. Тож не дивно, що саме він у другій половині 1980-х рр. очолив проблемну групу «Київська археологічна культура: витoki та подальша доля»,

кістяк якої складали здебільшого науковці Києва та Москви, але до роботи якої долучилися також представники інших міст України та Росії.

Дослідження зазначеної проблемної групи мали на увазі повний цикл: масштабні розвідки та розкопки, опрацювання колекцій матеріалу, як новознайдених, так і тих, що були здобуті дослідженнями попередніх років, введення цих матеріалів у науковий обіг, концептуальні оцінки та узагальнення.

Обсяг польових робіт можна оцінити вже за переліком експедицій другої половини 1980-х — початку 1990-х рр., у яких Р.В. Терпиловський брав участь особисто: 1986 р. — спільні з А.М. Обломським розкопки у Шишино 5 (Білгородська обл.); 1987 р. — спільно з курянином М.О. Тихомировим розкопки пам'яток в околицях с. Гочево (Курська обл.); 1987—1991 рр. — спільні з Г.М. Некрасовою розкопки черняхівського поселення та могильника київської традиції, як прийнято визначати такі пам'ятки зараз, у Боромлі (Сумська обл.); 1988 р. — розкопки разом з А.М. Обломським Рябівки 1 (Сумська обл.); 1989 р. — спільні з А.М. Обломським розвідки у верхів'ях Ворскли та розкопки Березівки 2 (Сумська обл.) і Головино (Білгородська обл.); надзвичайно насиченим видався 1990 р. — спільні з А.М. Обломським суцільне обстеження долини Сейму в межах Сумської обл. та розкопки у Рябівці 3, а також початок масштабних розкопок в урочищі Сампсоніїв Острів в околицях с. Сенча на Полтавщині разом з русистом-москвичем Ю.Ю. Моргуновим (роботи тривали протягом ще двох сезонів до 1992 р.); 1991 р. — розкопки у Сумському Посейм'ї на найбільш цікавих пам'ятках, виявлених розвідками попереднього року (Пересипки 1, Чаплища 3 та Красне 4); 1992 р. — продовження робіт поперед-

Brothers in arms-II. Р.В. Терпиловський та М.Б. Щукін. Гочево, 1987 рік

Gastarbeitern: доктор історичних наук Р.В. Терпиловський зі своїм першим аспірантом (на той момент — вже п'ять років як кандидатом історичних наук) О.В. Петраускасом на розкопках у Польщі, 1997 рік

нього року, розкопки Литвиновичів 3; 1993 р. — спільні з А.М. Обломським розкопки на Попово-Лежачах 4 (Курська обл.); 1994 р. — безпосереднє підключення до розкопок багаточислового поселення Олександрівка I в околицях Чернігова, які попереднього року розпочав місцевий археолог О.В. Шекун.

«Польовий» графік — по дві—три повноцінні експедиції за сезон, мав на увазі й не менш напружений графік «камеральний» (опрацювання здобутих матеріалів, складання звітів тощо). Проте заклопотаність експедиційними та постекспедиційними справами не заважала Ростиславу Всеволодовичу раз по раз «видавати на гора» публікації. Зазначимо лише книги, що побачили світ протягом «звітнього періоду». У 1990 р. в Києві вийшов препринт «Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины» (співатори А.М. Обломський та О.В. Петраускас). Наступного 1991 р. у Москві вийшла друком монографія «Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры» (у співавторстві з А.М. Обломським). Нарешті, 1992 р. знову у Києві, виходить «Памятники киевской культуры. Свод археологических источников» (цього разу співавтором виступає Н.С. Абашина). Праця 1990 р. — новий погляд на проблему розпаду «класичної» зарубинецької культури та співвідношення зарубинецьких і пізньозарубинецьких пам'яток. Робота 1991 р. — ретельний аналіз пізньозарубинецьких старожитностей, обґрунтування виділення їх локальних варіантів та визначення вкладу кожної групи цих старожитностей у формування київської культури. «Памятники киевской культуры» — не лише вичерпний на той час каталог пам'яток із дещо стислою, але цілком інформативною характеристикою кожного

пункту, це також ще й концептуальна робота щодо місця київських старожитностей у системі археологічних культур I тис. н. е. Згадані книги були безпосередньо пов'язані із колом наукових інтересів Ростислава Всеволодовича, його польовими роботами, стали своєрідним підсумком діяльності очолюваної ним проблемної групи. Вони вирішували двосудне завдання — повноцінне введення у науковий обіг щойно здобутих матеріалів та, одночасно, поглиблене розуміння культурних процесів першої половини — середини I тис. н. е. з огляду на ці матеріали.

В той самий період Р.В. Терпиловський працює і над більш загальною проблематикою. Колективна праця 1990 р. «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» стала своєрідним продовженням вже згаданої «Этнокультурной карты...» 1985 р. З урахуванням нових матеріалів київські археологи-славісти на чолі з В.Д. Бараном запропонували колегам своє бачення археологічних та історичних явищ I тис. н. е. в регіоні. Для викладу була обрана своєрідна «решітчаста» структура. «Горизонталі» «решітки» утворювали розділи, де розглядалися археологічні реалії; кожен розділ — окремий хронологічний зріз в межах чверті тисячоліття із сукупним оглядом матеріалу без жорсткого членування на окремі культури. «Вертикалями» були розділи, присвячені культурному, економічному та соціальному розвитку населення півдня Східної Європи, написані без огляду не лише на культурну, а й хронологічну обмеженість; кожна тема розглядалася як наскрізна від рубежу ер до постання Русі. Своєрідність підходу зумовлювала те, що авторами окремих розділів були одразу кілька фахівців. Ростислав Всеволодович брав участь у написанні «горизонтального» розділу щодо старожитностей другої чверті I тис. н. е., а також практично всіх «вертикальних» (економіка, суспільний устрій, контакти слов'ян із зовнішнім світом). Ґрунтовність праці була належним чином оцінена не лише науковим загалом, а й «на офіційному рівні»: у 1991 році колектив авторів одержав звання лауреатів Державної премії України в галузі науки та техніки — явище не таке вже й пересічне в гуманітарному секторі.

1991 рік відзначений виходом ще однієї наскрізної роботи — «Походження слов'ян», написаної Р.В. Терпиловським у співавторстві з В.Д. Бараном та Д.Н. Козаком. Книга достатньо популярна за формою викладу матеріалу, але одночасно цілком наукова за фактичним наповненням та обґрунтованістю реконструкцій. На користь останнього свідчить те, що вона і зараз, майже 20 років потому, стабільно фігурує у списках використаної літератури серйозних монографій та наукових статей.

На межі 1980—90-х Р.В. Терпиловський був залучений також до підготовки ще одного загальноючого видання. Йдеться про серію «Археологія ССРСР», задуману як двадцятитомник, що поступово виходила від початку 1980-х рр. Тому, присвяченому старожитностям першої половини I тис. н. е. лісостепової зони Східноєвропейської рівнини, судилася нелегка доля, адже його вихід планувався на початок 1990-х рр. і з огляду на зрозумілі причини опинився під загрозою. Але минулося, під назвою «Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э.» книга вийшла друком у 1993 р. В цьому томі Р.В. Терпиловським у співавторстві з його вчителем Є.В. Максимовим написаний розділ щодо пам'яток київської культури. Побіжно зауважимо, що серія в цілому успішно видавалася і надалі, незважаючи на розпад держави, археології якої вона була присвячена. З 18 томів, що існують зараз, сім вийшли після 1991 року, міцність та сталість наукових зв'язків виявилися набагато більшими від політичних. Ця ремарка має безпосереднє відношення до нашого головного героя, адже пертурбації перехідного періоду аж ніяк не позначилися на його спілкуванні та співпраці з колегами з новоутворених держав. Крім традиційних форм (конференції та конгреси, спільні дослідні проекти тощо) ця співпраця має і більш формальні складові, наприклад, регулярне опонування на захистах в Росії та Білорусії.

В самому кінці 1980-х Р.В. Терпиловський вперше спробував себе в новому амплу — наукового керівника. Першим учнем-аспірантом став О.В. Петраускас, який успішно захистив кандидатську дисертацію в 1993 році. Згодом вахту перейняв Р.Г. Шишкін, захист якого відбувся у 1996 р. Обидва ці экс-аспіранти зараз добре знані в наукових колах дослідники-черняховознавці. «Аспірантську безперервність» продовжили автор та

С.А. Горбаненко (захистилися, відповідно, у 2004 та 2005 р.), а на тепер «під крильцем» Ростислава Всеволодовича «доходить до кондиції» цілий виводок майбутніх кандидатів наук. Особистий досвід та відгуки колег — колишніх аспірантів про «Наукового» дозволяють твердити, що в якості керівника він завжди дотримується розумного балансу безжалісності та толерантності. Безжалісності до відвертих помилок, невірних трактування думок попередників або ж бажання прочитати між рядків те, чого у цих попередників насправді не написано. Щоправда, зазначена безжалісність завжди коректна у висловлюваннях (взагалі важко уявити Ростислава Всеволодовича таким, що розмовляє з будь-ким «на підвищених тонах»), хіба що іронічна, іноді навіть не без певної часточки ехидства. Ще на самому початку статті згадувалося, що «метода Терпиловського» перш за все має на меті підштовхнути до самостійного пошуку істини. Тож його типові поради як наукового керівника: перечитай, уточни, порівняй, вислови думку чіткіше. Що ж до толерантності, то тут все вкладається в один простий постулат: будь-яка висловлена думка чи то гіпотеза, в тому разі, якщо існують аргументи на її користь, має право на існування. Крапка. Навіть якщо ця гіпотеза суперечить власним поглядам «Наукового», але належним чином обґрунтована, вона розцінюється як можлива, а не як невірна. Мабуть, саме у такий спосіб, а не керівними вказівками «це пишть, а це не варто» складаються наукові школи. (Здається, саме час вкотре нагадати, що незважаючи на ювілейний привід, ми аж ніяк не маємо на меті створити «позолочену статую» доктора Терпиловського. Якщо ж у когось по прочитанні останнього абзацу залишився занадто вірнопідданський присмак, радимо поспілкуватися з будь-ким з колишніх або теперішніх аспірантів «Наукового» особисто. Переконані, зазначений присмак зникне.)

День археолога в Смоленській обл., 1999 рік. Р.В. Терпиловський серед студентів Липецького педагогічного інституту, які на честь свята перетворили експедиційний табір на «Форт-Рост»

Gastarbeitern-II: Р.В. Терпиловський та російський археолог Д.С. Коробов на розкопках у Смоленську, 1999 рік

Проте, аспірантська тема змусила нас «забігти» з першої половини 90-х рр. аж у наступне тисячоліття. Експедиційна та публікативна активність кінця 1980-х — початку 1990-х рр. була зовнішніми проявами «тектонічного» процесу — саме в цей період Р.В. Терпиловський працює над написанням докторської дисертації, захист якої від-

бувся 1995 року. Тема дослідження — «Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е.» — каже сама за себе, дрібністю задумів дисертант не страждав. Втілення у життя такого масштабного задуму виявилось цілком адекватним. Про зміст та значення зазначеної роботи можна розповідати скільки завгодно, на наш погляд, достатньо згадати лише один пасаж з опонентського відгуку відомого санкт-петербурзького археолога М.Б. Щукіна. За дослівну точність цитування не відповідаємо, але сутність була такою: Р.В. Терпиловський — це людина, яка створила київську археологічну культуру. Йшлося про те, що скрупульозна праця Р.В. Терпиловського протягом двох десятиліть дозволила повноцінно розкрити зміст київських старожитностей. Звісно, перший поштовх у визначенні цих старожитностей саме як окремого культурного явища, зроблений В.М. Даниленком, був надзвичайно важливим. Але його статтю можна порівняти навіть не з робочим кресленням, а з ескізним проектом майбутньої будівлі, тоді як Р.В. Терпиловський виконав весь цикл будівельних робіт, від видобутку «будівельних матеріалів» (польові дослідження) до «оздоблювальних робіт» (різноманітні інтерпретації). Значна увага у докторській була приділена пізньозарубинецьким старожитностям. Вони розглянуті не лише як попередники київської культури, а й як окреме цілісне археологічне явище у всьому різноманітті проявів та взаємозв'язків. Нарешті, досить широко висвітлювалися питання подальшої долі київської культури, її зв'язок із старожитностями третьої чверті I тис. н. е., тобто культурами, в носіях яких вбачають ранньоісторичних слов'ян.

На нашу думку, на користь наукової ваги докторської дисертації Р.В. Терпиловського свідчить не стільки сам її захист, що пройшов без особливих ускладнень, скільки подальша доля

Р.В. Терпиловський та А.М. Обломський під час поїздки з метою ознайомлення з фондами польських музеїв. Гданськ, 2000 рік

Р.В. Терпиловський та Анджей Ковковський гортають сторінки монографії «Славяне Поднепров'я в першій половині I тис. н. е.». Люблін, 2004 рік

роботи. Текст дисертації перетворився на чергову монографію лише майже 10 років потому, але жодною мірою не втратив актуальності. Досить показовим є й те, що виданням роботи переймалися польські колеги. «Славяне Поднепров'я в першій половині I тис. н. е.» вийшли друком в Любліні у 2004 році, що зайвий раз підкреслює: наукові здобутки доктора Терпиловського мають значення не лише на вітчизняному чи пострадянському, а й на європейському рівні.

Згадки про 1990-ті рр. дозволяють дещо «збити» пафос викладу та спуститися бодай на певний час з висот «чистої науки» на грішну землю. Розкопки, статті та книги, дисертація, а час, між тим, був не надто для науки сприятливим. Відсидітися у «башті зі слонов'ячої кістки» в добу первинного накопичення було важкувато, адже йшлося про елементарне виживання не лише у науці, а й просто на побутовому рівні. Родина, син-студент (а у майбутніх лікарів навчання забирає куди більше часу, ніж у «гуманітаріїв» або «технарів»), тож перед будь-яким чоловіком, будь він тисячу разів «світилом», постають суто чоловічі проблеми: захистити родину від негараздів лихих часів, та що там — просто прогнати. Пояснювати археологам, що існує лише один шлях професійного «заробітчанства» — господоговірні експедиції, мабуть не варто. Добра слава Ростислава Всеволодовича не лише як теоретика європейського рівня, а й як бездоганного практика-«польовика» стала при нагоді. Його залюбки запрошують до участі в новобудовчих експедиціях не лише в Україні, а й в Росії та Польщі. Проте, експедиції — то справа здебільшого сезонна, максимум на півроку. Як бути решту часу? Кавалер «повного банту» наукових ступенів, провідний науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян суміщає «високу науку» з роботою у Подільській експедиції, що проводить охоронні розкопки в історичній частині Києва практично цілий рік. Працює не як «весіль-

ний генерал» або «спеціально запрошена зірка»: «веде» розкопки, робить креслення, а при нагоді береться і за лопату. Цей неофіційний штрих до офіційного портрету, як на нас, вшент необхідний, адже рельєфно висвітлює відправну тезу пропонованої статті: «пароплав» в Ростиславі Всеволодовичі ніколи не затуляв «людину». Ситуація 1990-х зайвий раз продемонструвала, що науковий авторитет, цілком заслужений та реальний, аж ніяк не заважає доктору Терпиловському за будь-яких умов бути перш за все «чоловіком та воїном», і лише потім — «жерцем високої науки».

До речі, щодо доброї слави висококласного «польовика». Є в кар'єрі Ростислава Всеволодовича епізод, який зайвий раз підкреслює, що не він шукає звань та посад, а вони самі його цілком природно знаходять. Саме наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. він був певний час головою Польового комітету Інституту археології, органу, що надає кваліфікаційну оцінку фаховості експедиційної діяльності будь-якого археолога. Те, що саме Р.В. Терпиловський обійняв цю посаду, не викликало жодного подиву або заперечень у колег, адже до цього він був багаторічним членом Польового комітету, і його принциповість та неупередженість у питаннях якості польових робіт була добре знана. Авторитет Р.В. Терпиловського в польовій сфері знаходить застосування і тепер. Він є одним з п'яти членів Координаційної ради — своєрідного ареопагу, що вирішує спірні питання щодо «поля», які не спромігся вирішити Польовий комітет.

В цьому ж ряду доречно пригадати участь Ростислава Всеволодовича в роботі редакцій багатьох видань, а також багаторічне членство у видавничо-редакційній раді Інституту археології. Ці посади відбивають «друге обличчя Януса» — скрупульозного до в'їдливості кабінетного вченого, який схильний відшліфувати до ідеалу кожне втілення певної думки у текст.

Проте, час повернутися до послідовного опису життєвого шляху ювіляра. Робота в «полі» заради хліба насущного навіть у найскрутніші часи поєднувалася з науковими інтересами. Від другої половини 1990-х рр. Р.В. Терпиловський брав активну участь у дослідженнях пам'яток пізньоримського та гунського часу у верхів'ях Дону, допомагаючи давньому соратнику, одnodумцю та просто близькому другові А.М. Обломському (тепер вже не студенту-дипломнику МДУ, а доктору наук, керівнику групи з вивчення археології гунського періоду Інституту археології РАН). І знову назви пам'яток, що зараз на слуху у будь-кого, хто цікавиться старожитностями гунської доби: Седелки, Замятино. Такий розворот польової діяльності цілком збігався і з новим напрямком наукової цікавості Р.В. Терпиловського, що оформився ще у період опрацювання теми докторської — культурні процеси у Східній Європі на зламі першої та другої половин I тис. н. е. Контекст тут найширший, від суто археологічного — трансформація київських та черняхівських старожитностей у культури третьої чверті I тис., до глибинних історичних питань проблеми походження слов'янства. За останні 10—15 років Р.В. Терпиловським опубліковано чимало доволі різнопланових робіт з цього приводу. Публікації ці не лише відзначені традиційною коректністю у формулюванні завдань та ґрунтовністю підходу до вирішення останніх. Висловлені в них гіпотези, без перебільшення, стимулювали науковий пошук за цілою купою нових напрямків.

Останній «крутий віраж» на науковому та життєвому шляху Ростислав Всеволодович зробив порівняно недавно, у 2004 році, коли очолив кафедру археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. І знову, як то було завжди, посада сама знайшла гідного. Пропозиція щодо завідування кафедрою, яка 30 років тому вивела на науковий шлях, виявилася для Р.В. Терпиловського, м'яко кажучи, несподіваною. Річ у тім, що походила ця пропозиція не від знайомих колег — університетських археологів, а від практично незнайомого декана історичного факультету В.Ф. Колесника. Той вже кілька місяців поспіль спостерігав за манерою роботи також маловідомого йому доктора-археолога в експертній раді ВАКу. Результатами цих спостережень, зрештою, і стала згадана пропозиція. Тож наступний «піт-стоп» вкотре став лише констатацією професіоналізму на черговому етапі.

Викладацька діяльність вже на той час не була для Ростислава Всеволодовича абсолютною новиною; як «запрошений професор» він читав курси лекцій в університетах Луганська та Іжевська. Проте, штатний викладач та ще й адміністратор — то зовсім інша справа, сумніви, ймовірно, були до-

суть серйозними. Проте, згода була надана доволі швидко, тим більше, що рідний інститут, у якому пропрацьовано все життя, зовсім покидати потреби не було, Р.В. Терпиловський залишався провідним науковим, членом багатьох комітетів та рад. Залишалося й кураторство над археологічними дослідженнями Лівобережжя (експедиція Г.В. Жарова), яке Р.В. Терпиловський здійснює з 2002 року.

Оцінювати діяльність безпосереднього начальства — справа невдячна (наголошуємо на тому, що саме «невдячна», а не «небезпечна»). Занадто суб'єктивні та особистісні враження від людини, з якою працюєш пліч-опліч чи не цілий рік, не лише в аудиторії, а й в «полі» (вже п'ять сезонів Ростислав Всеволодович під час практики працює у складі Канівської експедиції, очолюваної автором). А велике бачиться краще здалеку. Згадаємо лише одне — запрошення до співавторства в написанні найсучаснішого вузівського підручника з археології, що походило від «прямих конкурентів» — викладачів археологічного магістеріуму Києво-Могилянської академії. На нашу думку, достатньо об'єктивний показник визнання професіоналізму не лише суто наукового, а й викладацького.

Завершити варто тим, з чого почали. Враження від людини та науковця від часу знайомства (спочатку — з роботами, згодом — особистого) не зазнали практично ніяких змін. Знов суто особисте, тому спробуємо об'єктизувати. За спогадами старших колег, які знають його не менше 15 років як автор, а подекуди понад чотири десятиліття, Ростислав Всеволодович завжди був таким: коректність, вдумливість, щира зацікавленість наукою як такою, а не званнями та почестями. Таким був юнак, який ще школярем вперше потрапив в Інститут археології, таким лишається доктор наук, професор, завідувач кафедри тощо. І до всього сказаного — ще й надзвичайна працьовитість та незаспокоєність. Тож 60 — лише черговий піт-стоп, життя в науці триває і варто чекати на нові знахідки, публікації, узагальнення «від доктора Терпиловського». До зустрічі на наступному піт-стопі!

E. V. Sinitsa

**PIT-STOP
(to the sixtieth birthday
of professor R.V. Terpylovsky)**

The article is dedicated to the main doings of the life and scientific path of professor, chief scientific officer, doctor of history sciences, chief of archaeology and museology department Taras Tshvchenko Kiev University and leading scientific officer of Early Slavs' archaeology in Institute of archaeology of NAS of Ukraine Rostislav V. Terpylovsky. In the article field researches, publications and speculative generalizations by professor Terpylovsky have been characterized.

**СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ
РОСТИСЛАВА ВСЕВОЛОДОВИЧА
ТЕРПИЛОВСЬКОГО**

1972

Городище епохи Київської Русі у м. Седневі // Археологічні дослідження на Україні у 1969 р. — К. — С. 61—62.

1974

Раскопки зарубинецкого городища и могильника близ г. Канева // АО 1973 г. — С. 383—384 (у співавторстві з Є.В. Максимовим, Л.О. Циндровською).

1975

Поселение середины I тыс. н. э. близ Чернигова // Новейшие открытия сов. археологов: ТД. — К. — Т. 3. — С. 59—60 (у співавторстві з Є.В. Максимовим).

Работы Зарубинецкой экспедиции // АО 1974 г. — С. 391—392 (у співавторстві з В.П. Коваленком, Є.В. Максимовим та ін.).

1976

Исследование памятников киевского типа в Среднем Подесенье // АО 1975 г. — С. 352—353 (у співавторстві з Є.В. Максимовим).

Поздnezарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье II—IV вв. // Открытия молодых археологов Украины. — Ч. 2. — С. 3.

1977

Исследования Среднеднепровской раннеславянской экспедиции // АО 1976 г. — С. 326—327 (у співавторстві з Є.В. Максимовим, Л.О. Циндровською, Н.В. Юрковою).

Новые памятники III—IV вв. н. э. в Черниговском Подесенье // Новые исследования археологических памятников на Украине. — К. — С. 123—141.

Раскопки курганов на Днепропетровщине // АО 1976 г. — С. 307—308 (у співавторстві з А.О. Козловським, С.Ж. Пустоваловим, Д.Я. Телегіним).

1978

Памятники киевского типа Подесенья и черняховская культура // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.: ТД. — Ужгород. — С. 88—89.

Поселения киевского типа близ Чернигова // Проблемы этногенеза славян. — К. — С. 91—108 (у співавторстві з Є.В. Максимовим).

Раскопки поселения у с. Роище // АО 1977 г. — С. 351—352 (у співавторстві з Є.В. Максимовим).

1979

Поселение киевского типа Роище // АО 1978 г. — С. 359—360 (у співавторстві з Є.В. Максимовим).

Поселения киевского типа у с. Ульяновка на Десне // Славяне и Русь. — К. — С. 21—37 (у співавторстві з Є.В. Максимовим).

Симпозиум ученых социалистических країн з питань походження слов'ян // УІЖ. — № 1. — С. 123—124 (у співавторстві з С.П. Пачковою).

1980

Симпозиум ученых социалистических країн з проблеми «Етногенез слов'ян» // Археологія. — № 33. — С. 109—111 (у співавторстві з В.Д. Бараном).

1981

К сложению памятников киевского типа // Актуальные проблемы археологической исследований в Украинской ССР: ТД респ. конф. молодых ученых. — К. — С. 94—95.

Некоторые типы лунниц III—V вв. в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — К. — С. 69—79 (у співавторстві з О.М. Кухарською).

О характере контактов киевской и черняховской культур // ТД симпозиума «Позднейшие судьбы черняховской культуры». — Каменец-Подольский. — С. 45—46.

Сельское хозяйство деснинских племен III—V вв. // Использование методов естественных наук в археологии. — К. — С. 93—113 (у співавторстві з Г.О. Пашкевич).

Рец.: Тимошук Б.А. Славяне Северной Буковины V—IX вв. // Общественные науки в УССР 1976—1980 гг. История. — Реферативный сборник. — К. — Ч. 2. — С. 427—428.

1982

Рец.: Баран В.Д. Черняховская культура (по материалам Верхнего Днестра и Западного Буга) //

Киеву — 1500. Общественные науки в УССР. — М.; К. — С. 160—162.

1983

Исследование памятников киевского типа в Среднем Поднепровье // АО 1981 г. — С. 326.
Этнокультурные связи племен Северной Украины в первой половине I тыс. н. э. (к выделению праславянской культурной области) // Полесье и этногенез славян: ТД. — М. — С. 20—22 (у співавторстві з Д.Н. Козаком).

1984

Горіхівські кургани на Дніпропетровщині // Археологія. — № 47. — С. 61—77 (у співавторстві з Д.Я. Телегіним, А.О. Козловським, С.Ж. Пустоваловим).

О выделении славянской археологической культуры III—V вв. // Актуальные вопросы исторической науки: сб. мат. науч. конф. — К. — С. 6—7.

О характере контактов киевской и черняховской культур // КСИА. — № 178. — С. 81—86.

Поселение III—IV вв. близ Глевахи // АО 1982 г. — С. 333—334.

Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К. — 124 с.

1985

Киевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР I тыс. н. э. — К. — С. 51—59.

Колочинская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР I тыс. н. э. — К. — С. 93—98.

Новые исследования памятников III—IV вв. в Среднем Поднепровье // ТД сов. делегации на V Междунар. конгр. слав. археологии. — М. — С. 45—46.

Обследования по Десне и Сейму // АО 1983 г. — С. 328 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Социально-экономическое развитие населения территории Украинской ССР в I тыс. н. э. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР I тыс. н. э. — К. — С. 141—156.

1986

Киевская культура // Археология Украинской ССР. — Т. 3. — К. — С. 100—113 (у співавторстві з Н.М. Кравченко).

Колочинская культура // Археология Украинской ССР. — Т. 3. — К. — С. 167—174.

Поселение Глеваха близ Киева. // АО 1984 г. — С. 317—318.

Проблемы культурного единства памятников киевского типа и задачи музеев Подесенья // Тез. обл. научно-метод. конф. — Чернигов. — С. 51—52.

Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е. // Археологія. — № 56. — С. 32—46 (у співавторстві з Д.Н. Козаком).

Слов'янське середньовічне місто. Давні слов'яни. (П'ятий Міжнародний конгрес археологів-славистів) // Вісн. АН УРСР. — № 5. — С. 84—91 (у співавторстві з І.І. Артеменком, В.Д. Бараном).

1987

Изучение многослойного поселения Глеваха // АО 1985 г. — С. 421.

К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Str. referatow. — Lublin. — С. 68—71.

V Міжнародний конгрес археологів-славистів у м. Києві // Археологія. — № 59. — С. 79—89 (у співавторстві з І.І. Артеменком, В.Д. Бараном).

Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи // Археологія. — № 57. — С. 56—67 (у співавторстві з О.П. Моцею).

1988

Новые исследования памятников III—IV вв. в Среднем Поднепровье // Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов. — К. — Т. 4. — С. 208—212.

Поселення київської культури поблизу с. Вишеньки біля Києва // Археологія. — № 62. — С. 33—41 (у співавторстві з С.П. Пачковою).

1989

К методике сравнительного анализа памятников Поднепровья римского и раннесредневекового времени // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: ТД. — К. — С. 224—226.

К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Lublin. — Т. II. — С. 231—247.

Некоторые проблемы изучения памятников первой половины I тыс. н. э. в Новгород-Северском Подесенье // Новгороду-Северскому — 1000 лет: ТД. — Чернигов; Новгород-Северский. — С. 14—17.

Новые исследования памятников первой половины I тыс. н. э. в Сумской обл. // Проблеми археології Сумщини: ТД. — Суми. — С. 54—55.

1990

Конференція радянських та польських істориків «Слов'янський світ та Римська імперія» // Археологія. — № 39 — С. 151—153.

Локальные варианты киевской культуры // VI Междунар. конгр. слав. археологи: ТД сов. делегации. — М. — С. 95—97.

Новые исследования памятников первой половины I тыс. н. э. на Сумщине // Питання археології Сумщини. — Суми. — С. 60—64.

Поселение I тыс. н. э. у с. Роище на Черниговщине // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. — М. — С. 45—74.

Поселения Гочево 1 и Гочево 2 на р. Псел // Материалы и исследования по археологии Днепро-вского Левобережья. — Курск. — С. 43—77 (у співавторстві з М.О. Тихомировим).

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К. — 488 с. (у співавторстві з В.Д. Бараном, Б.В. Магомедовим та ін.).

Славянские памятники в поречье Ворсклицы // Археологические исследования в Центральном Черноземье в 12 пятилетке: ТД. — Белгород. — С. 83—85.

1991

Киевская культура и близкие ей памятники римского времени // Гомельщина: археология, история, пам'ятники: ТД. — Гомель. — С. 36—38.

Материалы киевской культуры с поселения Рябовка 3 на Сумщине // Археология и история юго-востока Руси: ТД. — Курск. — С. 59—61 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Поселение середины I тыс. н. э. у с. Сенча // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: м-ли наук. конф. — Полтава. — Ч. II. — С. 81 (у співавторстві з Д.І. Левченком).

Походження слов'ян. — К.. — 144 с. (у співавторстві з В.Д. Бараном, Д.Н. Козаком).

Работы на Сумщине // АДУ 1990 р. — Ч. 2. — С. 3—4 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Раскопки у с. Сенча на Суле // АДУ 1990 р. — Ч. 1. — С. 43—44 (у співавторстві з Ю.Ю. Моргуновим, Д.І. Левченком, І.М. Гавриленком).

Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. — К. — 48 с. (у співавторстві з А.М. Обломським, О.В. Петраускасом).

Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М. — 176 с. (у співавторстві з А.М. Обломським).

I и II конференции «Киевская культура, ее истоки и наследие» (Курск, 1988, 1989) // СА. — № 1. — С. 296—299 (у співавторстві з І.О. Гавритухінім).

1992

Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К. — 224 с. (у співавторстві з Н.С. Абашиною).

Памятники III—VII вв. в Черниговском Подесенье // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. — Чернігів. — С. 19—24.

The Slavs of the Dnieper Basin in the Migration Period // A Conference on Medieval Archaeology in Europe. / Pre-printed Papers. — V. 4. — P. 161—166.

1993

К вопросу о балто-славянских отношениях в I тыс. н. э. // Час, помнікі, людзі. Памяці рэпрэсаваных археолагаў: ТД междунар. конф. — Мінськ. — С. 98—100 (у співавторстві з О.В. Петраускасом).

Киевская культура // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. — Археология СССР. — М. — С. 106—122 (у співавторстві з Є.В. Максимовим).

Локальные варианты киевской культуры // Славянская археология. — 1990. — Материалы по археологии России. — Вып. 1. — С. 78—88.

Новые исследования памятников колочинской культуры на территории Украины // Археология и история Юго-Востока Древней Руси: м-лы науч. конф. — Воронеж, 1993. — С. 38—40.

Памятники I в. до н. э. — VII в. н. э. у с. Деснянка близ Чернигова. — Чернигов. — 48 с. (у співавторстві з О.В. Шекуном).

Новые погребения раннесредневековых кочевников на Сумщине // Кочевники урало-казахстанских степей. — Екатеринбург. — С. 167—172 (у співавторстві з А.М. Обломським).

1994

Новые данные о раннеславянских памятниках Посеймья // Проблемы раннеслов'янської і давньоруської археології Посейм'я: м-ли наук. конф. — Білопілля. — С. 4—6 (у співавторстві з А.М. Обломським).

О связях населения Центральной Европы и востока Днепровского Левобережья в латенское и раннеримское время // Kultura przerworska. — Lublin. — Т. II. — С. 159—181 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Посейм'я у латенський час // Археологія. — № 3. — С. 41—51 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Праслов'янські старожитності Східної Європи. Перспективи пошуку // Старожитності Русі-України. — К. — С. 73—79.

Провинциально-римские импорты в ареале киевской культуры // Междунар. конф. «Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV—IX вв.): ТД. — Сімферополь. — С. 73—74.

Слов'янське поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Сенча в Середньому Посуллі // ПАЗ. — № 2. — С. 45—68 (у співавторстві з Д.І. Левченком).

Работы в Среднем Посеймье // АО 1993 г. — С. 83—84 (у співавторстві з А.М. Обломським).

1995

К проблеме формирования киевской культуры // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: м-ли іст.-археол. семінару. — Чернігів. — С. 89—90.

Пам'ятки першої половини I тис. н. е. на Житомирщині // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир. — С. 108—110.

Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е. // Матеріали до української етнології. — Вип. 1 (4). — С. 82—85.

1996

Многослойное раннеславянское поселение Александровка 1 // ТД укр. делегації на VI Міжнарод. конгресі слов'янської археології. — К. — С. 35—38 (у співавторстві з О.В. Шекуном).

Олександрівка 1 — багатощарове слов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів. — 128 с. (у співавторстві з О.В. Шекуном).

1997

До проблеми походження ранньосередньовічних культур Подніпров'я // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ; Львів. — С. 111—118.

Про характер колочинської культури Чернігівського Подесення // Проблеми історії та археології. — Харків. — С. 84.

Склавины и анты (раннеисторические славяне). — Николаев. — 24 с.

1998

Горизонт колочинской культуры поселения Александровка 1 // Archaeoslavica. — № 3. — С. 227—241 (у співавторстві з О.В. Шекуном).

Поселение Попово-Лежачи 4 и его место среди памятников киевской культуры // Acta universitatis Lodziensis. Folia archaeologica. — № 32. — С. 53—89 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Поселение Седелки и его место среди памятников поздне римского времени Днепровского Левобережья и лесостепного Подонья // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. — Воронеж. — С. 124—156 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н. е. // АЛЛУ. — Вип. 1/2. — С. 44—49.

Перспектив виставки «Давній Вишгород». — К. — 28 с. (у співавторстві з Р.С. Орловим).

Рец.: Баран В.Д. «Давні слов'яни». — К., 1998. — 336 с. // АНТ. — № 2/3. — С. 74—76.

Рец.: Приходнюк О.М. «Пеньковская культура». — Воронеж, 1998. — 170 с. // АНТ. — № 2/3. — С. 74.

Рец.: «Словник-довідник з археології» // Археологія. — № 3. — С. 145—146 (у співавторстві з Н.С. Абашиною).

1999

Исследование раннеславянского кургана у с. Бездрик // АЛЛУ. — № 2. — С. 36—37 (у співавторстві з А.М. Обломським, В.В. Приймаком).

К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // РА. — № 4. — С. 78—98 (у співавторстві з Н.С. Абашиною, А.М. Обломським).

Київський горизонт поселення Глеваха // Археологія. — № 4. — С. 95—107.

Населення лісової зони Подніпров'я I тис. н. е. — балти чи слов'яни? // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — Київ; Львів. — С. 291—298.

Пізньюзарубинецьке поселення на Черкащині // АЛЛУ. — № 2. — С. 34—36 (у співавторстві з Д.П. Куштаном, М.П. Сиволапом).

Пограниччя черняхівської та київської культур // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні: ТД семінару. — К. — С. 38—40.

Украшения круга выемчатых эмалей из с. Воронькив на Киевщине // 100 лет черняховской культуре. — К. — С. 144—149 (у співавторстві з Є.Л. Гороховським та А.І. Кубишевим).

Environment reasons of the migrations of the south-eastern Europe population in the 1st—5th centuries AD // Archaeologia Polona. — Vol. 37. — P. 71—86 (у співавторстві з А.М. Обломським та О.В. Петраускасом).

2000

Давні слов'яни та їхні сусіди: культура слов'ян // Давня історія України. — К. — Т. 3. — С. 164—190 (у співавторстві з Д.Н. Козаком).

Давні слов'яни та їхні сусіди: найдавніші писемні свідчення про слов'ян // Давня історія України. — К. — Т. 3. — С. 13—19 (у співавторстві з В.Д. Бараном, Д.Н. Козаком).

Давні слов'яни та їхні сусіди: слов'яни у другій чверті I тис. н. е. // Давня історія України. — К. — Т. 3. — С. 39—60 (у співавторстві з В.Д. Бараном).

Давні слов'яни та їхні сусіди: суспільний лад та соціальні відносини // Давня історія України. — К. — Т. 3. — С. 143—163 (у співавторстві з Я.В. Бараном).

Давні слов'яни та їхні сусіди: територія давніх слов'ян (за даними мовознавства) // Давня історія України. — К. — Т. 3. — С. 19—25 (у співавторстві з В.Д. Бараном, Д.Н. Козаком).

Киевская и черняховская культуры. Проблемы контактов // Stratum plus. — № 4. — С. 303—311.

Пізньюзарубинецьке поселення на території Більського городища // АЛЛУ. — № 1—2. — С. 70—76 (у співавторстві з О.Б. Супруненьком). Розкопки ранньослов'янського поселення Олександрівка 1 в 1994 р. // АДУ 1994—1996 рр. — К. — С. 168 (у співавторстві з Ю.М. Ситим, О.В. Шекуном).

2001

Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я) // УІЖ. — № 3. — С. 3—7.

Венетський період загальнослов'янського етногенезу (I—IV ст. н. е.) // Українознавство — наука самопізнання українського народу: м-ли X Міжнар. наук.-практич. конф. — К. — С. 55—56.

Вклад Е.А. Горюнова в развитие раннеславянской археологии // Археологические вести ИИМК РАН. — № 8. — С. 329—331.

До проблеми етногенезу слов'ян (за матеріалами Подніпров'я першої половини I тис. н. е.) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. — Львів. — С. 32—39.

Культура давніх слов'ян: мова і початки писемності // Історія української культури. — К. — Т. 1. — С. 599—604.

Культура давніх слов'ян: мрикладне мистецтво // Історія української культури. — К. — Т. 1. — С. 587—599.

Культура давніх слов'ян: технічні досягнення // Історія української культури. — К. — Т. 1. — С. 605—620.

Поздньюзарубинецкие материалы поселения Рябовка 3 // Верхнее Поднепровье и Подвинье в III—V веках н. э. Материалы / Раннеславянский мир. — Вып. 4. — М. — С. 86—98 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Про етнокультурну ситуацію III—V ст. на Правобережній Київщині // Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень: м-ли наук. конф. — грудень 2001 р., м. Фастів. — К. — С. 16—18.

Путивльское Посеймье на рубеже нашей эры и в первой половине I тыс. н. э. // Сумська старовина. — № VIII—IX. — С. 153—163 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Славянское поселение и кочевнический могильник V—VIII вв. на Ворскле // АЛЛУ. — № 1. — С. 5—16 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Черняхівська культура. Германці, слов'яни та іранці на території України в римський час // «Діти Сонця». Цивілізації давньої України. — К. — С. 137—180.

2002

Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я) // Ruthenica. — Т. 1. — С. 25—40.

Горизонт зарубинецької культури поселення Литвиновичі 3 // Кролевеччина, білі плями історії: м-ли II наук. конф. по краєзнавству. — Кролевець. — С. 5—8.

Дослідження в зоні новобудов на Чернігівщині // АБУ 2000—2001 рр. — С. 118—120 (у співавторстві з Т.М. і Г.В. Жаровими).

До проблеми контактів між київською та черняхівською культурами на ранньому етапі їх розвитку // Археологія. — № 3. — С. 18—26.

Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.): м-лы III Междунар. конф. — Тирасполь. — С. 404—406.

Кераміка рубежу нашої ери з поселення Оболонь (попередні спостереження) // Сучасні проблеми археології. — К. — С. 246—247 (у співавторстві з Г.М. Шовкопляс).

Колочинский горизонт поселения Александровка 1 близ Чернигова // Деснинские древности. — Брянск. — С. 89—92 (у співавторстві з О.В. Шекуном).

Новые славянские памятники гуннского времени в бассейне Десны // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 420—430.

2003

Венетські племена першої половини I тис. н. е. у Подніпров'ї // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I — початку II тис.). — Суми. — С. 16—22.

Знахідка сіверянських прикрас у верхоріччі Сули // Пам'ятки України. — № 4. — С. 20—22 (у співавторстві з Г.В. Жаровим).

Кераміка рубежу нашої ери з поселення Оболонь у Києві (попередні спостереження) // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К. — С. 178—190 (у співавторстві з Г.М. Шовкопляс).

К проблеме формирования киевской культуры // Дослідження з археології, історії, етнографії пам'яті Н.М. Кравченко. — К. — С. 48—57, XI—XVI.

Раннеславянский курганный могильник у с. Бездрик // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. — Суми. — С. 76—79 (у співавторстві з О.П. Журавльовим, А.М. Обломським, В.В. Приймаком, Т.І. Рудич).

Скарб прикрас волинцевської культури з верхів'їв Сули // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. — Суми. — С. 4—7 (у співавторстві з Г.В. Жаровим).

Етнокультурные процессы на территории Днепровского лесостепного Левобережья в III—V вв. // РА. — № 1. — С. 29—43 (у співавторстві з А.М. Обломським).

2004

Глеваха и Боромля (к вопросу о характере контактов между киевской и черняховской культурами на раннем этапе) // *Europa Barbarica*. — Lublin. — С. 465—475.

Дослідження на новобудовах лісостепоного Лівобережжя // АБУ 2002—2003 рр. — С. 13—14 (у співавторстві з Т.М. та Г.В. Жаровими).

Дослідження на новобудовах у Чернігівській та Сумській областях // АБУ 2002—2003 рр. — С. 125—127 (у співавторстві з Т.М. та Г.В. Жаровими).

К 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. — СПб. — С. 5—6.

Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка 1 // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К. — С. 215—238 (у співавторстві з О.В. Шекуном).

Острая Лука Дона в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени / Раннеславянский мир. — Вып. 6. — 300 с., ил. (у співавторстві з А.М. Обломським, І.Є. Бірюковим та ін.).

Поселение Сенча и его место среди памятников Днепровского Левобережья // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. — СПб. — С. 131—143.

Скарб срібних прикрас VIII століття з Андрияшівки на Сулі. — К. — 8 с. (у співавторстві з Г.В. Жаровим).

Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. / *Monumenta studia Gothica* III. — Lublin. — 220 s.

Славяне Поднепровья в I—V веках н. э. // Славянский мир Полесья в древности и средневековье: м-ли міжнар. наук. конф. — Гомель. — С. 170—176.

Хронология и этнокультурная принадлежность украшений с выемчатыми эмальями восточно-европейского круга на территории лесостепной зоны // Евразия. Этнокультурные взаимодействия и исторические судьбы: ТД науч. конф. — М. — С. 162—165 (у співавторстві з А.М. Обломським)

2005

Археологія України: Курс лекцій: навч. посібник. — К. — 504 с. (у співавторстві з Л.Л. Залізником, О.П. Моцею, В.М. Зубарем та ін.) / Розділ V. Давні слов'яни та їхні сусіди. — С. 343—426.

Давні поселення України. — К. — 190 с. (у співавторстві з М.Ю. Відейком, В.О. Петрашенко).

Наследие киевской культуры в V—VI вв. // *Archeologia o początkach Słowian*. — Kraków. — S. 387—402.

Нові охоронні дослідження пам'яток черняхівської культури на правобережжі Сули // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: м-ли наук. конф. — Глухів. — С. 36—38 (у співавторстві з Г.В. Жаровим).

Питання давньої історії України в навчальних посібниках. Критичні зауваження // Гуманітарна освіта в профільних навчальних закладах: проблеми і перспективи: м-ли VI Всеукр. наук.-практич. конф. — К. — Т. 1. — С. 193—194.

Пізньюскіфські та пізньюзарубинецькі старожитності Полтавщини. — Київ; Полтава. — 100 с. (у співавторстві з І.М. Кулатовою, О.Б. Супрунечком).

Черняхівські поховання могильника Дідів Шпиль на Канівщині // Археологія. — № 1. — С. 58—69 (у співавторстві з О.В. Петраусксом).

Early stages of the Slavs history based on archaeological data // Third International Congress on Black Sea antiquities (Pontic Congress). Preliminary program. — Prague. — P. 46—47 (у співавторстві з А.М. Обломським).

2006

Дослідження пам'яток скіфського та римського часу у Верхньому Посуллі // АЛЛУ. — № 1. — С. 89—99 (у співавторстві з Г.В. Жаровим).

Землеробство мешканців ранньослов'янських поселень Роїще та Олександрівка 1 // АЛЛУ. — № 1—2. — С. 50—60 (у співавторстві з Г.О. Пашкевич, С.А. Горбанечком).

Новые памятники скифского и римского периодов на Верхней Суле // Археологическое изучение Центральной России: тез. Междунар. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения В.П. Левенка. — Липецк. — С. 244—246 (у співавторстві з Г.В. Жаровим).

2007

Давні слов'яни та їхні сусіди на межі ер та в першій половині I тис. н. е. // Україна: хронологія розвитку. — К. — Т. 1. — С. 460—515 (у співавторстві з Н.С. Абашиною, Д.Н. Козаком, О.В. Комаром).

Киевская и вельбарская культуры. Проблема контактов // *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*. — Gdańsk. — С. 353—364.

Нові пам'ятки римського періоду у Верхньому Посуллі // Зб. наук. праць НДІ українознавства. — К. — Т. XV. — С. 107—113.

Предметы убора с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Ев-

ропы (дополнение сводов Г.Ф. Корзухиной, И.К. Фролова, Е.Л. Гороховского) // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.) / Раннеславянский мир. — Вып. 10. — С. 113—151. 287—315 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Старожитності другої — третьої чверті I тис. н. е. з околиць Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. — Чернігів. — С. 39—48.

2008

Археологія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб для студ. вищ. навч. закл. — К. — С. 29—37.

Западные импульсы в формировании славянства // Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. — Т. IV. — Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. — М. — С. 158—167.

Новые памятники III—V вв. в Северо-Восточной Украине // Труды II (XVIII) Всероссийского

археологического съезда в Суздале. — М. — Т. II. — С. 297—300.

О происхождении восточной ветви ранних славян (I—V вв. н. э.) // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале. — М. — Т. II. — С. 257—262 (у співавторстві з А.М. Обломським).

Ранние славяне в Лесостепном Поднепровье и Подонье (I—V вв. н. э.) // Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. — Т. IV. — Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. — М. — С. 122—141 (у співавторстві з А.М. Обломським).

У истоков славянства // Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. — Т. IV. — Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. — М. — С. 141—158.

Рец.: Михайлина Л.П. «Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007. — 300 с. // Археологія. — № 4. — С. 96—99 (у співавторстві з С.А. Горбаненком)

Oleksandra Pakharieva

RELATIONS ENTRE PREHISTORIENS RUSSES ET FRANÇAIS AU XIXe ET AU DEBUT DU XXe siècles

Dès 1830, l'Empire de Russie mena des études archéologiques systématiques. Cela justifia, dès 1860, la création d'administrations dirigeant l'ensemble de ces travaux scientifiques. On peut citer, parmi celles qui contribuèrent le plus à notre science: l'Académie des Sciences, la Société géographique, la Société archéologique de Saint-Petersbourg ainsi que la Société archéologique de Moscou qui devint l'initiatrice de l'organisation des congrès archéologiques en Russie.

La préhistoire de l'Empire Russe a été, au cours de sa formation et de son développement, en relation étroite avec l'Europe occidentale. Il est donc tout à fait normal qu'au cours du XIXème siècle, une collaboration scientifique internationale se soit mise en place entre les deux pays. Ces échanges, à cette époque, étaient aussi nécessaires que réguliers. Les voyages à l'étranger, les travaux en bibliothèque et en laboratoire, les participations aux colloques et les conférences permirent à la France et à la Russie, de développer des relations scientifiques étroites et durables dans le cadre des Sciences Naturelles.

Au cours du dernier tiers du XIXe siècle, des rapprochements entre la Russie et la France s'opèrent dans de nombreux domaines. Pourtant au milieu du XIXe siècle, l'histoire des relations entre les deux États révèle un fort antagonisme entre les deux pays qui peut s'expliquer d'une part par la victoire de l'Empire russe contre l'invasion de Napoléon Ier et d'autre part par la défaite de la Russie impériale lors de la guerre de Crimée (1853—1856). Pendant ce conflit, la France, coalisée avec l'Autriche, l'Angleterre et la Prusse, se dresse contre la Russie qui veut faire de la Turquie un satellite, afin de protéger les Chrétiens orthodoxes des Balkans. La défaite force les dirigeants russes à réfléchir sérieusement à la nécessité de sortir de leur isolement politique et à inaugurer une période de réformes. Par ailleurs, après la suppression du servage en 1861, la Russie entre dans la voie du développement industriel.

De son côté, la France, humiliée par la défaite de Sedan en 1870, mais devenue une République, tient à rompre son isolement diplomatique face à la Triple Alliance scellée en 1882 entre l'Allemagne prussienne, l'Autriche-Hongrie et l'Italie. La fin des années 1880, période de crise économique, voit ainsi la Russie du tsar Alexandre III et la République française se rapprocher. Malgré le caractère contre-nature de cette alliance qui réunit un régime autocratique et une démocratie républicaine, les deux pays signent une convention militaire en 1892, ratifiée en 1894.

Mais cette alliance n'est pas seulement militaire: elle est aussi économique et culturelle. Le progrès

des forces productives et l'exploitation des riches ressources naturelles de la Russie nécessitent de lourds investissements. Or, la nécessité où se trouve la France de rompre son isolement coïncide avec les importants besoins en capitaux de l'État russe. Les banquiers français trouvent en Russie un marché intéressant pour placer leurs capitaux et contribuent ainsi au développement industriel du pays. La politique d'alliance avec la Russie menée par les présidents successifs de la République française peut prendre l'aspect de fastes dignes de l'Ancien Régime. Ainsi, les visites en France du tsar Nicolas II, qui a succédé à son père en 1896 et poursuivi sa politique internationale, font l'objet d'une organisation spectaculaire, relayée par une campagne d'opinion dans la presse qui explique l'accueil triomphal fait à l'empereur par les Français. Les actes symboliques se multiplient des deux côtés: le pont Alexandre III, qui enjambe la Seine et associe les armes de Paris et de la Neva, est inauguré en grande pompe en 1900 lors de l'Exposition universelle. L'enthousiasme réciproque touche toutes les couches de la population, des enfants aux savants en passant par les fonctionnaires. Cet engouement, largement manipulé par les deux Gouvernements est dénoncé par Léon Tolstoï [Tolstoï, 1894].

Les relations entre science et société évoluent beaucoup à cette période. L'achèvement de la révolution industrielle (vers 1850—60 en France et 1870—80 en Russie) et le développement rapide de l'industrie entraînent un progrès rapide de la science qui contribue à son tour à une prospérité économique, politique, militaire et sociale. Les chercheurs qui aspirent depuis longtemps à étendre leurs connaissances à tous les domaines sont de plus en plus nombreux et se professionnalisent peu à peu, ce qui permet un essor et un dynamisme extraordinaires de l'activité scientifique, et ce, aussi bien en Russie qu'en France.

LES SOCIÉTÉS SCIENTIFIQUES EN RUSSIE

Dès 1830, des études archéologiques systématiques sont menées par l'Empire de Russie. Cela entraîne, dès 1860, la création d'administrations dirigeant l'ensemble de ces travaux scientifiques. Parmi celles qui contribuèrent le plus par la suite à notre science, on peut citer l'Académie des sciences, la

Société géographique, la Société archéologique de Saint-Petersbourg ainsi que la Société archéologique de Moscou qui devient l'initiatrice de l'organisation des congrès archéologiques en Russie.

Dans les publications russes du XVIIIe et du début du XIXe siècle, on peut trouver quelques mentions de «l'archéologie primitive» et d'outils de pierre. Parallèlement, un certain intérêt pour les objets anciens stimule la création de musées, de sociétés savantes, de nouveaux périodiques et de chaires dans les universités ainsi que l'émergence de nouvelles méthodes de fouilles archéologiques.

Grâce à des revues comme *La revue Pittoresque*, *La Bibliothèque pour la lecture*, *Le Messenger des sciences naturelles*, *La revue des Montagnes*, *Télescope*, *Antei* [Залкинд, 1960; 1962], les scientifiques russes se tiennent au courant de ce qui se passe en Europe. Il faut toutefois noter que, jusqu'en 1860, aucun savant russe ne consacre de publication au Paléolithique dans ces revues [Формозов, 1983].

Les travaux de recherches sont alors calqués sur les séances des différentes sociétés spécifiques à notre discipline. L'une des premières sociétés archéologiques en Russie est la Société d'histoire et d'antiquité d'Odessa, créée en 1839. En 1846, la Société archéo-numismatique est fondée à Saint-Petersbourg, puis rebaptisée en 1866 Société archéologique russe. Plus active et productive, la Société d'archéologie de Moscou, créée en 1864 à l'initiative du comte A. Ouvarov, présente non seulement les résultats de ses fouilles personnelles, mais aussi ceux des fouilles d'autres particuliers et de diverses organisations. On peut ainsi trouver les principales découvertes du XIXe siècle dans les travaux de cette société. Elle organise notamment le premier Congrès archéologique en 1869 [Степанский, 1975].

C'est à cette époque que l'Académie des sciences s'implique plus à fond dans l'étude du Paléolithique. En 1862, on voit apparaître pour la première fois dans ses «Notes» une publication traitant d'un programme «Sur le ramassage des antiquités préhistoriques de la Russie pour le musée ethnographique». En 1879, l'Académie des sciences affrète une expédition de recherche scientifique portant sur les stations paléolithiques et néolithiques en Russie, expédition au cours de laquelle le célèbre gisement de Kostienki est découvert.

La Société géographique russe créée en 1845 s'intéresse aussi au sujet et accorde des subventions à I. Poliakov et K. Merezhkovski pour leurs expéditions sur l'étude des stations des hommes primitifs [Формозов, 1983]. La branche anthropologique de la Société des amateurs des sciences naturelles est à l'origine de la création des départements d'anthropologie et d'ethnographie de l'université de Moscou en 1863. Notons que cette même Société organise à Moscou en 1867 une exposition ethnographique

dans laquelle sont présentés des outils de pierre envoyés par J. Boucher de Perthes et E. Lartet, collection étrangère ramenée par A. Fedchenko.

La préparation de la première exposition anthropologique débute en 1879, et de nombreux savants parcourent toute l'Europe et la Russie pour collecter les différents artefacts destinés à y être présentés [Пахарева, 2006]. Malgré l'épidémie de peste de 1892 et le nombre réduit de participants, le succès des avancées scientifiques russes produisent une forte impression sur les visiteurs étrangers. L'objet d'étude et le déroulement de l'exposition font l'objet d'une publication en quatre volumes, et les pièces de l'exposition deviennent la base des collections du Musée d'anthropologie de l'université de Moscou [АВ, 1877; 1879; 1881; 1886a]. Les collections archéologiques, quant à elles, viennent grossir le fonds du département de préhistoire.

LA DÉCOUVERTE DES STATIONS PALÉOLITHIQUES SUR LE TERRITOIRE DE L'EMPIRE RUSSE

La première découverte d'un site paléolithique en Russie occidentale a été faite par G. S. Kiriakov en 1871 dans le village de Gontsy : elle permet ainsi de dater la naissance de l'étude du Paléolithique supérieur en Europe orientale.

Les plus anciens comptes rendus de fouille de Gontsy émanent de F. Kàminskij, du collège de Lubny et du professeur K. Feofilaktov, du département de Géologie de l'université de Kiev. Ils signalent la découverte des restes osseux de six mammouths auxquels il faut ajouter des traces de cendres osseuses et 47 objets en silex. En utilisant aussi la description des vestiges et des silex trouvés sur place fournie par G.S. Kiriakov en 1871, F. Kàminskij et K. Feofilaktov concluent à une présence humaine au Paléolithique sur le site de Gontsy [Феофилактов, 1878].

La découverte du site paléolithique de Korocharovo, non loin de la ville de Mourom, revient à l'initiative du comte A. Ouvarov [Уваров, 1881, c. 112]. Celui-ci invite sur son chantier de fouilles nombre de spécialistes reconnus à l'époque en Russie : citons la présence sur le terrain des professeurs V. Antonovich, I. Poliakov et V. Dokuchaev. On y découvre une grande quantité d'outils et d'os de mammouths. C'est grâce aux progrès des méthodes de fouilles, à la finise au point d'outils de recherche mieux adaptés et à une attention particulière portée aux données géologiques et paléontologiques que le comte A. Ouvarov met au jour ce site «d'époque paléolithique» [Городцов, 1923, c. 199].

L'académicien Poliakov, quant à lui, arrive dans le village de Kostienki, non loin de la ville de Voronej, sur la rive droite du Don, en 1879. Son objectif est de vérifier les informations fournies par les fouilles réalisées en 1768 par l'académicien Gme-

lin non loin du village de Kostienki, où une grande quantité d'os de mammoths avait été trouvée. Il décide finalement de mener des fouilles et, grâce au soutien du Musée historique de Russie, poursuit ses recherches jusqu'en 1881. Ce choix s'avère judicieux et les fouilleurs découvrent, sur une surface relativement petite, les ossements de 16 mammoths et près de 330 outils en silex [Городцов, 1923, c. 192—197].

En 1893, V. Khvoika ouvre un nouveau site paléolithique dans la rue Kirilovskaja de Kiev. Il informe immédiatement V. Antonovich, P. Armashevskii et à K. Feofilaktov de cette importante découverte. La particularité de ces fouilles est qu'elles servent de terrain d'essai à l'utilisation de méthodes de fouilles en zone étendue, malgré la faible quantité de données récoltées. C'est en effet sur ce chantier que sont tentées les premières études planigraphiques avec conservation des artefacts en place dans les couches culturelles. La comparaison des données planigraphiques et de la stratigraphie permet de mettre en évidence deux couches culturelles dans leur contexte géologique. Les collections archéologiques issues des fouilles sont déposées au Musée des antiquités des arts de Kiev dont V. Khvoika est le conservateur [Яковлева, 2003, c. 19].

Certains outils lithiques de ce site sont offerts à A. Gaudry et au baron de Baye à l'occasion de leur visite à Kiev, avec l'accord de V. Khvoika. Une partie de la collection du baron de Baye provenant du site Kiev-Kirilovskaja, qui compte 39 objets, est conservée au Musée d'archéologie nationale de Saint-Germain en Laye [Яковлева, 2000, c. 96].

En 1879 et 1880, pour la première fois en Russie, K. Merezhkovsky réalise une prospection des cavernes de la presqu'île de Crimée afin de découvrir de nouvelles stations paléolithiques. Il démontre que les occupations les plus anciennes de Crimée sont des stations moustériennes, ce que confirment les données actuelles. Nous lui devons la plus ancienne découverte d'un site moustérien en Russie, la grotte du Loup, ainsi que celle de deux autres sites moustériens, Kabazi et Zamryk. Les études de K. Merezhkovsky portant sur le Paléolithique de Crimée ne sont publiées ni par la Commission archéologique, ni par aucune Société archéologique de Russie, et ce sont les *Nouvelles de la Société géographique* qui en diffusent les résultats [Формозов, 1981, c. 71—86].

Les études paléolithiques en Europe orientale s'intensifient avec la découverte du site de Mézine, dont les premiers travaux de reconnaissance débutent en 1907. Dès l'année suivante, les objets récoltés lors de ces prospections sont présentés à l'exposition du XIVe Congrès archéologique de Tchernigov. Ayant pris connaissance des os de mammoths et du matériel en silex découverts dans

ce secteur, Th. Volkov les définit comme des «artefacts d'un site paléolithique supérieur de l'époque magdalénienne» [Яковлева, 2003, c. 19; Вовк, 1911, c. 1—9].

Pour comprendre comment Th. Volkov parvient à une attribution aussi exacte de ce matériel, nous nous sommes intéressés à sa biographie. Il commence ses études de préhistoire dans les années 1890, alors qu'il vit en France, et se forme auprès de G. de Mortillet. Nous avons eu la chance inespérée de retrouver, dans les Archives de l'Institut d'archéologie de l'Académie nationale des sciences d'Ukraine, ses résumés de cours [ІА НАН України фонд Ф. Вовка АВ/74]. Ce savant ukrainien participe activement aux travaux de la Société anthropologique de Paris, publiant des articles dans les éditions françaises, où il décrit et analyse le matériel et les documents archéologiques russes. Ces écrits montrent qu'il était parfaitement à l'aise avec les outils et les connaissances scientifiques de l'Europe de l'Ouest. Th. Volkov démontre l'appartenance du gisement de Kiev-Kirilovskaja à l'âge magdalénien [Волков, 1903], alors que V. Khvoika considère le site comme plus ancien. Sur un plan technique, lors des fouilles du site de Mézine, il localise de manière très précise l'emplacement des vestiges, non seulement dans la stratigraphie, mais aussi en planigraphie, démontrant la maîtrise de son savoir-faire acquis en France. Les résultats des fouilles sont présentés lors du Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique de Genève en 1912 [Борисковский, 1941].

Les premières données concernant le peuplement, les études du territoire et les disciplines qui en découlent sont donc le fruit de ces premières études du Paléolithique. Les fouilles de Gontsy et de Mézine sont pionnières quant à la méthodologie et au traitement scientifique des données. Nous ne pouvons conclure sur l'évolution de la discipline sans insister sur la complémentarité scientifique de V. Khvoika d'une part, pour la première tentative de description de la vie quotidienne des populations paléolithiques, et de Th. Volkov d'autre part, pour la rigueur méthodologique de ses travaux scientifiques.

LA COOPÉRATION FRANCO-RUSSE EN HISTOIRE NATURELLE AU XIXe SIÈCLE

Au XIXe siècle, la coopération internationale entre savants de différents savoirs est non seulement un phénomène courant, mais relève aussi d'une certaine nécessité. La polarisation des efforts des scientifiques, en particulier hors de l'élite nationale, donne de sensibles résultats. Les voyages à l'étranger tant pour les recherches en bibliothèques, pour les travaux en laboratoires, que pour la participation aux conférences internationales ou aux colloques,

concourent au développement des relations internationales, dans les disciplines des sciences naturelles, en particulier entre la France et la Russie.

Rapports franco-russes dans les expositions et colloques

L'étude préhistorique la plus précise du Caucase revient à Ernest Chantre. Il visite pour la première fois la Russie en 1879 afin de participer à l'exposition anthropologique de Moscou. Cela lui offre l'occasion d'admirer les collections et de se lier avec les archéologues et les anthropologues russes. Dans un même temps, il est chargé de réaliser l'étude géologique du Caucase et de la Crimée. Il publie son premier livre sur le sujet en 1881 [Chantre, 1881] et retourne dans ces régions la même année. Il y fréquente les fouilles des tumulus de Kouban, où travaillent G. D. Filimonov et son équipe. Il y acquiert une importante collection d'objets, qu'il dépose au Muséum d'histoire naturelle de Lyon. E. Chantre expose ses travaux lors d'une séance de la Société archéologique de Moscou en 1890. C'est au cours de telles séances que l'on pouvait entendre des discours tels que celui de M. Harynzin «Sur l'intérêt des archéologues français pour la Russie» [ЖМНП, 1884]. Parmi les membres de cette éminente société, on compte l'historien Ernest Renan, les orientalistes G. Maspero, V. Langlois, A. Scheffer, les archéologues E. Chantre, de Baye et E. Cartailhac. Dès le premier Congrès géologique de Paris en 1878, les Russes participent aux travaux de la commission internationale de la nomenclature (A. Inostrancev) et à l'unification des désignations et des conventions des cartes géologiques, animée par G. Gelmersen et Â. Méer. A. Karpinsky, F.-U. Levinsson-Lessing et A. Pavlov représentent la Russie lors des VIIe et VIIIe sessions du Congrès international géologique qui se tiennent à Saint-Pétersbourg en 1887 et à Paris en 1900 [Исаченко, 1971].

En 1879, à l'initiative d'A. Bogdanova, le Musée d'anthropologie de Moscou est fondé à partir d'une exposition anthropologique consacrée à des pièces paléontologiques, ethnographiques et d'art national. À la demande d'A. Bogdanova, Gabriel de Mortillet, sous-directeur du Musée des antiquités nationales, accepte que le musée prête une collection d'objets paléolithiques [ЖМНП, 1879; 1896]. La délégation française, la plus imposante, se compose de A. de Quatrefages, P. Broca, G. de Mortillet, E. Chantre, E. Hamy et Magetto. Ceux-ci retrouvent à cette occasion des objets qui avaient été offerts à la Société anthropologique de Moscou par E. Chantre et E. Cartailhac.

Pendant le Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques de 1890 à Paris, la Russie est représentée par A. Bogdanov, que l'on prie d'organiser le congrès suivant à Moscou

en 1892. E. Cartailhac prend part à la préparation de cette manifestation. Malheureusement, une épidémie de peste se déclare en même temps que le congrès et effraye beaucoup de participants qui se désistent. Malgré cela, c'est encore une fois la délégation française qui est la plus nombreuse. Le baron de Baye présente un exposé consacré aux influences orientales sur l'Europe médiévale. Un des points forts de ce congrès est sans aucun doute l'exposition de cartes géographiques offertes par les maisons d'édition parisiennes Hachette et Delagrave. Les articles des archéologues français se trouvent dans le recueil des travaux du congrès, comme ceux de C. Barrière-Flavy et G. Chauvet [Barrière-Flavy, 1892, P. 86; Chauvet, 1892, P. 57].

Des rapports anthropologiques franco-russes

L'avenir de l'anthropologie dans l'Empire russe passe par ses liens étroits avec les scientifiques d'Europe occidentale. Paul Broca jette les bases de cette nouvelle science : il fonde le laboratoire d'anthropologie en 1867 et l'École d'anthropologie en 1875, où plusieurs savants de l'époque acquièrent leur formation. Dans les années 1870, la Société des amateurs d'histoire naturelle, d'anthropologie et d'ethnographie de l'université de Moscou — autour d'A. Bogdanov qui a la plus grande estime pour les acquis et l'expérience de ses collègues étrangers, — fonde le premier centre d'études anthropologiques de Russie. Des liens étroits se tissent entre la Société d'anthropologie de Paris et la section d'anthropologie de cet érudit, qui traduit en langue russe les précis de méthodologie de ses confrères français. À Paris, P. Broca, en personne, l'aide à acheter des outils de mesure ostéologiques pour ses recherches anthropologiques. C'est aussi P. Broca qui, spontanément, épaula le philosophe et anthropologue russe P. Lavrov, arrivé à Paris vers 1870. Il le recommande, entre autres, auprès de la Société d'anthropologie de Paris. La même année, le chercheur russe en devient un des membres titulaires et participe à l'élaboration de la *Revue d'Anthropologie* où il accède ensuite au conseil de rédaction. Il y travaille jusqu'en 1873. Dans les années 1870 et 1880, il s'occupe de la traduction russe des travaux des anthropologues et des sociologues français.

En 1876, D.N. Anoutchine, élève d'A. Bogdanov, est envoyé à Paris pour poursuivre ses études à l'École d'anthropologie et dans le laboratoire de P. Broca. Il suit les cours de chercheurs illustres tels que A. Gaudry, G. de Mortillet, P. Broca et P. Topinard au Jardin des plantes du Muséum d'histoire naturelle et au Collège de France. Il passe son stage d'études «morphocrâniennes» sous la direction de ces deux derniers professeurs. Grâce à une lettre de recommandation d'A. Gaudry, D.N. Anoutchine

part en 1878 dans le sud de la France pour participer aux fouilles d'archéologues d'envergure comme E. Cartailhac et E. Chantre dans la grotte de Bize et l'abri de Laugerie-Basse, et pour étudier des dolmens et des tumulus en Ardèche et dans le Jura ainsi que des cromlechs dans les Pyrénées [Богданов, 1941, c. 14—23]. Ces études en France lui apportent beaucoup et il poursuit son travail anthropologique après son retour en Russie où il fonde sa propre école.

Inversement, entre les années 1880 et 1890, de nombreux professeurs d'anthropologie de Saint-Petersbourg travaillent en France : S.N. Danilo de 1881 à 1883, A.N. Krasnov en 1887 et 1888, N.A. Obolonsky en 1887 et A.P. Pokrovsky de 1893 à 1895. Ce dernier publie une étude consacrée aux crânes découverts en Crimée, étude menée en collaboration avec Léonce Manouvrier, dans le *Bulletin de la Société d'anthropologie de Paris*. Parmi les élèves étrangers de ces professeurs d'anthropologie, on peut citer Joseph Deniker, né en Russie de parents français d'origine flamande, mais élevé à Astrakhan et à Moscou où il fait ses études, qui arrive dans les années 1870 à Paris. Il soutient sa thèse de doctorat de zoologie en Sorbonne en 1886 et occupe, par la suite, le poste de bibliothécaire principal du Muséum d'histoire naturelle. Ses travaux sont largement publiés dans les revues anthropologiques et ethnographiques françaises avec les comptes rendus des travaux de savants russes. Grâce à lui, nombre de savants sont ainsi au fait des recherches aussi bien en Russie qu'en France.

Gaudry noue une amitié avec les époux Pavlov. Lorsque A. Pavlov vient assister à ses cours en 1884 au Muséum d'histoire naturelle, c'est surtout avec la femme de ce dernier, Mme Pavlova, que Gaudry se lie particulièrement. En effet, celle-ci fait ses études, de 1882 à 1887, à l'université de Paris auprès de naturalistes reconnus. Et en 1884, alors qu'elle n'a pas encore fini ses études, elle est élue membre de la Société zoologique française où elle rencontre plusieurs chercheurs français.

Ainsi les premiers essais de coopération à la fin du XIXe siècle ont donné une bonne impulsion au développement de la coopération scientifique future. Mais celle-ci est impossible sans soutien politique. Or, le fait que la France voit la Russie comme son alliée contre l'Allemagne au cours de la deuxième moitié du XIXe siècle entraîne l'accroissement du nombre de voyages des Français en Russie. Si les voyages ne se font au début que dans un sens, les savants russes ont peu à peu la possibilité de travailler sur des collections françaises, et suivent des stages

et des études chez les professionnels progressistes étrangers. S'instaure ainsi une véritable et étroite coopération entre savants des deux pays.

CONCLUSION

Les transformations radicales des conceptions théoriques et des approches expérimentales touchent de nombreux domaines scientifiques à la fin du XIXe siècle. Ces développements rapides n'ont pu se faire que grâce à une intensification de l'information scientifique et à une accélération de sa transmission, facilitée par les contacts personnels noués entre scientifiques. De nouvelles formes d'échanges voient aussi le jour à cette époque: congrès internationaux, publications de travaux à travers la création de revues spécialisées et l'édition de monographies, élaboration de bibliographies thématiques... Le caractère international des publications permet la comparaison des résultats et contribue à rendre les critères d'évaluation scientifique plus exigeants. L'archéologie préhistorique n'échappe pas à cette règle.

Elle se développe, tant en Russie que dans les autres pays d'Europe, à partir de nombreuses découvertes fortuites du début du XVIIIe siècle à la première moitié du XIXe siècle. Grâce aux travaux des naturalistes, au matériel recueilli et aux découvertes de grottes et d'abris, la France se dote au XIXe siècle d'une nouvelle science: l'archéologie préhistorique. Les sociétés savantes et les musées permettent l'étude de ces matériaux et la fermentation des idées qui en découlent. Le développement de l'histoire naturelle en Russie prend ses racines dans l'influence majeure des recherches françaises. Un nombre important de savants russes s'implantent en France pour y faire des stages ou y poursuivre leurs études universitaires. De retour dans leur terre natale, nombre d'entre eux acquièrent une grande notoriété dans leurs domaines.

Nous avons tenté ici de montrer que le contact entre chercheurs russes et français ne s'est pas fait uniquement par le biais traditionnel des correspondances et des publications scientifiques, même si elles ont été largement présentes, mais aussi et plus naturellement, au travers de liens personnels tissés entre chercheurs des deux pays. Aucune publication, aussi complète soit-elle, ne pourra jamais restituer ces relations et ces échanges, qui traitaient autant de la confrontation des idées que de celle de leurs applications méthodologiques. Ces contacts, autant que les nouvelles formes de communication, ont concouru à planter les graines de notre discipline.

Bibliographie

Fonds d'archives

Архів Інституту археології Національної академії наук України.
Ф—А В / 74 Архів Ф.К. Вовка. «Ecole d'Anthropologie». Конспект курсів лекцій Г. де Мортільє з антропології, археології та походження французької нації 1884—1894 рр., 51 арк.

Références citées

Антропологическая выставка. — М., 1877. — 1, Т. 27. — С. 20—450.
Антропологическая выставка. — М., 1879. — 2, Т. 31. — С. 70—321.
Антропологическая выставка. — М., 1881. — 3, Ч. 1. — Т. 36. — С. 120—251.
Антропологическая выставка. — М., 1886. — 4, Ч. 1. — Т. 49. — С. 60—151.
Богданов В.В. Дмитрий Николаевич Анучин: антрополог и географ (1843—1923). — М., 1941.
Борисковский П.И. Кириловская палеолитическая стоянка // МИА. — 1941. — № 2. — С. 87—103.
Волков Ф.К. Искусство мадленской эпохи на территории Украины // АЛЮР. — 1903. — С. 15—25.
Волков Ф.К. Палеолитическая стоянка в с. Мезин // Тр. XIV АС. — Т. III. — С. 147—159.
Городцов В.А. Археология. Каменный период. — М.; Пг. — 1923. — Т. 1.
ЖМНП. — СПб., 1879. — Ч. 203. — № 5. — С. 59.
ЖМНП. — СПб., 1884. — Ч. —294. — № 7. — С. 6.
ЖМНП. — СПб., 1896. — Ч. 35. — № 6. — С. 75.
Залкинд Н.Г. Элементы антропологии в русских журналах первой половины 19 века «Антей», «Московский вестник» и «Телескоп» // ВА. — 1960. — Вып. 4. — С. 126—151.
Залкинд Н.Г. Антропология в русских популярных журналах 30-х годов 19 ст. «Московский телеграф» и «Библиотека для чтения» // ВА. — 1962. — Вып. 10. — С. 143—149.
Исаченко А.Г. Развитие географических идей. — М., 1971.
Пахарева О.С. Вплив першої антропологічної виставки на розвиток антропології у Російській імперії // Вісн. Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — Історія. — 2006. — Вип. 87—88. — С. 43—46.
Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 г. — 1975. — С. 38—55.
Уваров А.С. Археология России. Каменный период. — М., 1881. — Т. 1. — С. 147—150.

Феофилактов К.М. О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на р. Удай Лубенского уезда Полтавской губернии // Тр. III АС. — 1878. — Т. 1. — С. 153—159.

Формозов А.А. Собиратели каменных орудий в России в середине XIX века // СА. — 1981. — № 3. — С. 97—106.

Формозов А.А. Страницы изучения русской археологии. — М., 1986.

Яковлева Л.А. Основні етапи досліджень поселень з жилами та іншими конструкціями з кісток мамонта басейну Дніпра (до 130-річчя розкопок Гінців // Кам'яна доба України. — 2003. — Вип. 4. — С. 18—42.

Яковлева Л.А. Нові данні про археологічні колекції В. Хвойки з кирилівської стоянки // АНТ. — 2000. — № 4—6. — С. 96.

Barriere-Flavy C. Études sur les sépultures barbares de l'époque wisigothique dans le midi de la France // Congrès international d'archéologie préhistorique et d'anthropologie, XIe session. — Moscou, 1892. — P. 86—94.

Chantre E. Recherches paléontologiques en Russie méridionale et plus particulièrement dans le Caucase et en Crimée. — Lyon, 1881.

Chauvet G. Comparaison des industries primitives de France et d'Asie // Congrès international d'archéologie préhistorique et d'anthropologie, XIe session Moscou. — Moscou, 1892. — P. 57—74.

Tolstoj L. L'esprit chrétien et le patriotisme. — Paris, 1894 [extrait sur les fêtes franco-russes de 1893, en ligne: <http://www.diploweb.com/science-politique/tolstoj.htm>].

Oleksandra Pakharieva

RELATIONSHIP BETWEEN RUSSIAN AND FRENCH PREHISTORIANS IN THE 19th CENTURY AND AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

Systematic archeological studies were led in the Russian empire from 1830. It is justified by the creation of professional scientific organization from 1860. Among those who contributed to our science, we can cite: the Academy of sciences, the Geographical society, the Archaeological Society in St. Petersburg as well as Moscow Archaeological Society which became the organizer of the archaeological congresses in Russia.

The development of prehistory in Russian empire was in narrow relation with Western Europe. It is therefore completely normal that in the course of the 19th century an international scientific collaboration sets up between the both countries. The exchanges among scientists were as necessary as regular. Trips abroad, work in library and in laboratory, participations in symposiums and conferences allowed France and Russia to develop narrow and lasting scientific relations in Natural sciences.

С.В. Пивоваров

РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ В ЧЕРНІВЕЦЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (друга половина XIX ст. — 2004 р.)

В статті проаналізовано етапи становлення та розвитку археології в Чернівецькому університеті. На матеріалах археологічних досліджень автор з'ясовує внесок викладачів та співробітників ВНЗ у справу вивчення старожитностей регіону та популяризації археологічних знань.

Відкриття Чернівецького університету в жовтні 1875 р. стало помітною подією в науковому житті Буковинського краю. За роки існування навчального закладу декілька поколінь науковців зробили помітний внесок у вивчення різних проблем минулого регіону. Завдяки їхнім кропітким дослідженням територія Буковини перетворилася в своєрідну «археологічну Мекку», де зроблені відкриття світового значення, а багато розкопаних пам'яток стали хрестоматійними.

Розвиток археології в Чернівецькому університеті, як і історичних досліджень в цілому, можна підрозділити на ряд періодів. Так у перший період, який охоплює 1875—1914 рр., відбулося становлення археології, як історичної дисципліни. У другий — 1918—1940 рр. спостерігається певний занепад археологічних досліджень, пов'язаний із румунізацією установи. Третій період, який датується 1945—1991 рр., характеризується новим підйомом в археологічних роботах, відкриттям сотень нових пам'яток, їх обстеженням і проведенням масштабних розкопок. Для четвертого періоду, що розпочався в 1991 р. і триває до сьогодні, притаманний комплексний підхід і ціленаправлене вивчення середньовічних старожитностей регіону.

Територія Буковини тривалий час була слабовивченим в археологічному відношенні регіоном. Інтерес до місцевих старожитностей зародився серед інтелігенції краю ще в середині XIX ст. Значною мірою цьому сприяла урядова політика Австрійської держави, яка піклувалася охороною предметів старовини та пам'яток історії та культури [Михайлина, Пивоваров, 1997, с. 242—244]. В цей час вивчення місцевих старожитностей зосереджувалося в різних музейних товариствах та об'єднаннях, які виникли в Чернівцях у 1860—70-х рр. Проте вся їх діяльність носила аматорський характер і зводилася, переважно, до колекціонування предметів старовини, в тому числі і археологічних знахідок, виявлених за випадкових обставин.

На якісно новий рівень аналіз археологічного матеріалу регіону піднімається після відкриття Чернівецького університету. З цього часу спостерігається справжнє пробудження інтересу громадськості до місцевої старовини, чому безперечно сприяли науковці навчального закладу. Викладачі історичних кафедр філософського факультету Ф.Ц. фон Блюменталь (1829—1906), Й. Лозерт (1846—1936), О. Будінські (1844—1900), З. Герцберг-Френкель (1857—1913), та інші зробили досить багато для впровадження наукового підходу в дослідженні питань минувшини, використанню інформативних можливостей різних джерел, застосуванню найновіших на той час методик при їх аналізі та ознайомленні студентів і громадськості краю з останніми європейськими відкриттями [Чернівецький університет, 1995, с. 52—58; Балух, Масан, 2000, с. 5—6]. Завдяки цьому з числа випускників університету вийшло немало вчених, які в подальшому займалися археологічними дослідженнями та красназничою роботою, зокрема і на Буковині.

Серед випускників, а пізніше викладачів університету, які, займалися в той час археологічними дослідженнями, на першому місці стоїть ім'я професора Раймунда Фрідріха Кайндля (1866—1930). Науковець представляв на Буковині «Віденське антропологічне товариство» та здійснював значну подвижницьку діяльність по виявленню та науковій фіксації археологічних старожитностей і публікував повідомлення про їх знахідки на сторінках столичних та місцевих видань [Михайлина, Пивоваров, 2000, с. 34]. У 1890 р. за його активним сприянням було створено «Загальне археологічне товариство» у Чернівцях, а у 1893 р. відкритий Чернівецький крайовий музей.

Р.Ф. Кайндль одним із перших розпочав розкопки археологічних пам'яток регіону. Саме він у 1893 р. разом із віденським науковцем Й. Сомбаті та К. Ромшторфером провів перші роботи на поселенні трипільської культури в с. Шипинці. Пізніше самостійно досліджував пам'ятку у 1902—1904 рр. і виявив там значну кількість кераміки, знярядь праці, предметів побуту та решток споруд енеолітичної доби. Стараннями науковця в 1899—1900 рр. було проведено ар-

хеологічне обстеження літописного Василева, де досліджено рештки дерев'яної культової споруди, середньовічний могильник та гончарний горн. Р.Ф. Кайндль проводив також розкопки на землях інших регіонів. Зокрема, він вивчав кургани в Нижньому Городнику (Південна Буковина), розкопував енеолітичне поселення в Кошилівцях (Тернопільщина), неодноразово супроводжував віденських фахівців під час їхніх розвідок по археологічним пам'яткам Буковини. Зі своїми археологічними дослідженнями науковець знайомив студентів, досить часто здійснював із ними екскурсії на давні городища, вали та поселення Буковини, всіляко сприяв пробудженню у них інтересу до вивчення пам'яток старовини.

Матеріали своїх археологічних робіт Р.Ф. Кайндль публікував у різних фахових виданнях, місцевій пресі, а також у ряді монографічних праць, присвячених історії Чернівців та Буковини [Михайлина, Пивоваров, 1997, с. 243—245].

Важливе значення для вивчення старожитностей краю мали також дослідження професора В. Мільковича (1857—1920), який провів розкопки решток оборонних укріплень XIII—XIV ст. на горі Цецино під Чернівцями і виявив там нумізматичні матеріали та предмети озброєння середньовічного часу [Михайлина, Пивоваров, 1997, с. 245].

Загалом в цей період були закладені підвалини археології в регіоні, з'ясована давність заселення краю, проведено перші археологічні розкопки та опубліковано наукові повідомлення про матеріали цих досліджень.

Протягом другого періоду дослідження старожитностей краю значно загальмувалися, що було викликано змінами в політичному житті та входженням регіону до складу боярської Румунії. Румунізація університету, від'їзд із Буковини фахівців австрійського походження, нові вимоги до наукових розробок тощо, негативно відбилися на розвитку археології у закладі. Проте, археологічні роботи не припинилися повністю. В цей час обстеження археологічних пам'яток Буковини проводив доцент Ч. Амброжевич [Михайлина, Пивоваров, 2000, с. 34—40]. Основну увагу у своїх дослідженнях він звернув на вивчення палеолітичних пам'яток правобережжя Середнього Дністра. Завдяки його роботам було відкрито палеолітичні місцезнаходження в Прилипчому, Оселівці, Вороновиці, Бабаїному, Кормані, Ожевому, Волошковому та ін. Крім того, він займався вивченням пам'яток доби енеоліту в Дарабанах і Магалі, а також обстежив різночасові городища в Білій, Стрілецькому Куті, Оршівцях. У дослідженнях палеоліту на землях краю значну

допомогу досліднику надав тодішній студент Євзибій Лазар, який відкрив пізньопалеолітичну стоянку в с. Замостя на Черемоші, а пізніше досліджував ряд археологічних пам'яток регіону від доби енеоліту до середньовіччя [Михайлина, Пивоваров, 2000, с. 34—40].

Наступний період у розвитку археологічних досліджень в Чернівецькому університеті розпочинається в післявоєнний час. Реорганізація історичного факультету, перехід на загальнодержавні навчальні плани привів до запровадження викладання нормативного курсу «Археологія СРСР» і впровадження обов'язкової для студентів історичного факультету археологічної практики. Спочатку цей курс «Археології» читали різні викладачі, зокрема Є.В. Черезов — фахівець з історії давнього Єгипту, а практику студенти проходили в археологічних експедиціях по дослідженню палеолітичних пам'яток на Дністрі чи літописного Галича.

Важливе значення для популяризації знань по археології серед вчителів, студентів та школярів краю відіграв створений при університеті в 1957 р. музей історії університету. Його завідувач в 1957—1962 рр., випускник істфаку університету, а нині відомий український археолог, І.І. Винокур, доклав чимало зусиль до створення археологічної експозиції музею та проведенню розкопок на території Буковини та Східної Волині. Вже протягом 1957—1958 рр. під його керівництвом розпочала діяти археологічна експедиція університету, яка разом із Чернівецьким краєзнавчим музеєм (керівник досліджень Б.О. Тимошук) провела розкопки пам'яток черняхівської культури в Борівцях, Колінківцях, Санківцях, Ставчанах та Киселеві, поселень та могильника культури поянешти-лукашівка в Круглику. В той же час археологічна експедиція університету здійснила охоронні розкопки на трипільському поселенні в Магалі. У 1959 р. І.І. Винокуром була проведена комплексна експедиція по вивченню пам'яток черняхівської культури поблизу сіл Маркуші та Іванківці на Житомирщині. Протягом 1960—1961 рр. експедицією університету досліджувався безкурганний сарматський могильник у Киселеві [Михайлина, Пивоваров, 2000, с. 34—40].

1962—1965 рр. експедиціями університету продовжувалося вивчення старожитностей краю першої половини I тис. н. е. В цей час археологічні роботи у навчальному закладі очолила Л.В. Вакулєнко. Під її керівництвом було проведено обстеження різночасових пам'яток на території краю та виявлено ряд нових археологічних об'єктів. Серед них на особливу увагу заслуговують поселення культури карпатських курганів в Глинці, Драчинцях, Ясенях, Мислові та ін. пунктах

[Вакуленко, 1963, с. 73—75; Вакуленко, Городецький, 1960, с. 137—142]. Особливо важливе значення на той час мали започатковані дослідничею розкопки поселення та курганів поблизу м. Глибока. Під керівництвом Л.В. Вакуленко студенти істфаку брали участь в роботі інших експедицій, зокрема в дослідженні середньовічної Хотинської фортеці, які проводив Б.О. Тимошук [Вакуленко, Тимошук, 1966, с. 22—23].

Важливі зрушення в розвитку археологічних досліджень у Чернівецькому університеті відбулися після приходу на викладацьку роботу Б.О. Тимошука (1919—2003), видатного археолога і дослідника старожитностей краю. Протягом 1968—1977 рр. він незмінно керував експедиціями закладу, а до 1979 рр. викладав курс «Археологія СРСР». Прекрасний лектор, напрочуд ерудований дослідник закоханий в археологію, Б.О. Тимошук став засновником «Буковинської школи археології», дав путівку у життя багатьом сучасним дослідникам-археологам.

Під керівництвом науковця було проведено розкопки чисельних пам'яток слов'яно-руського часу на території Чернівецької, Івано-Франківської та Хмельницької областей. Серед них такі відомі пам'ятки, як Василів, Волока, Галиця, Горішні Ширівці, Грозинці, Дарабани, Кодин, Ленківці, Молодія, Онут, Перебиківці, Ревно, Чорнівка та багато інших.

Б.О. Тимошук розпочав плідну роботу по складанню археологічної карти Чернівецької обл., до роботи над нею активно залучалися студенти-історики. Крім того в університеті діяв археологічний гурток, члени якого по вихідним дням, разом із Б.О. Тимошуком здійснювали обстеження території регіону і виявили чимало невідомих раніше археологічних пам'яток [Тимошук, 1999; 1976; 1982].

Після переходу Б.О. Тимошука до Інституту археології у Москві викладання археології у навчальному закладі продовжив його учень Л.П. Михайлина, який також очолив археологічну експедицію університету. Протягом 1979—1991 рр. під його керівництвом було проведено ряд експедицій по вивченню слов'янських старожитностей регіону, зокрема, досліджено забудову, укріплення та структуру Ревнянського гнізда поселень, проведено розкопки на городищі в Білій, вивчено особливості оборонних конструкцій Чорнівського городища, проведено розвідкове обстеження багатьох різночасових археологічних пам'яток краю.

Із 1991 р. розпочинається новий період в розвитку археологічних досліджень у Чернівецькому університеті. З цього часу головна увага звертається на вивчення слов'янських та давньоруських пам'яток регіону, комплексний

аналіз виявленого матеріалу та питання соціально-економічного розвитку тогочасного населення краю [Михайлина, Возний, Пивоваров, 1993, с. 66—67].

Вагомими здобутками в цей період були захисти кандидатських дисертацій співробітниками університету на археологічну тематику: І.П. Возним «Чорнівське городище XII—XIII ст. (матеріальна культура, господарство та побут населення)», Б.Т. Рідушем «Печери Середнього Подністров'я в історії населення регіону», Ю.В. Мисько «Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII — першої половини XIII ст.» Певним підсумком діяльності університетської археології, який відзначив важливу роль закладу в дослідженні питань минулого, став міжнародний історико-археологічний семінар 1994 р. «Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I — на початку II тисячоліть н. е.»

У 1996 р. в університеті, з ініціативи Інституту археології НАН України та обласної держадміністрації, на базі кафедри етнології, античної та середньовічної історії, був створений Буковинський центр археологічних досліджень (БЦАД), який спочатку очолив Л.П. Михайлина, а пізніше С.В. Пивоваров. Співробітники центру продовжили вивчення середньовічних старожитностей регіону [Буковинський центр археологічних досліджень]. Основні дослідження вони зосередили на вивченні літописних поселень краю, аналізі процесу та еволюції язичницьких та християнських старожитностей, дослідженні матеріальної культури, господарства, військової справи, побуту населення краю у середньовічний час. Ними проведено археологічні розкопки у Ревному, Василеві, Онуті, Ленківцях, Галиці, Зеленій Липі, Недобоївцях та інших пунктах регіону. Результатом діяльності центру, окрім археологічних досліджень, стало видання ряду наукових праць. Так, було здійснено видавництво робіт: Л.П. Михайлини «Населення Верхнього Попруття VII—X ст.», Б.О. Тимошука «Східні слов'яни VII—X ст.: полуддя, язичництво, початки держави», І.П. Возного «Чорнівське городище — феодальна садиба XII—XIII ст.», І.П. Русанової «Истоки славянського язичества. Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.», С.В. Пивоварова «Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра», «Нумізматичні старожитності Буковини», трьох випусків «Археологічних студій» (2000, 2003, 2008 рр.) та ін.

Підсумовуючи розвиток археології в Чернівецькому університеті (з 2000 р. — національ-

ного) необхідно зазначити, що заклад виховав багатьох вітчизняних науковців, які стали гордістю української археологічної науки. Це Д.Я. Телегін (випускник 1949 р.) — доктор історичних наук, І.І. Винокур (випускник 1952 р.) — доктор історичних наук, О.М. Приходнюк (випускник 1964 р.) — доктор історичних наук, Л.В. Вакуленко (випускниця 1961 р.) — кандидат історичних наук, І.П. Герета (випускник 1962 р.), Б.П. Томенчук (випускник 1978 р.), В.М. Войнаровський (випускник 1980 р.), М.А. Філіпчук (випускник 1982 р.), М.О. Ягодинська (випускниця 1983 р.).

Аналізуючи розвиток археології в Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича необхідно відзначити, що заклад став важливою ланкою по дослідженню археологічних старожитностей краю, підготовці фахівців — археологів і досить багато зробив для популяризації археологічних знань серед інтелігенції, вчителів, учнів та населення Буковинського краю.

Література

- Балух В., Масан О. Вивчення і викладання стародавньої, античної та середньовічної історії в Чернівецькому університеті (1875—2000 рр.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — 2000. — Т. 3. — С. 5—17.
- Буковинський центр археологічних досліджень: тематичний покажчик публікацій. — Чернівці, 2003.
- Вакуленко Л.В. Итоги работ археологической экспедиции Черновицкого университета в 1963 г. // ТД XX научной сессии. — Черновцы, 1964. — С. 73—75.
- Вакуленко Л.В. Раскопки поселения культуры карпатских курганов у с. Глубокоє // ТД XXII научной сессии. — Черновцы, 1966. — С. 30—33.
- Вакуленко Л.В., Городецький Е.П. Розвідкові розкопки на поселенні культури полів поховань Східної Волині // Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету. — 1960. — Т. VIII. — С. 137—142.
- Вакуленко Л.В., Тимощук Б.А. Археологические памятники Хотина и его окрестностей // ТД XXII научной сессии. — Черновцы, 1966. — С. 22—23.
- Винокур И.С., Вакуленко Л.В. Кисилевский могильник I—II вв. н. э. // КСИА. — 1967. — Вып. 112. — С. 126—130.
- Винокур И.С. Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала // Археологія. — 1966. — Т. XX. — С. 157—162.
- Винокур И.С. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. // Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету. — 1960. — Т. VIII. — С. 5—130.
- Возний І.П. Чорнівське городище — феодальна садиба XII—XIII ст. — Чернівці, 1998.

Мисько Ю.В. Релігійні уявлення слов'яно-руського населення Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — 2002. — Т. 1. — С. 115—125.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попругтя VII—X ст. — Чернівці, 1997.

Михайлина Л.П., Возний І.П., Пивоваров С.В. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету // АДУ 1991 р. — 1993. — С. 66—67.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Вивчення старожитностей Буковини в XIX — на початку XX ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. — Київ; Чернівці, 1997. — С. 242—249.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — 2000. — Т. 3. — С. 34—45.

Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. — Чернівці, 2001.

Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). — Чернівці, 2002.

Рідуш Б.Т. Печерні монастирі Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — 1997. — Вип. 3. — С. 108—111.

Тимощук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська. — Ужгород, 1969.

Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.

Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982.

Тимощук Б.О. Східні слов'яни VII—X ст.: полуддя, язичництво, початки держави. — Чернівці, 1999.

Тимощук Б.А., Винокур И.С. Памятники полей погребений на Буковине // КСИА. — 1962. — Вып. 90. — С. 73—77.

Тимощук Б.А., Винокур И.С. Памятники черняховской культуры на Буковине // МИА. — 1964. — С. 186—196.

Русанова И.П. Истоки славянского язычества. Культурные сооружения Центральной и восточной Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Черновцы, 2002.

Русанова И.П., Тимощук Б.А. Кодин — славянские поселения V—VIII вв. н. э. на р. Прут. — М., 1984.

Чернівецький університет. 1875—1995. Сторінки історії. — Чернівці, 1995.

S. V. Pivovarov

THE DEVELOPMENT OF THE ARCHAEOLOGICAL SCIENCE IN THE UNIVERSITY OF CHERNIVTSI (second half 19th — 2004)

In the article the stages of settling and development of archeology in the University of Chernivtsi have been analyzed. Based on the materials from archeological researches the author clarifies the university professors. And staff members. input into the issue of the region antiques research and the archeological knowledge promotion

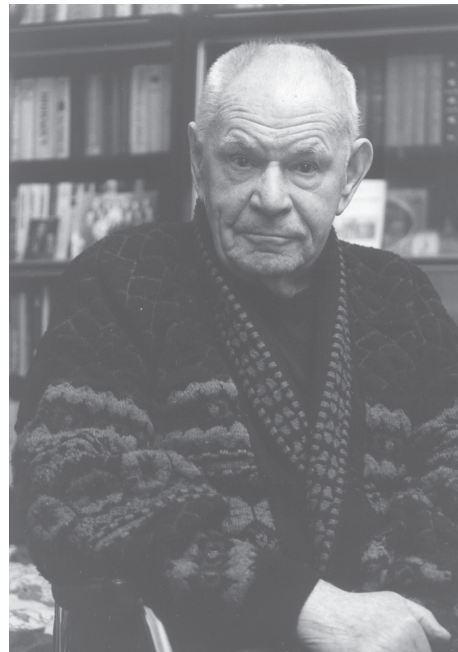
Б.О. ТИМОЩУК І РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЧЕРНІВЕЦЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена археологічним дослідженням і науковому доробку Б.О. Тимощука в області слов'яно-руських старожитностей, пов'язаних з духовною культурою населення Верхнього Попруття і Середнього Подністр'я VI—XIII ст. Розглядається період співпраці науковця з Чернівецьким університетом у 1950—80-ті рр.

Розв'язання питань, пов'язаних з слов'яно-руською духовною культурою, потребує залучення великого обсягу джерел, які накопичені у різних галузях історичних наук, у тому числі і археологічній, база даних якої весь час поповнюється завдяки постійному введенню до обігу нових матеріалів. Передісторію дослідження окресленої проблематики у Чернівецькому університеті можна пов'язати з ім'ям його професора Р.Ф. Кайндля, представника «Віденського антропологічного товариства». Він започаткував наукові археологічні студії християнських старожитностей Буковини, першим провівши у 1899 і 1900 рр. обстеження залишків літописного Васи́лева на Дністрі (нині с. Васи́лів Заставнівського р-ну Чернівецької обл.) [Фрунчак, Фантух, 1998, с. 91]. Кайндль відкрив на західному схилі гори Хом фундаменти давньої церкви, посередині яких знаходилися кам'яні саркофаги з рештками поховань, а також могильник XII—XIII ст. з кістками, фрагментами давньоруської кераміки, уламками кременю [Kaindl, 1901, р. 47].

Але справді планомірне вивчення пам'яток, які тією чи іншою мірою дають матеріал для реконструкції уявлень про розвиток духовної культури слов'яно-руського населення регіону, розпочався тільки після II світової війни. Тоді ж питання з цієї тематики почали висвітлюватися у науковій літературі. Це пов'язано, головним чином, з діяльністю Бориса Онисимовича Тимощука (1919—2003 рр.). Обіймаючи з 1947 р. посаду зав. відділом дорадянського періоду Чернівецького обласного краєзнавчого музею, він був керівником його археологічної експедиції, а з 1968 р. працював на історичному факультеті і очолював археологічну експедицію ЧДУ [Масан, 1999, с. 8, 14]. Людина складної долі, маючи за плечима факультет робітничо-селянської молоді Житомирського педфаку і заочне відділення істфаку Одеського педінституту, пройшовши воєнні перипетії і жахи фашистських концтаборів, Б.О. Тимощук, всупереч тиску радянської

системи, не зламався, зміг піднятися від простого землекопа археологічної експедиції до науковця видатного рівня, доктора історичних наук, маститого археолога, який полишив по собі цілу плеяду послідовників¹. Його цікавила широка наукова проблематика — від доби палеоліту до пізнього середньовіччя, але з часом головну увагу науковець зосередив на дослідженні середньовічного періоду, що включало і питання слов'яно-руської духовної культури. Вдосконалюючи методику польових пошуків, Б.О. Тимощук проводить суцільне археологічне обстеження двох мікрорегіонів: Пруто-Сіретського межиріччя та Хотинської височини [Филипчук, 1998, с. 66]. Внаслідок такого підходу було виявлено і обстежено понад 40 пам'яток, які пов'язані з релігійними віруваннями місцевого середньовічного населення.

Одним з напрямків діяльності Б.О. Тимощука було вивчення християнських старожитностей означеного регіону, серед яких важливе місце посідають залишки білокам'яного храму давньоруського Васи́лева. 1958—1959 рр. тут

¹ Висловлюємо щирі вдячність О.М. Масану за надану можливість публікації однієї з останніх фотографій Б.О. Тимощука.

були проведені стаціонарні розкопки. В роботі експедиції взяли участь, крім науковців музею, П.П. Бирня (Кишинів) та І.К. Свешников (Львів), мистецтвознавець Г.Н. Логвин (Київ) [Тимошук, 1992, с. 4]. Основним об'єктом досліджень стали фундаменти триапсидного храму XII ст., де були знайдені архітектурні деталі, культові речі, давні поховання, полив'яні плитки, уламки глиняного посуду та інші предмети, які допомогли встановити структуру та історію цієї монументальної споруди [Тимошук, 1992, с. 21]. Архітектурні обміри решток будівлі зробив Г.Н. Логвин, на підставі яких була здійснена її графічна реконструкція [Тимошук, Логвин, 1960, с. 26—27; Логвин, Тимошук, 1961, с. 37—50]. Результати вивчення давньоруського Василева, зокрема його визначної християнської архітектурної пам'ятки, було узагальнено в ряді праць Б.О. Тимошука [Тимошук, 1952, с. 397—400; Тимошук, 1975, с. 264—265; Тимошук, 1986, с. 339—340; Тимошук, 1989, с. 339—340; Тимошук, 1992; Русанова, Тимошук, 1981, с. 111—118].

Рештки ще однієї церковної споруди XII—XIII ст. були знайдені Б.О. Тимошуком неподалік від с. Вікно Заставнівського р-ну, в ур. Мартинівка під час розвідок Чернівецького краєзнавчого музею 1960 р. [Тимошук, 1960, арк. 1]. На основі матеріалів розкопок йому вдалося реконструювати план будівлі як однефної, одноапсидної дерев'яної церкви.

У різні роки вчений відкрив велику кількість християнських поховальних пам'яток у багатьох населених пунктах Чернівецької області. На виявленому у 1948 р. давньоруському могильнику біля поселення в с. Ошихліби (Кіцманського р-ну) дослідник обстежив жертвні ритуальні ями. Надалі ним проводилися розвідувальні розкопки поодиноких або цілих груп поховань на давньоруських некрополях Миткова, Мусорівки, Дорошівців, Погорілівки (Заставнівського р-ну), Маморниці (Герцаївського), Дарабанів, Перебиківців, Пригородка, Ярівки (Хотинського р-ну), Іванківців, Малятинців, Кіцманя (Кіцманського р-ну), Ленківців (Кельменецького р-ну), Кулішівки (Сокирянського р-ну) та інших. У Василеві науковцем проведені дослідження на чотирьох кладовищах XII—XIII ст. [Тимошук, 1982, с. 159—161; Тимошук, 1992, с. 4]. У 1953 і 1957 рр. Б.О. Тимошук за межами укріпленого посаду Ленківецького городища обстежив 16 ґрунтових поховань [Тимошук, 1982, с. 177—178]. Ним же було вивчено цікавий з точки зору поширення християнського світогляду могильник з 15 курганів біля с. Горішні Ширівці (Заставнівського р-ну) [Тимошук, 1982, с. 63—65].

Ще одним напрямком діяльності науковця було вивчення пам'яток слов'янських мешкан-

ців краю, багато з яких пов'язуються з їхнім язичницьким світоглядом. Для розуміння язичницького поховального обряду важливими були дослідження поховань періоду VI—VIII ст., які виявлені у невеликій кількості, від чого збільшується їхня інформативна цінність. Це курганний могильник біля с. Чепони Хотинського р-ну, два з чотирьох курганів якого були розкопані 1966—1967 рр. Б.О. Тимошуком разом з О.М. Приходнюком та І.С. Винокуром [Тимошук, 1976, с. 94—95; Приходнюк, 1975, с. 41, 109], а також безкурганне трупоспалення в урні, розчищене О.М. Приходнюком 1967 р. в ур. Ягозимичне на хуторі Корнешти Хотинського р-ну [Приходнюк, 1975, с. 109].

Нові дані у контексті вивчення слов'янського поховального обряду були отримані при розкопках виявленого у 1978 р. курганного могильника біля с. Чорнівка Новоселицького р-ну. Він вивчався в 1979 р. експедиціями Чернівецького держуніверситету та ІА АН СРСР під керівництвом І.П. Русанової, в ході робіт було розкопано 10 з 85 курганів VIII—X ст. [Русанова, 1980, с. 331; Михайлина, Тимошук, 1983, с. 216—217; Тимошук, 1982, с. 187—190]. Одиночні ґрунтові поховання IX—X ст. досліджені Б.О. Тимошуком також на городищі поблизу с. Біла (2 безурнові ями кремації) та Ревнянському городищі Кіцманського р-ну [Тимошук, 1982, с. 156, 184].

З початку 1970-х рр. Б.О. Тимошук працює у тісному співробітництві з І.П. Русановою, дослідницею слов'янства, коло наукових інтересів якої охоплювало питання етногенезу, матеріальної і духовної культури слов'ян [Михайлина, Мисько, 1998, с. 61—63]. Ними спільно досліджувалися відкриті в 1971 р. поселення V—VIII ст. в ур. Кодин (Кодин-I і Кодин-II), розташованому між селами Остриця і Чагор Глибоцького р-ну Чернівецької обл. [Тимошук, Кулиниченко, 1972, с. 368—369]. У 1974—1975 рр. Слов'янською експедицією ІА АН СРСР (І.П. Русанова) та археологічною експедицією ЧДУ (Б.О. Тимошук) було повністю розкопане перше поселення, а у 1976—1979 рр. — вся рання частина другого (76 будівель) [Русанова, Тимошук, 1984, с. 9]. Дослідження жител як одного з найважливіших елементів матеріальної культури суспільства, а також планіграфії поселень, дало можливість отримати інформацію не тільки з етнічних і соціально-економічних питань розвитку слов'янського населення регіону, але й пролило світло на деякі світоглядні аспекти його життя.

Велике значення для вивчення язичницьких і пізніших синкретичних релігійних вірувань слов'яно-руського населення краю мали відкриття і дослідження Б.О. Тимошуком разом з

І.П. Русановою ряду пам'яток, визначених ними як об'єкти язичницького культу. Це крита споруда («храм ідолський»), вперше розкопана на східнослов'янських землях поблизу с. Зелена Липа Хотинського р-ну 1982 р., та 6 городищ-святилищ. Здійснюючи планомірне обстеження території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, вони виявили і закартографували 33 гнізда поселень VIII—XI ст., 28 з яких містили, крім селищ, городища, які за своїми функціями були поділені на адміністративно-господарські центри, сховища та святилища [Тимошук, 1982, с. 144—183]. Останні були виділені на основі сформульованих науковцями методичних принципів і ознак, які дозволили з великою вірогідністю віднести їх до числа культових пам'яток [Тимошук, 1989, с. 74—83; Русанова, 2002, с. 11]. Це Рухотинське (знайдене 1954 р., вивчалось експедиціями ЧКМ та ЧДУ 1963—1964 рр.); Горбівське у Герцаївському р-ні (відкрите 1954 р., обстежувалося експедицією ЧКМ 1971 р.); Нагорянське і Бабинське у Кельменецькому р-ні (перше виявлене 1964 р., досліджувалося експедиціями ЧКМ 1969 р. та ІА АН СРСР 1982 р.; друге відкрито і обстежено 1971 р.); Кулішівське у Сокирянському р-ні (виявлене 1966 р., розкопки проводилися експедицією ІА АН СРСР 1982 р.); Ржавинське у Заставнівському р-ні (виявлене 1972 р., частково досліджене експедиціями ЧДУ 1975 р. та ІА АН СРСР 1988 р.) [Тимошук, Русанова, 1983, с. 161—172]. Узагальнені матеріали з цих городищ дали можливість виділити їх в окремий різновид культових пам'яток (малі городища-святилища) за певними характерними ознаками, визначити їх місце і значення серед інших сакральних пам'яток слов'ян [Тимошук, 1989, с. 78—79].

Краще зрозуміти первісні слов'янські вірування допомогли і зроблені Б.О. Тимошуком знахідки антропоморфних кам'яних ідолів з Ржавинського городища і кладовища із с. Ярівки [Тимошук, 1976, с. 87—88, 91—92].

Крім усього іншого, в численних працях науковця були опубліковані знахідки з археологічних пам'яток краю, зокрема предмети християнського культу, прикраси й речі з язичницькою символікою [Тимошук, 1969, с. 75, 98, 121; 1974, с. 83; 1976, с. 43; 1978, с. 59, 61; 1982, с. 29, 31, 64, 77, 104, 108, 117, 152].

Отже, отримані Б.О. Тимошуком у результаті багаторічних систематичних досліджень на основі нової дослідницької методики матеріали складають підвалини джерелознавчої бази для вивчення релігійного життя середньовічного населення краю, що відзначалося багатьма науковцями [Пивоваров, 2001, с. 6; Масан, 1999а,

с. 74—75; Масан, 1999б, с. 5]. Він приділив значну увагу не тільки самим пам'яткам язичницького культу, але й (разом з І.П. Русановою) визначенню критеріїв ознак різних категорій сакральних об'єктів. Релігійні уявлення слов'яно-руського населення регіону завжди розглядалися дослідником у контексті розробки механізму економічної, соціальної і політичної еволюції східнослов'янського суспільства VI—XIII ст. й посідали належне місце у відтворенні структурно-функціональних «зрізів» тогочасного суспільства. Разом з тим, у роботах науковця іноді спостерігається дещо упереджений підхід у висвітленні питань язичницьких вірувань, зарахування до культових окремих об'єктів без достатніх на те підстав, некритичне ставлення до інтерпретації матеріалу, гіпотетичність побудов. Це не зменшує значущості праць дослідника, але спонукає до ретельнішого джерельного аналізу, що в свою чергу веде до переосмислення окремих раніше сформульованих положень.

Треба відмітити, що матеріали багатьох сакральних пам'яток регіону, зокрема городищ-святилищ, введених у науковий обіг Б.О. Тимошуком, залучаються спеціалістами для реконструкції язичницьких уявлень східних слов'ян, вони фігурують в основних дослідженнях, присвячених характеристиці язичницьких вірувань як вітчизняних, так і зарубіжних науковців: Д.Н. Козака, Б.О. Рибаківа, В.В. Седова, Л. Слупецького [Козак, 1990, с. 441; Давня історія України..., с. 183; Рыбаков, 1988, с. 223—231; Седов, 1982, с. 262; Slupecki, 1994, р. 157], а також в останніх історичних енциклопедичних виданнях [Славянская энциклопедия, 2002, с. 246]. Так само матеріали досліджуваних під керівництвом Б.О. Тимошука некрополів, рештки монументального Василівського храму як витвору галицько-волинського зодчества є важливими для розуміння різнобічних проблем процесу християнізації як всієї Давньої Русі, так і окремо галицько-волинських земель, що також знайшло свої відображення у публікаціях дослідників [Моця, 1993; 1994, с. 30—31; Захар'єв, 2000, с. 12—13]. На жаль, часто такі матеріали застосовуються відірвано від свого цілісного контексту, в якості окремих прикладів та ілюстрацій, що значно знижує їхні інформативні можливості.

Наукові традиції, закладені Б.О. Тимошуком, продовжують свій розвиток у творчій діяльності його численних учнів і послідовників, які плідно працюють у Чернівцях, Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі та інших містах України, вивчаючи, крім іншого, і питання слов'яно-руської духовної культури.

Література

- Давня історія України: В 3 т. / Ю.С. Асеев, В.Д. Баран, П.П. Толочко та ін. — К., 2000. — Т. 3: Слов'яно-Руська доба.
- Захар'єв В.А. Кам'яні кургани Буковини та Поділля: аналогії та версії // Матеріали III історико-краєзн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців «Буковина — мій рідний край». Чернівці, 17 травня 1998 року. — Чернівці, 2000. — С. 12—13.
- Козак Д.Н. Сакральные памятники Юго-Восточной Европы в I тыс. н. э. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 432—453.
- Логвин Г.Н., Тимошук Б.А. Белокаменный храм XII в. в с. Василеве // Памятники культуры СССР: Исследования и реставрация. Сб. ст. — М., 1961. — Т. 3. — С. 37—50.
- Масан О. Борис Тимошук — видатний дослідник давньої історії слов'ян. (До 80-річчя від дня народження та 50-річчя наукової діяльності) // Буковинський журнал. — 1999а. — Ч. 1—2. — С. 74—77.
- Масан О. Патріарх української та буковинської археології // Борис Онисимович Тимошук: бібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження). — Чернівці, 1999б. — С. 3—23.
- Михайлина Л., Мисько Ю. Внесок Ірини Русанової у вивчення пам'яток давніх слов'ян // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині. — 1998. — Вип. 7. — С. 61—63.
- Михайлина Л.П., Тимошук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII—X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 205—219.
- Моця О.П. Населення Південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К., 1993.
- Моця О. Підлітові поховання на південноруських могильниках // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I — на початку II тисячоліть н. е.: ТД та повідомл. — Чернівці, 1994. — С. 30—31.
- Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. — Чернівці, 2001.
- Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975.
- Русанова И.П. Изучение славянских поселений у с. Черновка // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 331.
- Русанова И.П. Истоки славянского язычества: Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Черновцы, 2002.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье. — Ужгород, 1981.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — М., 1984.
- Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. — М., 1988.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.
- Славянская энциклопедия. Киевская Русь — Московия: в 2 т. Т. 2 Н-Я / Авт.-сост. В.В. Богуславский. — М., 2002. — С. 246.
- Тимошук Б.О. Археологічні пам'ятки с. Василева Чернівецької обл. // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 395—400.
- Тимошук Б.О. Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею у 1960 р. / НА ІА НАН України. — № 1960/23.
- Тимошук Б.О. Північна Буковина — земля слов'янська. — Ужгород, 1969.
- Тимошук Б.О. Зустріч з легендою (історико-краєзнавчі нариси). — Ужгород, 1974.
- Тимошук Б.О. Василів // Археологія Української РСР: В 3 т. — К., 1975. — Т. 3. — С. 264—265.
- Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.
- Тимошук Б.О. Твердиня на Пруті. З історії виникнення Чернівців. — Ужгород, 1978.
- Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982.
- Тимошук Б.А. Василеве // Археологія Украинской ССР: В 3 т. — К., 1986. — Т. 3. — С. 339—340.
- Тимошук Б.А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 74—83.
- Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990.
- Тимошук Б.О. Василів — місто Галицької Русі. — Чернівці, 1992.
- Тимошук Б.А., Кулиниченко Л.Г. Кодын — славянское поселение переходного периода // АО 1971 г. — М., 1972. — С. 368—369.
- Тимошук Б.А., Логвин Г.Н. Раскопки древнерусского храма в с. Василеве // Строительство и архитектура. — 1960. — № 8. — С. 26—27.
- Тимошук Б.А., Русанова И.П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. — 1983. — № 4. — С. 161—173.
- Филипчук М. Ирина Русанова та Борис Тимошук — дослідники слов'яно-руської доби Прикарпаття і Волині // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині. — 1998. — Вип. 7. — С. 65—67.
- Фрунчак С., Фантух А. З археологічної спадщини Р.Ф. Кайндля // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині. — 1998. — Вип. 7. — С. 90—91.
- Kaindl R.F. Archeologische Untersuchungen zu Wassilew und Panca in der Bucovina // Mitteilungen der k.k. Central-Commission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Jahrgang. Neue Folge. — Wien, 1901. — XXVII. — S. 47—48.
- Slupecki L.P. Slavonic Pagan Sanctuaries. — Warsaw, 1994.

Yu.V. Misko

**B.O. TYMOSHCHUK
AND THE DEVELOPMENT
OF THE ARCHEOLOGICAL RESEARCH
IN THE UNIVERSITY OF CHERNIVTSI
IN THE CONTEXT OF SLAVIC-RUSSIAN
SPIRITUAL CULTURE STUDIES**

The article is dedicated to the archeological research and scientific works by B.O. Tymoshchuk in the field of Slavic-Russian antiquities, connected with spiritual culture of the inhabitants of the Upper Prut and Middle Dnister regions in 6th—13th centuries AD. The period of the scholar's cooperation with the university of Chernivtsi in 50—80^s of the 20th century is under focus.

ПРОБЛЕМА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПОДІЛУ ПІЗЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В РАДЯНСЬКОМУ ТА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПАЛЕОЛІТОЗНАВСТВІ (кінець 50-х рр. ХХ ст. — початок ХХІ ст.)

У статті розглядається історіографія проблеми історико-культурного поділу пам'яток пізнього палеоліту Східної Європи в радянському та пострадянському палеолітознавстві з кінця 50-х рр. ХХ ст. і до нашого часу. Аналізуються основні тенденції в розвитку археологічного пізнання, що знайшли прояв при розгляді даної проблеми, пояснюються зовнішні та внутрішні фактори, які вплинули на розвиток науки.

За останні десять років значно збільшився інтерес науковців до історіографії вітчизняного палеолітознавства. З'явилися праці, присвячені історії вивчення палеоліту окремих територій [Чубур, 2005; Федорченко, 2007а; 2007б], а також загальні огляди [Васильєв, 2004а, с. 21—170; Залізник, 2005, с. 5—13]. Розробляється історіографія однієї з ключових проблем — історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи. Зокрема проведені історіографічні дослідження з цієї проблематики для окремих регіонів: Середнього Подоння [Синицын, Сергін, Хоффекер, 2002, с. 3—9], Подніпров'я [Палієнко, 2008б, с. 5—10] та Степової області [Палієнко, 2008а, с. 3—16]. Однак, виявити основні тенденції в розвитку археологічного пізнання, пізнати його закономірності можливо лише в результаті комплексного дослідження історіографії проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи в цілому. І, якщо ґрунтовний аналіз історії її вивчення в радянському палеолітознавстві 1920—1950-х рр. наявний в монографії С.О. Васильєва, то історіографія періоду з кінця 1950-х рр. і до нашого часу розглядалася лише побіжно. Дана стаття ставить собі за мету заповнити цю лаку. Ми також оглядово розглянемо загальні тенденції розвитку археологічного пізнання в 1920—1950-і рр.

Аналіз наукових праць, присвячених проблемам історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи, дозволив автору виділити чотири, поділені на етапи, періоди:

перший і другий періоди — це час складання радянської школи палеолітознавства;

І період (1920-і рр.) — продовження традицій дореволюційної російської археології, пояснення локальних відмінностей наявності різних рас, а змін у матеріальній культурі — їх міграціями, що було типовим і для тогочасної

європейської науки; через незначну кількість відомих пам'яток наявні тільки загальносхідноєвропейські схеми, але відсутні спеціальні теоретичні роботи;

ІІ період (1930-і — кінець 1950-х рр.) — перехід радянського палеолітознавства на марксистські методологічні засади, ставиться завдання дослідження соціальної структури палеолітичного суспільства. У підходах до проблеми історико-культурного членування пізнього палеоліту Східної Європи це знайшло вираз у появі стадіальної концепції. У межах цього періоду можна виділити два етапи, що відображають певні особливості в підходах радянських дослідників до проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи:

1 етап (1930-і — початок 1950-х рр.) — утвердження стадіальної концепції розвитку пізньопалеолітичної культури, як результат переходу науки до марксистської методології, створення комплексних праць з історії первісного суспільства на основі археологічних матеріалів, спроби створення соціологічної періодизації кам'яної доби, поява окремої теоретичної статті щодо стадіальності в палеоліті; відкриття та введення до наукового обігу значної кількості нових пам'яток; удосконалення загальносхідноєвропейських схем поділу пізнього палеоліту;

2 етап (середина 1950-х рр.) — дискусія щодо можливості використання даних геології для датування пам'яток, та виділення локальних археологічних культур у пізньому палеоліті, перехід до виділення локальних археологічних культур (АК), внаслідок збільшення кількості матеріалів і неможливості вміщення нових пам'яток до старих схем у рамках стадіального підходу; поява першої регіональної схеми історико-культурного поділу пізньопалеолітичних пам'яток Костьонківсько-Боршевського району; відсутність теоретичних праць з означеної проблеми;

ІІІ період (кінець 1950-х — початок 1990-х рр.) — час панування у радянському палеолітознавстві концепції локальних АК. У межах цього періоду виділено наступні етапи:

1 етап (кінець 1950-х — 1960-і рр.) — остаточне утвердження концепції локальних культур у радянському палеолітознавстві, полеміка між

О.М. Рогачовим і П.І. Борисковським з цього приводу; виділення окремих історико-культурних областей (ІКО) пізнього палеоліту Східної Європи, створення культурно-хронологічних схем розвитку пізньопалеолітичної культури окремих регіонів цієї території на основі нової парадигми; дискусія щодо проміжної степової зони розвитку пізнього палеоліту; поява суто теоретичних праць стосовно змісту поняття АК; публікації узагальнюючих праць;

2 етап (початок 1970-х — середина 1980-х рр.) — удосконалення створених на попередньому етапі культурно-хронологічних схем розвитку пізнього палеоліту окремих регіонів Східної Європи, за рахунок включення до них нових пам'яток та застосування нових підходів; вихід теоретичних праць з проблеми критеріїв АК, змісту та співвіднесення понять АК, господарсько-культурний тип (ГКТ), етнокультурна спільність (ЕКС); публікація узагальнюючих праць;

3 етап (середина 1980-х — початок 1990-х рр.) — зменшення уваги дослідників до проблеми історико-культурного членування пізнього палеоліту Середнього Подоння, Подніпров'я та Подністров'я та пік у створенні схем розвитку пізньопалеолітичної культури окремих районів Півдня Східної Європи; розробка проблеми загальних закономірностей розвитку пізнього палеоліту окремих територій або хронологічних періодів; методологічна криза поняття АК;

IV період (початок 1990-х рр. — до нашого часу) характеризується як час упровадження в пострадянському палеолітознавстві технокомплексного підходу до проблеми історико-культурного членування пізнього палеоліту Східної Європи, методологічні основи якого були розроблені Г.П. Григор'євим і М.В. Аніковичем; спостерігається значне зменшення уваги дослідників до теоретичних проблем, а в українському палеолітознавстві — майже повна відсутність теоретичних праць (за деяким винятками). Відбувається активне застосування природничих методів для хронологічної атрибуції пам'яток. Повністю відсутні узагальнюючі археологічні праці з пізнього палеоліту території України, Росії або Східної Європи. Цей період також можна розділити на декілька етапів:

1 етап (початок і середина 1990-х рр.) — розробка методологічних основ технокомплексного підходу, його застосування для побудови культурно-хронологічної схеми розвитку пізнього палеоліту Середнього Подоння; використання поряд із цим і попередньої парадигми для культурної атрибуції пам'яток; повна відсутність теоретичних праць українських палеолітознавців;

2 етап (друга половина 1990-х рр.) — дискусія щодо проблеми східного гравету; активне запровадження нового підходу до створення культурно-хронологічних схем розвитку пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я, Подністров'я та Півдня Східної Європи; дослідження археологічних особливостей різних хронологічних періодів пізнього палеоліту; повна відсутність теоретичних праць українських палеолітознавців;

3 етап (початок XXI ст. — до нашого часу) — створення декількох культурно-хронологічних схем розвитку пізнього палеоліту Півдня Східної Європи, культурно-хронологічна атрибуція нових пам'яток інших районів на основі концепції технокомплексів; створення на підставі даних природничих наук хронології пам'яток окремих регіонів Східної Європи; полеміка щодо правомірності виділення Дніпро-Донецької ІКО мисливців на мамонтів між М.В. Аніковичем і Г.В. Григор'євою; узагальнення методологічних розробок російських дослідників та майже повна відсутність теоретичних робіт українських палеолітознавців.

Для пояснення такої динаміки розвитку археологічного пізнання окремо розглянемо зовнішні та внутрішні фактори. Перші обумовлені суспільно-політичною ситуацією в країні та розвитком неархеологічних методів дослідження, а другі — накопиченням археологічного матеріалу й розробкою археологічної теорії.

Що стосується першого і другого періодів (1920—1950-і рр.) і стадіальної парадигми розвитку палеолітичної культури, то вплив зовнішніх і внутрішніх факторів досить докладно та об'єктивно розглядається в монографії С.О. Васильєва. Ми погоджуємося з його загальними оцінками стадіалізму та радянського палеолітознавства в 1930—1950-і рр.: «Період складний, неоднозначний, та завдяки йому наша доісторія зайняла своє оригінальне місце, за рядом позицій набагато випередивши сучасні західні течії» [Васильєв, 2004а, с. 74].

На розвиток археологічного пізнання в подальші два періоди значно вплинули зовнішні фактори. Так, лібералізація суспільних відносин у СРСР у 1960-і рр. — хрущовська «відлига», а також брежневський «застій» призвели, з одного боку, до поширення в радянському палеолітознавстві деяких західних ідей, а з іншого — до послаблення застосування марксистської методології в археології, перекосом радянського палеолітознавства в бік емпіризму. Починаючи з 1960-х рр. у радянській археологічній науці починають поширюватися ідеї французьких дослідників Ф. Борда, Д. Сонненвіль-Борд щодо використання типолого-статистичного аналізу

кам'яного інвентарю для визначення культурної приналежності палеолітичних пам'яток, а також представника «процесуальної археології» — Д. Кларка. У 1970-і рр. їх часто доопрацьовували радянські дослідники [Гладких, 1973, с. 15-21]. Суспільно-політична ситуація в СРСР у 1970—1980-і рр. сприяла захопленню західними ідеями, що іноді навіть зумовлювали пріоритети в дослідженнях радянських науковців. Так, О.С. Федорченко вказує на вплив праць прибічників процесуалізму — Л. Бінфорда та Г. Фрізона на поширення експериментального методу в радянській археології [Федорченко, 2007, с. 29]. Тогочасне покоління дослідників перестає розуміти марксизм, у першу чергу, як методологію — комплексний підхід, усе більше сповзаючи в емпіризм і переходячи на неопозитивістські та неокантіанські методологічні засади. Так, М.В. Анікович прямо говорить про вплив західних ідей і свій перехід до табору противників марксизму [Анікович, 2005, с. 488—490]. У другій половині 1980-х — початку 1990-х рр. це знайшло вияв у радянській археології у вигляді дискусії про об'єкт і предмет (докладно про цю дискусію див.: [Палієнко, 2009, с. 90—95]). Вона тривала між Л.С. Клейном (який відстоював джерелознавчий статус археологічної науки) та Ю.М. Захаруком і В.Ф. Генінгом (які стояли на марксистських позиціях і розглядали археологію як науку про розвиток минулого суспільства). Проте розуміння археології як джерелознавчої дисципліни було наявне вже в працях 1960—1970-х рр. іншого санкт-петербурзького дослідника — Г.П. Григор'єва [Григор'єв, 1969, с. 12—17]. Саме переходом на інші методологічні засади можна пояснити той факт, що поняття «шлях розвитку», яке розроблювалося в 1990-ті рр. для пізнього палеоліту М.В. Аніковичем, а до цього застосовувалося Г.П. Григор'євим для середнього палеоліту, виступає аналогом поняття «технокомплекс» Д. Кларка; а поняття «АК» М.В. Аніковича трактується в звичайному для європейської науки ключі — як синонім традиції, позбавившись інтерпретаційного змісту й виступаючи як ярлик для позначення пам'яток із більш-менш подібним кам'яним інвентарем, (на це звернув увагу С.О. Васильєв) [Васильєв, 2004а, с. 130, 134]. Подібні фактори зумовлюють певний нігілізм багатьох українських палеолітознавців до теоретичних розробок.

У сучасній Україні методологічні праці з обґрунтування нового технокомплексного підходу до історико-культурного поділу пізнього палеоліту відсутні. Зовнішні суспільно-політичні чинники вплинули й на розбіжності в трактуванні одиниць історико-культурного поділу між деякими українськими та російськими на-

уковцями. Також на розгляд пізньопалеолітичних АК як відбитку стародавнього суспільства вплинула теорія АК, яку розробив В.Ф. Генінг. Це ми бачимо в працях українського археолога — М.П. Оленковського [Оленковський, 2002, с. 167—168].

Однак, найбільше на розв'язання проблеми історико-культурного поділу пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи в другій половині ХХ — початку ХХІ ст. здійснили вплив саме внутрішні фактори. Накопичення достатньої кількості нових матеріалів дало змогу перейти в кінці 1950-х рр. до побудови культурно-хронологічної схеми пізньопалеолітичних пам'яток Середнього Подністров'я. Так, О.П. Черниш вміщує до своєї схеми 18 горизонтів із 5 багаточисельних пам'яток [Черниш, 1959, с. 176—178]. Проте внаслідок особливостей матеріалів, які фіксували безперервний розвиток у регіоні однієї культурної традиції від мустьє до мезоліту, ця культурно-хронологічна схема дуже нагадує побудову стадіалістів 1950-х рр. У 1960-і рр. внаслідок відкриття нових пам'яток на Волині була також виділена липська АК [Островський, Григор'єв, 1966, с. 3—13].

У результаті інтенсивних польових досліджень та вивчення в 1960-і рр. нових пам'яток Середнього Подніпров'я, І.Г. Шовкопляс виділив на цій території мізинську АК, до якої відніс 13 стоянок [Шовкопляс, 1965, с. 288, 301]. Уся Східна Європа була поділена на пізньопалеолітичні етнокультурні області [Шовкопляс, 1966, с. 41—43]. Проте, певні ускладнення виникли з пам'ятками Півдня, адже виділити за їх матеріалами АК, окрім кам'янобалківської, тоді не вдалося [Гвоздовер, 1967, с. 82—101]. Це зумовлено, з одного боку, особливістю матеріалів степових пам'яток, а з іншого — поганою вивченістю цієї території. У 1960-і рр. дослідники порівнювали між собою 1 кримську стоянку, 4 причорноморсько-приазовські (у кінці 1960-х рр. — 6) та 3 стоянки порожистої частини Дніпра, які датуються фінальнопалеолітичними часом. Пік польових досліджень цієї території припадає на наступні 1970—1980-і рр.

Необхідно звернути увагу на наступне: пізньопалеолітичні АК почали виділяти ще наприкінці 1950-х рр., проте методологічні розробки, так само як і дискусії щодо змісту цього поняття почалися тільки в середині 1960-х рр., а в кінці навіть відбувся теоретичний семінар на кафедрі археології ЛДУ [Клейн, Миняев, Пиотровский, 1970, с. 298—302]. Згадана полеміка велася переважно фахівцями з інших періодів. Серед археологів, що займалися вивченням пізнього палеоліту, розробку теорії АК здійснювали тільки Г.П. Григор'єв та О.Л. Монгайт [Григор'єв,

1966, с. 27—32; 1969, с. 12—17; Монгайт, 1967, с. 53—69]. О.М. Рогачов працював лише над загальними методологічними питаннями первісної археології, розглядаючи її як окрему конкретно-історичну науку [Рогачев, 1967, с. 7—9]. Відсутність глибокої розробки теоретичних понять призводила до дискусій, зокрема, щодо можливості виділення проміжної степової зони. Адже обидві сторони розуміли значення терміну «зона» по-різному (подібна ситуація повторилася й наприкінці 1990-х рр. із дискусією про наявність єдиної ІКО мисливців на мамонта). Ще одним дискусійним питанням, яке остаточно не вирішене й у наш час, було співвідношення АК і етносу. Можна погодитися з О.І. Ганжою, щодо особливостей використання поняття АК у 1940—60-і рр., хоча для пізнього палеоліту воно почало застосовуватися лише з кінця 1950-х рр.. На його думку, саме в цей час це поняття використовується і на емпіричному, і на теоретичному рівнях. Воно слугує одиницею систематизації матеріалу й науковою категорією, що розуміється як відображення конкретного давнього суспільства. Спроби методологічного обґрунтування етнічного змісту АК (у вигляді концепції «етнізуючих» ознак археологічного матеріалу) до створення теорії АК у цей період не призвели [Ганжа, 1985, с. 83].

Накопичення великої кількості археологічного матеріалу потребувало нових методів їх обробки, зокрема, використання методів математичної статистики. Цим пояснюється інтерес палеолітознавців початку 1970-х рр. до розробок французьких колег, а також спроби власних розробок, які здійснив, зокрема, М.І. Гладких [Гладких, 1973, с. 15—21]. Накопичення значної кількості емпіричних даних у радянській археології (і не лише пізньопалеолітичній) призвело до дискусії стосовно визначення археології як науки (її об'єкту та предмету) та розробки археологічної теорії [Генинг, Захарук, Каменецкий, 1973, с. 6—10], що тривали протягом другої половини 1970-х — початку 1990-х рр. До неї долучилися такі провідні вчені-теоретики як Ю.Н. Захарук, В.Ф. Генінг, Г.П. Григор'єв, Л.С. Клейн. У цей час розробка теорії АК відбувається вже в контексті створення загальної археологічної теорії. Однак практичного втілення розроблюваних теорій у 1970-і рр. в археології пізнього палеоліту не знайшли, за винятком, хіба що, праць Г.П. Григор'єва.

У цей час тривають активні польові дослідження пізнього палеоліту різних регіонів Східної Європи. Значно збільшується кількість відомих пам'яток Півдня — у схемі В.Н. Станко 1980 р. їх 29 разом із деякими фінальнопалеолітичними [Станко, 1980, с. 17—18]. Проте через

особливості матеріалів стоянок цього регіону було неможливо виділити там АК, тому створені культурно-хронологічні схеми відрізнялися від аналогічних для сусідніх територій. Розподіл пам'яток відбувався за хронологічним принципом. У межах цих груп вчені, хоч і не виявили єдиної лінії культурного розвитку, проте намагалися простежити культурні зв'язки з іншими територіями, що дуже нагадує сучасні схеми.

Історико-культурне членування пізнього палеоліту межиріччя Дністра та Пруту здійснювалося в межах традиційного на той час підходу — шляхом виділення локальних АК. На цій території також було відкрито значну кількість нових пам'яток — у схемі О.І. Борзіяка 1983 р. їх уже понад 30 [Борзіяк, 1983, с. 33—64]. Тоді як схема поділу пізньопалеолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я зазнала змін внаслідок використання до них типолого-статистичного аналізу в якості критеріїв для культурної атрибуції пам'яток — у межах колишньої мізинської культури М.І. Гладких виділив декілька дрібніших культур [Гладких, 1977, с. 137].

За 1960—1970-і рр. значно збільшилася кількість і костьонківських пам'яток — у схемі М.В. Аніковича 1983 р., лише пам'яток, що піддавалися культурній атрибуції, міститься близько 20 [Анікович, 1983, с. 16—23]. При створенні своєї схеми М.В. Анікович також використав різні критерії (кам'яний інвентар, витвори мистецтва малих форм, традиції житлобудівництва). Ця схема, на його думку, відображає послідовність зміни в даному районі певних культурних традицій. Усього у першій половині 1980-х рр. О.М. Рогачов і М.В. Анікович — автори розділу колективної праці «Палеолит СССР», що присвячений пізньому палеоліту Східної Європи, розглядають близько 100 пам'яток [Рогачов, Анікович, 1984, с. 162—271].

Проте, починаючи з середини 1980-х рр., спостерігається зменшення інтересу науковців до історико-культурного членування пам'яток Середнього Подністров'я, Подніпров'я та Подоння — у другій половині 1980-х рр. з'являються лише нові схеми історико-культурного поділу пізньопалеолітичних пам'яток окремих районів Півдня Східної Європи, польові дослідження яких активно тривали в той час (В.Н. Станко та Ю.С. Свеженцев умістили до своєї схеми розвитку пізнього палеоліту Півдня Східної Європи понад 30 пам'яток [Станко, Свеженцев, 1988, с. 116—120]). Накопичення достатньої кількості пізньопалеолітичних матеріалів дало можливість перейти у цей час до вивчення загальних закономірностей розвитку пізнього палеоліту як окремих регіонів Європи, так і різних хронологічних етапів.

Однак, від стрімкого накопичення емпіричних даних значно відставали теоретичні розробки. Якщо вивченням проблеми історико-культурного членування пізнього палеоліту Східної Європи у 1960—1980-і рр. займалися понад 20 дослідників, то теоретичні розробки наявні тільки в працях шістьох із них. Таку ситуацію можна пояснити суспільно-політичними умовами в тогочасному СРСР — самоусвідомленням археологів, особливо палеолітознавців, як романтиків, що не дуже то переймалися філософськими проблемами, і державною потребою головним чином у польових дослідженнях, які здійснювалися в ті часи у грандіозних масштабах. Слід також зазначити, що більшість із тогочасних теоретиків пройшли навчання у 1950—60-і рр., а то й у 1930-і рр., коли вивчення марксизму ще не зводилося до формального зазубрювання постулатів істмату та діамату й переписування стандартного набору цитат класиків. Саме в 1980-і рр. починається остаточне скатування в емпіризм і перехід радянського палеолітознавства на методологічні засади неопозитивізму та неокантіанства, хоча перші спроби відходу від пануючої в СРСР методології мали місце ще в 1960-і рр. в працях Г.П. Григор'єва. Ці факти цілком можуть заперечити думку М.В. Аніковича щодо незначного впливу світогляду дослідника на вибір методологічної основи дослідження, який у свою чергу позначається на кінцевих результатах [Анікович, 2007, с. 68]. Протягом другої половини 1980-х — початку 1990-х рр. дискусія про статус археології виходить за межі суто наукової, перетворюючись на полеміку штибу перебудовної публіцистики, на що свого часу звернув увагу її учасник — В.Ф. Генінг [Генінг, 1992, с. 257—259].

У цей час починає активно розробляти власну теорію АК М.В. Анікович, який також і на практиці застосовує власні теоретичні розробки, особливо в наступні 1990-і рр. [Анікович, 1989, с. 115—127]. Дослідник виходив з визначення археології як джерелознавчої науки, дефініції, що розроблювалися ним (АК, ТК, ІКО), розглядалися як відображення системи традицій та були позбавлені будь-якого інтерпретаційного змісту [Анікович, 2005, с. 487—506]. Проте саме в цей період — на початку 1990-х рр. — зайшли в глухий кут методологічні розробки теорії АК Г.П. Григор'єва, який також виходив із подібних методологічних постулатів, щоправда, співставляючи АК з давнім племенем. Дослідник дійшов висновку, що на території Східної Європи пізньопалеолітичні АК відсутні, окрім коцьонківської. Але він вказує, що крім АК є й інші класифікаційні одиниці — «група споріднених культур», а також «шлях розвитку» [Григор'єв,

1988, с. 13—15]. Останню категорію й починає активно розробляти М.В. Анікович, який крім дефініції «шлях розвитку» в якості синоніму використовує термін «технокомплекс» [Анікович, 1994, с. 144—157].

Щоправда, новий термін спіткала стара біда. Не зважаючи на те, що Г.П. Григор'єв і М.В. Анікович із самого початку дали чітке визначення поняттю ТК, більшість палеолітознавців, узявшись до практичного виділення ТК на археологічних матеріалах, почала вкладати в цю дефініцію зовсім інший зміст. Якщо поняття ТК М.В. Анікович спеціально позбавив інтерпретаційного змісту та розглядає як систему традицій, то Л.Л. Залізник запропонував уважати гравет, оріньяк і епігравет залишками первісних блоків етнокультурної неперервності [Залізник, 2000, с. 4—11]. Проте ніяких конкретних доказів, що культурна та мовна спорідненість відображається саме в такій системі традицій обробки кремню, Л.Л. Залізник не наводить.

До дискусії про зміст поняття ТК поки справа не дійшла. Натомість мала місце в другій половині 1990-х рр. дискусія відносно понять «гравет», «епігравет», «східний гравет» і «східний епігравет» — результат застосування технокомплексного підходу на практиці. Визначення цих понять у різних дослідників наводить у своїй статті М.П. Оленковський — їх близько десяти [Оленковський, 2000, с. 57—64]. В результаті дискусії єдиного бачення вчені так і не виробили. Однак це не спиняє дослідників, і вони продовжують подальшу розробку граветійської проблематики, посилюючи термінологічну плутанину. На використання вітчизняними дослідниками однакової термінології із вкладанням у неї різного змісту вказує й М.В. Анікович, відповідаючи Г.В. Григор'євій, яка заперечила існування Дніпро-Донської ІКО мисливців на мамонта, виділеної ним [Анікович, 2005, с. 502—504]. А недостатню увагу науковців до методичних і методологічних проблем С.О. Васильєв навіть вважає однією з особливостей радянської, а нині й російської палеолітичної археології [Васильєв, 2004б, с. 164].

Проте вище мова йшла лише про неузгодженість використання наукової термінології. Окрім того існує ще проблема критеріїв — адже ТК, як і колись АК різні дослідники виділяють на основі різних критеріїв. Але в цьому випадку проблема набагато складніша — неопозитивістська парадигма, на відміну від марксистської, визнає рівність усіх властивостей, що можуть бути покладені в основу класифікації. А отже, відкривається широкий шлях для суб'єктивізму, подолати який у межах неопозитивізму неможливо. Разом із тим, з другої половини 1990-

х рр. і до нашого часу спостерігається суттєве зменшення теоретичних розробок, а в Україні теоретичні роботи з історико-культурно членування пізнього палеоліту відсутні повністю, за винятком декількох робіт С.В. Смирнова. У Росії працювати над означеною проблематикою продовжують М.В. Анікович і Г.П. Григор'єв, натомість інтересу до теорії з боку молодих дослідників не спостерігається. Хоча ще 15 років тому лунали заклики до розробок теорії саме молодими науковцями [Смиронов, 1993, с. 3—13]. Так і залишається велика кількість проблем, без теоретичного розв'язання яких подальший розвиток науки буде загальмовано.

Проте значний прорив у радянській археології відбувся на початку 1990-х рр. Саме тоді, з одного боку, завершується розробка В.Ф. Генінгом фундаментальної археологічної теорії (ФАТ) у рамках соціоархеологічного підходу [Генінг, 1989], а, з іншого — М.І. Гладких здійснює спробу історичної інтерпретації пізнього палеоліту території України [Гладких, 1991], що фактично є застосуванням соціоархеологічного підходу на практиці. Однак через зміну соціально-економічної системи та розпаду СРСР, стереотипно-негативне відношення багатьох науковців до марксизму та пануючий емпіризм, подальшого розвитку ці розробки не отримали.

Якщо порівняти процес накопичення нових емпіричних даних у 1950—1980-і та 1980—2000-і рр., то спостерігається значне зменшення кількості нових пам'яток. З 1953 р. до 1984 кількість пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи, що використовували дослідники, при побудові своїх культурно-хронологічних схем, збільшилася приблизно з 26 до 100. Тоді як на кінець 1990-х — початок 2000-х рр. кількість пам'яток у схемах історико-культурного поділу окремих регіонів пізнього палеоліту Східної Європи така (щоправда, деякі науковці розглядали пам'ятки або певної культурної традиції, або певного хронологічного етапу пізнього палеоліту): у М.В. Аніковича у праці 1998 року розглядається 14 пам'яток Середнього Подніпров'я [Анікович, 1998, с. 35—66], у С.М. Лісіцина в 1999 р. — 19 граветських і епіграветських стоянок цієї території [Лисицын, 1999, с. 83—120], у роботі 2002 р. Д.Ю. Нужного — 24 епіграветські комплекси цієї території [Нужный, 2002, с. 57—81], Г.В. Григор'єва у 2002 р. розглядає 14 комплексів у Середньому Подніпров'ї та 35 у Костьонківсько-Боршевському районі [Григор'єва, 2002, с. 63—67], група дослідників, яка робила огляд палеоліту Молдови в 1999 р. аналізує матеріали 12 пам'яток цієї території [Отт, Нуаре, Лопес Байон, 1999, с. 160—163], у схему О.О. Кротової 2003 р. культурно-хронологіч-

ного поділу пізнього палеоліту Півдня Східної Європи вміщено близько 58 пам'яток [Кротова, 2003, с. 63—67]. Тобто разом можна нарахувати до 130 пам'яток, які дослідники використовують при побудові схем розвитку пізнього палеоліту Східної Європи.

Треба також зауважити, що матеріали багатьох пам'яток, або зовсім не опубліковані, або опубліковані частково, деякі місцезнаходження відомі лише за підйомним матеріалом, багато стоянок розкопані на невеликій площі, а кількість тих, що досліджені повністю, можна перерахувати на пальцях. А якщо сюди додати відсутність єдиної номенклатури кам'яних виробів і плутанину в дефініціях історико-культурного поділу, то стає зрозумілим, чому за останні більш ніж 20 років не вийшло жодної узагальнюючої археологічної праці з пізнього палеоліту Східної Європи. Розділ, присвячений пізньому палеоліту, тритомної «Давньої історії України», виданої у 1997 р., є скоріше історичною, а не суто археологічною працею, такою як відповідний розділ «Палеоліта СРСР» і багато в чому нагадує видання історії первісного суспільства 1930-х рр. Адже там дається кінцева історична інтерпретація усієї сукупності матеріалів території України, а не аналізуються стратиграфія, кам'яний і кістяний інвентар кожної конкретної пам'ятки [Гладких, Станко, 1997, с. 51—113].

Зменшення темпів дослідження нових пам'яток пов'язане, з одного боку — з відсутністю належного фінансування польових робіт, з іншого — використанням нових польових методик, що потребують значних витрат часу. Тобто можна констатувати, що екстенсивний шлях розвитку вітчизняного палеолітознавства завершився. За даних соціально-економічних умов для уникнення стагнації науки залишається поглиблювати наявні знання за рахунок застосування нових методів і підходів, що частково вже має місце в останні двадцять років. Так, багато створених останніми роками схем історико-культурного поділу пізнього палеоліту окремих районів Східної Європи побудовані на основі даних стратиграфії та інших датуючих методів природничих наук. Також спостерігається інтерес вчених до виявлення загальних закономірностей розвитку пізньопалеолітичної культури на певних хронологічних етапах. Створюються широкі періодизаційні схеми, в яких дослідники намагаються проводити паралелі між пам'ятками, що належать до різних історико-культурних районів Східної Європи. Внаслідок цього відбувається певна «ревізія» стадіалізму. А отже, є всі передумови для переходу до відтворення історії первісного суспільства, що намагалися охопити

науковці в 1930–1950-і, та частково й у 1990-і рр., на основі накопичених за останні 50 років матеріалів.

Підсумовуючи все вищесказане, можна стверджувати, що найбільший вплив на розробку проблеми історико-культурного членування пізнього палеоліту Східної Європи здійснили саме внутрішні фактори — накопичення нових матеріалів і розробка археологічної теорії. У результаті стрімкого накопичення емпіричних даних у 1960—1980-і рр. та відставання теоретичних розробок у всій радянській археології в 1960-і рр. відбувається дискусія щодо змісту поняття АК, а в 1970—1980-і рр. здійснюється розробка методологічних проблем, зокрема фундаментальної археологічної теорії. Однак, унаслідок, насамперед зовнішніх причин — зміни суспільної свідомості в СРСР і особливостей світогляду більшості тогочасних археологів, практичного втілення значна частина теоретичних розробок не знайшла.

Перехід до технокомплексного підходу в 1990-і рр. був зумовлений зміною філософсько-методологічного підґрунтя — замість марксизму починається скатування в емпіризм, застосовуються неопозитивістська та неокантіанська парадигми. Проте внаслідок нехтування багатьма науковцями методологією повторюється ситуація, що склалася в 1960-і рр. зі змістом поняття АК — відбувається дискусія щодо проблеми східного гравету.

Поряд із цим спостерігається значне зменшення темпів уведення в науковий обіг нових матеріалів, відбувається побудова хронологічно-періодизаційних схем пізньопалеолітичних пам'яток окремих районів Східної Європи на основі даних методів абсолютного датування, а також зростає інтерес вчених до виявлення загальних закономірностей розвитку пізньопалеолітичної культури на певних хронологічних етапах, відбувається «ревізія» стадіалізму. Це створює передумови для переходу до відтворення історії первісного суспільства на основі накопичених за останні 50 років матеріалів. Однак необхідною умовою для цього є розв'язання, в першу чергу, методологічних проблем, зокрема щодо теоретичних засад історико-культурного поділу.

Література

Аникович М.В. К проблеме синхронизации некоторых позднепалеолитических памятников Костенковско-Борщевского района // КСИА. — 1983. — № 173. — С. 16—23.
 Аникович М.В. Археологическая культура: последствия определения понятия для процедуры археологического исследования // СА. — 1989. — № 4. — С. 115—127.
 Аникович М.В. Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Восточной Европы // АВ. — 1994. — № 3. — С. 144—158.

Аникович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» // Восточный граветт. — М., 1998. — С. 35—66.
 Аникович М.В. Некоторые методологические проблемы первобытной археологии и основные обобщающие понятия «археологическая эпоха», «археологическая культура», «технокомплекс», «историко-культурная область» // Stratum plus. — 2003—2004. — № 1—2. — 2005. — С. 487—506.
 Аникович М.В. А.Н. Рогачев и «конкретно-исторический подход» // РА. — 2007. — № 4. — С. 64—71.
 Борзьяк И.А. Поздний палеолит Днестровско-Карпатского региона: (опыт систематизации) // Первобытные древности Молдавии. — Кишинев, 1983. — С. 33—64.
 Васильев С.А. Изучение палеолита в России: прошлое, настоящее и перспективы на будущее // Stratum plus. — 2001—2002. — № 1—2. — 2004а. — С. 21—170.
 Васильев С.А. Современное палеолитоведение и российская археология // Археолог: детектив и мыслитель. — СПб., 2004б. — С. 157—166.
 Ганжа А.И. О понятии «археологическая культура» в советской археологии 40—60-х годов // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 75—84.
 Гвоздовер М.Д. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона // ВА. — 1967. — № 27. — С. 82—101.
 Генинг В.Ф. Структура археологического познания (проблемы социально-исторического исследования. — К., 1989.
 Генинг В.Ф. О стиле дискуссии Л.С. Клейна // РА. — 1992. — № 4. — С. 257—259.
 Генинг В.Ф., Захарук Ю.Н., Каменецкий И.С. и др. О состоянии и задачах теоретических исследований по археологии СССР // ТД СПИПАИ 1972 года в СССР. — Ташкент, 1973. — С. 6—10.
 Гладких М.И. До методики типолого-статистического анализа пізньопалеолітичного кам'яного інвентарю // Археологія. — 1973. — № 9. — С. 15—21.
 Гладких М.И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л., 1977. — С. 137—143.
 Гладких М.И. Исторична інтерпретація пізнього палеоліту України (за матеріалами території України). — К., 1991.
 Гладких М.И., Станко В.Н. Эпоха пізнього палеоліту // Давня історія України. — Т. 1. — Первісне суспільство. — К., 1997. — С. 51—113.
 Григорьев Г.П. К различению признаков генетического родства, диффузии и инстадиальности // Докл. на VII Междунар. конгр. доисториков и праисториков. — М., 1966. — С. 27—32.
 Григорьев Г.П. Совершенствование методики изучения палеолита в СССР // Теоретические основы советской археологии. — Л., 1969. — С. 12—17.
 Григорьев Г.П. Эпохи палеолита как показатель развития // Закономерности развития палеолитических культур на территории Франции и Восточной Европы: ТД к советско-французскому симпозиуму. — Л., 1988. — С. 13—15.
 Григорьева Г.В. К вопросу о существовании Днепро-Донской историко-культурной области // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. — СПб., 2002. — С. 63—67.
 Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 4—11.
 Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт Континентальної України // Кам'яна Доба України. — К., 2005. — Вип. 8.
 Клейн Л.С., Миняев С.С., Пиотровский Ю.Ю. и др. Дискусия о понятии «археологическая культура» в проблемном

археологическом семинаре Ленинградского университета // СА. — 1970. — № 2. — С. 298—302.

Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. — 2003. — Вип. 4. — С. 183—198.

Лисицын С.Н. Эпиграветт или постграветт // Stratum plus. — 1999. — № 1. — С. 83—120.

Монгайт А.Л. Археологические культуры и этнические общности (к вопросу о методике историко-археологических исследований) // Народы Азии и Африки. — 1967. — № 1. — С. 53—69.

Нужный Д.Ю. Верхнепалеолитичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна Доба України. — 2002. — С. 57—81.

Оленковський М.П. Граветтський шлях розвитку в пізньому палеоліті України // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 57—64.

Оленковський М.П. Проблема пізньопалеолітичних археологічних культур // Сучасні проблеми археології: зб. наук. праць. — К., 2002. — С. 167—168.

Островский М.И., Григорьев Г.П. Липская палеолитическая культура // СА. — 1966. — № 4. — С. 3—13.

Отт М., Нуаре П., Лопес Байон И. Обзор верхнего палеолита Молдавии // Stratum plus. — 1999. — № 1. — С. 160—163.

Палієнко С.В. Проблема історико-культурного членування пізнього палеоліту Півдня Східної Європи (історіографічний аспект) // Археологічні студії. — 2008а. — Вип. 3. — С. 3—16.

Палієнко С.В. Проблема історико-культурного членування пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я (історіографічний аспект) // Часопис української історії — 2008б. — Вип. 9. — С. 5—10.

Палієнко С.В. Дискусія щодо статусу археології в радянській науці (друга половина 80-х — початок 90-х рр.) // Часопис української історії. — 2009. — Вип. 11. — С. 90—95.

Рогачев А.Н. Некоторые проблемы изучения палеолита Европы // ТД Всесоюзной сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1966 г. — Кишинев, 1967. — С. 7—9.

Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — Археология СССР. — М., 1984. — С. 162—271.

Сапожников И.В. Хронология и культурная периодизация позднего палеолита Северного Причерноморья (с параллелями из Костенковско-Борщевского района) // Костенки и ранняя пора позднего палеолита Евразии: общее и локальное. — Воронеж, 2004. — С. 131—132.

Синицын А.А., Сергин В.Я., Хоффекер Дж.Ф. 120 лет исследования палеолита Костенок: традиции и тенденции // Костенки в контексте палеолита Евразии. — Вип. 1 — Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. — СПб., 2002. — С. 3—9.

Смирнов С.В. До питання про сучасні тенденції розвитку археологічних знань // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 3—13.

Станко В.Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя: сб. науч. трудов. — К., 1980. — С. 5—21.

Станко В.Н., Свеженцев Ю.С. Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья // БКИЧП. — 1988. — № 57. — С. 116—120.

Федорченко О.С. Дослідження пізнього палеоліту Північного Надчорномор'я та Надазов'я у 70—80-х роках ХХ ст. // Магістеріум — 2007а. — Вип. 27. — С. 26—31.

Федорченко О.С. Перший етап польових досліджень пізньопалеолітичних пам'яток Півдня Східної Європи // Кам'яна Доба України. — 2007б. — Вип. 10. — С. 78—85.

Черныш А.П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья // ТКИЧП. — 1959. — Вып. 15. — С. 3—214.

Чубур А.А. Деснянский палеолит: проблемы истории исследований, историографии и источниковедения (научное издание) — М., 2005.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка: к истории среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. — К., 1965.

Шовкопляс И.Г. О локальных различиях в развитии культуры позднего палеолита // Докл. на VII Междунар. конгр. доисториков и праисториков. — М., 1966. — С. 41—43.

S.V. Palienko

**PROBLEM OF HISTORICAL AND CULTURAL SEPARATION OF THE UPPER PALEOLITHIC OF EAST EUROPE IN SOVIET AND POSTSOVIET PALEOLITHICAL SCIENCE
(end of the 50^s of 20 — beginning of 21)**

The article deals with the historiography of the problem of historical and cultural separation of the Upper Paleolithic of East Europe in Soviet and Contemporary Ukrainian and Russian Paleolithic Archaeology. In historiography of this problem are picked out in four periods: the 1st — 1920^s, the 2nd — 1930 — end of 1950^s; the 3rd — end of 1950^s — beginning of 1990^s; the 4th — beginning of 1990^s — nowadays. In this paper are analyzed main tendency of development of archaeological perception in the 3rd and the 4th periods. Internal and external factors had an influence on the solution of the problem of historical and cultural separation of the Upper Paleolithic of East Europe. To the external factors belong social and economical development of USSR, changes of world outlook of soviet and contemporary archaeologists. But the main factors are internal — accumulation of archaeological dates and elaboration of archaeological theory.

Д.В. Толочко

ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛОЩАДОК

Статтю присвячено висвітленню історії дослідження та інтерпретації жител трипільської культури.

Питання інтерпретації трипільських площадок розглядається як аспект загального дослідження історико-культурного змісту трипільської культури і є важливою складовою у вивченні даної археологічної культури як археологічного феномену. В історіографії, питанням трипільського домобудівництва займалися такі провідні дослідники трипільської культури як Є.Ю. Кричевський, Т.С. Пассек, С.М. Бібіков, В.І. Маркевич, В.О. Круц, М.Ю. Відейко та інші. Не враховуючи результати досліджень та не зважаючи на досвід фахівців з даної проблеми, упродовж останніх 15 років збільшується кількість публікацій, в яких неадекватно висвітлюється питання реконструкції технології будівництва трипільських будинків. У спробі вирішення цього дискусійного питання може допомогти аналіз основних гіпотез щодо інтерпретації трипільських площадок.

В історіографії кінця XIX — початку XX ст., коли В.В. Хвойком було відкрито трипільську культуру, виникла необхідність у поясненні функціонального призначення площадок та реконструкції залишків розкопаних споруд. Головна особливість дослідження пам'яток трипільської культури, на яку звернув увагу В.В. Хвойко, полягає в тому, що усі об'єкти на поселеннях були спалені. Зокрема, залишки обпаленої глини, перепалені кістки, велика кількість посуду серед руїн навели дослідника на думку про те, що площадки були місцем поховання та жертвоприношення [Хвойка, 1901, с. 778—785; 2008, с. 25—29].

Наведемо думки й інших дослідників кінця XIX — початку XX ст., які самостійно ґрунтуючись на даних власних археологічних розкопок, дійшли висновку про ритуальне призначення площадок. Серед доповідей на XIII Археологічному з'їзді в Катеринославі у 1905 році, одна належала Е.Р. Штерну та була присвячена інтерпретації трипільських площадок. Дослідник, після розкопок в Петренах у 1902—1903 роках, був переконаний в тому, що «Посуд, сконцентрований у великій кількості на порівняно невеликому просторі, урни з попелом та сліди вогню, з одного боку, так само як відсутність вогнища та безсумнівних кухонних відходів, з іншого боку, — безперечно, свідчать

про те, що ці площадки, відкриті на полі розкопок у Петренах, повинні розглядатися не як залишки поселення, але саме як місця для трупоспалення та жертвоприношення» [Штерн, 1906, с. 17]. Втім, на думку дослідника, яку б конструкцію не мала споруда, від якої залишилася трипільська площадка: «Чи був цей [площадок] дах зроблений горизонтально, як при «мастабах» у Єгипті, або ж був подібний склепінню, — на основі матеріалів, що знаходяться у моєму розпорядженні з точністю сказати неможливо». Але на переконання Е.Р. Штерна в цей ««будинок померлих», який було споруджено для будь якої общини даного племені, чи була вона братерством або родиною, поставлені були урни з попелом» [Штерн, 1906, с. 18].

До прихильників побутового призначення споруду вигляді площадок належать М.Ф. Біляшівський, В.О. Городцов, С.С. Гамченко та ін. На думку М.Ф. Біляшівського, який проводив розкопки у Колодистому, вдалося «если не вполне определить характер сооружения, то во всяком случае близко подойти к цели» [Беляшевский, 1900, с. 148—155]. Саме М.Ф. Біляшівський першим висловив думку, що площадка — то підлога, або нашарування кількох випалених на місці підлог давнього житла. Таким чином, М.Ф. Біляшівський започаткував традицію інтерпретації площадки, як багатошарової глиняної підлоги житла, випаленої за допомогою багаття, пізніше поширену в історіографії.

Після XI Археологічного з'їзду та екскурсії по трипільським пам'яткам із площадками В.О. Городцов зазначив, що «було відкрито та досліджено відомим археологом Хвойкою В.В. залишки вельми примітної культури, що характеризується... особливого роду площадками, які складаються із шарів обпаленої глини. Останні звернули на себе особливу увагу як загадковістю свого призначення, так і тим, що були центрами, навколо яких групувалися інші знахідки... Їх вигляд зовсім не нагадує кладки з цегли, але сповна відповідає вигляду зруйнованих стін глинобитних споруд». Проаналізувавши усі висловлені версії з приводу інтерпретації площадок, як жител, як спеціальних гончарних приміщень, ритуальних або поховальних споруд, цей дослідник дійшов висновку, що площадки є «залишками жител, форма яких була

чотирикутна або округла. Стіни та підлога ретельно загладжувалися та фарбувалися, зсередини влаштувалися глинобитні столи, у деяких хижках були печі, але у переважній більшості печей не знаходять». На думку В.О. Городцова, площадки були рештками тимчасових жител скотарського населення. Щодо конструкції жител дослідник писав, що «сучасні малоросійські мазанки є лише удосконаленим варіантом трипільських глинобитних жител» [Городцов, 1900, с. 345—352].

Таким чином, більшість дослідників кінця XIX — початку XX ст. при інтерпретації та реконструкції археологічних даних, здебільшого отриманих під час проведених ними розкопок, користувалася власними спостереженнями, досвідом та інтуїцією. Деякі фахівці залучали до аналізу аналогії з матеріалів світової археології. Загалом, на початковому етапі трипільознавства, дослідження тривалий час були під впливом невірної інтерпретації площадок, як ритуальних споруд. Але серед сучасників В.В. Хвойки були дослідники, які не погоджувались із подібним тлумаченням площадок і вважали їх підлогами жител, а не залишками поховальних споруд.

Суперечки з приводу інтерпретації площадок тривали протягом 1920—1930-х рр., аж доки після робіт Трипільської експедиції, перед Другою світовою війною, Є.Ю. Кричевський та Т.С. Пассек не довели концепцію площадок як залишків обпалених в процесі будівництва та ремонту багатощарових підлог жител [Кричевський, 1940, с. 479—592; Пассек, 1940, с. 9—37]. Головним завданням концепції Є.Ю. Кричевського та Т.С. Пассек було спростування поширеної в історіографії кінця XIX — початку XX ст. ідеї про площадки, як місця для поховання та жертвоприношення. Мабуть саме тому дія вогню пояснювалася необхідністю випалу конструкції житла. Отже, суть концепції в тому, що площадка — це залишки укладеної на землю підлоги житла з дерева й глини, обпаленої зверху спеціально розкладеними вогнищами. Купи шлакованої обмазки у Трипільській експедиції були інтерпретовані рештками печей, а нашарування глиняної обмазки пояснювалися ремонтами та реконструкціями жител. Дана концепція була пануючою у трипільознавстві до початку 1960-х рр.

Досвід розкопок трипільських поселень у Молдавії дозволив В.І. Маркевичу висунути нову ідею щодо інтерпретації площадок. Спираючись на власні спостереження дослідник зафіксував під шарами обмазки чисельні розвали посуду, деталі інтер'єру й дійшов висновку, що єдиним поясненням цього може бути інтерпретація нашарувань обпаленої глини «площадки», як міжповерхового перекриття будинку, який загинув у пожежі. Таким чином, В.І. Маркевичу вдалося довести, що площадка є за-

лишками обмазки дерев'яного перекриття житла з горищем або двома поверхами. Випал конструкції будівлі та інвентарю дослідник пояснював ритуальним спаленням трипільського поселення у відповідності із певним священним циклом, який визначав строки зміни місця мешкання на певному поселенні [Маркевич, 1990, с. 47—51].

Концепції про побутове та ритуальне призначення площадок було присвячено спеціальну статтю К.В. Зіньковського. Дослідник дійшов висновку про подвійну сутність трипільських площадок, які спочатку були житловими будинками, а потім перетворювалися на ритуальні поховання. На думку, К.В. Зіньковського, «реальні факти археологічної практики, навіть не зовсім вірно організовані з позицій логіки будівництва гіпотези, на інтуїтивному рівні дослідження призвели до формування двох протилежних із-за цього припущень. З одного боку — виключно культове пояснення площадок, з другого — занадто раціоналістичне. Однак яким би суб'єктивним не був підхід, обидві думки з урахуванням його результативності, якщо визнати вірним припущення про подвійну сутність трипільських пам'яток, у яких гіперболізуються у свідомості давніх людей поняття будинку як місця мешкання живих упродовж його функціонування для цієї цілі — з одного боку, й місця упокоїння усіх атрибутів будинку шляхом певних ритуальних дій — з другого» [Зіньковський, 1975, с. 13—21]. Дослідником було розглянуто технологію будівництва глинобитної будівлі, можливі чинники руйнації як споруди в цілому, так і її окремих конструкцій. Крім того, К.В. Зіньковський експериментально дослідив два можливих варіанти реконструкції трипільських жител. Перший полягав у обпаленні багаттям «площадки» із укладеного на землю деревинного настилу, обмазаного глиною. Другий відповідав ідеї В.І. Маркевича про те, що настил з дерева та глини був покладеним на стіни перекриттям будівлі, яка загинула у пожежі. Саме у результаті моделювання процесів будівництва та руйнації житла, виходячи із другого варіанту реконструкції споруд, представлених площадками, було отримано об'єкт, який нагадував археологічні архітектурні залишки — трипільські площадки. Таким чином, дослідник стверджував, що житловий комплекс поселень трипільської культури у певний момент ставав культовою пам'яткою внаслідок ритуальних дій, про які ми знаємо лише те, що вони супроводжувались спаленням поселень при переході на нове місце проживання. Дана гіпотеза знайшла підтримку та підтвердження у подальших сучасних дослідженнях [Круц, 2003, с. 74—76; Бурдо, 2006, с. 21].

В ході сучасних експериментальних досліджень по реконструкції будівель, згідно методичних порад В.І. Маркевича, було здійснено

моделювання трипільських споруд. Воно наочно підтвердило можливість збудувати споруду запропонованої конструкції. Вироблені в ході експерименту вимоги в цілому лягли в основу сучасних експериментальних досліджень. Дослідник В.В. Чабанюк здійснив не тільки моделювання споруд згідно різних концепцій у зменшеному масштабі, але й вперше для перевірки нової концепції реконструкції та спалення двоповерхового житла відтворив процес будівництва та спалення будинку у натуральну величину. За даними В.В. Чабанюка, експеримент по спаленню моделі трипільського житла у натуральну величину дав результати, подібні до археологічних трипільських площадок [Чабанюк, 2003, с. 183—189].

Сучасні методи вивчення та реконструкції трипільської площадки передбачає такі етапи процедури дослідження, як аналіз джерел, що включає їх класифікацію, систематизацію і як завершальний етап, інтерпретація джерел. Такий підхід, на думку Н.Б. Бурдо, дозволяє дослідникам чітко розділити процес вивчення домобудівництва на ряд послідовних аналітичних операцій, відповідно до етапів процедури археологічного дослідження. Передусім, дослідниця наголошує на тому, що при критиці джерел по домобудівництву, необхідно чітко розрізняти аналіз археологічних залишків, які є одним з основних джерел для інтерпретації, що включає класифікацію і систематизацію, і їх інтерпретацію, що передбачає реконструкцію розкопаних об'єктів із залученням як основного джерела власне архітектурних залишків, так і даних по етнографії, технології, будівництву та класифікацію і систематизацію вже реконструйованих об'єктів. При цьому необхідно враховувати, що не завжди при інтерпретації архітектурних залишків є досить переконливі основи для їх повної реконструкції. Зокрема, для трипільської архітектури, як правило, реконструкція носить характер вірогідної моделі [Бурдо, 2003, с. 23—31]. Таким чином, процедура реконструкції трипільського житла, на думку Н.Б. Бурдо, повинна передбачати три послідовні стадії: 1) розкопки у відповідності з методичними засадами, всебічний аналіз та фіксація отриманих даних; 2) інтерпретація розкопаних об'єктів, їх класифікація; 3) реконструкція конкретних об'єктів.

Інакшу позицію щодо сучасної інтерпретації трипільських площадок займає О.Г. Корвін-Піотровський. У своєму дослідженні О.Г. Корвін-Піотровський виводить загальні висновки спираючись на окремі факти з різних об'єктів, будуючи таким чином теоретичну реконструкцію трипільських жител. Цікаво, що дослідник є прихильником інтерпретації площадки, сформульованої ще М.Ф. Біляшівським. Мабуть саме тому, О.Г. Корвін-Піотровський вважає, концепцію Є.Ю. Кричевського та Т.С. Пассек такою, що «найбільш

адекватно відображає процес будівництва та руйнації трипільських споруд». Натомість концепція В.І. Маркевича та К.В. Зінковського здається досліднику такою, що «потребує додаткової аргументації» [Колесников, 1993, с. 63—73].

Більшість дослідників схиляються до ідеї вертикального розвитку трипільських жител, тобто до двоповерхових жител на території поселень-гігантів, що знайшло відображення у статтях В.І. Маркевича, В.О. Круца, В.О. Шумової, Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко та ін. Натомість, прихильники гіпотези М.Ф. Біляшівського, наполягають на тому, що всі трипільські будівлі були одноповерхові і випал глиняної підлоги необхідний для її зміцнення [Колесников, 1993, с. 63—74]. Але експериментально-технологічними дослідженнями було доведено, що випал нашарувань глиняної підлоги вогнищами, як вважав ще М.Ф. Біляшівський, неможливий, бо на більшості досліджених «площадок» трапляються ділянки, обпалені до стану шлаку, кераміка має вторинний випал, посудини, подекуди, впечені в шлаковану обмазку, всі глиняні конструкції незалежно від товщини досить рівномірно пропечені. Отже, неможливо було настільки обпалити глину, не спаливши дерев'яної основи, на якій власне тримався будинок. Тому, випал нашарувань глиняної підлоги вогнищами, неможливий з практичної точки зору, бо по-перше, шар глини при випаленні тріскається, а по-друге, такий випал позбавлений сенсу, бо випалена глина не має високих гідроізоляційних властивостей на відміну від сиріої глини. Зокрема, завал глиняних архітектурних деталей з відбитками дерева знизу завжди лежить нерівно, що свідчить про те, що вони падали з висоти. Зокрема, дослідники сходяться на думці, що трипільське домобудівництво, починаючи з раннього етапу, було складним за конструкціями. Тому, враховуючи як загальні, так і локальні тенденції у розвитку будівельної справи, немає підстав спростовувати існування поряд з одноповерховими також двоповерхових споруд [Заєць, Гусев, 1992, с. 130—132].

Таким чином, вже на початковому етапі дослідження пам'яток трипільської культури сформувалися різні точки зору щодо інтерпретації глиняних площадок. Не дивлячись на спроби М.Ф. Біляшівського та В.О. Городцова довести, що глиняні площадки є залишками жител, точка зору В.В. Хвойко на площадки як на місця поховання та жертвоприношення мала більшу підтримку серед дослідників початку ХХ ст. Насамперед, це можна пояснити браком досвіду та не розробленістю методики археологічних розкопок, які проводилися на незначній площі, траншеями, що не давало змоги охопити об'єкт у цілому.

У другій чверті ХХ ст. утверджуються основні принципи, спираючись на які, дослідники

в подальшому займалися інтерпретацією трипільських площадок. Серед основних проблем інтерпретації площадок трипільської культури є питання про їх функціональне призначення, першопочатковий вигляд та технологію будівництва. Усі точки зору на принципово важливе питання про функціональне призначення трипільських площадок можна розділити на три умовні групи.

- До першої групи, належить, власне, припущення В.В. Хвойко та його прибічників, як перша спроба інтерпретації. Дослідники відстоювали думку про те, що глиняні площадки були місцем для поховання та жертвоприношення.

- До другої групи, можна віднести М.Ф. Біляшівського, який намагався довести хибність гіпотези В.В. Хвойко. М.Ф. Біляшівський інтерпретував трипільські площадки як залишки житлових будівель. В подальшому, Е.Ю. Кричевському та Т.С. Пассек вдалося спростувати ритуальне призначення площадок та науково обґрунтувати побутову версію їх функціонального призначення. В сучасній історіографії дану думку відстоює О.Г. Корвін-Піотровський.

- До третьої групи належать В.І. Маркевич та К.В. Зіньковський, які поєднали ритуальну та побутову функцію. Дана точка зору підтримується більшістю сучасних дослідників.

В сучасних дослідженнях, певним чином, поєднано в одну як ідею В.В. Хвойки про ритуальний характер площадок, так і думку М.Ф. Біляшівського про те, що вони є залишками жител. Результати розкопок підтверджують вірність ідеї побутової інтерпретації площадок. Таким чином, основними особливостями домобудівництва трипільської культури були сира глина, тривалий період заготівлі будівельних матеріалів, використання деревини та каркасно-стовпова конструкція. Ці питання потребують подальшого вивчення на базі всіх доступних джерел. Тому на сьогодні, в археологічній науці та у трипільствознавстві зокрема, простежується тенденція до комплексного вивчення артефактів за допомогою різних методів дослідження.

Однією з головних тенденцій на сучасному етапі археологічних досліджень є широке застосування експериментальних методів. Перехід від описового методу до експериментального пояснюється прагненням дослідників отримати максимальну кількість різноманітної інформації та перевірити на вірність власні реконструкції жител. Але ця методика, перш за все, потребує верифікації висновків. Таким чином, сучасні дослідники намагаються більш ґрунтовно дослідити

різні аспекти вивчення домобудівництва трипільської культури, залучивши ширше коло археологічних джерел. У своїх працях вони детально аналізують технологічні процеси, що мали місце при будівництві поселень трипільської культури.

Література

- Беляшевский Н.Ф.* Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии // АЛЮР. — 1900. — Т. II. — С. 148—155.
- Бурдо Н.Б.* Архітектурні традиції ранньотрипільських племен в контексті європейського неоліту // Наук. зап. з української історії: зб. наук. статей. — 2003. — Вип. 14. — С. 23—31.
- Бурдо Н.Б.* Дискусійні питання вивчення трипільської культури у працях В.В. Хвойки // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. — К., 2006. — Ч. 2. — С. 21.
- Городцов В.А.* Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // АИЗ. — 1900. — № 11—12. — С. 345—352.
- Засць І.І., Гусев С.О.* Модель трипільського житла з Південного Бугу // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 130—132.
- Зіньковський К.В.* До проблеми трипільського житло будування // Археологія. — 1975. — Т. 15. — С. 13—21.
- Колесников О.Г.* Трипільське домобудівництво // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 63—73.
- Кричевський Є.Ю.* Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. 1. — С. 479—592.
- Круц В.А.* Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов // Трипільські поселення-гіганти. — К., 2003. — С. 74—76.
- Маркевич В.И.* Домостроительство племен культуры Триполье-Кукутень // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: ТД I полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 47—51.
- Пассек Т.С.* Трипільське поселення Коломийщина // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. I. — С. 9—37.
- Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). — К., 2008.
- Хвойко В.В.* Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI АС в Киеве в 1899 г. — 1901. — Т. I. — С. 778—785.
- Чабанюк В.В.* Досліди з моделювання трипільського житло будування // Трипільські оселення-гіганти: м-ли міжнар. конф. — К., 2003. — С. 183—189.
- Штерн Э.Р.* Доисторическая греческая культур на юге России // Тр. XIII АС в Екатеринославе в 1905 г. — 1906. — Т. 1. — С. 17.

D.V. Tolochko

THE PROBLEM OF STUDYING AND INTERPRETATION OF TRIPOLIANS DWELLINGS (AREAS) REMAINS

The article is devoted to the Tripollian culture research, e. g. the problem of interpretation of dwellings (areas) remains. The analysis of conceptions will make it possible to understand the reasons of discussions in modern historiography. In addition, general principles which lay down the foundation of reconstructions of original form and building technology are determined.

**С.М. Зеленко, В.Д. Кобец,
Я.И. Морозова**

**ПОДВОДНАЯ АРХЕОЛОГИЯ
В КИЕВСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ
ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО**

В статье дается краткая история Центра подводной археологии Киевского университета имени Тараса Шевченко, а также показана перспективность гидроархеологических исследований на территории Украины.

Подводная археология — сравнительно молодое направление исторической науки, возникшее более ста лет назад и получившее развитие благодаря исследователям-энтузиастам и техническому прогрессу в сфере изучения мирового океана. Она, как и наземная, ставит своей задачей изучение истории развития человечества. Однако предмет ее исследований — это памятники материальной культуры, находящиеся под водой. В перечень ее задач входит: разведка и составление карт подводных археологических памятников, раскопки и исследование затонувших древних кораблей и прибрежных поселений. Своими достижениями подводная археология во многом обязана тесному взаимодействию с другими гуманитарными и естественными науками, применению современной подводной техники и разработке разнообразных поисковых методик под водой. В системе университетского образования спецкурс «Подводная археология» имеет большое практическое значение при подготовке высококвалифицированных специалистов исторического профиля (археологов, историков, сотрудников музеев, специалистов в области охраны памятников истории и культуры).

С 1980-х гг. преподаватели, аспиранты и студенты университета, тренируясь в Клубе подводного спорта ДОСААФ, в летний период принимали активное участие в археологических экспедициях, организованных историческим факультетом и Институтом археологии НАН Украины. Опыт, накопленный в этих исследованиях, поддержка в то время заведующего кафедрой археологии, этнографии и музееведения профессора М.И. Гладких и декана исторического факультета профессора А.И. Слюсаренко позволили создать в университете 20 сентября 1990 г. (приказ № 663—32) Научно-учебный центр подводной археологии. Для обеспечения его работы было задействовано подводное оборудование, снаряжение, учебные классы и инструкторский состав Клуба подводного спорта ДОСААФ университета.

Научными консультантами подводных экспедиций стали археологи кандидаты исторических наук Ю.Н. Малеев и Е.А. Паршина. Большую консультационную помощь в организации Центра и в ознакомлении с опытом применения различных методик подводных разведок при поиске кораблекрушений на море оказали профессор Джордж Басс и Дональд Фрей из Института Морской Археологии при Техасском университете (США).

Начиная со дня своего создания, Центр подводной археологии Киевского Национального Университета имени Тараса Шевченко ежегодно проводит археологические разведки и раскопки в водоемах Украины. Исследования ведутся круглый год: весной, летом и осенью — поисковые экспедиции под водой; зимой — обработка полученных данных и находок, учеба и тренировки в бассейне спорткомплекса университета. Подводная археология привлекла к исследовательской работе студентов и сотрудников почти всех факультетов университета. Им удалось совместить любимые подводные погружения с раскрытием неизвестных страниц истории Украины.

В настоящее время в работе Центра участвуют около 50—60 человек, среди которых много выпускников университета, работающих в различных организациях и предприятиях Киева и других городов Украины. Аквалангисты из России, других стран СНГ, Европы и США активно присоединяются к исследовательским экспедициям и полевым школам в летний период. Тесные научные контакты установились с Институтом Морской Археологии при Техасском университете (США) — мировым ведущим исследовательским центром в области подводной археологии, а также многими исследовательскими центрами европейских университетов. Сотрудники Центра активно участвуют в работе Научного комитета Федерации подводного спорта и подводной деятельности Украины. Шефскую помощь подводным археологическим исследованиям университета на море оказывает Министерство обороны Украины. На протяжении всей истории развития подводной археологии это ведомство бескорыстно поддерживает

исследование морских памятников археологии и истории. Сотрудниками Центра публикуются научные статьи, делаются доклады на международных конференциях и семинарах. Уникальный подводный археологический материал вводится в научный оборот, снимаются научно-популярные фильмы и проводится популяризация этого интересного направления исторической науки в прессе.

Первым местом исследований (1991—1995, 2006 гг.) для экспедиции Центра подводной археологии стал Южный берег Крыма. Был обследован шельф у мыса Плака, Партенитская бухта и шельф вокруг горы Аю-Даг. Историкам и археологам всегда был интересен этот район побережья, расположенный между городами Алушта и Гурзуф, но жилищная застройка береговой полосы, корпуса санатория «Утес», реликтовый парк бывшего имения княгини Гагариной, виноградники и отсутствие у государства средств на наземные раскопки не позволяли исследовать в полной мере эту уникальную археологическую территорию. Именно здесь, на мысе Плака, у греко-татарской деревни Кучук-Ламбат (ныне поселок Малый Маяк) известный исследователь древностей Крыма П.И. Кеппен еще в XIX в. предложил локализовать античный Лампад (Λαμπαδα). Эту точку зрения разделяли его современники Дюбуа де Монпере, З. Аркас, Е. Минс. Во второй половине XX в. Л.В. Фирсов провел сравнительный анализ величины стадия у различных античных авторов. Эти расчеты математически подтвердили гипотезу о месте расположения древнего Лампада в районе мыса Плака. Средневековый археологический материал, полученный во время наземных разведок в 1960—70-х гг. археологами О.И. Домбровским, Л.В. Фирсовым, Е.А. Паршиной, И.А. Барановым и др., показал наличие в этом месте обширного поселения.

Учебные занятия в бассейне университета

Работа с находками в лаборатории

Подводные археологи университета у мыса Плака обнаружили места гибели нескольких древних кораблей и обследовали береговую полосу под древним поселением, располагавшимся на этом мысе. Подъемный материал представлен основными категориями керамики, характерными для наземного поселения. Это керамида, калиптеры, плинфа, амфоры, кувшины, фляги, поливная керамика, пифосы, жернова ручной мельницы и т. п. Хронологический разброс довольно широк. К самому раннему материалу относятся ножки пантикапейских и гераклейских амфор, широко известных в Северном Причерноморье. Они датируются IV—III вв. до н. э. Самые поздние находки относятся к XV в. Амфоры импортного производства из различных центров бассейнов Черного, Азовского и Средиземного морей составляют 95 % всех находок [Зеленко, 1999; Зеленко, Морозова, 2008]. Археологические находки экспедиции украсили экспозицию Алуштинского краеведческого музея. Суммируя сведения письменных источников и обнаруженное в ходе подводных работ скопление археологического материала у восточной стороны мыса Плака, можно теперь с большей уверенностью говорить о месте расположения древнего Лампада в этой точке Южного берега Крыма.

Интересным для исследователей был участок побережья, расположенный от мыса Партенит до горы Аю-Даг. При подводном обследовании береговой черты был обнаружен археологический материал (одиночные фрагменты) в районе лодочной станции (скала Кучук-Аю). Это фрагменты кувшинов с ленточной ручкой, датируемые IX—XI вв. Несмотря на то, что Партенит в средние века был крупным торговым центром с верфями, на дне было обнаружено мало археологического материала. Это можно объяснить тем, что в 1970-х гг. на этом месте проводились работы по укреплению и благоустройству береговой черты (установка волнорезов и насыпка галеч-

Экспедиция Коктебель-98

ных пляжей). Очень большая замусоренность дна современным строительным материалом — тому подтверждение. До проведения этих работ местные жители неоднократно находили на берегу керамику, монеты и моливдовулы [Паршина, 1991]. В настоящее время на береговой полосе расположены городская пляж, лодочная станция и пляжи санаториев «Фрунзенский» и «Крым».

В 1995—1996 гг. подводно-археологическая экспедиция Киевского университета имени Тараса Шевченко обследовала береговую черту Южного берега Крыма между горой Аю-Даг и Гурзуфом и участок побережья восточнее Алушты. Вокруг скал Адалар найден археологический материал античного и средневекового времени. Удаленное от берега место его обнаружения, очевидно, указывает на древние кораблекрушения. По предварительным подсчетам можно говорить о погибших здесь 5—6 кораблях.

В районе восточней Алушты обнаружена средневековая керамика, смытая с берегового склона. Здесь побережье имеет характерные особенности, которые будут интересны для ис-

следователей и экспедиций, занимающихся проблемой изменения уровня Черного моря.

В 1996—1997 гг. на протяжении двух летних полевых сезонов комплексная (подводная и наземная) объединенная археологическая экспедиция Киевского университета и Крымского филиала Института археологии НАН Украины работала в Херсонесе. За время работы обследованы следующие участки шельфа: Песочная бухта; отрезок берега между бухтами Песочной и Карантинной; Карантинная бухта. Даже небольшое количество погружений показало перспективность этого района для подводных археологических исследований и, в тоже время, сложность их проведения в таком активном судоходном районе, так как большая часть обнаруженного археологического материала находится на судоходном фарватере. В районе Карантинной бухты аквалангистами экспедиции подняты фрагменты античных и средневековых амфор и других сосудов [Зеленко, 1997].

В 1997—1998 гг. экспедиция Центра подводной археологии Киевского университета имени Тараса Шевченко провела обследование шельфовой зоны Восточного Крыма между мысом Меганом и мысом Хамелеон (три участка шельфа: от мыса Меганом до пос. Курортное, от пос. Курортное до Тупого мыса заповедника Кара-Даг и от Тупого мыса до мыса Хамелеон в Коктебельской бухте). Этот район привлек внимание подводных археологов в связи с поиском местонахождения античного Афинеона и средневековых Фулл, известных из письменных источников.

Наиболее насыщенным археологическими находками оказался отрезок от мыса Мальчин до поселка Коктебель. Здесь были найдены керамики, амфоры, амфоры-кувшины, пифосы, столовая посуда, кости животных и т. п. Хронологический разброс — VIII—XIV вв. Среди подъемного материала встречаются амфоры

Обследования под горой Аю-Даг

Подъем амфоры XIII века

со следами длительного нахождения в прибое береговой черты. Их местонахождение указывает, что береговая черта средневекового времени находится сейчас в море на расстоянии 20—50 м от современного берега и на глубине 3—4 м. Результаты, полученные экспедицией в 1997—1998 гг., позволили по-новому взглянуть на традиционные представления об этом средневековом памятнике и ввести в научный оборот коллекцию керамики из его портовой части [Зеленко, 2001].

Проводя в 1997—1998 гг. обследование шельфовой зоны юго-восточного Крыма аквалангисты экспедиции Киевского университета проверили неоднократно поступавшую информацию о нали-

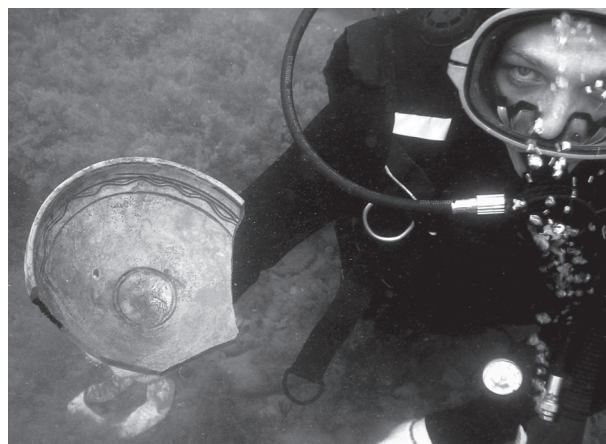
чии керамики на дне бухты поселка Новый Свет. В течении двух полевых сезонов подводными археологами университета были проведены кратковременные археологические разведки в западной части бухты поселка Новый Свет с целью обнаружения и осмотра мест с археологическим материалом. Под песком с мелкой галькой на глубине 40 см встречены амфоры двух типов, расположенные друг возле друга и запечатанные пробками, а также остатки корабельного такелажа. Анализ подъемного материала свидетельствует, что здесь находится место кораблекрушения средневекового корабля XIII века.

В связи с этим, в 1999 г. подводные археологи приступили к охраняемым раскопкам в бухте и продолжили разведки на шельфе в этом районе согласно программе исторических исследований Киевского университета. Эти работы проводятся ежегодно и еще не закончены.

Основные работы полевого сезона 1999 г. были сосредоточены на исследовании первого кораблекрушения под скалой Коба-Кая. Была проведена подводная фото- и видеосъемка. Материал, поднятый с этого участка в бухте, именуемой на древних картах как Судак-Лимен, подтвердил, что это место — кораблекрушение. По полученным дан-

Подводные раскопки

Поливная тарелка XIII века

Подъем пушечного ядра

Разметка подводного раскопа

ным, груз корабля составляли пифосы, амфоры, столовая и кухонная посуда, стеклянные изделия и поливная керамика. Помимо находок керамики, на месте кораблекрушения были обнаружены единичные экземпляры изделий из меди, бронзы, свинца и железа: монеты, пряжка, пуговица, кольцо бронзовое, свинцовые и медные кухонные котелки. В полевой сезон 2004 г. среди груза корабля был найден клад из 35 серебряных монет. В 2005 г. в этом месте было обнаружено еще три монеты. Это аспры Трапезундской империи периода правления Мануила I (1238—1263).

Проведенные исследования выявили интересный факт — поднятый археологический материал показал, что корабль затонул вследствие пожара. Слой песка, закрыв место кораблекрушения, сохранил на многих сосудах следы горения — спеченные под действием высокой температуры фрагменты амфор; на донышках поливных чаш имеется довольно значительный слой нагара и золы, вероятно, они были обернуты ветошью, которая сгорела. После полевого сезона, работая в

архивах и библиотеках над подготовкой отчета о работе экспедиции, этот факт пожара удалось сопоставить с историческими документами. Письменный источник, обнаруженный в генуэзских архивах, сообщает, что возле Синопы пизанская галера пыталась перехватить торговые суда Генуи. Однако, 14 августа 1277 г. она была побеждена и сожжена генуэзской галерой в морском сражении на виду у жителей Солдайи [Зеленко, 2001].

В 2000 г. подводные археологи университета провели разведки на шельфе Судакской бухты между мысами Меганом и Ай-Фока. Были обследованы бухты у поселка Новый Свет, часть Кутлакской бухты и шельф с западной стороны горы Меганом. Эти работы позволили обнаружить места с фрагментами античного и средневекового материала, а также зафиксировать место средневекового кораблекрушения в восточной части Судакской бухты.

В 2001—2007 гг. подводные археологи университета проводили обследование участков

Обследования у мыса Тарханкут

шельфа у мыса Меганом (отрезок побережья: мыс Алчак — поселок Прибрежное) и у мыса Мальчин в районе Кара-Дага. Анализ подводного археологического материала и данных, полученных в ходе исследований, позволяет предположить, что у мыса Меганом и Бугаз находились места стоянок средневековых кораблей. Два участка с археологическим материалом, обнаруженные далеко в море на подводной гряде возле мыса Мальчин, вероятно, могут указывать места кораблекрушений.

В период 2006—2007 гг. археологи Центра подводной археологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко в рамках выполнения научно-исследовательской темы Министерства образования и науки Украины совместно с поисковым клубом «Искатель» (г. Тула, Россия) провели подводную археологическую разведку акватории в районе Тарханкутского маяка в западной части Крыма. Здесь были обнаружены и обследованы места гибели двух кораблей XVIII и XIX вв [Кобец, Зеленко, 2008].

На протяжении шести полевых сезонов, начиная с 2000 г., сотрудниками сотрудниками центра круглогодично проводятся подводные археологические исследования в акваториях Каневского и Кременчугского водохранилищ. Во время прохождения учебной практики к этим исследованиям приобщаются студенты 1 курса исторического факультета, выполняющие разведочные маршруты вдоль берегов Днепра и вокруг островов Каневского заповедника. Главной целью разведок в этом регионе является нахождение затопленных памятников разных периодов, изучение процессов разрушения культурных слоев на побережьях, сохранность подводных объектов, транспортировка и отложение разрушенных материалов в донных отложениях. В прибрежной зоне левого берега Каневского водохранилища под незначительными песчаными отложениями найдены обломки керамики самых разных периодов.

На участке г. Канев — с. Крещатик из глубоких русловых зон р. Днепр подняты палеонтологические останки ископаемых животных позднеплейстоценовой фауны (кости мамонтов, коней и др.). На участке г. Киев — г. Светловодск проведено большое количество подводных наблюдений. Обнаружен и изучен разнообразный археологический материал, который помогает понять условия откладывания и накопления артефактов в подводной среде.

Близ с. Великая Буромка в акватории Кременчугского водохранилища проводились поиски свайных поселений бронзового века. Обследованы также крепости Киевской Руси: Кезивер,

Желни, Воинь, расположенные в устье р. Сула [Кобец, 2006].

Краткая история создания и деятельности Центра подводной археологии университета показывает перспективность подводных исследований на территории Украины. Уже давно созрела необходимость создания академического центра подводных археологических исследований для координации и проведения различных поисковых работ. Объединение усилий государственных органов власти, научных организаций и аквалангистов подводных клубов позволит открыть новые страницы в древней истории страны.

Литература

- Зеленко С.М. Отчет о работе подводно-археологической экспедиции на шельфе Херсонеса в 1997 г. / НА ІА НАН України. — № 1997/21.
- Зеленко С.М. Подводные археологические исследования в районе Карадага // Сб. научн. трудов, посвященный 85-летию Карадагской научной станции. Карадаг: история, биология, археология. — Симферополь, 2001. — С. 293—300.
- Зеленко С.М., Морозова Я.И. Работы подводно-археологической экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко на Южном берегу Крыма в 1991—1995 гг. // *Vita Antiqua*. — 1999. — № 1. — С. 65—70.
- Зеленко С.М. Кораблекрушения IX—XI вв. в Судакской бухте // Библиотека «Vita Antiqua». Сб. «Морская торговля в Северном Причерноморье». — К., 2001. — С. 83—92.
- Зеленко С.М. Подводно-археологическая разведка в 2006 г. у мыса Плака (Южный берег Крыма) // Подводная археология: прошлое, настоящее, будущее. — М. — 2008. — С. 91—94.
- Кобець В.Д. Підводні археологічні дослідження в акваторії Кременчуцького водосховища // АДУ 2004—2005 рр. — 2006. — С. 194—196.
- Кобець В.Д., Зеленко С.М. Подводно-археологическая разведка на траверзе Тарханкутского маяка (Крым) // Подводная археология: прошлое, настоящее, будущее. — Москва. — 2008. — С. 177—180.
- Паршина Е.А. Торжище в Партенитах // Византийская Таврика. — К. — 1991. — С. 64—100.

**S.M. Zelenko, V.D. Kobets,
Ya.I. Morozova**

UNDERWATER ARCHAEOLOGY AT KIEV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY

The Centre was founded within the National Taras Shevchenko University of Kyiv in 1991. It is a non-profit research and educational organization that focuses on nautical archaeology throughout the Black Sea region and underwater archaeology in the World.

The Centre is currently carrying out its learning and training programmes for students, as well as developing a master's curriculum, which is a part of the general master's course in archaeology at the Department of Archaeology and Museum Studies.

Another significant undertaking of the Centre is the Underwater Archaeology Summer Field School. The field school participants learn how to excavate underwater and how to handle, preserve and record artifacts in the field. Students learn the practical aspects of underwater archaeology by taking part in the underwater excavation of the shipwrecks.

С.Н. Рыжов, Ж.Н. Матвишина,
А.С. Пудовкина, П.А. Левчук

СТРАТИГРАФИЧЕСКИЕ И ПЛАНИГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ МАЛЫЙ РАКОВЕЦ IV НА ЗАКАРПАТЬЕ

В научный оборот вводятся новые материалы о палеолитической стоянке Малый Раковец IV.

Палеолитическая стоянка Малый Раковец IV расположена на высоте 425 м над уровнем р. Тисы в районе хребта Великий Шолес на восточных склонах Выгорлат-Гутинской вулканической гряды Украинских Карпат (рис. 1).

Первые палеолитические находки в этом районе были выявлены летом 1968 г. геологом В.Ф. Петрунем на окраине села Рокосово. В 1970—1980-х гг. на южной окраине с. Малый Раковец В. Гладилыным, В. Ситливым и Ю. Кухарчуком у соседнего с. Малый Раковец было открыто еще 7 пунктов с ашело-мустьерским материалом [Ситливый, 1985].

В 1990—1991 гг. Археологическим музеем Института зоологии АН Украины на этом местонахождении были проведены археологические исследования [Sitlivyj, Ryzov 1992]. С 1995 по 2006 г. археологические раскопки проводились экспедициями кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко [Рыжов, 1998; Рыжов, 1999; 2002].

В процессе датирования стоянки применялись как геостратиграфические, технико-типологические исследования, так и методика расчленения находок по степени сохранности (выщелачивания) изделий из вулканического сырья [Гладилин, Ситливый, 1991]. Таким образом, за годы исследований на стоянке было выделено восемь культурно-хронологических горизонтов: 0 — неолит—бронза; I — поздний палеолит; II, III, IV — средний палеолит; V, VI, VII — нижний палеолит [Рыжов, 2002].

Общая площадь раскопок составила 208 м², было выявлено около 6 тыс. артефактов (рис. 2). Основная часть (75 %) этих находок принадлежала II-му культурно-хронологическому горизонту (средний палеолит). Фаунистических и палеоантропологических находок не было найдено.

В 2006 г. были проведены палеогеографические исследования отложений основного раскопа Малого Раковца IV. В результате была получена более детальная стратиграфическая колонка (рис. 3).

Расчистка была заложена в северо-восточной части стенки раскопа, в квадрате Н-5. Здесь были прослежены следующие отложения по М.Ф. Векличу [Веклич, 1968, 1989]: hl, bg, vt, ud, pl, kd, dn, zv.

Сверху вниз разреза (рис. 3):

Голоцен (hl) — 0,0—0,10 м — смешанный материал, палево-серый, песочно-пылеватый, комковато-рассыпчатый легкий суглинок. Интенсивно пронизанный корнями деревьев (диаметром 0,02—0,03 м) и травянистых растений. Корни растений проникают на глубину 0,5 м. Голоцен представлен слабо развитой дерновой палево-серой почвой;

Бугский горизонт (bg) — 0,10—0,34 м — беловато-палевый, светлый, рыхлый, песочно-пылеватый однородный легкий средний суглинок, карбонатный. С тонкими корнями растений. Очень светлый, по трещинам из поверхности заходит в нижележащий витачевский горизонт. Слабо вскипает и только в нижней части. Переход и граница постепенные, слабозатечные, заметные только по изменению окраски и структуры;

Витачевский горизонт (vt) — 0,34—0,83 м — представлен монолитной почвой двучленного строения: в верхней части желтовато-светло-бурой, в нижней — более темный, серовато-бурый материал с четким Pk уже в удайском лессе. Условно можно выделить 3 стадии витачевского почвообразования: vt_c — 0,33—0,43 м; vt_{b2-2} — 0,43—0,7 м; vt_{b1-1} — 0,7—0,83 м.

Скорее всего, это генетические горизонты данной монолитной бурой лесной короткопрофильной почвы. Условно выделяются: $Hr_{(nep)}$ — 0,33—0,43 м — желтовато-светлый-бурый, рыхлый переходной к лессу материал. Мелко- и средне-ореховатый с четкими светло-бурыми и бурыми пленками оксидов железа по границам ореховатых структурных обособлений. Материал песочно-пылеватый среднесуглинистый. Слабо вскипает с 10 % раствором соляной кислоты. Переход постепенный, заметный по плотности.

Hu — 0,43—0,7 м — средняя часть почвы, грязно-светло-бурого цвета с темно-бурыми пятнами. С остатками корней деревьев и трав,

где размещен марганец. Плотный с четкой ореховатой структурой. С очень стойкими острогранными структурными обособлениями. Охристо-бурые и темно-бурые пленки железа по границам структурных отдельностей. Прослеживается на фоне оранжево-бурой окраски массы. Много мелких 2—3 мм до 0,01 мм обломков туфа с марганцевыми пленками, лишь в нижней части появляются частички марганца. Переход и граница постепенная, заметные за уплотнением и увеличением структурных обособлений, более яркой окраске.

Ip — 0,7—0,83 м — наиболее плотный и темный материал среди витачевского материала. Серовато-бурый, мелко- и крупноореховатый. Проникают корни растений, ожелезнений с красно-бурыми пятнами гидроксидов железа по границам структурных отдельностей. Ярко окрашенный с желтоватыми и беловатыми пятнами карбонатов в основном по трещинам и затекам, которые заходят в нижележащий горизонт. Четко выделяются темнорубые железистые пятна, в нижней части с марганцевым заполнением по ходам корней растений. Вскипает более интенсивно, чем два предыдущих горизонта. Переход и граница четко заметные за проявлением белесости в окраске в основном в виде глубоких язычков и затеков.

Удайский горизонт (ud) — 0,83—0,9 м — переходной горизонт, почти полностью переработанный следующим витачевским почвообразованием. В зачищенном состоянии проявляется как освещенный карбонатный горизонт, CaCO_3

Рис. 1. Карта расположения стоянки Малый Раковец IV

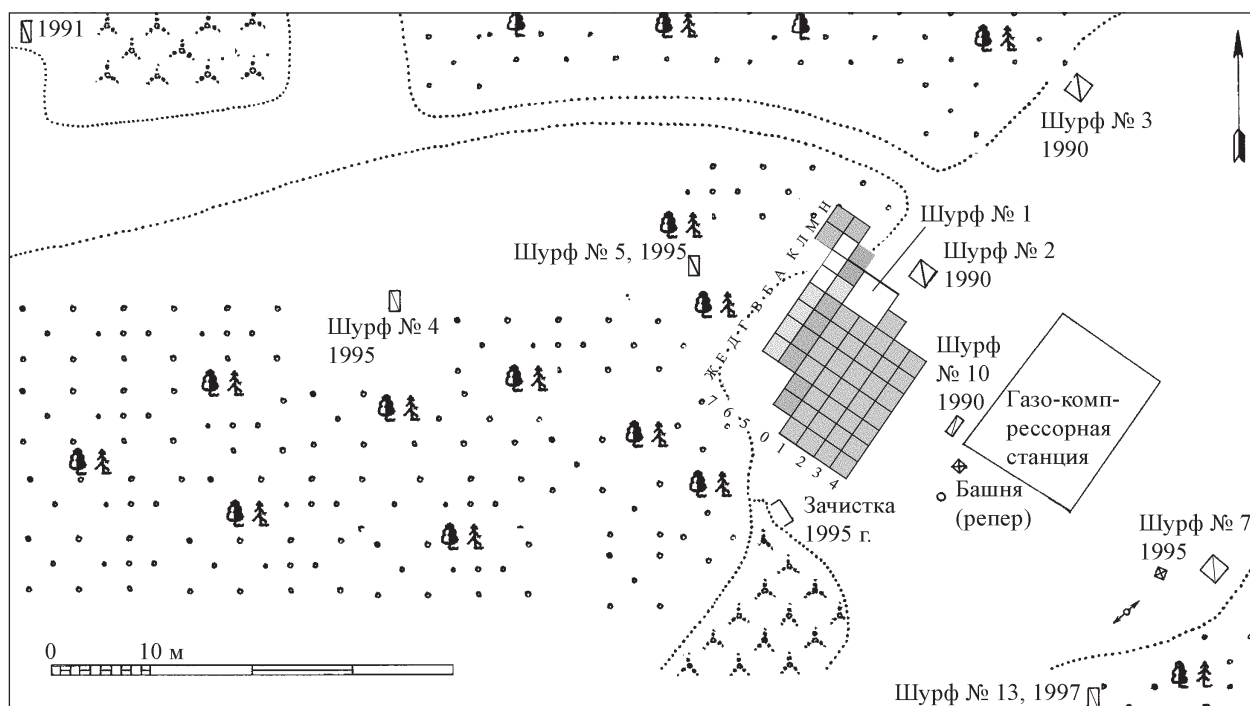

Рис. 2. Топографический план раскопок Малого Раковца IV с 1990 по 2006 г.

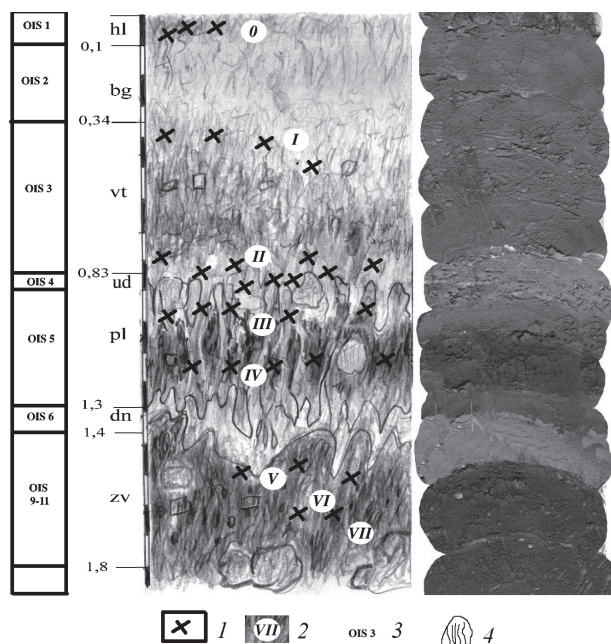

Рис. 3. Стратиграфический разрез (зарисовка) северо-восточной стенки квадрата Н-5 основного раскопа Малого Раковца IV. Горизонты: hl — голоценовый, bg — бугский, vt — витачевский, ud — удайский, pl — прилукский, dn — днепровский, zv — завадовский; 1 — артефакты, 2 — культурно-хронологический комплекс, 3 — кислотно-изотопные стадии, 4 — туфовые конкреции

сосредоточенный по трещинам между темно-бурым и оранжево-бурым материалом. Наблюдается чрезвычайная разбитость и трещиноватость между фрагментами оранжево-бурого и желто-бурого материала. Возможно это Рк vt, поэтому здесь сосредоточено большое количество карбонатов. В верхней части удайского горизонта карбонаты в форме пропитки. Материал отдельных обломков составляет выветренный туф, детрит, заметны марганцевые и железисто-марганцевые пленки, разбитость фрагментов вследствие солифлюкции. В целом проявляется неоднородность на фоне беловато-бурой окраски. Проникают корни растений. Переход постепенный, граница затечная. Возможно это материал заключительной стадии прилукского почвообразования, переработанный карбонатным иллювием вышележащего витачевского горизонта.

Прилукский, кайдакский горизонты (pl + kd) — 0,83—1,5 м — очень яркий охристый и омарганцованный, особенно в верхней части. Почва мраморовидная, состоит из плотных монолитных фрагментов шириной до 0,01—0,15 м. Края фрагментов с беловатыми затеками по трещинам, охристый. Материал в целом оранжево-ярко-бурый, охристый с марганцевым дендритом, прожилками и пленками. Рк — в беловатых затеках. Прослежено две генерации фрагментов с плотным тяжело суглинистым или гли-

нистым материалом. Условно выделяют горизонты.

Eh — 0,83—1,0 м — сизо-беловато-светло-серый материал размещен между светло-бурыми фрагментами. Вскипание очень слабое в верхней части. Беловатый материал рыхлый по границам буро-оранжевых натеков проявляется присыпка SiO_2 . Частично в этот горизонт проникают и фрагменты бурого материала из витачевского горизонта. Переход и граница по затекам, резкий за цветом, но и в It горизонте четко проявляется присыпка SiO_2 по границам структурных отдельностей.

It — 1,0—1,2 м — неоднородно окрашенный с плотными фрагментами оранжево-ярко-желто-бурого материала между беловатыми трещинами. Большое количество пленок оксидов железа, марганца и дендрита. Наиболее яркий плотный материал в средней части горизонта. Призматически-ореховый с четкими островидными обособлениями с пленками оксидов железа и марганца.

Ipe — 1,2—1,3 м — желто-бурый плотный, яркий за цветом. Светлее от вышележащего, ореховидный с марганцевым дендритом и сизо-беловатой присыпкой SiO_2 . Переход резкий по трещинам.

Возможно в этом пласте (0,83—1,2 м) вместе объединились прилукский и кайдакский горизонты, которые непосредственно накладываются на завадовский оранжевый горизонт.

Днепровский (dn) — 1,25—1,35 м — прослеживается в виде сизо-беловатой светлой полосы между фрагментами бурого материала. Одновременно это элювиальный горизонт Eh ниже-лежащего оранжево-бурого, более мощного, чем прилукский, буроземно-подзолистого горизонта.

pl + kd почва — буроземно-подзолистая короткопрофильная, мощностью около 0,4 м, но с четким Eh и It горизонтами. Грунт ожелезненный, оглеянный, где элювиальный горизонт сформировался благодаря застою воды над более плотным иллювиальным горизонтом.

dn + Eh zv почвы выраженный четко в виде полосы с сортированным беловатым материалом. В самый раз в этом беловатом пласте над оранжевым материалом в интервале 0,8—1,3 м на одной из стенок встречаются большие 5—25 см окатанные валуны туфа (галлуазита).

Завадовский горизонт (zv) — оранжево-бурый, бурый лесной псевдоподзолистая почва более влажных и теплых условий формирования, чем в прилукское время. Хорошо развитые элювиальный и иллювиальный горизонты.

dn + Eh (zv) — 1,20—1,40 м — элювиальный горизонт, на который накладывается карбонат-

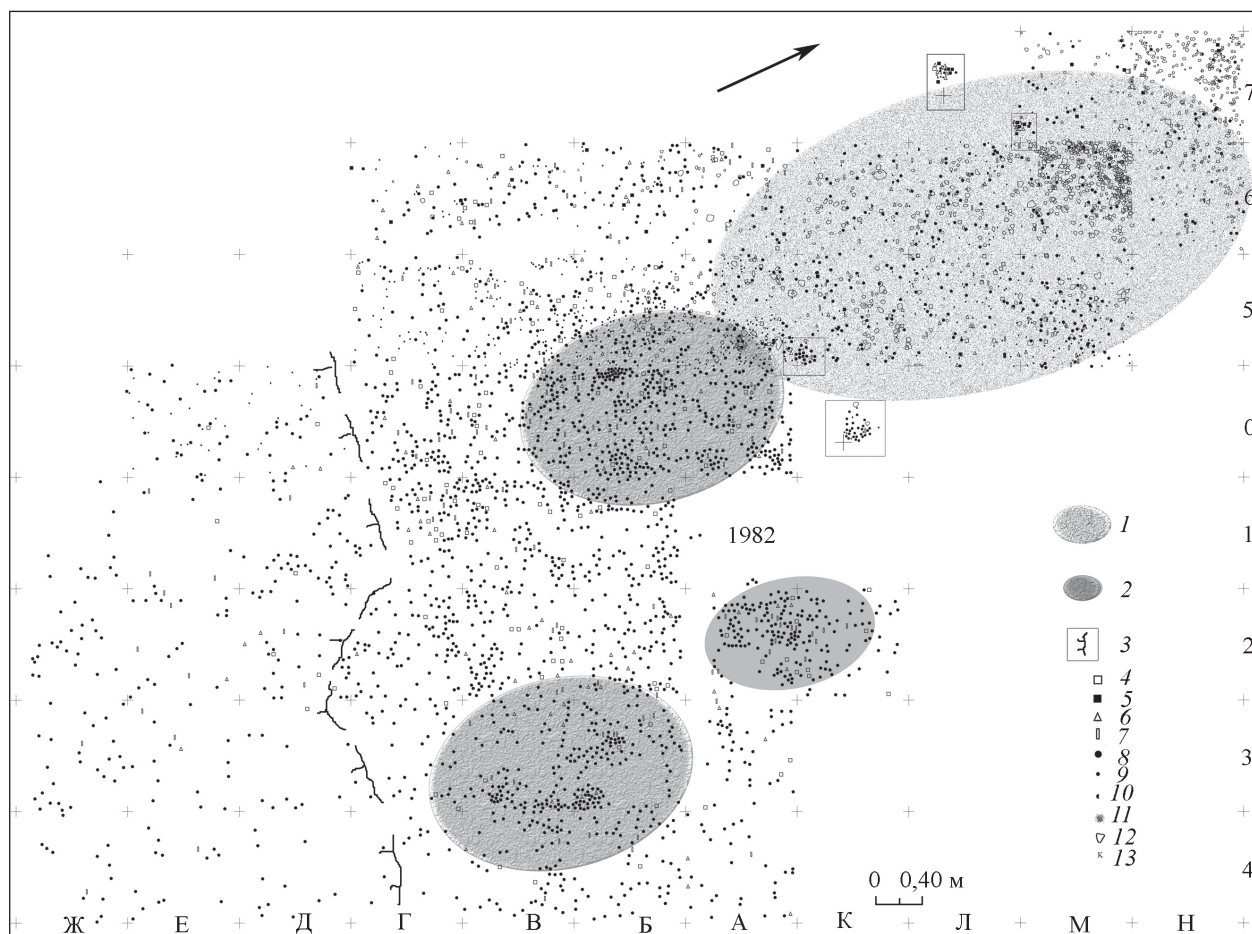

Рис. 4. Распределение находок и туфовых блоков на стоянке Малый Раковец IV; 1 — распространение туфо-галлуазита, 2 — концентрации артефактов, 3 — линия разрушения стоянки, 4 — нуклеус, 5 — нуклевидный обломок, 6 — орудие, 7 — пластина, 8 — отщеп, 9 — чешуйка, 10 — осколок, 11 — уголь, 12 — туф, 13 — керамика

ный горизонт прилукской почвы. Поэтому этот материал в верхней части вскипает фрагментарно, но непосредственно над It безкарбонатный. Карбонаты прилукского горизонта проникают по затьоках и трещинах в рыхлый материал. Масса почти сплошь состоит из присыпки SiO_2 . Нижняя граница затечная, волнистая.

Iht — 1,40—1,80 м — неоднородно окрашенный, яркий, ржаво-бурый с сизо-бурыми, оранжево-бурыми пятнами. Имеются пленки железа и марганца, встречаются фрагменты туфа и обсидиана.

СЫРЬЕ И МАТЕРИАЛЫ

Основным сырьем на данном местонахождении служил местный [Rosania at all, 2008] обсидиан (85,5 %). Обсидиановые блоки бомбообразной, грушевидной и аморфной формы залегают в промоинах, в низовьях балок и на широких предгорных террасах этого района Закарпатья. Современная поверхность блоков подвержена процессу интенсивного гидратационного разрушения — глубокие поры (ячейки выщелачиваемости) глубиной от 2—5 мм и шириной от 1—3 мм. Размеры максимального диаметра бло-

ков, найденных в промоинах вблизи стоянки, колеблются от 5 до 50 см.

Свежесколотый обсидиан разнообразен по цвету: черный, темно-серый и светло-серый (преобладает черный). По своей кристаллической структуре и гомогенности обсидиан стоянки подразделяется на однородный и полосчатый. Последний имеет кварцевые вкрапления в виде продольных или поперечных полосок толщиной от 1 до 3 мм.

Средний диаметр пренуклеусов стоянки составил 6,5 см, для нуклеусов 4,8 см, для отщепов 4,4 см, для пластин 5,5 см.

В ходе предварительных экспериментальных исследований удалось установить, что этот вид обсидиана очень хрупкий, при нанесении ударов плоскость расщепления контролируется с трудом. Процесс раскалывания сопровождается отделением большого количества мелких сколов, которые наносят телесные повреждения расщепителю камня (в сравнении с более пластичными кремневыми породами).

По определению доцента кафедры петрографии и минералогии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, Г.Г. Пав-

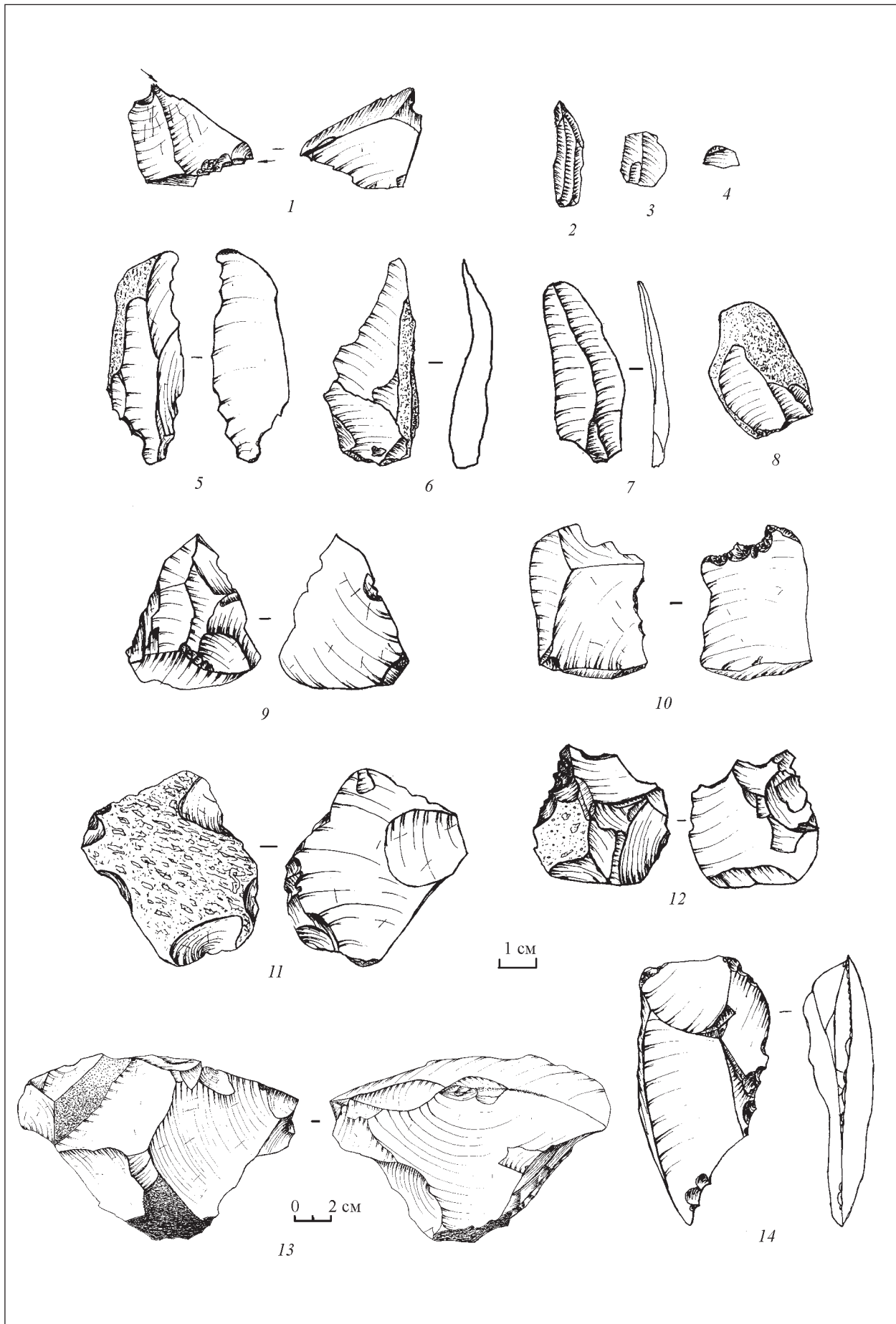

Рис. 5. Артефакты 1-го культурного слоя Малого Раковца IV

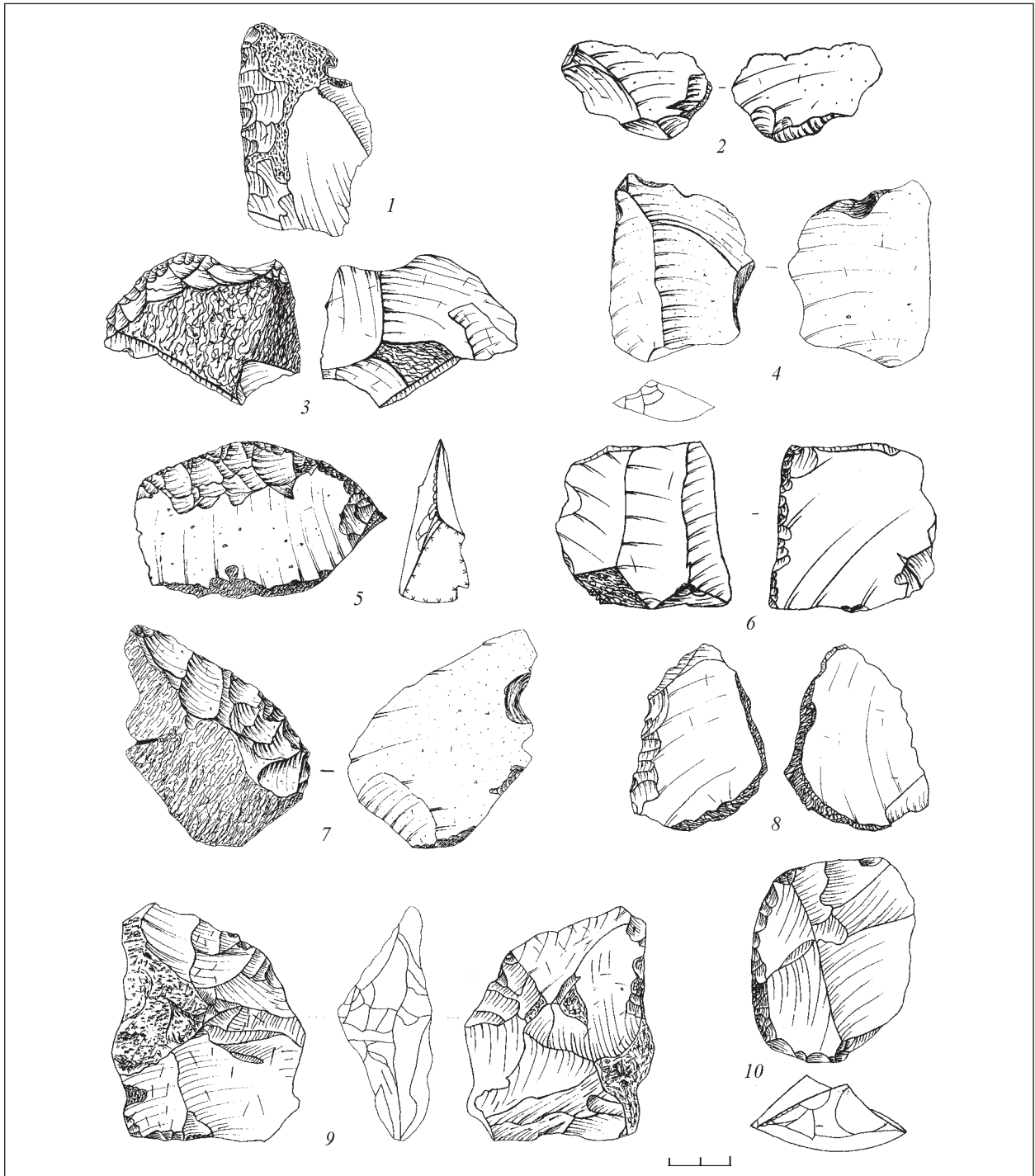

Рис. 6. Артефакты 2-го культурного слоя Малого Раковца IV

лова, необсидиановые (376/14,5 %) изделия были представлены такими породами:

1) алевролиты сцементированные кремневой массой (127/34 %). За генезисом в эту группу были занесены и находки на силицитовых сланцах (2 шт.);

2) андезиты — вулканическая (эффузивная) порода (49/13 %). К этой группе условно были занесены и несколько находок на гейзерите (окремнелый туф) и игнимбрите (спекшийся пирокластический материал);

3) силициты представлены различными генезисными вариантами — от образцов кремния (с фаунистическими включениями) до халцедонитов и опалолитов (51/14 %).

Находки на галечном материале представлены песчаником (64/17 %) и кварцем (32/9 %), аллювиальное происхождение которых затрудняет определения коренных выходов породы.

На стоянке, в большом количестве встречаются концентрации туфов (рис. 4). По заключению минеролога Киевского национального

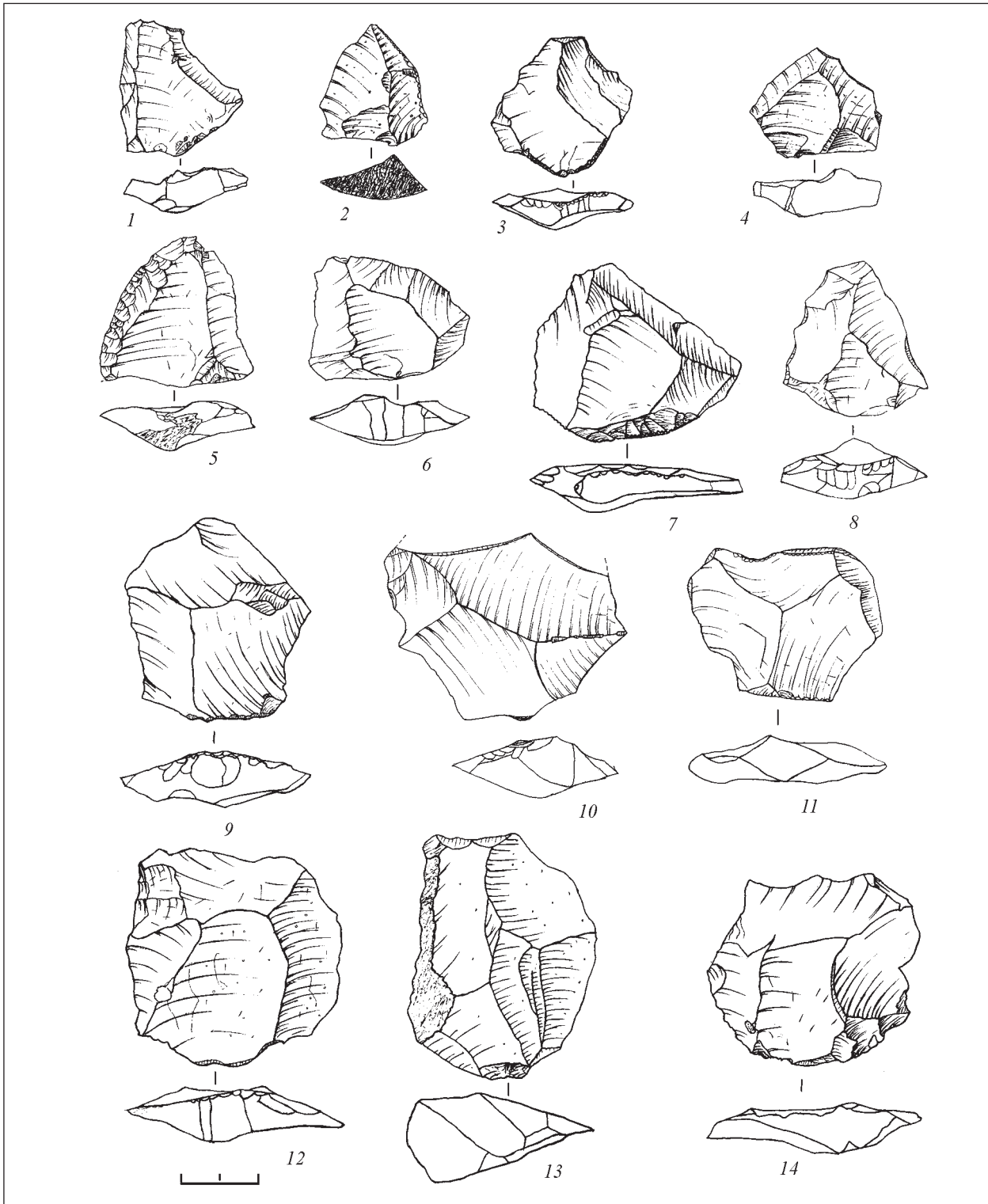

Рис. 7. Артефакты II-го культурно-хронологического комплекса Малого Раковца IV

университета имени Траса Шевченко, к. м. н. О.М. Зинченко, визуально представленные образцы являются каолинизированным туфом, видимо, дацитового или андезитового состава с хорошо различимым под бинокулярной лупой брусковидными зернами исходного полевого шпата. О средне-кислом составе бывшей вулканической породы говорит отсутствие микроско-

пически видимого кварца и низкое содержание нацело разложенных темноцветных минералов.

По данным рентгеноструктурного анализа (Лаборатория кафедры минералогии, геохимии и петрографии КНУ им. Т. Шевченко) туф сложен практически из чистого $7A^0$ -галлуазита (группа каолинита) с примесью (5—10 %) дисперсного кварца. Предположительно, в незначи-

тельных количествах в образцах присутствует α -тридимит (SiO_2) и гидроксиды марганца типа псиломелана.

В целом дифрактограммы образцов очень сходны с рентгенограммой $7A^0$ -галлуазита (метгаллуазит), которая характеризует галлуазит из Береговского холмогорья [Лазаренко и др., 1983, с. 268]. Только здесь (и в некоторых других районах Закарпатья) $7A^0$ -галлуазит (обычно редко встречающийся в природных условиях) образует относительно крупные мономинеральные скопления (жилы, гнезда). Он известен в древних горных выработках Береговского района.

КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ МАЛОГО РАКОВЦА IV

За степенью сохранения поверхности и за своим стратиграфическим залеганием все артефакты были разбиты на культурно-хронологические комплексы. Если, для обсидиановых изделий применялась уже принятая на данном местонахождении методика определения за степенью разрушения поверхности [Гладилин, Ситливый, 1991; Sitlivyj, Ryzov, 1992; Рыжов, 1998; Рыжов, 1999], то изделия из другого сырья условно были отнесены к комплексам за своим горизонтом залегания.

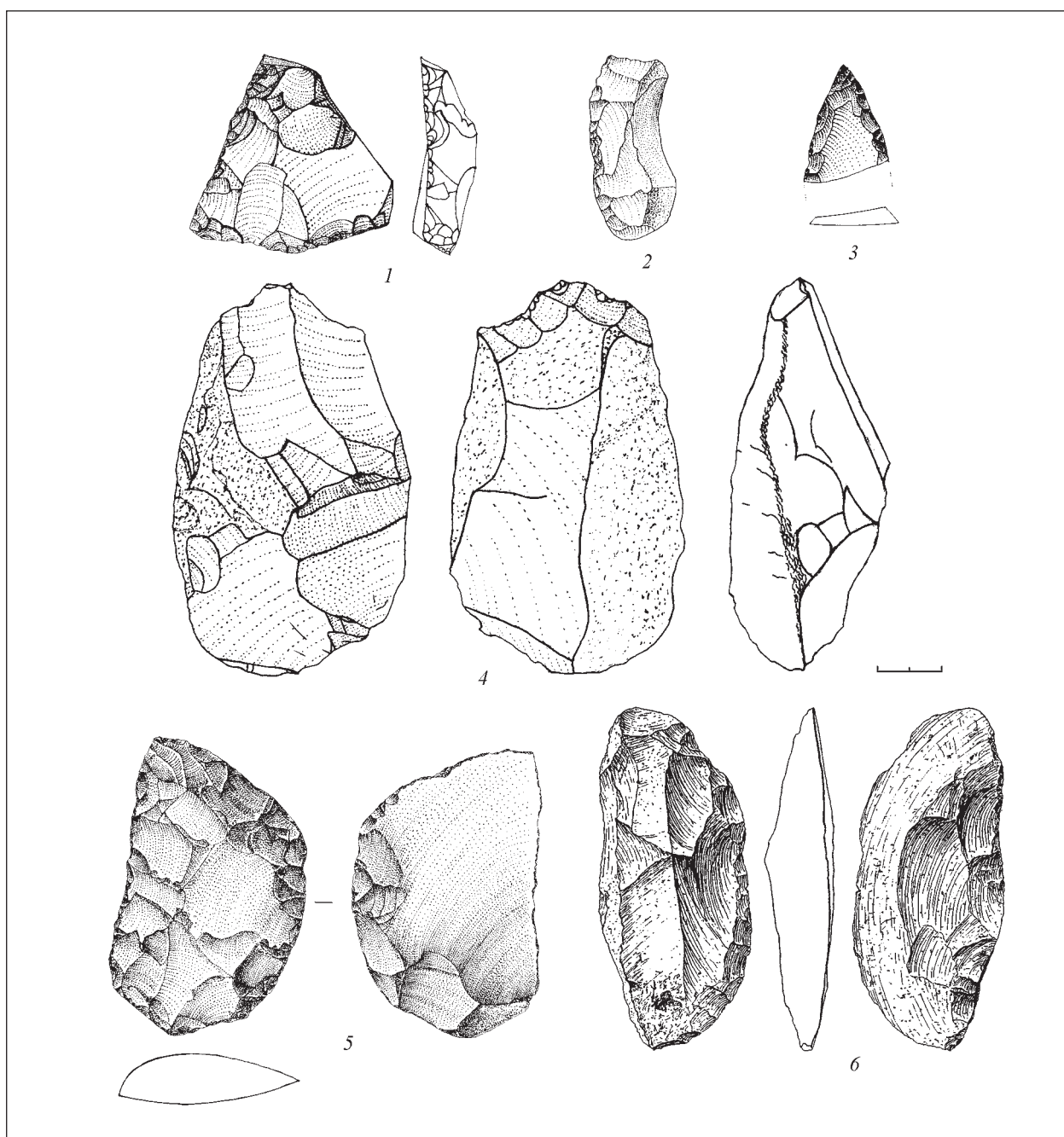
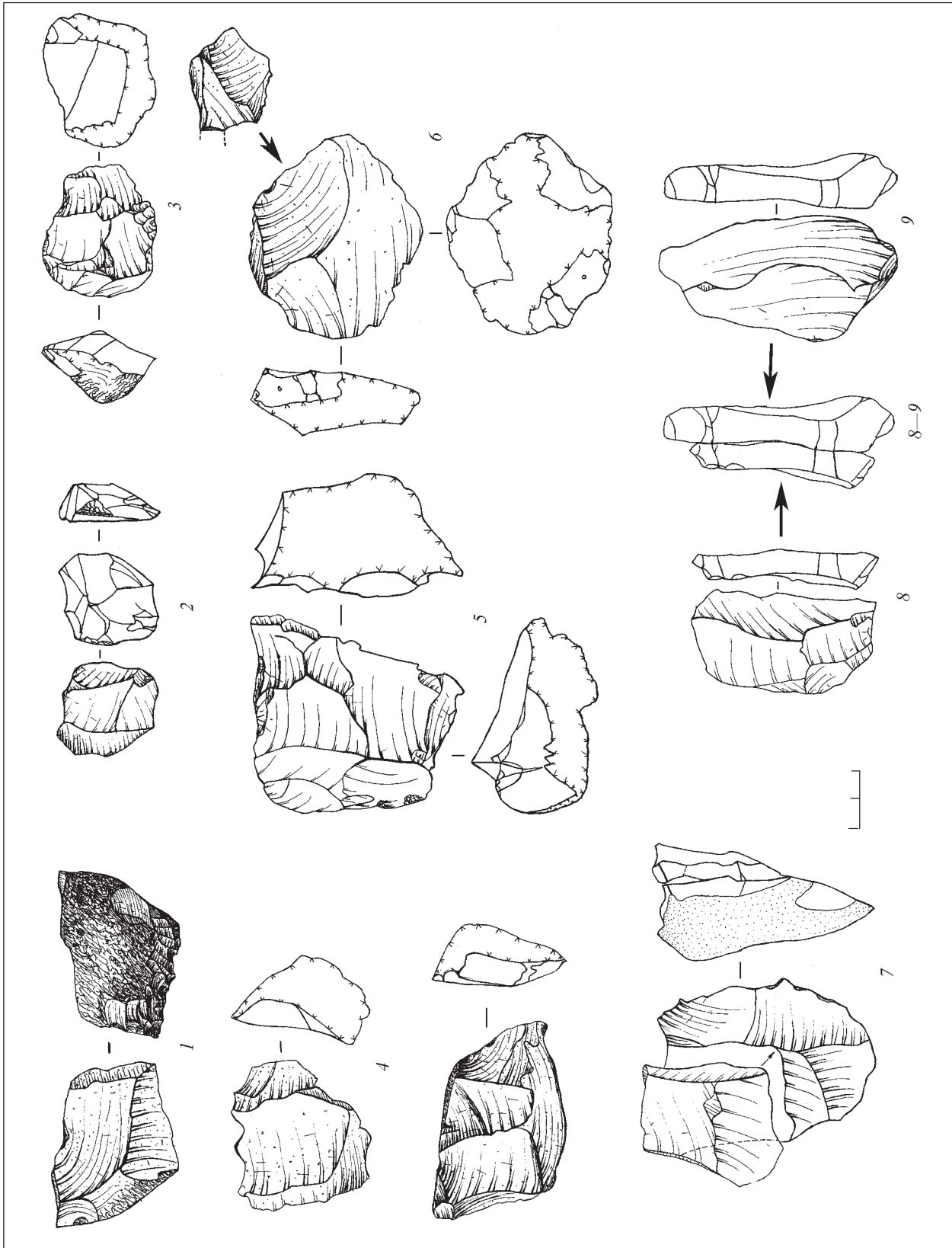

Рис. 8. Артефакты II-го культурно-хронологического комплекса Малого Раковца IV из кварцита: 1—3, 5 — орудия, 4 — нуклеус; V-й культурно-хронологический комплекс Малого Раковца IV: 6 — орудие из андезита

Рис. 9. II-й культурно-хронологический комплекс Малого Раковца IV: 1—7 — нуклеусы, 8, 9 — соединенные отщепы

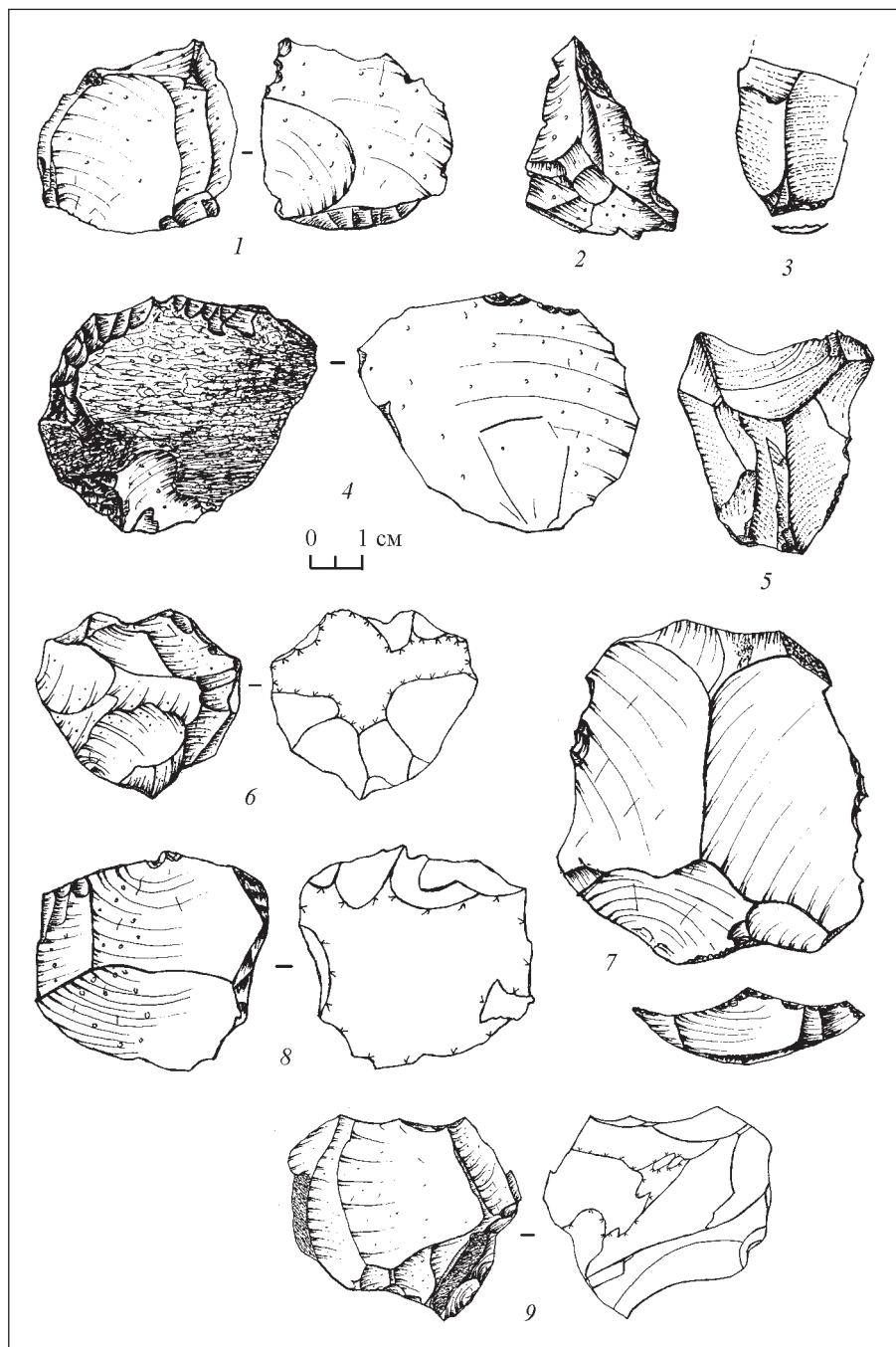

Рис. 10. Артефакты III-го культурно-хронологического комплекса Малого Раковца IV

Таким образом, благодаря геостратиграфическим исследованиям удалось привязать культурно-хронологические комплексы (к. х. к. далее) Малого Раковца IV.

0-й к. х. к. — артефакты залежали на глубине 0—0,20 м в голоценовом (hl) горизонте. Часто, артефакты просачивались по корневищам деревьев до глубины 0,30 м. В 2006 г. удалось поймать этот горизонт в четких стратифицированных условиях на отдельной площадке в квадрате Н-6. Obsидиановые находки с легким налетом, относительно свежесколотых, лежали в одном горизонте с керамическим донцем бронзового века. Таким образом, obsидиановые находки с легким матовым налетом относятся к

периоду бронзового века. Такая особенность, в дальнейшем, может дать возможность датировать голоценовый археологический материал по obsидиану.

В этом же слое было зафиксировано типологически невыразительное сломанное орудие (скребок?) из желтого кремня. Необходимо отметить, что на территории Закарпатья кремневые выходы практически отсутствуют, а если и есть, то только в долине р. Тисы или р. Боржавы в виде редковстречающейся гальки [Петрунь, 1989]. В любом случае, в отличие от местного obsидиана, этот кремень был принесен обитателями с достаточно большого расстояния (от 10 км и больше).

I-й к. х. к. — большинство находок залежали на глубине 0,30—0,50 м в верхней пачке витачевского горизонта (*vt*₁). Обсидиановые находки (83 %) отличались от предыдущего комплекса наличием корки выщелачиваемости и матовой с синим отливом патиной. Комплекс насчитывает 177 находок: отходы производства — 152, орудия — 27 (рис. 5).

За технико-типологическими характеристиками этот комплекс отличается от всех остальных комплексов Малого Раковца IV большим количеством пластин (17 %) и присутствием орудий с резцовым сколом (1,7 %). В коллекцию вошли пластинки с притупленным краем (2 шт.), изготовленные из словацкого обсидиана.

Таким образом, за своими технико-типологическими характеристиками и стратиграфическим залеганием каменный инвентарь этого комплекса отнесен ко времени позднего палеолита.

II-й к. х. к. Находки этого комплекса залежали на глубине 1,40—1,20 м в юго-восточной части раскопа, в непосредственной близости от эрозионного склона водораздельного холма Малого Раковца IV. В северо-западной части большая часть артефактов залежала на глубине 1,00—1,20 м (рис. 4).

Большинство каменного инвентаря было зафиксировано в низах витачевской почвы на удайском лесе (*ud*). На клиновидных языках прилуцкой почвы были зафиксированы туфовые брекчии. Последние, начали фиксироваться с линии квадратов А-0, Б-0 в северном направлении (рис. 4).

Коллекция II-го культурно-хронологического комплекса самая большая и показательная — 4210: отходы производства — 3765/89,4 %, орудия труда — 236/5,6 %, неопределимые — 209/4,9 % (рис. 6, 7, 8, 9).

Среди орудий труда выделяются: скребла-ножи — 67/28,3 %, скобели — 17/7,2 %, отщепы с ретушью — 34/14,4 %, зубчато-выемчатые — 16/6,8 %, леваллуазские острия — 4/1,7 %, пластины с ретушью — 2/0,8 %, скребки — 8/3,9 %, резец — 1/0,4 %, заготовки орудий — 4/1,7 %, отбойники — 28/11,8 %, наковальни — 2/0,8 %.

Индекс протопризматической техники составил 42,8 %. Индекс примитивной техники — 47 %. Остальные индексы: II — 9,1 %, IIa — 7,5 %, IFlage — 33 %, IFst — 3,5 %.

Данный комплекс был отнесен к типичному мустье с преобладанием простых скребел и односторонних ножей с обушками [Рижов, 2003].

III-й к. х. к. Находки данного комплекса залежали непосредственно в верхах прилуцкой почвы. В отличие от предыдущего комплекса, обсидиановые артефакты имеют более глубо-

кую степень выветривания и шероховатую патины. Одна сторона находок, как правило, имела в ячейках выщелачивания остатки прилуцкой почвы с гидроокислами железа и марганца.

В коллекцию этого комплекса вошли: отходы производства — 115, орудия труда — 15 (рис. 10).

Отходы производства представлены типичными среднепалеолитическими нуклеусами и сколами, включая леваллуазские формы: отщепы — 62, нуклеидные — 15, осколки — 25, чешуйки — 13.

Орудия труда представлены типичными среднепалеолитическими формами: зубчатые — 3, скребла — 2, отщепы с ретушью — 4, пластина с ретушью — 1, обломки орудий — 4, ретушер — 1.

Относительно малая коллекция этого комплекса, на современном этапе, дает возможность отнести его к односторонним среднепалеолитическим комплексам с присутствием леваллуазской техники.

IV-й к. х. к. Находки залежали в средней части прилуцкой почвы и имеют более сильную степень выщелачивания нежели III-й культурно-хронологический комплекс.

Коллекция насчитывает 72 находки: отходы производства — 67, орудия труда — 5.

Среди орудий выделяется андезитовый нож с обушком и кварцитовый леваллуазский отщеп с ретушью.

V—VII-й к. х. к. Артефакты были зафиксированы в завадовской почве на разных уровнях. Обсидиановые находки отличаются между собой за степенью сохранности поверхности. Эти комплексы малочисленны (V — 16 шт., VI — 6 шт., VII — 9 шт.) и не составляют однородных типологических групп.

ТУФОВЫЕ КОНКРЕЦИИ

В процессе раскопок в северо-восточной части (вверх по склону), начиная с линии квадратов А-0, Б-0 и в северном направлении, в удайском лесе и частично на прилуцкой почве фиксировались туфовые конкреции. Они были представлены в виде окатанных и полуокатанных аморфных глыб от 5 до 30 см. Мустьерский материал (II-й к. х. к.) залежал на нем. Скорее всего туфовый материал служил жилой площадкой для обитателей стоянки после прилуцкого (рис-вюрмского) времени. На туфе были зафиксированы следы обработки: сверление, резание, разбивание, долбление. Некоторые массивные блоки имеют симметричные углубления.

Планиграфические исследования стоянки Малый Раковец IV показали, что в юго-западном участке раскопок четко прослеживается

«размывание» материала. Это объясняется эрозионно-склоновыми процессами.

Наибольшие концентрации материалы прослежены в квадратах А-0, Б-0.

Находки мустьерского слоя стоянки Малый Раковец IV в некоторых случаях находятся в формальной связи, образуя объекты культурного слоя. К ним следует отнести сосредоточение обсидианового материала на границе квадратов Л-7, М-7 (большое количество чешуек, осколков, отщепов, нуклеусов, обломков нуклеусов, орудий труда), сосредоточение отщепов и осколков в южной части квадрата К-5 и сосредоточение отщепов в западном участке квадрата Б-0.

Особого внимания заслуживает анализ пространственного расположения таких находок культурного слоя стоянки Малый Раковец IV как туф. Впервые этот материал был зафиксирован при раскопках 1997 г. (средняя глубина залегания в кв. А-5, Б-5, 1,00—1,20 м). Раскопки следующих лет начали систематически предоставлять туфовый материал (рис. 3). Сосредоточение туфового материала наблюдается в кв. А-5, К-5, М-5. Наибольшая концентрация зафиксирована в северной части квадрата М-6. Эта часть стоянки осталась не исследована.

Выводы

На современном этапе исследования многослойная палеолитическая стоянка Малый Раковец IV на Закарпатье приобретает новое качество изучения и интерпретации.

Согласно стратиграфическим исследованиям на стоянке Малый Раковец IV, были прослежены отложения: hl, bg, vt, ud, pl, kd, dn и zv. Степень сохранности материала соотносится с указанным стратиграфическим расчленением и дает возможность проследить разные культурно-хронологические комплексы от нижнего палеолита до неолита-бронзы. Планиграфические исследования на данном этапе определяют лишь общие закономерности расположения материала и пространственной организации II-го культурно-хронологического комплекса. В частности есть возможность четко проследить эрозионно-склоновые процессы, которые фиксируются на планах. Прослеженные сосредоточения обсидианового материала на границе квадратов Л-7 и М-7, в южной части квадрата К-5 и в за-

падном участке квадрата Б-0; сосредоточение отходов производства и орудий в квадратах В-6, Г-6, А-5, К-5 и М-7, которые вероятно указывают на производственные участки культурного слоя. Зафиксированная концентрация туфового материала в северном участке квадрата М-6 указывает на перспективность дальнейшего исследования стоянки.

Литература

- Веклич М.Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. — К., 1968.
- Веклич М.Ф. Комплексный палеогеографический метод и рекомендации по составлению литолого-фациальных и палеогеографических карт. — К., 1989.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. — К., 1990.
- Лазаренко Е.К., Лазаренко Э.Л., Барышников Э.К., Малыгина О.А. Минералогия Закарпатья. — Львов, 1983.
- Рыжов С.М. Мустьерська обсидіанова стоянка М. Раковец IV на Закарпатті // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 91—107.
- Рыжов С.М. Некоторые аспекты обработки камня на мустьерской стоянке М. Раковец IV на Закарпатье // Vita Antiqua. — 1999. — № 1. — С. 3—17.
- Рыжов С.М. Стоянка Малий Раковец IV на Закарпатті // Кам'яна доба України. — 2003. — С. 35—44.
- Ситливый В.И. Малый Раковец — новый раннепалеолитический памятник в Закарпатье // АО за 1985 г. — 1987. — С. 412.
- Ситливый В.И. Раннепалеолитические комплексы Малого Раковца в Закарпатье // Четвертичный период. Палеонтология и археология. — Кишинев, 1989. — С. 146—153.
- Petroughe V.F. About Some Species of Lithic Raw Materials in Archaeological Complexes of the Carpathians and Adjoining Territories of the USSR // Papers for the 1st Internat. Conf. on Prehistoric Flint Mining and Lithic Raw Material Identification in the Carpatian Basin. — Budapest, 1986. — P. 229—231.
- Sitlivyj V., Ryzov S. The late middle palaeolithic of Maljy Rakovets IV in Transcarpathia // Archaeologisches Korrespondenzblatt 22. — Mainz, 1992. — P. 301—314.
- Rosania C.N., Boulanger M.T., Biró K.T., Ryzhov S.N., Trnka G. & Glascock M.D. Revisiting Carpathian obsidian Antiquity // Vol. 82. — Issue 318. — December, 2008. — in press.

**S.N. Ryzhov, G.N. Matviishina,
A.S. Pudovkina, P.A. Levchuk**

THE STUDY STRATIGRAPHY AND PLANIGRAPHY OF MALYJ RAKOVETS IV SITE IN TRANSCARPATIA

In given article results of research the multilayered palaeolithic site of Malyj Rakovets IV are presented. For the first time results of studying stratigraphy of deposits are presented.

In this work questions planigraphy and perspectivity of studying the site are examined.

МІЖ ПЕРШИМ ТА ЧЕТВЕРТИМ ЖИТЛАМИ МЕЖИРІЦЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Стаття присвячена дослідженням в с. Межирич на території між I і IV житлом палеолітичних мисливців на мамонта.

Широко відоме Межирицьке пізньопалеолітичне поселення мисливців на мамонта досліджувалось в 1965—1974 рр. І.Г. Підоплічком, який розкрив залишки трьох господарсько-побутових комплексів [Підоплічко, 1976].

У 1976—1983 рр. активно досліджувався IV-й господарсько-побутовий комплекс, який складався з житла, чотирьох господарських ям, великого зовнішнього виробничого центру на південний захід від житла та залишків невеличкого житла легкої конструкції, що пов'язані з цим виробничим центром [Гладких, 1999].

В цей період було зафіксовано два горизонти культурного шару поселення і досліджено кон-

тактну зону між II-м та IV-м господарсько-побутовими комплексами.

У 1989 р. автори заклали розкоп площею 12 м² між I-м та IV-м господарсько-побутовими комплексами. Розташування розкопу було зкорельоване з розкопом 1978—81 рр.: їх східний кордон проходив по одній лінії. Розкоп 1989 р. повністю зайняв чотирьохметрові квадрати № 441—442, та південну половину квадратів № 425—426 (рис. 1). Відстань між кордонами розкопів склала 6 м. Відстань від південної стінки житла № 4 до північного кордону нового розкопу — 14 м.

Розкоп досліджено до глибини 3 м. В гумусованому шарі на глибині 0,35—0,5 м виявлені розсіянні знахідки кераміки доби бронзи та кістки тварин. 14 фрагментів кераміки, з яких 11 орнаментовані, належать культурі багатопружкової кераміки (визначення М.М. Бондаря). Кераміка представлена одним фрагментом донця та 13 фрагментами стінок. Фауністичні рештки доби бронзи за визначенням Н.Г. Білан належать великій рогатій худобі (два верхніх зуби, три нижніх зуби, нижня щелепа — 1 фрагмент, лопатка — 1 фрагмент, плечова кістка — 1 фрагмент, перша, центральна та друга фаланги) та дрібній рогатій худобі (коза, вівця) — 1 фрагмент верхнього кінця ліктьової кістки.

Слабонасичений культурний шар пізнього палеоліту залягав на глибині 2,00—2,20 м в дуже вапняковому лесовому горизонті. Окремі знахідки зафіксовані по кротовинах вище куль-

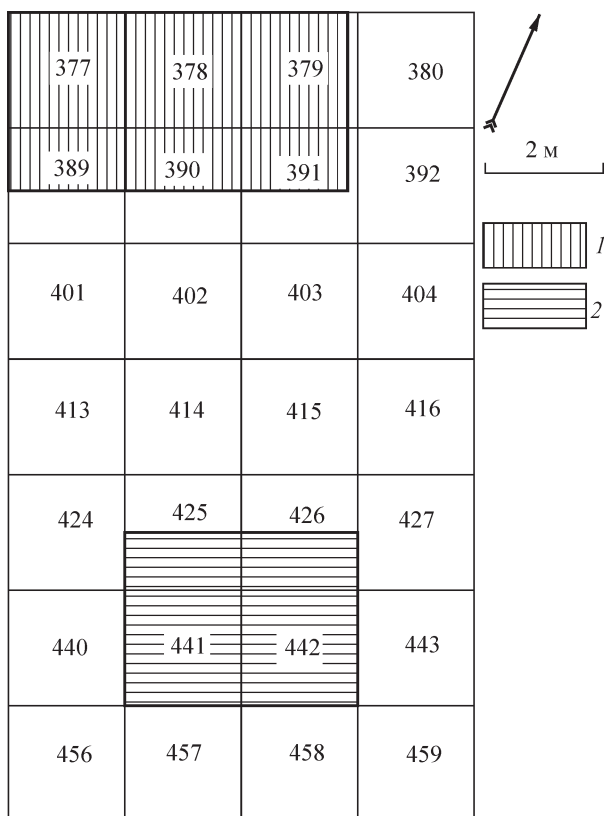

Рис. 1. План взаєморозташування розкопів: 1 — площа розкопу IV-го господарсько-побутового комплексу; 2 — площа розкопу 1989 р.

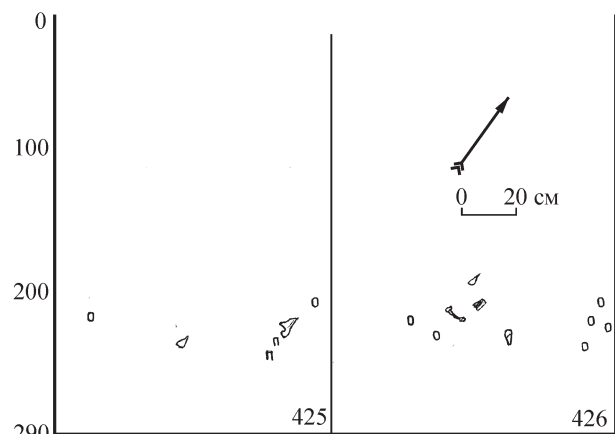

Рис. 2. Розріз культурного шару

425	426
	Фрагмент пластини зуба мамонта
$\begin{matrix} \overset{n}{-218} & \overset{o}{-211} \\ \text{Мазки вохри} \\ \text{по кротовині} \end{matrix}$	$\begin{matrix} -206 & -203 & -200 \\ -211 & -208 & -202 \\ \text{Фрагмент} & -213 & \\ \text{обрізаного} & -211 & \\ \text{ребра} & -222 & \\ & -211 & \end{matrix}$
441	442
$\begin{matrix} \overset{n}{-230} \\ \overset{o}{-210} & \overset{\sigma}{-218} \\ -215 \end{matrix}$	$\overset{\sigma}{-195}$
Кістяне знаряддя	0 20 см

Рис. 3. План культурного шару

турного шару і нижче його до глибини 2,60 м (рис. 2)

В плані (рис. 3) знахідки зосередженні переважно в північно-східному куті розкопу і тягнуть до господарсько-побутового комплексу I. Відстань від східної стінки розкопу до кордону житла I приблизно 11 м.

В складі знахідок розщеплений кремій, фауністичні рештки, поодинокі кістяні вугілля, плямисті-вохристі забарвлення.

Знахідки кременю (21) представлені уламком (1), нуклеусом (1), поздовжніми відколками з нуклеусів (2), відщепами та їх уламками (8), пластинами та їх уламками (7), реберчастою пластиною (1). Завершене знаряддя одне — різець боковий.

Фауністичні рештки доби палеоліту, які визначаються, представленні лівою променевою кісткою росوماхи, обрізаним фрагментом ребра великого копитного (бізон?, кінь?), фрагментом пластини зуба мамонта.

У квадраті №441 на глибині 2,15 м було знайдено ціле клиноподібне знаряддя з руків'ям зі стінки трубчастої кістки мамонта (рис. 4). Знаряддя довжиною 16,5 см і максимальною шириною 7,5 см має руків'я довжиною 8 см та товщиною, в середньому, 3 см. Робочий кінець знаряддя овальної форми добре залощений. Слід відмітити чітко виражені акомодативні елементи.

Рис. 4. Клиноподібне знаряддя зі стінки трубчастої кістки мамонта

Клиноподібні вироби із стінок трубчастою кістки та бивня мамонта, що були знайдені І.Г. Підоплічком в Межирічах, визначались ним як кістяні скребла для обробки шкур тварин [Підоплічко, 1976, с. 170—173].

Знайдене нами знаряддя за характером форми та обробки в технологічному ланцюзі мисливців палеолітичної доби можливо служило інструментом для білування тварин, а саме — зняття шкіри.

Затримка з публікацією результатів розкопок 1989 р. пояснюється тим що автори сподівалися розширити розкоп з метою з'єднання з господарсько-побутовим комплексом I, але... не судилося.

Література

- Гладких М.И. Древнейшая архитектура по археологическим источникам эпохи палеолита // Vita Antiqua. — 1999. — № 1. — С. 29—33.
Підоплічко І.Г. Межирічские жилища из костей мамонтов. — К., 1976.

M.I. Gladkyh, S.M. Ryzhov

BETWEEN THE FIRST AND FOURTH MEZHIRICH DWELLINGS

The article is devoted to the explorations in Mezhirich on the territory between the I and IV dwellings of palaeolithic hunters for mammoth. The mine funding on this territory is the tool from the mammoth cylindrical bone.

Л.И. Рековец, В.А. Несин
НОВАЯ СТОЯНКА ЛЮДЕЙ
ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА
У СЕЛА КОПАЧИВ В УКРАИНЕ

*Описывается новая стоянка доисторического человека у с. Копачив из центральной Украины. Кости мамонта — *Mammuthus primigenius* имеют следы обработки — насечки и заполировку, доисторическим человеком. Стоянка относится к позднему палеолиту (датируется примерно 13000 лет).*

Поселения людей позднего палеолита на территории Украины хорошо известны, довольно многочисленны и большинство из них хорошо изучены [Давня історія України, 1997]. Известные на сегодня памятники палеолита разных регионов Украины, как правило, связаны с определенными геоморфологическими структурами к которым, собственно, они и приурочены. То есть, физико-географические особенности были определяющими в ландшафтной приуроченности и региональной концентрации памятников палеолита, определяли их культуру и быт, особенности охоты и промысла, состав окружающей флоры и фауны. Подобные памятники в Украине (поселения и стоянки древних людей), преимущественно приурочены к долинам крупных и малых рек — Десны (Мезин, Чулатов, Пушкари), Днестра (Кодак, Осокоровка), Днестра (Молодова), Южного Буга (Анетовка, Меджибож), Удая (Журавка, Гонцы), или к пещерно-гrotовым образованиям (Новгород-Северский, пещеры Крыма), или к плакорно-балочной сети (Гордашивка, Радомышль, Копачив, Добраничевка).

Перечисленные выше и другие известные стоянки, относятся к различным археологическим эпохам позднего палеолита, т. е. имеют различный геологический возраст, отличаются многими характеристиками культурно-бытовых комплексов, а также составом сопутствующей фауны [Пидопличко, 1969; Рековец, 1985; Гладких, 1991]. Среди них можно выделить как хорошо датированные, стабильные и долговременные поселения людей (Межирич, Мезин, Анетовка и др.), так и кратковременные стоянки, используемые вероятно как временные стойбища при проведении охоты, особенно на крупных животных. К этим последним (по имеющимся на сегодня данным) и относится позднепалеолитическая стоянка охотников на мамонтов у с. Копачив в центральной части Украины.

Первые сведения о находке костей на месте стоянки у с. Копачив поступили от местных

жителей в начале лета 2000 года [Несин, 2001]. Обнаруженный в лессовых отложениях хорошо сохранившийся фрагмент левой большой берцовой кости (Tibia), представлял определенный интерес, поскольку на его выветрелой поверхности были обнаружены следы от ударов и насечки искусственного происхождения или даже следы примитивного орнамента (мнение В.И. Ткаченка). Не исключалось, что некоторые из таких следов могли быть результатом погрызов грызунов или хищников.

Летом 2000 г. сотрудниками Национального научно-природоведческого музея НАН Украины (Л.И. Рековец, В.А. Несин, А.В. Пашков) были проведены раскопочно-поисковые работы на месте обнаруженной кости. В результате этих работ были обнаружены: череп *Mammuthus primigenius* с зубами (2 МЗ) и левым бивнем, правая плечевая кость (Humerus), а также довольно крупный фрагмент обработанной трубчатой кости мамонта (орудие труда?). Стало очевидным, что открыта новая стоянка людей позднего палеолита.

Стоянка расположена примерно в 2 км западнее с. Копачив Обуховского р-на Киевской обл. в ур. Веремья, возле сравнительно облагороженного родника, хорошо известного в округе под названием «Крыныця». Ландшафты исследуемого региона представляют собой относительно плоские, холмистые междуречья (высота их до 220 м). Довольно густая сеть балок и оврагов (последние преимущественно береговые), часто вскрывают отложения антропогенной толщи и нижележащие породы палеогена. Кости обнаружены на глубине около 3,5 м в лессах, на склоне большой балки по которой идет дорога, ведущая к роднику. Левый склон этой балки прорезан двумя небольшими оврагами, длиной примерно 30 и 20 метров, которые образуют между собой мыс (участок неразмытых лессов). К этому мысу и приурочен культурный слой стоянки, мощностью до 0,5 м.

Геологический разрез на месте стоянки сверху вниз представлен следующими отложениями:

- сверху современная почва, мощностью до 1 метра, которая в нижней части постепенно переходит в бурый суглинок (мощностью тоже до

1 м), с многочисленными кротовинами, а ниже наблюдается плавный переход к светлым мономорфным, не слоистым лессам, в верхней части которых (на глубине около 1,5 метров от верхней границы лессов) обнаружен культурный слой стоянки *in situ*. Видимая мощность лессов в этом месте составляет около 5 метров.

Примерно в 50 м ниже по склону балки в ее противоположном борту обнажением вскрывается более полный геологический профиль:

- современная почва, мощностью до 1 метра;
- суглинок бурый с многочисленными кротовинами, возможно представляющий собой переработанную ископаемую почву (дофиновка ?), мощностью до 1 метра;
- лесс (бугский ?), светлый не слоистый, мономорфный, без карбонатных и других включений мощностью до 8 м, постепенно переходит в нижележащий горизонт (к этому горизонту лесса приурочен культурный слой стоянки);
- темно-бурый суглинок (возможно ископаемая почва — витачев), мощностью до 1 метра, который с резким размывом ложится на нижележащий горизонт;
- пески (мощностью 10 см) темные, сильно ожелезненные, включающие много марганца, в нижней части они с заметно выраженной границей переходят в нижележащие слои;
- пески светлые, хорошо промытые, крупнозернистые со слоями ожелезнения (мощность до 5 м);
- пески темные крупнозернистые, до 70 см мощности, с окатанной галькой, гранитами, кварцитами и кремнем, отложения очень напоминают морену (днепровскую), нижний горизонт этих отложений (мощностью до 10—15 см), сложен очень темными крупнозернистыми песками, которые с размывом ложатся на подстилающие их глины;
- глины светлые, моноструктурные, вязкие, без карбонатных включений, не слоистые (видимая мощность до 5 м).

Для всей правобережной части Приднепровской низменности характерны лессово-моренные и аллювиальные четвертичные отложения, которые залегают на палеогеновых глинах или песках полтавского яруса [Бондарчук, 1959, Кадастр..., 1963]. Надморенные субаеральные отложения, которые пока не охарактеризованы фаунистически, свидетельствуют о значительном перерыве осадконакопления в последнеднепровское время [Веклич и др., 1969; Барщевский, 1977].

Особенности расположения костей, а также обнаруженные на бивне в его средней части насечки и следы от ударов, вместе с разрушенным отделом *Numerus*, свидетельствуют о том, что люди эпохи позднего палеолита использовали

сооруженное ими временное приспособление для своей хозяйственной деятельности (вероятно разделки туш крупных животных). Подобные сооружения свойственны также и другим известным хозяйственно-бытовым комплексам позднего палеолита [Пидопличко, 1969; 1976]. Вероятно для регионов средней и северной зон Украины это были типичные конструкции связанные, прежде всего, с особенностями охоты на крупных животных и последующей утилизацией туш [Пучков, 2001; Сніжко, 2001]. Приведенные данные позволяют предположить:

первое — обнаруженное скопление костей, их расположение и следы ударов на них есть кратковременной стоянкой охотников на мамонтов;

второе — данное сооружение есть окраинной частью находящегося рядом большого и долговременного поселения людей на склонах балки, открывающейся в долину небольшой речки, впадающей в р. Стугна. Последнее предположение подтверждается данными о том, что раньше вблизи этого места (по рассказам местных жителей), неоднократно находили остатки бивней мамонтов и другие кости крупных животных. Раскопками 2001 г. пока не удалось обнаружить возможное нахождение основного поселения людей в этом урочище.

Череп и другие ископаемые кости принадлежали вероятно самцу взрослой особи *Mammuthus primigenius*, очень крупных размеров. Судя по стиранию всех эмалевых пластин МЗ, возраст этой особи мамонта можно определить свыше 35 лет [Гарутт, 1977]. Пожалуй впервые для территории Украины обнаружены в лессах остатки столь крупной особи мамонта. Череп был почти полный, но очень плохой сохранности, вероятно он сравнительно продолжительное время находился в условиях открытого ландшафта (до образования танатоценоза). Известно, что захоронение в лессах слабо способствует процессу удовлетворительной фоссилизации костного материала. В связи с этим, к сожалению, доступными для изучения оказались лишь только затылочная часть черепа с мышцелками, фрагменты альвеол бивней и верхние коренные зубы — 2 МЗ.

Зубы, очень хорошей сохранности, хотя и заметно стертые, имеют по 22 эмалевых пластины, эмаль умеренно гофрированная, сравнительно тонкая. Ширина одной эмалевой стенки в среднем составляет 2,3 мм, ширина эмалевых пластин (включая два слоя эмали) в среднем равна 6,8 мм. На 10 см длины зуба приходится по 8 эмалевых пластин. Почти все эмалевые пластины хорошо стертые, коронки зубов сравнительно низкие (высота до 70 мм), высота зу-

Рис. 1. Бивень и плечевая кость мамонта (*Mammuthus primigenius* Blum.) из местонахождения Копачив

бов с корнями составляет около 160 мм. Длина правого зуба — 263 мм, левого — 270 мм, наибольшая ширина зубов соответственно равна 105 и 114 мм, зубы имеют характерное, но слабо выраженное сужение по направлению назад, что свидетельствует о значительном индивидуальном возрасте этой особи. Отношение ширины коронки зубов к длине составляет в среднем примерно 41,0 % (40,0 % для правого зуба и 42,2 % для левого зуба). К примеру этот показатель для МЗ *Mammuthus primigenius* из Костенок составляет 33,2 %, а для вида из Берелеха — 36,5 %, из Елисеевичей — 34,0 % [Жерехова, 1977; Урбанас, 1980]. Перечисленные и другие особенности зубов *M. primigenius* характерны для поздней формы вида, таксономия которой пока четко не определена (как и для вида в целом) [Вангенгейм, 1961, Байгушева, 1980].

Левый бивень *M. primigenius* довольно хорошей сохранности (несмотря на захоронение *in situ* в лессах), очень крупных размеров, сохранил типичную для вида форму, т. е. практически не деформирован за исключением небольшого

уплощения в альвеолярной части, где в поперечном сечении он приобрел эллипсоидную форму. В этом месте диаметр его составляет 199 мм и 114 мм, а в средней части бивень практически округлый и диаметр его равен 186 мм. Дистальная часть бивня имеет коническую форму с характерной клиноподобно заточенной и полированной скошенностью, что подтверждает его активную функциональность при добывании пищи в условиях заснеженных ландшафтов. Внутренняя часть бивня не полая, верхний эмалевый слой, хотя и имеет сильную трещиноватость, однако не плохой сохранности в условиях этого тафономического типа захоронения. Наружная длина бивня составляет 3050 мм, длина его по внутренней кривизне равна 2450 мм. Столь значительные различия этих показателей обусловлены большим диаметром бивня. По своим размерным показателям он близок к таковым крупных особей мамонтов Русской равнины и Сибири.

Плечевая кость (Humerus) сравнительно крупная, имеет разрушенный (древним человеком!) проксимальный отдел, длина этого фрагмента 855 мм, ширина дистальной части (блока) равна 215 мм, медио-латеральная толщина блока — 157 мм. Кость имеет следы от ударов и насечки от рубил или других каменных орудий. Несомненно, что эта кость была использована древним человеком для изъятия ее внутреннего содержимого — мозга (разрушена ее проксимальная часть) с последующим использованием в качестве подставки под бивень на котором проводились «ударные» работы (рис. 1).

Большая берцовая кость (Tibia) лишена дистального отдела, длина этого фрагмента около 500 мм. Кость тоже имеет следы от ударов и

Рис. 2. Фрагмент кости мамонта, со следами обработки и заполировки, «орудие труда» из местонахождения Копачив

была использована человеком в его деятельности вероятно как ударный инструмент и как опора под дистальной частью бивня.

Имеющийся материал пока не позволяет однозначно утверждать, что обнаруженные кости принадлежали одной особи мамонта. Возможно, что это результат собирательства костей и случайно выбранные из их множества кости для сооружения подобной конструкции.

Под основанием бивня был обнаружен лопатообразный обломок большой трубчатой кости (возможно от Femur). Одним концом он опирался на внутреннюю поверхность правого коренного зуба. Можно предположить, что он был помещен сюда для хранения после использования. Его форма и заполированная поверхность с четкими царапинами позволяет рассматривать этот фрагмент в качестве специально изготовленного костного инструмента — орудия труда. Размеры этого фрагмента 325 × 150 мм (рис. 2). Его назначение, как средства труда, еще предстоит выяснить.

Абсолютный возраст костей мамонта из местонахождения Копачив составляет $13,2 \pm 0,1$ тыс. лет. (определение возраста по C_{14} анализ № 11200 ГИН РАН). По данным Г.К. Верещагина [1977] берелехские остатки мамонта имеют возраст $11,83 \pm 0,11$ тыс. лет — $13,70 \pm 0,4$ тыс. лет, остатки из Елисеевичей — $17,30 \pm 0,17$ тыс. лет, из Межиричей — $15,0—17,0$ тыс. лет [Корниец и др., 1981; Урбанас, 1980]. Наиболее близкий абсолютный возраст имеют остатки мамонтов из местонахождений Добраничевка (12,7 тыс. лет), Гонцы (13,7—14,6 тыс. лет), Борщево (9,5—13,5 тыс. лет) [Радиоуглеродная хронология..., 1997].

Проведенные исследования позволяют сделать следующие выводы:

1 — открыта новая позднепалеолитическая стоянка Копачив, возможно представляющая собой окраинную часть поселения позднеплейстоценовой эпохи мадлен. Абсолютный возраст стоянки определен в пределах 13 тыс. лет;

2 — стоянка представляет собой упорядоченное скопление костей мамонта, ее культурный слой приурочен к верхней части лессовой толщи и тафономически является *in situ*;

3 — впервые для Украины в лессовых отложениях обнаружены остатки столь крупной (а возможно и наиболее крупной) особи мамонта, сравнительно неплохой сохранности со следами деятельности человека.

Благодарности: Выполнение настоящей работы стало возможным благодаря финансовой поддержке О.Ф. Бондаренко и помощи А.В. Пашкова при проведении полевых работ.

Литература

- Байгушева В.С. Мамонт *Mammuthus primigenius* Blum. Левобережья Северского Донца // Тр. ЗИН АН СССР. — 1980. — Т. 93. — С. 75—80.
- Барцевский Н.Е. Стрoение четвертичного покрова и история четвертичного осадконакопления на территории Киевского Приднепровья. — Дис. канд. геол.-мин. наук, кн. 1, 2. — 1977.
- Бондарчук В.Г. Геология Украины. — К., 1959.
- Вангенгейм Э.А. Палеонтологическое обоснование стратиграфии антропогенных отложений севера Восточной Сибири // Тр. ГИН АН СССР. — 1961. — Т. 48. — С. 1—182.
- Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Дубняк В.А., Мельничук И.В., Паршикура С.И., Артюнова Н.З. Опорные геологические разрезы антропогена Украины. — К., 1969.
- Верещагин Н.К. Берелехское «кладбище» мамонтов — мамонтовая фауна Русской равнины и Восточной Сибири // Тр. ЗИН АН СССР. — 1977. — Т. 72. — С. 5—50.
- Гарутт В.Е. Зубная система слонов в онтогенезе и филогенезе // Тр. ЗИН АН СССР. — 1977. — Т. 73. — С. 3—36.
- Гладких М.И. Историческая интерпретация позднего палеолита (по материалам территории Украины). — Автореф. дисс. ... док. ист. наук. — Л., 1991.
- Давня історія України. — К., 1997.
- Жерехова И.Е. Описание и изменение зубов мамонтов Берелеха // Тр. ЗИН АН СССР. — 1977. — Т. 72. — С. 50—58.
- Кадастр подземных вод СССР. Киевская область. — М., 1963. — Т. II. — Кн. 4.
- Археология и палеогеография позднего палеолита Русской равнины. — М., 1981.
- Несин В.А. Позднепалеолитическая стоянка охотников на мамонтов у с. Копачив // Вестн. зоол. — 2001. — Т. 35. — № 4.
- Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969.
- Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. — К., 1976.
- Пучков П.В. «Мамонтовое собирательство» вместо или после «мамонтовых побоищ» // *Vita Antiqua*. — 2001. — № 3—4. — С. 138—149.
- Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Средней Азии. Проблемы и перспективы. — С-Пб., 1997.
- Рековец Л.И. Грызуны деснянско-поднепровского позднего палеолита. — К., 1985.
- Сніжко І.А. Методи дослідження слідів утилізації мисливської здобичі на фауністичних рештках епохи пізнього палеоліту // *Vita Antiqua*. — 2001. — № 3—4. — С. 194—201.
- Урбанас Е.В. Зубы мамонта из позднепалеолитических стоянок села Костенок Воронежской области // Тр. ЗИН АН СССР. — 1980. — Т. 93. — С. 81—90.

L.I. Rekovec, V.A. Nesin

A NEW SITE OF A PREHISTORIC MAN FROM THE LATE PALEOLIT AT KOPACHIV, UKRAINE

A new site of a prehistoric man from Kopachiv, central Ukraine, is described. Bones of the mammoth — Mammuthus primigenius with signs of polishing and cutting made by man were found. Some artefacts were also excavated. This site is dated on Late Paleolit (about 13000 years ago).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ
СЕМЕНІВСЬКОГО ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО
КОМПЛЕКСУ В 2004—2008 рр.

У 2004 р. кафедрою археології і музеєзнавства КНУ імені Тараса Шевченка були продовжені дослідження стоянки Семенівка III, у Київському Лівобережжі. Розкопки 1997—2001 рр. виявили найбільшу концентрацію матеріалу, представленого кременевими виробами і фауністичними рештками. У 2004—2008 рр. досліджувалася периферійна частина пам'ятки загальною площею 39 м². Археологічні матеріали представлені відходами виробництва і знаряддями праці, серед яких переважають різці і мікролітичні вкладені. Фауністичні рештки представлені в основному кістками мамонта. Найбільший інтерес представляють прикраси з раковин морських моллюсків.

В польові сезони 2004—2008 рр. палеолітичною експедицією кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка було поновлено археологічні дослідження на пізньопалеолітичній пам'ятці Семенівка III [Шидловський, Ветров, Васильєв, Біденко, 2006, с. 381—385]. Пам'ятка розташовується в 4 км на схід від с. Семенівка і в 3 км на захід від крайніх хат с. Хмельовик Барішівського р-ну Київської обл. на землях Семенівської с/р.

Пам'ятка **Семенівка I**, відкрита розкопками Д.Я. Телегіна та Д.Ю. Нужного, являла собою скупчення 9 м² мамонтових (представлено щонайменше 6 особин) та ведмежих залишків — щелепа, стегно, ребра, хребці, плечова кістка, тазова кістка. Поруч з кістками ведмедя знайдено поодинокі вироби з кременю — уламок вістря з притупленим краєм, кутовий різець, відщеп, платівка. Радіокарбонне датування — 13600 ± 160 років тому. Дослідники цього комплексу інтерпретують його як місце збирання мамонтових кісток та полювання на ведмедя. Суттєвою ознакою таких пам'яток є досить значна кількість фауністичних решток в порівнянні з невеликою кількістю знарядь, які слугували для вбивства, білування та первинного розчленування впольованих тварин [Телегін, 1991].

Семенівка II, повністю розкрита розкопками Д.Ю. Нужного за 500 м від ур. Вибла Могила. На 148 м² було розкрито скупчення культурних решток площею 17 × 13 м витягнуте вздовж схилу. Найбільша концентрація матеріалу спостерігалась на глибині 140—150 см від сучасної поверхні. Крем'яні знаряддя представлені в основному мікролітами — 45 разом з уламка-

ми (24,5 %) та кутовими і серединними різцями — 92 разом з уламками (49 %). Тільки одне знаряддя можна стовідсотково віднести до скребачки. Привертають увагу знахідки підвісок з морських та лиманних мушель з басейну Чорного моря та виробів з бурштину. З фауністичних знахідок присутні залишки виключно мамонта. Радіокарбонне датування — 14200 ± 180 років тому. Дослідники інтерпретують цю пам'ятку як сезонну короткочасову стоянку мисливців на мамонта.

Пам'ятка **Семенівка III** виявлена у 1996 р. Д.Ю. Нужним, досліджувалась протягом 1997—2001 рр. палеолітичною експедицією Інституту археології НАН України (див. Польові звіти Нужного Д.Ю., Ступака Д.В. та Шидловського П.С. «Про роботу Семенівської палеолітичної експедиції в 1997, 1998, 1999, 2000, 2001 роках у Науковому архіві ІА НАН України»). Результати польових досліджень пам'ятки опубліковані в ряді наукових видань [Нужний, Ступак, Шидловський, 1998; 2000].

Польовими дослідженнями 1997—2001 рр. було розкрито пам'ятку, яка являє собою скупчення культурних та фауністичних решток. На глибині 1,70—2,00 м найбільш великі кістки утворювали досить чітке півколо (5 × 5 м), в центрі якого і залягала більшість матеріалу — мушлі, мікроліти, знаряддя праці, вироби з бурштину (рис. 1, 2). Найбільша концентрація відходів кременеобробного виробництва спостерігалась в південному напрямку від об'єкта. З фауністичних залишків, окрім мамонта (*Mammuthus primigenius* Blum.), присутні також вовк (*Canis lupus*), північний олень (*Rangifer tarandus*), сайга. Дослідники інтерпретують досліджуваний комплекс в якості тимчасової сезонної стоянки з залишками житла та виробничою ділянкою перед ним. Загальна площа розкритої пам'ятки на 2001 р. становила 132 м².

Топографічно стоянка знаходиться на платоподібному мису найвищої тераси Трубежу напроти впадіння Недри, за 500 м від ур. Вибла Могила, яке являється найвищим місцем в окрузі на відстані 30—40 км (132 м над рівнем моря), з якого добре простежуються долини Недри, Трубежу та Дніпра (рис. 1, 1). Три палео-

Рис. 1. Семенівський комплекс: 1 — топографічний план, 2 — скупчення культурних решток на стоянці Семенівка III

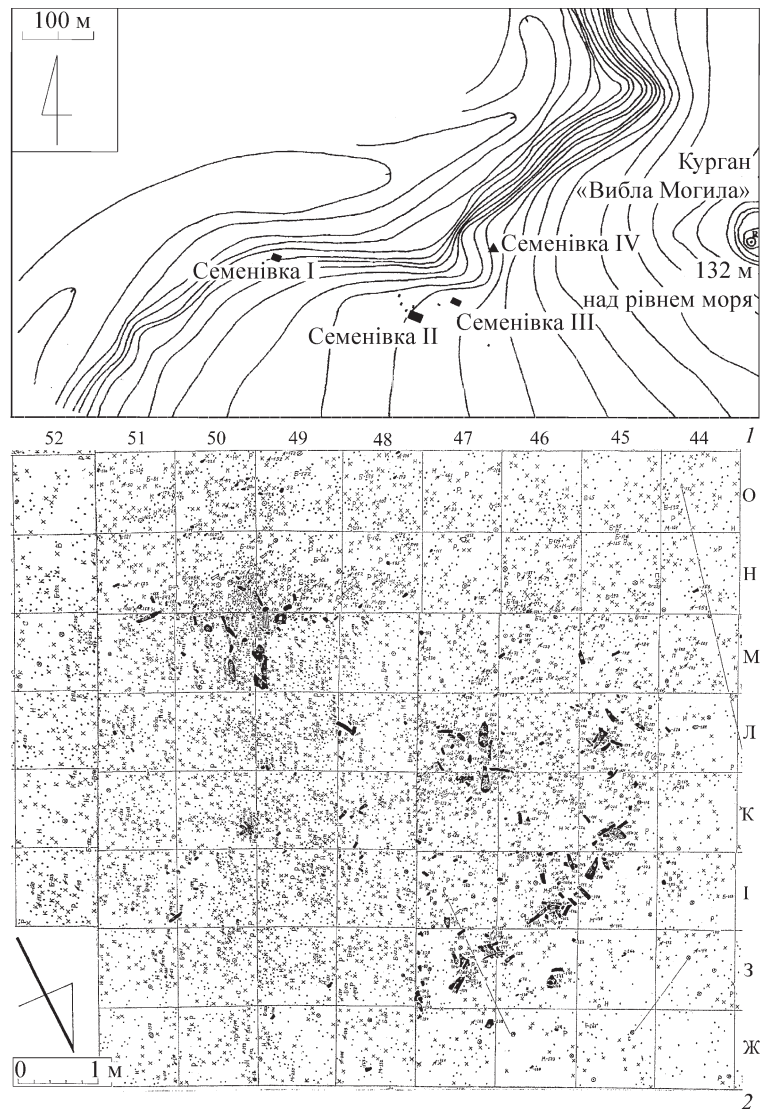
літичні пам'ятки розташовані на одному мису безумовно відносяться до одного культурно-хронологічного кола, Семенівка III розташовується на відстані 50 м від Семенівки II і являється окремим археологічним об'єктом. Мис являє собою край найвищої (п'ятої дніпровської за М.Ф. Веклічем) тераси і безпосередньо переходить у вододільне плато між Трубежем та Супоєм, що маркується наявністю курганної групи «Вибла могила» та геодезичного знаку [Нужний, 1997].

В польові сезони 2004, 2005 та 2008 рр. було зроблено прирізку 9×4 м до південно-східного краю основного розкопу [Опанасюк, Шидловський 2005]. Таким чином, площа розкопу становила 39 м^2 із цифрово-літерною нумерацією сітки метрових квадратів, згідно попередніх планів Р—Ф/44—54 (рис. 2). Саме в цьому напрямку спостерігалось продовження концентрації культурних решток в розкопах 2000—2001 рр.

Стратиграфічні умови, як і у попередні роки, засвідчують досить незадовільний стан збереженості пам'ятки — тільки з рівня 170 см починають траплятися ділянки чистого лесу, що не перероблені діяльністю землерийних тварин, внаслідок чого археологічні знахідки трапляються вже в чорноземному шарі з глибини 20 см. Досить сильний рознос культурних решток свідчить про невелику глибину первинного залягання культурного шару (150—180 см). З причини активної діяльності ховрахів, межі між різними нашаруваннями є нечіткими, а спостерігається поступове зменшення гумусованості ґрунту вглибину. На площі розкопу зафіксована така стратиграфія нашарувань (рис. 2):

0,0—0,56 (0,82) м — h1 — голоцен. Чорноземний ґрунт, темно-сірий до чорного, пухкий, пилуватий, грудкуватий тонкопористий. Нижня межа нечітка і нерівна із затьокками і язиками через значну переритість кротовинами і червороїнами.

0,56—0,82 — 2,25—2,33 м. рґ3 — пізньопричорноморський. Лес світло-сірий, донизу до сірувато-палевого, неоднорідно забарвлений через значну перемішаність із гумусовим матеріалом голоценового ґрунту (активна діяльність

педофауни). Пилувато-легкосуглинистий, пористий, безструктурний. Виповнений борошністими карбонатами, а із глибини 1,3—1,4 м колір набуває палевого відтінку, поширені карбонати у вигляді дрібних стяжін, дещо видовженої форми, діаметром 0,1 см, мають 0,3—0,4 см в довжину. Кротовини мають діаметр 6—8 см і дуже поширені. Перехід донизу помітний, нерівний, ерозійний. З 1,60 м з'являються рештки жовтавого нешаруватого лесу не переробленого діяльністю землерийв. З 1,80 — стерильний жовтий лес з тонкими прошарками світлого піску, стяжіннями карбонатів.

2,25 (2,33) м і глибше, досягає 4-х м. рґ1 — ранньопричорноморський. Потужний лес, палеовий, більш однорідно забарвлений порівняно із попереднім горизонтом; шаруватий, пилуватий. Структура призматично-грудкувата. Наявні прошарки тонкого піску, світлішого кольору, потужністю 1—2 см, кількістю до 20 (на глибині 3,2 м). Вочевидь, мають алювіальне походження та відклалися на даній ділянці внаслідок активних еолових процесів.

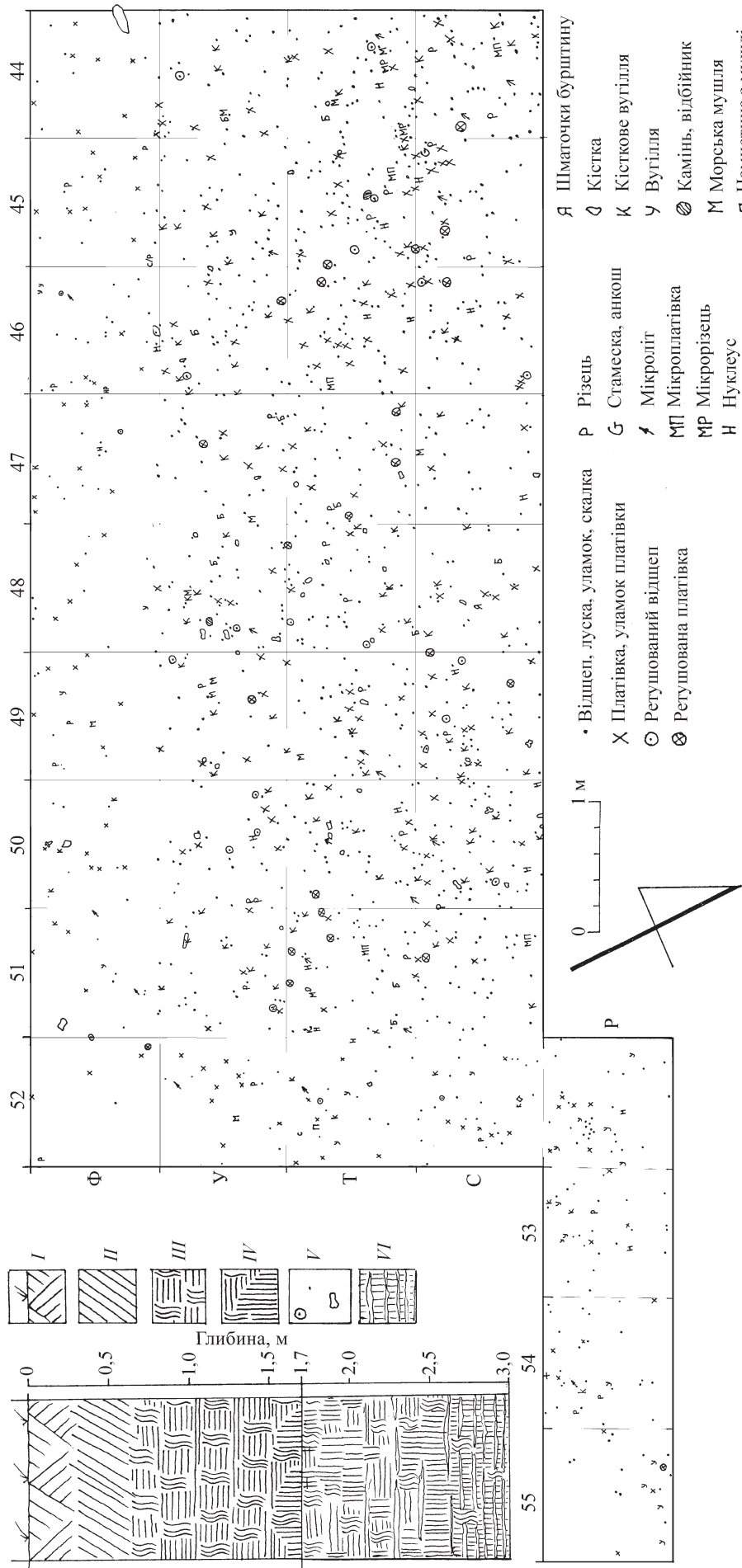

Рис. 2. Семенівка III. Планіграфія ділянки розкопу 2004—2008 рр. та стратиграфія пам'ятки: I — орний шар, чорнозем (25—30 см), II — неораний чорнозем, гумусований суглинок (30—40 см), III — сіро-жовтий строкатий суглинок, перероблений круговинами (90—100 см), IV — лізи неперемішаного жовтого лесу з вклиценнями марганцевих стяжін та білоглаз-ки, V — культурні та фауністичні рештки, VI — лес з прошарками світло-жовтого піску

Перші крем'яні знахідки, забарвлені блакитною патиною, трапляються вже в орному шарі чорнозему. Найбільша кількість культурних решток походить з сірувато-жовтого строкатого суглинку, який являє собою верству неодноразово змішаних кротовинами чорнозему, підгрунтя та верхніх шарів плейстоценового лесу. Саме з ним був пов'язаний зруйнований культурний шар пам'ятки, і в ньому, починаючи з глибини 1,60 м траплялась більшість фауністичних решток. Найбільша концентрація археологічного та фауністичного матеріалу спостерігалась на глибині 1,80—2,0 м. Нижче, у підстеляючому шарі шаруватого світло-жовтого лесу із лінзами дрібного піску, кількість культурних решток різко зменшується і з глибини 2,0 м вони присутні тільки у кротовинах.

Планіграфічні спостереження виявляють поступове зменшення концентрації знахідок в цьому напрямі, що свідчить про периферійну південну ділянку об'єкта, який був розкопаний в 1997—2001 рр. [Нужний, Ступак, Шидловський, 2000].

Крем'яний комплекс представлений як знаряддями праці, так і відходами виробництва (Загальна кількість 1350 екз.).

Сировиною для виготовлення виробів слугували різні породи кременю — канівський, який походить з території Канівських дислокацій на Правобережжі та дніпровський моренний кремій що зустрічається в моренних відкладах Середнього Подніпров'я [Рижов, 2004].

Єдиною територією Середньому Подніпров'ї де зафіксовано наявність первинних родовищ кременю являються Канівські дислокації, складна геологічна будова яких характеризується виходом на поверхню давніх геологічних горизонтів юрської та крейдової систем [Палієнко, Мороз, Куделя, 1971, с. 12—13; Иванников, 1976, с. 6—7]. Поклади крем'яної сировини було зафіксовано при виході Мар'їного яру в долину Дніпра (територія Канівського природного заповідника). Яр розташований на правому березі Дніпра, на території Канівських дислокацій, в 100 м на південний схід від в'їзду до Канівського природного заповідника по трасі Канів — Пекарі.

З метою підтвердження думки про місцеве походження крем'яної сировини в згаданому яру учасниками Канівської археологічної експедиції кафедри археології та музеєзнавства КНУ імені Тараса Шевченка в 2002 р. було закладено геологічний розріз. Виявлено гальковий шар потужністю 5—15 см, що складався з невеликих за розмірами конкрецій і гальок кременю та кварцу, які залягали в пісках жовтого і жовто-бурого кольору [Пічкур, Шидловський, 2003, с. 124].

Тальвег яру в досліджуваному місці знаходиться на висоті 4 м від сучасного рівня Дніпра. Простежена стратиграфія (від тальвегу яру):

I. 0—0,2/0,5 — темно-сірі щільні глини. Юрська система. Келовой.

II. 0,2/0,5—0,3/0,7 — озалізнений жовто-бурій пісок з крем'яними та кварцевими гальками. Крейдова система. Альб.

III. 0,3/0,7—0,7/1,0 — світлі піски з скам'янілостями моллюсків. Крейдова система. Сенومان.

IV. 0,7/1,0—0,8/1,5 — світло-зелені глауконітові піски з блоками сеноманського пісковика. Крейдова система. Сенومان.

V. з 1,5 — світло-зелений глауконітовий пісок з ортзандовими прошарками (кора вивітрювання). Крейдова система. Сенومان.

Стратиграфічно шар з крем'яними конкреціями залягає над темно-сірими келовойськими глинами юрської системи і підстеляє сеноманські пісковики. За свідченнями геологів, цей горизонт належить до т. зв. шару Виржиківського, який відноситься до альбського ярусу нижнього відділу крейдової системи мезозойської групи (С₁ al) [Палієнко, Мороз, Куделя, 1971, с. 12—13].

Давній час формування цього кременю та особливі умови залягання надали цій сировині певних ознак, що значним чином вирізняють її морфологію від інших порід цього мінералу. Гальки та конкреції розмірами від ≈5 до 25 см вкриті «митою», часто пористою кіркою чорного або жовтуватого-бурого кольору, вапнякова кірка відсутня взагалі. При розколюванні, всередині чорного кольору, з жовтуватим кольором ближче до кірки, внаслідок проникнення заліза в структуру кременю з озалізованого піску. В різних гальках та конкреціях колір змінюється від повністю чорного до повністю коричневого. Експериментальним шляхом доведено, що за незначного нагрівання жовтава кірка набуває яскраво-червоного, малинового кольору. Такі виразні техніко-морфологічні особливості сировини дають можливість визначення цього типу кременю навіть візуально.

Крім того, дослідники відзначали наявність крем'яних конкрецій і в сеноманських верхньокрейдівих горизонтах (С₂ sm), які значно відрізняються від попереднього типу сировини чорним, або сірим кольором та наявністю вапнякової кірки [Лаврушин, Чугунний, 1982, с. 22—23]. В ярах Канівських дислокацій засвідчено також потужний шар морени Дніпровського зледеніння, в якій можлива присутність порід кременю, генетично пов'язаних з північними регіонами. Гальки та конкреції виносилися природними процесами на дніпровський пляж, де і проходив попередній відбір крем'яної сировини.

ни. Підйомний матеріал з берега Дніпра засвідчує наявність крем'яних конкрецій і гальок з пробними сколами.

На сезонних стоянках Семенівка II та Семенівка III засвідчено досить активне використання канівського кременю, незважаючи на досить віддалену відстань цих пам'яток від долини Дніпра [Нужний, 1997]. На обох пам'ятках представлені вироби як з канівського кременю з жовтавою підкіркою, так і кремій інших порід, причому частка першого сягає до 50 % від загальної кількості.

Канівський кремій проходив як первинну, так і вторинну стадії обробки. Доказом проведення операцій по первинній обробці цієї сировини є наявність у комплексах гальок з пробними сколами, пренуклеусів, нуклеоподібних уламків, нуклеусів на останніх стадіях утилізації. Свідченням того, що на стоянку приносились саме гальки, а не заготовки є значна кількість первинних відщепів та уламків. Присутність канівського кременю на Київському лівобережжі є наслід-

Крем'яний інвентар ділянки Р—Ф/44—54: 1349 екз. Відходи виробництва, 91,1 % від всього комплексу.

Нуклеуси		20
2-площадкові	9	
альтернативні	5	
призматичні	4	
1-площадкові	11	
Уламки		11
первинні	5	
Пластинчасті заготовки		212
пластини	140	
пластинки та мікропластини	72	
Реберчасті сколи		25
Відщепи		405
первинні	65	
зі слідами використання	9	
Скалки		104
Різцеві сколи		19
Мікрорізцеві сколи		2
Лусочки		441
ВСЬОГО		1229

Вироби з вторинною обробкою (8,9 % від всього комплексу):

Різці		41 (34,2 %)
бокові	16	
кутові	14	
серединні	6	
комбіновані	5	
Відщепи ретушовані		27 (22,7 %)
скобелі	6	
Пластини ретушовані		19 (15,8 %)
Поперечно тронковані	14	
Ретушовані по краю	5	
Мікроліти		33 (27,5 %)
Скребачка		1 (0,8 %)
ВСЬОГО		121

ком виключно антропогенних чинників, адже переніс значної кількості матеріалу природними (льодовиком чи водою) факторами з півдня на північ і топографічно вище, був неможливий.

Статистичні дані по крем'яному комплексу досліджуваної ділянки викладено у таблиці.

Відходи виробництва (1229 екз.) представлені нуклеусами, уламками, відщепами, скалками, пластинами, пластинками, мікропластинами та лусочками. Нуклеуси (20 екз.) та нуклеоподібні уламки практично в рівній мірі представлені як двоплощадкові екземпляри зустрічного та альтернативного сколювання з косозрізаними ортогнатними площадками та призматичні одноплощадкові, як з прямою, так і зі скошеною ударною площадкою (рис. 3, 4). Впадає у вічі сильна редукція цих виробів, що свідчить про певний дефіцит сировини і створює враження мікролітичності комплексу. Техніка первинного розколювання спрямована на отримання пластин невеликих розмірів (140 екз.) та пластинок і мікропластин (72 екз.) з використанням редукції карнизу, підправкою чи пришліфовкою відбивної площадки.

Серед відходів виробництва також наявні відщепи (405 екз.), реберчасті сколи (25 екз.), скалки (104 екз.), різцеві сколи (19 екз.) та мікрорізці (2 екз.).

Вироби з вторинною обробкою становлять 8,9 % від усього комплексу (121 екз.) представлені різцями, мікролітами, ретушованими відщепами та пластинами. Серед різців (41 екз., 34,2 % від кількості знарядь) переважають дволезові, виготовлені на пластинах та на їхніх фрагментах. Найбільшу групу складають бокові різновиди з косо- або пряморетушованою площадкою (рис. 5, 10—11, 14, 17, 21, 24—27) та на куті зламані пластини (рис. 5, 2, 4, 15; 6, 8—10). Виділяється серія «пласких» різців (рис. 5, 1, 3, 18, 20). Також наявні серединні зразки (рис. 5, 5, 6, 9, 12, 16, 22).

Серед мікроінвентаря (33 екз., 27,5 %) найчисельнішу групу складають мікроплатівки з притупленим краєм та їхні уламки (рис. 8, 1—33). Серед них наявні вироби з обрубуючою ретушшою по всій довжині краю заготовки, частково ретушовані та з тронкованими як проксимальними так і дистальними частинами. Присутня також серія виробів з пласкою та напівстрімкою ретушшою по черевцю (7 екз.) (рис. 8, 14, 19, 21—25). Серед мікролітів наявні чотири екземпляри вістер з притупленим краєм, два — голкоподібної форми з притупленими краями (рис. 8, 11, 13, 16, 32).

В колекції також наявні різні пластини з тронкованими кінцями (14 екз.) (рис. 7). Серед інших виробів з вторинною обробкою присутні ретушовані відщепи та пластини (27 та 5 екз.), з яких вирізняються чотири скобеля, а також широкий ніж на пластинчатому відщепі з притупленим обрубуючою ретушшою краєм (рис. 7, 21).

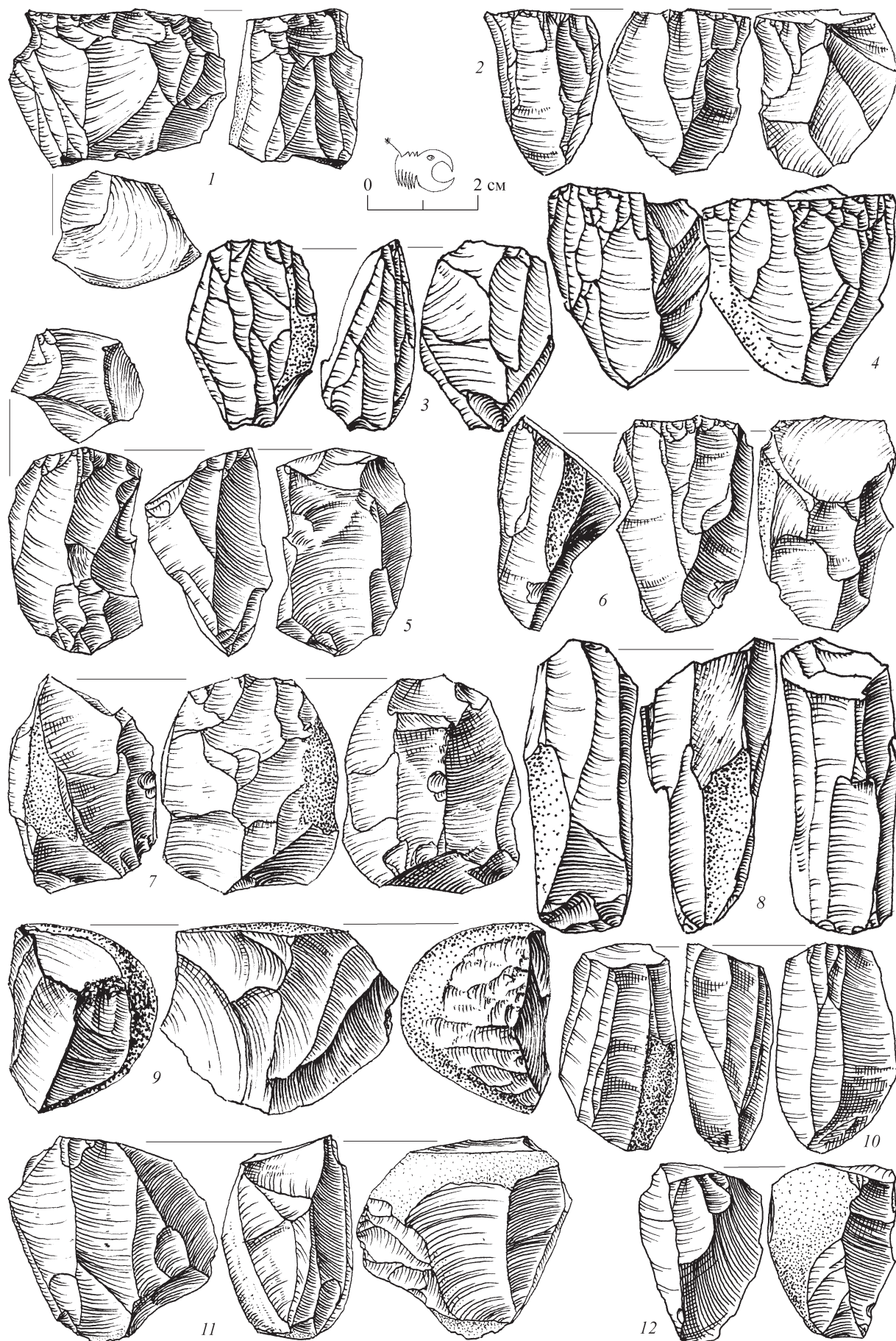

Рис. 3. Семенівка III. Нуклеуси

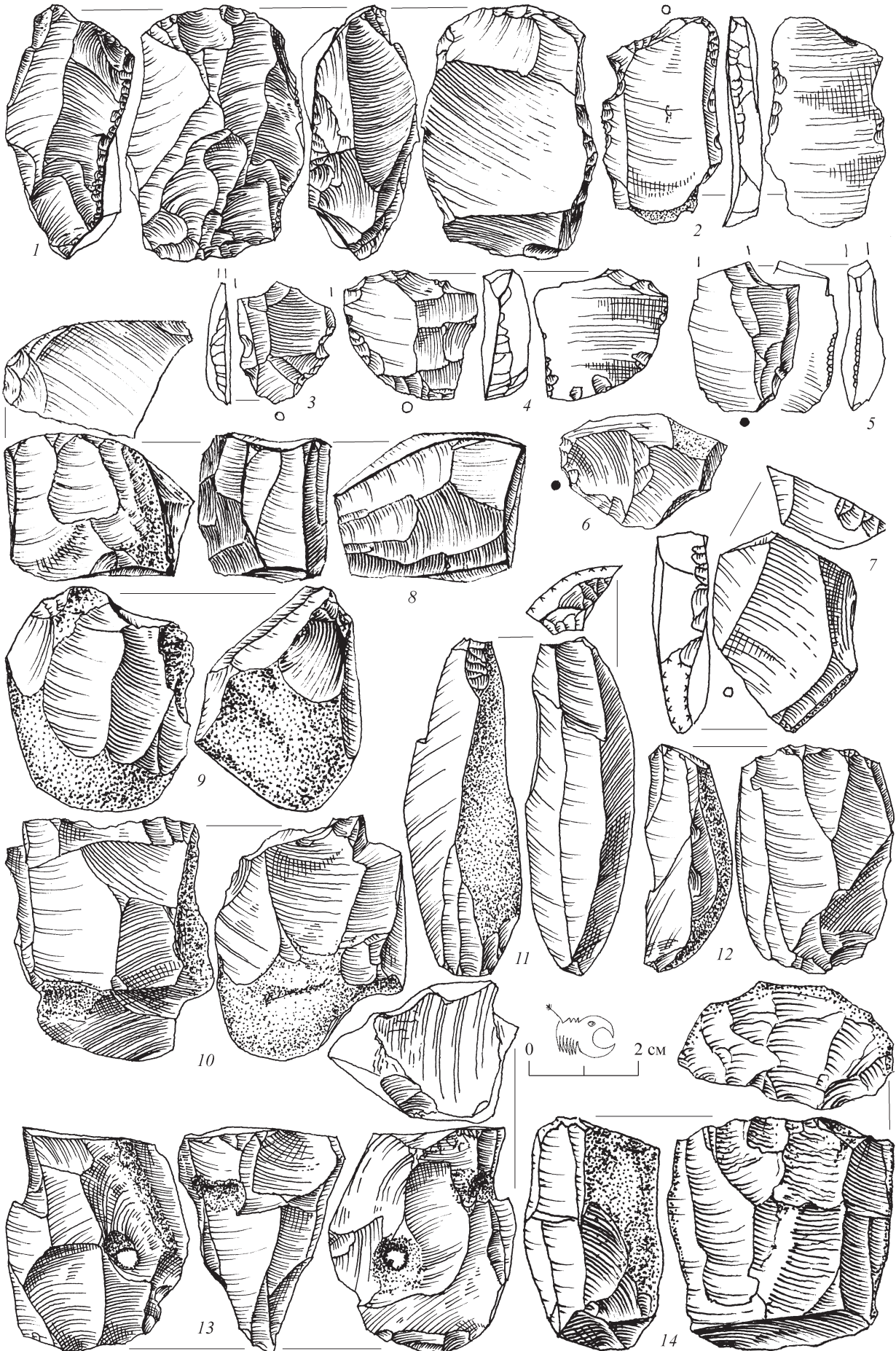

Рис. 4. Семенівка III. Ретушовані відщепи та нуклеуси

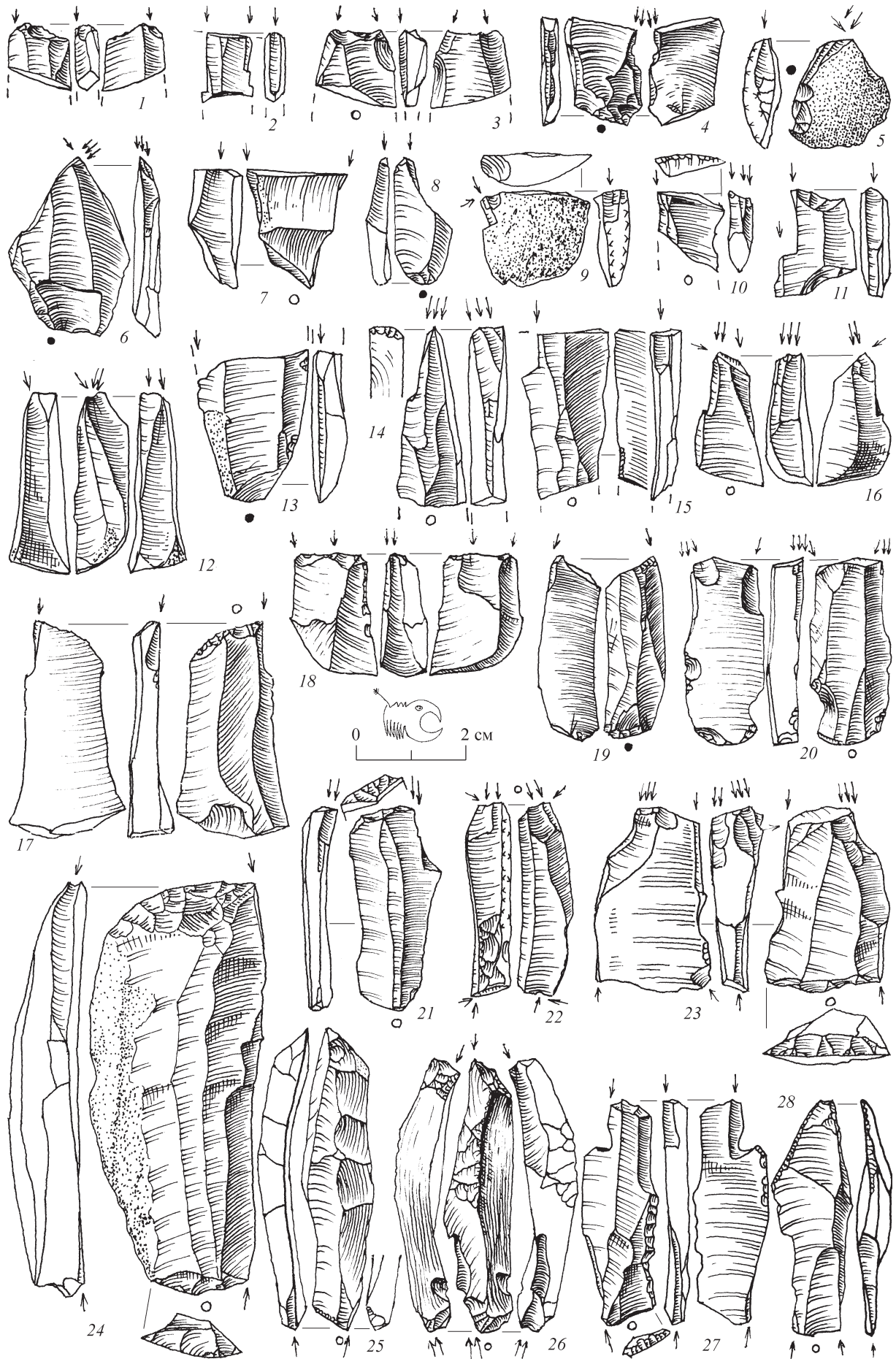

Рис. 5. Семенівка III. Різці

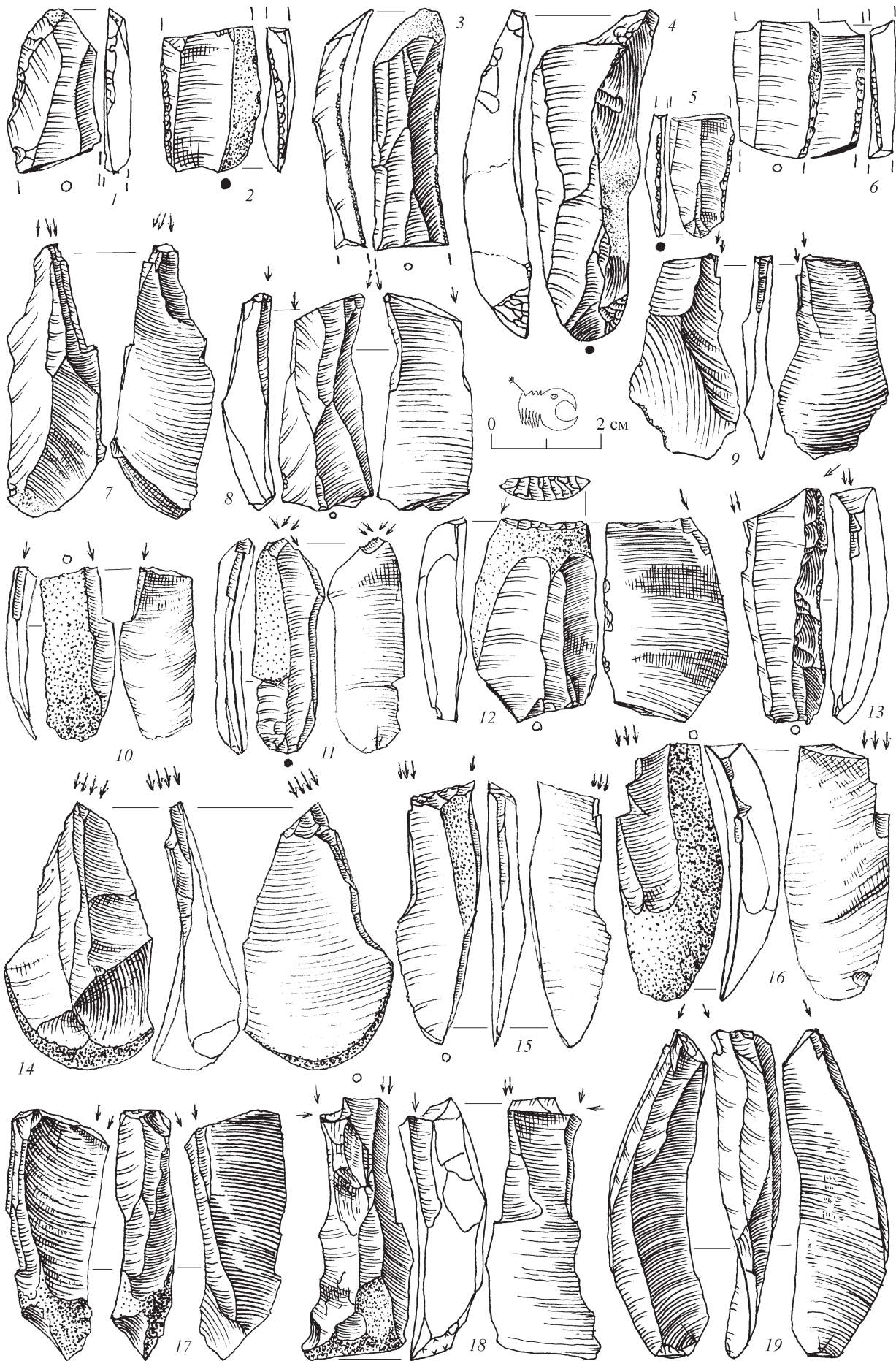

Рис. 6. Семенівка III. Ретушовані пластини та різці

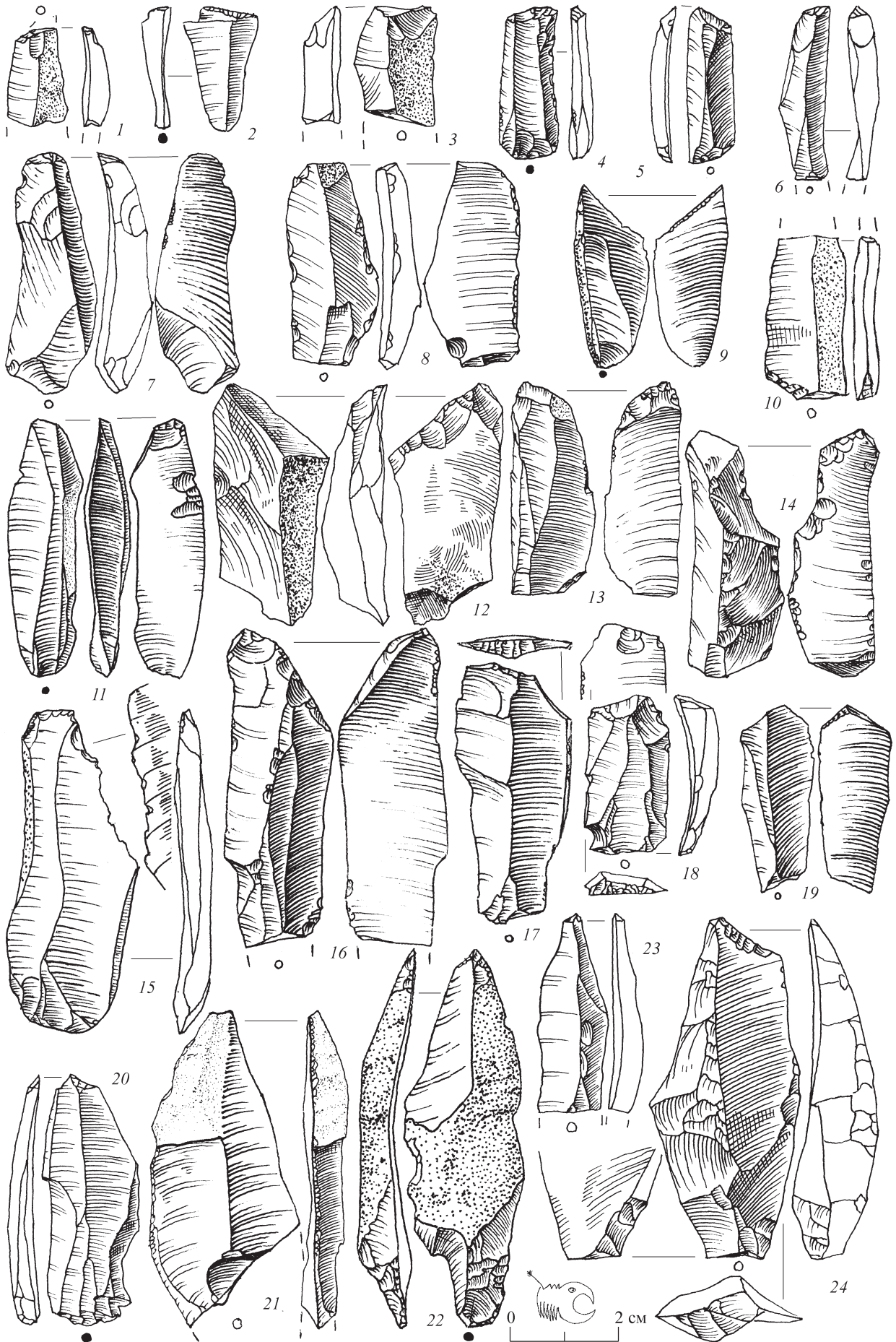

Рис. 7. Семенівка III. Тронковані пластини та вістря

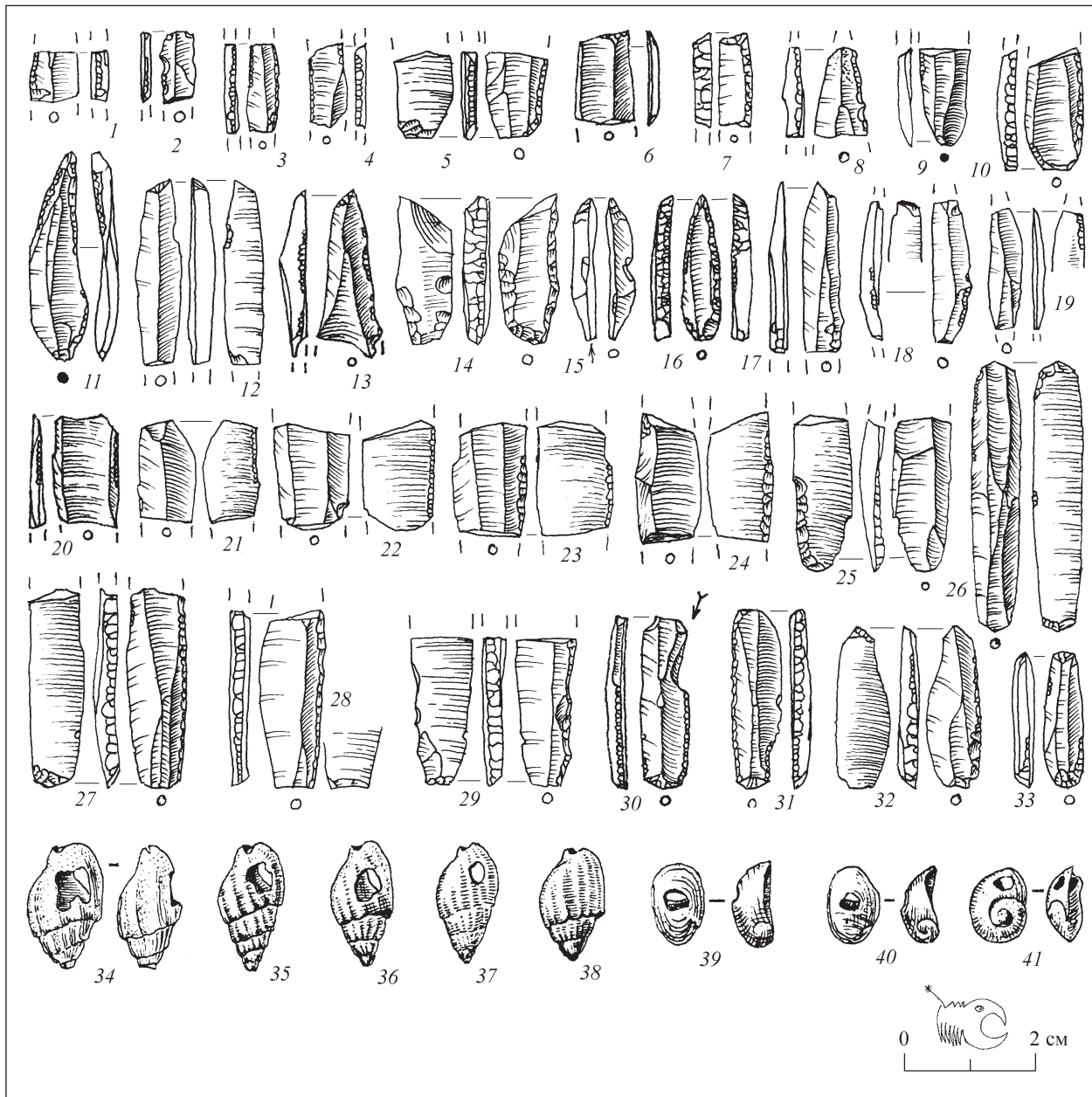

Рис. 8. Семенівка III. Мікроінвентар та прикраси

Як і в попередні роки, серед матеріалів 2004—2008 рр., практично не представлені знаряддя по обробці шкіри: наявне одне скребачкоподібне знаряддя на зредукованому човнватому нуклеусі (рис. 4, 1) та одна скребачка (рис. 4, 4).

Крем'яний комплекс пам'ятки демонструє значну економію сировини, що проявляється у: 1) максимальному використанні нуклеусів. Більшість нуклеусів з кременю якісних гатунків максимально утилізовані, що надає їм вигляду призматичних двох- або одноплощадкових мікролітичних нуклеусів (негативи сколів не перевищують 1 см по ширині); 2) як наслідок — орієнтація на виготовлення знарядь на мікропластинах, переважно для пазових мікролітів. Це, в свою чергу, призвело до більшого вдосконалення технології первинного розколювання (ретельне огранен-

ня нуклеусів, підправка та пришліфовка ударних площадок, цяткова ударна площадка сколів). Наслідком використання цих технологічних прийомів є досить високий індекс пластинчастості (25,9 5) Результатом мікролітизації стало зменшення у розмірах всіх категорій знарядь, стандартизація та спрощення знаряддевого набору.

Фауністичні рештки в розкопі 2004—2008 рр. розташовувались без помітних скупчень і представлені переважно дрібними екземплярами незадовільної збереженості, що затрудняє визначення та видову належність. Серед матеріалу, який можливо визначити, представлені переважно невеликі уламки ребер мамонта (до 30 см). Наявні також уламки трубчастих кісток цієї тварини та три метаподії мамонта, дві з яких зберегли анатомічний порядок. Представлений

також уламок трубчастої кістки невеликого ссавця, можливо від кінцівки, знайдених в попередні роки решток вовка та різьць дрібної тварини, можливо, зайця (визначення С. Пеана — Національний музей природничої історії, Париж).

Також на площі розкопу, без помітних скупчень поширювались дрібні уламки кісткового вугілля, серед якого необхідно відмітити обгорілий екземпляр частини епіфіза кістки великої тварини (можливо мамонта). Подібні знахідки на пізньопалеолітичних пам'ятках зазвичай інтерпретують як залишки від жирових світильників.

Серед інших фауністичних знахідок привертають увагу підвіски з морських мушель *Nassa reticulata*, *Cytherea perithea* L., *Theodoxus* (рис. 8, 34—41). За означений період віднайдено 21 екз. цих виробів, як з просвердленими отворами, так і непошкоджені екземпляри. Загальна кількість морських мушель за весь час дослідження пам'ятки становить 130 екз. Знахідки підвісок з мушель морських та лиманних моллюсків на стоянках Межиріч, Семенівка II, III, Мізин, Юдіново засвідчує регулярні зв'язки населення Середнього та Верхнього Подніпров'я з басейном Чорного моря.

Певним досягненням останніх років стало знаходження підйомного матеріалу на території сусіднього мисового підвищення, серед якого наявне досить масивне вістря на пластині оформлене дрібною ретушшю по краю (рис. 7, 22). Зважаючи на значну патинізацію та палеолітичний вигляд виробу, можливо стверджувати про наявність нового пізньопалеолітичного місцезнаходження на цій території — Семенівка IV.

Крем'яні комплекси стоянок Середнього Подніпров'я наочно демонструють пристосування пізньопалеолітичних колективів до фізико-географічного середовища. Певний дефіцит якісної крем'яної сировини спричинив намагання максимального використання заготовок, наслідком чого була значна мікролітизація комплексів, використання комбінованих знарядь, загальне спрощення і стандартизація знаряддевого набору. Одним з факторів найвищого ступеня мікролітизації комплексів на початку голоцена була сировинна криза, яка на території Середнього Подніпров'я була відчутною вже в кінці плейстоцену.

Дефіцит сировини впливав також і на характер поведінки первісних колективів, які повинні були використовувати різні родовища кременю, від чого залежали шляхи сезонних пересувань групи.

Можна сказати, що певна своєрідність комплексів, що відносяться до межиріцької культури Середнього Подніпров'я склалась в результаті тривалого використання пізньопалеолітичним населенням конкретної природної ніші з певними фізико-географічними особливостями. Майбутні

дослідження Семенівських пам'яток дадуть можливість значно розширити наше уявлення про палеолітичне населення Середнього Подніпров'я.

Література

- Иванников А.В. Геологический путеводитель экскурсий по Каневу. — К., 1976.
- Лаврушин Ю.А., Чугунный Ю.Г. Каневские гляциодислокации. — М., 1982.
- Нужный Д.Ю. Проблема сезонной адаптации финальнопалеолитических мисливцев на мамонтов Середнього Подніпров'я і нові епігравецькі пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 3—23.
- Нужный Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Розкопки пізньопалеолітичного поселення Семенівка III у басейні Трубежу у 1997—1998 рр. // АБУ 1997—1998 рр. — 1998. — С. 115—118.
- Нужный Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки-3 та особливості весняно-літніх поселень межиріцької культури в Середньому Подніпров'ї // Археологический Альманах. Зб. наук. статей. — 2000. — № 9. — С. 123—136.
- Опанасюк А.М., Шидловський П.С. Дослідження Семенівської палеолітичної стоянки в 2004 р. // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: м-ли IV наук.-практик. конф. 21—22 квітня 2005 р.). — Глухів, 2005. — С. 38—43.
- Палиєнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А. Рельєф та геологічна будова Канівського Подніпров'я. — К., 1971.
- Пічкур Є.В., Шидловський П.С. Комплекс кременеобробки поселення Пекарі II // Трипільські поселення-гіганти: м-ли міжнар. конф. — К., 2003. — С. 121—128.
- Рижов С.М. Крем'яні виходи Канівського Придніпров'я // Кам'яна доба України: Зб. наук. статей. — 2004. — Вип. 5. — С. 112—119.
- Телегин Д.Я. О скоплении костей и бивней мамонта на Семеновской палеолитической стоянке на Киевщине // Древняя история населения Украины. — К., 1991. — С. 3—5.
- Шидловський П.С. Семенівський комплекс пізньопалеолітичних пам'яток та можливості його інтерпретування // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка: Історія. — 2004. — Вип. 74. — С. 47—50.
- Шидловський П.С. Вплив фізичного оточення на формування матеріальної культури пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — Київ; Фастів, 2005. — С. 31—39.
- Шидловський П.С., Ветров Д.О., Васильєв П.М., Біденко Д.І. Дослідження палеолітичної стоянки Семенівка III в 2004—2005 роках // АДУ 2004—2005 рр. — 2006. — Вип. 8. — С. 381—385.

P.S. Shidlovsky

RESULTS OF INVESTIGATIONS OF SEMENIVKA UPPER PALAEOOLITHIC COMPLEX IN 2004—2008

In 2004—2008 field seasons was continued the investigations of the Upper Palaeolithic site Semenivka III by the Department of Archaeology and Museology of Kyiv National University. By the previous excavations 1997—2001 was discovered the concentration of flint artifacts and fauna materials. The researches 2004—2005 were provided on a periphery part of the site. Flint artifacts consist of debitage and stone tools which include mainly burins and microliths. A fauna remains mainly belongs to mammoth.

НЕОЛІТИЧНІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ МІСТА СЛАВУТА В МАЛОМУ ПОЛІССІ ТА ДЕЯКІ ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ НЕОЛІТИЗАЦІЇ

У статті йдеться про два неолітичні місцезнаходження поблизу міста Славути Хмельницької області, які можна віднести до волинської неолітичної культури. Виявлені на них археологічні знахідки являються на даний час найбільш привабливими для всієї течії Горині в межах України. Знахідки з Славути б дозволили зробити конкретний висновок про певний магичний обряд людей неолітичної доби, пов'язаний з рибальством. Наводяться деякі міркування щодо неолітизації території частини Полісся, про походження неолітичної кераміки і питання, пов'язані зі стратиграфією пам'яток зі змішаним культурним шаром.

Мале Полісся, як відомо, є низовиною, яка простягається в субширотному напрямку і відділяє Волинську лесову височину від Подільської. Природні ландшафти і ґрунти тут практично нічим не відрізняються від таких у Волинському Поліссі. Ширина Малого Полісся на меридіані м. Славути складає близько 15 км.

Слід відзначити, що крейдові відклади в цій частині Малого Полісся розмиті, і в долині р. Горинь на поверхню виходять кремені альбського ярусу, які майже не використовувались в давнину через свою низьку якість.

Неолітичні стоянки з керамікою дніпро-донецького типу в долині Горині аж до кордону з Білоруссю нечисленні, зокрема в жодному разі на них не знайдено будь-яких кремінних виробів, знахідок дуже мало. Є згадка, що поблизу с. Нетішин (тепер це місто), в 1950 р. В.І. Канівець зібрав окремі уламки кераміки, прикрашені наколами [Телегин, Титова, 1998]. Невелику кількість кераміки кілька років тому виявив поблизу с. Вельбівно і с. Вілія викладач Острозької академії О.Л. Позіховський (усне повідомлення). І.К. Свешніков знайшов неолітичну кераміку поблизу с. Хотин Рівненського району — на крайньому півдні Рівненського Полісся [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 102]. Автором знайдено всього лише по два фрагменти кераміки поблизу сіл Селець і Рудня Дубровицького району Рівненської області. І це, мабуть, і все, що відомо.

На цьому тлі досить добре виглядають два неолітичні місцезнаходження у Малому Поліссі в долині Горині, відкриті автором поблизу м. Славути вже доволі давно. Нижче і піде про них мова.

МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ СЛАВУТА 9

Місцезнаходження відкрите в 1967 р. Знаходиться воно на 3—ПнЗ від Славути. Якось особ-

лива прив'язка в даному випадку не потрібна, бо місцезнаходження показане на плані (рис. 1). В 1967 р. тут була зроблена зачистка краю запланованої тераси і пройдений розкоп № 1 площею 32 м². У наступні роки періодично робились розчистки, а в 2002 р. на невеликі кошти Нетішинського міського краєзнавчого музею був закладений розкоп № 2 площею 81 м² і 4 шурфи розміром 2 × 1 м (рис. 2). Таким чином, всього розкопано приблизно 150 м².

До 2002 р. було зрозуміло, що культурний шар місцезнаходження розмитий високою повінню Горині, але в 2002 р. в розкопі № 2 був виявлений і вцілілий культурний шар, щоправда, бідний знахідками.

Місцезнаходження Славути 9, як і деякі інші поблизу міста Славути, незвично розміщене на рівній заплаві Горині. Більше того, — знахідки залягали в заплавах відкладах. Це, швидше за все, пов'язано з доволі крутим вздовжнім профілем цієї ріки від витoku її і до м. Нетішин, в результаті чого відбувався відносно швидкий сплив повеневих вод і заплава рідко заливалась. Але наявні дані, що десь в другій половині XIX ст. чи в першій XX ст. мала місце така велика повінь. Заплава була залита, а заплавні відклади частково розмиті. Напрямок повеневих потоків фіксують різні видовжені западини на поверхні заплави (рис. 2). Нормальна висота заплави складає 3,0 м. В районі розкопу № 2 вона має 2,4 м, а в найбільш глибоких западинах — 1,2 м.

Для розуміння геологічної ситуації наведемо узагальнений розріз, отриманий по розкопу № 2 (рис. 3).

Шар 1. Сучасний, дещо піщанистий ґрунт сірого кольору.

2. Повеневі відклади — пісок кварцевий, брудно-сірий, дрібнозернистий, глинистий, слабо горизонтальношаруватий. Зустрінуті черепашки річкових молюсків *Viviparus* і *Unio*.

3. Повеневі відклади — пісок кварцевий, сірий, середньозернистий, до різнозернистого, місцями з кварцевим гравієм і катунами суглинку шару 4, промитий, косошаруватий. Саме в цьому шарі залягали перевідкладені археологічні матеріали — неолітичні, шнурової та багатовапникової кераміки, тшинецької культури, ранньозалізного віку. Знайдено кілька речей другої

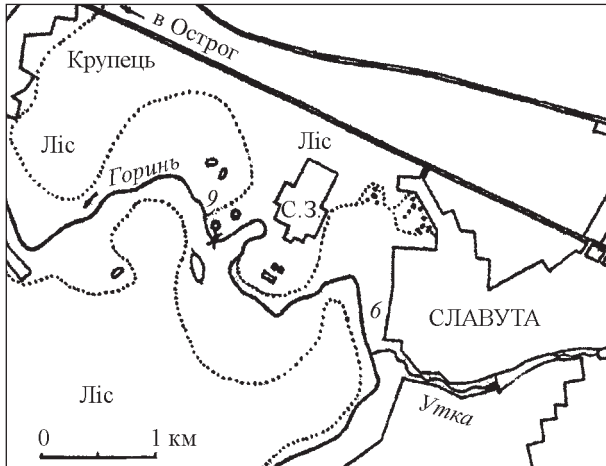

Рис. 1. План розміщення неолітичних місцезнаходжень поблизу Славути: 6 — Славута 6, 9 — Славута 9, ОО — курганний могильник бронзового віку

половини XIX ст. чи першої половини XX-го, які й вказують на час повені.

4. Похований заплавний ґрунт — суглинок легкий, темно-сірого, майже чорного кольору. Як видно на розрізі, він значною мірою розмитий, але в ПдС частині розкопу № 2 зберігся повністю. Цей ґрунт і являється справжнім культурним шаром, який містить, як і пісок шару № 3, різночасові археологічні знахідки, але не пізніші за ранньозалізну добу. Знахідок цих, правда, доволі мало.

5. Заплавний дрібнозернистий білий пісок, нешаруватий.

6. Заплавний супісок, горизонтальношаруватий.

Отже, повеневидами водами археологічні знахідки були вимиті з шару 4, перевідкладені в шар 3 і місцями сконцентровані (зокрема в ПнЗ частині розкопу № 2). Місцями значного перевідкладення матеріалу не було, хоч дрібнозем шару 4 був повністю винесений водою. Так, у розкопі № 1 на відстані 1—1,5 м. один від одного було знайдено сім тшинецьких серпів. Просто

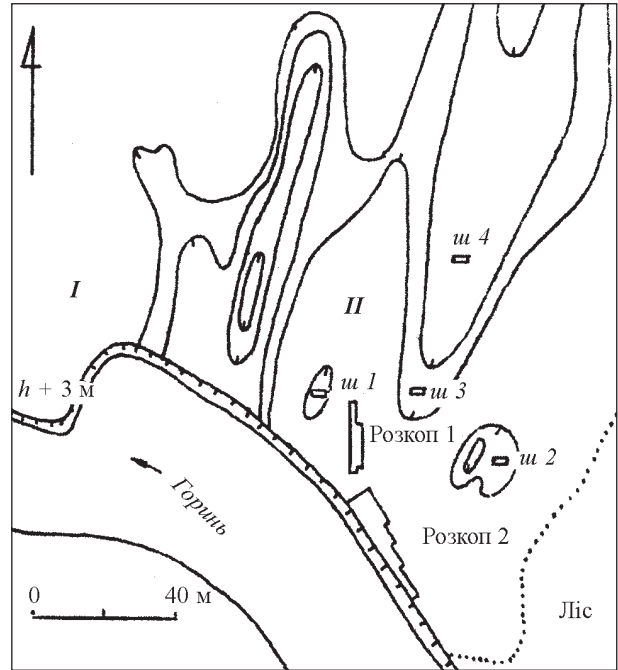

Рис. 2. План неолітичного місцезнаходження Славути 9: I — територія з нормальною висотою заплави, II — територія з пониженою висотою заплави, $h + 3$ м — висота заплави, ш 1—4 — номери шурфів

неймовірно, щоб ці серпи були значно перевідкладені і сконцентровані в одному місці.

Для уточнення питання про площу місцезнаходження і про геологічну будову заплави було пройдено 4 шурфи (рис. 2). В шурфі № 1 знахідки були відсутні. В шурфі № 2 в шарі 3 знайдено, крім всього іншого, дві неолітичні крем'яні пластини. Шурфами № 4 і № 5 нижче сучасного ґрунту до гл. 1,5 м. пройдені мулуваті старичні суглинки чорного і зеленуватого кольору, місцями з черепашками *Planorbis* і *Limnea* — індикаторами застійних вод. Є опосередковані дані, на яких зупинялись не будемо, що шари 3 і 4 повинні залягати під цими старичними суглинками.

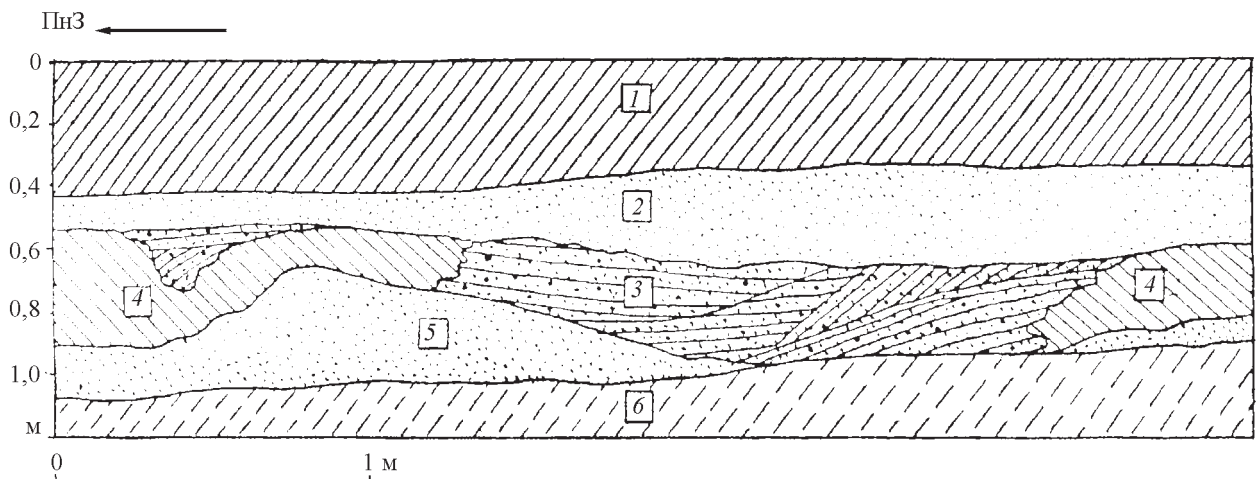

Рис. 3. Славути 9, геологічний розріз заплавних відкладів по частині розкопу № 2; 1—6 — номери шарів

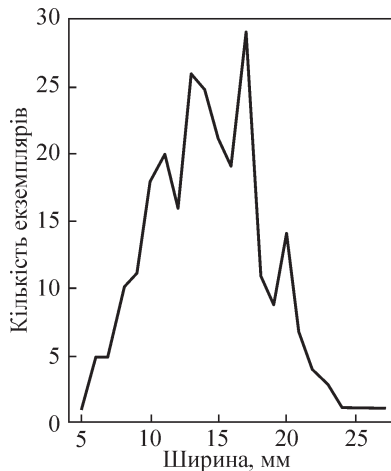

Рис. 4. Славута 9, графік ширини пластинчастих сколів

Незважаючи на те, що в піску шару 3 знайдені різночасові археологічні матеріали, неолітичний кремій (крім відщепів і лусок) легко розпізнається типологічно, бо в культурах бронзового віку подібний кремій (знаряддя, пластинчасті сколи) просто невідомий. Важливо, що в даних геологічних умовах (верхи голоценових заплавної відкладів) абсолютно виключена можливість присутності свідерського кременю.

Тепер шар 4 вже значно розмитий боковою ерозією Горині і не виключено, що в давнину більшість неолітичного матеріалу залягало там, де тепер русло ріки.

МЕТОДИКА РОЗКОПОК

В розкопі № 1 фіксувалось на плані положення кожного предмета. В розкопі № 2 такої фіксації не робилось, бо відразу стало зрозуміло, що маємо справу з наливом і концентрацією знахідок. Відмічалось тільки з якого квадрату і шару (3 чи 4) походить та чи інша знахідка. Особлива увага приділялась дрібним крем'яним сколам, щоб не пропустити неолітичні мікроліти. Шари 1 і 2 копались лопатами, а 3 і 4 — ножами. Відщепи і луски зі зрозумілих причин в колекцію не брались, як і кістки і зуби тварин, які були виявлені як в шарі 3, так і в шарі 4.

АРХЕОЛОГІЯ. КРЕМ'ЯНІ ВИРОБИ

Кремій, з якого виготовлялись різні знаряддя в неоліті, імпортований, туронського віку, жовтий, високої якості. Колір його чорний і темно-сірий, іноді світло-сірий і жовтуватий. Він принесений з Волинської або Подільської височин. Мінімальна відстань до відслонень крейди з подібним кременем по долині Горині як на південь, так і на північ сягає 20—22 км. Місцевий кремій альбського ярусу використано тільки в кількох випадках. Виявлено наступні категорії крем'яних знахідок:

- Нуклеуси — 25 екз.;
- Нуклеоподібні уламки — 2;
- Мікропластинки (ширина до 7 мм) — 7;
- Пластинки (ширина до 12 мм) — 75;
- Пластини — 175;
- Масивні пластинчасті сколи (ширина менш як в два рази перевищує товщину) — 11;
- Реберчасті пластини — 2;
- Різцеві сколи — 8;
- Перетини пластин — 10;
- Знаряддя, в тому числі і вкладні — 47;

Нуклеуси збірки невеликі за розміром (рис. 5, 1—10), виготовленні на продовговуватих жовнах, оброблені до половини заготовки, крім одного, обробленого по всьому периметру. Вони, за деяким винятком, одноплощинні. Ударні площадки утворюють з робочою поверхнею або прямий кут (ортогональні), або трохи скошені. Нуклеусів із негативами пластин правильної форми в колекції практично немає, хоч таких пластинчастих сколів чимало. Отже, нуклеуси, як правило, спрацьовані хоч і зберігають ще об'єм. Відсутні нуклеуси торцевого сколювання, які характерні для яніславицької культури. Крім того, нуклеусів у яніславицькій культурі взагалі мало, або вони відсутні — стоянки Кропивенка і Стаханово на Житомирщині, Корма 1Б [Пясецький, 1975, с. 61—64].

За всі роки в Славуті 9 зібрано 257 пластинчастих сколів. Вони, як правило, поламани, а довжина цілих пластин складає від 4,5—5,0 см до 6,5—7,0 см. Пластинки мають довжину 3,0—4,5 см, але є кілька пластинок довжиною 8—9 см. 12 пластинчастих сколів виготовлено з місцевого кременю низької якості. Вони мають менш правильну огранку ніж інші і більш широкі, що і зрозуміло. Частина пластин і пластинок отримані явно віджимним способом, хоча відповідні нуклеуси, як було сказано, відсутні.

Була проміряна ширина пластинчастих сколів. Ці дані опрацьовані геологом Рівненської геологічної експедиції М.В. Федорчуком і зведені ним у таблицю.

Рівень значимості 5%; ймовірність 0,95

257	Кількість зразків
1,428016	Середня ширина
0,410498	Стандартне відхилення
0,287461	Коефіцієнт варіації
0,168278	Асиметрія
-0,28396	Експес
1,101335	Відповідність нормальному закону розподілу
-0,92923	
0,051212	Похибка середнього арифметичного
3,586262	

Примітка: для зниження похибки до 1% необхідно 3174 зразки.

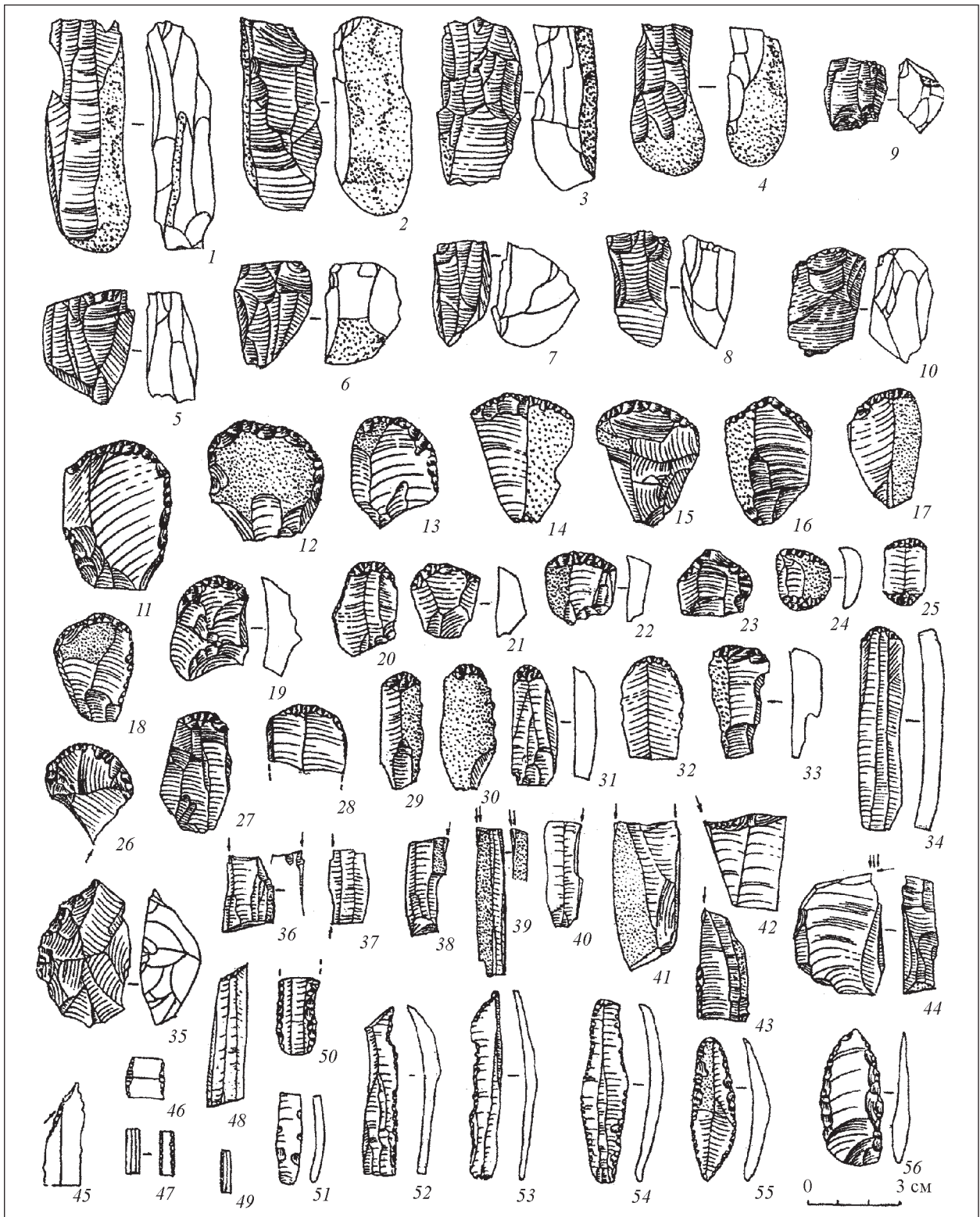

Рис. 5. Славута 9, нуклеуси (1—10) і знаряддя праці (11—56)

Основні висновки М.В. Федорчука наступні. Кількість пластинчастих сколів достатня для рівня значимості 5 %. Дані апроксимуються нормальним законом розподілу. Подальше на-рошування кількості зразків суттєво не впливає на результати вимірів.

Дані по ширині пластинчастих сколів пред-ставлені графіком (рис. 4), на якому кількість

в екземплярах легко можна перевести у відсот-ки. Графік можуть використати ті археологи, які хотіли б порівняти свої дані з славутськи-ми, якщо тільки мають чисті комплекси, і не обов'язково неолітичні.

Мікропластинок в колекції від суми пластин-частих сколів 4,3 %, пластинок 29,2 %, пластин 66,5 %. Порівняємо ці дані з даними, отримани-

ми для типово яніславицької стоянки Корма 1Б на Житомирщині [Пясецький, 1979, с. 46—60]. Мікропластинок там 30 %, пластинок 58 %, пластин 12 %. Отже неолітичні пластинчасті сколи Славути 9 за шириною різуче відрізняються від мезолітичних, яніславицьких. До речі, на Кормі 1Б і 4 знайдено кілька вістер кудлаївського типу. Л.Л. Залізнякам на Кормі 1Б виявлено кілька кукрекських вкладнів [Залізник, 1991, с. 43, рис. 16, 51—53]. Незважаючи на все це, Корма 1Б і Корма 4 повинні відноситись до яніславицької культури.

Дуже вірогідно, що неоліт Славути 9 виник на основі яніславицької мезолітичної культури, але наведені вище дані відносно ширини пластинчастих сколів (як і інші дані, що буде показано нижче), свідчать про те, що цей неоліт вже значно відірваний в часі від цієї культури.

Звертає увагу на себе той факт, що при значній кількості пластинчастих сколів у Славути 9, тільки 16 екз. з них мають сліди використання у вигляді вищербин і є всього кілька пластин із слабкою заповіркою.

Перетини пластин зустрінуті тільки в розкопці № 2. За розмірами вони не відрізняються від звичайних трапедій.

Знаряддя з вторинною обробкою

Скребки кількісно переважають над різцями (27 скребків і 11 різців). Серед скребалок набагато більше знарядь на відщепі ніж кінцевих на пластинах (рис. 5, 11—34). Характеризувати ці знаряддя немає необхідності. Тільки зазначимо, що скребачки на відщепі як досить великі, так і малі, а серед скребачок на пластинах є одна подвійна (рис. 5, 25). Одна скребачка нуклеоподібна, висока (рис. 5, 35). Тут можна вказати, що подібні скребачки зрідка трапляються на стоянках волинської неолітичної культури — Новосілки на р. Стир [Охріменко, 2001, с. 26, рис. 16, 22].

Різців 11 екземплярів. Майже всі вони кутові, на зламі пластин (рис. 5, 36—41, 43); є один атипний боковий (рис. 5, 42) і на грубом відщепі (рис. 5, 44). Виявлено 8 різцевих сколів.

Неолітичні комплекси, де майже всі різці кутові, нам невідомі. Правда, Д.Я. Телегін, пише, що на неолітичних пам'ятках Волині переважають кутові різці [Телегін, 1968, с. 145]. Проте на стоянках волинської неолітичної культури (Новосілки, Оболонь) за даними Г.В. Охріменка більше бокових типів [Охріменко, 2001, с. 46]. Є в колекції Славути 9 одна скребачка-різець (рис. 5, 26).

Макролітичні вироби Славути 9 являють собою примітивні невеликі сокири, яких 6 екземплярів (рис. 6, 1—6). Вони виготовлені або нуклеусовою технікою (рис. 6, 1, 3, 6), або тран-

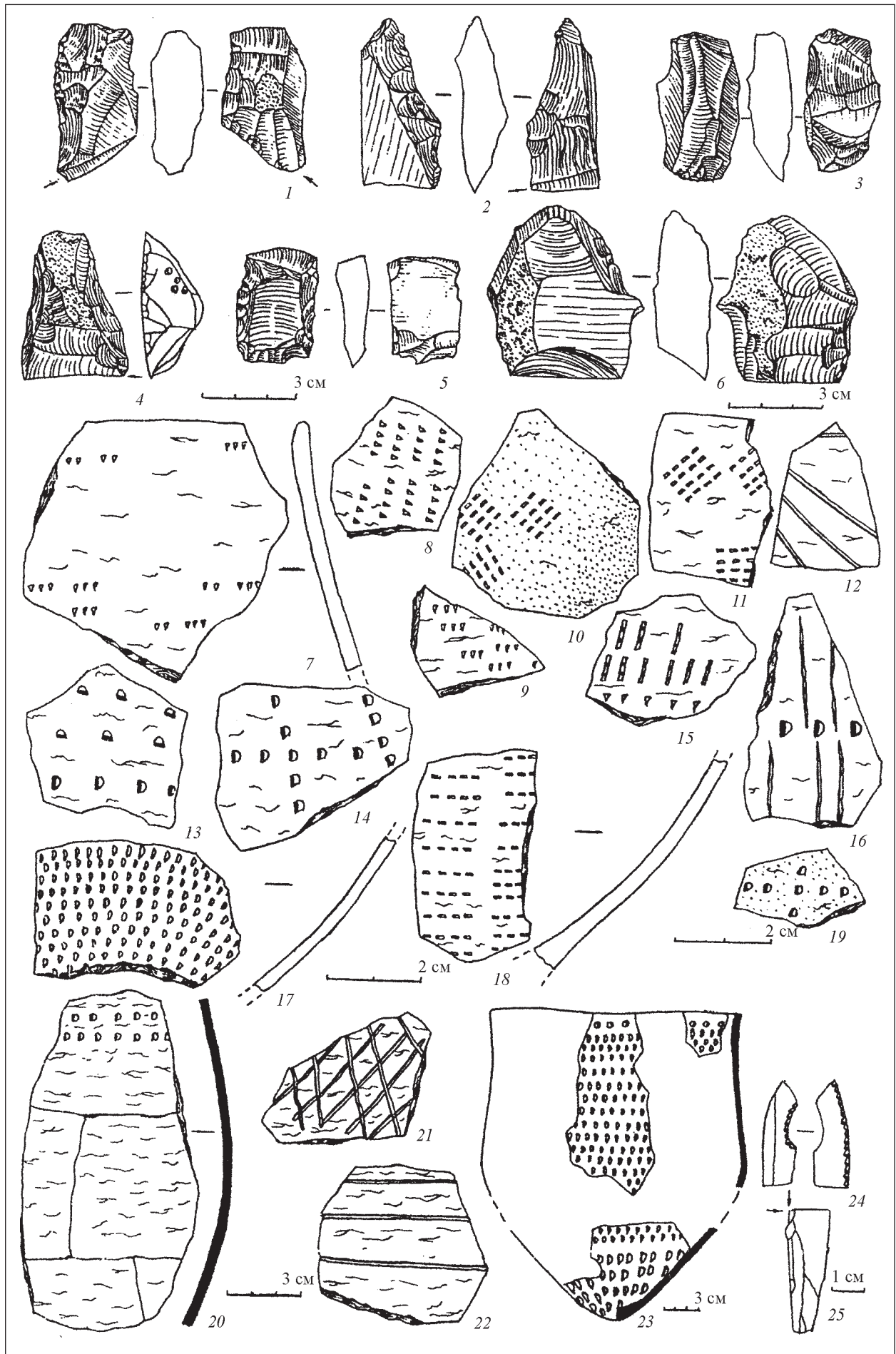
шеподібні (рис. 6, 4, 5, деякою мірою — 2). Деякі сокири мають поперечний скол підправки по лезу. Останні Д.Я. Телегін називає різачками. На одній траншеподібній сокирі збоку видно сліди ударів — свідчення того, що це знаряддя намагались потоншити, але спроба ця виявилась невдалою (рис. 6, 4).

Подібні сокири є в свідерській культурі і в кудлаївській ранньомезолітичній [Залізник, 1991, с. 18, рис. 3, 12—17 та інші]. Стосовно яніславицької культури, то на відомих автору стоянках Житомирщини, такі сокири відсутні. Не згадують, що вони є на яніславицьких стоянках, і польські археологи [Kozłowski, Kozłowski, 1977, s. 232—240]. Але Л.Л. Залізник знайшов невелику кількість подібних сокир на стоянках Протереб, Смоляніково (торфовище Корма), Непирець, Сенчиці 5А [Залізник, 1991, с. 32, рис. 10, 111; с. 34, рис. 12, 62—63; с. 35, рис. 13, 66]. Ці стоянки він відносить до рудоострівського варіанту яніславицької культури. Д.Я. Телегін пише, що крем'яні примітивні сокири в неоліті поширені, головним чином, на Волині і в долині Сіверського Дінця [Телегін, 1968, с. 134]. Що стосується Волині, то вони дійсно є в Мостві [Левицький, 1952, с. 70—77], в гирлі Гнилоп'яті [Неприна, 1970, с. 108, рис. 10]. Є вони на стоянках волинської неолітичної культури, — стоянка Коник — 2 екз., Новосілки — 2 екз., Оболонь — 8 екз., Виживка — 52 екз. (!) [Охріменко, 2001, с. 44, табл. 2]. До стоянки Виживка доведеться ще повернутись. Є подібні сокири і на пізньонеолітичній стоянці в гирлі р. Злобич на Житомирщині. Потрібно відмітити, що з цією стоянкою виходять якісь негаразди. В.Г. Охріменко чомусь пише, що на ній є неолітична кераміка «ранішого і пізнішого вигляду» [Охріменко, 2001, с. 48]. Але кераміки «ранішого вигляду» тут насправді немає. На цій стоянці було знайдено лише два фрагменти пізньонеолітичної кераміки з накольчастим орнаментом. Вони не опубліковані, бо розпались на жорстку, адже посуд був виготовлений із жирної глини з дуже малою домішкою піску.

Як чітко було вказано в публікації про Гирло Злобича, культурний шар залягав в голоценовому ґрунті, який до того ж являв собою сучасний орний шар [Пясецький, Залізник, 1980, с. 75—81]. За цих умов кераміка, подібна до описаної вище, практично не могла зберегтись.

До пізнього неоліту на цій стоянці відноситься і яма від напівземлянки з коридорним входом (сіньми). Це житло повністю аналогічне тому, що було виявлене на свідерській стоянці Рид-

Рис. 6. Славути 9, сокири (1—6) і фрагменти кераміки (7—19); Славути 6, кераміка (20—23) і знаряддя праці (24, 25)

но IV [див. Зализняк, 1989, с. 144, рис. 48]. Та справа в тому, що житлова яма в Гирлі Злобича була частково заповнена голоценовим ґрунтом (культурним шаром) і повинна відноситись до пізнього неоліту.

Набір знарядь цієї стоянки нагадує такий, що походить з неподалік розташованої стоянки в гирлі Веснача, на якій автором був пройдений тільки великий шурф. Матеріали з гирла Веснача представлені без коментарів Г.В. Охріменком [Охріменко, 2001, с. 59, рис. 52]. Ця стоянка цікава тим, що тут знайдені неолітичні знаряддя разом з уламками двох трипільських посудин. Одна з них виготовлена з такої самої жирної глини, як пізньонеолітична кераміка з Гирла Злобича. Знайдені і два нуклеуси енеолітичного вигляду із явно імпортного кременю. Тепер автор цієї статті схильний до думки, що неолітична стоянка Гирло Злобича відноситься до часу існування трипілья.

Важливо також зазначити, що будь-які мікроліти в пізньому неоліті цієї стоянки вже повністю відсутні.

Повернемось до Славути 9. Пластин і пластинок із справжньою ретушшю тут лише 5 екз. (рис. 5, 50, 52—55).

Незвично виглядає пластинка, на вентральному боці якої є негативи сколів лусочок (рис. 5, 51), що надає цьому виробу схожість до кукрекських вкладнів. Але виходячи з пропорцій пластинки і з того факту, що вона виготовлена з допомогою простого зламу одного кінця, цей предмет ніякого відношення до кукрекських вкладнів не має, а специфічні сколи виникли при використанні пластинки як ножа по твердому матеріалу. На подібні псевдокукрекські виробу звертає увагу Д.Я. Телегін.

Серед інших специфічних знарядь потрібно виділити косе вістря (рис. 5, 48), трапецію (рис. 5, 46), мікропластинку з притупленим краєм, мікропластинку з напівкрутою ретушшю з вентрального боку (рис. 5, 47). Є ще вістря стріли розвинутого типу (рис. 5, 56). На особливу увагу заслуговує яніславицьке вістря без ретушованої основи (рис. 5, 45), яке і може свідчити, що неолітичний комплекс виник на основі яніславицької культури. Але як це було видно на прикладі даних по ширині пластинчастих сколів, а тепер і по знаряддям, цей комплекс значно віддалений в часі від цієї пізньомезолітичної культури і зв'язок з нею майже неможливо прослідкувати.

КЕРАМІКА

Зібрано 26 уламків кераміки, що небагато, але достатньо для деяких висновків. Кераміка відносно тонкостінна. Товщина стінок 5—7 мм.

Колір її ззовні жовтуватий, сірий, буруватий, іноді майже червоний. В глині є більша чи менша домішка трави. Тільки в двох випадках (рис. 6, 10, 19) крім зовсім малої домішки трави відмічена значна домішка піску. Ці останні фрагменти не можна вважати більш пізніми, бо на них той самий орнамент, що і на інших фрагментах (рис. 6, 11, 13, 14). В одному випадку відмічені зерна білуватого польового шпату-ортоклазу, які нагадують товчену черепашку. Випал кераміки добрий або недостатній. Форми горщиків не реконструюються. Тільки в одному випадку маємо уламок вінець горщика діаметром по вінцях 22 см. Цей горщик був звужений в напрямі до горла, а вінця були ледь відхиленими (рис. 6, 7). Посуд мав загострене дно (рис. 6, 17). В одному випадку намічається тенденція до переходу донця в шип (рис. 6, 18). Як добре відомо, шиподонний посуд є більш раннім за гостродонний. В даному випадку маємо пережиткове явище. Орнаментальні прийоми прості — відтиски двох, трьох і чотирьохзубого гребінця, прогладжені і прокреслені прямі лінії, наколи похило поставленою паличкою (рис. 6, 7—19). В деяких випадках орнамент мабуть займав усю поверхню посудин (рис. 6, 17). Але наявність черепків без орнаменту свідчить, що часто орнамент наносився зонально.

Орнамент, виконаний відтисками гребінця, широко відомий в межах ДДКЮ. Встановлено, що це більш ранній спосіб орнаментування посуду. Про це свідчать, наприклад, стратиграфічні спостереження на стоянці Устя Осколу 2 [Телегін, 1960, с. 176—187]. Те, що кераміка, орнаментована гребінцем, є найдавнішою, підтверджено стратиграфічними спостереженнями на Лисогубівському поселенні на р. Сейм [Неприна, 1984, с. 116—118]. Є й інші приклади.

Орнаментальні гребінцеві композиції в Славути 9 були інколи досить складними (рис. 6, 10, 11). Накольчастий орнамент (рис. 6, 13, 14, 16, 17, 19), має найближчі аналогії на доволі територіально віддаленому місцезнаходженні Нобель на Прип'яті, яке виявив Р. Грибович [Охріменко, 2001, с. 100, рис. 110, 1—5]. Є в Славути 9 орнамент у вигляді прогладжених і прокреслених ліній (рис. 6, 12, 16).

Ми не беремось знайти повної аналогії керамічного комплексу Славути 9. Зрозуміло тільки, що кераміка, як і кремій, не відносяться до самого раннього етапу розвитку поліського неоліту. Попередньо неоліт Славути 9 можна віднести до початку середнього етапу розвитку за трьохчленною періодизацією Д.Я. Телегіна. Формально стоянку можна віднести до волинської неолітичної культури. На нашу думку, для цієї культури поки що недостатньо окреслені ні

територія розповсюдження, ні особливості кераміки та крем'яного інвентарю.

Славута 9 відділена від основного масиву стоянок волинської культури лесовою Волинською височиною, зате на схід від неї до гирла Хомори простягається Мале Полісся. Неширока лісова смуга тягнеться і далі на схід — уже територією Житомирщини. Тут більша вірогідність знайти стоянки подібні до Славута 9, але ця територія поки що зовсім не досліджена в археологічному відношенні.

Місцезнаходження Славута 6

Місцезнаходження показане на плані (рис. 1). Як і Славута 9, воно теж знаходиться на рівній поверхні заплави Горині. Мікроморфологія поверхні заплави і планіграфія річки Утка вказують на можливість, що в неолітичну добу місцезнаходження було розміщене безпосередньо поряд з гирлом Утки. Тепер воно знаходиться десь за 300 м від гирла цієї річки. Схоже, що місцезнаходження взагалі не заливалося повеневидами, оскільки знахідки тут не перевідкладені, і частина неолітичних черепків з'єднується між собою.

На місці знахідки уламків неолітичної кераміки в середині 1970-х р. був закладений невеликий розкоп площею 22 м², в якому в піску на гл. 0,25—0,3 м виявлено скупчення неолітичних знахідок. На жаль, через брак часу, це скупчення, як показують планіграфічні дані по розкопу, тоді не було повністю оконтурено, а тепер вже точно невідомо де був розкоп і повторні спроби знайти це місце ні до чого не призвели.

В розкопі отримано 67 фрагментів неолітичної кераміки. Всі вони містять в глині значну домішку трави, а в одному випадку ще й слюдобіотит. Виявлено кілька крем'яних відщепів, 4 невеликих нуклеуси, кутовий різець (рис. 6, 25), знаряддя, яке формально можна назвати скобелем (рис. 6, 24). Не виключено, що це заготовка для отримання яніславицького вістря. Більшість уламків кераміки походять від одного горщика, який реконструюється (рис. 6, 23). Він має діаметр вінець приблизно 26 см. Зображення цього горщика наводить і Г.В. Охріменко [2001, с. 105, рис. 118; с. 106, рис. 119]. Ця посудина зовні має жовтуватий колір, а всередині майже чорний, траву в глині, якої, проте, менше ніж в глині інших посудин, і яка не так помітна, бо стінки старанно заглажені. Всередині, особливо ближче до дна, помітні гребінцеві розчоси. Стінки більш тонкі ніж у інших посудин. На внутрішній поверхні збереглися сліди червоної вохри, що свідчить про те, що горщик використовувався з якимись ритуальними цілями. Вся поверхня покрита накольчастим орнаментом, виконаним

похило поставленою паличкою. Наколи поблизу донця більш крупні, і тут між групами наколів видно неширокі розриви. Під вінцями — ненаскрізні проколи. Старанність виготовлення цієї посудини, той факт, що вся вона була покрита ямками-наколами, для чого потрібно було неабияке старання, залишки вохри, вказують на те, що горщик був спеціально виготовлений для ритуального обряду. Спробуємо розшифрувати з чим був пов'язаний цей обряд. Справа в тому, що своєю формою разом з орнаментом горщик різьоме нагадує рибальську вершу, сплетену з лози. «Плетиво» особливо справляє враження, коли розглядати фото денця посудини [див.: Охріменко, 2001, с. 116, рис. 119]. Верші і заколи існували в неоліті, бо вони відомі ще з мезоліту [Зализняк, 1991, с. 111, 112]. Отже, неолітичні люди на цьому місцезнаходженні безумовно справляли якісь ритуальні магічні обряди, пов'язані з ловлею риби, переносячи в своїй уяві властивості верші на горщик з вохрою, або навпаки. Вохрою вони могли, як це зрозуміло, розмальовувати тіло. Це могло відбуватись навесні, коли, як відомо, косяки риби заходять на нерест з великих рік (з Горині) в гирла малих річок (в р. Утку) [Сабанєєв, 2000, с. 7], або риба починає переселюватися з малих річок на плеси великих [Смехов, Савченко, 1988, с. 135]. В цей час в гирлі Утки і ставилися верші і заколи, а поряд з ними навколо горщика-«верші» відбувався магічний обряд (наприклад танці), який в уяві людей повинен був сприяти успішному лову риби. В інших горщиках, мабуть, була їжа і, не виключено, що якийсь специфічний напій для створення відповідного настрою. Звичайно, рибу при нересті могли ловити не тільки вершами і заколами, але зупинялись на цьому питанні немає потреби.

Автор цих рядків вважає, що більшість обрядів в неоліті, як і в пізньому палеоліті (згадаймо настінні розписи печер Іспанії і Франції) були пов'язані, в першу чергу, з життєвими потребами людей. Тут ще можна згадати фігурні неолітичні кремені у вигляді звірів і птахів, зображення сцен полювання з човнів на морського звіра в Залаврузі II. Можна згадати і про кістяні жезли зі скульптурним зображенням голови лося з Оленеострівського могильника [Гурина, 1970, с. 140, рис. 2; с. 148, рис. 5], або ж подібні жезли зі стоянки Швянтоїї 3 [Римантене, 1975, с. 138—142]. Можна згадати і про зображення людини і гуски чи качки на посудині зі стоянки Литвин [Исаенко, 1969, с. 47, рис. 1]. Були, напевно, й інші обряди, пов'язані з якимись більш абстрактними уявленнями. Та розглядати це останнє питання ми не будемо, бо воно може завести в область фантазій.

В Славуті 6 знайдено уламок гострого дна іншого горщика з накольчастим орнаментом, який аналогічний до попереднього випадку. Слід виділити великий шматок горщика, склеєний з менших уламків (рис. 6, 20). Орнамент, як бачимо, нанесений зонально. Форма посудини дещо інша від форми горщика-«верші», бо маємо плавний перехід від верхньої половини горщика до нижньої. Звичайний для неоліту сітчастий орнамент з прогладжених ліній (рис. 6, 21). Паралельні прогладжені лінії на середній частині горщика видно на іншому фрагменті (рис. 6, 22). Ці лінії субпаралельні волокнам трави в глині, а тому паралельні краю вінець.

Загалом фрагменти походять від 3—4-х посудин. За часом Славути 6 близька до Славути 9. Відсутність гребінцевого орнаменту можна пояснити малочисельністю горщиків в Славуті 6.

ПРО НЕОЛІТИЗАЦІЮ НА ПОЛІССІ

Г.В. Охріменко пише, що в Західному Поліссі існував докерамічний неоліт [Охріменко, 2001, с. 12]. Як приклад, він наводить пам'ятку Вижівка і пише, зокрема, що частина знахідок із стоянки Балаховичі подібна на знахідки з Вижівки [Охріменко, 2001, с. 48], що дійсно вірно. До типу «Вижівка» він також відносить стоянку в гирлі Злобича. Про цю останню йшла мова вище. У Вижівці кераміки не виявлено, зате знайдена прямо-таки величезна кількість примітивних сокир — 52 екз. Це може свідчити про те, що маємо справу з майстернею свідерського, або мезолітичного чи неолітичного часу. Тут знайдено один свідерський наконечник стріли і типовий для цієї культури, принаймні один серединний різець на пластині [Охріменко, 2001, с. 66, рис. 59, 35, 36]. 33 трапеції, зокрема й високі, належать, скоріше за все, до яніславицької культури. Маємо пам'ятку зі змішаним культурним шаром і не більше того. Свідерський домішок має і неолітична стоянка Балаховичі — серія серединних різців на пластинах [Охріменко, 2001, с. 69, рис. 62, 18—24]. Цю стоянку в свій час відвідав Д.Ю. Нужний (усне повідомлення). Він підтвердив думку автора про значну негомогенність знайдених тут кремінних виробів. Отже, виділяти неолітичні стоянки типу Вижівка недопустимо. Недопустимо виділяти на Поліссі докерамічну фазу неоліту. По перше, — для цього немає жодних підстав, а по друге, — природні умови тут далеко не такі, як наприклад на Близькому Сході, чи навіть у Приазов'ї, де в докерамічну фазу вже можливо були доместифіковані деякі тварини [Даниленко, 1986, с. 17—29]. На Поліссі в деяких випадках скоріше можна говорити про керамічний мезоліт, бо поява кераміки ще не означає, що

населення вже займалось відтворювальними формами господарства. І недарма польські археологи відносять німанську неолітичну культуру до так званого паранеоліту, маючи на увазі саме той факт, що на території Польщі відсутні свідчення, що населення німанської культури було знайоме з відтворювальним господарством [Pradzieje..., 1989, s. 302—319].

Г.В. Охріменко відмічає, що навіть рання кераміка волинської неолітичної культури має тонкі стінки. Він малоє чимало пластинчастих сколів з різних пам'яток, не наводячи, на жаль, даних відносно їхньої ширини. Дуже помітно, що серед цих сколів майже немає мікропластинок. Отже, якщо деякі комплекси волинської культури і ранні, то вони ранні тільки відносно інших комплексів цієї культури. Навряд чи можна датувати ці комплекси серединою V тис. до н. е., тобто часом існування старшої культури лінійно-стрічкової кераміки, як про це пише Г.В. Охріменко.

Г.В. Охріменко отримав цінні результати, виявивши на деяких фрагментах кераміки волинської культури відбитки зернівок культурних рослин, які визначила Г.О. Пашкевич [Охріменко, 2001, с. 88, табл. 6]. Він вважає, що якісь примітивні форми землеробства з'явилися на Поліссі під впливом людності сусідньої КЛСК, навіть раннього етапу розвитку цієї культури. Проте його твердження, що в Мостві ніби-то було знайдено фрагменти, що належать до старшої культури лінійно-стрічкової кераміки, викликає сумніви, бо ранній хронологічний пласт Мостви відноситься В.М. Даниленком до розвинутого неоліту, до п'ятої фази розвитку [Даниленко, 1969, с. 32, 33, рис. 5]. У Західній Волині взагалі відсутні свідчення про просування носіїв КЛСК на Полісся, чи принаймні якісь імпорти. У Фасовій на Житомирщині автором був знайдений один черепок молодшої фази розвитку КЛСК без будь-якого археологічного супроводження. Немає сумніву, що насправді в цьому пункті якимось археологічне супроводження має бути і його можна виявити принаймні шурфами. Незрозумілим є те, що лінійно-стрічкова кераміка ніби-то знайдена на Кормі [Охріменко, 2001, с. 11, рис. 126, 2, 4]. Можна ще згадати миску з Гирла Гнилоп'яті — явний імпорт.

Взагалі потрібно сказати, що це і добре, що людність КЛСК практично не проникла на Українське Полісся. В іншому випадку могло б статися те, що сталося на території Польщі (див. нижче). А щодо часу появи примітивного землеробства в Західноволинському Поліссі, то це питання, на нашу думку, потребує додаткового вивчення.

В Житомирському Поліссі на розвиток неоліту можливо мало вплив трипілля. Невеликий

трипільський комплекс кераміки виявлений поблизу с. Ісаківка Володарськ-Волинського району. Тут звертає на себе увагу кухонна посудина з діаметром вінець не менше 35—40 см. Форма її і орнамент мають аналогії в кухонній кераміці поселення Шкарівка в межиріччі Південного Бугу і Дніпра, яке належить до розвинутого трипільля [Цвек, 1979, с. 176, рис. 5]. Подібний же посуд знайдений і в гирлі Веснача (див. вище). Ці два пункти прямо свідчать про проникнення трипільців в Житомирське Полісся вже на розвинутому етапі трипільської культури. До трипільського часу належить верхній хронологічний горизонт Мостви [Неприна, 1970, с. 111]. Кратероподібна трипільська посудина знайдена на стоянці Корма 1 [Залізник, Балакін, Охріменко, 1987, с. 70, рис. 5]. Але як саме впливала трипільська культура на розвиток неоліту, на наш погляд, невідомо.

Крім волинської неолітичної культури Г.В. Охріменко в долині Прип'яті виділяє і стоянки німанської культури [Охріменко, 2003, с. 206—219], з чим можна погодитись, бо кераміка цієї культури тут, в долині Прип'яті, як і кераміка з території Литви і Польщі відрізняється від кераміки волинської культури [Pradzieje... 1989, s. 305, tabl. LXXIII і інші].

Незважаючи на значне розповсюдження пам'яток КЛСК на польському Низі між Віслою і Одрою [Kozłowski, Kozłowski, 1977, s. 267, тара 19], тобто по сусідству з територією розповсюдження пам'яток німанської неолітичної культури, ніякого впливу КЛСК на цю останню культуру не прослідковується. Більше того, уявляється, що КЛСК в межиріччі Вісли і Одри, де багато пам'яток яніславицької культури, призвела до значного занепаду цієї культури, яка, на відміну від території України, майже не має свого неолітичного продовження. Адже про стоянки культури гжебіково — долькової кераміки, яка виникла напевно на яніславицькій мезолітичній основі, в польській літературі майже не згадується, бо їх дуже мало, і вони дуже бідні знахідками.

Про походження неолітичної кераміки

Відомо, що на Близькому і Середньому Сході найбільш ранній посуд був виготовлений з каменю. Ось тільки деякі неолітичні (протонеолітичні) поселення: Мергар в Белуджистані [Массон, 1989, с. 179, 180], Гандж-Дере в Ірані, Джармо в Іраці, шар VA Рас-Шамри в Сирії, Іерихон в Палестині, Хірокітія на Кіпрі [Меллаарт, 1982, с. 31, 41, 42, 47 і інші]. Але в північніших районах Євразії керамічний посуд має інше підґрунтя. Перший керамічний посуд тут був шиподонним, — печера Джебел в Туркменії [Окладников,

1956, с. 11—219], ранні етапи буго-дністровської культури [Даниленко, 1969, с. 182], культура Ертебелле. В.М. Даниленко писав, що прототипом такої кераміки був плетений з лози кошик, обмашений глиною [Даниленко, 1974, с. 130], нижні кінці лозин якого були зв'язані і обрізані, в результаті чого утворювався шип. На наш погляд, можна говорити не просто про кошик, а саме про рибальську вершу, плетену з лози, адже у всіх вище згаданих неолітичних культурах добре було відоме рибальство, в тому числі і в Джебелі. Щодо кошиків, то плелися вони не тільки з лози, а й з кори липи (з лика), берези, з рогозу (останні існували ще в 1950-х — першій половині 1960-х рр.). І ці кошики, в тому числі і плетені з лози, навряд чи були схожі за формою на неолітичні горщики, але верші, — то інша справа.

Можна вважати, що рання кераміка в значній частині ДДІКО з'явилася незалежно від будь-яких археологічних культур. Проте це лише суб'єктивна думка автора.

Деякі питання стратиграфії

Добре відомо, що в Поліссі різночасові стоянки і поселення дуже часто розміщувались на одних і тих же місцях. Тому культурні шари в цих випадках бувають перемішані, і часто незрозуміло, які знахідки одночасні. Наведемо лише один приклад. На стоянці Корма 1 була виявлена різночасова неолітична кераміка, — від ранньої товстостінної до пізньонеолітичної, трипільського часу, а може і ще більш пізня.

Якщо з керамікою так чи інакше можна розібратись, то віднести до раннього неоліту яніславицький кремій, який тут знайдений, можна лише теоретично, бо насправді знайдені тут лише кілька ранньонеолітичних черепків можуть бути не пов'язані з усім цим багаточисельним кременем. Який кремій потрібно віднести до наступних етапів неоліту, в даному випадку взагалі важко сказати. Ще гірше було б, якби на Кормі 1 був ще й свідерський кремій.

Багато хто з археологів беззастережно користується палеокліматичною схемою Блітт-Сернандера. А дійсність може бути куди складніша.

Де ж вихід із даної ситуації? Взагалі-то він вже знайдений. Так, палеогеограф Н.А. Хотинський разом з археологами давно вже, принаймні з 1976 р., почали вивчати розрізи заплави, яка примикає до стоянок із змішаним культурним шаром [Хотинський, Фоломеев, Гуман, 1979, с. 63—81]. Виявилось, що змішані культурні шари на останцях терас розшаровуються в межах заплави на окремі культурні шари-шлейфи. Ці шари розшаровуються нерідко і в озерно-бо-

лотних відкладах, — від стоянок на суходолах вглибину торфовищ. В середній течії р. Ока на стоянці Великий Ліс П.Н.А. Хотинський разом з археологами в заплавах відкладах встановив 6 шлейфів окремих культурних шарів. Культурний шар другої половини XVIII ст. н. е. залягав на гл. 1,7—1,8 м. Шар з сітчастою керамікою — на гл. 2,8 м. Шар з пізньопоздняківськими матеріалами — на гл. 2,95—3,05 м. Четвертий шар — на гл. 3,8—3,9 м. П'ятий шар, з матеріалами третього етапу рязанської археологічної культури — на гл. 4,70—4,95 м і шостий шар зі знахідками волосівської культури — на гл. 5,30—5,40 м. У заплавах відкладах була отримана палінологічна діаграма. Виявилось, зокрема, що максимум пилку широколистяних порід дерев припадає не на другу половину Атлантикуму, а на кінець суббореального і на початок субатлантичного періодів. І це не випадковість, як пишуть автори, а закономірне явище для інших районів південної частини лісової зони Руської рівнини. Авторами отримані й інші цікаві і несподівані результати.

Звичайно, канали з суходолів у торф чи в заплаву можна закладати не всюди. При слабкій напрузі заплавах процесів (як от в Славуті 6 і 9) розшарування культурних шарів не відбудеться. Ще в 1970-і рр. у автора виникла думка пройти каналу в прибережній торф з суходолу на стоянці Корма 1, але на це не вистачило часу. При відвіданні стоянки Моства на початку 1970-х рр. було відмічено, що культурний шар опускається під торф. Масмо ще одне перспективне місце. Та чи мало ще десь таких місць?

Будемо сподіватись, що дослідження, про які йдеться, в Україні не за горами.

Література

- Гурина Н.Н. Неолит лесной и лесостепной зоны европейской части СССР // Каменный век на территории СССР. — М., 1970. — С. 134—156.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины: главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969.
- Даниленко В.Н. Энеолит Украины. Этнографическое исследование. — К., 1974.
- Даниленко В.М. Кам'яна могила. — К., 1986.
- Залізняк Л.Л., Балакін С.О., Охріменко Г.В. Неолітичні поселення Корма I та Крушники на Житомирщині // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 67—73.
- Залізняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989.
- Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991.
- Исаенко В.Ф. Некоторые произведения искусства неолитической эпохи Полесья // ТД на конференции по археологии Белоруссии. — Минск, 1969. — С. 46—47.
- Левіцький І.Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. — АП. — 1952. — Т. IV. — С. 70—77.

- Массон В.М. Первые цивилизации. — Л., 1989.
- Меллаарт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. — М., 1982.
- Непріна В.І. Неолітичне поселення в гирлі р. Гнилоп'яті // Археологія. — 1970. — Т. XXIV. — С. 100—111.
- Непріна В.Н. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины. — К., 1984. — С. 107—123.
- Окладников А.П. Пещера Джебел — памятник древней культуры прикаспийских племен Туркмении // Труды ЮТАКЭ. — 1956. — Т. VII. — С. 11—219.
- Охріменко Г.В. Волинська неолітична культура. — Луцьк, 2001.
- Охріменко Г.В. Пам'ятки німанської культури на правобережному Поприп'ятті // Кам'яна доба України. — 2003. — Вип. 2. — С. 206—219.
- Пясецький В.К. Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірші // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 61—64.
- Пясецький В.К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма // Археологія. — 1979. — № 32. — С. 46—60.
- Пясецький В.К., Залізняк Л.Л. Неолітичне поселення в гирлі р. Злобич на Житомирщині // Археологія. — 1980. — № 34. — С. 75—82.
- Римантене П.К. Художественные изделия стоянки Швянтойи 3 // Памятники древней истории Евразии. — М., 1975. — С. 138—142.
- Сабанеев Л.П. Рыболовный календарь. — СПб., 2000.
- Свешніков І.К., Нікольченко Ю.М. Довідник з археології України. Рівненська область. — К., 1982.
- Смехов А.М., Савченко І.Л. Настольная книга рыбака. — К., 1988.
- Телегін Д.Я. Раскопки неолитических стоянок в устье Оскола // МИА. — 1960. — № 79. — С. 176—187.
- Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.
- Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной области эпохи неолита. — К., 1998.
- Хотинський Н.А., Фоломеев К.А., Гуман М.А. Археолого-палеогеографические исследования на Средней Оке // СА. — 1979. — № 3. — С. 63—81.
- Цвек Е.В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья // Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980. — С. 163—185.
- Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. Epoka kamienia na ziemiach polskich. — Warszawa, 1977.
- Pradzieje ziem polskich. — Warszawa; Lodz. — 1989. — Т. 1—1. — С. 302—319.

V.K. Piasetsky

NEOLITHIC SITES NEAR SLAVUTA CITY IN MALY POLISSIA AND SOME GENERAL ISSUES OF NEOLITIZATION

The article is about two Neolithic sites near Slavuta city, Khmelntsiy region, which can be attributed to Volyn Neolithic culture. Of today the archeological relics found there are the most representative for all the Goryn current within Ukraine. The finds from Slavuta enabled to come to a clear conclusion about the magical ritual of the Neolithic people, connected with fishing. Some considerations are presented as per the neolithization of a part of Polissia region, about the origins of Neolithic ceramics and the issues connected with stratigraphy of the antiques with mixed cultural layers.

С.Ж. Пустовалов
КЛАССИФИКАЦИЯ
КАТАКОМБНОЙ КЕРАМИКИ

Статья посвящена созданию классификации катакомбной и ямной керамики на основе факторного и кластерного анализа. Путем анализа 700 сосудов выделено 18 типов. Выделенные типы были подвергнуты территориальному этническому анализу, анализу на предмет выяснения назначения посуды, определены критерии вычленения ритуальной и бытовой посуды, социальному анализу и взаимной корреляции результатов классификации керамики и типологии погребального обряда. Результаты проведенных процедур подтвердили длительное сосуществование ямного и катакомбного населения. Некоторые моменты могут рассматриваться как отражение в данном обществесловно-кастовой системы.

Керамика является одним из наиболее массовых археологических источников. Результаты ее исследования, как правило, имеют этническую направленность. Значительно реже результаты классификаций или типологий используют в хозяйственных или иных реконструкциях.

В силу важности данного источника керамике всегда уделялось большое внимание. Одна из первых систем описания керамики была создана В.А. Городцовым еще в 1899 г. [Городцов, 1901]. Как отмечалось в научной литературе, многие принципы и суждения В.А. Городцова по классификации керамики были развиты впоследствии в различных системах классификации и типологии [Пустовалов, 1982].

Некоторые исследователи различают классификацию и типологию [Клейн, 1991, 1999]. Под первой понимают группировку по внешним, формальным показателям. Под типологией — группировку по содержательным признакам. Однако при обработке керамики зачастую бывает сложно, исходя только из методологических установок, отобрать определенные содержательные признаки. Поэтому начинать работу с керамикой приходится с признаков, содержание которых не всегда известно, т. е. с признаков формальных. Только выявив в результате некоторых процедур их значение, можно переходить к содержательной классификации — типологии.

Долгое время основой классификации катакомбной керамики была система, предложенная С.Н. Братченко в его монографии [Братченко, 1976]. После появления системы описания керамики В.Ф. Генинга [Генинг, 1973] многие археологи, в том числе и С.Н. Братченко, восприняли предложенную В.Ф. Генингом формализацию.

Внешняя форма посуды описывается им посредством 8—9 размеров, которые составляют ряд пропорций. Разбиению на типы у С.Н. Братченко предшествует разбивка на отделы. Фактически отделы соответствуют видам посуды. Так их называет еще В.А. Городцов. Типология в пределах видов была сделана достаточно тщательно и долгое время удовлетворяла исследователей.

Нами предлагается иная, иерархическая, система классификации керамики. Использованы данные о 681 сосуде, которые были найдены в катакомбных и ямных погребениях на территории Северного Причерноморья.

Опишем алгоритм классификации керамики. На первом этапе весь массив керамики (посуды) разбивается на две группы по наличию горла. Безгорлые сосуды по наличию плеча разбиваются на корчаги (т. е. имеющие плечо) и чаши (не имеющие плеча или на такие, у которых плечо слабо выражено). Из корчаг по отсутствию ребра выделяются биконические сосуды. Из прочих корчаг — по отношению высоты к наибольшему диаметру выделяются чугулки (высота сосуда приблизительно равна или же больше наибольшего диаметра) и реповидные сосуды (высота значительно ниже наибольшего диаметра) (рис. 1, 1, 2).

Сосуды, не имеющие плеча или у которых плечо слабо выражено, составили чаши. Дальнейшая классификация проходит по наличию или отсутствию ножек или подставок. При наличии их выделяются курильницы (рис. 1, 3). На следующем этапе оставшиеся чаши разделяются по соотношению высоты сосуда к наибольшему диаметру. Если высота чаши значительно меньше наибольшего диаметра, то такие чаши выделяются в тип пиал (рис. 2, 4). На следующем этапе по наличию округлого дна выделяются округлодонные чаши (рис. 2, 5). Оставшиеся разделяются на усеченно-конические (рис. 2, 6) и плоскодонные чаши (рис. 2, 7) с опуклым корпусом. Рассмотрим разделение другой большой группы керамики, имеющей все основные части посуды: тулово, плечико и горло. По наличию ручек выделяются амфоры, которые в свою очередь по характеру дна (плоское или ок-

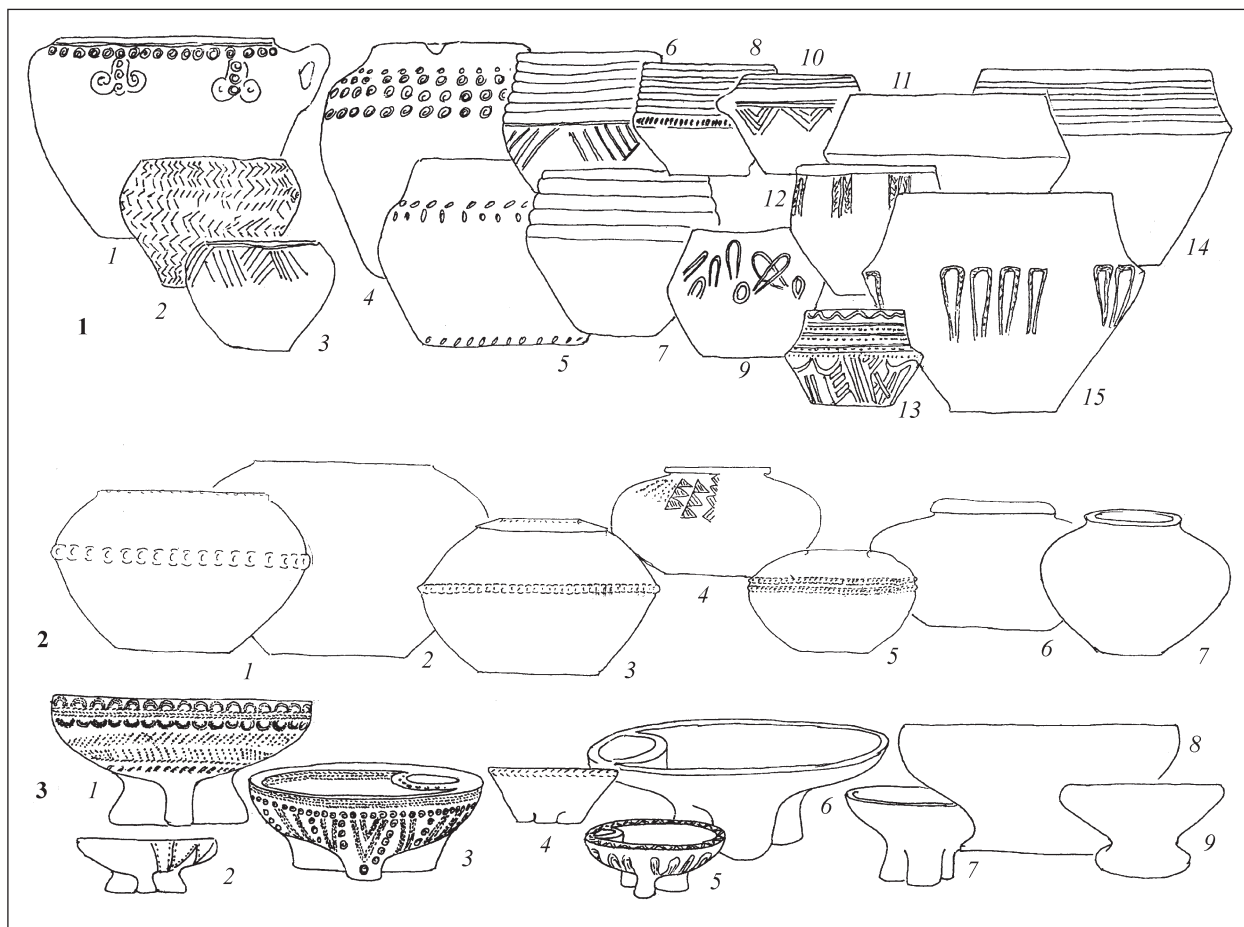

Рис. 1. Тип 1 — сосуды биконические и чугункообразные: 1 — Михайловка, к. 6, п. 10; 2 — Ясырев, к. 9, п. 36; 3 — Шахаевский, к. 4, п. 34; 4 — Виноградное, к. 15, п. 10; 5 — Златополь, к. 7, п. 32; 6 — Носаки, к. 6, насыпь; 7 — Привольное, к. 27, п. 4; 8 — Ясырев, к. 9, п. 36; 9 — Вышетарасовка, к. 19, п. 1; 10 — Бугское, к. 4, п. 8; 11 — Большая Белозерка, к. 2, п. 8; 12 — Шахаевский, к. 3, п. 11; 13 — Ливенцовка, к. 1, п. 4; 14 — Архангельская Слобода, к. 2, п. 22; 15 — Ковалевка, гр. VII, к. 7, п. 11;

Тип 2 — сосуды реповидные: 1 — Вышетарасовка, к. 59, п. 15; 2 — Николаевка, к. 7, п. 9; 3 — Николаевка, к. 5, п. 22; 4 — Шахаевский, к. 1, п. 6; 5 — Николаевка, к. 6, п. 4; 6 — Аккермень-1, к. 17, п. 3; 7 — Брылювата Могила, п. 14;

Тип 3 — курильницы: 1 — Лесопитомник, к. 7, п. 8; 2 — Лысый курган, п. 19; 3 — Николаевка, к. 7, п. 6; 4 — Лысый курган, п. 36; 5 — Ажинов-IV, к. 1, п. 3; 6 — Шахаевский, к. 1, п. 6; 7 — Верхнеянченко, к. 11, п. 14; 8 — Лесопитомник, к. 7, п. 12; 9 — Новопетровка, к. 2, п. 10

руглое) разделяются на плоскодонные (рис. 3) или округло / остродонные (рис. 4, 9). Прочие сосуды по характеру дна делятся на остродонные (рис. 4, 10) и плоскодонные. Оставшиеся по наличию плоского и устойчивого дна делятся на имеющие таковое и не имеющие (горшки с небольшим неустойчивым дном) (рис. 4, 11). Оставшиеся делятся по наличию перегиба в придонной части сосуда на кубки и кубковидные сосуды (рис. 5, 12) с одной стороны и прочие. Последние по наличию наибольшего расширения сосуда в верхней трети тулова делятся на округлобокие (рис. 5, 13) и прочие. По наличию воротничка выделяются воротничковые горшки (рис. 6, 14). Оставшиеся по наличию отогнутого венчика делятся на имеющие его и цилиндрические горшки (рис. 6, 15).

Оставшиеся горшки разбиты на три группы по высоте горла. Те, у которых отношение диа-

метра основания горла к его высоте составляет 0,8—5,5, отнесены к высокогорлым (рис. 7, 16). Те, у которых это отношение составляет больше 5,5, но меньше 8,0, отнесены к средневысокогорлым (рис. 7, 17). Те горшки, у которых это отношение свыше 8,0, отнесены к низкогорлым (рис. 7, 18).

Все ямные сосуды были объединены в несколько крупных типов. А именно: остродонные и сосуды с небольшим неустойчивым дном. Другие виды посуды распределились по иным типам. Для ямной керамики в последние десятилетия предлагались различные типологические схемы. Однако все они осуществлялись в отрыве от керамики катакомбной. Хотя исследователи в большинстве случаев указывали на то, что многие типы ямной посуды встречаются и в катакомбных могилах [Пустовалов, 1982; Ковпаненко, Фоменко, 1986; Тесленко, 1999].

Методику классификации ямной керамики предложили Т.И. Мамчич и А.В. Николова [Николова, Мамчич, 1997]. В значительной степени эта классификация повторяет выводы своих предшественников. В основу классификации положен кластерный анализ, построенный на К-средних величинах.

Общепризнано, что кластерному анализу предшествует факторный анализ. Смысл факторного анализа состоит в выделении независимых факторов, с помощью которых можно описывать все множество объектов выборки. К сожалению, авторы не пишут, был ли проведен этот

анализ. А без него вся дальнейшая процедура в значительной степени зависит от субъективных оценок конкретного исследователя. В таблице 2 (Распределение кластеров керамики ямной культуры по территориальным группам) допущен ряд существенных ошибок. Так, суммарное количество сосудов по отдельным кластерам не совпадает с общим количеством посуды, взятой для анализа (471 против 476). Вместо 25 кластеров присутствуют только 24. Такая небрежность недопустима в работах с применением статистики, поскольку делает невозможной проверку результатов и снижает веру в объективность самих ав-

Таблица 1. Распределение типов сосудов по территориальным массивам.

Тип сосуда	Территориальные массивы											
	Дон левобережн.	Дон правобережн.	Луганский	Запорожский	Криворожский	Южно-Бугский	Херсонский	Крымский	Молочанский	Верхне-Тарасовский	Орель-Самарский	Ямный
Курильницы	21,4	35,7	35,7	—	—	—	—	—	—	—	—	7,1
Сосуды биконические и чугунообразные	23,1	7,7	3,8	19,2	—	3,8	7,7	15,4	—	3,8	—	15,4
Сосуды реповидные	37,0	31,0	17,2	—	—	—	—	3,4	3,4	3,4	3,4	—
Горшки высокогорлые	20,5	7,7	38,5	2,6	10,3	2,6	10,3	2,6	—	2,6	—	2,6
Горшки средневысокогорлые	3,9	4,9	12,6	2,9	3,9	7,8	15,5	13,6	16,5	4,9	4,9	8,7
Чаши плоскодонные	—	8,3	5,5	25,0	5,5	8,3	5,5	16,7	16,7	2,8	5,5	—
Горшки воротничковые	—	1,7	1,7	22,4	5,2	12,1	15,5	12,1	17,2	6,9	5,2	—
Горшки округлобокие	12,5	—	4,2	20,8	16,7	25,0	4,2	4,2	4,2	—	—	8,3
Кубки и кубковидные сосуды	—	10,0	—	15,0	10,0	15,0	5,0	—	25,0	5,0	10,0	5,0
Чаши округлодонные	—	—	—	14,3	14,3	35,7	—	21,4	7,1	7,1	—	—
Горшки цилиндрические	1,4	—	—	4,3	4,3	20,0	17,1	12,9	22,9	7,1	7,1	2,9
Амфоры плоскод. и амфоровидные сосуды	5,0	—	—	9,5	—	21,4	16,7	4,8	21,4	2,4	9,5	9,5
Горшки низкогорлые	1,9	13,5	5,8	1,9	3,8	9,6	13,5	21,2	5,8	21,2	—	1,9
Чаши усеченноконические	—	14,8	—	—	—	—	3,7	14,8	14,8	29,6	—	22,2
Горшки с небольшим неустойч. дном	—	—	1,6	3,2	1,6	—	1,6	6,5	14,5	19,4	—	51,6
Чаши-пиалы	12,5	12,5	—	—	—	—	—	12,5	12,5	—	12,5	37,5
Горшки остродонные	—	—	—	7,5	—	—	—	2,5	17,5	7,5	7,5	57,5
Амфоры остродонные	—	—	—	6,7	—	—	—	6,7	13,3	—	—	73,3
Норма распределения	7,5	8,2	7,0	8,5	4,2	7,8	6,5	9,5	11,8	6,9	3,6	16,9
Курильницы	2,8	4,4	5,1	—	—	—	—	—	—	—	—	0,4
Сосуды биконические и чугунообразные	3,1	0,9	0,5	2,3	—	0,5	1,2	1,6	—	0,6	—	0,9
Сосуды реповидные	4,9	3,8	2,5	—	—	—	—	0,4	0,3	0,5	0,9	—
Горшки высокогорлые	2,7	0,9	5,5	0,3	2,5	0,3	1,6	0,4	—	0,4	—	0,2
Горшки средневысокогорлые	0,5	0,6	1,8	0,3	0,9	1,0	2,4	1,4	1,4	0,7	1,4	0,5
Чаши плоскодонные	—	1,0	0,8	2,9	1,3	1,1	0,8	1,8	1,4	0,4	1,5	—
Горшки воротничковые	—	0,2	0,2	2,6	1,2	1,6	2,4	1,3	1,5	1,0	1,4	—
Горшки округлобокие	1,7	—	0,6	2,4	4,0	3,2	0,6	0,4	0,4	—	—	0,5
Кубки и кубковидные сосуды	—	1,2	—	1,7	2,4	1,9	0,7	—	2,1	0,7	2,8	0,3
Чаши округлодонные	—	—	—	1,6	3,4	4,6	—	2,2	0,6	1,0	—	—
Горшки цилиндрические	0,2	—	—	0,5	1,0	2,6	2,6	1,3	1,9	1,0	2,0	0,2
Амфоры плоскод. и амфоровидные сосуды	0,7	—	—	1,1	—	2,7	2,6	0,5	1,8	0,3	2,6	0,6
Горшки низкогорлые	0,3	1,6	0,8	0,2	0,9	1,2	2,1	2,2	0,5	3,1	—	0,1
Чаши усеченноконические	—	1,8	—	—	—	—	0,6	1,5	1,3	4,3	—	1,3
Горшки с небольшим неустойч. дном	—	—	0,2	0,4	0,4	—	0,2	0,7	1,5	2,8	—	3,1
Чаши-пиалы	1,7	1,5	—	—	—	—	—	1,3	1,1	—	3,5	2,2
Горшки остродонные	—	—	—	0,9	—	—	—	0,3	1,5	1,1	2,1	3,4
Амфоры остродонные	—	—	—	0,8	—	—	—	0,7	1,2	—	—	4,3

Рис. 2. Тип 4 — чаши-пиалы: 1 — Шахаевский, к. 4, п. 35; 2 — Ковалевка, гр. VIII, к. 1, п. 12; 3 — Верхняя Маевка, гр. XIV, к. 1, п. 16; 4 — Лысый курган, п. 29; 5 — Мартыновка, к. 2, п. 20
 Тип 5 — чаши округлодонные: 1 — Ковалевка, гр. II, к. 6, п. 13; 2 — Чкалово, к. 6, п. 5; 3 — Орлянка, к. 8, п. 26; 4 — Балковский курган, п. 36; 5 — Екатериновка, п. 4; 6 — Вышетарасовка, к. 9, п. 6; 7 — Отвалы у с. Ивановка, к. 1, п. 9; 8 — Богачевка, к. 1, п. 20; 9 — Богачевка, к. 8, п. 11;
 Тип 6 — чаши усеченноконические: 1 — Марьевка, к. 18, п. 4; 2 — Чкалово, к. 1, п. 7; 3 — Ковалевка, гр. VII, к. 3, п. 11; 4 — Ковалевка, гр. VII, к. 3, п. 4; 5 — Владимировка, к. 13, п. 10; 6 — Виноградное, к. 24, п. 14; 7 — Новогригорьевка, к. 1, п. 11; 8 — Владимировка, к. 13, п. 10;
 Тип 7 — чаши плоскодонные: 1 — Златополь, к. 25, п. 8; 2 — Отвалы у с. Ивановка, НГОК; 3 — Целинное, к. 5, п. 9; 4 — Лесопитомник, к. 7, п. 8; 5 — Бабенково, к. 2, п. 9; 6 — Большая Белозерка, к. 21, п. 36; 7 — Виноградное, к. 14, п. 5; 8 — Вышетарасовка, к. 9, п. 4; 9 — Николаевка, к. 2, п. 10; 10 — Заможное, к. 13, п. 2—3

торов. А.В. Николова также отмечает, что ряд типов ямной посуды присутствует в катакомбных погребениях. Однако она относит эти погребения только к раннему этапу (кластеры № 13, 10, 9, 7, 18, 24, 17, 25, 16, 12, 8). Об этом же она пишет и в другой своей работе [Николова, 1992]. Однако среди ямной керамики присутствуют явные позднекатакомбные формы. В качестве примера можно взять кластер № 12.

А.В. Николова пишет, что аналогии ему встречаются в памятниках бахмутского типа [Николова, Мамчич, 1997]. Но бахмутские памятники не раннекатакомбные, а достаточно поздние среди других катакомбных [Братченко, 1976; Смирнов, 1996]. Более того, керамика 17 и 16 кластеров, по А.В. Николовой, встречается не только в раннекатакомбных памятниках, но и

в тех, которые данный автор считает позднекатакомбными (например, п. 10, к. 13 у с. Владимировка Томаковского района Днепропетровской области) [Чередниченко и др., 1975]. Здесь в ингульской катакомбе были найдены три сосуда буджакского типа. Сосуды наиболее распространенного 3 кластера, характерные для ямных погребений, также встречаются и среди катакомбных, в том числе ингульских погребений, например, к. 3, п. 34 [Пустовалов, 1999]. В совокупности с другими данными (погребальный обряд и металлические изделия) тезис А.В. Николовой и других авторов о небольшом отрезке сосуществования ямного и так называемого раннекатакомбного населения не выдерживает критики [Пустовалов, 1999а; Пустовалов, Телегин, Ковалюх, 2003].

Несколько слов необходимо сказать и о воротничковых сосудах. Среди них можно выделить два подтипа по характеру оформления венчика. Одни из них имеют невысокий выпуклосрезанный наружу венчик, как правило не орнаментированный. Преобладает этот тип в ингульских могилах. Другой подтип воротничковых горшков представлен богато орнаментированными сосудами с подчеркнuto крутосрезанными наружу венчиками. Так же, как и предыдущий тип, он встречается в одних и тех же могилах с вытянутыми на спине скелетами.

Среди округлобоких сосудов также можно выделить два подтипа: с сильно раздутым туловом и слабо раздутым туловом. Последний — очень немногочисленный. Поэтому в данной

выборке выделять его в особый тип было нецелесообразно. Встречается как в ямных (Ковалевка, к. гр. II, к. 8, п. 4;), так и в катакомбных (Златополь, к. 7, п. 11), в том числе ингульских погребениях (Пески, к. 6, п. 12).

Интересно отметить, что среди горшков с небольшим и неустойчивым дном есть такие, которые найдены в ингульских погребениях (Виноградное, к. 8, п. 1).

После работы В. Кульбаки и В. Качура [Кульбака, Качур, 1998] реповидный тип сосудов правильнее было бы называть маковидным. Это отвечало бы и внешнему сходству, и одновременно внутреннему содержанию ритуальных сосудов для приготовления или питья напитка из мака.

Таблица 2. Распределение видов техники орнаментации по типам сосудов.

Тип сосуда	Вид техники орнаментации					
	Защипы	Комбинир.	Шнур, тесьма	Прочерч.	Нет орнамента	Штамп
Курильницы	—	20,0	33,3	6,7	40,0	—
Сосуды биконические и чугушкообразные	—	14,8	40,7	18,5	18,5	7,4
Сосуды реповидные	44,8	6,9	—	6,9	37,9	3,4
Горшки высокогорлые	10,3	10,3	17,9	5,1	48,7	7,7
Горшки средневысокогорлые	—	7,8	26,2	20,4	40,8	4,9
Чаши плоскодонные	—	2,8	19,4	47,2	19,8	—
Горшки воротничковые	—	12,1	34,5	20,7	29,3	1,7
Горшки округлобокие	—	—	8,3	16,7	66,7	4,2
Кубки и кубковидные сосуды	—	25,0	50,0	10,0	15,0	—
Чаши округлодонные	—	—	7,1	78,6	14,3	—
Горшки цилиндрические	—	5,7	18,6	55,7	14,3	5,7
Амфоры плоскод. и амфоровидные сосуды	—	—	9,5	69,0	21,4	—
Горшки низкогорлые	—	5,8	17,3	5,8	57,7	13,5
Чаши усеченноконические	—	7,4	—	18,5	51,9	22,2
Горшки с небольшим неустойч. дном	3,2	4,8	14,5	6,5	38,7	30,6
Чаши-пиалы	—	—	37,5	—	62,5	—
Горшки остродонные	—	5,0	10,0	5,0	62,5	17,5
Амфоры остродонные	—	—	46,7	—	53,3	—
Норма распределения	3,2	7,1	21,9	21,7	38,5	6,2
Курильницы	—	2,8	1,5	0,3	1,0	—
Сосуды биконические и чугушкообразные	—	2,1	1,9	0,9	0,5	1,2
Сосуды реповидные	14,0	1,6	—	0,3	1,0	0,5
Горшки высокогорлые	3,2	1,5	0,8	0,2	1,3	1,2
Горшки средневысокогорлые	—	1,1	1,2	0,9	1,0	0,8
Чаши плоскодонные	—	0,4	0,9	2,2	0,5	—
Горшки воротничковые	—	1,7	1,6	1,0	0,8	0,3
Горшки округлобокие	—	—	0,4	0,8	1,7	0,8
Кубки и кубковидные сосуды	—	3,5	2,3	0,5	0,4	—
Чаши округлодонные	—	—	0,3	3,6	0,4	—
Горшки цилиндрические	—	0,8	0,9	2,6	0,4	0,9
Амфоры плоскодон. и амфоровидные сосуды	—	—	0,4	3,2	0,6	—
Горшки низкогорлые	—	0,8	0,8	0,3	1,5	2,2
Чаши усеченноконические	—	1,0	—	0,9	1,3	3,6
Горшки с небольшим неустойч. дном	1,0	0,7	0,7	0,3	1,0	4,9
Чаши-пиалы	—	—	1,7	—	1,6	—
Горшки остродонные	—	0,7	0,5	0,2	1,6	2,8
Амфоры остродонные	—	—	2,1	—	1,4	—

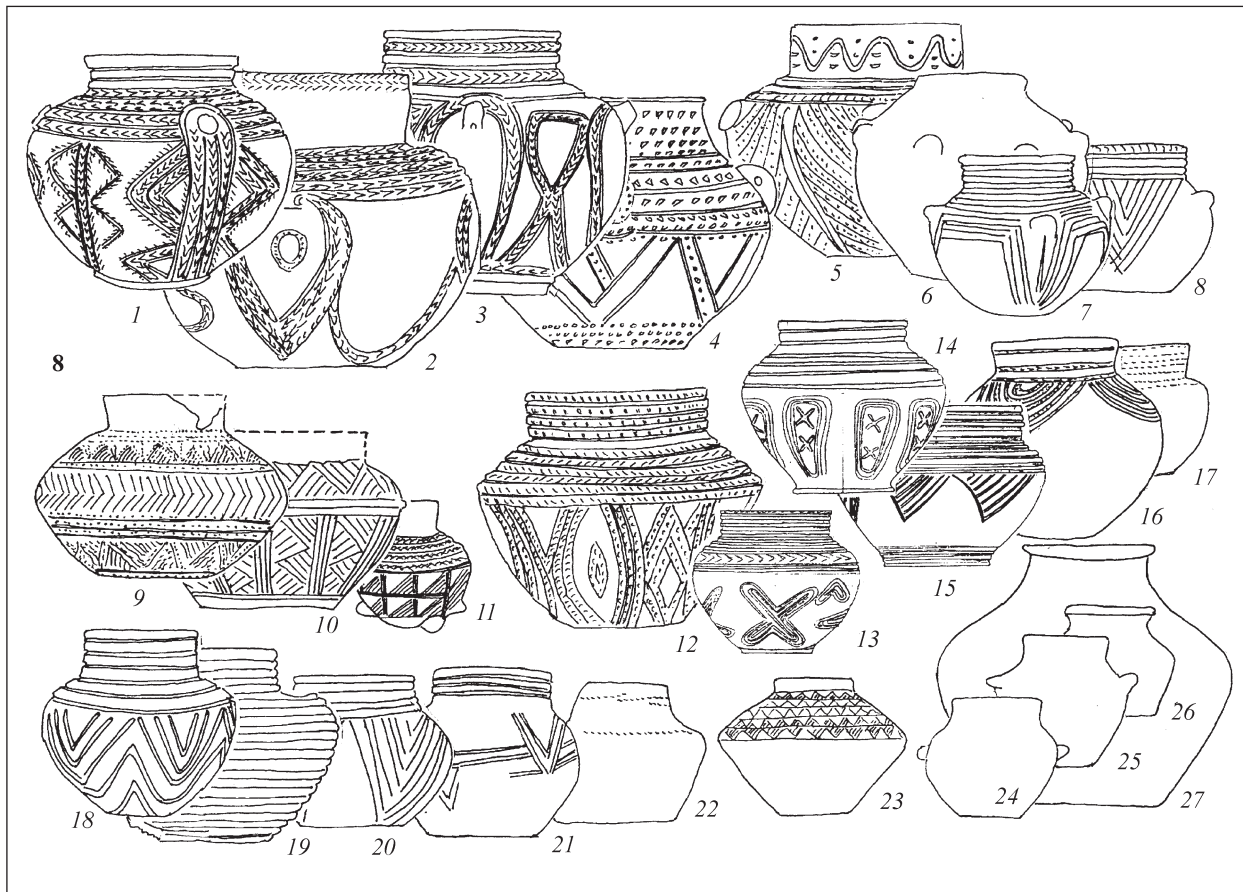

Рис. 3. Тип 8 — амфоры плоскодонные и амфоровидные сосуды: 1 — Ковалевка, гр. VI, к. 2, п. 31; 2 — Ковалевка, гр. VI, к. 1, п. 9; 3 — Ковалевка, гр. VI, к. 2, п. 30; 4 — Ковалевка, гр. VI, к. 1, п. 10; 5 — Орель-Самарское междуречье [по: Ковалева, 1982]; 6 — Виноградное, к. 30, п. 2; 7 — Заможное, к. 13, п. 2—3; 8 — Орлянка, к. 3, насыпь; 9 — Вольногрушевка, к. 2, п. 9; 10 — Троицкое, к. 4, п. 24; 11 — Ясырев, к. 1, п. 2; 12 — Августиновка, к. 7, п. 7; 13 — Ковалевка, гр. III, к. 1, п. 14; 14 — Ковалевка, гр. VIII, к. 1, п. 15; 15 — Корчино, к. 1, п. 4; 16 — Виноградное, к. 4, п. 8; 17 — Целинное, к. 1, п. 14; 18 — Виноградное, к. 8, п. 1; 19 — Заможное, к. 12, п. 4; 20 — Верхняя Маевка, гр. XIV, к. 2, п. 13; 21 — Лиманы, к. 3, п. 7; 22 — Ковалевка, гр. IV, к. 1, п. 9; 23 — Сергеевка, к. 3, п. 18; 24 — Целинное, к. 1, п. 8; 25 — Бугское, к. 1, п. 9; 26 — Соколовка, к. 2, п. 38; 27 — Вышетарасовка, к. 19, п. 5

Среди амфор и амфоровидных сосудов автор вынужден был выделить лишь две группы: 1 — с широким устойчивым дном, 2 — остродонные или же с небольшим неустойчивым дном. Отдельную группу составляют биконические и чугункообразные сосуды. К данному типу керамики был отнесен и сосуд из погр. 4, кург. 1 у Ливенцовки, относимый С.Н. Братченко к ряду кубковидных [Братченко, 1976, с. 24].

Особую группу среди горшковидных сосудов занимают кубки и кубковидные сосуды. Характерной особенностью данного типа является наличие относительно высокого горла, приземистого округлобочного тулова с характерным перегибом в придонной части. Интересно отметить, что наличие перегиба в придонной части встречается и в некоторых ямных горшках (например, Бугское, к. 6, п. 18), у сосудов из ряда катакомбных погребений значительно западнее ареала распространения самой донецкой культуры и в частности керамики (Отрадное, к. 1, п. 15 на Южном Буге; Соколовка, к. 1, п. 23, ЮГОК, к. 2, п. 26 на Криворожье и др.).

Среди очевидно ритуальной посуды выделяется группа чаш, к которым автор отнес курильницы без подразделения на отдельные типы, выделенные в свое время Егоровым [Егоров, 1970, с. 156—164]. Особый тип составили чаши с округлым дном. Они объединили также и чаши с выделенным горлом. Следующую группу составили чаши с плоским дном. Особую группу составили чаши усеченно-конических пропорций и мелкие чаши-пиалы.

Таким образом, в результате типологии были выделены 18 типов посуды, большинство из которых являются отдельными видами посуды и не нуждаются в выделении статистическими методами. Они четко выделяются по наличию отдельных деталей формы.

Выделенные типы керамики подверглись сравнительному анализу по 12 территориальным массивам. Нумерация массивов в анализе керамики совпадает с нумерацией массивов в территориальном анализе погребального обряда [Пустовалов, 1992]. Только из-за малочис-

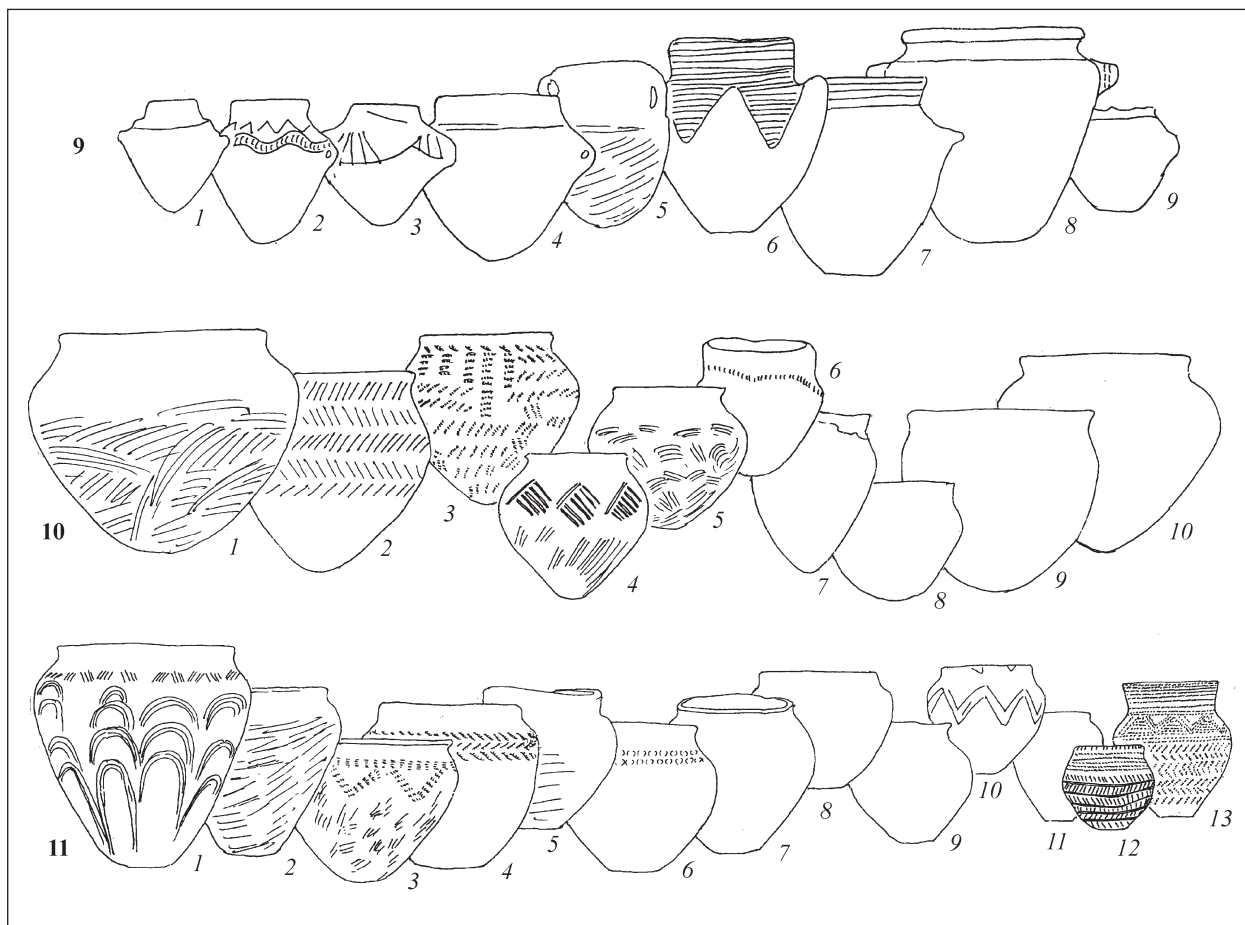

Рис. 4. Тип 9 — амфоры остродонные: 1 — Новопетровка, к. 1, п. 9; 2 — Новая Одесса, к. 2, п. 13; 3 — Ковалевка, гр. VII, к. 4, п. 2; 4 — Константиновка, к. 13, п. 1; 5 — Ковалевка, гр. VIII, к. 1, п. 24; 6 — Отрадное, к. 9, п. 7; 7 — Привольное, к. 1, п. 4; 8 — Аккермень-1, к. 14, п. 10; 9 — Златополь, к. 7, п. 31;

Тип 10 — горшки остродонные: 1 — Большая Белозерка, с-з им. Суворова, к. 3, п. 12; 2 — Вышетарасовка, к. 26, п. 1; 3 — Владимировка, к. 13, п. 10; 4 — Булгаково, к. 1, п. 4; 5 — Отрадное, к. 36, п. 3; 6 — Ковалевка, гр. 2, к. 6, п. 11; 7 — Антоновка, к. 5, п. 9; 8 — Верхняя Маевка, гр. XIV, к. 7, п. 13; 9 — Отрадное, к. 22, п. 16; 10 — Верхняя Маевка, гр. XIV, к. 8, п. 9.

Тип 11 — горшки с небольшим неустойчивым дном: 1 — Запорожье, Завод трансформаторный, к. 1, п. 7; 2 — Стрюковка, к. 105, п. 9; 3 — Вышетарасовка, к. 52, п. 11; 4 — Войково, п. 8; 5 — Большая Белозерка, к. 21, п. 18; 6 — Новая Одесса, к. 1, п. 22; 7 — Виноградное, к. 15, п. 6; 8 — Целинное, к. 16, п. 10; 9 — Новогригорьевка, к. 1, п. 21; 10 — Ковалевка, гр. 1, к. 1, п. 10; 11 — Новогригорьевка, к. 8, п. 13; 12 — Виноградное, к. 8, п. 1; 13 — Новогригорьевка, к. 3, п. 8

ленности были объединены Южно-Бугский и Ингульский массивы. Для сравнения был добавлен массив ямной керамики (12). Таким образом, сравнение шло по 12 массивам. Результаты сравнения представлены в таблице 1. Проанализируем ее.

Наиболее четко по типам посуды выделяются Донской левобережный, Донской правобережный и Луганский массивы. Для них характерны курильницы, биконические сосуды, чугунокобразные и реповидные сосуды. Эти три массива также характеризуются высокогорлыми горшками. Эти особенности отмечались неоднократно [Братченко, 1976; Смирнов, 1996]. Интересно другое. Биконические сосуды и чугунокобразные оказались также характерными для Запорожского массива, а высокогорлые — для Криворожского. Одиночные сосуды, характерные для восточной группы массивов, кроме курильниц, встречаются далеко на запад от районов

своего наибольшего распространения. Биконические и чугунокобразные — в Запорожском, Южно-Бугском, Южно-Херсонском, Крымском, Верхне-Тарасовском. Реповидные — в Крыму, на Молочной, в Верхне-Тарасовском массиве и в Орель-Самарском массиве. Остальные типы керамики, хотя и образуют очень размытую диагональ, но в той или иной мере представлены почти во всех массивах. Наиболее массовый тип горшка (средневысокогорлые горшки с отогнутым наружу венчиком) характеризует все территориальные массивы и ямный массив керамики. Наиболее часто он встречается в Луганском массиве и Южно-Херсонском.

Интересно отметить, что высокие пропорции сосудов больше характерны для восточных массивов, а более низкие — для остальных. Нетипично оказалось распределение категории кубков и кубковидных сосудов. Они оказались характерными для Запорожского, Криворожско-

го и Южно-Бугского, а также для Молочанского и Орель-Самарского массивов. В то же время они представлены на уровне нормы только в Донском правобережном массиве. Произошло это за счет включения в данную группу, кроме собственно кубков, именно кубковидных сосудов, отражающих, по нашему мнению, стремление древнего населения Украины подражать настоящим кубкам. Присутствие самой разнообразной керамики в большинстве украинских массивов отражает смешанный характер этого населения и подтверждает прежние выводы о гетерогенном этническом составе западного и переходного вариантов массивов погребального обряда [Пустовалов, 1992]. Очень показательно распределение ямного массива керамики. Практически в нем представлены почти все типы катакомбной посуды. Уже одно это говорит о длительном сосуществовании ямного населения с катакомбным. В ямном массиве отсутствуют заведомо ритуальные сосуды различных катакомбных групп: реповидные горшки, плоскодонные чаши, округлодонные чаши, воротничковые горшки. В то же самое время кроме достаточно специфичных остродонных амфор среди ямной керамики присутствуют и типичные катакомбные (ингульские) формы. Например, Ковалев-

ка-IV, к. 1, п. 9; Лиманы, к. 3, п. 7. и др. Единичными экземплярами представлены в ямном массиве курильницы, биконические сосуды и чугушкообразные, высокогорлые сосуды, средневысокогорлые, округлобокые и кубковидные, горшки с короткой шейкой низких пропорций и цилиндрические сосуды — типичные для ингульской культуры. Усеченно-конические чаши также являются общей посудой для катакомбных и ямных групп населения. Из катакомбных массивов они характерны для Верхне-Тарасовских памятников.

Из-за малочисленности ямная посуда была объединена в более крупные типы. Для последней оказались характерными остродонные горшки и амфоры, чаши-пиалы и горшки с неустойчивым дном. Это очевидно и без статистического анализа. Показательно в этом распределении другое. Практически вся ямная посуда встречается в тех или иных катакомбных погребениях. Наиболее часты в катакомбных могилах горшки с неустойчивым дном или небольшим дном. Они характерны и для восточной группы массивов, и для более западных территорий, причем в наибольшей мере для Молочанских и Верхне-Тарасовских памятников. Как отмечалось многими исследователями, такая посу-

Таблица 3. Распределение типов посуды по элементам орнамента.

Тип сосуда	Элементы орнамента															
	Несколько горизонтальных линий	Несколько вертикальных линий	Зигзаг, шеврон, фестон	Овал	Поддон	Розетка, спираль	Асимметричный орнамент	Вертикальный зигзаг	Редкий орнамент	Крест	Ручка	Налеп	Меандр	Одна горизонтальная линия	Нет орнамента	Закраина
Курильницы	0,6	2,6	2,0	3,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,3	—
Кубки и кубковидные сосуды	1,4	2,3	1,3	2,7	4,4	6,6	2,0	3,7	—	—	—	—	—	—	0,3	—
Горшки цилиндрические	1,8	0,8	1,7	—	0,5	2,3	—	—	2,4	0,9	—	—	1,1	0,2	0,3	—
Амфоры плоскодонные и амфоровидные сосуды	1,1	1,7	1,1	1,7	1,8	—	2,5	3,1	2,0	3,3	2,2	3,7	—	—	0,3	—
Чаши плоскодонные	0,8	1,2	1,1	1,7	0,9	4,3	—	2,4	0,8	3,4	0,5	11,3	6,4	1,4	0,6	—
Чаши округлодонные	0,8	0,7	0,4	—	—	3,9	4,8	—	1,4	6,3	4,2	—	5,9	0,6	0,2	—
Амфоры остродонные	0,4	—	0,6	—	—	—	6,7	—	—	—	8,2	—	—	1,8	—	—
Сосуды реповидные	1,3	0,6	0,8	—	—	—	—	4,1	—	2,9	—	—	—	3,6	0,9	—
Чаши усеченноконические	0,9	1,4	1,0	—	6,7	—	—	—	1,4	—	0,4	—	1,9	—	1,1	—
Сосуды биконические и чугушкообразные	1,6	1,1	1,2	1,3	—	—	—	—	3,4	—	0,3	—	—	1,0	0,5	—
Горшки низкогорлые	1,0	0,7	0,4	1,6	2,7	—	—	4,6	0,7	—	0,2	—	1,0	—	1,6	18,0
Горшки остродонные	0,5	1,5	0,5	—	—	—	—	—	1,0	—	0,3	—	—	2,4	2,0	—
Горшки с небольшим неустойчивым дном	1,0	0,9	1,0	0,7	—	—	1,1	—	—	—	—	4,7	—	1,7	1,4	—
Чаши-пиалы	0,4	—	0,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,7	—
Горшки высокогорлые	1,1	0,6	0,7	1,3	—	—	—	—	1,1	—	0,7	—	—	2,5	1,2	—
Горшки округлобокые	0,8	—	0,9	1,6	—	—	—	—	1,5	—	0,9	—	—	0,7	1,8	—
Горшки средневысокогорлые	1,2	1,3	1,1	1,5	—	—	0,5	—	1,4	1,5	—	—	0,4	0,9	1,1	—
Горшки воротничковые	1,4	0,8	1,5	1,2	0,7	1,5	—	—	1,0	—	—	—	0,8	1,2	0,8	—

да встречается в погребальных сооружениях с четко выделенными углами, при умершем в скорченном положении на боку или на спине. Однако, остродонные или округлодонные горшки встречаются в катакомбных погребениях ингульского типа [Ковалева, 1982; Марина, 1990; Пустовалов, 1998; 2000].

Взаимная встречаемость катакомбной посуды в ямных могилах и ямной посуды в катакомбных могилах разного обряда свидетельствует о длительном сосуществовании ямного и катакомбного населения. Высокогорлые горшки в ямных могилах свидетельствуют о существовании ямного населения до позднекатакомбного времени.

Категория плоскодонных амфор неоднородна. Среди них представлены сосуды ингульского типа с относительно высоким цилиндрическим горлом, крутыми плечиками и сильно раздутым округлобоким туловом. Среди них можно выделить отдельные типы, но это нецелесообразно из-за малочисленности посуды данного типа. Вторая группа амфор имеет вертикальные петлевидные ручки на шейке. Иногда эти ручки дополнительно профилированы. Происхождение этих амфор А.Л. Нечитайло связывает с Кавказом [Нечитайло, 1991]. Вместе с тем среди материалов Нижнего Подонья, Подонцова и Среднего Дона на относительно позднем этапе существования местного катакомбного

Таблица 4. Распределения типов керамики по степени орнаментированности.

Тип сосуда	Части сосуда							
	Количество	Шейка	Плечо	Тулово	Придонная часть	Дно	Внутренняя поверхность	Нет орнамента
Курильницы	35	22,9	20,0	20,0	20,0	—	—	17,1
Кубки и кубковидные сосуды	54	29,6	27,8	22,2	14,8	—	—	5,6
Горшки цилиндрические	154	33,8	33,8	19,5	7,1	—	—	5,8
Амфоры плоскодонные и амфоровидные сосуды	112	23,2	26,8	24,1	19,6	—	—	6,3
Чаши плоскодонные	86	25,6	26,7	22,1	11,6	2,3	—	11,6
Чаши округлодонные	45	33,3	28,9	24,4	6,7	2,2	—	4,4
Амфоры остродонные	23	26,1	26,1	17,4	—	—	—	30,4
Сосуды реповидные	48	29,2	18,8	27,1	2,1	—	4,2	18,8
Чаши усеченноконические	42	19,0	16,7	19,0	21,4	—	—	23,8
Сосуды биконические и чугушкообразные	64	26,6	29,7	21,9	14,1	—	—	7,8
Горшки низкогорлые	79	13,9	24,1	15,2	11,4	—	—	35,4
Горшки остродонные	56	14,3	25,0	14,3	3,6	—	—	42,9
Горшки с небольшим неустойчивым дном	96	16,7	27,1	17,7	8,3	—	—	30,2
Чаши-пиалы	10	10,0	10,0	10,0	—	—	10,0	60,0
Горшки высокогорлые	64	23,4	28,1	17,2	9,4	—	—	21,9
Горшки округлобокые	32	18,8	15,6	15,6	3,1	—	—	46,9
Горшки средневысокогорлые	176	21,0	26,7	19,9	9,1	0,6	—	22,7
Горшки воротничковые	119	31,1	29,8	17,6	6,7	—	—	15,1
Норма	1295	23,3	24,5	19,2	9,4	0,3	0,8	22,6
Курильницы		1,0	0,8	1,0	2,1	—	—	0,8
Кубки и кубковидные сосуды		1,3	1,1	1,2	1,6	—	—	0,2
Горшки цилиндрические		1,5	1,4	1,0	0,8	—	—	0,2
Амфоры плоскодонные и амфоровидные сосуды		1,0	1,1	1,3	2,1	—	—	0,3
Чаши плоскодонные		1,1	1,1	1,2	1,2	7,7	—	0,5
Чаши округлодонные		1,4	1,2	1,3	0,7	7,3	—	0,2
Амфоры остродонные		1,1	1,1	0,9	—	—	—	1,3
Сосуды реповидные		1,3	0,8	1,4	0,2	—	5,3	0,8
Чаши усеченноконические		0,8	0,7	1,0	2,3	—	—	1,1
Сосуды биконические и чугушкообразные		1,1	1,2	1,1	1,5	—	—	0,3
Горшки низкогорлые		0,6	1,0	0,8	1,2	—	—	1,6
Горшки остродонные		0,6	1,0	0,7	0,4	—	—	1,9
Горшки с небольшим неустойчивым дном		0,7	1,1	0,9	0,9	—	—	1,3
Чаши-пиалы		0,4	0,4	0,5	—	—	12,5	2,7
Горшки высокогорлые		1,0	1,1	0,9	1,0	—	—	1,0
Горшки округлобокые		0,8	0,6	0,8	0,3	—	—	2,1
Горшки средневысокогорлые		0,9	1,1	1,0	1,0	2,0	—	1,0
Горшки воротничковые		1,3	1,2	0,9	0,7	—	—	0,7

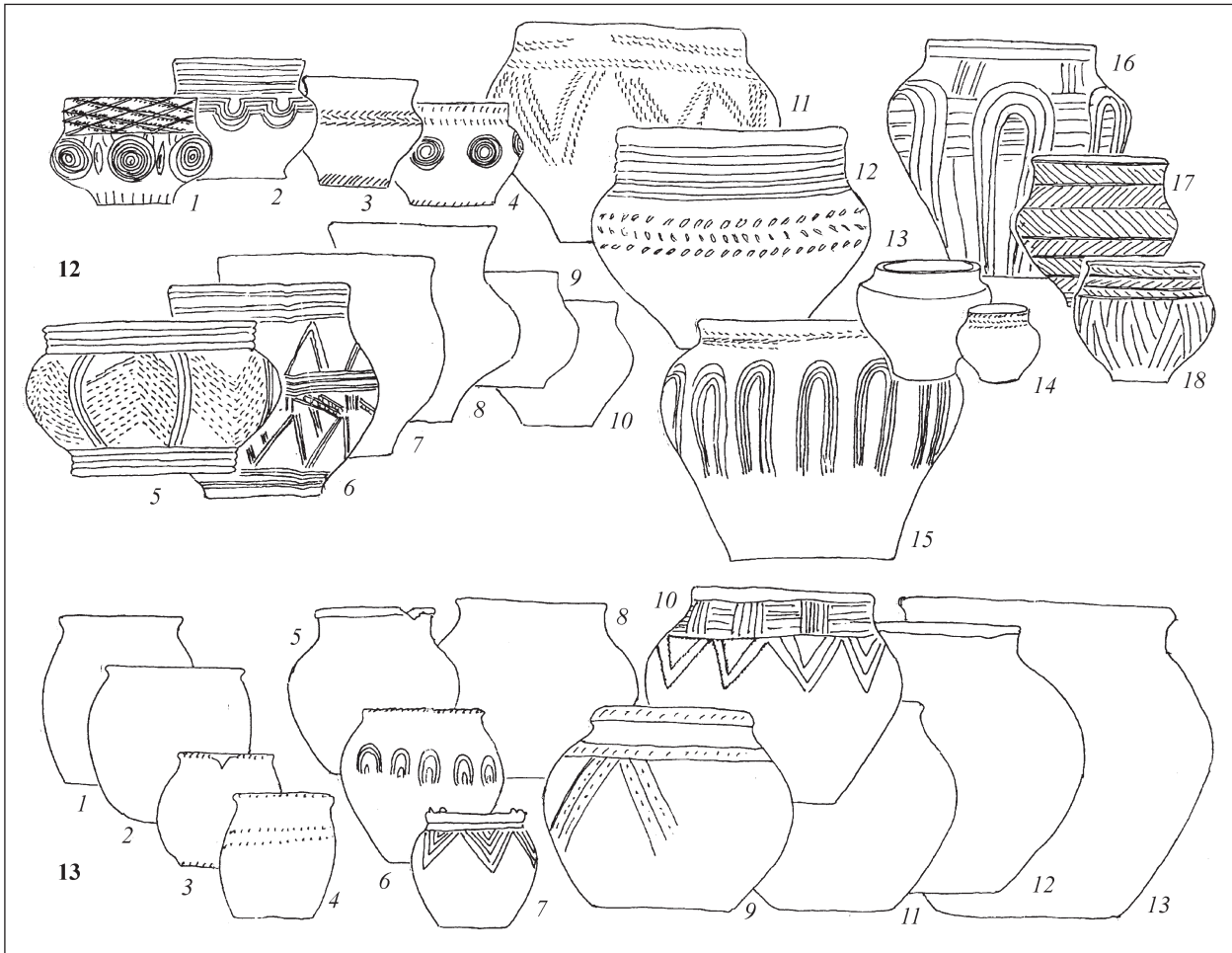

Рис. 5. Тип 12 — кубки и кубковидные сосуды: 1 — Гр. Хохлача, п. Д; 2 — Привольное, к. 1, п. 3; 3 — Отрадное, к. 1, п. 15; 4 — Виноградное, к. 3, насыпь; 5 — Большая Белозерка, к. 21, п. 33; 6 — ЮГОК, к. 2, п. 26; 7 — Жовтневое, к. 12, п. 2; 8 — ЮГОК, к. 2, п. 26; 9 — Большая Белозерка, к. гр. Близнецы, к. 2, п. 26; 10 — Бугское, к. 6, п. 18; 11 — Большая Белозерка, к. 21, п. 28; 12 — Маевка, гр. XII, к. 1, п. 26; 13 — Аккермень-1, к. 7, п. 2; 14 — Большой Токмак, к. 2, п. 1; 15 — Вольногрушевка, к. 2, п. 1; 16 — Миролобовка, к. 102, п. 8; 17 — Соколовка, к. 1, п. 23; 18 — Красное, к. 3, п. 3; Тип 13 — горшки округлобокие: 1 — Целинное, к. 1, п. 8; 2 — Златополь, к. 7, п. 11; 3 — Большая Белозерка, к. 21, п. 31; 4 — Ковалевка, гр. 2, к. 8, п. 4; 5 — Ковалевка, гр. II, к. 4, п. 11; 6 — Привольное, к. 2, п. 27; 7 — Пески, к. 6, п. 12; 8 — Большая Белозерка, к. 21, п. 31; 9 — Ковалевка, гр. VIII, к. 1, п. 12; 10 — Орлянка, к. 2, п. 3; 11 — Большая Белозерка, к. 21, п. 31; 12 — ЮГОК, к. 1, п. 18; 13 — ЮГОК, к. 1, п. 8

населения также встречаются амфоры ингульского типа или очень близкие подражания им. Впервые такая амфора была найдена у станицы Семикаракорской в к. 1, п. 2. Единственным отличием данного сосуда было наличие у него четырех небольших выступов-ножек в придонной части сосуда [Мошкова, Федоров-Давыдов, 1974].

Близкая по форме амфора приводится А.Т. Синюком из раскопок Луговского могильника [Синюк, 1996, с. 162, рис. 35]. Ряд близких изображений амфор приводят А.М. Смирнов [Смирнов, 1996], а также А.Н. Гей в ямных погребениях Прикубанья [Гей, 2000, с. 82, 143]. Одна амфоровидная посуда была найдена И.В. Синицыным [Эрдниев, 1979], кстати, в ямном погребении.

В равной мере приведенные аналогии касаются и чаш ингульской культуры. В отличие

от округлодонных чаш правобережья Днепра, на востоке в Подонцовье и на Дону встречаются чаши с плоским дном [Синюк, 1996, с. 158, рис. 31; Смирнов, 1996, рис. 33, 46].

Уже на территории северо-восточного Приазовья ингульская посуда, в частности чаши, приобретает нетипичные для основного района распространения черты. Нарушается стройность орнаментации, появляются налепы [Санжаров, 1999, с. 54]. В целом керамику из этих могил можно лишь с большой долей натяжки называть ингульской. Они отражают, видимо, непродолжительное время пребывания населения ингульской культуры в данном районе. Причем население это было немногочисленно.

Обычно ингульская посуда в позднедонецких или даже среднедонских памятниках рассматривается как в целом поздняя датировка ингульской культуры [Санжаров, 1999]. Однако

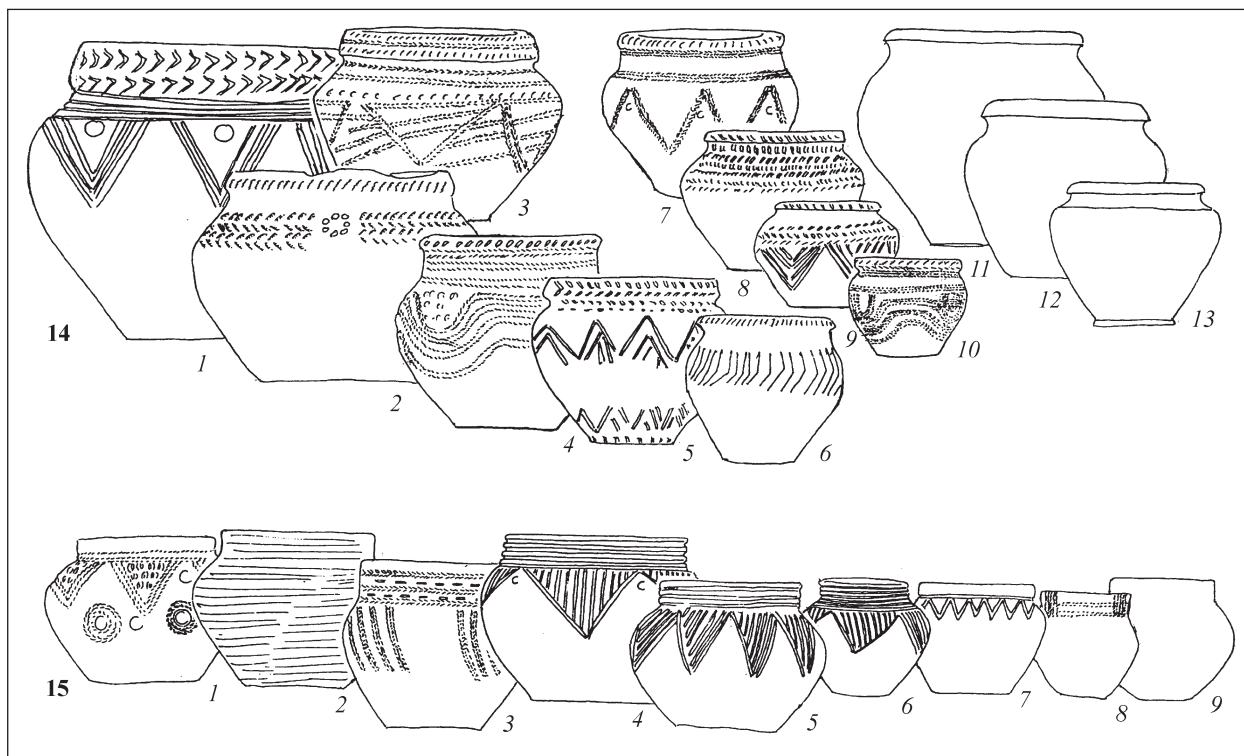

Рис. 6. Тип 14 — горшки воротничковые: 1 — Стрюковка, к. 105, п. 1; 2 — Большая Белозерка, гр. Близицы, к. 2, п. 15; 3 — Большая Белозерка, гр. Близицы, к. 2, п. 18; 4 — Большая Белозерка, с-з им. Суворова, к. 3, п. 7; 5 — Стрюковка, к. 79, п. 3; 6 — Виноградное, к. 34, п. 9; 7 — Заможное, к. 13, п. 2—3; 8 — Антоновка, к. 1, п. 12; 9 — Лиманцы, к. 7, п. 10; 10 — Широкое-II, к. 51, п. 2; 11 — Ковалевка, гр. 1, к. 4, п. 17; 12 — Вышетарасовка, к. 59, п. 1; 13 — Аккермень-1, к. 7, п. 2; Тип 15 — горшки цилиндрогорлые: 1 — Кут, к. 4, насыпь; 2 — Вышетарасовка, к. 59, п. 5; 3 — Архангельская слобода, к. 2, п. 18; 4 — Рахмановка, к. 4, п. 14; 5 — Большая Белозерка, с-з им. Суворова, к. 4, п. 8; 6 — Виноградное, к. 34, п. 4; 7 — Стрюковка, к. 70, п. 8; 8 — Бугское, к. 1, п. 15; 9 — Вольноулановка, к. 5, п. 1

находки за пределами собственно ингульской территории, типичной для данной культуры керамики, не может служить датирующим материалом для всего периода существования данного населения. Данный факт лишь свидетельствует, что ингульское население в позднекатакомбное время активно взаимодействовало со своими восточными соседями. Характер этого взаимодействия на материалах одной керамики невозможно выяснить. Продвижение ингульского населения в восточном направлении отмечает в своих работах С.Н. Санжаров [Санжаров, 1991, 1999]. Вполне очевидно, что момент вступления в контакт населения ингульской культуры с населением среднедонской и донецкой культур не мог относиться к раннему этапу существования ингульской культуры. Точно так, как и находки донецких кубков на территории Побужья у Поингулья (Привольное, к. 1, п. 3 и Отрадное, к. 1, п. 15) не могут быть достоверным свидетельством полной синхронности донецкой и ингульской культур. Вместе с тем такие находки показывают, что на определенном этапе своего существования донецкая и ингульская культуры сосуществуют.

Проанализируем, как сочетаются типы керамики и техника исполнения орнамента. Среди

катакомбной керамики встречается относительно немного технологических приемов орнаментации. Это гребенчатый штамп, иногда грубый, иногда более мелкий, шнур, двойной шнур или же тесьма, прочерченный или же продавленный орнамент, пальцевые защипы. Для поздних памятников становятся характерными также свернутая веревочка и налепная орнаментация. В ряде случаев различные техники сочетаются друг с другом. Поскольку в данной выборке налепная орнаментация тесно сочетается с пальцевыми защипами, то для анализа учитывается только один признак — пальцевые защипы. Таким образом, для анализа взяты пять различных техник исполнения орнамента, а также показатель «нет орнамента».

Таблица распределения (табл. 2) показала, что для отдельных типов посуды, кроме разве что реповидных и высокогорлых сосудов, нет какой-то одной определенной техники исполнения.

Зашипы встречаются в наибольшей мере на реповидных сосудах, реже — на высокогорлых и изредка — на конических чашах.

Комбинированный орнамент также характерен для сосудов восточных территориальных массивов: курильниц, биконических сосудов и

Таблица 5. Распределение типов керамики по этническим типам ККИО и ЯКИО.

Тип сосуда	Показатель ис- числения	АЭТ/по восточные								АЭТ/по западные				АЭТ/по восточ- ные	АЭТ/по западные	АЭТ/по ямные	Не определено	
		I	II	III	IV	Поля, скорчен- ная на боку	Поля, вытяну- тая на спине	V	VI	VII	Поля, скорчен- ная на боку	Поля, скорчен- ная на спине	Кенотаф					Не определено
Курильницы	15	2	7	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	12	—	3	Не определено
Сосуды реповидные	29	3	8	5	9	3	1	—	—	—	—	—	—	—	28	1	—	—
Горшки низкогогорлые	52	8	6	8	12	4	3	—	—	—	—	—	—	—	38	4	1	9
Горшки высокогорлые	39	1	5	5	4	10	1	—	—	—	—	—	—	—	25	4	4	6
Кубки и кубковидные сосуды	20	—	—	2	2	6	4	—	—	—	—	—	—	—	10	6	1	3
Горшки средневысокогогорлые	103	18	11	5	11	7	10	5	11	4	4	2	4	4	52	30	10	11
Горшки округлобокие	24	2	3	—	3	3	1	—	—	—	—	—	—	—	11	6	2	5
Сосуды биконические и чугункообразные	27	—	2	1	3	7	4	2	2	2	—	—	—	—	13	7	4	3
Чаши плоскородные	36	1	2	3	1	—	4	3	11	6	—	—	—	—	7	24	—	5
Горшки воротничковые	58	1	1	2	8	3	18	6	5	6	1	—	—	—	15	35	1	7
Чаши округлодонные	14	—	—	1	—	—	2	—	3	1	—	—	—	—	1	11	—	2
Горшки цилиндрические	70	1	—	—	2	5	18	2	9	11	—	—	—	—	8	47	2	13
Амфоры плоскородные и амфоровидные сосуды	42	—	3	—	3	3	8	3	3	6	4	2	—	—	9	22	6	5
Чаши усеченноконические	27	3	2	5	3	1	—	—	3	1	—	—	—	—	14	4	8	1
Горшки с небольшим неустойчивым дном	62	8	2	6	4	7	1	—	1	—	—	—	—	—	27	2	29	4
Горшки остродонные	40	2	4	1	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	10	2	20	8
Амфоры остродонные	15	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	11	2
Чаши-пиаалы	8	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	1	4
Всего:	681	51	57	47	67	61	76	38	54	39	63	17	20	20	283	207	100	91
Курильницы	1,8	3,9	12,3	4,3	—	1,6	—	—	—	—	—	—	—	—	4,2	—	—	—
Сосуды реповидные	4,2	5,9	14,0	10,6	13,4	4,9	1,3	—	—	—	—	—	—	—	9,9	0,5	—	1,4
Горшки низкогогорлые	6,3	15,7	10,5	17,0	17,9	6,6	3,9	—	1,9	—	1,6	—	—	—	13,4	1,9	1,0	3,5
Горшки высокогорлые	5,3	2,0	8,8	10,6	6,0	16,4	1,3	5,3	1,9	—	4,8	5,9	—	—	8,8	1,9	4,0	5,4
Кубки и кубковидные сосуды	2,3	—	—	4,3	3,0	9,8	5,3	—	3,7	—	1,6	—	—	—	3,5	2,9	1,0	4,9
Горшки средневысокогогорлые	15,7	35,3	19,3	10,6	16,4	11,5	13,2	13,2	20,4	10,3	6,3	11,8	20,0	—	18,4	14,5	10,0	2,5
Горшки округлобокие	3,5	3,9	5,3	—	4,5	4,9	1,3	2,6	3,7	5,1	—	—	10,0	—	3,9	2,9	2,0	2,9
Сосуды биконические и чугункообразные	3,4	—	3,5	2,1	4,5	11,5	5,3	5,3	—	2,6	6,3	—	—	—	4,6	3,4	4,0	4,0

Чаши плоскдонные	5,2	2,0	3,5	6,4	1,5	—	5,3	7,9	20,4	15,4	—	—	—	—	—	2,5	11,6	—	4,7
Горшки воротничковые	7,6	2,0	1,8	4,3	11,9	4,9	23,7	15,8	9,3	15,4	1,6	—	—	—	—	5,3	16,9	1,0	7,7
Чаши округлодонные	2,2	—	—	2,1	—	—	2,6	13,2	5,6	2,6	—	—	—	—	—	0,4	5,3	—	1,9
Горшки цилиндрические	8,8	2,0	—	—	3,0	8,2	23,7	23,7	16,7	28,2	—	—	—	—	—	2,8	22,7	2,0	9,2
Амфоры плоскдонные и амфоровидные сосуды	6,3	—	5,3	—	4,5	4,9	10,5	7,9	9,3	15,4	6,3	11,8	—	—	—	3,2	10,6	6,0	6,6
Чаши усеченноконические	3,9	5,9	3,5	10,6	4,5	1,6	—	—	5,6	2,6	12,7	—	—	—	4,9	4,9	1,9	8,0	4,9
Горшки с небольшим неустойчивым дном	11,7	15,7	3,5	12,8	6,0	11,5	1,3	—	1,9	—	28,6	29,4	30,0	—	9,5	1,0	29,0	29,0	13,2
Горшки остродонные	6,2	3,9	7,0	2,1	3,0	1,6	—	5,3	—	—	23,8	17,6	10,0	—	3,5	1,0	20,0	20,0	8,2
Амфоры остродонные	3,9	—	—	2,1	—	—	1,3	—	—	—	6,3	17,6	20,0	—	0,4	0,5	11,0	11,0	4,0
Чаши-пиаалы	1,0	2,0	1,8	—	—	—	—	—	—	2,6	—	5,9	—	—	0,7	0,5	1,0	1,0	0,7
Показатель исчисления		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Курильницы		2,2	6,8	2,4	—	0,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,0	0	0	—
Сосуды реповидные		1,4	3,3	2,5	3,2	1,2	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	2,8	0,2	—	—
Горшки низкогорлые		2,5	1,7	2,7	2,8	1,0	0,6	—	0,3	—	0,3	—	—	—	—	2,5	0,4	0,1	—
Горшки высокогорлые		0,4	1,7	2,0	1,1	3,1	0,2	1,0	0,4	—	0,9	1,1	—	—	—	1,8	0,4	0,8	—
Кубки и кубковидные сосуды		—	—	1,9	1,3	4,3	2,3	—	1,6	—	0,7	—	—	—	—	1,4	1,2	0,4	—
Горшки средневысокогорлые		2,2	1,2	0,7	1,0	0,7	0,8	0,9	1,3	0,7	0,4	0,8	1,3	—	1,3	1,0	1,0	0,7	—
Горшки округлобокие		1,1	1,5	—	1,3	1,4	0,4	0,7	1,1	1,5	—	—	2,9	—	1,3	1,0	1,0	0,7	—
Сосуды биконические и чункукообразные		—	1,0	0,6	1,3	3,4	1,6	1,6	—	0,8	1,9	—	—	—	1,2	0,9	1,0	1,0	—
Чаши плоскдонные		0,4	0,7	1,2	0,3	—	1,0	1,5	3,9	3,0	—	—	—	—	0,5	2,5	—	—	—
Горшки воротничковые		0,3	0,2	0,6	1,6	0,6	3,1	2,1	1,2	2,0	0,2	—	—	—	0,7	2,2	2,2	0,1	—
Чаши округлодонные		—	—	1,0	—	—	1,2	6,0	2,5	1,2	—	—	—	—	0,2	2,8	—	—	—
Горшки цилиндрические		0,2	—	—	0,3	0,9	2,7	2,7	1,9	3,2	—	—	—	—	0,3	2,5	0,2	0,2	—
Амфоры плоскдонные и амфоровидные сосуды		—	0,8	—	—	0,8	1,7	1,3	1,5	2,4	1,0	1,9	—	—	0,5	1,6	0,9	0,9	—
Чаши усеченноконические		1,5	0,9	2,7	1,2	0,4	—	—	1,4	0,7	3,3	—	—	—	1,0	0,4	1,6	1,6	—
Горшки с небольшим неустойчивым дном		1,3	0,3	1,1	0,5	1,0	0,1	—	0,2	—	2,4	2,5	2,6	—	0,7	0,1	2,2	2,2	—
Горшки остродонные		0,6	1,1	0,3	0,5	0,3	—	0,9	—	—	3,8	2,8	1,6	—	0,4	0,1	2,5	2,5	—
Амфоры остродонные		—	—	0,5	—	—	0,3	—	—	—	1,6	4,5	5,1	—	0,1	0,1	2,8	2,8	—
Чаши-пиаалы		2,0	1,8	—	—	—	—	—	—	2,6	—	5,9	—	—	1,0	0,7	1,3	1,3	—

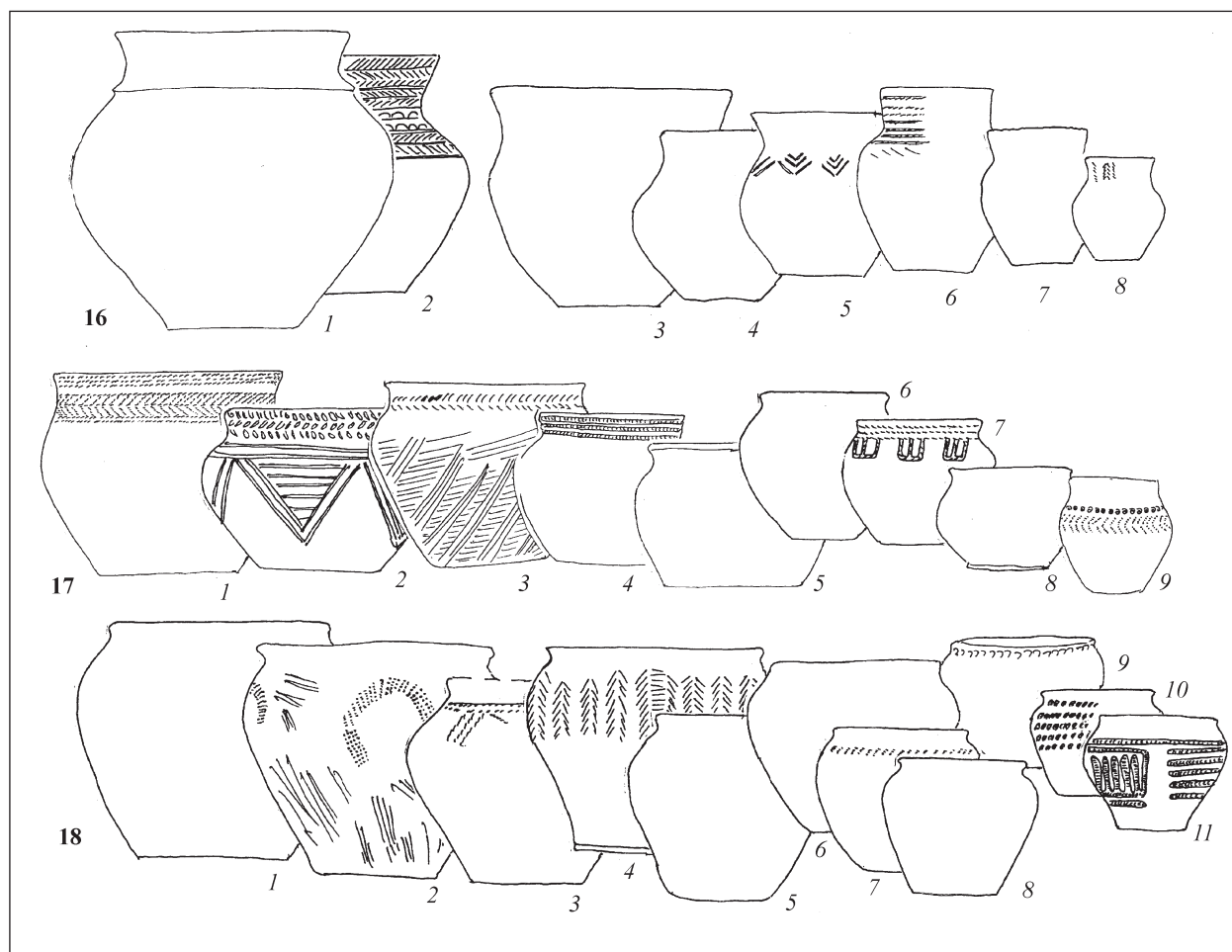

Рис. 7. Тип 16 — горшки высокогорлые: 1 — Николаевка, к. 2, п. 7; 2 — Николаевка, к. 2, п. 6; 3 — ЮГОК, к. 4, п. 10; 4 — Шахаевская, к. 3, п. 5; 5 — Николаевка, к. 2, п. 7; 6 — Шахаевская, к. 2, насыпь; 7 — Нечаянное, к. 3, п. 4; 8 — Шахаевская, к. 3, п. 11;

Тип 17 — горшки средневысокорлые: 1 — Николаевка, к. 7, п. 28; 2 — Златополь, к. 7, п. 28; 3 — Выводово, к. 93, п. 16; 4 — Вольногрушевка, к. 2, п. 4; 5 — Широкое, к. 3, п. 17; 6 — Целинное, к. 13, п. 6; 7 — Болотное, к. 14, п. 28; 8 — Отрадное, к. 25, п. 10; 9 — Ковалевка, гр. VII, к. 4, п. 27;

Тип 18 — горшки низкорлые: 1 — Выводово, к. 93, п. 5; 2 — Владимировка, к. 13, п. 10; 3 — Новогригорьевка, к. 3, п. 11; 4 — Марьевка, к. 14, п. 4; 5 — Балковский курган, п. 44; 6 — Виноградное, к. 27, п. 4; 7 — Аккермень-II, к. 4, п. 1; 8 — Соколовка, к. 1, п. 23; 9 — Новочерноморье, к. 6, п. 8; 10 — Веселовская, к. 3, п. 12; 11 — гр. Хохлача, п. Е

чугункообразных, реповидных сосудов, кубков и кубковидных сосудов. Также в наибольшей мере комбинированный орнамент по технике исполнения присущ и воротничковым сосудам. В целом для ингульской и ингулоидной посуды комбинированный орнамент менее характерен, чем для восточных районов. Тесьма и шнур являются наиболее широко распространенной техникой орнаментации ямной и катакомбной керамики. Она характерна для всех типов посуды, за исключением реповидных сосудов.

Прочерченная или продавленная техника в наибольшей мере свойственна в основном ингульской посуде: округлодонным и плоскодонным чашам, горшкам с цилиндрическим горлом, амфорам и амфоровидным сосудам. Однако данная техника встречается более или менее редко почти на всех типах сосудов (кроме остродонных амфор). Исходя из полученных распределе-

ний, можно сделать вывод о том, что шнуровая техника более свойственна восточнокатакомбному населению, а прочерченная — западнокатакомбному или ингульскому, но при этом оба этнических массива активно контактируют между собой. Удельный вес обеих техник практически одинаков (21,8 и 21,7 %).

38,5 % посуды в выборке не орнаментирована. Но в наибольшей мере посуда без орнамента характерна для ямной керамики: остродонным горшкам, чашам-пиалам, а также и сугубо катакомбной посуде: короткогорлым горшкам и округлободным горшкам. Не характерно отсутствие орнамента для кубков, округлодонных чаш, амфор и амфоровидной посуды, плоскодонных чаш, чугункообразных и биконических сосудов.

Штамп является единственной техникой орнаментации, наиболее характерной для ямной посуды. Как правило, остродонные горшки,

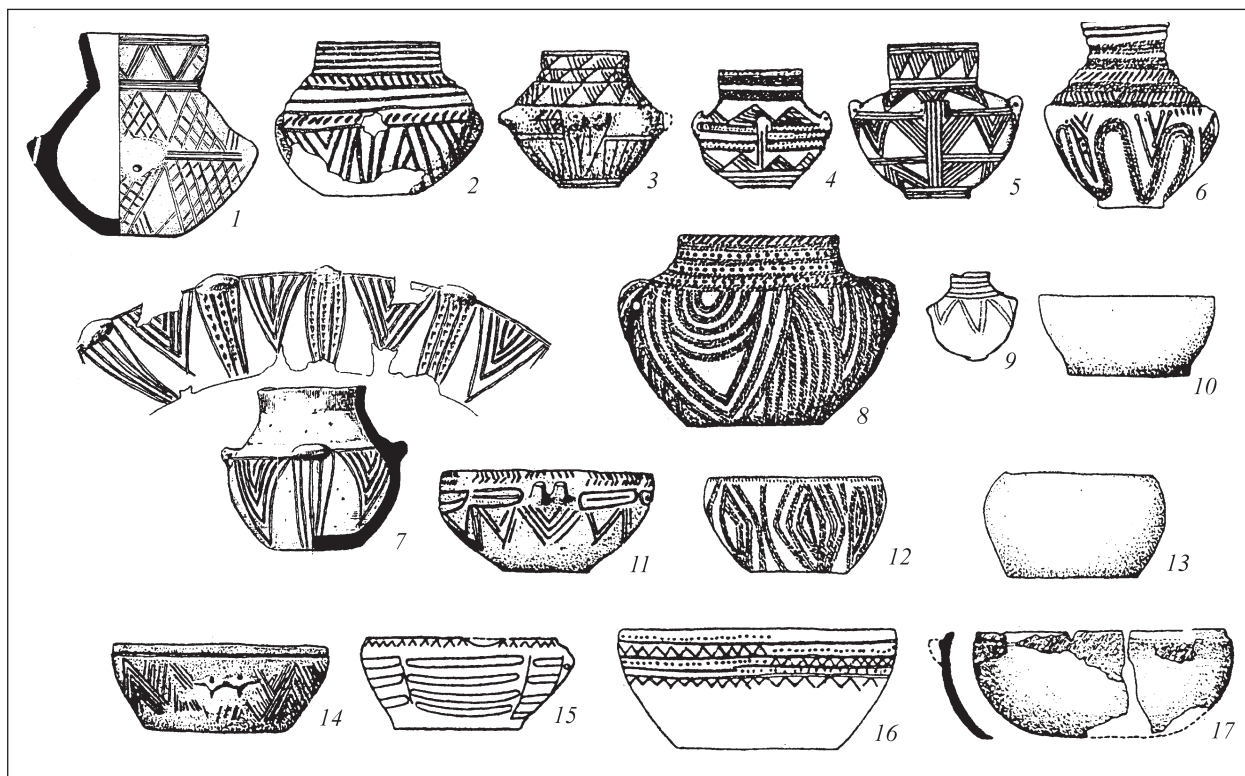

Рис. 8. Ингульская и ингуловидная посуда из катакомбных погребений среднего и нижнего Подонья и Подонцовья: 1 — Луговской могильник, к. 1, п. 4; 2 — Боршовка, к. 2, п. 1; 3 — Николаевка, к. 11, п. 7; 4 — Безгиново, к. 1, п. 5; 5 — Сватово, к. 13, п. 6; 6 — Новобараникова, к. 2, п. 5; 7 — Останний, к. 1, п. 50; 8 — Луганск, музей; 9 — Усть-Лабинская, к. 1; 10 — Войтово, к. 4, п. 10; 11 — Макеевка, к. 3, п. 9; 12 — Войтово, к. 4, п. 2; 13 — Астахово, к. 18, п. 11; 14 — Полтава, к. 5, п. 1; 15 — Райгородок, разрушенный курган; 16 — Полтава, к. 5, п. 1; 17 — Безгиново, к. 1, п. 5

горшки с небольшим дном, чаши-пиалы, чаши усеченно-конические имеют орнамент, нанесенный штампом. Также часто штампом орнаментируются короткогорлые горшки. В среднем этот вид техники орнаментации встречается в 6,2 % сосудов. Как элемент данная техника присутствует и на цилиндрических горшках, и на округлобоких горшках, на биконических и чугункообразных, реповидных, высокогорлых сосудах. Присутствует она и на специфических поднепровских воротничковых и округлобоких сосудах. Учитывая более позднее время сущес-

ствования в восточных районах реповидных и высокогорлых сосудов, наличие ямной техники орнаментации на данных типах керамики можно рассматривать либо как проявление ямных традиций, доживающих до позднекатакомбного времени, либо как существование самого ямного населения до позднекатакомбного времени, т. е. прямой этнический контакт между ямным и восточнокатакомбным (бахмутским) населением.

Как видно из таблицы, ямные традиции в технике орнаментации катакомбной керамики присутствуют повсеместно и длительное время.

Таблица 5а. Распределение этнических типов керамики по этническим типам по погребальному обряду.

	Этнические типы по керамике	Показатель исчисления	Этнические типы по погребальному обряду			
			Катакомбные АЭТ/по		Ямные АЭТ/по	Не определены
			I—IV	V—VII		
Количество	Посуда I—IV АЭТ/по	309	189	58	22	40
	Посуда V—VII АЭТ/по	220	40	139	9	32
	Ямная посуда	152	54	10	69	19
	Всего:		283	207	100	91
Процент	Посуда I—IV АЭТ/по	100,0	70,3	21,6	8,2	
	Посуда V—VII АЭТ/по	100,0	21,3	73,9	4,8	
	Ямная посуда	100,0	40,6	7,5	51,9	
	Норма распределения		44,1	34,3	21,6	
Тенденция	Посуда I—IV АЭТ/по		1,6	0,6	0,4	
	Посуда V—VII АЭТ/по		0,5	2,2	0,2	
	Ямная посуда		0,9	0,2	2,4	

Таблица 6. Распределение типов керамики по основным социальным стратам в трех этнических массивах (двух катакомбных и одном ямном).

Типы керамики	Показатель исчисления	Социально-этнические группы населения								Не определено
		I—III АЭТ/по			IV—VII АЭТ/по			Ямный АЭТ/по		
		Неполноправное население	Рядовое население	Знать	Неполноправное население	Рядовое население	Знать	Знать	Рядовое население	
Курильницы	15	—	9	2	—	—	—	1	—	3
Сосуды реповидные	29	—	22	2	—	—	1	—	—	4
Горшки низкогорлые	52	—	21	4	1	9	—	—	1	16
Горшки высокогорлые	39	—	21	1	—	—	—	—	4	13
Кубки и кубковидные сосуды	20	—	7	1	—	5	1	—	1	5
Горшки средневысокогорлые	103	—	25	9	1	24	2	—	10	32
Горшки округлобокие	24	—	4	3	—	7	2	—	2	6
Сосуды биконические и чугункообразные	27	—	4	—	—	5	2	—	3	13
Чаши плоскодонные	36	—	4	—	—	11	6	—	—	15
Горшки воротничковые	58	1	5	1	1	29	3	—	1	17
Чаши округлодонные	14	—	—	—	—	6	5	—	—	3
Горшки цилиндрические	70	1	3	—	—	24	9	—	2	31
Амфоры плоскодонные и амфоровидные сосуды	42	—	—	2	—	15	7	—	6	12
Чаши усеченноконические	27	—	9	1	—	4	—	—	6	7
Горшки с небольшим неустойчивым дном	62	—	14	8	3	1	1	7	22	6
Горшки остродонные	40	—	5	—	—	3	—	6	16	10
Амфоры остродонные	15	—	1	—	—	—	1	3	9	1
Чаши-пиалы	8	—	1	—	—	—	1	—	3	3
Всего	681	2	155	34	6	143	41	17	86	197
Курильницы	100,0	—	75,0	16,7	—	—	—	8,3	—	
Сосуды реповидные	100,0	—	88,0	8,0	—	—	4,0	—	—	
Горшки низкогорлые	100,0	—	58,3	11,1	2,8	25,0	—	—	2,8	
Горшки высокогорлые	100,0	—	80,8	3,8	—	—	—	—	15,4	
Кубки и кубковидные сосуды	100,0	—	46,7	6,7	—	33,3	6,7	—	6,7	
Горшки средневысокогорлые	100,0	—	35,2	12,7	1,4	33,8	2,8	—	14,1	
Горшки округлобокие	100,0	—	22,2	16,7	—	38,9	11,1	—	11,1	
Сосуды биконические и чугункообразные	100,0	—	28,6	—	—	35,7	14,3	—	21,4	
Чаши плоскодонные	100,0	—	19,0	—	—	52,4	28,6	—	—	
Горшки воротничковые	100,0	2,4	12,2	2,4	2,4	70,7	7,3	—	2,4	
Чаши округлодонные	100,0	—	—	—	—	54,5	45,5	—	—	
Горшки цилиндрические	100,0	2,6	7,7	—	—	61,5	23,1	—	5,1	
Амфоры плоскодонные и амфоровидные сосуды	100,0	—	—	6,7	—	50,0	23,3	—	20,0	
Чаши усеченноконические	100,0	—	45,0	5,0	—	20,0	—	—	30,0	
Горшки с небольшим неустойчивым дном	100,0	—	25,0	14,3	5,4	1,8	1,8	12,5	39,3	
Горшки остродонные	100,0	—	16,7	—	—	10,0	—	20,0	53,3	
Амфоры остродонные	100,0	—	7,1	—	—	—	7,1	21,4	64,3	
Чаши-пиалы	100,0	—	20,0	—	—	—	20,0	—	60,0	
Норма распределения:		0,3	32,6	5,8	0,7	27,1	10,9	3,5	19,2	
Курильницы		—	2,3	2,9	—	—	—	2,4	—	
Сосуды реповидные		—	2,7	1,4	—	—	0,4	—	—	
Горшки низкогорлые		—	1,8	1,9	4,0	0,9	—	—	0,1	
Горшки высокогорлые		—	2,5	0,7	—	—	—	—	0,8	
Кубки и кубковидные сосуды		—	1,4	1,2	—	1,2	0,6	—	0,3	

Окончание таблицы 6.

Типы керамики	Показатель исчисления	Социально-этнические группы населения								Не определено
		I—III АЭТ/по			IV—VII АЭТ/по			Ямный АЭТ/по		
		Неполноправное население	Рядовое население	Знать	Неполноправное население	Рядовое население	Знать	Знать	Рядовое население	
Горшки средневысокогорлые		—	1,1	2,2	2,0	1,2	0,3	—	0,7	
Горшки округлобокие		—	0,7	2,9	—	1,4	1,0	—	0,6	
Сосуды биконические и чугункообразные		—	0,9	—	—	1,3	1,3	—	1,1	
Чаши плоскодонные		—	0,6	—	—	1,9	2,6	—	—	
Горшки воротничковые		8,0	0,4	0,4	3,4	2,6	0,7	—	0,1	
Чаши округлодонные		—	—	—	—	2,0	4,2	—	—	
Горшки цилиндрические		8,7	0,2	—	—	2,3	2,1	—	0,3	
Амфоры плоскодонные и амфоровидные сосуды		—	—	1,2	—	1,8	2,1	—	1,0	
Чаши усеченноконические		—	1,4	0,9	—	0,7	—	—	1,6	
Горшки с небольшим неустойчивым дном		—	0,8	2,5	7,7	0,1	0,2	3,6	2,0	
Горшки остродонные		—	0,5	—	—	0,4	—	5,7	2,8	
Амфоры остродонные		—	0,2	—	—	—	0,7	6,1	3,3	
Чаши-пиалы		—	0,6	—	—	—	1,8	—	3,1	

Штамп отсутствует только на катакомбной керамике, традиционно считающейся ритуальной: амфорах и амфоровидных сосудах, чашах плоскодонных и округлодонных, кубках и кубковидных сосудах, курильницах. Интересно отметить, что и на заведомо ямных амфорах также отсутствует штамп.

Рассмотрим теперь распределение техники орнамента по территориальным массивам.

Наиболее ярко характеризует восточную группу территориальных массивов защитная техника при налепных валиках.

Остальные четыре техники представлены в той или иной мере во всех катакомбных памятниках. Отсутствие орнамента при высокой встречаемости во всех массивах наиболее характерно для ямной посуды. Своеобразным антиподом защитной технике является прочерченная техника, которая очень редко встречается в восточной группе и наиболее часто — в западной группе массивов. Комбинированный орнамент чаще встречается в восточных и «переходных» массивах, а также в Орель-Самарском междуречье. Тесьма и шнур более характерны для восточных массивов, но встречены и в западных. Штамп, присутствующий везде, характерен для Донского левобережного, Верхне-Тарасовского и Криворожского территориальных массивов. Т. е. для этих районов по технике орнаментаций наиболее характерны ямные традиции в керамике.

В целом следует отметить, что техника орнамента распределяется таким же образом по территориям, как и признаки погребального обряда [Пустовалов, 1992]. Это дает возможность говорить о том, что кроме этнических признаков погребального обряда, аналогичными свойствами обладают и общая форма сосудов, и техника орнамента.

Важным моментом в данном случае является выделение элементов орнамента. Стремясь максимально укрупнить виды орнамента, автор выделил 15 его типов, в том числе — однорядная горизонтальная полоса, многорядные полосы, зигзаги, треугольники, шевроны и фестоны (символы воды и т. д.) [Рыбаков, 1981; Даниленко, 1997], вертикальные зигзаги, крест, меандр, вертикальные многорядные полосы, овалы с закругленной верхней частью, розетки-спирали, налепы, закраины, поддоны, ручки, различный ассиметричный орнамент и редкий орнамент.

Взаимовстречаемость типов посуды и элементов орнамента (табл. 3) показывает, что наличие орнамента характеризует прежде всего посуду культовую (курильницы, чаши, кубки, амфоры, реповидные сосуды), а отсутствие орнамента — посуду бытовую. Так наличие самого простого орнамента из одной горизонтальной линии (либо вообще отсутствие орнамента) характерно почти для всех горшков, кроме цилиндрических. Видимо, это также культовая посуда. Культовую нагрузку несут, очевидно, и

орнаментированные горшки. Наиболее наглядно назначение типов посуды проявляется в степени орнаментированности керамики.

Проанализируем теперь степень орнаментированности керамики, взятой для исследования. Традиционно выделяются такие части сосуда как шейка, плечо, тулово и придонная часть. Иногда орнаментируется также дно и внутренняя поверхность сосуда. Следует также ввести в данную таблицу и такой показатель, как отсутствие орнамента. Поскольку на сосудах орнаментируется не одна какая-нибудь зона или часть, постольку общее число наблюдений будет больше, чем общее число сосудов (681 сосуд), взятых для анализа.

Рассмотрим таблицу 4. Наиболее часто орнаментируемой частью керамики является плечо (24,5 %). Следующее место занимает шейка или горло сосуда (23,3 %). Тулово орнаментировано у 19,2 % сосудов, а придонная часть — у 9,4 %. Дно орнаментируется только у 0,3 % керамики, а внутренняя сторона — у 0,8 %. Распределение степени орнаментированности по типам посуды показывает, что верхняя часть сосуда, включая тулово, приблизительно одинаково орнаментируется у всех типов. Ни для шейки, ни для плеча, ни для тулова нет повышенных тенденций. Дифференциация начинается с придонной части. Придонная часть чаще орнаментируется у курильниц, амфор и амфоровидных сосудов, чаш усеченно-конических. Дно — у чаш плоскодонных и округлодонных, внутренняя сторона — у реповидных горшков (распределение чаш-пиал не может считаться достоверным, поскольку выборка очень мала (1 экз.). Другими словами, степень орнаментации выделяет посуду ритуальную, именно у нее орнаментируется вся поверхность, в том числе иногда и внутрен-

няя часть. Одновременно среди неорнаментированной посуды по данному виду показателей оказываются чаще горшки — т. е. посуда утилитарного назначения. Таким образом, данный анализ показывает не этнические отличия посуды, а ее назначение: ритуальное или утилитарное. Ритуальные сосуды характеризуются также более разнообразным орнаментом (табл. 5). Курильницы, кубки и кубковидные сосуды, амфоры и амфоровидные сосуды, чаши плоскодонные и округлодонные, амфоры остродонные и реповидные горшки имеют в целом более разнообразный орнамент, чем остальная посуда. Горшки, как правило, орнаментированы лишь однополосным орнаментом или вообще не имеют орнаментации. Такие горшки можно определить как бытовую посуду. В то же время часть горшков имеет достаточно сложную орнаментацию: многорядные горизонтальные полосы орнамента, многорядные вертикальные полосы орнамента, зигзаги, треугольники, овалы, фестоны и т. д., а также редкие категории орнамента. Эта часть горшковидной посуды может быть так же, как и курильницы, кубки, амфоры, чаши и реповидные горшки, определена как ритуальная.

Такие показатели (смешанность орнамента для разных типов посуды) свидетельствуют о близкой для всех ямных и катакомбных групп населения знаковой базе. Элементы орнамента были понятны всем трем этническим группам населения. Косвенно это может свидетельствовать о длительном сосуществовании ямного, донецкого (восточнокатакомбного) и ингульского населения.

Интересно проследить, как распределяется орнамент по типам сосудов. Так, одним из наиболее распространенных мотивов на керамике являются горизонтальные полосы (многоряд-

Таблица 6а. Распределение этнических типов посуды по социальным стратам трех групп АЭТ/по.

№ п/п	Типы керамики	I—III АЭТ/по			IV—VII АЭТ/по			Ямный АЭТ/по		
		Неполноправное население	Рядовое население	Знать	Неполноправное население	Рядовое население	Знать	Рядовое население	Знать	Всего
1	Восточная посуда	—	113	22	2	50	8	21	51	217
2	Западная посуда	2	12	3	1	85	30	9	—	142
3	Ямная посуда	—	30	9	3	8	3	56	16	125
	Всего	2	155	34	6	143	41	86	17	484
1	Восточная посуда	—	52,1	10,1	0,9	23,0	3,7	9,7	0,5	
2	Западная посуда	1,4	8,5	2,1	0,7	59,9	21,1	6,3	—	
3	Ямная посуда	—	24,0	7,2	2,4	6,4	2,4	44,8	12,8	
	Норма распределения	0,5	28,2	6,5	1,3	298	9,1	20,3	4,4	
1	Восточная посуда	—	1,8	1,6	0,7	0,8	0,4	0,5	0,1	
2	Западная посуда	3,0	0,3	0,3	0,5	2,0	2,3	0,3	—	
3	Ямная посуда	—	0,9	1,1	1,8	0,2	0,3	2,2	2,9	

ные). Этот мотив встречается в 29,2 % сосудов. Наиболее свойственен он курильницам, кубкам, амфорам и амфоровидным сосудам. Другим всеобщим элементом орнамента является горизонтальный зигзаг (свисающие треугольники) — довольно распространенный символ воды [Рыбаков, 1981; Даниленко, 1997] (встречаемость — 14,7 %). Относительно часто на посуде присутствуют ручки (7,4 %). Все остальные элементы орнамента не выходят по средним показателям за пределы 5 %.

Подводя общие итоги классификации керамики данной выборки, следует прежде всего отметить, что она преследовала определенную цель — этническую характеристику данного населения. Выделенные типы посуды, особенно те, которые традиционно считаются ритуальными, оказались этнически информативными.

Поэтому выделенные типы посуды можно назвать археологическими типами по керамике (АЭТ/к), а всю совокупность типов керамики — археолого-этническим комплексом по керамике (АЭК/к).

Автор сознательно пошел на укрупнение некоторых типов за счет более мелких, имеющих близкое распределение с более крупными. С ними и объединялись более мелкие типы. При больших выборках, вероятно, будет иметь смысл разукрупнить данные типы.

Кроме общих типов керамики этническую нагрузку имеет также техника выполнения орнамента. Распределение признаков этих двух категорий дало возможность выделить две группы территориальных массивов, совпадающих с группами, выделенными по данным погребального обряда [Пустовалов, 1987; 1992]. Так же, как и в этническом анализе погребального обряда, в анализе керамики западная группа массивов более гетерогенна, чем восточная группа. Здесь присутствуют черты и восточной группы.

Наличие же определенных элементов орнамента и особенно степень орнаментации сосудов оказались реагирующими на назначение посуды. При всем том, что отдельные элементы орнамента несут явную этническую нагрузку: например, меандр свойственен ингульским и в целом западным памятникам. Полученные данные подтвердили наши выводы об этнической структуре катакомбного населения Северопрichernоморских степей. В связи с этим небезынтересно рассмотреть взаимосвязь результатов типологии керамики и этнической типологии по данным погребального обряда.

Обычно такая корреляция проводится в виде характеристики определенных типов погребального обряда. На таблицах или иллюстрациях приводятся те или иные формы керамики, кото-

рые характеризуют типы погребального обряда. Такой подход можно найти у И.Ф. Ковалевой [Ковалева, 1982], у А.М. Смирнова [Смирнов, 1996] и у других исследователей. Безусловно, этот методический прием очень нагляден. Однако он дает только качественную характеристику явления. По этой методике определить нельзя, в каком количественном соотношении находятся данные типы посуды с конкретным этническим типом.

Думается, что в этом отношении более наглядна таблица (табл. 5). Проанализируем результаты, представленные в этой таблице. В строку в таблице расположены типы керамики. В колонки расположены археолого-этнические типы погребений трех крупных этнических массивов: двух катакомбных и ямного. За основу выделения 7 археолого-этнических типов катакомбного населения взяты данные собственного анализа, проведенные ранее [Пустовалов, 1987; 1992]. Ямный массив погребений был разбит на два крупных этнических массива по результатам этнической характеристики ямных материалов, проведенной Н.А. Рычковым [Рычков, 1990]. Однако в отличие от данного автора нами не принимаются во внимание ориентация умерших, играющая в работе Н.А. Рычкова заметную роль. Дело в том, что разбиение на шесть этнических типов или этносов-этникосов, по Н.А. Рычкову, резко уменьшило бы представительность каждого типа. С другой стороны, ориентация в восточную или западную половину круга ямных могил может быть отражением не столько собственно этнических отличий, сколько дуальной организации общества, деления на две фратрии и т. д. Не было важно для этнической характеристики и то, на каком боку лежит умерший. В катакомбном погребальном обряде правый и левый бок связан, например, с полом умерших [Пустовалов, 1992]. Эти соображения позволили выделить лишь два этнических массива: скорченных на спине и скорченных на боку.

Анализ таблицы в первую очередь приводит к выводу, что определенным крупным археолого-этническим массивам соответствуют и определенные группы типов керамики. При этом сами типы керамики далеко выходят за рамки отдельных этнических групп. Другими словами, наблюдается значительная смешанность отдельных этносов. Однако, как и в этническом анализе по погребальному обряду, разделение между типами стало более четким по сравнению с территориальным анализом. Таблица дает возможность четко выделить, какие типы керамики связаны с какими этническими типами. Более того, если объединить все восточные типы в

один, западные типы также в один и ямные типы также в один тип, т. е. свести все разнообразие этнических типов по погребальному обряду до трех: восточнокатакомбного, западнокатакомбного и ямного, то по тенденции четко выделяются типы керамики, свойственные этим трем археолого-этническим типам по погребальному обряду (АЭТ/по) (см. табл. 5, часть 2). Лишь один тип керамики оказался характерен для двух АЭТ/по — кубки и кубковидные сосуды, в силу того, что в западных массивах на территории Украины довольно много подражаний доонецким кубкам.

Итак, к восточнокатакомбным АЭТ/по отнесены курильницы, реповидные сосуды, низкогорлые горшки, высокогорлые горшки, кубки и кубковидные сосуды, средневысокогорлые горшки, округлобокие горшки и биконические и чугунокобразные сосуды. К западнокатакомбным АЭТ/по (ингульским) относятся чаши плоскодонные, воротничковые горшки, чаши округлодонные, цилиндрические горшки и амфоры и амфоровидные сосуды. К ямным АЭТ/по можно отнести чаши усеченно-конические, горшки с небольшим неустойчивым дном, горшки остродонные, амфоры остродонные и чаши-пиалы.

Наиболее гомогенна ямная керамика. В целом в ямных погребениях встречаются только 14 типов посуды. 17 типов встречены в ингульских погребениях. Наиболее разнообразна посуда в восточнокатакомбных могилах (18 типов). Однако значение этой таблицы даже не в определении принадлежности типов керамики определенным АЭТ/по. Таблица дает нам возможность укрупнить все типы керамики до трех: восточные типы, ингульские типы и ямные типы (результаты этого представлены на таблице 5а). Как видим, наиболее монолитны ингульские этнические типы. 73,9 % керамики находятся в погребениях ингульского же типа. Несколько менее монолитны восточнокатакомбные этнические группы. Здесь керамика восточного типа в восточнокатакомбных погребениях составляет 70,3 %. Наименее гомогенны ямные этнические типы. Ямная керамика составляет только 51,9 % в ямных же могилах.

Поскольку традиционно считается, что керамикой, ее изготовлением занимались женщины (в Африке, например, женщины-горшечницы составляли особую прослойку общества), то попробуем проверить гипотезу о сословно-кастовой системе в катакомбном обществе на результатах сравнительного анализа АЭТ/по и АЭТ/к. В частности, попытаемся выявить наличие такого важного для кастовых обществ института как обычай «анулома». Если в ямно-катакомбном обществе Северного Причерноморья

такого обычая не было, то брачные отношения между всеми тремя сосуществующими группами населения должны быть равноправными. Число женщин, вышедших замуж за пределы своей этнической группы, должно было быть примерно равно числу женщин, приходивших в данную этническую группу извне. Тогда количество керамики одного этноса, присутствующее в погребениях другого этноса, должно быть примерно равно числу керамики второго этноса, присутствующей в погребениях этноса 1. Как видим, данные таблицы иные. Если количество керамики восточных типов в ингульских погребениях примерно равно количеству керамики ингульских типов в восточнокатакомбных могилах (21,6 и 21,3 % соответственно), то в отношении ямного населения наблюдается явная диспропорция. Количество керамики ямных типов в восточных могилах в 5 раз больше керамики восточных типов в ямных погребениях. Количество керамики ямных типов в ингульских катакомбах вообще невелико, но и оно в полтора раза больше ингульской керамики в ямных могилах (7,5 и 4,8 %, соответственно). Эти данные могут быть истолкованы как отражение обычая «анулома». Действительно, «ямников», перешедших на восточнокатакомбный обряд, было во много раз больше, чем ямников, перешедших на ингульский обряд. Одновременно представители восточного этноса реже переходили на ямный обряд, чем те же ямники на восточнокатакомбный.

Интересным моментом в распределении посуды по этническим типам является их хронологическая характеристика. Считается, например, что реповидные сосуды достаточно поздние. Однако они встречены во всех АЭТ, в том числе и в так называемых ранних. Хотя по тенденции они действительно более характерны для III и IV АЭТ/по. Знаменательно, что ямная посуда встречена во всех восточных АЭТ. Это говорит в пользу длительного сосуществования ямного и восточнокатакомбного населения, вплоть до конца его существования.

Другим важным моментом, следующим из распределения, является то, что такие типы восточнокатакомбной посуды, как кубки, кубковидные сосуды, средневысокогорлые горшки, округлобокие горшки и биконические горшки, характерны по тенденции как для восточных АЭТ/по, так и для западных АЭТ/по. Это, видимо, также является следствием длительного сосуществования обоих этнических массивов населения.

В связи с тем, что в распределении отдельных типов посуды по этническим типам погребального обряда можно усмотреть отражение извес-

тного в Индии и других кастовых обществах обычая «анулома», целесообразно провести социальную характеристику типов керамики.

Поскольку керамика, кроме захоронений взрослых людей, встречается в детских могилах, разрушенных погребениях, не вошедших в социальный анализ, то общая численность сосудов ниже, чем в типологии или в этнической характеристике. Таким образом, в характеристике по социальным слоям задействовано 484 сосуда. Во избежание чрезмерного дробления типов керамики по социальным стратам выделенная социальная структура восточнокатакомбного населения была сведена в три группы: знать, рядовое население и, предположительно, неполноправное. Социальная структура ингульского населения была сведена в такие же три группы. Для социального деления ямных материалов использована методика Н.А. Рычкова и Н.Д. Довженко [Довженко, Рычков, 1988, с. 27—40], но без подразделения на погребения, имеющие большие по объему грунта досыпки и погребения, имеющие малые по объему грунта досыпки. Таким образом, в ямном массиве выделено только две группы: знать (погребения с досыпкой или насыпью) и рядовое население (не имеющее досыпок или насыпей). Результаты сравнительного анализа представлены в таблице 6. Перед проведением такого анализа можно было полагать, что керамика какого-либо этнического массива (имеется в виду характерная керамика) должна быть представлена как в рядовых, так и в погребениях знати. Нельзя исключить и того, что какие-либо типы посуды будут более характерными для знати или рядового населения. Керамика же иного этнического облика, не свойственного данному этническому массиву должна скорее встречаться в рядовых или даже предположительно неполноправных стратах. Если катакомбное общество кастовое, то не исключено также отражение правила «анулома». Проанализируем с этих позиций таблицу.

Прежде всего следует отметить, что посуда, свойственная определенным этническим массивам, встречается как в рядовых, так и в погребениях знати. Особенно полно эта зависимость прослежена в ямном и ингульском этнических массивах. Достаточно своеобразно распределение восточной посуды. Так, курильницы, реповидные сосуды, низкогорлые горшки и высокогорлые горшки характерны для погребений рядового населения и для могил знати. То же можно сказать и о кубках. А средневысокогорлые горшки, округлобокие, биконические и чугункообразные в восточных АЭТ/по встречаются чаще у знати, а в западных АЭТ/по — чаще у рядового населения. Некоторые категории ям-

ной посуды оказались характерными не только для рядовых погребений восточных этнических типов, но и для знати этого населения. Интересно распределение посуды в категории предположительно неполноправного населения. В целом керамика в этих погребениях единична. Но показательно, что только в ингульских этнических типах в данной социальной страте встречена керамика и восточнокатакомбная, и ямная, и ингульская. В погребениях восточнокатакомбного массива ингульская керамика чаще встречается в погребениях рядового населения и в единичных случаях в погребениях предположительно неполноправного населения. Иноэтничная керамика в ямных могилах встречена практически только в погребениях рядового населения (III ранг по Рычкову, Довженко).

Если укрупнить различные типы керамики до восточной, ингульской (западной) и ямной (таблица 6а), то зависимости, проявившиеся в этническом анализе, выступают здесь еще ярче. Ямная керамика в ингульских могилах встречается и у знати, и у рядового населения, и среди неполноправного, причем наиболее характерна она для неполноправного населения. Ингульской же керамики в ямных могилах в 1,8 раза меньше, чем ямной в ингульских катакомбах, да и встречается она только в погребениях рядового населения.

Ямная посуда в восточных погребениях приблизительно поровну присутствует в могилах знати и рядового населения, а посуда восточная преобладает в ямных рядовых погребениях. Значительно меньше ингульской посуды в восточных могилах, по сравнению с восточной посудой в ингульских. В обоих случаях посуда присутствует в погребениях всех трех социальных страт, преобладая в рядовых погребениях.

Таким образом, проведенная обработка керамики, ее этническая типология, корреляция и сравнительный анализ выделенных групп керамики по АЭТ/по и социальным стратам позволили выявить интересные закономерности. В частности, распределения показали, что не только данные этнической типологии по погребальному обряду, но и распределение типов керамики по этническим типам погребального обряда дают основание заключить, что в ямно-катакомбном обществе Северного Причерноморья, как представляется, существовала раннекастовая система социальной организации. Это наиболее четко прослеживается в отношении взаимозависимостей между ямным и ингульским населением. Менее четко это прослеживается в отношениях между ингульским и восточнокатакомбным населением. В частности, присутствие ингульской керамики в неполноправных восточ-

ных могилах отражает, очевидно, тот факт, что восточнокатакомбный социальный организм и ингульский социальный организм определенное время соперничали между собой. Этим, видимо, и можно объяснить, что ингульская керамика встречена и в погребениях рядового населения, и в могилах знати. И лишь спустя некоторое время восточнокатакомбное население, обитавшее в западных районах, попадает в зависимость от ингульского. Возможно также, что наличие ингульской керамики в восточных могилах является результатом предположительно военного разгрома ингульского общества в конце катакомбной эпохи восточными соседями, среди которых были и группы восточнокатакомбного населения. В целом же результаты обработки керамики подтверждают выводы, сделанные на основе анализа погребального обряда.

Литература

- Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К., 1976.
- Гей А.Н. Новогиторовская культура. — М., 2000.
- Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — 1973. — № 1. — С. 114—136.
- Городцов В.А. Русская доисторическая керамика // Тр. XI АС в Киеве. — 1901. — Т. 1. — С. 576—672.
- Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества. — Фастов, 1997.
- Довженко Н.Д., Рычков Н.А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 27—40.
- Егоров В.Г. Классификация курганных катакомбной культуры // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 156—164.
- Клейн Л.С. Археологическая типология. — СПб., 1991.
- Клейн Л.С. Философия классификации и археологическая практика в книге Адамсов // Stratum plus. — 1999. — № 2. — С. 368—372.
- Ковалева И.Ф. Катакомбные погребения Орель-Самарского междуречья // Древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1982. — С. 36—45.
- Ковпаненко Г.Т., Фоменко В.К. Похоронения доби неолиту—ранней бронзы на правом берегу Південного Бугу // Археологія. — 1986. — № 55. — С. 10—25.
- Кульбака В., Качур В. Соматичні культури бронзового віку півдня України. — Маріуполь, 1998.
- Марина З.П. Позднеямные погребения Левобережья Днепра и их соотношение с памятниками катакомбной культуры // Проблемы изучения катакомбной КИО. — Запорожье, 1990. — С. 45 — 46.
- Мошкова М.Г., Федоров-Давыдов Г.А. Семикаракорский курган // Археологические памятники Нижнего Подонья. — М., 1974. — Т. 1.
- Нечитайло А.Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К., 1991.
- Николова А.В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины. — Автореф. ... канд. ист. наук. — К., 1992.

Николова А.В., Мамчиц Т.И. До методики класифікації посуду ямної культури // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 101—114.

Пустовалов С.Ж., Телегин Д.Я., Ковалюх М. М. Радиокарбонна хронологія ямних та катакомбних пам'яток // Магістеріум. — 2003. — Вип. 11. — С. 24—27.

Пустовалов С.Ж. Анализ радиоуглеродных дат из погребений ямной и катакомбной общностей, опубликованных в Baltic-Pontic Studies, No 7 (1999) // Vita Antiqua. — 2003. — № 5—6. — С. 45—59.

Пустовалов С.Ж. К вопросу о ямно-катакомбной эпохе // Проблемы археологии юго-восточной Европы. — Ростов, 1998.

Пустовалов С.Ж. Первая система описания керамики в отечественной археологии (к 80-летию выхода в свет) // Методологические и методические вопросы археологии. — К., 1982. — С. 218—227.

Пустовалов С.Ж. Розкопки кургану «Бобушка» (к. 3. Чкалівська група) // Культурологічні студії. — 1999. — Вип. 2. — С. 141—164.

Пустовалов С.Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья. — К., 1992.

Пустовалов С.Ж. Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья. — Автореф. ... канд. ист. наук. — К., 1987.

Пустовалов С.Ж. Ямная общность — катакомбная общность: последовательная смена во времени или сосуществование // Проблемы археологии Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2000. — С. 95—105.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981.

Рычков Н.А. Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья (по материалам курганных памятников). — Автореф. ... канд. ист. наук. — К., 1990.

Санжаров С.Н. Катакомбная культура на территории Северо-восточного Приазовья. — Автореф. ... канд. ист. наук. — К., 1991.

Санжаров С.Н. О позднекатакомбных памятниках ингульского типа на территории Северо-Восточного Приазовья // Древности Северского Донца. — Луганск, 1999. — С. 54.

Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона. — Воронеж, 1996.

Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. — М., 1996.

Тесленко Д.Л. Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Переділля (аналіз поховального обряду) — Автореф. ... канд. ист. наук. — К., 1999.

Чередишченко Н.Н. и др. Отчет о раскопках Верхнетарасовской экспедиции ИА АН УССР в 1975 г. / НА ІА НАН України. — 1975/11.

Эрдниева У.Э. Археологические памятники Калмыкии. — Элиста, 1979.

S.Zh. Pustovalov

CATACOMB CULTURE POTTERY CLASSIFICATION

The article is dedicated to the creation of the Catacomb and Yamnaya cultures pottery based on the factual and cluster analysis. After analyzing 700 vessels 18 types have been classified. The types classified were analyzed territorially and ethnically, by the purpose of the cutlery; the criteria of separating ritual and everyday cutlery, social analysis and cross correlation of the results of ceramics classification and the typology of the burial ritual. The results of the undertaken procedures proved the continuous co-existence of the pit and catacomb inhabitants. Some features can be classified as reflection of class-segregation system.

А.А. Дудин

О МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ДЕТАЛЯХ ДЕРЕВЯННОЙ ПОСУДЫ РАННИХ КОЧЕВНИКОВ ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ПРЕДСКИФСКИЙ ПЕРИОД

В статье производится анализ металлических деталей деревянной посуды ранних кочевников юга Восточной Европы в предскифский период. Металлические детали классифицируются по трем признакам: по деталям и способу крепления, по форме и материалу изготовления. Кроме этого затрагивается вопрос о возможном семиотическом статусе металлических деталей.

Благодаря активным раскопкам на юге Восточной Европы во второй половине минувшего столетия, был заметно расширен круг археологических источников по изучению предскифского периода данной территории.

Так, значительно увеличилось число находок деревянной посуды в погребениях ранних кочевников предскифского периода. Как известно, данная категория материальной культуры отличается плохой сохранностью, по этому зачастую встречается только в погребениях, и не всегда может быть использована как полноценный источник, при разного рода реконструкциях. В некоторых случаях единственным индикатором присутствия деревянной посуды в погребениях, являются металлические детали ее декорирования, а также детали крепления декоративных элементов.

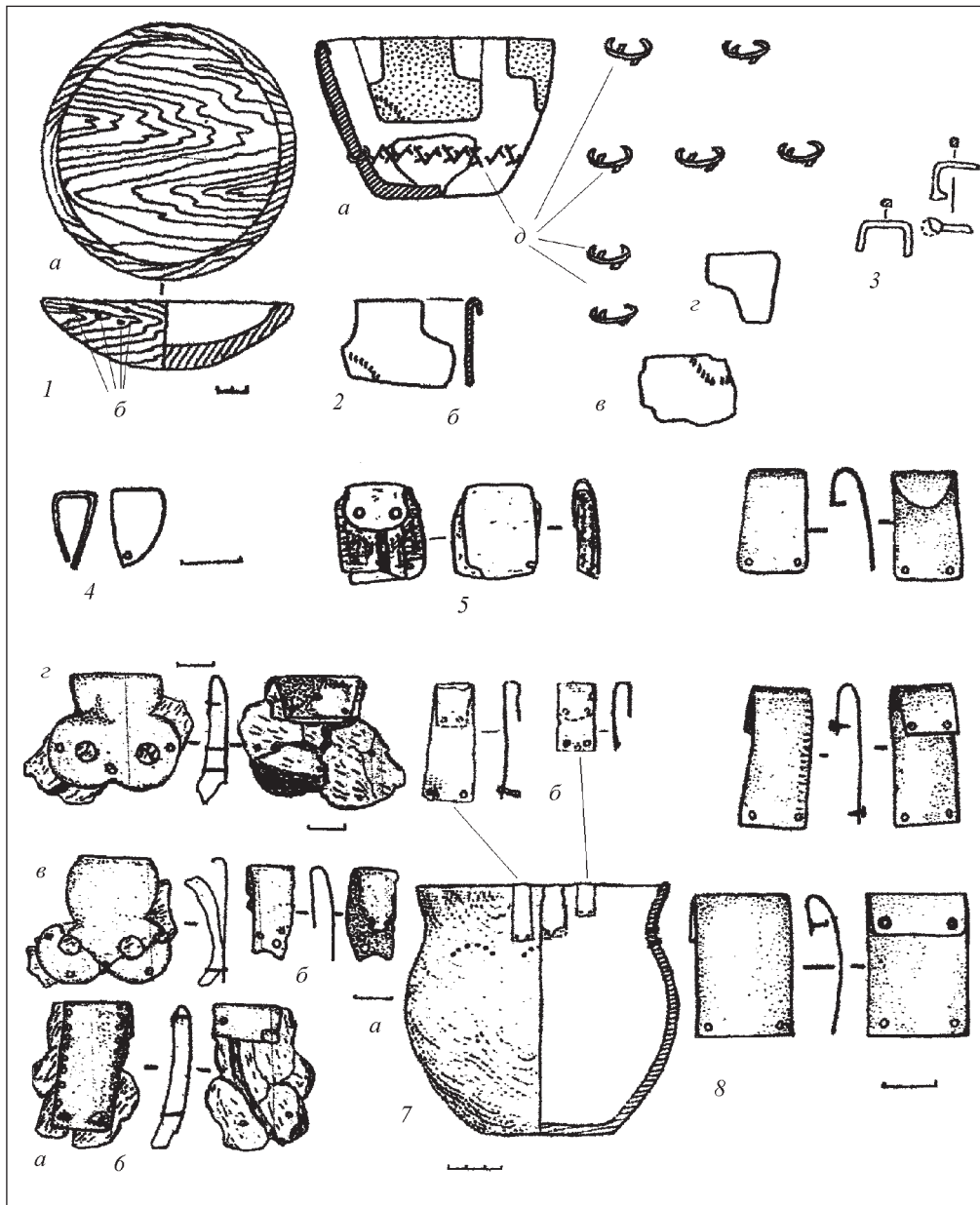
В целом же традиция изготовления деревянной посуды существовала на протяжении всего бронзового века на юге Восточной Европы, начиная с периода ранней бронзы. Так, многочисленные находки деревянной посуды, известны нам из погребений ямной [Отрощенко, 1992, с. 71] и катакомбной культур [Пятых, 1984, с. 149]. В дальнейшем более широкое распространение она получает в погребениях культуры многоваликовой керамики [Пятых, 1984, с. 146—147] и срубной культуры [Отрощенко, 1984, с. 84—90]. Значительно сокращается число находок деревянной посуды в погребениях сабатиновской и белозерской культур позднего бронзового века. Так, на данный момент нам известно всего лишь не более трех погребений белозерской культуры, где фиксируется наличие деревянной посуды.

Интересной является находка остатков деревянных сосудов с металлическими деталями в двух погребениях Гордеевского могильника на Южном Буге в Винницкой обл., культурная принадлежность и вопросы хронологии кото-

рого остаются не совсем ясными. Автор раскопок могильника С.С. Березанская, говорит об определенной самобытности этого памятника, и невозможности связать его с какой либо определенной культурой бронзового века Украины [Березанская, 1999, с. 145]. В.И. Клочко, проанализировав все металлические изделия из погребений этого могильника, выделяет четыре хронологические группы курганов, которые в целом охватывают период с 1500 до 950 гг. до н. э. Нас интересуют курганы, в погребениях которых были найдены фрагменты деревянной посуды с металлическими деталями. В кургане 21 были найдены три бронзовые накладки, вырезанные из пластины, с бронзовыми гвоздиками, в кургане и в кургане 31 найдены золотые накладки от деревянного сосуда, вырезанные из тонкой пластины и украшенные короткими гравированными линиями по краям [Клочко, 2003]. По хронологии В.И. Клочко курган 21 относится ко II группе курганов, которую он датирует 1300—1200 гг. до н. э., тогда как курган 31 он относит к III группе и предлагает ее датировать 1200—1100 гг. до н. э. Как видим, эти находки в целом можно отнести к позднему бронзовому веку и поставить их в один ряд с находками из погребений белозерской культуры.

Анализируя находки деревянной посуды в погребениях бронзового века на юге Восточной Европы, В.В. Отрощенко пришел к выводу, о существовании двух традиций использования металла при изготовлении и ремонте деревянной посуды в первой половине II тыс. до н. э.: ямно-полтавкинско-синташтинской в Волго-Уральском регионе, где в качестве металлических деталей использовались оковки и гвоздики и катакомбной — КМК в Днепро-Донском регионе, где использовалась металлическая лентопроволока [Отрощенко, 1992, с. 71—72]. В дальнейшем после определенной миграции срубного населения Поволжья на запад в степи Причерноморья, первая традиция начинает превалировать над второй, что хорошо видно по находкам деревянной посуды из погребений срубной культуры Поднепровья.

Металлические детали деревянной посуды из погребений срубной культуры Поднепровья, изготовлялись в большинстве случаев из брон-

Металлические детали деревянной посуды из погребений ранних кочевников юга Восточной Европы в предскифский период

зы, в виде небольших оковок (накладок) и крепились к венчику сосуда с помощью таких же бронзовых, миниатюрных гвоздиков. По своей форме, почти все оковки были многофигурными. В большинстве случаев они имели прямоугольную форму с различным обрамлением по краям, в виде зубчатых окончаний, на некоторых пластинах встречается выбитый пуансоном узор, представляющий из себя наклонные прямые и дуги. Размеры накладок колеблются в пределах, от миниатюрных, около 2×4 см, и до более крупных 9×6 см.

В белозерской культуре немногочисленные находки деревянной посуды также сопровождались металлическими деталями. Так, в основном погребении кургана 1 у с. Хаджилар в Нижнем Поднестровье, были найдены остатки деревянной чаши, окантованной по краю венчика брон-

зовой резной пластиной [Агульников, Курчатова, 1994, с. 5]. В основном погребении 3 кургана 4 у с. Лиманское, была найдена подковообразная бронзовая пластина, которая являлась деталью несохранившегося деревянного сосуда [Иванова, Ветчинникова, 1994, с. 33], кроме этого в основном погребении 1 кургана 4 у с. Каиры на юге Херсонской обл., было зафиксировано наличие древесного тлена и вырезанное из бронзовой пластинки размером $2,4 \times 1,5 \times 0,5$ см петлевидное ушко, там же были найдены бронзовые гвоздики с помощью которых ушко крепилось скорее всего к венчику деревянного сосуда. Авторы публикации находки, предположили, что петлевидное ушко служило для подвешивания деревянного сосуда [Агульников, Шилов, 1991, с. 68]. В.В. Цимиданов, обращаясь к данной находке, высказал предположение о том, что

с помощью таких петелек деревянный сосуд подвешивали к поясу. Аргументируя свое предположение, он приводит данные об индийских брахманах, которые носили деревянные чаши подвешенными на поясе, кроме этого такая традиция ношения чаш, по сведениям Геродота, существовала и у скифов [Цимиданов, 2004, с. 75].

В предскифский период в материальной культуре ранних кочевников традиция изготовления деревянной посуды возрождается с новой силой, и получает свое дальнейшее развитие у скифского и сарматского населения. Нам известно 35 погребений ранних кочевников предскифского периода, в которых с разной степенью сохранности фиксируется наличие деревянной посуды. Из числа этих погребений можно выделить 26 погребальных комплексов, где фиксируются металлические детали деревянной посуды.

Найденные металлические детали возможно классифицировать по нескольким признакам: по деталям и способу крепления, по форме и материалу изготовления.

Детали крепления металлических накладок были зафиксированы в 10 погребениях и представлены в большинстве случаев металлическими небольшими гвоздиками, а также миниатюрными заклепками, изготовленными из тонкого листа металла. При креплении накладок зачастую использовали небольшое количество гвоздиков или заклепок, от одного до пяти экземпляров, это подтверждается и находками накладок с небольшим количеством отверстий для крепления. Забивались гвоздики как изнутри, так и снаружи венчиков деревянных сосудов. В целом же почти всегда детали крепления изготавливались из того же металла, что и накладки. Исключением являются погребение 2 кургана 1 у с. Висунск и погребение 2 кургана 1 у с. Калиновка. В первом случае медные пластинки закреплены с помощью бронзовых гвоздиков, во втором случае, по данным С.В. Махортых, который при этом ссылается на публикацию этого погребения, золотые накладки деревянного небольшого кубка закреплены на венчике с помощью бронзовых и серебряных гвоздиков (рисунок, 7) [Махортых, 2005, с. 334—335], тогда как сами авторы публикации умалчивают об этом обстоятельстве [Гребенников, Елисеев, Ключинцев, 1984, с. 43]. В некоторых случаях гвоздики и заклепки использовались не как детали крепления, а как детали декорирования. Например все в том же погребении у с. Калиновка деревянный кубок был украшен ниже венчика медными гвоздиками со шляпками (рисунок, 7, а). В погребении 4 кургана 3 группы II у с. Соколово, деревянная чаша была декорирована непосредственно за-

клепками, свернутыми из бронзового листа (рисунок, 1, а, б) [Ромашко, 1978, с. 71].

По своей форме металлические накладки делятся, как правило, на прямоугольные и фигурные, причем последние, встречаются очень редко. Так, фигурные накладки были встречены в погребении 1 кургана 1 у с. Великая Александровка, где они были представлены не совсем идеально сохранившимися фигурными бронзовыми листами (рисунок, 2, б, в, г) [Кубышев, Полин, Черняков, 1986, с. 147]. В погребении 13 кургана 6 у с. Головковка, где наряду с бронзовыми прямоугольными накладками (рисунок, б, а, б), были найдены две фигурные пластины в виде треугольников с опущенной вниз вершиной и двумя кольцами по бокам (рисунок, б, в, г). А также в погребении 1 кургана 5 у с. Гура-Быкулуй, вместе с бронзовыми прямоугольными накладками, были найдены многоугольные [Махортых, 2005, с. 327].

Иногда вместе с остатками деревянной посуды фиксируются небольшие металлические скобочки. Так, в уже известном нам погребении у с. Великая Александровка, такие скобочки были изготовлены из полосок металла, и имели длину 1,2 см и ширину 0,1 см, при этом крепились они на нижнюю часть деревянной чаши в виде зигзагов. По обеим сторонам каждой скобы сделаны выступы-отростки, придающие орнаменту сложный вид (рисунок, 2, а, г) [Кубышев, Полин, Черняков, 1986, с. 147].

В погребении 25 кургана 4 у с. Пришиб на Николаевщине были найдены остатки деревянной чаши, украшенной по венчику бронзовыми скобами [Махортых, 2005, с. 353]. Кроме этого в погребении 3 кургана 11 у станицы Грушевская на Нижнем Дону были обнаружены остатки истлевшего деревянного сосуда, который представлял собой неглубокую чашу, скрепленную бронзовыми гвоздиками и скобочками (рисунок, 3) [Прохорова, 1983, с. 208].

Размеры накладок зачастую не очень большие, в среднем они колеблется по длине от 1,5 до 3,5 см, по ширине от 2 до 3,8 см. Более точные размеры не удается установить из-за плохой сохранности металлических накладок.

Большая часть металлических деталей деревянных сосудов была изготовлена из бронзы, но встречается и детали, изготовленные из других металлов. Так, в погребении 2 кургана 1 в урочище Веселая Долина [Татаринев, 1982, с. 227] и в погребении 2 кургана 1 у с. Висунск были найдены накладки на деревянные сосуды, изготовленные из меди, при этом в последнем случае, медные пластинки были прикреплены с помощью бронзовых гвоздиков [Гребенников, Елисеев, Ключинцев, 1984, с. 45].

Уникальными являются находки металлических деталей, выполненные из драгоценных металлов — золота и серебра. В погребении 5 Высокой Могилы были найдены три прямоугольные золотые накладки (рисунок, 8) [Бидзиля, Яковенко, 1974, с. 154], в погребении 2 кургана 1 у с. Калиновка наряду с бронзовыми были обнаружены серебряная и золотые накладки (рисунок, 7) [Гребенников, Елисеев, Ключинцев, 1984, с. 43] и в погребении 1 кургана 4 у хут. Широфанка были найдены маленькие пластиночки-оковки изготовленные из золота (рисунок, 4) [Тереножкин, 1976, с. 68].

Говоря о материале изготовления металлических деталей деревянной посуды, следует упомянуть единственную, нам известную, находку из погребения 2 кургана 2 у с. Любовка Краснокутского района Харьковской области в лесостепной части Левобережной Украины, где под обломками лепного горшка были найдены остатки изделия из тонкого дерева, украшенного по краю берестяной аппликацией, закрепленной медными гвоздиками. Автор публикации погребения, ориентировочно восстанавливает остатки дерева, как чашу [Берестнев, 1985, с. 100—101]. Если действительно это остатки деревянной чаши, тогда можно предположительно говорить о традиции украшать деревянную посуду не только металлическими накладками, но и берестой. Отметим лишь, что бересту в быту часто использовали савроматы [Смирнов, 1964, с. 138]. Возможно, такая же традиция существовала и у населения лесостепи в предскифский период.

Нельзя не отметить, что на металлических накладках предскифского времени, в отличие от накладок среднего и позднего бронзового века, в большинстве случаев отсутствуют какие-либо узоры или гравировки. И только на бронзовых листах деревянной чаши из погребения у с. Великая Александровка видны следы гравировки в виде коротких черточек, которые составляют четверть круга (рисунок, 2, б, в) [Кубышев, Полин, Черняков, 1986, с. 147]. Также на одной из золотых пластин погребения 5 Высокой Могилы вдоль одного края имеются насечки, которые, по мнению авторов публикации этого погребения, являются остатками определенного орнамента и свидетельствуют о возможном вторичном употреблении этой пластинки [Бидзиля, Яковенко, 1974, с. 154].

Как мы уже отмечали, традиция изготовления деревянной посуды надолго переживает предскифский период и известна в материальной культуре скифов и сарматов. Как у скифов, так и у сарматов деревянную посуду продолжали украшать металлическими накладками.

У скифов металлические накладки изготавливались из золота, реже из серебра. Наиболее яркой чертой скифских металлических накладок является то обстоятельство, что почти все они украшены изображением птиц, животных, рыб, грифонов, сценами терзания. Несомненно, в этом просматривается влияние звериного стиля, без которого невозможно представить материальную культуру скифов. Но стоит отметить, что на деревянных сосудах скифского времени фиксируются и металлические накладки с гладкой поверхностью, имеющие треугольную или трапециевидную формы [Рябова, 1984, с. 40]. Эти накладки наиболее близки к предскифским, с той лишь разницей, что предскифские имели в большинстве своем прямоугольную форму и крепились к посуде меньшим количеством гвоздиков или заклепок. Показательной являются находка прямоугольной накладки в предскифском погребении у с. Головкивка, где она крепилась к венчику чаши с помощью большого количества заклепок, что более характерно для скифского времени.

В материальной культуре сарматов деревянная посуда получает свое дальнейшее распространение. Как и у скифов, изображения на металлических накладках, изготовленных из золота, выполняются в зверином стиле. Кроме этого увеличивается число находок деревянных сосудов, ручки которых выполнены в зооморфном стиле.

Определенный интерес вызывает вопрос функционального назначения металлических накладок деревянной посуды. На первый план при решении этой проблемы выходит, конечно же, декоративная функция накладок. Декорация дерева металлом — довольно распространенная традиция в материальной культуре многих народов.

Другое дело — семиотический статус металлических накладок. Вряд ли при закреплении металлических накладок к венчику деревянного сосуда преследовалась только одна цель — декоративная. В некоторых случаях встречаются деревянные сосуды, на венчик которых были закреплены в хаотичном порядке несколько накладок, или всего лишь одна накладка. Здесь явно не просматривается композиционная идея, зачастую присущая декоративности.

Вопрос семиотического статуса металлических накладок напрямую можно связать со статусом непосредственно деревянной посуды. Как известно, деревянная посуда, особенно чаши, многими исследователями трактуются как предметы культового назначения. Так, выделяя из числа всех погребений срубной культуры погребения слугителей культа, В.В. Отрощенко, а за

ним и В.В. Цимиданов используют находки деревянных чаш как основополагающий критерий при отборе таких погребений. При этом В.В. Отрошенко считает возможным сопоставить деревянные чаши из погребений срубной культуры с вместилищем напитка богов — сомы, известного из гимнов «Ригведы». По его мнению доказательство этому утверждению можно найти в следующих строфах из Гимна Сома (IX,1) в «Ригведе» [Отрошенко, 1984, с. 92]:

1
Самим сладким, самым опьяняющим
Потоком очищайся, о Сома,
Выжатый Индре для питья

2
Убийца демонов, известный среди всех,
Он сел на (свое) ложе, кованное железом,
На свое место из дерева

Как видим, в этих строфах упоминается «ложе, кованное железом». Здесь, конечно же, напрашивается аналогия с известными нам деревянными сосудами, оббитыми металлическими накладками. Но дело в том, что и это аргументировано доказал В.К. Федоров [Федоров, 2006, с. 47], эти строфы несут в себе ложную смысловую нагрузку, из-за не совсем верного перевода. Словосочетание «кованное железом» следует читать как «вытесанное железом», то есть изготовленное при помощи железных орудий труда. Исходя из этого, мы находим в этих строфах только подтверждение тому, что сому действительно пили из деревянных сосудов, но были ли они оббиты металлическими накладками, нам остается не известным. Не упоминаются металлические накладки и в последующих строфах гимна, посвященного соме, несмотря на то, что деревянные сосуды упоминаются в «Ригведе» не менее 50 раз.

И.И. Дремов обращает внимание на то, что металлические накладки покрывают лишь небольшую часть венчика деревянного сосуда, достаточную, чтобы при питье губы не касались дерева. При этом исследователь ссылается на ведическую литературу древних ариев, в которой говорится, что жрец должен пить сому из деревянной чаши, прикладывая губы к благородному металлу [Дремов, 1996, с. 57]. Данная точка зрения была подвергнута критике со стороны В.К. Федорова, который указывает на отсутствие упоминаний о традиции пить сому, прикладывая губы к благородному металлу, в ведической литературе [Федоров, 2006, с. 46]. К тому же заметим, что металлические накладки прикреплялись не только к чашам. Так, из предскифских погребений нам известны находки деревянных блюд, оббитых по краю одной или несколькими накладками, примером может слу-

жить блюдо, найденное в погребении 1 кургана 1 у с. Лиманское (рисунок, 5) [Махортых, 2005, с. 342]. Чаще всего на таких блюдах фиксируется напутственная пища, и они меньше всего предназначены для питья.

В.В. Цимиданов считает наличие металлических накладок, косвенным аргументом в пользу того, что деревянные чаши использовали для распития каких либо напитков, при этом он ссылается на утверждение И.И. Дремова. Кроме этого исследователем приведена интересная типологическая параллель срубных чаш и чаш для питья мате. Изготовленные из калеваса (*тыквообразный плод ползучей лианы — А.Д.*), чаши для питья мате имели серебряный ободок, который при питье, должен был создавать определенную вкусовую гамму [Цимиданов, 2004, с. 77]. Отметим, лишь только то обстоятельство, что в чашах для распития мате ободок изготовлялся цельным, покрывающим венчик калеваса полностью, тогда как металлические накладки покрывали четверть, а то и меньшую часть венчика деревянного сосуда.

В дальнейшем В.В. Цимиданов высказал еще одну довольно интересную гипотезу, подтверждающую, по его мнению, особый семиотический статус металлических накладок. Исследователь предлагает обратить внимание на нартовский эпос осетин, в тексте которого упоминаются медные пластинки, правда прикрепленные не к деревянному сосуду, а к черепу. Данное несоответствие, по мнению исследователя, ничего не меняет в понимании металлических пластин как сакральных предметов, которые накладываются на определенную основу, поскольку семантическую связь между чашей и черепом можно обнаружить в культуре многих народов, примером может служить, известная традиция изготавливать чаши из черепа [Цимиданов, 2007, с. 22]. Так, по сведениям Геродота, у скифов существовал обычай изготавливать чашу из черепа поверженного врага, в доказательство этому некоторыми исследователями приводятся находка остатков чаши, украшенной золотыми зооморфными накладками, с обломками пластинчатых костей по периметру [Королькова, 2001, с. 50]. Можно вспомнить здесь, и предание о гибели древнерусского князя Святослава от рук печенегов, которые изготовили из его черепа чашу.

Определенную ясность в понимании семиотического статуса металлических накладок могут внести изображения на них. Как уже отмечалось выше, на металлических накладках из погребений срубной культуры фиксируются узоры, представляющие из себя различные наклонные прямые и дуги. В.В. Отрошенко усмотрел на деревянной чаше из погребения 2 кургана

12 у с. Великая Белозерка, целый изобразительный фриз, состоящий из металлических накладок. Данный фриз, по мнению исследователя, говорит в пользу того, что кроме декоративной функции, металлические накладки были призваны играть и определенную символическую роль [Отрощенко, 1990, с. 13—14]. В предскифское время, каких-либо более или менее четких изображений на накладках не фиксируется, кроме фрагментов изображений, о которых мы уже говорили выше.

В скифское и сарматское время на металлических накладках деревянных сосудов господствует звериный стиль. И уже опираясь преимущественно на него, исследователи выстраивают различные модели функционального использования металлических накладок. Так, В.К. Федоров говорит о том, что почти всем изображениям животных на металлических пластинах возможно «подобрать параллели круга Сомы/Хаомы в древнеиндийской и древнеиранской мифологии», тем самым доказывая существование у ранних кочевников культа Сомы/Хаомы [Федоров, 2001, с. 52].

В.В. Королькова отмечает, что на металлических накладках с зооморфным декором деревянных сосудов скифо-сарматского времени, часто фиксируются сюжетные композиции, тематически охватывающие переход в иной, потусторонний мир. Сам же потусторонний мир выступает уже не как царство людей, а как царство животных [Королькова, 2001, с. 51].

Несогласие с мнением В.В. Корольковой о том, что сюжетные композиции на металлических накладках ограничены только символикой потустороннего мира, высказала Е.Е. Фиалко. По ее мнению, изображения на накладках следует рассматривать, как апотропеи — охранители владельца вещи [Фиалко, 2004, с. 73].

Стоит отметить, что, по мнению В.А. Рябовой в скифской культуре металлические накладки деревянных сосудов появляются только в начале V в. до н. э. Близкие предскифским, гладкие накладки она датирует V—IV вв. до н. э. [Рябова, 1984, с. 40]. Как видим, налицо довольно основательная временная лакуна между бытованием предскифских и скифских металлических накладок и деревянной посуды в целом, охватывающая приблизительно два столетия. Поэтому, как уже отмечалось А.П. Медведевым [Медведев, 1997, с. 168], о какой-либо преемственности в данном случае не приходится говорить. Вместе с тем имеются археологические сведения, свидетельствующие и о другом. Например уже в предскифское время металлические накладки начинают изготавливать из золота и серебра, столь популярных при производстве

металлических накладок скифского времени. Как известно, индоиранские народы, с которыми связывают и население предскифского периода на юге Восточной Европы, имели трехчленную социальную структуру. Каждой составляющей этой структуры соответствовал определенный металл и цвет. Например, царскому и воинскому сословию соответствовало золото и желтый (красный) цвет, жреческому сословию — серебро и белый цвет.

Погребальный инвентарь предскифских погребений, где были найдены золотые и серебряная накладки деревянных сосудов, позволяет нам отнести эти захоронения к числу воинских или к числу захоронений вождей. В погребении 5 Высокой Могилы, где были найдены золотые накладки (рисунок, 7, б), также были обнаружены черешковый кинжал, наконечники стрел, что лишней раз говорит в пользу атрибуции этого погребения как воинского. Любопытная ситуация наблюдается в погребении 2 кургана 1 у с. Калиновка, найденные там накладки были изготовлены из золота, серебра и бронзы. В погребальный инвентарь, кроме небольшого деревянного кубка, входили: биконическая корчага, бронзовый молоток, железный черешковый нож, точильный брусок. Данные категории инвентаря не позволяют атрибутировать данное погребение как определенно воинское. Находка же бронзового молотка может говорить в пользу возможного захоронения в этом погребении вождя. Бронзовый молоток в этом случае может выполнять как функцию боевого оружия, так и символа власти. Серебряная накладка предположительно, может свидетельствовать о том, что умерший мог совмещать функции вождя и жреца.

Напомним, что золотые накладки были также найдены и в кургане 31 Гордеевского могильника позднего бронзового века, к сожалению, полностью восстановить погребальный инвентарь данного кургана не удастся, поскольку он был разграблен еще в древности. Достоверно известно, что в одном комплексе с золотыми накладками были найдены следующие предметы: бронзовый амулет в виде модели колеса, бронзовые колоковидные подвески, золотые пронизи в виде спиралей, золотой перстень, булава с шаровидной головкой, бронзовая игла, бронзовая проколка, бронзовый нож [Клочко, 2003]. Весь этот комплекс предметов говорит в пользу того, что мы имеем дело с женским захоронением. Присутствие в женском погребении золотых накладок, как впрочем, и деревянного сосуда, не совсем укладывается в рамки традиционного помещения деревянных сосудов только в мужские погребения.

Конечно, утверждать, что золотые и серебряные накладки могли отражать социальный статус погребенного, с полной уверенностью невозможно. Примером может служить предскифское погребение 1 кургана 4 у хут. Широфанка, где рядом со скелетом ребенка была найдена корчажка и золотые пластиночки-оковки (рисунок, 4), от истлевшего деревянного сосуда. Захоронение ребенка явно не отвечает статусу воинского, остается только предположить, что золотые оковки свидетельствуют о возможной наследственной верховной власти у ранних кочевников предскифского периода, но данное предположение нуждается в дополнительном обосновании. К тому же остается открытым вопрос, с какой целью на деревянные сосуды крепились бронзовые накладки, количество которых явно превосходит количество накладок, изготовленных из золота и серебра. Разрешение этого вопроса требует специального рассмотрения о роли и месте деревянной посуды в погребальных комплексах ранних кочевников предскифского периода.

Литература

- Агульников С.М., Курчатова С.И. Курган белозерского времени у с. Хаджилар в Нижнем Поднестровье // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: ТД. — Запорожье, 1994. — С. 4—7.
- Агульников С.М., Шилов Ю.А. Курган белозерской культуры у с. Каиры // Древности степного Причерноморья и Крыма. — 1990. — Вып. 1. — С. 67—69.
- Березанская С.С. Могильник эпохи бронзы Гордеевка на Южном Буге // РА. — 1999. — № 4. — С. 131—148.
- Берестнев С.И. О погребениях предскифского периода в левобережной лесостепи Украины // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1985. — С. 98—107.
- Бидзия В.И., Яковенко Э.В. Киммерийские погребения Высокой Могилы // СА. — 1974. — № 1. — С. 148—160.
- Гребенников Ю.С., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н. Погребения предскифского периода в Южном Побужье // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — К., 1984. — С. 33—49.
- Дремов И.И. Курган покровского времени у с. Березовка как материал для социокультурных реконструкций эпохи поздней бронзы // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи: ТД. — 1996. — Вып. 1. — С. 54—58.
- Иванова С.В., Ветчинникова Н.Е. Погребение предскифского времени на Днепровском Левобережье // Киммерийцы и скифы. — Мелитополь, 1992. — С. 33—34.
- Ключко В.И. Металлические изделия Гордеевского могильника и проблемы культурогенеза на Правобережной Украине во II тыс. до Р. Х. [Электронный ресурс] // Опубликовано 15.11.2003 г. — <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2003/klochko.html>
- Королькова Е.Ф. Ритуальная посуда кочевников // Золотые олени Евразии. — СПб., 2001. — С. 48—54.
- Кубышев А.И., Полин С.В., Черняков И.Т. Погребение раннежелезного века на Ингульце // СА. — 1986. — № 4. — С. 144—154.
- Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. — К., 2005.
- Медведев А.П. Об атрибуции «жреческих» погребений у ираноязычных номадов III—I тысячелетий до н. э. // Истор. зап. Науч. труды истор. ф-та. — Воронеж, 1997. — С. 165—171.
- Отрощенко В.В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья. — 1984. — Вып. 1. — С. 84—96.
- Отрощенко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 5—17.
- Отрощенко В.В. Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железного века на юге Восточной Европы // Киммерийцы и скифы. — Мелитополь, 1992. — С. 71—72.
- Прохорова Т.А. Погребение предскифского времени из станицы Грушевской // СА. — 1983. — № 3. — С. 208—210.
- Пятых Г.Г. О происхождении деревянной посуды срубной культуры Поволжья // СА. — 1984. — № 2. — С. 146—154.
- Ромашко В.А. Памятники предскифской эпохи в Орельско-Самарском междуречье // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1978. — С. 70—77.
- Рябова В.О. Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу // Археологія. — 1984. — Вип. 46. — С. 31—44.
- Смирнов К.Ф. Савроматы. — М., 1964.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
- Федоров В.К. Костяные ложечки и деревянная посуда кочевников в культе Сомы/Хаомы // Золотые олени Евразии. — СПб., 2001. — С. 52.
- Федоров В.К. О предназначении деревянных сосудов ранних кочевников Южного Урала, украшенных драгоценными обкладками // Южный Урал и сопредельные территории в скифо-сарматское время. — Уфа, 2006. — С. 46—57.
- Фиалко Е.Е. Округлодонные деревянные чаши в знаковой системе скифов // Скифы и сарматы в 8—3 вв. до н. э.: ТД. — Ростов-на-Дону, 2004. — С. 72—74.
- Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. — Донецк, 2004.
- Цимиданов В.В. Нартовский эпос осетин и срубная культура: поиск сходжений // Известия СОИГСИ. — 2007. — Вып. 1 (40). — С. 21—33.

A.A. Dudin

ABOUT METAL DETAILS OF THE WOODEN CUTLERY OF THE EARLY NOMADS FROM THE SOUTH OF THE EASTERN EUROPE IN THE PRE-SCYTHIAN PERIOD

The article provides the analysis of the metal details of the wooden cutlery of the early nomads from the South of the Eastern Europe in the pre-scythian period. The metal details have been classified by three criteria: by the details and means of fastening, by their shape and by the materials they were produced from. The possibility of semiotic status of the metal details has also been mentioned.

ДО ПИТАННЯ ПРО РИБАЛЬСТВО У СКІФСЬКУ ДОБУ НА ВОЛИНІ

Стаття присвячена введенню до наукового обігу матеріалів ранньозалізного часу з поселення біля с. Хрінники на березі Хрінниківського водоймища на Волині.

Однією з найбільш повно досліджених пам'яток ранньозалізного часу на Волині є поселення біля с. Хрінники на березі Хрінниківського водоймища. Протягом 15 польових сезонів ця пам'ятка розкопана практично повністю. Частина матеріалів опублікована в окремій монографії [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 14—21], інша готується до публікації.

Поселення займає високий правий берег р. Стир і має площу 150×50 м. На поселенні виявлено кілька житлових споруд, велику кількість господарських будівель та ям-погребів, зібрано велику колекцію кераміки, кістяних знарядь праці та побутових речей (проколки, шпильки, лошила), глиняних пряслиць та хлібців, кілька бронзових прикрас (шпилька, витий браслет, заколка тощо).

Попередньо поселення датується V—IV ст. до н. е.

У 2008 р. на околиці пам'ятки виявлено ще один об'єкт ранньозалізного часу, який викликає зацікавлення своїми конструктивними особливостями і набором збережених в ньому речей. Враховуючи унікальність знахідки, вважаємо за необхідне її якомога оперативніше введення до наукового обігу для використання спеціалістами, які займаються проблемами історії та археології скіфської доби.

Об'єкт складався з житла-сушарні та прилеглих до нього двох господарських ям (рис. 1). Житло 110 (за загальною нумерацією жител поселення) мало форму, подібну горошині, і було орієнтоване стінами за сторонами північ-південь. Стіни дещо нахилені до рівної, сильно утоптаній долівки. Розміри житла складають $6,4 \times 3,6$ м, висота земляних стін — 0,25 м від рівня долівки. Північну частину житла складав материковий прилавок розмірами $2,1 \times 2,2$ м, який був, очевидно, місцем спання (лежанкою). Посередині житла була велика та глибока яма розмірами $2,2 \times 3$ м, глибиною 1,72 м від рівня долівки.

У південній стіні ями знаходилися два материкові останці-приступки, відстань між якими

складала 1 м. Стіни ями скошені до низу, тому її дно має значно меншу площу, ніж верхня частина ($1,2 \times 1,6$ м). Дно ями, особливо у частині навпроти сходинок, міцно випалене. Судячи з товщини череня (до 2,5 см), це були залишки потужного вогнища. На черені був товстий шар попелу та вугілля. На борту стін ями простежені заглиблення від дерев'яних прутів діаметром до 3 см.

Складається враження, що яма з вогнищем на дні була основою сушарні. Судячи із залишків від дерев'яних прутів на борту стін ями, продукти сушили (в'ялили), підвішуючи їх на палях над вогнем.

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугілля, попелу, уламків дрібної глиняної обмазки.

У заповненні житла виявлено доволі велику кількість уламків ліпної кераміки ранньозалізного часу та кістки тварин (рис. 2, 1—12).

На долівці житла під південною стіною виявлено рибальські знаряддя: гарпун, виготовлений з рогу оленя, та захват з ікол дикого кабана, а також кістяний ніж-долото для чистки нутрощів риби (рис. 3).

Крім того, у житлі знайдено: три глиняних прясла, кістяна голка (з обламаним кінцем); три кістяні проколки, бронзова проколка цвяхоподібної форми.

В 1 м на схід від житла 110 знаходилися дві підвальні ями (102 і 103), які входили в один господарсько-житловий комплекс.

Господарська яма 102 виявлена у кв. М—11 на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,49 м від рівня виявлення. Стіни ями скошені до дна, дно рівне плоске. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою попелу та вугілля, виявлено кілька уламків ліпного посуду ранньозалізного часу, кістки тварин. На дні ями знайдено кістяну проколку.

Поряд з ямою-погребом 102, у 0,5 м на південь від неї знаходилася господарська яма 103. Яма має округлу у плані форму діаметром 2 м та глибину 0,32 м від рівня виявлення. Стіни ями скошені до низу, дно рівне, плоске. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу

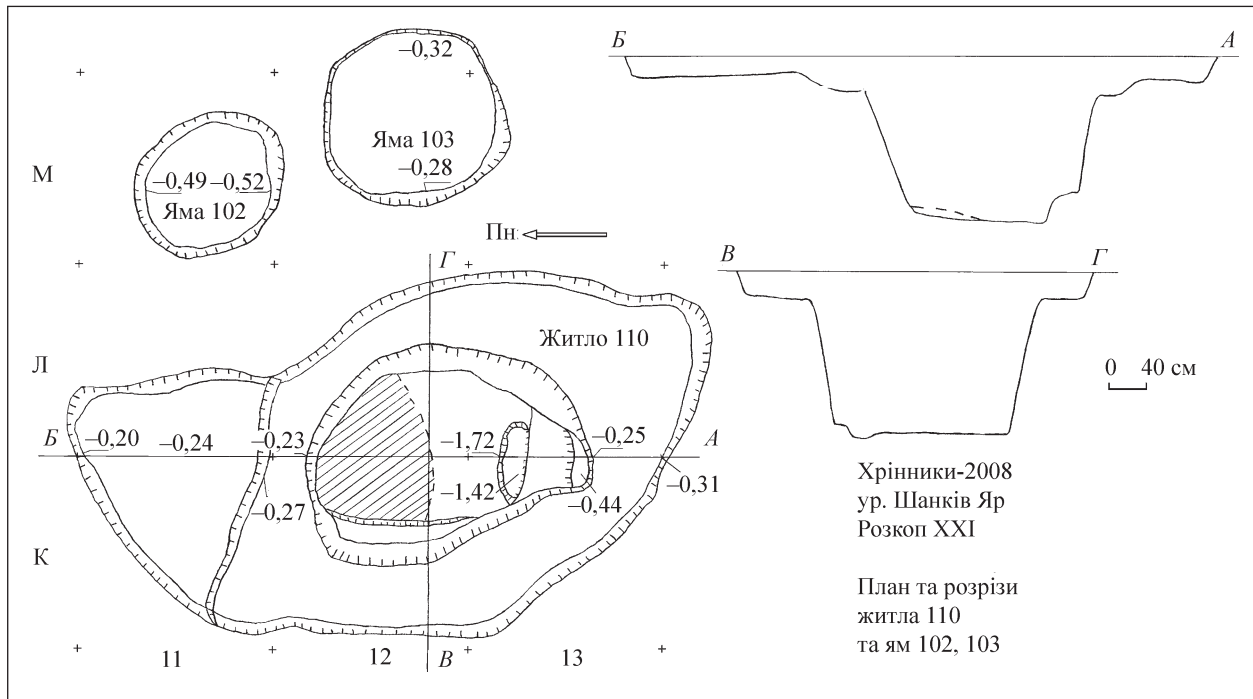

Рис. 1. План та розрізи житла 110 та ям 102, 103. Штриховкою позначено сліди вогнища

з домішкою попелу та вугликів, виявлено кілька уламків ліпного посуду, кістки тварин та кістяну проколку.

Фрагменти кераміки виявлені у житлі та господарських ямах належать до горщиків та мисок. Один уламок чорнолощеної посудини був орнаментований заглибленими лініями і штампованими візерунками. Серед кераміки виділяється один уламок від диска-покришки із пролощеним орнаментом (рис. 2, 1—12).

За формою вінець горщики, прикрашені здебільшого під вінцями наскрізними проколами, можна поділити на дві групи: тюльпано-подібної форми із слабо відігнутими назовні вінцями (8 шт.) та горщики зі слабо нахиленими досередини вінцями (4 шт.). Перші мають лощену внутрішню і рустовану зовнішню поверхню, другі — оздоблені лощінням повністю. Всі горщики, за виключенням одного, орнаментовані рядом проколів під вінцями. Один горщик, крім того, прикрашений вертикальними заглибленими лініями по тулубу, два горщики — гудзико-подібними наліпами і один — розчленованим валиком та пальцевими вдавленнями по вінцях.

Всі миски, крім однієї, мають конічну форму із загнутими досередини вінцями, лощену поверхню. Лише дві миски мають ряд наскрізних проколів під вінцями, а одна — рядок «перлин».

Посуд виготовлений із глини брунатного, рідше чорного і цегляного кольорів з домішкою жорстви, кременю, шамоту і піску.

Крім описаних предметів, у житлі знайдено крем'яні знаряддя. Відщепи мають ознаки ріжу-

чої функції. Один з них має два сильно спрацьовані ріжучі краї. Трапився також один фрагмент заготовки серпа лінзоподібної в перетині форми (рис. 2, 13—17).

За типологією кераміки житло відноситься до черепино-лагодівсько-могилянської культурної групи ранньозалізного часу і датується VI—III ст. до н. е. [Пам'ятки гальштатського періоду..., 1993, с. 143—158; Крушельницька, 1976; 1985].

Виявлені у заповненні житла предмети свідчать, що основним продуктом сушки була риба. Про це свідчить повний набір рибальського знаряддя, виявлений під південною стіною житла. Знаряддя складалося з кістяного гарпуна та кістяного «захвату» (рис. 3, 1, 3). Гарпун був змайстрований з трьох, різних за розмірами, остів, виготовлених з рогу. Розміри остів складають 21,1, 15,9 та 11,6 см. Нижня частина остів мала спеціально підрізані площадки, які давали можливість скласти їх в єдине ціле знаряддя, яке мало вигляд тризуба.

«Захват» складався з трьох великих ікол дикого кабана довжиною 9, 9,5 і 10 см, загострених на кінцях. За допомогою спеціальних зарубів в основі ці ікла склалися у вигляді трьохостевого гачка. Інструмент слугував, очевидно, для загачування за зябра пійманої риби. До набору інструментів, пов'язаних з рибальським промыслом, треба віднести також кістяне зубильце, яке двома дірками, просвердленими в основі, кріпилося до палички. Зубильце служило для очистки нутрощів риби (рис. 3, 2).

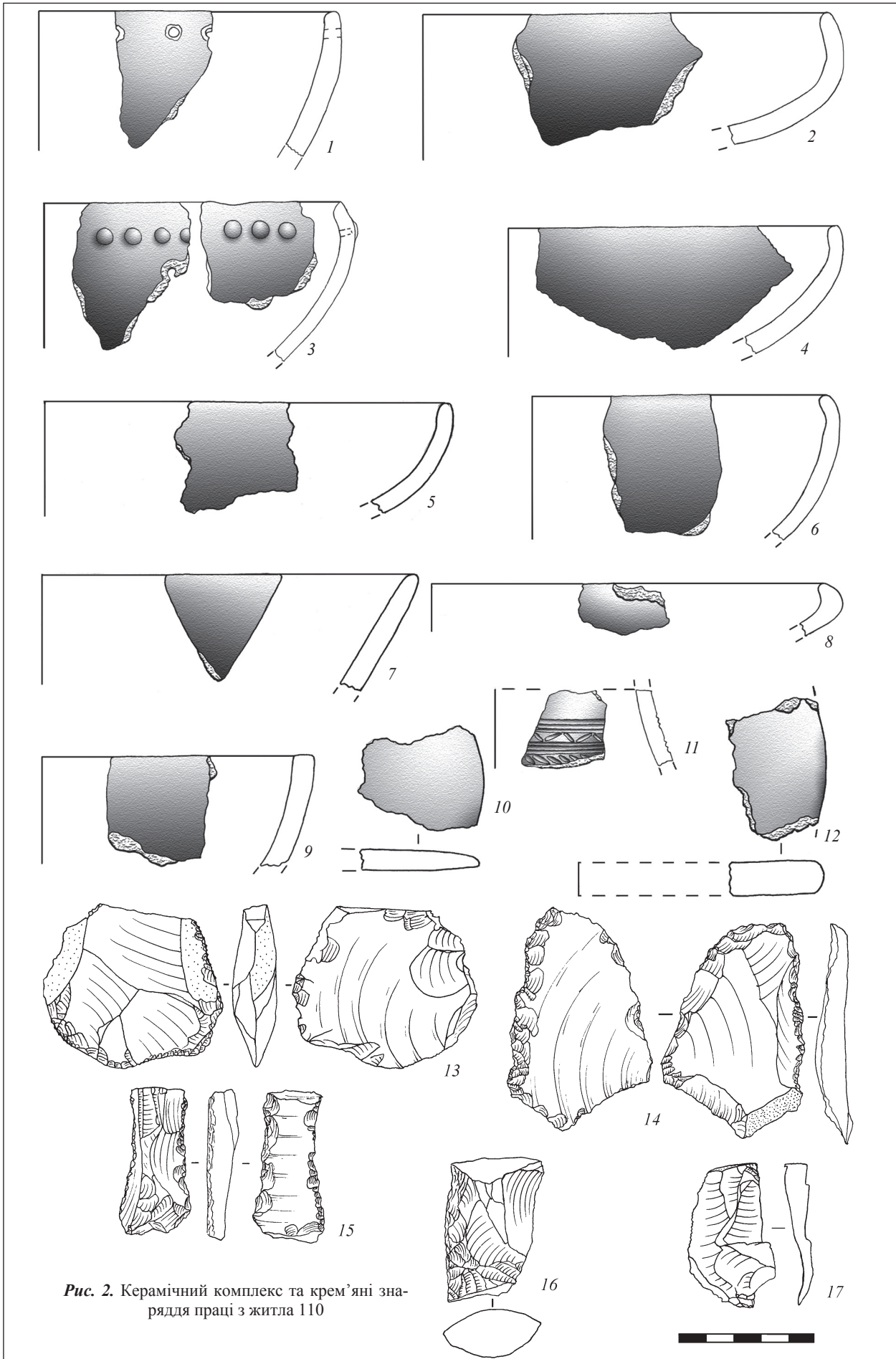

Рис. 2. Керамічний комплекс та крем'яні знаряддя праці з житла 110

Рис. 3. Реконструкція рибальських знарядь: 1 — гарпун; 2 — ніж-долото; 3 — «захват» (автор Д. Козак, мал. худ. А. Панікарського)

Якщо всі речі, виявлені у споруді, мають відповідні аналогії на пам'ятках ранньозалізного часу Волині, то набір рибальських знарядь є унікальним для цього періоду для всієї території України.

Не викликає труднощів реконструкція «захвату» та ножа для чистки нутрощів риби (рис. 3, 2, 3). Дещо складнішим є реконструкція гарпуна. Можливими є два варіанти: або це був один інструмент, який складався з трьох остів, складених у вигляді тризуба, який кріпився до жердини (рис. 3, 1), або ж ми маємо справу з трьома окремими гарпунами. При цьому, найбільший з них міг бути гарпуном-стрілкою, а риба гарпувалася з лука, або ж слугував залежно від потреб гарпуном-списом.

Проте, виходячи з того, що всі три ості гарпуна були на долівці житла в положенні «in situ» разом, і збереглася форма тризуба, ми схильні вважати дійсним перший варіант його реконструкції.

Цілком очевидно, що такий досконалий та повний набір знарядь міг належати лише рибалці-професіоналу. По суті, на основі виявленої

Рис. 4. Художня реконструкція невра-рибалки (автор Д. Козак, мал. худ. І. Ковтун)

пам'ятки ми можемо реконструювати повний цикл рибальського ремесла: спосіб вилову риби, спосіб її чистки та наступного процесу сушіння або в'ялення.

Цілком ймовірним може бути припущення про виготовлення сушеної чи в'яленої риби як товару призначеного для обміну не лише у межах свого поселення, але й назовні.

Про те, що мешканці села вели зовнішню торгівлю, свідчать знахідки кількох типово скіфських наконечників списів. Є очевидним, що вони могли потрапити на Волинь лише як предмет імпорту із більш південних, власне «скіфських» територій.

Виявлений житлово-господарський комплекс, як і усе поселення ранньозалізного часу у Хрінниках, можна пов'язати з історичними племенами неврів, згадуваних Геродотом [Геродот, Книга IV, 105]. За свідченнями Геродота, які відображають ситуацію на українських землях середини V ст. до н. е., неври разом зі скіфами-орачами займали Правобережну частину України.

Скіфів-орачів, які за повідомленнями Геродота, сіяли хліб на продаж, більшість дослідників розміщують у Лісостеповому Побужжі, а ширше — з ними ідентифікують все землеробське населення Правобережного Лісостепу.

Неври, якщо покладатися на свідчення Геродота, жили на північ від скіфів-орачів, очевидно у Поліссі. За ними простягалася безлюдна земля [Геродот, Книга IV, 175], найімовірніше поліські болота. У певний час, як пише грецький історик, якась частина неврів через навалу зміїв залишила свої землі і оселилися серед будинів, яких вчені локалізують на Лівобережжі [Давня історія України, 1998, с. 84].

Цікавим є сюжет Геродота про те, що неври могли перетворюватися на вовків. Ця фраза сприймалася деякими вченими як ознака не лише поверхневого знайомства історика з цими племенами, але як ознака їх крайньої дикості у порівнянні з іншими племенами цього часу.

Геродот пише: «Цих людей підозрюють у тому, що вони чаклуни. Бо скіфи і елліни, що живуть у скіфів, кажуть, ніби один раз на рік кожен з неврів стає вовком на деякий час, а потім повертається і знову стає людиною. Мене вони цим оповіданням не переконали, але вони на цьому наполягають і це підтверджують клятвою» [Геродот, Книга IV, 105].

Проте археологічні матеріали ілюструють цілком прогресивні для цього періоду елементи культури населення Волині. Житла, їх конструктивні особливості, набір предметів домашнього господарства та ремесла, побутових речей та прикрас є аналогічним до тих, які мали інші племена України в ранньозалізний час, в тому числі і у Лісостепу. Судячи із знахідок, між ними існувала активна обмінна торгівля. В цьому контексті потрібно розглядати подані вище матеріали.

Література

- Геродот. История. — Л., 1972.
 Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2.
 Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Шкоропад В.В. Давні землероби Волині. — К., 2004.
 Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976.
 Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. — К., 1985.
 Пам'ятки гальштатського періоду у межиччі Вісли, Дністра і Прип'яті. — К., 1993.

D.N. Kozak

ABOUT THE ISSUE OF FISHING IN SCYTHIAN AGE AT VOLYN

The article is dedicated to the scientific circulation of the Early Iron Age materials from the settlement near the village Khrinnyky on the shore of Khrinnykivske lake at Volyn. There were several dwelling houses found here as well as administrative buildings and cellar pits; quite a big collection of ceramics, bone tools and everyday utensils. Especially interesting is a complex, where the bone fishing tools come from: harpoon, clamp and knife-chisel. The settlement is estimated as of 5th—4th cent. BC.

С.Я. Ольговський

БРОНЗОЛИВАРНІ МАЙСТЕРНІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я АРХАЇЧНОГО ЧАСУ (сучасний стан вивченості)

В статті розглядаються бронзолivarні комплекси Північного Причорномор'я архаїчної доби, виділені морфологічні риси скіфського і античного бронзолivarного виробництва. Проаналізовані матеріали дали підставу говорити про більш високий рівень саме скіфського ремесла у порівнянні з античним. У майстернях же Ольвії працювали варварські майстри на умовах оренди.

Бронзолivarні комплекси, а саме, плавильні печі з набором решток лivarного ремесла: спеціалізованими інструментами, формами, зливками металу, шлаками, напівфабрикатами виробів тощо є найнадійнішими свідченнями наявності місцевого ремесла, які дають можливість не тільки зафіксувати цей факт, а і визначити рівень розвитку ремесла, його обсяг, виділити асортимент продукції, зв'язки з іншими виробничими центрами, джерелами сировини та ринками. Досить часто дослідники неправомірно роблять висновок про місцеве ремесло і дають йому оцінку на основі поодиноких знахідок решток бронзолivarного ремесла. Наприклад, знахідки уламків лivarних форм на деяких поселеннях ольвійської хори дали підстави А.С. Островерхову та В.М. Отрешко говорити про периферійні майстерні, які, буцімто, засновувались на сільськогосподарських поселеннях ольвійськими лivarниками [Островерхов, Отрешко, 1986, с. 64]. Розвиненим ремісничим центром називалось і Березанське поселення, на якому виявлено, на перший погляд, досить виразні сліди місцевої металообробки, а саме, мідні шлаки та зливки, напівфабрикати прикрас та наконечників стріл і навіть декілька лivarних форм, в яких відливались дрібні прикраси [Ольговський, 1995, с. 158], але ніяких слідів стаціонарних майстерень на цих пам'ятках не зафіксовано. І таких прикладів можна наводити багато.

Ми ставимо перед собою завдання перелічити відомі на сьогодні бронзолivarні комплекси, дати їм характеристику на основі опублікованих в науковій літературі даних і визначити деякі морфологічні риси скіфського і античного бронзолivarного ремесла у Північному Причорномор'ї і Середньому Подніпров'ї.

Про бронзолivarні майстерні у Скіфії дослідники ще до недавня писали, що вони не виявлені і відзначено цей факт було вже у 1980-х рр. [Ильинская, Тереножкин, 1986, с. 132], хоча в довідковій літературі вже були повідомлення про виявлені у Середньому Подніпров'ї бронзолivarні комплекси з плавильними печами і відповідним супроводжуючим матеріалом [Шрамко, 1969, с. 128]. Така невід-

повідність у працях провідних вчених пояснюється, насамперед, дивною недооцінкою матеріалу такого типу. На сьогодні ж і в лісостепових скіфських, і в північнопричорноморських грецьких центрах відомо достатньо бронзолivarних комплексів, які дозволяють оцінити рівень і виділити певні риси ремесла цих двох етнокультурних масивів.

Зупинимось спочатку на бронзолivarних комплексах грецьких центрів Північного Причорномор'я.

Найдавнішою пам'яткою в регіоні є Березанське поселення, яке деякі дослідники називають розвиненим бронзолivarним центром. В.В. Лапін вважав, що тут була винайдена і тут же виготовлялась така грошова форма, як монети-стрілки [Лапін, 1966, с. 145]. А.С. Островерхов стверджує, що на Березані виготовлялись хрестоподібні бляхи, виконані у скіфському звіриному стилі і які, разом із дзеркалами так званого «ольвійського» типу, вважались типовою продукцією грецьких майстрів у Нижньому Побужжі [Островерхов, 1978, с. 10], хоча жодної знахідки такої бляхи на Березані невідомо. І взагалі, з Нижнього Побужжя походить лише один екземпляр. Про місцеву металообробку на Березані свідчать знахідки шлаків і аморфних злиwkів бронзи, напівфабрикати наконечників стріл і декілька уламків лivarних форм [Сон, 1987, с. 120]. Але, дивним чином, навіть у місцях скупчення подібних знахідок самих майстерень, в яких оброблялись кольорові метали, не виявлено. І годі сподіватись, що майстерні будуть виявлені в майбутньому. При досить великих досліджених площах на сьогодні на Березані відомо чотири виробничих комплекси, де виплавлялось та оброблялось залізо [Лапін, 1955, с. 47; 1961—1962, 6-а; 1968, с. 148; Доманский, 1984, с. 272]. Зрозуміло, що обробка заліза відігравала значну роль в економіці поселення, кольорова ж металообробка носила тимчасовий, можливо, сезонний характер і можна припустити, що бронзолivarні майстерні при цьому були відкритого типу, при їх спорудженні, мабуть, на меті не ставилась довга їх експлуатація, вони були не дуже міцні, швидко руйнувались і слідів від них не лишилось.

Потужним виробничим центром, на перший погляд, виглядає Ягорлицьке поселення, на якому виявлено дуже багато слідів місцевої металообробки. Це мідні шлаки, зливки металу, уламки тигелів, напівфабрикати виробів і готова про-

дукція. Але при цьому тут не знайдено жодного інструмента, уламка ливарної форми або фрагменту печі. Власне, ця пам'ятка неодноразово визначалась як сезонне торжище [Ольговський, 1987, с. 51; Ольговський, 1996, с. 168—169].

В Нижньому Побужжі бронзоливарні майстерні відомі лише в Ольвії. У 1929 р. під час досліджень ділянки «И», в північній частині Ольвійського городища, а також в районі Зевсового кургану, в квадраті, що прилягав до Головної вулиці, були виявлені знахідки, які, як пише І.І. Мещанинов, характеризують місцеве ольвійське виробництво, а саме, майстерні мідної та залізної справи з горнами і окремими металевими виробами [Мещанинов, 1931, с. 23—24].

Це була перша знахідка такого типу і повідомлення в науковому виданні було дуже коротке. Власне, вся інформація обмежується невеличкою публікацією І.І. Мещанинова, яку ми привели майже дослівно. Всі матеріали розкопок того року були втрачені під час війни і ми не маємо ніяких даних про морфологічні риси майстерні або майстерень. Скільки було відкрито горнів, в приміщенні вони містились, чи поза приміщенням, в яких з них оброблялось залізо, а в яких мідь, або ж виробництво було комплексним, яку конструкцію мали горни і які металеві речі були біля них знайдені. На ці питання автор публікації відповіді не дає. Нічого не говориться і про інструменти і ливарні форми, які, як правило, в цілому вигляді, або ж у вигляді уламків трапляються при дослідженні металургійних майстерень і, на жаль, перша унікальна знахідка не була оцінена дослідниками.

У 1950-х рр. в центральній частині Ольвії, на ділянці «АГД», як стверджує Л.М. Славін, було відкрито рештки не менш ніж трьох майстерень, в яких оброблявся метал. Одна з них мала вигляд трьох підвальних приміщень, які функціонували в різний час, з'єднаних між собою підземним ходом. Л.М. Славін називає їх льохами і припускає, що вони були частиною однієї споруди. Льох 3 довгий час використовувався для скидання в нього відходів металургійного виробництва. Під час розкопок у верхній частині льоху до глибини 1,40 м були виявлені у великій кількості шматки мідних шлаків та аморфні злиточки міді, перепалені уламки стінок горнів, уламки тиглів з рештками міді, деревне вугілля, а також поламані і браковані мідні вироби [Славін, 1962, с. 10].

Як бачимо, ніяких слідів конкретної майстерні виявлено не було. На питання, де ж сама майстерня, Л.М. Славін відповідає, що її виявити не вдалось, але, зрозуміло, що знаходилась вона десь поруч і до її складу входив льох 3. Але найімовірніше, що в цей льох довгий час скидали уламки печей відкритого типу і відходи ливарного виробництва з декількох тимчасових майстерень, які містились

поза приміщеннями і дворами, після закінчення роботи зайзних майстрів, тому і слідів їх не виявлено. Таким чином, віднесення цього комплексу до металообробних майстерень досить проблематичне. Слід відзначити, що і в наступні роки ні одна з майстерень, відкритих на цій ділянці, не мала безпосереднього зв'язку з цим льохом. Цим підтверджується припущення, що в даному випадку ми, мабуть, маємо справу із зруйнованим наземним приміщенням, від якого лишилися підземні конструкції, які використовувались як сміттєва яма, і скидалися сюди відходи ливарного виробництва з різних майстерень, слідів яких не виявлено.

В ході археологічних робіт 1982 р. у Верхньому місті було виявлено ще одну аналогічну яму, заповнення якої складалось також з відходів ливарного виробництва. Сумісна знахідка в цій ямі монети-стрілки і дельфінчика свідчить, що скидання виробничих відходів продовжувалось досить тривалий час [Назаров, 1987, с. 112]. Але ніяких слідів майстерні, яка б мала безпосереднє відношення до цієї ями, як і в попередньому випадку, виявлено не було.

Рештки, як відзначає Л.М. Славін [Славін, 1975, с. 10], другої, а по суті першої, центральноміської металообробної майстерні кінця VI ст. до н. е. було виявлено на південь від 2-ї Поперечної вулиці Верхнього міста. Це було подвір'я або внутрішнє відкрите приміщення, в якому були знайдені рештки декількох горнів відкритого типу. Підлога була глинобитна, глиняну обмазку було покладено на давню денну поверхню, обпалену перед цим. В деяких місцях збереглися сліди другої глинобитної підлоги на більш високому рівні. Це свідчить, що майстерня перебудовувалась і два стратиграфічні рівні відносяться до різних періодів. Цікаво, що плавильні печі знаходились на подвір'ї, що не може говорити про їх стаціонарність. В той же час печей декілька і функціонували вони тривалий час.

До першого, раннього періоду існування майстерні належать два горни. Велика кількість мідних та залізних шлаків, готові та браковані вироби говорять про те, що горни використовувались для лиття бронзових виробів і нагрівання залізних криць. Форма горнів не підлягає відновленню. Встановлено лише, що зроблені вони були з сирцю і мали прямокутну в плані форму, товщина стінок в основі була до 18 см.

До наступного періоду відноситься один горн, зроблений також з сирцю і прямокутний в плані. В нижній частині решток стінок було 24 вертикальних отвори, які використовувались, як стверджує Л.М. Славін, для нагнітання повітря. В східній частині дворища було виявлено рештки ще одного горна, який дуже погано зберігся. Разом з виробничими відходами відзначено велику кількість

кісток тварин і риби, дрібних уламків глиняного посуду, що дозволяє припустити, що в останній період свого існування горни використовувались для приготування їжі [Славін, 1962, с. 10—11].

Звичайно, ливарник — виходець з Ольвії їжу в плавильному горні не готував би. Ймовірно, тут жили і працювали заїзні майстри, тут же вони і харчувались, готуючи їжу на плавильному горні. Лишається додати, що на подвір'ї і на суміжних площах було виявлено значну кількість сміттєвих ям діаметром 1 м, глибиною 0,25 м з виробничими відходами [Славін, 1962, с. 11]. Але біля самих горнів ніяких інструментів або ливарних форм не виявлено.

Таким чином, з повною впевненістю можна говорити лише про одну металообробну майстерню кінця VI — початку V ст. до н. е., виявлену в післявоєнні роки, яка функціонувала на протязі двох періодів. Льох із специфічним заповненням, хоча і може фігурувати при оцінці ольвійського бронзоліварного ремесла, до категорії майстерень не відноситься.

Рештки другої металообробної майстерні пізньоархаїчного часу були виявлені в ході археологічних робіт 1961—1970 рр. в кварталі «Б» ольвійської агори, в приміщенні «А». Але, як пише Л.М. Славін, решток приміщення *in situ* виявити не вдалось, тобто майстерня, ймовірно, була відкритого типу і містилась на подвір'ї [Славін, 1975, с. 27].

Від горна зберігся потужний шар печини, золи, вугілля. Знайдено також значну кількість дрібних аморфних шматочків заліза, міді, шлаки, залізна криця вагою 2 кг, залізні цвяхи, бронзові вістря стріл, свинцеві пластинки. На сусідніх квадратах, приблизно на тій же глибині, було знайдено фрагменти тигля і уламок ливарної форми, які Л.М. Славін пов'язує з даною майстернею [Славін, 1975, с. 28].

Як бачимо, ця майстерня мала логічно завершений вигляд. Є плавильна піч, виробниче сміття, загублена дрібна продукція, що природно, коли підлога навколо горна вкрита шлаками, вугіллям. Працював тут майстер-універсал, оскільки оброблялись і мідь, і залізо, а сама майстерня була стаціонарною.

Отже, на сьогодні можна говорити про три виробничі комплекси кінця VI — початку V ст. до н. е., які розташовувались в центрі міста і поза стінами приміщень. Не зрозуміло лише розташування майстерні, дослідженої у 1929 р. Іноді автори звітів називають приміщенням замкнуті античні дворища, як це зроблено по відношенню до останньої майстерні. В даному випадку ми маємо на увазі, що плавильна піч знаходилась саме на дворі, тобто була відкритого типу. Це дуже суттєва деталь, оскільки її можна було б назвати характерною рисою античної металообробки в північ-

нопричорноморських полісах. Однак порівняння ольвійських центральноміських майстерень з майстернями, наприклад, деяких боспорських міст не дозволяє це зробити. І.Д. Марченко пише про майстерню, виявлену в будинку VI ст. до н. е. на Східному Еспланадному розкопі Пантікапея, в якій здійснювалась плавка міді. Піч містилась на вимостці з уламків амфор і являла собою металевий резервуар, найімовірніше, казан з кришкою, закріплений на кільцевій глиняній основі, в якій була топка [Марченко, 1957, с. 162]. І.Д. Марченко погоджується з Р.В. Шмідт, що таку ж конструкцію мали печі, зображені на чорнофігурній вазі з Орвіето і на берлінській чаші, які були опубліковані Х. Блюмнером у XIX ст. [Blumner, 1887, Fig. 50, 51]. Важливо й те, що в цій майстерні був специфічний культурний шар, в якому містились відходи металургійного виробництва — шлаки, вугілля, а також уламок ливарної форми, в якій відливались прикраси у скіфському звіриному стилі [Марченко, 1957, с. 164]. Це бляха-бутероль із зображенням кошачого хижака. На фрагменті ливарної форми зберігся негатив лише задньої частини тіла, але виразність, з якою виконано зображення, не лишає сумнівів, що виготовлена форма грецьким майстром [Трейстер, 1998, с. 130]. В Ольвії жодна ливарна форма не пов'язана з конкретною майстернею.

Дуже коротку інформацію про бронзоліварну майстерню у архаїчному Торику на Боспорі подає Н.О. Онайко. Власне, публікацію присвячено чотирьохрічному дослідженню цієї пам'ятки, під час якого були виявлені і вивчені рештки кам'яного будинку площею 1500 м². Разом з різноманітними відомостями про планування будови, керамічний комплекс, інші знахідки, Н.О. Онайко пише про велику кількість шматків мідного шлаку і руди. Їх було знайдено неподалік від великої зруйнованої печі в одному з приміщень у південно-західній частині будинку. Виявлено також невелику кількість мідних цвяхів, стрижнів і наконечників стріл [Онайко, 1976, с. 82—83].

Нажаль, автор нічого не пише про форму і розміри печі, але зрозуміло, що майстерня була стаціонарною. Мідні стрижні, ймовірно, були товарними зливками міді, а якщо свідчення про шматки мідної руди відповідають дійсності, то працював тут професіонал високого рівня, який виконував всі операції — від виплавки металу з руди до виготовлення готових виробів. Загинула майстерня від пожежі, мабуть в наслідок нападу варварів, і разом з усім поселенням. В стінці приміщення зафіксовано вістря стріли.

У Фанагорії у 1979 р. на розкопі «Верхнє місто», розташованому в центральній частині міста, також було досліджено бронзоліварну майстерню з досить цікавим матеріалом. В.С. Долгоруков

аналізує лише один фрагмент ливарної форми, не загострюючи уваги на морфологічних характеристиках самої майстерні, однак з публікації можна виділити досить цікаву і важливу інформацію. Піч знаходилась на відстані 4 м від приміщення, на підлозі було зроблено поглиблення у вигляді спуску, що вів до жерла печі, саме в цьому заглибленні було виявлено фрагмент ливарної форми, в якій відливалась нижня частина ноги від статуї розміром у чоловічий зріст.

Проводячи аналогії з відомими знахідками фрагментів ливарних форм з Олімпії, Афін, В.С. Долгоруков дійшов висновку, що статуї відливались по восковій моделі. В печі також було виявлено дрібні фрагменти ливарних форм і шматки мідних шлаків, а також фрагмент великого глиняного тигля діаметром 0,20 м. Безпосередньо на сходинок, що вели до приміщення, знайдено також дрібні фрагменти ливарної форми, аналогічні уламкам з печі і у спуску до неї. Весь комплекс датується кінцем VI — першою третьою V ст. до н. е. [Долгоруков, 1986, с. 146].

Зрозуміло, що ця майстерня належала грецькому майстру. На це вказує характер продукції — великі бронзові статуї, специфіка виготовлення яких не дозволяла влаштовувати майстерню в закритому приміщенні. Характер заповнення культурного шару в приміщенні, розташованому біля печі, дозволив В.С. Долгорукову припустити, що воно належало майстру-ливарнику, який все життя прожив в Фанагорії. Загибло це приміщення від пожежі, можливо пов'язаної з діяльністю металургійної печі [Долгоруков, 1986, с. 146—149].

Ніякої подібної інформації ольвійські майстерні надати нам не можуть. Ми не маємо уяви про хронологічні рамки їх діяльності, не можемо нічого сказати про характер продукції, а відповідно і про етнічну належність їх володарів. В кращому випадку, вони датуються по матеріалу, що залягав на одному рівні з рештками печей на досить великій площі.

Розміщення ремісничих майстерень в центрі міста, на агорі, було характерно і для міст грецької метрополії. Водночас вони були і торгівельними лавками, в яких продавали вироби, виготовлені на місці [Шмидт, 1935, с. 339]. Така ж організація, на думку А.І. Фурманської, була і в Ольвії [Фурманська, 1963, с. 62].

Це ж саме можна сказати, принаймні, на прикладі трьох майстерень, і про Боспор. Проте звертає на себе увагу одна деталь — безпосередньо в ольвійських майстернях, на відміну від боспорських, не виявлено жодної ливарної форми або її фрагмента і жодного інструмента, навіть його уламка. В цілому з розкопок Ольвії походять лише одні ковальські обценьки пізньоеліністич-

ного або римського часу. Аналогічний факт став однією з ознак, за якими Кам'янське городище на Дніпрі і Ягорлицьке поселення були названі сезонними торжищами, на яких працювали заїзні (бродячі) майстри [Ольговський, 1987, 50—51]. Мабуть це можна сказати і про Ольвію. Хіміко-металургійні характеристики і типологічна різноманітність анепіграфних дельфінчиків свідчать, що навіть ці монетні форми, безперечно ольвійського походження, виготовлялись варварськими майстрами [Ольговський, 1999, с. 146].

Розглянемо відомості про бронзоливарні майстерні в Скіфії.

У 1938 р. І.В. Фабріціус розпочала дослідження Шарпівського городища у пониззі р. Тясмин. На протязі трьох польових сезонів в північному кутку розкопу 1 були виявлені рештки печі виробничого призначення, ймовірно відкритого типу. Від неї зберігся лише контур нижньої частини зі стінками висотою до 0,25 м. Культурний шар навколо печі містив багато шматків залізної руди, шлаки, в тому числі і мідні, дрібні знаряддя праці, вістря стріл, серед яких були і незаточені напівфабрикати, які тільки вийшли з ливарної форми. Після війни, у 1945—1947 рр., коли були поновлені роботи на городищі, на сусідніх ділянках знову було виявлено шматки печини і шлаки від сиродутного виробництва заліза [Фабріціус, 1949, с. 91—92, рис. 10].

Видобуток і обробка заліза на Шарпівському городищі були головним заняттям місцевих ремісників, обробка ж кольорових металів носила другорядний характер. Про це свідчить і те, що два виробництва знаходились в одній майстерні, і кількісне співвідношення решток кольорової металообробки і ковальського ремесла.

Цікавою є знахідка золотої пластини зі штампом схематичної голови бика з великими рогами. Це своєрідний букраній, який вводить нас в коло культу бика. Пластина не завершена і не носить слідів використання. Це місцевий виріб, який свідчить про наявність серед інших металургійних виробництв і торевтики. Взагалі, всі види виробничої діяльності, в яких було зайняте місцеве населення, репрезентовані на фоні ознак металургійного ремесла [Фабріціус, 1949, с. 96]. Цей висновок І.В. Фабріціус тим більше цікавий, що за її спостереженнями, ніяких прямих або опосередкованих ознак заняття населення землеробством на Шарпівському городищі не виявлено [Фабріціус, 1949, с. 110].

У 1961, 1963 і 1967 рр. В.Г. Петренко досліджувала городище V—III ст. до н. е. біля с. Грищинці на Канівщині. При випадкових зборах і розкопках тут було виявлено бронзові шлаки, краплі бронзи, браковані вироби, переважно шпильки, напівфабрикати виробів, товарні зливки міді [Петренко, 1967, с. 10, табл. 4, рис. 28—30].

Крім того, на городищі було виявлено виробниче приміщення. Воно мало вигляд досить вузької довгої ями розміром 6,60 × 1,6—2,2 м, заглибленої в материк на 0,30—0,40 м. Північно-західний куток приміщення був зайнятий піччю, від якої зберігся золисто-вугільний шар товщиною 0,10 м, розмірами 1,8 × 1,24 м, на відстані 10—20 см від стінок заглиблення. Над цим шаром і по всій підлозі приміщення виявлено велику кількість ошлакованих до склоподібного стану стінок печі. Крім того, було зібрано мідні шлаки, зливки металу і бракована посохоподібна шпилька [Петренко, 1967, с. 11]. На городищі також виявлені моточки тонкого мідного дроту для виготовлення браслетів та підвісок, що вказує на використання місцевими майстрами такого прийому, як волочіння. Відомі також декілька мініатюрних бронзових зубил для ювелірних робіт.

В наступні роки на городищі здійснювались лише розвідки. Співробітником Канівського історичного музею М.І. Корнієнко тут було виявлено бронзовий стрижень від ливарної форми, в якій відливались вістря стріл (інвент. № 29, кн. надходжень 55). Крім того, на городищі виявлено заготовки і відходи лиття, всього 44 екземпляри (інвент. № 72, кн. надходжень 58), а також напівфабрикати вістер стріл (кн. надходжень 39/1—9).

Набагато більше майстерень на лівобережних лісостепових пам'ятках. Насамперед, треба сказати за Більське городище. Про рештки ливарництва у вигляді шлаків, мідної руди, ошлакованих стінок горнів, злиwkів міді з цієї пам'ятки писав В.О. Городцов [Городцов, 1911, с. 122—123, 158]. Можливо це були сліди майстерні, але нічого конкретного про неї ми сказати не можемо.

Дві майстерні на Більському городищі були досліджені Б.А. Шрамком у 1965 і 1969 рр. Першу було виявлено на розкопах 4 і 5 на Східному укріпленні. Збереглась масивна підковоподібна основа стін, черинь і уламки склепіння. Стіни товщиною 27 см сильно перепалені і з внутрішнього боку ошлаковані, черинь круглий, з внутрішнім діаметром 40—43 см. В печі було багато деревного вугілля, зола, шлаки і невеличкі зливки міді. Таке ж заповнення і культурного шару навколо печі. В стінці горна є отвір для сопла [Шрамко, 1987, с. 116].

Другу майстерню бронзоліварника було досліджено в розкопі 19 також на Східному укріпленні. В заповненні культурного шару навколо плавильної печі, окрім звичайних в таких випадках шлаків і деревного вугілля, були виявлені уламки стінок литих казанів, які використовувались як вторинна сировина при переплавці, а також 87 уламків ливарних форм, які дозволяють простежити технологію лиття. Серед них цікавий уламок форми, в якій здійснювалось лиття великого щитового умбону у вигляді лежачого

оленя, подібного до відомої знахідки з кургану біля ст. Костромська [Шрамко, 1976, с. 196].

Крім майстерень на Східному укріпленні Більського городища треба звернути увагу, що окремі зливки міді, шлаки, уламки тигелів, інструменти, точильне каміння виявлені в трьох землянках і в 14 наземних приміщеннях. Подібні знахідки звичайні також в заповненні господарських ям і льохів, які використовувались для скидання в них сміття [Шрамко, 1987, с. 43].

Дуже репрезентативна колекція різноманітних, а подекуди й унікальних, ремісничих інструментів зі Східного укріплення Більського городища. Це пробійники, наковальні, зубила, бурави, пила, напильник зі слідами міді в насічці, мірна лінійка-лікоть [Шрамко, 1987, с. 104—106, 120]. Цікава знахідка шпателя-стеки для виготовлення глиняних ливарних форм [Шрамко, 1987, с. 210].

Можна говорити про бронзоліварну майстерню і на Західному укріпленні Більського городища. У 1968 р. у верхній частині одного із зольників були виявлені уламки печі і деревне вугілля. Б.А. Шрамко припускає, що сюди викинули після ремонту рештки великої печі виробничого призначення. Товщина окремих глиняних стінок сягала 7—10 см. Вони сильно обпалені, а деякі від високої температури ошлаковані з внутрішнього боку. Тут же зустрічались бронзові шлаки, уламки тиглів [Шрамко, 1971, с. 51].

В.А. Косіков, посилаючись на звіт Б.А. Шрамка, приводить реконструкцію плавильної печі, досліджену також у 1968 р. Незрозуміло, чи йде мова про одну й ту ж знахідку, оскільки Б.А. Шрамко пише про фрагменти із зольника, які знаходились не *in situ* і по яким неможливо відновити форму і розміри споруди. Про інші печі на Західному укріпленні, досліджені у 1968 р., ні в монографії, ні у звітній статті Б.А. Шрамка не йдеться. Розвал печі, реконструкцію якої пропонує В.А. Косіков, мав овальну форму діаметром 0,45 × 0,5 м. Висота стінок досягала 0,15 м. Вся конструкція знаходилась на краю ями глибиною до 0,90 м, її розміри 1,30 × 1,60 м [Косіков, 1994, с. 59].

В 1971 р. почалось дослідження городища Полкова Микитівка в басейні Ворскли, на якому в перший же рік були виявлені мідні шлаки і ливарна форма [Моруженко, 1972, с. 333], а у 1972 р. в західній частині городища, в розкопі 8 були виявлені рештки плавильної печі, розвал якої займав площу 20 м². Округла в плані піч мала напівсферичне склепіння і каркас з рейок шириною 5 см. Рейки переплітались з гілками і були обмазані товстим шаром глини, навколо розвалу печі виявлено шлаки, деревне вугілля і уламки ливарних форм [Моруженко, 1973, с. 316]. В наступні роки наявність місцевої металообробки неодноразово підтверджувалась знахідками ливарних форм,

шлаків, товарних зливків міді і олова, напівфабрикатів виробів і готовою продукцією.

З 1976 р. досліджується Коломацьке городище на правому березі р. Коломак, лівої притоки р. Ворскла. В наступні роки на розкопі площею 500 м² було зібрано у великій кількості мідні шлаки, краплі міді, товарні зливки міді, свинцю і олова, уламки тиглів і ливарних форм, стінки казанів. У 1979 р. були виявлені уламки стінок плавильної печі із звичайним для майстерень супутнім матеріалом. Деякі вироби дозволили визначити асортимент продукції місцевих ливарників-ковалів. Це панцирні пластинки, прикраси, ножі [Радзиевская, 1980, с. 327]. Другу плавильну піч було відкрито у 1982 р., а біля печі в заповненні двох ям було виявлено багато уламків тиглів, бракованих виробів. Інструменти представлені зубилом, лучковим буром, пробійником [Радзиевская, 1981, с. 306].

Великий інтерес становлять три селища на західному схилі Лозового Яру біля Коломацького городища, на яких виявлено велику кількість мідних шлаків і уламки тиглів [Радзиевская, 1979, с. 393]. Ймовірно вони входили в сферу діяльності майстрів з городища і вони працювали тут на виїзному промислі.

Слід відзначити, що інформація про городища Полкова Микитівка і Коломацьке походить виключно з довідкового видання «Археологические открытия». Цей матеріал більше ніде не опублікований і не дивно, що він лишився поза увагою дослідників.

VI—V ст. до н. е. датується Лихачівське поселення в Котелинівському р-ні Полтавської обл. Досліджувалось воно мало і матеріали розкопок майже неопубліковані. Але буквально перші розкопки у 1977 р. показали, що тут здійснювались роботи з кольоровими металами. Про це свідчили уламок тигля і уламок стінки казана, який використовувався, як і на Більському городищі, як вторинна сировина [Моруженко, 1978, с. 360].

За чотири польових сезони на Лихачівському городищі було розкрито площу близько 1500 м². Культурний шар містив шматки шлаків з крапельками міді, бронзові заготовки у вигляді чотиригранних стрижнів, бронзові і олов'яні зливки, уламки тиглів, лячки. Зібрано тут і спеціалізовані інструменти: різці по металу, пробійники, точильне каміння [Моруженко, 1980, с. 310—311; 1981, с. 287].

Майстерні або окремої плавильної печі знайдено не було, але рештки ливарного ремесла настільки виразні, що виключати можливість її виявлення не можна. Це справа майбутнього, оскільки роботи на городищі були проведені незначні.

Не виявлено майстерні і на Книшівському городищі в басейні Середнього Псла. Але уламки ошлакованих стінок плавильних печей, шлаки, пробійники, зубило, уламки стінок казанів го-

ворять, що майстерня тут була і ремесло було місцевим [Гавриш, 1996, с. 15, 19].

Отже, в Подніпров'ї було достатньо городищ, на яких виявлено майстерні, в яких оброблялись кольорові метали, і матеріали з них досить виразні й різноманітні. Недоліком є лише те, що їм приділялось мало уваги і в результаті вони лишаються розрізненими і несистематизованими. Проте можна із впевненістю сказати, що хоча обсяг виробництва в кожному центрі був різний, безперечно, що роль металообробного ремесла в лісостеповій Скіфії була дуже висока, місцеві майстри мали великий досвід і володіли різноманітними прийомами обробки металів і могли забезпечити місцеве землеробське населення виробами з металу, задовольняючи при цьому самий прискіпливий смак, дотримуючись місцевих образотворчих традицій.

Важливим стимулом роботи лісостепових ливарників були торгівельні контакти з грецькими негоціантами. Ознакою ремісничих центрів є не тільки рештки ливарництва, а і чисельні фрагменти античної кераміки, прикраси. І.В. Фабріціус, наприклад, відзначає, що на Шарпівському городищі, на розкопі, де виявлено рештки металургійного горна, зафіксовано найбільше античної кераміки і цей район городища був «індустріалізований» і елінізований [Фабріціус, 1949, с. 93].

На Більському городищі в кожному дослідженому приміщенні, в заповненні господарських ям, л'яхів виявлено велику кількість античної кераміки. І це не тільки амфори з різних середземноморських центрів, а і дорогий родосько-іонійський розписний і чорнолаковий посуд, прикраси з золота, геширу (гагату), сердоліку, бурштину, прозорого скла і різнокольорової пасти [Шрамко, 1987, с. 122—123]. І те ж саме можна сказати за городища Полкова Микитівка, Коломацьке, Лихачівське, Книшівське.

Навіть з лаконічної інформації про скіфські майстерні можна зробити деякі висновки про їх конструкцію. Це сферичні споруди з напівкруглим склепінням, каркас робився з рейок та гілок і обмазувався товстим шаром глини. В.А. Косіков проводить паралель між цією конструкцією і описом печей в «Іліаді» Гомера та їх зображеннями на грецьких вазах [Косіков, 1994, с. 60].

Але ми вже відзначали, що це може стосуватись плавильних печей з Боспору, конструкція яких не може порівнюватись з лісостеповими печами.

Ольвійські печі за своєю конструкцією стоять дещо осторонь. Насамперед, вони прямокутні в плані, черинь викладався з сирцю. Не зовсім зрозуміле призначення 24 вертикальних отворів діаметром від 1,5 до 5 см при глибині 15—30 см на одній з ольвійських печей, про яку йшлося вище, про які Л.М. Славін писав, що через ці отвори нагніталось повітря. Як правило, такий

отвір буває один і більшого діаметра, в нього вставляється глиняне обпалене сопло.

Либонь чи не сліди це від дерев'яного каркасу, який у верхній частині печі обмазувався глиною. А це дозволяє провести паралель між ольвійськими і лісостеповими печами, що може бути ще одним підтвердженням того, що плавильні печі в Ольвії будували варварські майстри. Деякі незначні відмінності, такі як прямокутність нижньої частини, могли бути зумовлені тим, що черинь викладався з наявного матеріалу, а це був глиняний сирець прямокутної форми і майстер не ускладнював собі роботу і не заокруглював кути.

Таким чином, для Північного Причорномор'я і Середнього Подніпров'я VI—V ст. до н. е. можна виділити два типи печей: місцевий каркасний і грецький, з металевим резервуаром і товстою кришкою. Грецькі печі характерні для боспорських центрів. В Ольвії ж печі будувались за варварським зразком і робили це варварські майстри, які працювали тут тимчасово.

Література

- Гавриш П.Я. Населення скіфського часу басейну Середнього Псла. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996.
- Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIV АС. — 1911. — Т. III. — С. 93—161.
- Долгоруков В.С. Литейная форма из Фанагории // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 145—149.
- Доманский Я.В. Работы Березанской экспедиции // АО 1983 г. — 1984. — С. 272—273.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Материальная культура. Занятия и орудия труда // Археология Украинской ССР. — Т. 2. — К., 1986. — С. 128—134.
- Косиков В.А. Производство бронзовых художественных изделий в Скифии VII—V вв. до н. э. — Донецк, 1994.
- Латин В.В. Раскопки поселения на о. Березань // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 2. — С. 42—52.
- Латин В.В. Отчет о раскопках древнегреческого поселения на о. Березань / НА ІА НАН України. — № 1961—1962/6-а.
- Латин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966.
- Латин В.В. Исследования древнегреческого поселения на о. Березань // Археологические исследования на Украине в 1967 г. — 1968. — Вып. 2. — С. 150—155.
- Марченко И.Д. Материалы по металлообработке и металлургии Пантикапея // МИА. — 1957. — № 56. — С. 160—173.
- Мещанинов И.И. Отчет о работах Ольвийской экспедиции // СГАИМК. — 1931. — Вып. 2. — С. 23—24.
- Моруженко А.А. Скифская экспедиция // АО 1971 г. — 1972. — С. 332—333.
- Моруженко А.А. Раскопки городища Полковая Никитовка // АО 1972 г. — 1973. — С. 316—317.
- Моруженко А.А. Раскопки у с. Лихачевка // АО 1977 г. — 1978. — С. 360.
- Моруженко А.А. Раскопки в Донецкой области // АО 1979 г. — 1980. — С. 310—311.
- Моруженко А.А. Исследования в бассейне Ворсклы // АО 1980 г. — 1981. — С. 287—288.
- Моруженко А.А. Исследование памятников у с. Лихачевка // АО 1983 г. — 1984. — С. 322—323.
- Назаров В.В. Новые данные о бронзолитейном ремесле Ольвии // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. — К., 1987. — С. 112.

Ольговский С.Я. Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 48—53.

Ольговский С.Я. Геродотова Гілея // Київська старовина. — 1996. — № 4/5. — С. 166—171.

Ольговский С.Я. Модель скіфо-античних торгівельно-ремісничих відносин в архаїчний час // Зб. наук. праць Київського держ. інституту культури. — 1995. — Вип. 3. — С. 155—164.

Ольговський С.Я. Литі монети та ливарництво в Ольвії // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 142—148.

Онайко Н.О. Розкопки Торіка // Археологія. — 1976. — № 20. — С. 80—88.

Островерхов А.С. Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией (VII — середина V вв. до н. э.). — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1978.

Островерхов А.С., Отреико В.М. Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986. — С. 61—66.

Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ. — М., 1967. — Д1-4.

Радзиевская В.Е. Продолжение исследований Коломакского городища // АО 1978 г. — 1979. — С. 393.

Радзиевская В.Е. Исследования Коломакского городища // АО 1979 г. — 1980. — С. 327.

Радзиевская В.Е. Раскопки Коломакского городища // АО 1980 г. — 1981. — С. 306.

Славин Л.М. Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — К., 1975. — С. 5—50.

Славин Л.М. Ольвийські квартали центральної частини Верхнього міста // АП УРСР. — 1962. — Т. XI. — С. 3—32.

Сон Н.А. Ремесленное производство // Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время. — К., 1987. — С. 118—125.

Трейстер М.Ю. Ионийские ремесленники — скифам // ВДИ. — 1998. — № 4. — С. 130—141.

Фабриціус І.В. Тяминська експедиція // АП УРСР. — 1949. — Т. II. — С. 80—111.

Фурманська А.І. Бронзоліварне ремесло Ольвії // Археологія. — 1963. — Т. XV. — С. 61—70.

Шмидт Р.В. Очерки по истории горного дела и металлообработки в античной Греции // ИРА-ИМК. — 1935. — Вып. 108. — С. 222—242.

Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // Проблемы скифской археологии. — М., 1971. — С. 92—102.

Шрамко Б.А. Дослідження пам'яток в басейнах Сіверського Дінця і Ворскли // АДУ в 1969 р. — 1972. — Вип. IV. — С. 125—129.

Шрамко Б.А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Скифо-сибирский стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 194—209.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.

Blumner H. Technologie und Terminologie der Geerbe und gunste bei Grichen und Revern. — Leipzig, 1887. — Bd. IV.

S. Ya. Olgovsky

BRONZE FOUNDING WORKSHOPS OF NORTHERN BLACK SEA COAST IN ARCHAIC AGE (Modern level of research)

Bronze founding complexes of Northern Black Sea Coast in Archaic Age are analyzed in this article and morphological features of Scythian and Antique Bronze founding industry are distinguished. Analyzed materials allow suggesting higher level of Scythian craft in the comparison with Antique. Barbarian craftsmen worked in Olvian workshops on rent conditions.

М.П. Сиволап, О.В. Гопкало
РОЗКОПКИ КУРГАНІВ
У ВЕРХОРІЧЧІ р. ЗОЛОТОНОШКА

Стаття присвячена введенню до наукового обігу матеріалів охоронних розкопок у Драбівському р-ні Черкаської обл. 1990 р. З 14 курганів поблизу с. Золотоношка було досліджено компактну групу з трьох насипів, що містили чотири поховання. Одне з них за характером намиста можна віднести до середньосарматського періоду і датувати I—II ст. н. е.

Придніпровський загін Черкаської Лісогосподарської археологічної експедиції НВК «Археолог» провадив у 1990 р. охоронні розкопки курганів в зоні будівництва Золотоношківської зрошувальної системи у Драбівським районі на Черкащині [Сиволап М., Сиволап Л., 1990]. З 14 курганів поблизу с. Золотоношка [Григорьев, Сиволап, 1986] експедицією було досліджено компактну групу з трьох насипів. Могильник розташований у верхній течії р. Золотоношка на сплюсненій вододільній ділянці слабо-розчленованого плато Лівобережної Придніпровської терасової рівнини. Кургани знаходились на незначному підвищенні плато лівого берега ріки за 1,7 км на схід від неї (рис. 1, 1).

Курган 1 (рис. 1, 2) знаходився за 40 м на північний схід від села. Сучасна висота насипу — 0,8 м, діаметр — 38 м. Насип заокруглений, сплюснений оранкою. Вся центральна частина кургану та основне поховання, очевидно, були зруйновані скотомогильником. В полах кургану, на глибині 1,1 м від вершини простежений рівень давнього горизонту.

Поховання 1 (рис. 1, 3) впущене в насип на відстані 1,4 м на північний захід від центру на глибину 0,8 м від репера. Могильна яма не простежувалась. Зруйнований гризунами скелет лежав випростаний на спині головою на захід. Череп повернутий на південь. Інвентар відсутній. Можливо, дане поховання здійснене в середньовіччі.

Курган 2 (рис. 2, 1, 2) знаходився за 40 м на південний схід від кургану 1 і за 20 м від лісосмуги. Висота — 2,2 м, розміри — 29 × 27 м. Насип напівсферичної форми, задернований, поли підрізаний оранкою і вибірками землі, а більша частина насипу, особливо його центр, порушена аж до материка пізніми перекопами, ямами й т. ін. Похований чорнозем потужністю до 0,4 м залягав на глибині 2 м від вершини, у полах його зрізаний шар на 0,1—0,3 м.

Поховання 1 (рис. 2, 1, 2). Основне. Розташоване за 5 м на південь від центру. Яму оточував

материковий викид на рівні давнього горизонту (рис. 2, 2). Могильна яма прямокутної форми, орієнтована по осі захід—схід, розміри 1,97 × 1,12 м, глибина від рівня давнього горизонту — 0,78 м. В заповненні ями були виявлені рештки дерев'яного перебиття. Майже вся нижня частина ями знищена норами. На окремих ділянках дна збереглася підстилка з кори (?). Рештки похованого та інвентар відсутні.

У нижній частині насипу, що перекривав поховання 1, поряд з ним, знайдено фрагмент нижньої частини великої посудини культури багатоваликів кераміки (рис. 2, 5). Фрагмент прикрашений чотирма наліпними горизонтальними валиками. Тісто дрібнозернисте з включенням піщинок. Колір ззовні — цеглястий, зсередини — від коричневого до чорного.

Поховання 2 (рис. 2, 1, 4) впущене у полу насипу на глибину 1,94 м від репера за 7,6 м на північний захід від центру кургану. Могильна яма в чорноземі не простежувалась. Кістяк з усіх боків був оточений деревним тліном (волоконнами вздовж осі поховання), що є, ймовірно, рештками якоїсь поховальної конструкції (перебиття, обшивка ями дошками (?)). Похований невеликий на зріст (1,34 м) лежав на спині, головою на захід, руки й ноги випростані. В районі шиї знайдено намисто. Воно складалося, вірогідно, з 65 прикрас та з'єднувалось за допомогою срібного кільця діаметром 2,9 см. Намисто (62 цілих, 2 фрагментовані намистини та 1 фрагментована підвіска) виготовлене із єгипетського фаянсу та скла.

Опис намиста надано відповідно до нормованої системи, запропонованої Ю.Л. Щаповою [Щапова, 1989].

Намисто з єгипетського фаянсу:

1, 2. Форма: реберчасті діжкоподібні, канал циліндричний поперечний.

Розміри ¹: D1 = 1,25—1,3, H1 = 0,9 Dк1 = 0,5, D2 = 1,4, H2 = 1,3, Dк2 = 0,4.

Колір: синьо-зелений.

Аналогії: варіант 16 г за класифікацією К.М. Алексеевої (надалі — А), I ст. до н. е. — I ст. н. е. (рис. 2, б а).

¹ D — діаметр виробу, H — його висота (у кулястих намистин є рівною діаметру), Dк — діаметр каналу у см.

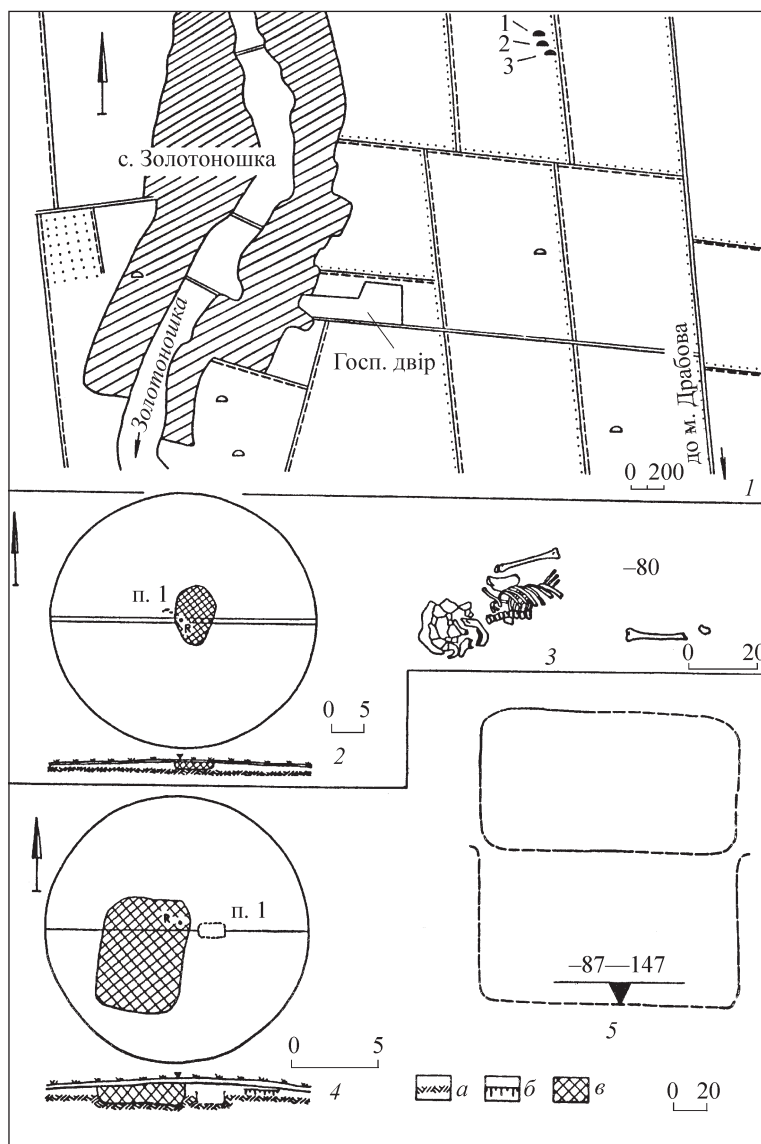

Рис. 1. Кургани 1, 3 біля с. Золотоношка: 1 — схема розміщення курганів, 2 — план і розріз кургану 1, 3 — поховання 1 кургану 1, 4 — план і розріз кургану 3, 5 — план і розріз поховання 1 кургану 3; а — материк, б — давній горизонт, в — пізні перекопи

3, 4. Форма: реберчасті біконічні, канал циліндричний поперечний.

Розміри: $D = 1,25-1,3$, $H = 1,1$ $D_k = 0,5$.

Колір: синьо-зелений та бірюзовий.

Аналогії: А16 г (рис. 2, б б).

5—11. Форма: округлі циліндричні, канал циліндричний.

Розміри: $D = H = 0,3$, $D_k = 0,1$.

Колір: синьо-зелений.

Аналогії: А 9, I—IV ст. н. е. (рис. 2, б и).

12. Фрагмент намистини біконічної форми із скла непрозорого зеленого кольору аналогічної намистині № 5.

13. Фрагменти намистини реберчастої із непрозорого скла або єгипетського фаянсу синьо-зеленого кольору.

14. Вушко підвіски (рис. 2, б к).

Намисто та підвіски зі скла:

15. Форма: реберчаста циліндрична з трьома поперечними смужками, канал циліндричний повздовжній.

Розміри: $D = H = 0,9$, $D_k = 0,6$.

Колір та прозорість скла: зелене прозоре (рис. 2, б в).

16. Форма: округла біконічна, канал циліндричний поперечний.

Розміри: $D = 1,1$, $H = 0,8$ $D_k = 0,45$.

Колір та прозорість скла: синьо-зелене непрозоре (рис. 2, б г).

17—20. Форма: округлі біконічні, канал циліндричний поперечний.

Розміри: $D_1 = 1,42$, $H_1 = 0,47$, $D_{k1} = 0,4$,

$D_2 = 1,7$, $H_2 = 0,5$, $D_{k2} = 0,5$,

$D_3 = 1,5$, $H_3 = 0,5$ $D_{k3} = 0,6$,

$D_4 = 1,7$, $H_4 = 0,5$ $D_{k4} = 0,6$.

Колір та прозорість скла: бежевого кольору прозоре (рис. 2, б д).

21—32. Форма: округлі кулясті двічі зрізані, канал циліндричний поперечний.

Розміри: $D = 0,5$, $H = 0,4$ $D_k = 0,1$.

Колір та прозорість скла: не визначено (рис. 2, б е).

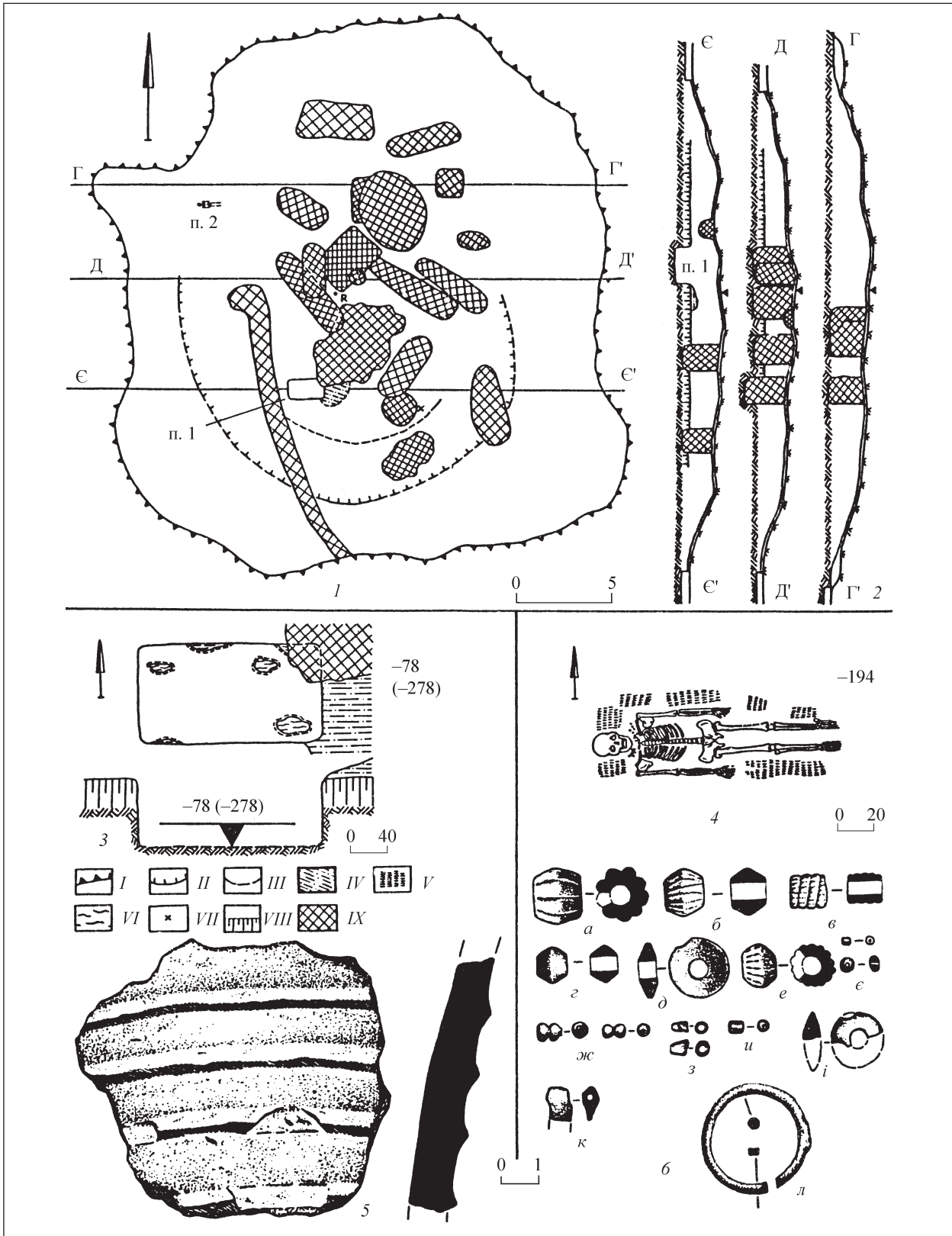

Рис. 2. Курган 2: 1 — план кургану, 2 — розріз кургану, 3 — поховання 1, 4 — поховання 2, 5 — фрагмент кераміки з насипу, 6 — інвентар поховання 2; I — сучасна межа насипу кургану, II — контури похованого горизонту, III — межа насипу 1, IV — викид з поховання 1, V — деревний тлін, VI — підстилка (кора), VII — фрагмент кераміки, VIII — похований чернозем, IX — пізні перекопи

33. Фрагмент намистини. Форма: реберчаста еліпсоїдна зрізана двічі, канал циліндричний поперечний.

Розміри: D = 1,2, H = 0,85, Dк = 0,48.

Колір та прозорість скла: бежеве прозоре (рис. 2, б е).

34—51. Аналогічні показаним на рис. 2, б е, здвосні (рис. 2, б ж).

52—64. Форма: округлі циліндричні (чи зрізано-конічні), канал циліндричний.

Розміри: $D = 0,3—0,4$, $H = 0,4$, $D_k = 0,1—0,25$.

Колір та прозорість скла: бежеве прозоре (рис. 2, б з).

65. Форма: біконічна, канал циліндричний поперечний.

Розміри: $D = 1,6$, $H = 0,6$, $D_k = 0,5$.

Колір та прозорість скла: синьо-зелене непрозоре (рис. 2, б і).

Прикраси із єгипетського фаянсу представлені двома типами: реберчастими біконічними та джкоподібними бірюзового та синьо-зеленого кольору (рис. 2, б а, б) (А16 г) [Алексеева, 1975], датований I ст. до н. е. — IV ст. н. е., а також дрібним намистом синьо-зеленого кольору типу А9 (рис. 2, б и) V ст. до н. е. — IV ст. н. е. [Алексеева, 1975, с. 32]. Датування останнього досить широке, але за параметрами прикрас (переважно з діаметром 0,3 см) їх можна віднести до останнього етапу існування типу, а саме до I—IV ст. н. е. [Алексеева, 1975, с. 32, табл. IV]. Аналогічні прикраси знайдені на зарубинецьких та сарматських пам'ятках Середнього та Нижнього Дніпра, в комплексах I ст. до н. е. — I ст. н. е. [Максимов, 1960, с. 9—42, рис. 6, і; Вязьмитіна, Іллінська, Покровська, Тереножкін, Ковпаненко, 1960, с. 22—135, рис. 69, 9]. В похованні виявлено також фрагмент підвіски із єгипетського фаянсу, але тип самої підвіски, на жаль, визначити не можливо.

Скляні намистини можна поділити на дві групи за рівнем прозорості скла. Прикраси з непрозорого скла кулясті зрізані двічі, а також аналогічні здвоєнні (рис. 2, б є, ж) мають аналогії серед сарматських комплексів радгоспу «Аккермень» [Вязьмитіна, Іллінська, Покровська, Тереножкін, Ковпаненко, 1960, рис. 74, 5], біконічні синьо-зелені (рис. 2, б з, і) — серед інвентаря могильника Золота Балка [Вязьмитіна, 1972, рис. 67]. Намистином із прозорого скла (рис. 2, б д, е, з) точних відповідностей серед античних матеріалів не знайдено.

Таким чином, виходячи з датування намиста можна віднести поховання 2 кургану 2 до середньосарматського періоду й хронологічно обмежити його I—II ст. н. е., оскільки вказані типи прикрас не трапляються в Середньому Подніпров'ї в більш пізній час.

Курган 3 (рис. 1, 4) знаходився на південному сході від кургану 2, впритул до лісосмуги. Висота — 0,3 м, діаметр — 14,4 м. Насип розо-

ваний, сплющений, переритий норами і зіпсований скотомогильником. Курган споруджено в один прийом над основним похованням 1. Похований ґрунт потужністю 0,4 м знаходився на глибині 0,6 м від репера.

Поховання 1 (рис. 1, 5) знаходилось за 1 м на схід від умовного центру кургану. Поховання здійснено з рівня давнього горизонту на глибину 0,87 м. Могильна яма прямокутної форми орієнтована по лінії захід—схід. Довжина її — 1,5 м, ширина — 0,8 м. Поховання майже повністю зруйноване норами, контури встановлено лише за незначними ділянками дна й стінок. Інвентар не виявлений.

Таким чином, при дослідженні курганної групи біля с. Золотоношка відкрито 4 поховання, з яких більш менш точно вдалося визначити лише одне (поховання 2 кургану 2).

Література

- Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ. — 1975. — Вып. Г1-12.
- Вязьмитіна М.І., Іллінська В.В., Покровська Є.Ф., Тереножкін О.І., Ковпаненко Г.Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» // АП УРСР. — 1960. — Т. 8. — С. 128—130.
- Вязьмитіна М.І. Золотобалковский могильник. — К., 1972.
- Григорьев В.П., Сиволап М.П. Отчет об археологических разведках Черкасского краеведческого музея в 1986 г. на территории Каневского, Чернобаевского и Драбовского районов Черкасской области / НА ІА НАН України. — № 1986/158.
- Максимов Е.В. Памятники зарубинецкого типа в с. Субботове // КСИА. — 1960. — Вып. 9. — С. 9—42.
- Максимов Е.В. Сарматы на Украине // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 5—9.
- Сиволап М.П., Сиволап Л.Г. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського заgonу Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1990 р. / НА ІА НАН України. — № 1990/142.
- Симоненко О.В. Сарматы // Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2. — С. 154—176.
- Щапова Ю.Л. Древнее стекло. Морфология, технология, химический состав. — М., 1989.

M.P. Sivolap, O.V. Gopkalo

BARROW EXCAVATIONS IN UPPER REGION OF ZOLOTONOSHKА RIVER

The article is dedicated to the introduction to the scientific circulation materials from the conservative excavations in Drabiv district Cherkassy region in 1990. Out of 14 barrows near Zolotonoshka village a compact group of three mounds was examined. There were four burials found, and judging by the necklace in one of them, it could be referred to Middle-Sarmathian period and dated 1st—2nd cent. AD.

С.П. Пачкова

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ТЕРРИТОРИИ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ (по керамическим материалам)

Пути формирования территории зарубинецкой культуры рассматриваются через призму распространения однотипной глиняной посуды. Предполагается, что гончарным производством занимались женщины, которые в результате замужества переносили гончарные традиции из одной общины в другую, из одного региона в другой. Однотипные лощеные миски S-видного профиля, которые были новым явлением на территории формирующейся зарубинецкой культуры, чаще проникали во все регионы, а однотипные горшки сосредотачивались в одной области и реже в отдельных общинах соседней.

Формирование зарубинецкой культуры представляло собой процесс синтеза различных традиций, их количественной и качественной трансформации. В нем были задействованы культуры народов, находившихся под влиянием кельтов, и прежде всего, племен ясторфского круга и латенских культурных групп Карпато-Дунайского региона. Согласно античным источникам, во второй половине III в. до н. э. на Балканы и в Подунавье, кроме кельтов, продвигались бастарны, скиры, галаты и другие племена Центральной Европы. Часть местного населения Припятского Полесья и Поднепровья, которая в скифское время входила в состав по меньшей мере трех культурных объединений (лесостепная скифская, милоградская и поморская), непосредственно имела возможность контактировать с носителями средневропейских культур. Это нашло отражение в небольшом количестве ясторфских и отдельных обломков кельтских сосудов, а главное, в усвоении новых латенизированных форм разных категорий материальной культуры. Очевидно, что далеко не каждая община формирующегося зарубинецкого этнокультурного объединения контактировала с мигрантами и имела возможность непосредственно заимствовать чужие формы материальной культуры и мировоззрение. Распространение новых традиций в районах, удаленных от путей мигрантов, скорее всего, происходило за счет внутренней миграции и через различные формы контактов и экономических связей между местным населением — брачных союзов, обменов подарками, изготовления изделий на заказ / для продажи. Попытаемся проследить на керамическом материале один из возможных путей.

Вероятнее всего, изготовлением лепной глиняной посуды в обществе, оставившем за-

рубинецкую культуру, занимались женщины, которые были берегинями семейных производственных традиций. Они часто вступали в брак с представителями соседних общин и племен, покидая родную семью. Таким образом, переносились гончарные навыки, что вместе с другими факторами способствовало формированию единой культуры и ее территории с калейдоскопом близких традиций, в данном случае в гончарстве.

Несомненно, что при всем сходстве посуда, изготовленная мастерицами из разных семей, отличалась какими-то особенностями в деталях формы, технологических приемах, пропорциях сосудов и, возможно, орнаментации. Воспользуемся теми из них, что нашли отражение в пропорциях и внешней форме сосудов, которые зафиксированы в признаках, положенных в основу достаточно детальной типологии [Пачкова, 2006, с. 31—41].

Основу керамического комплекса составляет посуда класса А могильников, раскопанных широкими площадями (из полесского региона: Воронино, Велемичи 1, Велемичи 2, Отвержичи; из среднеднепровского: Пирогов, Вишенки, Корчеватое; из верхнеднепровского: Чаплин). Вероятнее всего, что каждый могильник оставлен жителями одной общины, в которой посуду изготавливали местные (по рождению) мастерицы, а также женщины, переселившиеся сюда в результате заключения брачных союзов. То есть на одном памятнике могут быть типы посуды, отражающие местные и привнесенные извне традиции гончарного производства. Задача состоит в том, чтобы выявить в каждой общине типы посуды, отражающие различные традиции. Воспользуемся методикой сопоставления типов посуды из перечисленных могильников и выявлением тенденций их распространения. Сопоставление свидетельствует о том, что по значению тенденции распределения типов в каждой выборке есть посуда, которая могла быть изготовлена только в одной из общин (значение тенденции 8,0) или в нескольких общинах (тенденция распространения типов в которых нормальная или завышена, т. е. более 0,8 и менее 8,0). И есть типы с заниженной тенденцией (менее 0,8) или представлен-

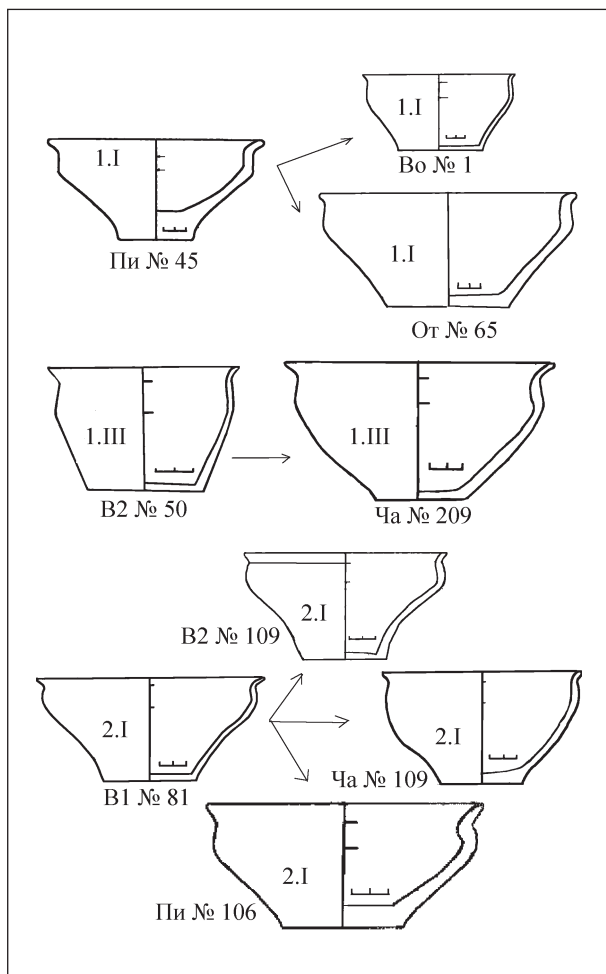

Рис. 1. Образцы типов мисковидной посуды, которая распространялась путем заключения брачных союзов. Условные обозначения здесь и в других рисунках: Во — Воронино, В 1 — Велемичи 1, В 2 — Велемичи 2, От — Отвержичи, Пи — Пирогов, Ви — Вишенки, Ко — Корчеватое, Ча — Чаплин; № — номер погребения

ные отдельными, единичными экземплярами. Для нашего исследования интерес представляет группа типов посуды, которая могла быть изготовлена в нескольких общинах (табл. 1, 2). Среди мисковидной посуды подобных типов — 21, из них наибольшее количество зафиксировано в Чаплине — 16 (насчитывается 79 экз.), в Велемичах 1 и 2, а также Пирогове — по 10—12 типов (от 28 до 50 экз.), в остальных выборках от 2 до 9 типов (от 5 до 31 экз.). Из горшковидной посуды 33 типа могли изготавливаться в нескольких общинах, из них только в Вишенках и Чаплине они составляют соответственно 5 и 4 типа (21 и 15 экз.), в остальных — от 11 до 15 типов (от 41 до 90 экз.). То есть однотипной посуды в общинах было неодинаковое количество, как по числу типов, так и по их наполнению. Подобная посуда могла производиться в одном или различных хронологических периодах. Если в общине зафиксирована хронологически более ранняя посуда какого-либо типа, то естественно

предположить, что она могла быть первоначальным пунктом для распространения этого типа и в другие пункты. При синхронном производстве однотипной посуды исходным пунктом для какого-либо из типов будем считать тот, где его зафиксировано значительно больше по сравнению с остальными местонахождениями (например, тенденция типа выше, по меньшей мере, в 1,5 раза, чем других местах). Но, если тенденции распределения близки по значению, и посуда относится к одному хронологическому периоду, то можно говорить только о пунктах производства этого типа посуды, а исходная община остается неизвестной.

Опираясь на принятые допущения, община Воронино могла быть исходным пунктом для горшковидной посуды типа 37.XV; Велемичи 1 — для мисковидных типа 2.I и 21.III и горшковидных типов 10. XIII и 34. XIII; Велемичи 2 — для мисковидной типов 1.III, а также горшковидных типа 10.XV; Отвержичи — для мисковидных типов 13.I, 22. III и горшковид-

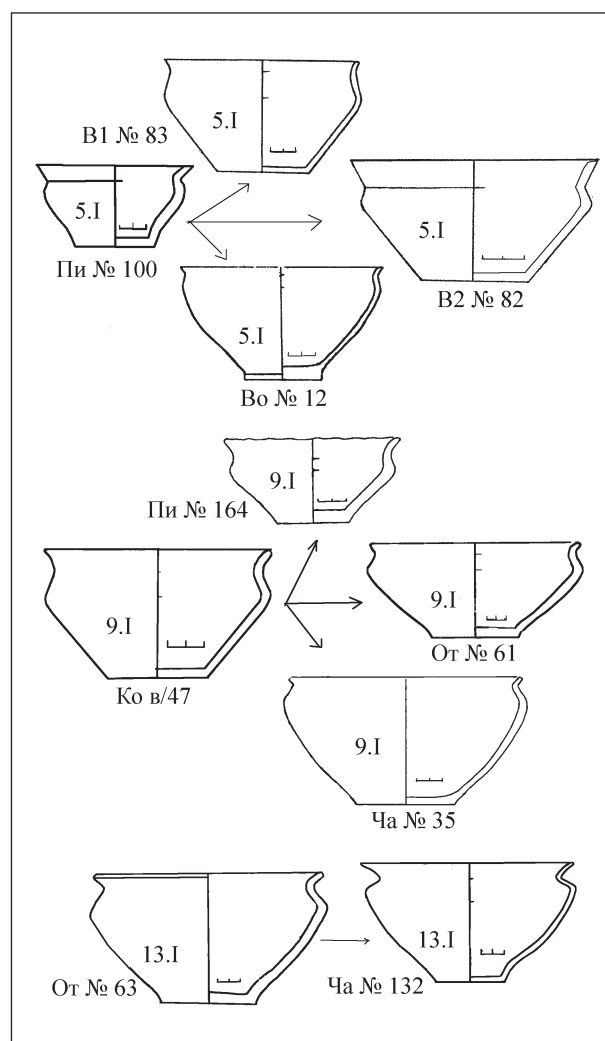

Рис. 2. Образцы типов мисковидной посуды, которая распространялась путем заключения брачных союзов

ных типов 26.XIV, 38. XIV; Пирогов — для 1.I, 5.I, 21.I и горшковидных типов 10.XIV, 25.XVI; Вишенки — для горшковидных типа 38.XVI; Корчеватое — для мисковидных типа 9.I и горшковидных типов 9. XIV, 21. XVI, 30. XV; Чаплин — для мисковидных типов 5.VII и горшковидных типов 10.XVIII, 22.XVI (табл. 1 и 2).

Для многих типов посуды начальный пункт производства не установлен, то есть семья общины, из которой происходит первая мастерица с определенными традициями гончарного производства, по всей видимости, осталась за границами известных и широко исследованных зарубинецких памятников. Но керамика этих типов, в результате переноса традиций, благодаря брачным переселениям дочерей, внучек, правнучек первой мастерицы, могла производиться в ряде общин, в том числе и в некоторых из ис-

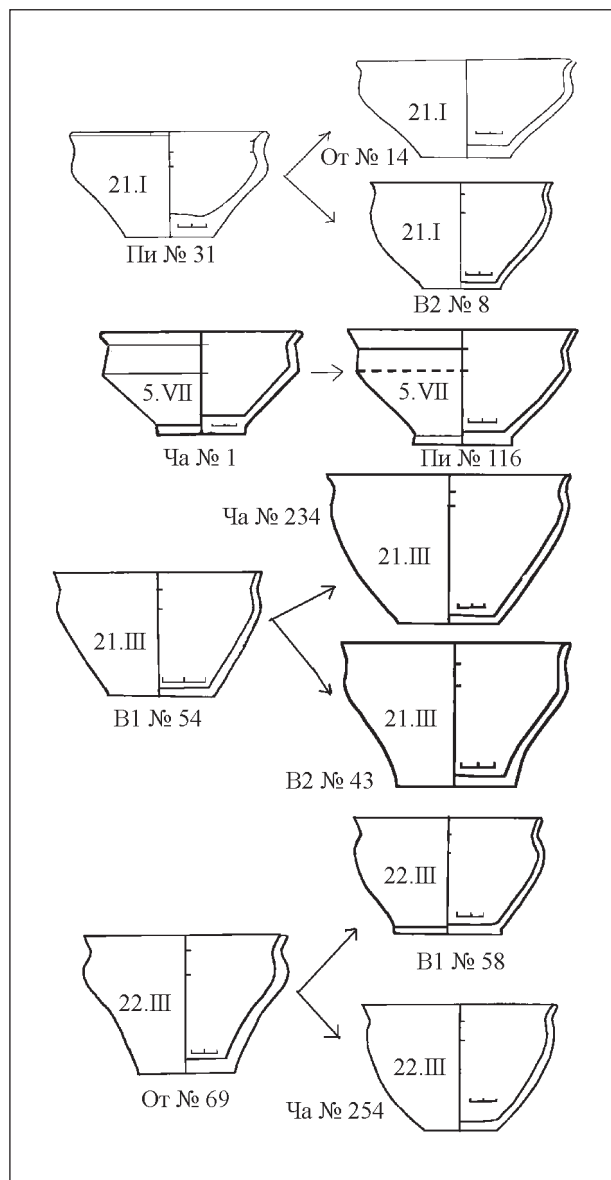

Рис. 3. Образцы типов мисковидной посуды, которая распространялась путем заключения брачных союзов

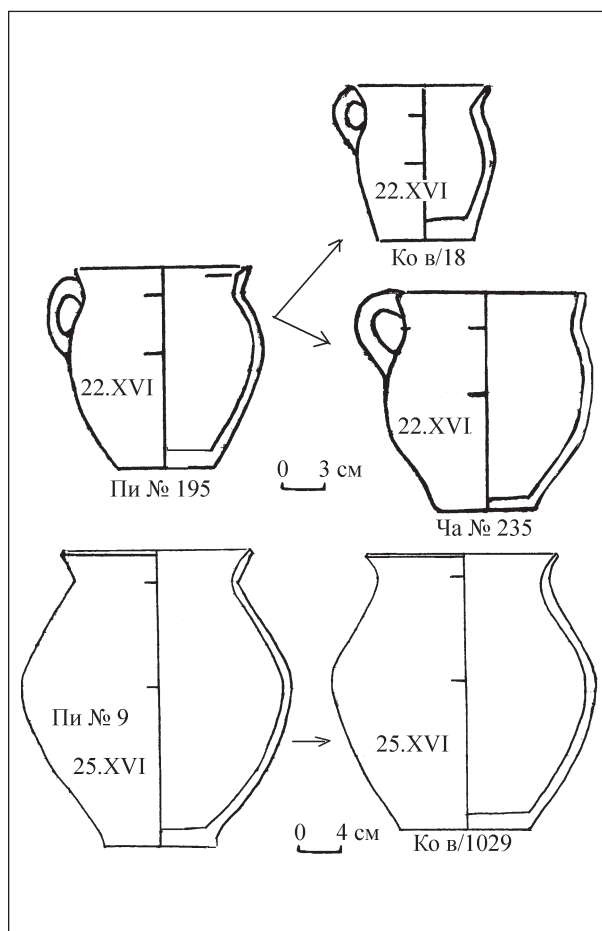

Рис. 4. Образцы типов горшковидной посуды, которая распространялась путем заключения брачных союзов

следуемых в предложенной работе. Это мисковидная посуда типов 6.I из Велемичей 1, Велемичей 2, Отвержичей, Пирогова, Корчеватого, Чаплина; 6.III из Велемичей 2, Отвержичей, Пирогова, Чаплина; 9.VII из Вишенок, Корчеватого, Чаплина; 10.I из Воронино, Велемичей 1 и 2, Пирогова; 10.III из Отвержичей и Чаплина; 18.I из Велемичей 2 и Отвержичей; 21.VII из Вишенок и Чаплина; 22.I из Воронино, Велемичей 1, Отвержичей и Пирогова; 25.I из Велемичей 1 и 2, Чаплина; 26.I из Велемичей 1, Пирогова, Корчеватого и Чаплина; 26.III из Воронино, Велемичей 1 и 2, Чаплина. Это же относится и к посуде горшковидных пропорций, а именно, типов 6. XV из Воронино и Корчеватого; 10. XVI из Пирогова, Корчеватого и Чаплина; 21.XIII и 30. XIII из Воронино и Отвержичей; 22.XIII из Воронино, Велемичей 1 и Пирогова; 22. XIV из Отвержичей, Пирогова и Корчеватого; 22.XVIII и 26.XVIII из Вишенок и Корчеватого; 25.XIII из Воронино и Велемичей 1 и 2; 25.XV из Велемичей 1, Велемичей 2 и Отвержичей; 26. XIII из Воронино, Велемичей 1 и 2, Отвержичей; 26. XV из Воронино, Велемичей 1 и 2, Отвержичей, Вишенок и Корчеватого; 26. XVI из Пирогова,

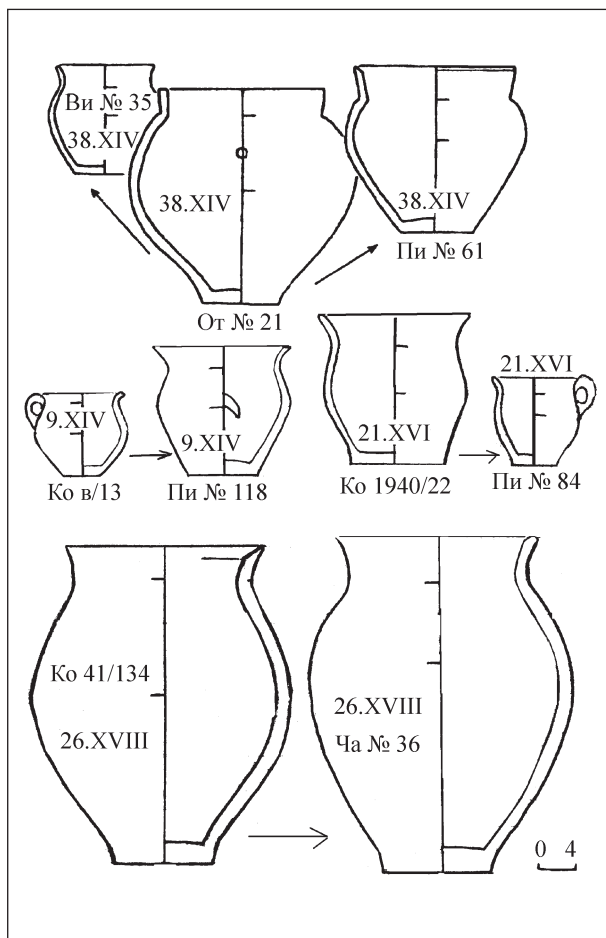

Рис. 5. Образцы типов горшковидной посуды, которая распространялась путем заключения брачных союзов

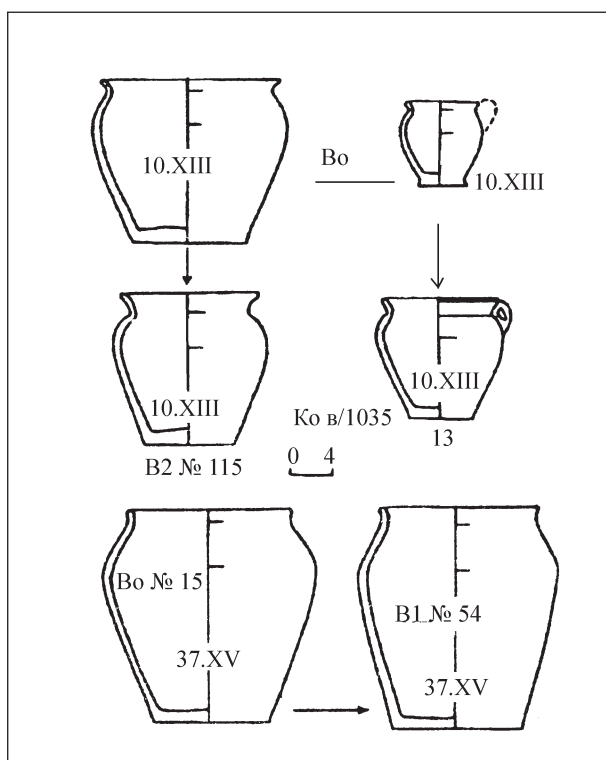

Рис. 6. Образцы типов горшковидной посуды, которая распространялась путем заключения брачных союзов

Вишенок, Корчеватого и Чаплина; 29.XV из Воронино и Велемичей 1; 37. XIII из Велемичей 1 и Велемичей 2; 38.XIII и 38.XV из Воронино, Велемичей 1 и Велемичей 2, Отвержичей; 42.XIV из Велемичей 1, Велемичей 2 и Отвержичей.

Особенности распределения различных типов посуды по регионам позволяют отметить, что однотипная мисковидная посуда указывает на тенденцию охвата всей территории зарубинецкой культуры (табл. 3; рис. 1—3), а типы горшковидной посуды часто ограничены одним регионом или включают отдельные общины соседнего (табл. 4; рис. 4—6). Это, в свою очередь, поднимает вопрос о специализации зарубинецких мастериц по изготовлению определенной категории посуды (мисковидной или горшковидной). Кроме того, подчеркивается значимость региональных типов горшковидной посуды в традициях, вкусах и быте местного населения. Часть типов горшковидной посуды близка по типологическим признакам местной посуде предшествующего времени (особенно лесостепной скифского времени и полесских памятников поморской культуры). Также подтверждает пути проникновения лощеных мисок S-видной формы как нового (пришлого) явления в формирующейся зарубинецкой культуре.

Таким образом, распространение однотипной посуды в общинах, территориально охватывающих основные регионы зарубинецкой культуры, может иллюстрировать процесс формирования самой культуры и ее территории на основе брачных отношений, которые дополняли различные формы межобщинных экономических и обменно-торговых связей и в свою очередь стимулировали их.

Литература

Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006.

S.P. Pachkova TO THE ISSUE OF ZARUBINTSI CULTURE TERRITORY FORMATION (by ceramic materials)

The ways of Zarubintsi culture territory formation is viewed in the light of spreading of similar clay cutlery. Supposedly, ceramics was one of female responsibilities and due to the marriages the traditions in ceramics were moved from one community to the other, from one region to another. Similar type glossy S-shaped pots, which were a new phenomenon on the territory of forming Zarubintsi culture, appeared more frequently in all the regions, and one-type pots concentrated in one region, and rarely in separate communities of the neighboring region.

Таблица 1. Сопоставление мисковидной посуды по типам, которые могли изготавливаться в нескольких общинах.

Показатель	В выборке	Могильник	1.I	1.III	2.I	5.I	5.VII	6.I	6.III	9.I	
Количество, экз.	37	Во*	2	—	—	2	1	1	—	1	
	55	В 1	1	1	3	5	—	3	1	1	
	67	В 2	1	3	2	6	—	5	3	—	
	69	От	2	—	1	3	—	3	4	3	
	79	Пи	7	—	2	11	2	7	2	3	
	19	Ви	—	—	1	1	1	1	1	1	
	25	Ко	—	—	—	1	1	2	—	2	
	152	Ча	1	2	3	5	9	11	6	3	
		в типе	14	6	12	34	14	33	17	14	
	Частотность, %	100	Во	5,4	—	—	5,4	+	+	—	+
100		В 1	+	+	5,4	9	—	5,4	+	+	
100		В 2	+	4,4	3	8,9	—	7,4	4,4	—	
100		От	2,9	—	+	4,3	—	4,3	5,8	4,3	
100		Пи	8,8	—	2,5	14	2,5	8,8	2,5	3,8	
100		Ви	—	—	+	+	+	+	+	+	
100		Ко	—	—	—	+	+	8,0	—	8	
100		Ча	+	1,3	1,9	3,2	6,0	7,2	3,9	1,9	
Норма, % Тенденция распределе- ния типа			Во	2,1	0,7	1,6	5,6	1,1	5,1	2,0	2,2
			В 1	2,5	—	—	0,9	+	+	—	+
		В 2	+	+	3,3	1,6	—	1,1	+	+	
		От	+	6,2	1,8	1,6	—	1,5	2,2	—	
		Пи	1,3	—	+	0,7	—	0,8	2,4	1,9	
		Ви	4,1	—	1,5	2,5	2,2	1,7	1,3	1,7	
		Ко	—	—	+	+	+	+	+	+	
		Ча	—	—	—	+	+	1,5	—	3,6	
			+	1,8	1,4	0,7	5,8	1,4	1,9	0,8	

Продолжение табл. 1.

Показатель	В выборке	Могильник	9.VII	10.I	10.III	13.I	18.I	21.I	21.III	
Количество, экз.	37	Во	—	4	—	—	1	1	1	
	55	В 1	—	6	—	—	2	—	3	
	67	В 2	—	3	1	—	3	2	2	
	69	От	—	—	2	2	1	2	—	
	79	Пи	1	7	1	1	—	5	—	
	19	Ви	3	1	—	—	—	—	—	
	25	Ко	4	1	—	—	—	1	—	
	152	Ча	10	3	4	2	1	1	2	
		в типе	18	25	8	5	8	12	8	
	Частотность, %	100	Во	—	10,8	—	—	+	+	+
100		В 1	—	10,9	—	—	3,6	—	5,4	
100		В 2	—	4,4	+	—	4,4	2,9	2,9	
100		От	—	—	2,9	2,9	+	2,8	—	
100		Пи	+	8,8	+	+	—	6,3	—	
100		Ви	15,7	+	—	—	—	—	—	
100		Ко	16,0	+	—	—	—	+	—	
100		Ча	6,7	1,9	2,6	1,3	+	+	1,3	
Норма, % Тенденция распределе- ния типа			Во	4,8	4,3	0,7	0,5	1,0	1,5	1,2
			В 1	—	2,5	—	—	+	+	+
		В 2	—	2,5	—	—	3,6	—	4,5	
		От	—	0,9	+	—	4,4	1,9	2,5	
		Пи	—	—	4,2	5,5	+	1,8	—	
		Ви	+	1,8	+	+	—	4,3	—	
		Ко	3,3	+	—	—	—	—	—	
		Ча	3,4	+	—	—	—	+	—	
			1,3	0,3	3,8	2,5	+	+	1,0	

Окончание табл. 1.

Показатель	В выборке	Могильник	21.VII	22.I	25.I	26.I	26.III	всего
Количество, экз.	37	Во	—	3	1	1	2	21
	55	В 1	—	2	2	—	2	34
	67	В 2	1	1	2	5	2	42
	69	От	1	8	1	1	1	40
	79	Пи	—	2	—	2	1	55
	19	Ви	2	—	1	—	1	14
	25	Ко	—	—	—	2	—	15
	152	Ча	15	1	5	3	2	91
		в типе	19	17	12	14	11	312
	Частотность, %	100	Во	—	8,1	+	+	5,4
100		В 1	—	3,6	3,6	—	3,6	
100		В 2	+	+	2,9	7,4	2,9	
100		От	+	11,5	+	+	+	
100		Пи	—	2,5	—	2,5	+	
100		Ви	10,5	—	+	—	+	
100		Ко	—	—	—	8	—	
100		Ча	9,8	+	3,2	1,9	1,3	
Тенденция распределения типа			2,5	3,2	1,2	2,4	1,6	
		Во	—	2,5	+	+	3,5	
		В 1	—	1,1	3	—	3,7	
		В 2	+	+	2,4	3	1,9	
		От	+	3,6	+	+	+	
		Пи	—	0,8	—	1	+	
		Ви	4,1	—	+	—	+	
		Ко	—	—	—	3,2	—	
		Ча	3,9	+	2,6	0,8	0,9	

* Здесь и далее: Во — Воронино, В 1 — Велемичи 1, В 2 — Велемичи 2, От — Отвержичи, Пи — Пирогов, Ви — Вишенки, Ко — Корчеватое, Ча — Чаплин.

Таблица 2. Сопоставление горшковидной посуды по типам, которые производились в нескольких общинах.

Показатель	В выборке	Могильник	6.XV	9.XIV	10.XIII	10.XIV	10.XV	10.XVI
Количество, экз.	69	Во	2	—	1	—	1	—
	94	В1	1	—	6	—	1	—
	110	В2	1	—	2	2	3	2
	93	От	1	—	—	1	1	—
	153	Пи	—	3	—	5	2	16
	42	Ви	—	—	—	—	1	—
	60	Ко	2	3	2	—	1	2
	47	Ча	—	—	—	1	—	4
		в типе	7	6	11	9	10	24
	Частность, %	100	Во	2,9	—	+	—	+
100		В1	+	—	6,4	—	+	—
100		В2	+	—	1,8	1,8	2,7	1,8
100		От	+	—	—	+	+	—
100		Пи	—	1,9	—	3,2	1,3	10,4
100		Ви	—	—	—	—	+	—
100		Ко	3,3	5,0	3,3	—	+	3,3
100		Ча	—	—	—	+	—	8,5
Норма, % Тенденция Распределения типа			0,8	0,8	1,4	0,6	0,5	3,0
		Во	3,7	—	+	—	+	—
		В1	+	—	4,6	—	+	—
		В2	+	—	1,2	3	5,4	0,6
		От	+	—	—	+	+	—
		Пи	—	2,2	—	5,2	2,6	3,5
		Ви	—	—	—	—	+	—
		Ко	4,3	5,8	2,2	—	+	1,1
	Ча	—	—	—	+	—	2,8	

Продолжение табл. 2.

Показатель	В выборке	Могильник	10.XVIII	21.XIII	21.XV	21.XVI	22.XIII	22.XIV
Количество, экз.	69	Во	—	3	—	—	3	—
	94	В1	—	1	2	—	4	—
	110	В2	—	1	4	1	1	—
	93	От	—	3	3	—	—	4
	153	Пи	4	1	—	2	2	4
	42	Ви	—	—	—	—	—	1
	60	Ко	1	—	—	2	—	2
	47	Ча	4	—	—	1	1	—
		в типе		9	9	9	6	11
Частность, %	100	Во	—	4,3	—	—	4,3	—
	100	В1	—	+	2,1	—	4,2	—
	100	В2	—	+	3,6	+	+	—
	100	От	—	3,3	3,2	—	—	4,3
	100	Пи	2,6	+	—	2,1	1,3	2,6
	100	Ви	—	—	—	—	—	+
	100	Ко	+	—	—	3,3	—	3,3
	100	Ча	8,5	—	—	+	+	—
	100		1,4	0,9	1,1	0,6	1,2	1,2
Норма, % Тенденция распределения типа		Во	—	4,7	—	—	3,5	—
		В1	—	+	1,9	—	3,5	—
		В2	—	+	3,2	+	+	—
		От	—	3,3	2,9	—	—	3,4
		Пи	1,8	+	—	3,1	1,0	2,1
		Ви	—	—	—	—	—	+
		Ко	+	—	—	4,9	—	2,5
		Ча	6,2	—	—	+	+	—

Продолжение табл. 2.

Показатель	В выборке	Могильник	22.XVI	22.XVIII	25.XIII	25.XV	25.XVI	26.XIII
Количество, экз.	69	Во	—	—	6	1	1	5
	94	В1	—	—	4	3	1	8
	110	В2	—	—	7	4	—	9
	93	От	1	—	2	2	2	4
	153	Пи	3	1	—	1	16	3
	42	Ви	1	3	—	—	1	—
	60	Ко	2	3	1	1	3	1
	47	Ча	6	1	—	—	1	—
		в типе		13	8	20	12	25
Частность, %	100	Во	—	—	8,7	+	+	7,2
	100	В1	—	—	4,2	3,2	+	8,5
	100	В2	—	—	6,3	3,6	—	8,2
	100	От	+	—	2,1	2,1	2,1	4,3
	100	Пи	2,2	+	—	+	10,4	1,9
	100	Ви	+	7,1	—	—	+	—
	100	Ко	3,3	5	+	+	5	+
	100	Ча	12,7	+	—	—	+	—
	100		2,2	1,5	2,7	1,1	2,2	3,7
Норма, % Тенденция распределения типа		Во	—	—	3,2	+	+	1,9
		В1	—	—	1,6	2,9	+	2,3
		В2	—	—	2,5	3,2	—	2,2
		От	+	—	0,7	1,9	0,9	1,1
		Пи	1	+	—	+	4,8	0,5
		Ви	+	4,7	—	—	+	—
		Ко	1,4	3,3	+	+	2,3	+
		Ча	5,6	+	—	—	+	—

Продолжение табл. 2.

Показатель	В выборке	Могильник	26.XIV	26.XV	26.XVI	26.XVIII	29.XV	30.XIII
Количество, экз.	69	Во	—	8	2	—	2	2
	94	В1	1	7	—	—	2	—
	110	В2	2	10	3	—	—	1
	93	От	8	6	5	—	—	3
	153	Пи	9	4	13	1	—	—
	42	Ви	1	3	4	2	—	—
	60	Ко	2	4	8	2	—	1
	47	Ча	—	—	7	—	—	1
Частность, %	в типе		23	42	42	5	4	8
	100	Во	—	11,6	2,9	—	2,9	2,9
	100	В1	+	7,4	—	—	2,1	—
	100	В2	1,8	9,1	2,7	—	—	+
	100	От	8,6	6,4	5,3	—	—	3,2
	100	Пи	5,9	2,6	8,5	+	—	—
	100	Ви	+	7,1	9,5	4,7	—	—
	100	Ко	3,3	6,6	13,3	3,3	—	+
Норма, % Тенденция распре- деления типа	100	Ча	—	—	14,9	—	—	+
			2,4	6,3	7,1	1,0	0,6	0,7
		Во	—	1,8	0,4	—	4,6	3,8
		В1	+	1,1	—	—	3,4	—
		В2	0,7	1,4	0,3	—	—	+
		От	3,6	1	0,7	—	—	4,2
		Пи	2,4	0,5	1,2	+	—	—
		Ви	+	1,1	1,3	4,7	—	—
	Ко	1,3	1,0	1,6	3,3	—	+	
	Ча	—	—	2,0	—	—	+	

Продолжение табл. 2.

Показатель	В выборке	Могильник	30.XV	34.XIII	37.XIII	37.XV	38.XIII	38.XIV
Количество, экз.	69	Во	—	—	1	7	5	—
	94	В1	1	4	3	3	4	1
	110	В2	2	2	4	—	6	—
	93	От	—	—	1	1	3	6
	153	Пи	—	—	—	1	2	4
	42	Ви	—	—	—	—	1	1
	60	Ко	2	—	—	—	—	1
	47	Ча	—	—	—	—	—	—
Частность, %	в типе		5	6	9	12	21	13
	100	Во	—	—	+	10,1	7,2	—
	100	В1	+	4,2	3,2	3,2	4,2	+
	100	В2	1,8	1,8	3,6	—	5,4	—
	100	От	—	—	+	+	3,2	5,4
	100	Пи	—	—	—	+	1,3	2,6
	100	Ви	—	—	—	—	+	+
	100	Ко	3,3	—	—	—	—	+
Норма, % Тенденция распре- деления типа	100	Ча	—	—	—	—	—	—
			0,6	0,7	0,8	1,7	2,6	1,0
		Во	—	—	+	6,0	2,7	—
		В1	+	6	3,7	2,0	1,6	+
		В2	2,8	2	4,3	—	2,0	—
		От	—	—	+	+	1,2	5,4
		Пи	—	—	—	+	0,5	2,6
		Ви	—	—	—	—	+	+
	Ко	5,2	—	—	—	—	+	
	Ча	—	—	—	—	—	—	

Окончание табл. 2.

Показатель	В выборке	Могильник	38.XV	38.XVI	42.XIV		
Количество, экз.	69	Во	4	—	—	54	
	94	В1	4	—	2	63	
	110	В2	3	—	3	73	
	93	От	2	5	2	66	
	153	Пи	1	7	1	106	
	42	Ви	—	3	—	22	
	60	Ко	—	2	—	48	
	47	Ча	—	—	—	27	
		в типе		14	17	8	459
	Частность, %	100	Во	5,8	—	—	
100		В1	4,2	—	2,1		
100		В2	2,7	—	2,7		
100		От	2,1	5,3	2,1		
100		Пи	+	4,5	+		
100		Ви	—	7,1	—		
100		Ко	—	3,3	—		
100		Ча	—	—	—		
Норма, % Тенденция распределе- ния типа		Во	1,8	2,5	0,6		
		В1	3,2	—	—		
		В2	2,3	—	3,5		
		От	1,5	—	4,5		
		Пи	1,1	2,0	3,5		
		Ви	+	1,7	+		
		Вн	—	3,0	—		
		Ко	—	1,3	—		
	Ча	—	—	—			

Таблица 3. Пути распространения некоторых типов посуды мисковидных пропорций.

Типы посуды	Начальный пункт произ- водства	Вторичный пункт производства	Попадание посуды в результате обмена / торговли
2.I	Велемичи 1	Велемичи 2, Пирогов, Чаплин	Отвержичи, Вишенки
21.III	Велемичи 1	Велемичи 2, Чаплин	Воронино
1.III	Велемичи 2	Чаплин	Велемичи 1
13.I	Отвержичи	Чаплин	Пирогов
22.III	Отвержичи	Велемичи 1, Чаплин	Пирогов, Корчеватое
1.I	Пирогов	Воронино, Отвержичи	Велемичи 1, Велемичи 2, Чаплин
5.I	Пирогов	Воронино, Велемичи 1, Велемичи 2	Отвержичи, Вишенки, Корчеватое, Чаплин
21.I	Пирогов	Велемичи 2, Отвержичи	Воронино, Корчеватое, Чаплин
9. I	Корчеватое	Отвержичи, Пирогов, Чаплин	Воронино, Велемичи 1, Вишенки
5.VII	Чаплин	Пирогов	Воронино, Вишенки, Корчеватое

Таблица 4. Пути распространения некоторых типов посуды горшковидных пропорций.

Типы по- суды	Начальный пункт производства	Вторичный пункт производства	Попадание типов посуды в результате обмен- на / торговли
37.XV	Воронино	Велемичи 1	Отвержичи, Пирогов
10. XIII	Велемичи 1	Велемичи 2, Корчеватое	Воронино
34. XIII	Велемичи 1	Велемичи 2	
10.XV	Велемичи 2	Пирогов	Воронино, Велемичи 1, Отвержичи, Вишенки, Корчеватое
26.XIV	Отвержичи	Пирогов, Корчеватое	Велемичи 1, Велемичи 2, Вишенки
38. XIV	Отвержичи	Пирогов	Велемичи 1, Вишенки, Корчеватое
10.XIV	Пирогов	Велемичи 2	Отвержичи, Чаплин
25. XVI	Пирогов	Отвержичи, Корчеватое	Воронино, Велемичи 1, Вишенки, Чаплин
38. XVI	Вишенки	Отвержичи, Пирогов, Корчеватое	
9. XIV	Корчеватое	Пирогов	
21.XVI	Корчеватое	Пирогов	Велемичи 2, Чаплин
30.XV	Корчеватое	Велемичи 2	Велемичи 1
10.XVIII	Чаплин	Пирогов	Корчеватое
22.XVI	Чаплин	Корчеватое, Пирогов	Отвержичи, Вишенки

ЗАРУБИНЕЦЬКІ ТІЛОСПАЛЕННЯ МОГИЛЬНИКА ДІДІВ ШПИЛЬ

Стаття присвячена введенню до наукового обігу матеріалів могильника в урочищі Дідів Шпиль (поблизу с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл.). Могильник досліджувався експедицією Інституту археології під керівництвом Є.В. Максимова за участі автора публікації в 1971—1975 рр. До зарубинецької культури належать 14 тілоспалень з інвентарем, кілька безінвентарних тілоспалень та кенотаф. За знахідками фібул, гончарної чаші та типологією ліпного посуду їх можна датувати I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Цей неординарний могильник був виявлений у 1971 р. в урочищі Дідів Шпиль (поблизу с. Бучак Канівського району Черкаської області) під час дослідження зарубинецького поселення Бабина Гора. Обидві пам'ятки розташовані поряд на узвишсях правого берега р. Дніпро і разом складають єдиний та унікальний зарубинецький комплекс на Середньому Подніпров'ї.

Урочище Дідів Шпиль — пагорб, видовжений по лінії південний схід — північний захід, паралельно руслу ріки. Він має стрімкі південний та західний схили та більш похилі північний і східний. Вершина пагорба досить рівна, розмірами приблизно 200 × 20 м. На час дослідження (1971—1975 рр.) схили пагорба були ескарповані бульдозером під лісопосадку, що призвело до руйнування багатьох поховань і значно утруднювало розкопки. Нині територія пам'ятки повністю вкрита лісом, а підніжжя її частково поховане під шаром намитого піску.

Могильник Дідів Шпиль досліджувався протягом 1971—1975 рр. Канівською археологічною експедицією Інституту археології під керівництвом Є.В. Максимова та за безпосередньої участі автора цієї публікації [Максимов и др., 1972/16; 1973/19; 1974/24; 1975/24]. Узагальнена інформація про пам'ятку наведена Є.В. Максимовим у монографії «Зарубинецкая культура на территории УССР» [Максимов, 1982, с. 103—109]. За час розкопок на Дідовому Шпилі на площі 3600 м² виявлено 52 поховання, які належать до кількох археологічних періодів та культур, а саме: два поховання епохи бронзи [Лысенко, 2003, с. 60—71], одне поховання (склеп) скіфського часу, чотири поховання черняхівської культури, які супроводжувалися відповідним інвентарем. Р.В. Терпиловський та О.В. Петраускас віднесли до черняхівських також ряд безінвентарних тілоспалень та тілопокладень, аргументуючи це їх топографічним розташуван-

ням на пам'ятці та спорідненістю ритуальних традицій [Терпиловський, Петраускас, 2005, с. 62—64]. На думку О.П. Моці, кілька труполокладень із західною орієнтацією у східній частині могильника належали до давньоруського часу. Переважна кількість поховань на могильнику була залишена носіями зарубинецької культури — це 14 інвентарних тілоспалень, кілька безінвентарних тілоспалень та кенотаф. Зарубинецьким часом датуються і більшість інвентарних тілопокладень пізньоскіфського типу.

Зарубинецькі поховання — тілоспалення, про які йдеться у статті, сконцентровані на східному схилі, обернутому до ріки, тобто в центральній частині могильника (рис. 1). Здійснювались вони в прямокутних або овальних в плані ямах на глибині 0,3—0,6 м від рівня сучасної поверхні¹, переважно в передматериковому шарі. Могили довгою віссю орієнтовані по лінії ПдЗ—ПнС, тобто перпендикулярно до річища Дніпра. У тих випадках, коли контури ям простежити не вдалося, орієнтація визначається місцезнаходженням кальцинованих кісток та поховального інвентаря. Поховальний інвентар (посуд) переважно знаходився в східній частині ями, а кістки — в центральній та західній. У шести випадках в похованнях знайдені кістки домашніх тварин (рештки жертвовної їжі) — молодих особин великої рогатої худоби та свині [Циндровська, 1994, с. 97].

Зарубинецькі інвентарні тілоспалення належать до ямних (10), урнових (3) та змішаних (1) типів (рис. 2).

Поховання № 1 — ямне. Виявлене на східному схилі пагорба. Могильна яма овальної форми, глибиною 0,35—0,50 м, розмірами приблизно 1,5 × 0,8 м орієнтована по лінії С—З. В східній частині знаходилися чорнолощені горщик (зруйнований бульдозером при прокладанні терас) та кухоль з ручкою. Західніше лежала купка кальцинованих кісток, бронзові фібула та шпилька.

Інвентар:

1. Горщик (верхня частина не збереглася) округлобокий. Поверхня підлощена, чорного ко-

¹ Далі в тексті всі глибини наведені від рівня сучасної поверхні.

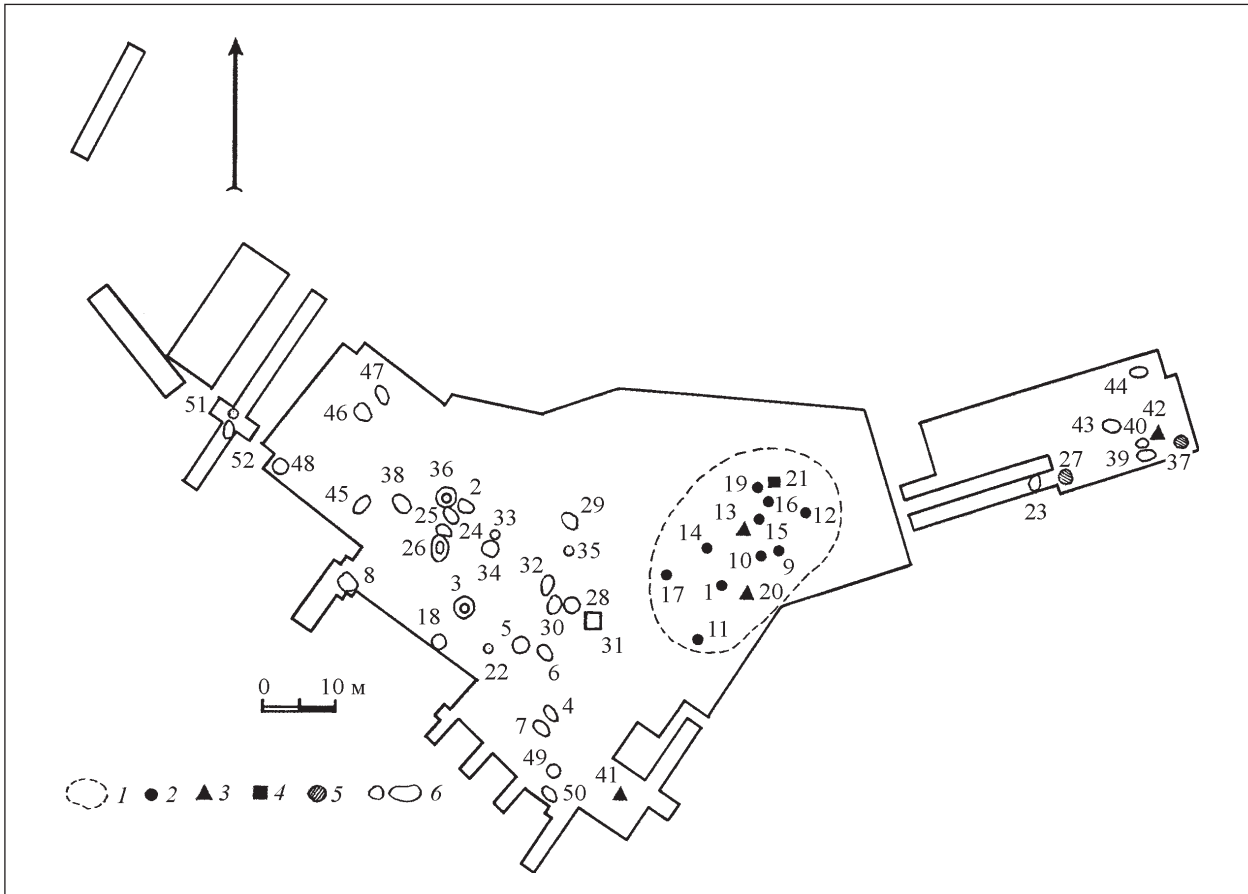

Рис. 1. План могильника Дідів Шпиль: 1 — концентрація зарубинецьких тілоспалень; 2 — ямні та змішані інвентарні тілоспалення; 3 — урнові тілоспалення; 4 — кенотаф; 5 — безінвентарні тілоспалення; 6 — інші поховання

льору. Якість виготовлення середня. Висота частини, що збереглася — 13 см, діаметр верхньої частини приблизно 13 см, діаметр дна — 8 см.

2. Кухоль біконічної форми із заокругленим бочком. Вінця слабо виражені, трохи відігнуті назовні, край зрізаний. Ручка петельчаста. Поверхня лощена, чорного кольору. Якість виготовлення висока. Висота — 10 см, діаметр вінець — 9,5 см, діаметр дна — 5 см (рис. 3, 24).

3. Фібула бронзова зарубинецького типу із видовженим трикутним щитком. Щиток у верхній частині орнаментований горизонтальними лініями, а по краях — косими насічками. Фібула добре збереглася, лише щиток трохи зігнутий. Довжина фібули — 8,5 см, ширина щитка — 1,3 см (рис. 3, 2).

4. Шпилька бронзова із тонкого дроту із кільцевою голівкою не зовсім правильної форми, кінець загнутий у формі гачка. Загальна довжина — 24 см, діаметр кільця — 5,8 см (рис. 3, 4).

Поховання № 9 — ямне (рис. 3, 1). Могильна яма глибиною 0,3—0,4 м, розмірами 1,55 × 0,75 м, орієнтована по лінії С—З. Велика кількість кальцинованих кісток була зосереджена у західній частині, а поховальний інвентар — чорнолощені горщик, миска та кухоль — в східній частині могили. Горщик та миска лежали догори дном. Між

кістками та посудом знайдені дві кістки молоді домашньої свині — рештки жертвної їжі.

Інвентар:

1. Горщик (придонна частина знищена плугом, вінця деформовані) мав високо розташоване плече та заокруглений бочок. Вінця прямі, майже вертикальні. Лощення поверхні середньої якості, колір — плямистий (чорний та коричневий). Висота наявної частини — 11 см, діаметр вінець — 11 см.

2. Миска мала корпус конічної форми з виступаючим (профільованим) плечем і майже вертикальними вінцями та гранню зсередини. Поверхня заглажена, чорного кольору. Якість виготовлення висока. Висота миски — 7 см, діаметр вінець — 14,5 см, діаметр дна — 6 см (рис. 3, 15).

3. Кухоль біконічної форми із заокругленим бочком. Вінця прямі. Ручка відсутня. Лощіння середньої якості, простежуються сліди вертикального загладження. Поверхня плямиста — чорного та коричневого кольору. На денці багато відбитків зерен рослин. Висота кухля — 9,5 см, діаметр вінець — 7,5 см, діаметр дна — 5,5 см (рис. 3, 23).

Поховання № 10 — ямне. Могильна яма глибиною приблизно 0,3 м, розмірами 1,65 × 0,75 м,

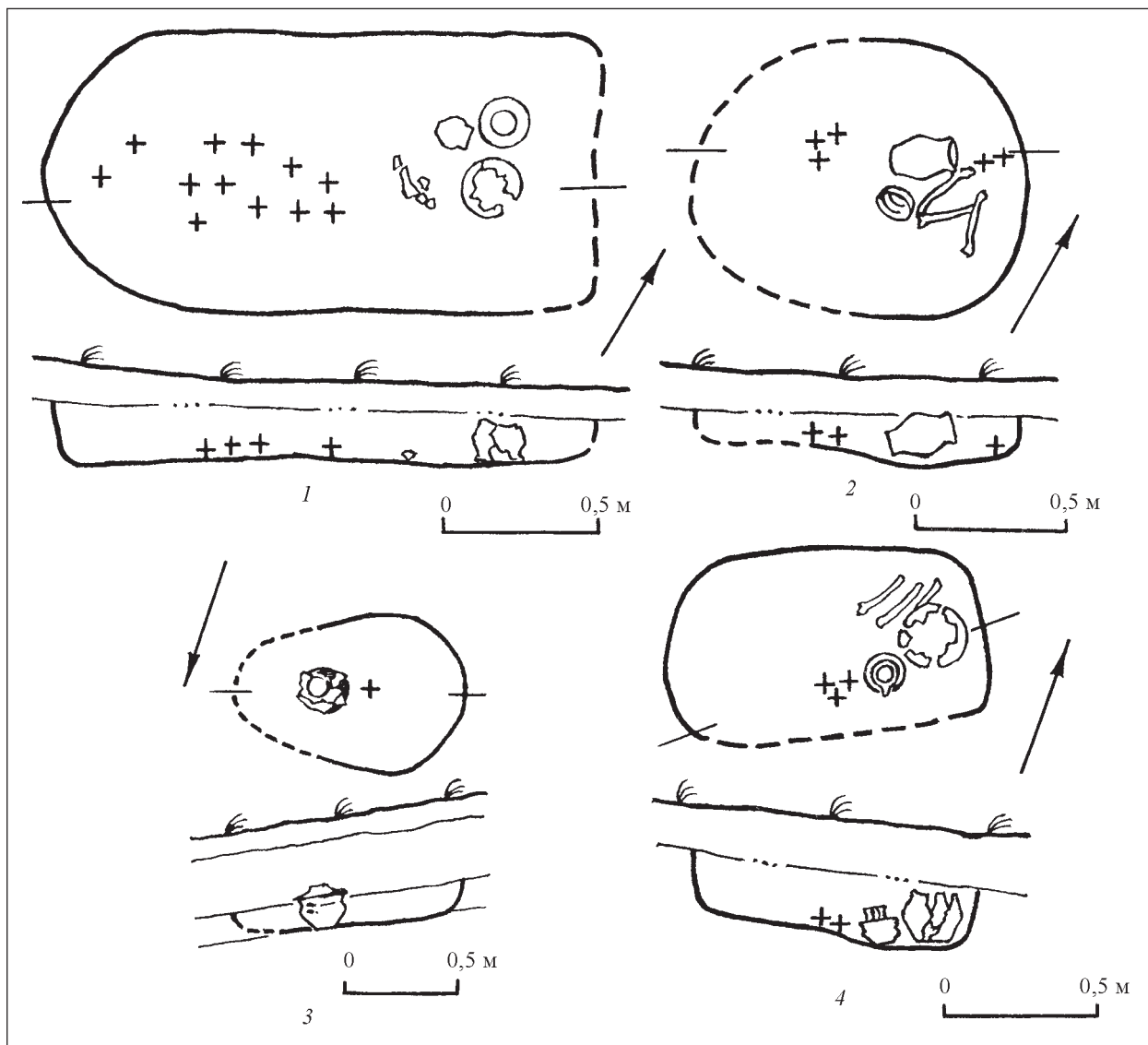

Рис. 2. Плани та розрізи поховань: 1 — поховання № 9; 2 — поховання № 14; 3 — поховання № 42; 4 — поховання № 15

орієнтована по лінії С—З. Незначна кількість кальцинованих кісток знаходилася в центральній частині могили, а в східній стояла чорнолощена миска.

Інвентар:

1. Миска конічної форми з виступаючим плечем. Вінця високі, майже вертикальні, з однією гранню всередині. Дно кільцеве, досить високе. Поверхня підлощена, чорного та коричневого кольору. Якість виготовлення середня. Висота миски — 8,5 см, діаметр вінець — 18,5 см, діаметр дна — 6 см, висота ніжки — 1,8 см (рис. 3, 9).

Поховання № 11 — ямне. Могильна яма глибиною 0,3—0,4 м, розмірами 1,5 × 0,75 м, орієнтована довгою віссю по лінії ПнС—ПдЗ. Скупчення кальцинованих кісток діаметром приблизно 40 см знаходилося в центрі могили. З північно-східного боку ями стояла чорнолощена миска, на якій лежала бронзова шпилька із

завитком на кінці. Ближче до центру знаходився чорнолощений горщик, поряд з яким лежали бронзові шпилька з кільцевидною голівкою і фібула. Ще одна фібула знайдена поряд з кальцинованими кістками.

Інвентар:

1. Миска на ніжці мала корпус конічної форми та виступаюче плече. Вінця трохи відігнуті назовні з двома чіткими гранями. Дно кільцеве, ніжка циліндричної форми. Якість виготовлення висока. Поверхня чорного кольору. Висота миски — 9 см, діаметр вінець — 19 см, діаметр дна — 7,5 см, висота ніжки — 2,2 см (рис. 3, 16).

2. Горщик, верхня частина якого була зрізана бульдозером, а нижня повністю розшарувалась. Форму і розміри реконструювати не вдалось.

3. Шпилька бронзова дротяна з круглою кільцевою голівкою, кінець розплющений і загнутий петлею у формі гачка. Загальна довжина — 20,5 см, діаметр кільця — 4,8—5,0 см (рис. 3, 3).

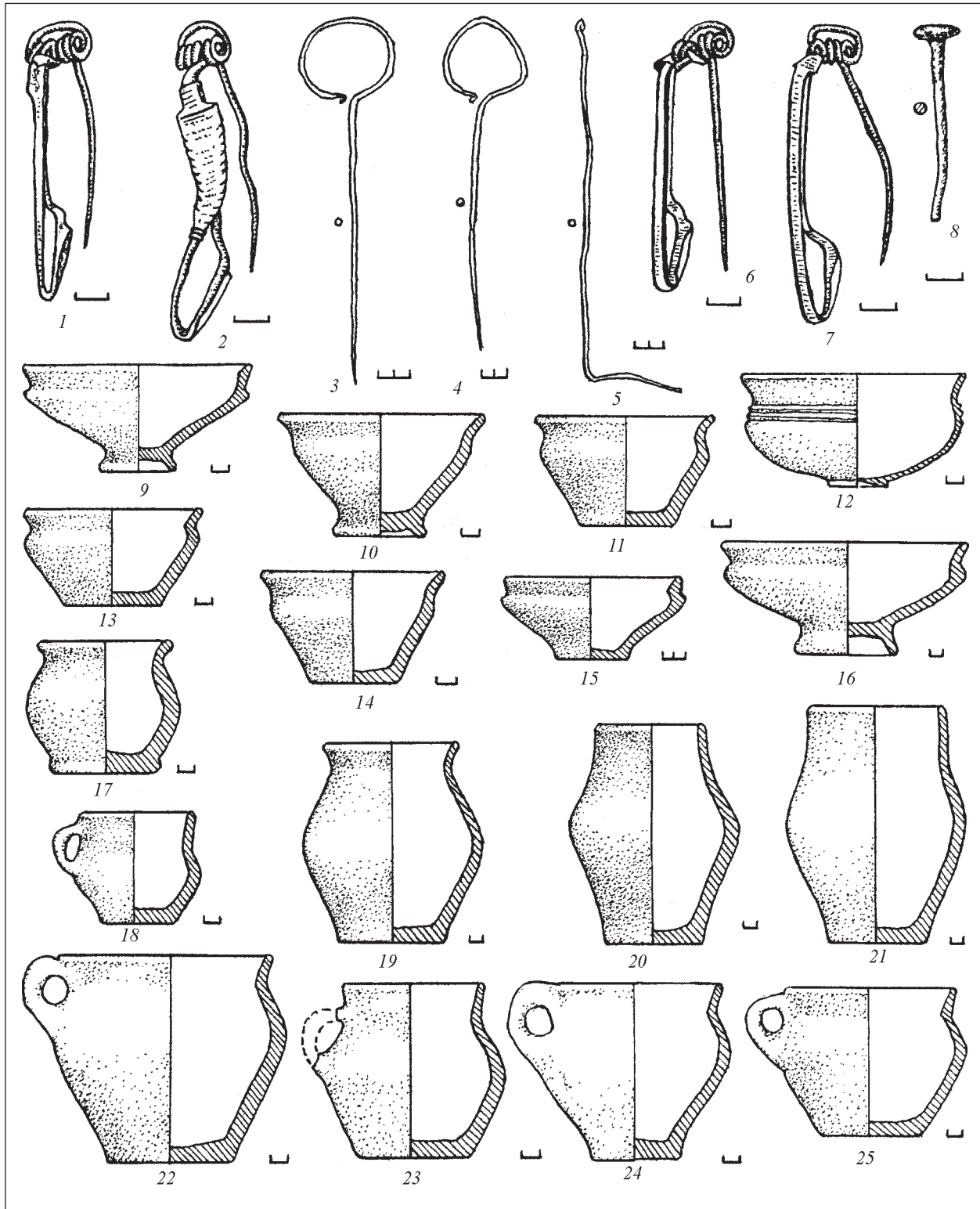

Рис. 3. Інвентар із зарубинецьких тілоспалень: 1, 8 — поховання № 17; 2, 4, 24 — поховання № 1; 3, 5, 6, 7, 16 — поховання № 11; 9 — поховання № 10; 10, 18 — поховання № 15; 11, 19 — поховання № 14; 12 — поховання № 16; 13, 25 — поховання № 13; 14, 20 — поховання № 20; 15, 23 — поховання № 9; 17 — поховання № 21; 21, 22 — поховання № 19

4. Шпилька бронзова дротяна, спочатку мала, вірогідно, кільцеву голівку (як і попередня), яка потім була розпрямлена, при цьому завиток-петелька на кінці залишився. Кінець голки зігнутий майже під прямим кутом. Загальна довжина предмета (у випрямленому стані) близько 33 см (рис. 3, 5).

5, 6. Фібули бронзові дротяні середньолатенської схеми причорноморського типу з вузькою спинкою. Довжина фібул 7,7—7,9 см, ширина спинки — 0,3 см (рис. 3, 6, 7).

Поховання № 12 — ямне. Могильна яма глибиною від 0,05 до 0,2 м розмірами 1,2 × 0,65 м орієнтована по лінії С—3. В східній частині мо-

гили (ближче до північної стінки) знаходилася чорнолощена миска (розчавлена), а в західній — незначна кількість кальцинованих кісточок.

Інвентар:

1. Миска (у фрагментах) мала прямі, ледь відігнуті вінця із загладеним ребром під ними. Дно невелике, плоске. Поверхня підлощена, коричнево-чорного кольору. Висота приблизно 9—10 см, діаметр дна — 7 см.

Поховання № 13 — урнове. Могильна яма глибиною 0,40—0,45 м мала овальну форму розмірами 0,7 × 0,5 м. Незначна кількість кальцинованих кісток знаходилась у чорнолощених місці та кухлі, які стояли поряд в центрі могили. У кухлі також містився уламок ребра тварини — залишки жертвовної їжі.

Інвентар:

1. Миска з конічною нижньою частиною тулуба і загладеним ребром на плечі. Вінця відігнуті назовні, з внутрішньої сторони оформлені ребром. Дно плоске. Поверхня заглажена, підлощена, колір чорний та світло-коричневий. Виготовлена акуратно. Висота миски — 5,5 см, діаметр вінець — 9,0 см, діаметр дна 5,5 см (рис. 3, 13).

2. Кухоль округлобокий з прямими, ледь відігнутими вінцями. Ручка петельчата, з «коліном». Поверхня лощена, чорного кольору. Виготовлений акуратно. Висота кухля — 8,5 см, діаметр вінець — 9 см, діаметр дна — 5 см (рис. 3, 25).

Поховання № 14 — ямне (рис. 2, 2). Могильна яма овальної форми, глибиною 0,2—0,25 м, розмірами 1,0 × 0,8 м. У східній частині ями знаходилися ліпні (кухонні) горщик, що лежав на боці, та миска. Поряд з ними знайдено три ребра домашнього бика. Кальциновані кісточочки містилися в західній частині могили, ближче до центру.

Інвентар:

1. Горщик біконічної форми з відігнутими назовні вінцями. Виготовлений акуратно. Колір сіро-коричневий. Висота горщика — 16 см, діаметр вінець — 10,5 см, діаметр дна — 8,5 см (рис. 3, 19).

2. Миска з корпусом конічної форми і ледь вираженими плечиками. Вінця трохи відігнуті назовні, край зрізаний. Дно широке. Посудина виготовлена недбало, із грубої глини. Колір — сіро-коричневий. Висота миски — 6,5 см, діаметр вінець — 9,5 см, діаметр дна — 5 см (рис. 3, 11).

Поховання № 15 — ямне (рис. 2, 4). Могильна яма овальної форми, глибиною 0,30—0,35 м, розміром 0,95 × 0,5 м, орієнтована по лінії С—З. У східній частині могили знаходилися ліпний (кухонний) горщик, верхня частина якого була зруйнована, а нижня — розшарувалася, та чор-

нолощена миска, в якій лежав маленький чорнолощений кухлик. Біля горщика знайдено три ребра домашнього бика. Кальциновані кістки виявлені в центрі ями.

Інвентар:

1. Горщик (кілька фрагментів тулуба) мав біконічну форму із заокругленим ребром. В глині наявні домішки шамоту та жорстви. Поверхня заглажена, червонувато-коричневого кольору. Форму та розміри встановити неможливо. Товщина стінок приблизно 5—6 мм.

2. Миска майже конічної форми, плече слабо виражене. Вінця відігнуті. Дно на невисокій кільцевій ніжці. Поверхня заглажена, підлощена, чорного кольору. Якість виготовлення нижче середньої. Висота миски — 7,5 м, діаметр вінець — 11 см, діаметр дна — 5 см (рис. 3, 10).

3. Кухлик округлобокий з високими прямими вінцями. Ручка петельчата. Поверхня підлощена, чорного кольору. В глині простежуються рослинні домішки. Висота кухля — 7 см, діаметр вінець — 6 см, діаметр дна — 4 см (рис. 3, 18).

Поховання № 16 — ямне. Могильна яма глибиною 0,4 м, розмірами 1,3 × 0,65 м, орієнтована по лінії С—З. Біля східної стінки могили знаходилася купка кальцинованих кісток, поряд з якими лежала на боці сіроглиняна гончарна чаша. В центрі могили знайдено два ребра домашнього бика.

Інвентар:

1. Чаша гончарна (античного походження) сіроглиняна, тонкостінна. Тулуб округлий з плавно відігнутими назовні вінцями. На плечиках — дві горизонтальні врізні лінії. Дно кільцеве, невисоке. На поверхні в деяких місцях збереглися залишки покриття чорного кольору. Висота чаші — 6,3 см, діаметр вінець — 12,2 см, діаметр дна — 3,2 см (рис. 3, 12).

Поховання № 17 — ямне. Дуже зруйноване бульдозером, внаслідок чого контури ями виявити не вдалося. На глибині 0,55 м знайдена фрагментована чорнолощена мисочка. На захід від неї виявлено невелику кількість кальцинованих кісток, а на північ — кістки тварин. На південний захід від миски на відстані понад 1 м знайдені бронзові фібула та верхня частина шпильки.

Інвентар:

1. Миска — верхня частина тулуба зруйнована, нижня конічної форми. Дно на високій кільцевій ніжці. Колір чорний, лошіння якісне. Висота частини, що збереглась — 6,5 см, верхній діаметр — 14 см, діаметр дна (ніжки) — 5,5 см, висота — 1,5 см.

2. Фібула бронзова дротяна, середньолатенської схеми, причорноморського типу. Довжина 7,8 см (рис. 3, 1).

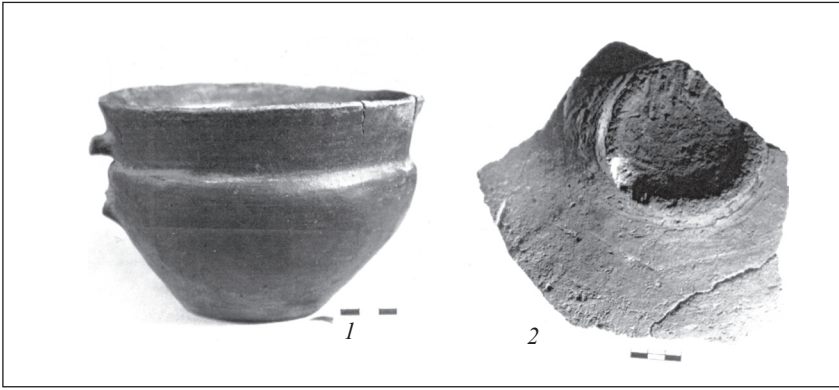

Рис. 4. Інвентар поховання № 42

3. Шпилька бронзова, дротяна (верхня частина) з пласкою цвяхоподібною голівкою. Довжина фрагменту — 5,5 см, діаметр голівки — 1,1 см (рис. 3, 8).

Поховання № 19 — ямне. Контури могили не простежені, дно зафіксоване на глибині 0,40—0,45 м. На дні виявлені кухонний горщик і чорнолощений кухоль з ручкою, на північний захід від яких знаходились дві купки кальцинованих кісток.

Інвентар:

1. Горщик ліпний, кухонний, слабoproфільований, бочок заокруглений, горло циліндричної форми, вінця прямі. Поверхня заглажена, сірого кольору. Висота — 19,5 см, діаметр вінець — 12 см, діаметр дна — 8,5 см (рис. 3, 22).

2. Кухоль з високим плечем, відігнутими назовні вінцями. Ручка маленька. Поверхня підлощена, коричневого кольору з чорними плямами. Висота кухля — 10,5 см, діаметр вінець — 11,5 см, діаметр дна — 7 см (рис. 3, 22).

Поховання № 20 — змішаного типу. Могильна яма глибиною 0,20—0,25 м, розмірами 1,4 × 0,75 м мала прямокутну форму і орієнтацію по лінії С—3. У центрі могили стояли підлощені горщик та груболіпна мисочка. Поряд з горщиком знайдені дві залізні фібули. Велика кількість кальцинованих кісток знаходилася як в посудинах, так і навколо них на дні ями.

Інвентар:

1. Горщик біконічної форми з прямими вінцями. Дно широке, з невеликою закраїною. Поверхня заглажена, коричнево-чорного кольору. Висота — 17,5 см, діаметр вінець — 9 см, діаметр дна — 8 см (рис. 3, 20).

2. Миска асиметричної форми. Вінця відігнуті, плече має ребро, нижня частина — конічна. Виготовлена недбало, із грубої глини, якість низька. Колір поверхні червонувато-коричневий. Висота — 6,5 см, діаметр вінець — 9,5 см, діаметр дна — 5,5 см (рис. 3, 14).

3, 4. Фібули залізні дротяні, середньолатенської схеми. Дуже погано збереглися. Довжина приблизно 6—7 см.

Поховання № 41 — урнове. Знаходилося на південному схилі могильника, окремо від основної концентрації зарубинецьких тілоспалень. Контури могильної ями не простежені, дно зафіксоване на глибині 0,25 м. На дні знаходився горщик, заповнений кальцинованими кістками. Верхня частина посудини була зрізана бульдозером.

Інвентар:

1. Горщик ліпний, округлобокий, досить великих розмірів. Дно трохи вдавнене. Поверхня підлощена, коричневого кольору. Формовочна маса містить домішку дрібної жорстви та піску. Висота частини, яка збереглася, — 15 см, діаметр — 23 см, діаметр дна — 10 см.

Поховання № 42 — урнове (рис. 2, 3). Знаходилося на східному схилі пагорба, але на значній відстані від основної групи тілоспалень. Могильна яма овальної форми мала глибину 0,45 м, розміри 0,95 × 0,6 м, орієнтована по лінії С—3. Урна — чорнолощений кухоль, заповнений кальцинованими кістками, — знаходилася в східній частині могили і була накрита уламками товстостінної покривки.

Інвентар:

1. Кухоль (з відламанною ручкою) досить великого розміру, з високими прямими вінцями, що чітко відділяються від високого плеча. Невелика ручка з'єднувала середину вінець з верхньою частиною тулуба. Поверхня лощена, чорного кольору. Якість виготовлення висока. Висота кухля — 12,5 см, діаметр вінець — 17 см, висота вінець — 6 см, діаметр дна — 8 см (рис. 4, 1).

2. Покривка (фрагмент) мала форму широкого плаского конуса із слабо вираженим кільцевим виступом-ручкою. Виготовлена з грубого глиняного тіста. Колір коричневий (рис. 4, 2).

На могильнику в центральній частині східного схилу — зоні локалізації зарубинецьких тілоспалень — знайдене поховання, яке можна трактувати як кенотаф, тобто меморіальне заховання. Визначальна особливість кенотафів — це відсутність людських кісток при наявності поховального інвентаря.

Поховання № 21 — кенотаф. Контури могильної ями не простежені. Ліпний кухонний горщик знайдено на глибині 0,2—0,3 м.

Інвентар:

1. Горщик округлобокий, асиметричний. Вінця відігнуті назовні, дно широке, має невеличку закраїну. Глина містила дрібні домішки, колір поверхні червонувато-коричневий. Висота — 7 см, діаметр вінця — 7 см, діаметр дна — 6 см (рис. 3, 17).

На Дідовому Шпилі було виявлено п'ять безінвентарних тілоспалень. Три з них (№ 22, 33, 51) Р.В. Терпиловським та О.В. Петраускасом описані та інтерпретовані як черняхівські [Терпиловський, Петраускас, 2005, с. 63—66]. Виходячи з цього, наводимо опис решти двох поховань.

Поховання № 27 — ямне. Розташоване в нижній частині східного схилу. Контури могильної ями не простежені. Купка кальцинованих кісток зафіксована на глибині 0,45 м.

Поховання № 37 — ямне. Знаходилося також в нижній частині східного схилу. Контури могили не простежені. Перепалені кістки, серед яких вирізнялися кістки черепа, виявлені на глибині 0,2 м.

Отже, виходячи з топографії могильника, робимо висновок, що власне зарубинецькі тілоспалення, які супроводжувалися поховальним інвентарем, локалізуються в центральній частині східного схилу пагорба. Поховання, розташовані в нижній частині східного схилу, являють собою різноманітну за обрядом групу. Крім двох безінвентарних та одного урнового зарубинецьких тілоспалень, тут знайдено п'ять тілопокладень (№ 23, 39, 40, 43, 44). Останні, скоріш за все, належали представникам пізньоскіфського населення з нижньодніпровських городищ і датуються I ст. н. е., тобто зарубинецьким часом. Ще дев'ять аналогічних тілопокладень розташовані на західній та південній околицях могильника. Ряд тілопокладень, зокрема з так званими ритуально зруйнованими кістяками, які Є.В. Максимов відносив до зарубинецьких [Максимов, 1982, с. 109], Р.В. Терпиловський та О.В. Петраускас інтерпретують як черняхівські [Терпиловський, Петраускас, 2005, с. 63—64].

Поховальний інвентар із розглянутих захованень представлений насамперед керамічним посудом (26 екземплярів, 8 з яких фрагментовані), металевими фібулами (6 екземплярів) та шпильками (4 екземпляри). За технологією виготовлення більшість кераміки (18 екземплярів) належать до чорнолощених, тобто столових, посудин, 7 — грубі кухонні і одна — гончарний. Половина столового посуду має досить високу якість лощіння та випалу, поверхня решти —

підлощена, бурого та плямистого забарвлення. Частина кухонних посудин (1 горщик та 2 миски) зроблена настільки недбало, що доречно припущення про виготовлення їх спеціально для поховальних потреб.

За типологією посуд поділяється на горщики — 9 екземплярів, з яких лише 4 цілої форми; миски — 7 цілих і 2 фрагментовані; кухлі — 6 екземплярів; покришку (фрагментована) і чашу. Всі горщики мають біконічну форму з плечем, розташованим приблизно на середині висоти. У двох вінця відігнуті назовні, у решти двох — прямі, високі. Поверхня трьох заглажена і підлощена, сіро-коричневого та чорно-коричневого кольору. Висота — до 20 сантиметрів. Четвертий — найменший за розміром (поховання № 21) — асиметричний, сформований недбало з глини, що містить грубі домішки.

Шість із знайдених мисок мають ознаки, притаманні для столового посуду: лощену або ретельно заглажену поверхню чорного чи плямистого (чорно-коричневого) кольору. Три з них мали кільцеву ніжку циліндричної форми, у інших дно плоске. Три миски мають гостре плече, розташоване приблизно на 2/3 висоти, трохи відігнуті назовні вінця із внутрішньою гранню. У решти форма тулуба близька до конічної з відігнутими назовні вінцями. Тобто, такі миски характерні для середньодніпровських зарубинецьких пам'яток і відносяться до 2 та 3 групи за типологією Є.В. Максимова [1972, с. 88] та датуються I ст. до н. е. Ще дві із знайдених мисок були недбало виготовлені, грубі, мали слабвиражені плече та вінця. Скоріш за все, вони призначались спеціально для поховання.

Всі шість кухлів із зарубинецьких тілоспалень характеризуються досить високою якістю виготовлення та обробки поверхні. Вони, хоча і різних розмірів, мають округлобоку форму тулуба та прямі (3 екземпляри) або трохи відігнуті назовні (3 екземпляри) вінця. У них були петельчаті ручки, які починалися від краю або нижче краю вінця і закінчувалися в районі плеча посудини. За типологією Є.В. Максимова кухлі відносяться до групи 2 та 3, варіант А [1972, с. 89].

Унікальною для зарубинецької культури є знахідка цілої сіроглининої гончарної чаші античного походження (поховання № 16). Подібні посудини відомі на пам'ятках Північного Причорномор'я та на нижньодніпровських городищах і датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е. [Вязьмітіна, 1962, рис. 76, 17].

Із зарубинецьких тілоспалень походять 6 фібул — 4 бронзові та 2 залізні. Всі вони середньолатенської схеми: 5 — дротяних причорноморського типу і одна — зарубинецького, з щитком у формі видовженого трикутника. В

двох випадках у похованнях знаходилося по одній фібулі (зарубинецького та причорноморського типу), а в двох — по дві (2 бронзові та 2 залізні причорноморського типу). Фібули причорноморського типу датуються загалом I ст. до н. е., фібула зарубинецького типу — останньою третиною I ст. до н. е.

В складі поховального інвентаря описаних поховань виявлено чотири бронзові шпильки. Три з них мали кільцеподібну голівку зі сплюсненим та загнутим петлею кінцем. Голівка ще однієї — плоска цвяхоподібна. Всі знайдені шпильки були виготовлені з тонкого круглого в перетині дроту. Аналогічні вироби відомі на зарубинецьких пам'ятках Середнього Подніпров'я та Прип'ятського Полісся і датуються в цілому I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Наведена дата підтверджується і знахідкою гончарної сіроглинної чаші (поховання № 16), аналогії якій походять з городища Золота Балка з матеріалами саме I ст. до н. е. — I ст. н. е. [Вязьмітіна, 1962, рис. 76, 17].

Таким чином, виходячи з отриманого матеріалу, зокрема фібул, гончарної чаші, а також враховуючи типологію керамічного посуду, серед якого не зафіксовані як ранні, так і пізні форми, можна стверджувати, що зарубинецькі тілоспалення з Дідового Шпиля датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Література

Амброз А.К. Фібулы юга Европейской части СССР. — САИ. — 1966. — Вып. Д 1 — 30.
Вязьмітіна М.І. Золота Балка. — К., 1962.

Лысенко С.Д. Могильник эпохи бронзы в урочищах Бабина Гора и Дедов Шпиль у с. Бучак под Каневом // *Vita Antiqua*. — 2003. — № 5—6. — С. 60—71.

Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры — К., 1972.

Максимов Е.В. Зарубинецкая культура. — К., 1982.

Максимов Е.В., Петровская Е.А., Попудренко М.А., Терпиловский Р.В., Цыдровская Л.А., Бондарь Н.Н. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции / НА ІА НАН України. — № 1975/24.

Максимов Е.В., Петровская Е.А., Терпиловский Р.В., Цыдровская Л.А. Отчет о раскопках Каневской экспедиции в 1973 г. / НА ІА НАН України. — № 1973/19.

Максимов Е.В., Петрашенко В.А., Погорельый В.Н., Терпиловский Р.В., Цыдровская Л.А. Отчет о работах Каневской зарубинецкой экспедиции ИА АН УССР в 1974 г. / НА ІА НАН України. — № 1974/24.

Терпиловский Р.В., Петраускас О.В. Черняхівські поховання могильника Дідів Шпиль на Канівщині // *Археологія*. — 2005. — № 1. — С. 58—69.

Цыдровська Л.О. Жертовні тварини в поховальному обряді зарубинецької культури // *Археологія*. — 1994. — № 3. — С. 95—98.

L.O. Tsyndrovskya

ZARUBYNTSI CREMATIONS OF DIDIV SHPYL CEMETERY

The article is dedicated to the introducing to the scientific circulation the materials about the cemetery in Didiv Shpyl site (near the Buchak, Kaniv district, Cherkassy region). The cemetery was researched by the expedition led by E.V. Maksymov with the participation of the publication's author in 1971—1975. Zarubyntsi culture materials of this site includes 14 cremations with the inventory, several cremations without the inventory and a gravestone. Judging by the founded fibulas, pottery bowl and by the pottery typology they can be dated 1st cent. BC — 1st cent. AD.

Н.С. Абашина,
О.В. Петраускас, А.В. Петраускас

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ ОБУХІВ-3 У 2007—2008 рр.

Стаття присвячена підсумкам досліджень 2007—2008 рр. Нові матеріали дали змогу визначити тип пам'ятки, її хронологію та місце серед старожитностей Київщини.

Пам'ятка Обухів-3 знаходиться за 2 км на південь від центру м. Обухів Київської обл., у витоках балки, по дну якої протікає струмок Нетека (лв. пр. Красної — пр. пр. Дніпра). На лівому схилі, ближче до витоків балки розташовані поселення (Обухів-1) та могильник (Обухів-1а) черняхівської культури.

Переважна більшість знахідок з території археологічної пам'ятки Обухів-3 належить до київської культури. Вони зафіксовані на правому та лівому боці балки (рис. 1). Окремі знахідки пов'язані з добою бронзи — раннього залізного віку (II—I тис. до н. е.) та давньоруського часу (XII—XIII ст.).

Пам'ятка Обухів-3 відкрита Н.С. Абашиною у 1972 р. У 1972 та 1974 рр. експедицією Київського педінституту ім. М. Горького (зараз Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова) досліджено залишки двох відкритих вогнищ та господарча яма. Рештки вогнища 1 (1972 р.) являють собою черинь овальної форми розмірами 1,5 × 1,2 м, завтовшки 0,46 м, що знаходиться на першій надзаплавній терасі. Навколо нього на відстані 0,5—1 м зафіксовано сім ямок від стовпів діаметром 10—12 см, глибиною 8—10 см. Черинь мав дев'ять шарів керамічної вимостки, яка складалась з уламків 39 ліпних посудин київської культури. З них 10 посудин були розбиті саме з метою використання їх для вимостки череня, оскільки під час реставрації вони практично повністю відновлені. Також відтворено форми 11 фрагментованих посудин, решта посуду представлена великими або дрібними уламками переважно верхніх частин. У вимостці череня, крім ліпного посуду київської культури, містилася нижня частина чорнолощеної гончарної миски черняхівського типу [Абашина, Гороховський, 1975; Терпиловський, Абашина, 1992, с. 111, 114—117, рис. 25—27].

Рештки вогнища 2 (1974 р.) у вигляді череня близької до овальної форми зі зруйнованими краями виявлені на другій надзаплавній терасі на відстані 800 м на захід від вогнища 1. Розміри

череня 1,3 × 1 м, товщина 0,2 м. Черинь складався з трьох шарів керамічної вимостки, верхній був сильно пошкоджений під час оранки. Зафіксовано два отвори діаметром 10 см, що перерізували всю товщу череня і були очевидно пов'язані з його конструкцією. Для вимостки було використано фрагменти 13 ліпних посудин [Терпиловський, Абашина, 1992, с. 111, 117, рис. 28].

На схід від вогнища 1 у 1974 р. досліджено велику господарчу яму овальної форми з прямовисними стінками. Її розміри 2 × 1,5 м, глибина 1,35 м. У заповненні ями, крім уламків ліпної кераміки київської культури, знайдено спіральну бронзову пронизку [Терпиловський, Абашина, 1992, с. 112].

У 1988 р. на східному схилі балки, за 200 м на північний схід від дамби 1, у розкопі загальною площею 64 кв. м досліджено залишки сильно зруйнованого житла. За скупченням знахідок, які переважно залягали на глибині 0,4 м, його розміри могли становити 4 × 4 м. Із скупчення походять обпалені уламки кісток тварин, глиняна обмазка зі слідами дерев'яних конструкцій, ліпний посуд київського типу та три фрагменти гончарної черняхівської кераміки. Уламки ліпної кераміки могли належати дев'яти посудинам. Серед них звертає увагу фрагментована ліпна корчага біконічної форми з діаметром вінець 42 см. Із скупчення також походить бурштинова намистина прямокутної форми. У культурному шарі знайдено залізний ніж та точильний камінь [Кравченко, Шишкін, Петраускас А., 1988/112].

У 1990 р. на східному боці балки на південь від розкопу 1988 р. в одній з колій ґрунтової дороги було зафіксовано скупчення глиняної обмазки та уламків ліпного посуду. У закладеному на цьому місці шурфі розмірами 2 × 2 м розчищено залишки дуже зруйнованого глинобитного череня із керамічною вимосткою, що складалась з уламків ліпного посуду київської культури. Розміри череня 0,55 × 0,66 м. Його основа знаходилася на глибині 0,33 м від рівня сучасної поверхні. Потужність череня 5—6 см. Він споруджений на суглинку жовтого кольору. На поверхні поблизу залишків череня інших знахідок не зафіксовано [Кравченко, Шишкін, Петраускас А., 1990/213].

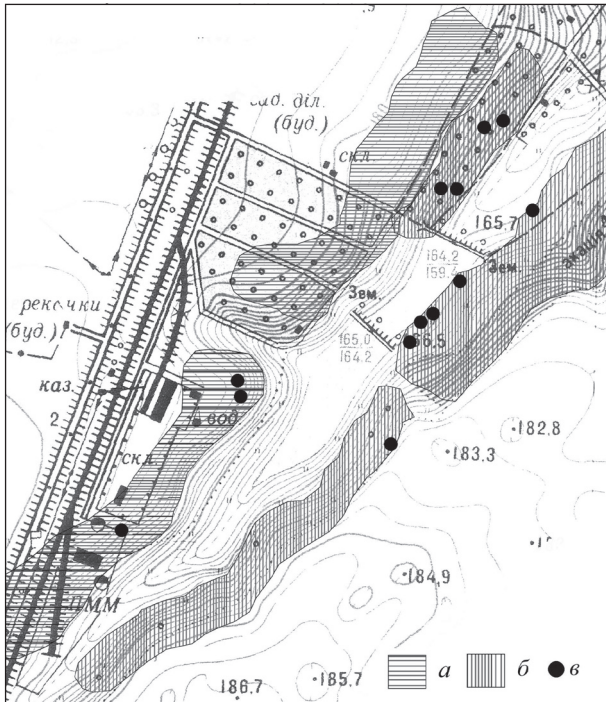

Рис. 1. Плани поселень кїївської культури Обухів-3 і черняхівської культури Обухів-1: а — культурний шар поселення Обухів-1; б — культурний шар поселення Обухів-3; в — об'єкти кїївської культури.

На західному схилі досліджено чотири об'єкти кїївської культури.

На час обстеження поверхня пам'ятки була частково задернована, частково розорана або зайнята насадженнями дерев. В цілому для цієї рівнинної або з невеликим ухилом ділянок схилів балки зафіксована така стратиграфія: 0—0,3/0,6 м — коричневий суглинок, який містить археологічні знахідки (культурний шар); нижче — жовтий лес або світло-жовтий глинистий суглинок. Глибина оранки, яку вдалося зафіксувати, сягала 0,25—0,3 м, на деяких ділянках східного схилу балки зафіксовані рештки плантажної оранки глибиною до 0,5 м. На ділянках, які межували із руслом струмка, глибина гумусового шару могла сягати 1—1/1,2 м, що пов'язано із зсувами ґрунтів внаслідок ерозії. На ділянках, де збереглася природна стратиграфія (західний схил), заповнення археологічних об'єктів добре вирізнялося більш темним кольором на тлі світлішого материкового ґрунту.

У 2007—2008 рр. на західному боці балки досліджено чотири об'єкти. Три з них (№ 1, 2, 4) є господарчими ямами кїївської культури, об'єкт № 3 має сучасне походження, хоча у його заповненні були матеріали кїївської культури.

Яма № 1 округлої у плані форми розмірами 1,6 × 1,8 м і глибиною 0,88 м від сучасної поверхні (0,38 м від рівня материка). Дно рівне, внизу стінки дещо звужені (рис. 2, 7, 8). Заповнення ями

складалося з коричневого суглинку із вкрапленнями вугликів. Із заповнення походять уламки ліпних горщиків. Поверхня цих посудин горбкувата, коричневого або рудого кольору, глина має домішку шамоту. Вінця короткі, слабо відігнуті (рис. 2, 1—3), денця плоскі (рис. 2, 6). Один уламок очевидно являє собою стінку (ребро) ліпної чорнолощеної посудини. Із заповнення ями походить ромбоподібна підвіска з бронзової пластини (рис. 2, 5) та дуже пошкоджений корозією залізний предмет, можливо, цвях (рис. 2, 4).

Яма № 2 округлої у плані форми розмірами 1,6 × 1,8 м та глибиною 1,2 м від сучасної поверхні (0,7—0,8 м від рівня материка). Дно рівне, стінки внизу дещо звужені. Заповнення складається з коричневого суглинку із вкрапленнями вугликів (рис. 3, 1, 2). Із ями походять уламки ліпних та гончарних посудин. Горщики представлені фрагментами верхніх частин та дниць ліпних посудин великих розмірів. Днища мають характерні закраїни із зовнішньої сторони, вінця короткі та слабо відігнуті назовні (рис. 3, 3, 4, 11, 12). Поверхня цих посудин горбкувата, коричневого або рудого кольору, глина має домішки шамоту. Інтерес становить уламок ліпного горщика з подовженою шийкою. Така форма характерна для пізньоскіфських горщиків (рис. 3, 8). Столовий посуд представлений уламком верхньої частини ліпної чорнолощеної миски з гострим ребром. Лощиння смугасте, ретельне, глина щільна, без домішок (рис. 3, 7). В заповненні ями також знайдено уламки стінки та вінець гончарної чорнолощеної миски великих розмірів черняхівського типу (рис. 3, 5, 6).

Яма № 3 овальної у плані форми довжиною майже 3,5 м та шириною близько 0,5 м. Дно ями знаходилось на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. У центрі ями зроблено кругле заглиблення (до 0,85 м від сучасної поверхні). (рис. 2, 10, 11). Заповнення ями складалося з рихлого чорного гумусового суглинку, в якому простежувалися прошарки світлого суглинку та піску. Характер ґрунтового заповнення ями свідчить про її сучасне походження. В заповненні ями знайдено уламки ліпного та гончарного посуду, один фрагмент залізного шлаку та кістки тварин. Археологічні знахідки в заповненні ями могли потрапити з культурного шару внаслідок переміщення ґрунту.

Із заповнення ями походить нижня частина чорнолощеної миски з гострим ребром. Лощиння смугасте, глина щільна, без домішок (рис. 2, 9). Також у ямі були дрібні уламки стінок і денця ліпного посуду кїївської культури та один уламок стінки гончарної посудини черняхівського типу.

Яма № 4 майже круглої у плані форми діаметром 1,4—1,5 м та глибиною 0,7 м від су-

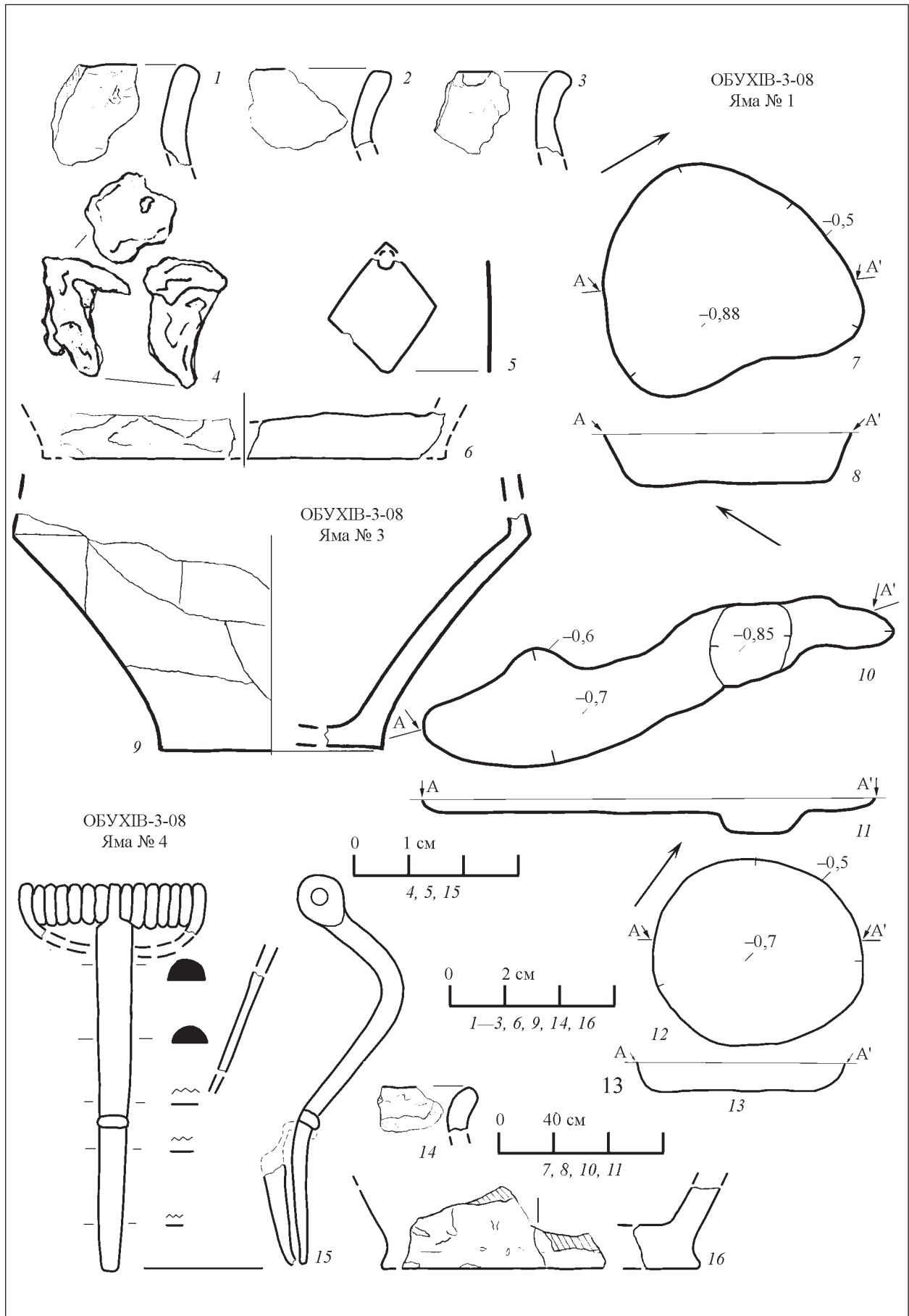

Рис. 2. Обухів-3. Яма № 1: план (7), розріз (8) та знахідки (1—6). Яма № 3: план (10), розріз (11) та знахідки (9). Яма № 4: план (12), розріз (13) та знахідки (14—16).

часної поверхні (0,2 м від рівня материка). Дно лінзоподібної форми (рис. 2, 12, 13). Заповнення ями складалося із коричневого суглинку із вкрапленнями вугликів. Із ями походять уламки ліпних посудин київської культури. Зокрема це фрагменти вінець (рис. 2, 14) та денця горщика з характерною закраїною (рис. 2, 16). Із заповнення ями походить залізна фібула великих розмірів підв'язної конструкції, довжиною майже 7 см. Фібула збереглася повністю, але сильно пошкоджена корозією. Це не дозволяє визначити наявність фасеток, але добре простежується перетин спинки фібули, який має сегментоподібну форму. Враховуючи, що сегментоподібний перетин спинки не притаманний для підв'язних фібул із гладким корпусом, найбільш імовірно, що ця фібула мала фасетований корпус.

З культурного шару поселення (як з розкопів, так і з поверхні) походять численні уламки ліпних посудин. Серед них фрагменти ліпних горщиків та сковорідок характерних для київської культури (рис. 4, 6, 8—12). На східному боці балки знайдено два залізні ножі, калачикоподібне кресало та частину циліндричного замка (рис. 4, 13, 14, 16, 17). Останні дві знахідки належать до давньоруського часу. На західному схилі балки в межах поширення культурного шару київської культури знайдено уламки гончарного посуду черняхівського типу (рис. 4, 2—4) та металеве закінчення шкіряного реміня¹ (рис. 4, 15).

Особливий інтерес становить наконечник реміня, який виготовлено з олов'янистої бронзи (див. Додаток 1). Він суцільнолитий, має трапецієподібний прорізний щиток із закінченням у вигляді кільця. Край щитка прикрашений насічкою. До реміня наконечник кріпився за допомогою двох цвяшків із грибоподібними шляпками. Один з них, що зберігся, зроблений із срібла (див. Додаток 2). На внутрішній поверхні щитка залишилися сліди окислів, можливо, від пластини, яка кріпилася до шкіряного пасу із зворотної сторони.

Таким чином, під час досліджень 2007—2008 рр. отримано нові матеріали, що дозволили уточнити межі поширення культурного шару та з'ясувати особливості пам'ятки на різних культурно-хронологічних етапах її існування.

З урахуванням досліджень попередніх років з'ясовано, що об'єкти і культурний шар київської культури зафіксовано на обох схилах балки. Характер об'єктів — вогнища, господарчі ями, залишки житла та знахідки з культурного шару дозволяють стверджувати, що пам'ятка належить до поселень. Специфічними рисами цього поселення є наявність каменю з петрогліфами, що розглядається дослідниками як культовий

або межовий, та вогнищ з багатошаровою керамічною вимосткою, які можна інтерпретувати і як жертівники [Кравченко, 1994; 1997].

Хронологія поселення київської культури базується на особливостях керамічного комплексу та датуванні виробів з металу — залізної фібули, бронзового наконечника реміня, бронзової ромбовидної пластини.

Особливості керамічного комплексу. Для визначення хронології мають значення ліпні лощені гострореберні миски. Серед них за формою вінець розрізняють миски без виділених вінець та миски з добре вираженими вінцями — так звані миски із зигзагоподібним профілем (клас III, тип 3, різновид б за Обломським — Терпиловським). З Обухова-1 та Обухова-3 походить ціла серія таких мисок (рис. 5).

Досить детально миски такого типу проаналізовані А.М. Обломським, який зазначає, що низькі миски характерні для зарубинецьких та пізньозарубинецьких старожитностей. Високі миски стають характерними для пізньозарубинецьких — ранньокиївських пам'яток типу Терновка — Картамишево і датуються кінцем I — серединою III ст. Походження таких форм та характерного орнаменту пов'язується з пшеворськими впливами [Обломский, 2005, с. 32—45]. Датування мисок з таким профілем у Середньому Подніпров'ї можливо слід обмежити III ст. [Петраускас, 2007, с. 175—198].

Про подальше існування ліпних чорнолощених мисок на київських та черняхівських пам'ятках IV — початку V ст. з упевненістю стверджувати не можна. А.М. Обломський наводить комплекси з Косаново (пп. 4—1961 та 6—1961) та миску з городища Олександрівка (приміщення I) [Обломский, 2005, с. 38]. Як визнає А.М. Обломський, датування миски з городища за амфорами типу Делакеу (друга половина III — IV ст., раннє середньовіччя) непевне. Дослідник цієї пам'ятки Б. В. Магомедов датує об'єкт кінцем IV — початком V ст. [Магомедов, 1987, с. 38].

Миски з Косаново взагалі не слід відносити до цього типологічного ряду за рядом ознак — формою, характером обробки поверхні, складом формовочної маси [Petrauskas, 2003, S. 225—351].

Особливий інтерес становить ліпна лощена миска з череня вогнища 2, яка відрізняється від мисок з геометричним профілем (рис. 4, 5). Миска низьких пропорцій, має, округлу майже сплюснену нижню частину та орнамент у вигляді заштрихованих трикутників. На наш погляд, такі форми найбільш подібні до мисок пшеворського типу. За типологією Т. Ліани такі миски відносяться до групи VI/2 і набувають поширення в кінці пізньоримського часу у фазі B₂ [Liana, 1970,

¹ Знайдений в орному шарі за 15—20 м на захід від ями № 4.

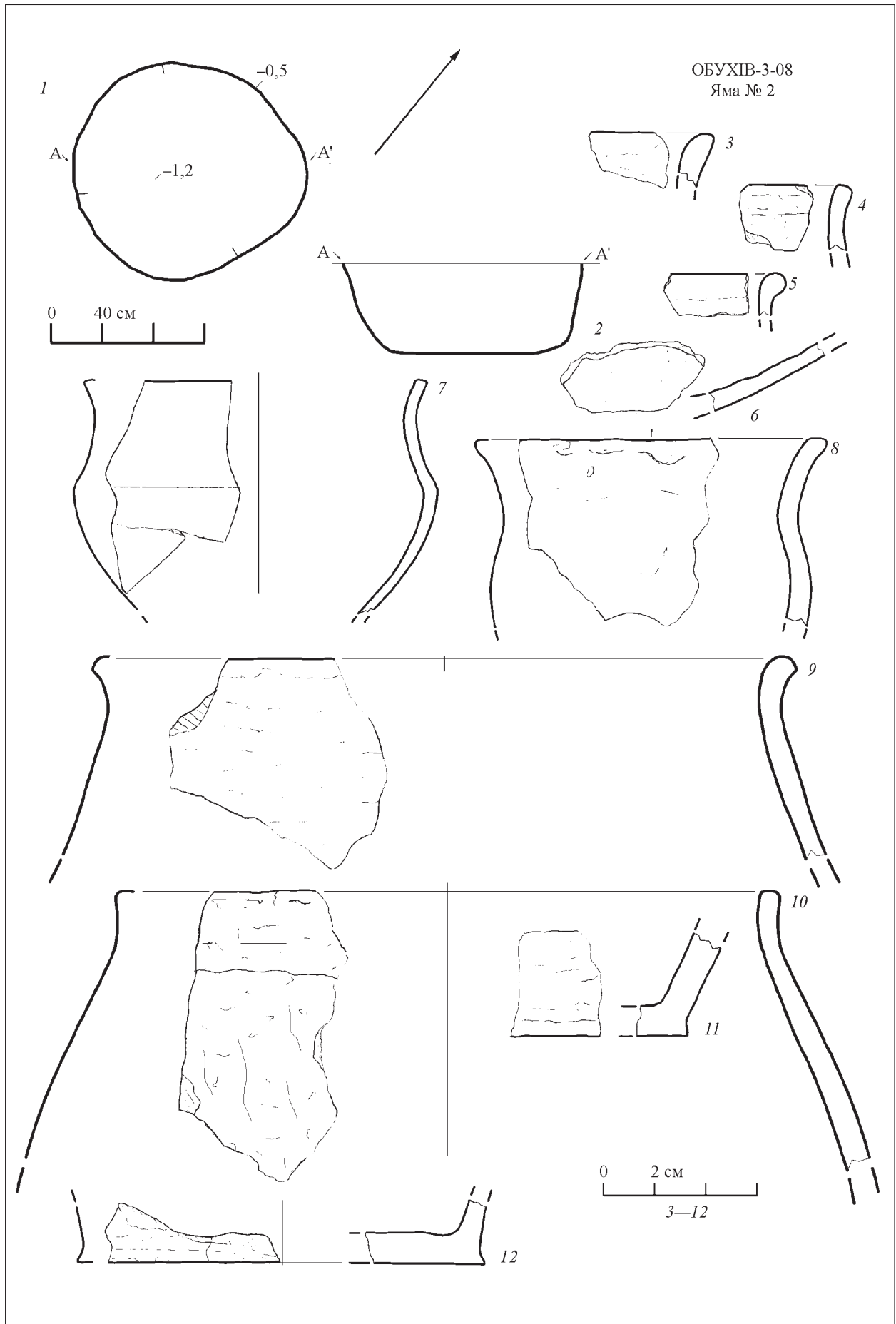

Рис. 3. Обухів-3. Яма № 2: план (1), розріз (2) та знахідки (3—12).

S. 440, Tabl. V] та характерні для фази C_1 — Тарнов, Хмельов та ін. [Godłowski, 1977, Tabl. XIII, 4; XLVII, 5; LVI, 7; Godłowski, Wichman, 1998, Tabl. XIX, 3; XXXVII, 2; LXX, 3].

Ще одна ліпна посудина досить специфічної форми походить із череня вогнища 2. За малюнками в попередніх публікаціях вона виглядала як «кубок» дзвоноподібної форми [Терпиловський, Абашина, 1992, рис. 28, 3]. Проте можлива інша реконструкція цього виробу. Склад формовочної маси, у якій міститься значна домішка крупних зерен жорстви та груба горбкувата поверхня також не свідчить на користь столового призначення посудини. Форму посудини з череня вогнища 2 найімовірніше можна зіставити із схожою формою з пшеворської пам'ятки Ополя-3, поховання 5—1937 [Godłowski, 1977, Tabl. LX, 5].

Ще один комплекс з ліпним посудом, який пов'язаний з київською традицією, досліджено на лівому боці балки, на території поселення черняхівської культури Обухів-1. Це об'єкт № 12 частково зруйнований під час будівельних робіт [Кравченко, Петраускас О., Шишкін, Петраускас А., 2007, с. 182—183]. Він складався із скупчення ліпних горщиків досить однорідних за своїми морфологічними ознаками. Один з горщиків був прикрашений по ребру парними відбитками пальців.

Звичай прикрашати тулуб відбитками пальців відомий у багатьох культурах. Зокрема такі відбитки є на ліпних горщиках пізньозарубинецького типу [Пачкова, 2006, рис. 41, 9, 13], липицької культури II—III ст. [Цигилик, 1975, рис. 33, 1], ранньокіївських [Обломський, Терпиловський; 1998], пам'ятках римського часу Білорусі [Беявев, 2008, с. 209—236, рис. 1, Г, табл. 1] та ін. Але найбільш характерний такий звичай для пшеворських пам'яток, починаючи з ранньоримського часу. Найбільшого поширення він набуває на рубежі II—III ст. (фази B_2 — C_1) [Краповиць, Рогов, Иголома та ін.] [Козак, 1984, с. 19; Godłowski, 1977, Tabl. XXVII, 1; XXXII, 1; Dobrzanska, 1990, Tabl. XII, 9, 12; XVII, 10]. Варто зазначити, що у черняхівській культурі цей звичай пов'язується з пшеворською традицією [Обломський, 1999, с. 76—88; Махно, 1971, с. 89, рис. 5, 9].

Отже, як нам здається, звичай прикрашати тулуб відбитками пальців можна розглядати як рису притаманну певному хронологічному горизонту та пов'язувати його поширення у Південно-Східній Європі з пшеворськими впливами.

Залізна підв'язна фібула з ями № 4. На пам'ятках київської культури фібули із заліза значно переважають над бронзовими і їх відомо досить багато. Зокрема вони знайдені на найближчих до Обухова-3 поселеннях Олександрів-

ка, Ходосівка та ін. [Терпиловський, Абашина, 1992, с. 66—68; Абашина, 1999, рис. 2, 11; Терпиловський, Шекун, 1996, с. 27, 84, рис. 38, 21; 2004, с. 230, рис. 10, 6, 7].

Безперечно, залізні фібули є імітаціями бронзових фібул черняхівського зразка — підв'язних з гладким та фасетованим корпусом, воїнських. Фібула з Обухова-3, скоріш за все відноситься до фасетованих фібул. Відрізняється вона великими розмірами. В цілому такі фібули датуються в межах IV ст. н. е. Можливо більш точно на час існування залізних фібул можуть вказувати закриті комплекси в черняхівській культурі. Так, поховання з Косаново № 5—1963 та 7—1963, які можна датувати першою половиною — серединою IV ст. н. е., містили уламки залізних підв'язних фібул великих розмірів [Petrauskas, 2003, S. 265].

Наконечник ремню. Знахідка унікальна не тільки для київської культури, а і взагалі для варварських культур Східної Європи лісостепової та лісної зони. Металеві закінчення пасків, крім римських провінцій, характерні для германських старожитностей Центральної Європи та сарматських старожитностей Південно-Східної Європи.

Форма обухівського наконечника має найбільшчі аналогії саме серед північногерманських старожитностей. За типологією Раддатца — Ільк'єра це пластинчасті наконечники із закінченням у вигляді кільця поширені в Центральній та Північній Європі, які відносяться до групи J, підгрупи 2-1, та близький до них різновид 2-2 (з металевою скобою). Останні датуються досить вузько — фазою C_1 . Наконечник з Обухова-3 ближче до групи J2-1 і датується II—III ст. [Raddatz, 1957, S. 88—89, 93—94, Taf. 13: 4, 6, 7, 10; Ilkjaer, 1993, Abb. 60, PTY, XNH]. Відмінною рисою обухівського наконечника є наявність прорізу на щитку. Конструкції з прорізним щитком, хоча і з дещо іншою загальною формою щитка, відомі на пшеворських пам'ятках Західної України. Так, у Добростанах знайдений наконечник, що має прорізний щиток з кільцем. Пам'ятка датується фазами C_1 — C_2 [Козак, 1984, с. 33, рис. 17, 8]. Отже, за типологією Раддатца — Ільк'єра наконечник з Обухова-3 найбільше до типів J2, що дозволяє його датувати кінцем II — початком III ст.²

² Цікаво зазначити, що більшість таких закінчень з Іллерупу (Данія) є деталями шкіряного спорядження коней. Також звертає увагу, що металеві наконечники на тлі останніх знахідок є характерними для київської культури (Ходосівка — 2 екз., Олександрівка — 1 екз., Обухів-3 — 1 екз.), у той час як в черняхівській культурі вони поки що відомі тільки у Кантемирівці та Ріпневі II [Гороховський, 1988, с. 18—19; Баран, 1981, табл. XXXIV, 25].

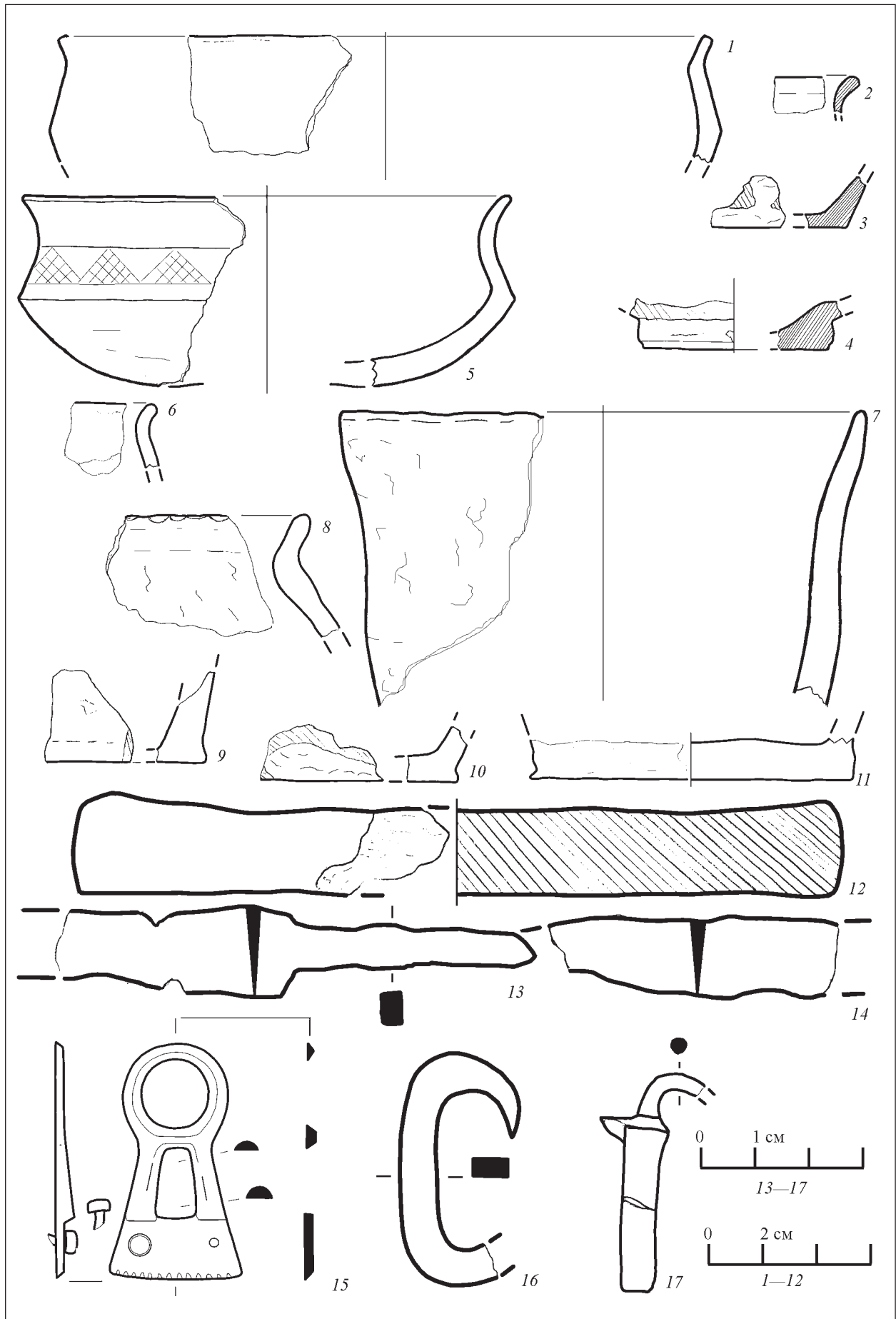

Рис. 4. Обухів-3. Кераміка з вимостки череня вогнища 2 (1, 5, 7) і знахідки з культурного шару поселення (2—4, 6, 8—17).

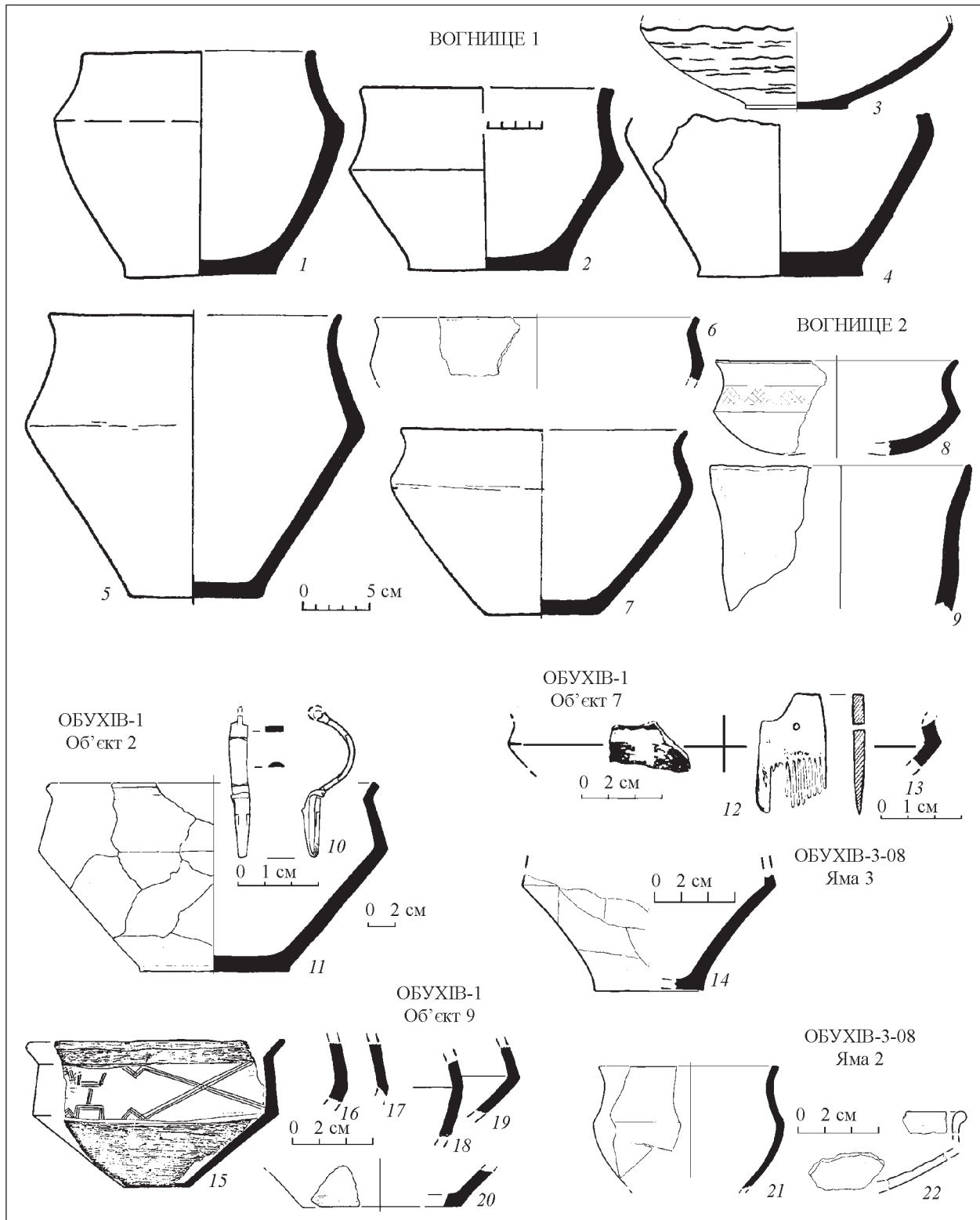

Рис. 5. Комплекси з ліпними чорнолощеними мисками з пам'яток Обухів-1 та Обухів-3.

Ромбоподібна бронзова підвіска. Підвіски такої форми мали широке хронологічне та територіальне розповсюдження. Можна лише зазначити, що такі підвіски відомі і в римський час і зазвичай входили до більш складних прикрас. Зокрема такі підвіски відомі у «князівських похованнях» фаз С₁ та С₂ Центральної Європи,

черняхівській культурі, старожитностях доби переселення народів та ін. [Martin, 1997, Abb. 11, 6, 13, 5; Магомедов, 2001, рис. 74, 15, 16; Петрусас, 2004, с. 179].

Таким чином, початок заселення цієї місцевості пов'язаний з київською культурою і припадає на першу половину — середину III ст. Про це свідчать

наконечник ременю, гостроріберні лошені миски та особливості форм ліпних горщиків. Закриті комплекси череня вогнища 1 та ями № 2 (2008 р.), завдяки наявності лошених гончарних мисок черняхівського типу, можуть бути датовані III ст.

Знахідки речей, які мають безперечно північно-західне походження, а саме пшеворське, вказують на напрямок зв'язків місцевого населення в цей час. Можливо, це археологічні свідчення «довельбарської хвилі» проникнення північно-західного населення у Південно-Східну Європу.

Загальна площа поширення культурного шару кийвської культури становить приблизно $900 \times 40/60$ (західний схил) та $1000 \times 40 \times 60$ м (східний схил) (рис. 1). Щільність розташування об'єктів дуже невелика. З урахуванням розкопаної площі в центральній частині поселення Обухів-1, на площі близько 1500 кв. м знайдено тільки дві будівлі. Отже, на відрізок часу у 50 років припадає лише 2 будівлі. На поселенні черняхівської культури на такій площі зафіксовано 12 будівель на відрізок часу у 100—120 років, тобто 5—6 будівель на 50 років. З рубежу III—IV ст. до початку V ст. лівий схил балки займають об'єкти черняхівської культури, які перекрили об'єкти більш раннього часу.

Наявність черняхівського гончарного посуду в закритих комплексах (вогнище 1, яма № 2) може свідчити про участь мешканців поселення Обухів-3 у процесі формування черняхівської культури. Про постійну присутність місцевого компоненту під час функціонування черняхівського поселення Обухів-1 і могильника Обухів-1а свідчить наявність ліпного посуду та пряслиця характерного кийвського типу в житлах (об'єкти № 9, 21, 28) та похованні № 1 [Петраускас, Шишкін, 1999; Кравченко, Петраускас О., Шишкін, Петраускас А., 2007, с. 179, 180, 195—198, 205, 206, 375, 376]. Різка зміна матеріальної культури у другій половині III — на початку IV ст. може бути пов'язана із витисненням традиційних виробів продукцією ремісничого проходження [Кравченко, 1994].

Знахідки давньоримського часу — окремі уламки гончарних посудин, залізне кресало і дужка від циліндричного замку та відсутність споруд — дозволяють розглядати цю пам'ятку як зону господарчої діяльності в зазначений час. Виділення та історична інтерпретація археологічних пам'яток такого типу дискусійні. Залишається також проблема інтерпретації їх як окремого місцезнаходження предметів, трактування як певної периферії селища, або ж як окремого типу пам'яток.

Серед археологічних ознак таких пам'яток зазначають відсутність потужного культурного шару, певних залишків довготривалих об'єктів (жител, господарчих ям тощо), одиничний ха-

рактер знахідок, можливо їх специфіка (знаряддя праці, деталі костюмів). Виявити такі пам'ятки можливо випадково або ж під час широкомасштабних досліджень окремих територій. Вперше давньоримські археологічні пам'ятки такого типу були виділені під час досліджень біля с. Лапутьки [Толочко, Звіт 1962—1963 р.; Толочко, 1980, с. 163]. За останні роки такі пам'ятки виявлені біля Ходосівки і Таценки [Готун та ін., 2007].

Література

- Абашина Н.С. Поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Ходосівка на Київщині // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — Київ; Львів, 1999. — С. 8—20.
- Абашина Н.С., Гороховський Є.Л. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів-III // Археологія. — 1975. — № 18. — С. 61—71.
- Абашина Н.С., Обломский А.М., Терпиловский Р.В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // РА — 1999. — № 4. — С. 78—98.
- Баран В.Д. Черняхівська культура: За матеріалами верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.
- Белявцев В.Г. Контакты населения вельбарской культуры и носителей традиции восточноевропейской лесной зоны Белоруссии: постановка проблем // Лесная и Лесостепная Зоны Восточной Европы в эпоху римских влияний и великого переселения народов. — 2008. — Вып. 1. — С. 209—236.
- Гороховський Є.Л. Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы // ТД. Полтавской обл. науч.-практич. конф. — 1988. — С. 18—19.
- Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимір О.М., Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Поселення між Ходосівкою і Лісниками: Дослідження 2003 р. — К., 2007.
- Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.
- Кравченко Н.М. Черняхівське поселення Обухів та його кийвське оточення (до вивчення характеру зв'язків між черняхівською та «традиційними» культурами римської доби) // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 37—43.
- Кравченко Н.М. Обухівський камінь з петрогліфами // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — Київ; Львів, 1997. — С. 94—105.
- Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеимского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007.
- Кравченко Н.М., Шишкін Р.Г., Петраускас А.В. Краткий отчет о полевых работах археологической экспедиции КГПИ в 1988 г. вблизи Обухова / НА ІА НАН України. — № 1988/112.
- Кравченко Н.М., Шишкін Р.Г., Петраускас А.В. Отчет об археологических работах по исследованию памятников черняховской и киевской культур под Обуховом (Обухов-I и Обухов-III) в 1990 г. / НА ІА НАН України. — № 1990/213.
- Магомедов Б.В. Черняховское городище у с. Александровка // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э. — К., 1987. — С. 26—41.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Махно Є.В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні. — 1971 — Вып. 1. — С. 87—95.

Обломский А.М. Об одной группе сосудов эпохи великого переселения народов // РА — 2005. — № 2. — С. 32—45.

Обломский А.М. Типи поховань на черняхівському могильнику Компанійці (етнокультурна інтерпретація) // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 76—88.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Поселение Попово-Лежачи-4 и его место среди памятников киевской культуры // Acta Universitatis Lodzslensis. (Folia archaeologica). — 1998. — Vol. 22. — P. 53—89.

Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006.

Петраускас О.В. Поховання багаті дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 165—184.

Петраускас О.В. Матеріали I тис. за результатами розкопок 2003 р. поблизу Ходосівки // Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. Вип. I: Поселення між Ходосівкою та Лісниками. Дослідження 2003 р. — К., 2007. — С. 175—198.

Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Про черняхівські пам'ятки «змішаного типу» на Правобережжі Київського Подніпров'я // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — Київ; Львів, 1999. — С. 217—230.

Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры (Свод археологических источников). — К., 1992.

Терпиловский Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1 — багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернівці, 1996.

Терпиловский Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка 1 // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали — К., 2004. — С. 215—238.

Толочко П.П. Отчет о раскопках древнерусских поселений на р. Тетерев за 1962—1963 г. / НА ІА НАН України. — № 1962—1963/1-г.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.

Циглик В.Н. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери (племена липицької культури). — К., 1975.

Ilkjaer J. Illerup Adal. Die Guertel. Bestandteile und Zubehoer // Jutland Arch. Soc. Publ. (Aarhus). — 1993.

Dobrzanska H. Osada z poznego okresu rzymskiego w Igolomi, woj. krakowskie. Czesc II. — Krakow, 1990.

Godlowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Gornym Slasku (czesc II) // Materiały Starozytne i Wczesnosredniowieczne. — Warszawa, 1977. — T. 4. — S. 7—238.

Godlowski K., Wichman T. Chmielow Piaskowy. Ein Graeberfeld der Przeworsk-Kultur im Swietokrzyskie-Gebirge. — Krakow. — МАВ. — Т. VI. — 1998.

Liana T. Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim // Wiadomosci archeologiczne. — 1970. — Т. XXXV (zeszyt 4). — S. 429—491.

Martin M. Die Goldene Kette von Szilagysomlyo und das fruemerowingische Amulettgehaenge der westgermanischen Frauentracht // Perlen. Archaeologie, Techniken, Analysen. — Bonn, 1997. — S. 349—372.

Petrauskas O.V. Die Graeberfelder der Cernjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrillovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // Berichte der Roemische-Germanischen Kommission. — Bd. 84. — 2003. — S. 225—351.

Raddatz K. Der Thorsberger Moorfund. Guertelteile und Koerperschmuck. — Neumuenster, 1957.

**N.S. Abashina, O.V. Petrauskas,
A.V. Petrauskas**

LATE ROMAN PERIOD SITE OBUHOV-3 RESEARCH IN 2007—2008

The article is dedicated to the excavation results of the Kiev culture Obuhov-3 settlement (Kiev region). In 2007—2008 there were three storage-pits researched there, and earlier the remains of three hearths, a destroyed building and a storage-pit. Based on the find of a bronze belt-head and a diamond-shaped plate, an iron fibula and the peculiarities of the ceramic complex the objects have been dated between the first half and the middle of 3rd cent. AD. A number of objects have North-Western origin and indicate the connection of the local inhabitants to the Przeworsk culture.

Т.Ю. Гошко

ДОДАТОК 1. ПРОТОКОЛ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТНОГО СКЛАДУ

Спектр: 16, 16

Час набору: 101 сек.

Дата: 20.01. 2009

Коментар: Наконечник ремня

Ат. номер	Елемент	Серія	Інтенсивність	Концентрація, %
27	Co	K	305	0,122
47	Ag	K	2170	0,268
51	Sb	K	1278	0,362
26	Fe	K	1087	1,027
30	Zn	K	13658	3,966
82	Pb	K	14550	5,595
50	Sn	K	108155	30,148
29	Cu	K	132376	58,512

ДОДАТОК 2. ПРОТОКОЛ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТНОГО СКЛАДУ

Спектр: 16а, 16а

Час набору: 100 сек.

Дата: 20.01. 2009

Коментар: Гвіздок

Ат. номер	Елемент	Серія	Інтенсивність	Концентрація, %
83	Bi	L	77	0,028
30	Zn	K	399	0,321
50	Sn	K	506	0,373
26	Fe	K	153	0,682
29	Cu	K	3494	4,211
82	Pb	L	12171	4,850
47	Ag	K	246663	89,535

МАТЕРИАЛЫ ПОЗДНЕРИМСКОГО ВРЕМЕНИ ПОСЕЛЕНИЯ КСИЗОВО-17 ЗАДОНСКОГО р-на ЛИПЕЦКОЙ обл.

Многослойное поселение, исследованное в 2003—2007 гг. Раннеславянской экспедицией Института археологии РАН под руководством автора, расположено в районе Острой Луки р. Дон около г. Задонска Липецкой обл. Объекты позднееримского периода концентрируются на трех участках. Ряд индивидуальных находок, лепная и гончарная керамика позволяют датировать этот горизонт второй половиной III — началом IV в. Культурная группа типа Каширки — Седелок, к которой принадлежит поселение Ксизово-17, наиболее близка к памятникам киевской традиции в черняховской археологической общности.

Поселение находится на правом берегу р. Дон около с. Ксизово в пределах обширной петли, которую делает эта река около г. Задонска Липецкой обл. (рис. 1), обтекая высокие холмы с выходами скальных пород¹. Этот участок реки получил название «Острая Лука Дона». Широкая пойма Дона и долины впадающих в него рр. Сновы, Каменки и Репца, обилие относительно низких террас, разнообразных всхолмлений и мысов, леса, которыми в древности был покрыт весь кряж, способствовали высокой концентрации населения на этой территории во все исторические эпохи.

Северо-восточный край поселения открыт И.Е. Бирюковым, Р.В. Смольяниновым и А.М. Обломским во время обследований 2001—2002 гг. Этот участок памятника получил название «Ксизово-17». В 2004 г. при осмотре сотрудниками Раннеславянской экспедиции Института археологии Российской Академии наук новых осыпей на краю обрыва правого берега Дона между селищем Ксизово-17 и городищем Ксизово, которое находится близ северо-восточной окраины села, были зафиксированы два участка выходов культурного слоя, не выявленные при обследованиях более ранних лет. Эта территория, которая находится в 400 м к юго-востоку от фермы с. Ксизово, расположенной на северо-восточной окраине села (рис. 2), представляет собой обширный плоский отрог второй надпойменной террасы или низкого края правого коренного берега (геоморфологическая ситуация в этом месте не совсем ясна), плавно понижающегося в сторону реки. Высота памятника над уровнем ее низкой поймы — 13—27 м.

Его территория неоднократно использовалась в различные исторические эпохи. Здесь зафиксированы отложения неолита, бронзового века, городецкой культуры эпохи раннего железа, ранне- и позднееримского периодов, могильник гуннского времени и поселение того же хронологического этапа, остатки поселений ранне-средневековой боршевской культуры и Древней Руси, древнерусские погребения. Общие размеры памятника (для всех эпох) составляют 360 × 180 м. С северо-востока и юго-запада мыс ограничен оврагами, из которых первый отделяет его от поселения и могильника Ксизово-17, а второй — от городища.

Площадка мыса условно разделена на два участка (А и Б), границей которых служит ложбина, находящаяся юго-западнее раскопа 4 участка А (рис. 2).

Раскопки памятника проводились в 2003—2007 гг. Раннеславянской экспедицией Института археологии РАН под руководством А.М. Обломского, в составе которой, начиная с 2005 г., работает Липецкий отряд во главе с И.А. Козмирчуком — директором Фонда научного краеведения Липецкой обл., проводивший раскопки в центральной и южной частях памятника. Всего за этот период на памятнике вскрыто 3577 м². Настоящая статья, в которой приводится информация о материалах позднееримского времени, продолжает серию публикаций материалов памятника [Григорьев, Обломский, 2008; Обломский, 2008].

Общие размеры поселения позднееримского периода, которое относится к культурной группе типа Каширки — Седелок (более подробно о ней см. ниже после описания объектов), судя по распространению на раскопах керамики этого времени, составляют 270 × 50 м. Объекты концентрируются на трех участках: северо-восточном, южном и юго-западном, расстояние между которыми составляет, соответственно, 100 и 60 м (рис. 2). Ниже следует описание объектов.

Северо-восточный участок. Сооружения этой области концентрации объектов находятся на раскопах 2 (2005 г.), 3 (2005—2007 г.) и 5 (2007 г.) Ксизово-17А. Материалы позднееримского периода происходят также из культурного

¹ Статья подготовлена при финансовой поддержке гранта РГНФ № 08-01-91102а/У

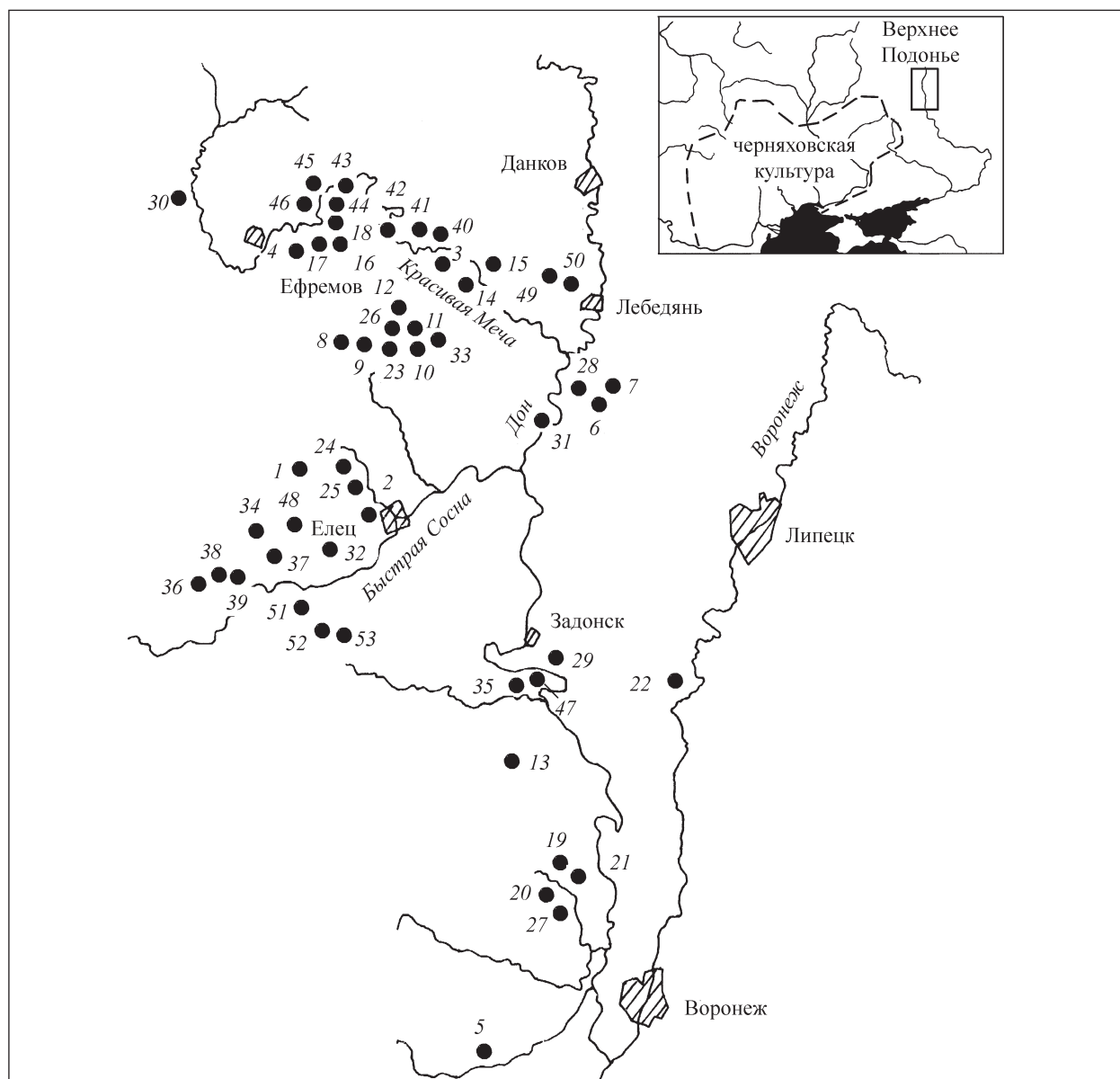

Рис. 1. Карта памятников лесостепного Подонья позднеднeпримского периода; памятники типа Каширки — Седелок (в скобках приводятся ссылки на публикации стационарно исследованных памятников, для тех из них, материалы которых не изданы, указаны фамилия автора и год раскопок); 1 — Александровка, 2 — Александровка-1, 3 — Бибиково, 4 — Благодать, 5 — Верхнее Турово [Синюк, Чекменев, 1999], 6 — Волоотовские Озерки-2, 7 — Волоотовские Озерки-3, 8 — Звягино-1, 9 — Звягино-2, 10 — Каширка-1 (раскопки А.Н. Бессуднова 1994 г.), 11 — Каширка-2 [Бессуднов, Обломский, 1996], 12 — Коллектив-1, 13 — Седелки [Обломский, Терпиловский, 1998], 14 — Кузьминки, 15 — Кузьминки-3, 16 — Кытино-3 [Обломский, 2004], 17 — Кытино-4, 18 — Кытино-5, 19 — Малая Трещевка-1 [Акимов, Медведев, 2008], 20 — Малая Трещевка-2 [Акимов, Медведев, 2008], 21 — Малая Трещевка-3, 22 — Мечковская Балка-2, 23 — Писарево [Обломский, 1998а], 24 — Подхорошее-3, 25 — Подхорошее-5, 26 — Сухинино, 27 — Трещевка-1, 28 — У Хмелевского пруда-1, 29 — Уткино-1, 30 — Яблонево, 31 — Яблонино-1 [Обломский, 2001], 32 — Нижний Воргол-10, 33 — Лощина-1 [Земцов, 2002], 34 — Редькино-4, 35 — Мухино-2 [Земцов, 2003], 36 — Афанасьеве-2, 37 — Троицкое-1, 38 — Лобановка-1, 39 — Лобановка-3, 40 — Алексеевка-1, 41 — Алексеевка-2, 42 — Лубянка-1, 43 — Сторожа-2, 44 — Раздолье-1, 45 — Большие Голубочки-1, 46 — Большие Голубочки-2, 47 — Ксизово-17, 48 — Казаки-1, 49 — Куймань-1, 50 — Куймань-2, 51 — Котово-1, 52 — Стрелец-1, 53 — Стрелец-2

слоя раскопов 1 (2004 г.) и 4 (2005, 2007 гг.), которые расположены рядом с перечисленными выше.

Постройка 1 раскопа 2 2005 г. Котлован объекта прослежен на поверхности материка, но в виде аморфного темного пятна он «читался» выше на 15—20 см в культурном слое (рис. 3). В плане сооружение было овальным, его разме-

ры по верхнему краю составляли $4,4 \times 4,15$ м, по дну — $3,4 \times 4,2$ м. Глубина котлована постройки от поверхности материка составляла 0,47—0,6 м. В северо-восточной и юго-восточной частях сооружения зафиксированы сегментовидные материковые полки размерами, соответственно, $2,0 \times 0,2$ — $0,48$ м и $1,7 \times 0,2$ — $0,44$ м, поверхность которых была плоской. Она прослежена на уровне

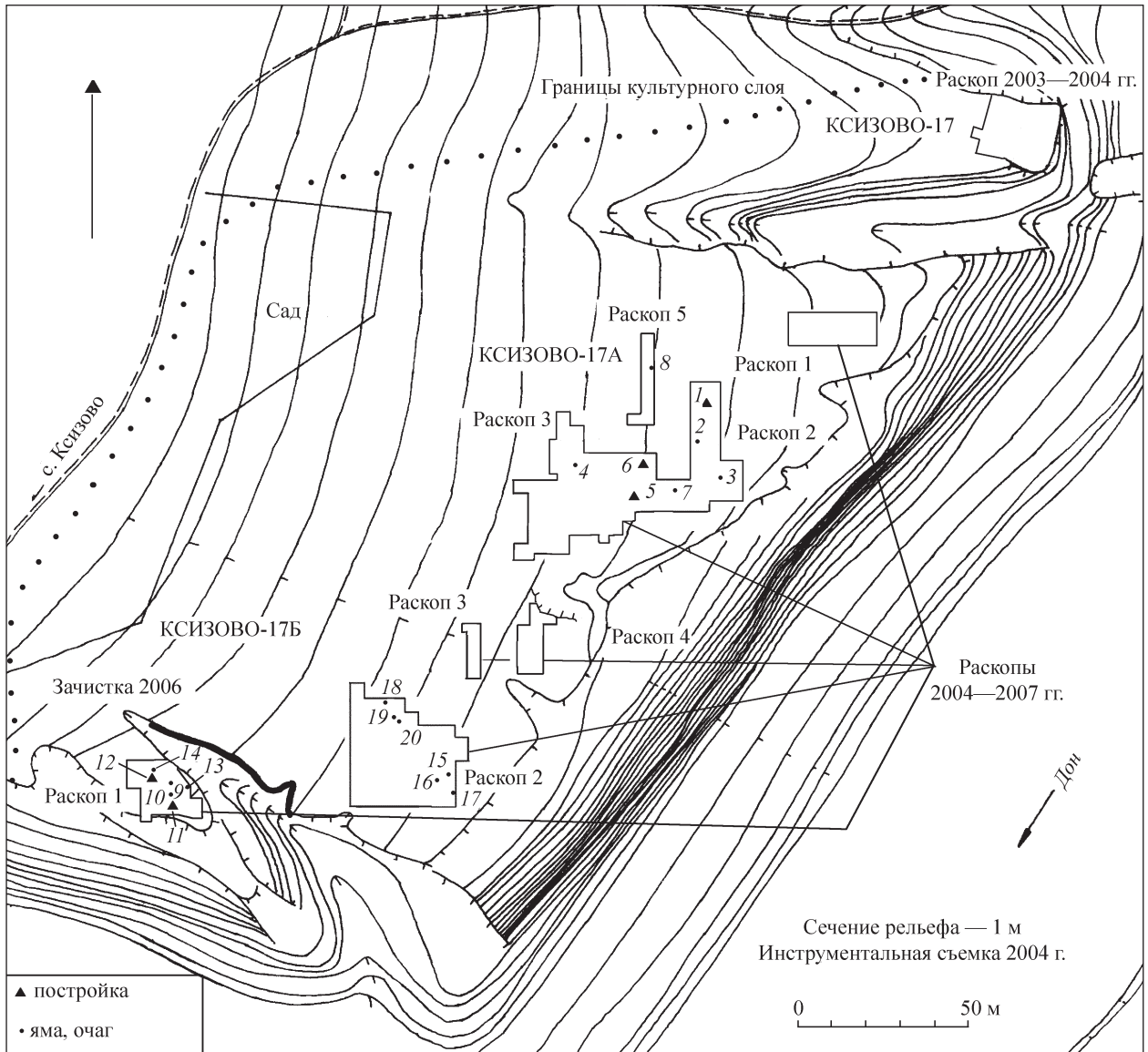

Рис. 2. Общий план памятника с объектами позднееримского периода: 1 — постройка 1 раскопа 2 17А (2005); 2 — яма 9 раскопа 2 17А (2005); 3 — яма 18 раскопа 2 17А (2005); 4 — яма 4 раскопа 3 17А (2005); 5 — постройка 1 раскопа 3 17А (2007); 6 — постройка 3 раскопа 3 17А (2007); 7 — яма 13 раскопа 3 17А (2007); 8 — яма 2 раскопа 5 17А (2007); 9 — яма 2 раскопа 1 17Б (2004); 10 — яма 3, «погребение 1» раскопа 1 17Б (2004); 11 — объекты 3 и 4 раскопа 1 17Б (2007); 12 — объект 5 раскопа 1 17Б (2007); 13 — яма 5 раскопа 1 17Б (2007); 14 — яма 11 раскопа 1 17Б (2007); 15 — очаг 1 раскопа 2 17Б (2005); 16 — яма 1 раскопа 2 17Б (2005); 17 — яма 2 раскопа 2 17Б (2005); 18 — яма 19 раскопа 2 17Б (2006); 19 — яма 20 раскопа 2 17Б (2006); 20 — яма 21 раскопа 2 17Б (2006)

0,43—0,45 м от верхнего края объекта. Еще одна полка расположена в северо-западной его оконечности. Ее размеры — 2,0 × 0,3—0,4 м. Плоская поверхность находилась на глубине 0,4 м от края котлована. На этой полке прослежена яма от столба, овальная в плане, размерами 0,4 × 0,32 м и глубиной 0,08 м.

Пол объекта, в целом, был плоским, кроме западной его части, где наблюдалось подпрямоугольное углубление размерами 1,8 × 1,24 м по верхнему краю и 1,56 × 1,0 м по дну. Последнее находилось на уровне 0,11—0,21 м от пола постройки. По периметру углубления были зафиксированы 4 столбовые ямы размерами с северо-запада на юго-восток 0,4 × 0,3, 0,24 × 0,26, 0,24 ×

0,26, 0,34 × 0,26 м и глубинами, соответственно, 0,25; 0,07; 0,07; 0,11 м. Еще три столбовые ямы прослежены у юго-восточной оконечности борта котлована. Их размеры в направлении с северо-востока на юго-запад — 0,26 × 0,2; 0,32 × 0,28; 0,32 × 0,24 м, а глубины — 0,1; 0,19; 0,06 м.

Заполнение постройки стратифицировано. Верхнюю его часть занимала линза черного гумуса толщиной до 60 см. В ее центральной части, а также в культурном слое выше постройки зафиксирована область повышенной концентрации культурных остатков, занимающая пространство 2,12 × 1,6 м, откуда происходят кости животных, камни, груболепная керамика культурной группы типа Каширки — Седелок (с

Таблица 1. Сведения о хозяйственных ямах поселения Коизово-17.

Участок	Год раскопок	№ ямы и раскопа	Форма	Размеры по верхнему краю, м	Размеры по дну, м	Глубина, м	Заполнение	Находки
Северо-восточный	2005	Яма 9 раскопа 2 17А	Овальная	2,1 × 1,9	1,55 × 1,2	0,7—0,73	До глубины 0,5 м — чернозем, ниже — чернозем с обмывкой (70 кусков)	Верх — несколько костей животных, низ — 6 фрагментов сосудов эпохи бронзы, 1 — гордонецкой культуры, 53 фр-га груболепных горшков позднеаримского периода, развал гончарной черняховской миски, обломок прислица (рис. 10)
Северо-восточный	2005	Яма 18 раскопа 2 17А	Овальная	1,7 × 1,56	1,5 × 1,3	0,17—0,26	Однородный черный гумус	2 обломка стенок сосудов эпох энеолита-бронзы, 2 фрагмента стенок сероплиняных гончарных лощеных сосудов (вероятно, черняховских), и неорнаментированные обломки лепных горшков (4 — с примесью шамота в тесте, из них один — в сочетании с железной рудой, 3 — с включениями песка в тесте)
Северо-восточный	2007	Яма 13 раскопа 3 17А	Круглая	1,5—1,58	1,5—1,58	0,31—0,33	Однородный черный гумус	Кости животных, 1 фр-т сосуда эпохи бронзы, выше ямы — развал груболепной биконической корчаги (рис. 11, 4)
Северо-восточный	2007	Яма 2 раскопа 5 17А	Круглая	1,7	1,7	0,45—0,47	До глубины 20 см — однородный черный гумус, ниже — прослойка зольного грунта с включениями обожженных камней и угля, затем — серый гумусированный суглинок	Из верхнего слоя — 1 обломок горшка гордонецкой культуры, 11 фр-тов груболепных сосудов с шамотом в тесте и 1 фр-т стенки гончарного лощеного сосуда (черняховского?). Из золотой линзы — около 15 костей животных, 5 фр-тов горшков раннего железного века с дровяной в тесте и 8 обломков груболепных сосудов с шамотом в керамической массе
Южный	2005	Яма 1 раскопа 2 17Б	Овальная	1,5 × 1,04—1,08	1,1 × 0,95	0,78—0,85	Однородный черный гумус	Кости животных и разновременная керамика (6 фр-тов сосудов эпохи бронзы, отщеп кремня, 1 обломок стенки лепного сосуда с гордонецкой культуры, 23 фр-га груболепных горшков культурной группы типа Каширки — Седельок и 3 обломка лепных лощеных мисок. На крае венчика одного из горшков заметны редкие пальцевые вдавления
Южный	2005	Яма 2 раскопа 2 17Б	Овальная?	1,7 × 0,2—0,5. Яма частично выходит за пределы раскопа	1,7 × 0,2—0,5. Яма	0,15—0,19	Темно-серый гумусированный суглинок	Днище груболепного горшка с примесью крупного шамота в тесте
Южный	2006	Яма 19 раскопа 2 17Б	Круглая	1,25—1,28	1,43—1,5 (колоколовидная в профиле)	0,54—0,57	Однородный чернозем	Камни, кости животных, 6 фр-тов груболепных сосудов с примесью шамота, а также шамота и известняка в тесте, 1 обломок стенки лепного горшка с шероховатой поверхностью с включениями дресвы, 5 фрагментов стенок серо-лощенных лепных сосудов
Южный	2006	Яма 20 раскопа 2 17Б	Овальная	1,3 × 1,4	1,25 × 1,18	0,49—0,52	Однородный чернозем	В верхней части залегало скопление культурных остатков размерами 0,7 × 0,45 м, которое состояло из 2 фр-тов стенок сосудов эпохи бронзы; 7 крупных обломков стенок одного груболепного относительно толстостенного сосуда с шамотом, известняком и железной рудой в тесте; 5 мелких обломков стенок лепных сосудов с шероховатой поверхностью (3 — с примесью шамота и известняка, 1 — с шамотом; 1 — с дровяной в тесте); нескольких мелких углей и небольшого обломка обгоревшей плахи длиной около 20 см. Из заполнения ниже скопления — кости животных, обломки стенки лепного сосуда эпохи бронзы, венчика груболепного сосуда с примесью шамота и известняка в тесте и вдавлениями по краю, венчика лепного лощеного сосуда, 5 стенок лепных горшков (1 — с примесью дресвы в тесте, 4 — с включениями шамота) и 1 кусок железного шлака

Южный	2006	Яма 21 раскопа 2 17Б	Круглая	1,44—1,47	1,3—1,35	0,44—0,45	Однородный чернозем	кости животных, фр-т неорнаментированной стенки сосуда эпохи бронзы, 9 маловыразительных обломков лепных горшков раннего железного века (1 — с примесью песка, 4 — шамота и известняка, 3 — шамота; 1 — дресвы в керамическом тесте). Датировка ямы позднееримским периодом условна
Юго-западный	2004	Яма 2 раскопа 1 17Б	Овальной	1,74 × 1,5	1,34 × 1,08	0,52—0,58	Верхний слой до 37 см толщиной — чернозем, ниже — гумусированный суглинок	Из верхнего слоя — кости животных, 11 кусков глиняной обмазки, 3 фр-та сосудов эпохи бронзы, обломок кремневой стрелы, маленький венчик древнерусского гончарного горшка. Численно преобладает керамика 2-й четверти I тыс. н. э., причем найдены обломки как груболепных, так и лепных лощеных и тончарных сосудов, а также фрагмент горла светлоглиняной амфоры (рис. 22, 1, 3, 8). На глубине 0,32 м книзу теменем лежал череп лошади. Из нижнего слоя — 3 невыразительных черепка лепных сосудов
Юго-западный	2007	Яма 5 раскопа 1 17Б	Круглая	1,6	1,2	1,5—1,73	Однородный черный гумус	В придонной части — скопление культурных остатков размерами 1,0 × 0,5 м. В нем — кости животных, 3 необработанных камня, нижняя часть небольшого гончарного черняховского сероглиняного сосуда с шероховатой поверхностью (рис. 21, 9), груболепная керамика с шамотом и известняком в тесте (3 фр-та), 2 куски железного шлака. Вне скопления — кости животных, керамика эпохи бронзы (5 фр-тов), железного века (груболепная с шамотом в тесте — 4 фр-та, с песком в тесте — 2 фр-та), неопределимые обломки лепных сосудов (7 фр-тов), 4 мелких обломка древнерусских гончарных сосудов

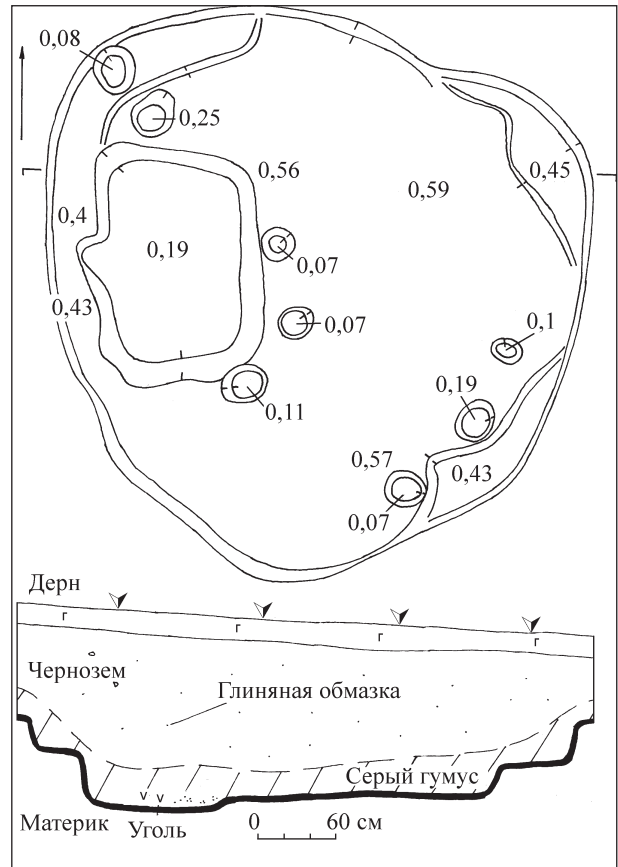

Рис. 3. Постройка 1 раскопа 2 Ксизово-17А. План и профиль

примесью шамота в тесте — 2 фр-та, шамота и известняка — 1 фр-т, песка — 1 фр-т, дресвы — 2 фр-та), 1 фр-т черняховского гончарного серолощенного сосуда, 3 обломка лепных лощеных мисок. Здесь же найдены 3 фр-та сосудов эпохи бронзы. Вне скопления из линзы черного гумуса, кроме костей животных, происходят 35 кусков обожженной глиняной обмазки, среди которых выделяется серия довольно крупных с отпечатками прутьев, 2 куски железного шлака, 2 фрагмента сосудов эпохи бронзы и керамика позднееримского периода: груболепная с примесью шамота и железной руды в тесте — 2 фр-та, шамота — 56 фр-тов, дресвы — 12 фр-тов, песка — 10 фр-тов. Найдены также 2 обломка лепных лощеных сосудов и 7 — сероглиняных гончарных.

Ниже до пола постройки залегал слой серо-желтого гумусированного суглинка. В нем также обнаружены кости животных, 4 куски обмазки, 6 кусков железного шлака, 2 фр-та сосудов эпохи бронзы и керамика позднееримского времени (груболепная: с шамотом — 27 фр-тов, с песком — 5 фр-тов, с дресвой — 3 фр-та, гончарная лощеная — 10 фр-тов). В углублении в полу постройки найдены древесные угольки и мелкие рыхлые кусочки обожженного грунта. Возможно, здесь находился очаг.

Таблица 2. Скопления культурных остатков в гумусном слое

Участок	Год раскопок	№ раскопа и скопления	Глубина от дневной поверхности, м	Размеры, м	Состав
Северовосточный	2007	Скопление 3 раскопа 4 17А	0,17—0,26	0,5—1,0	Фр-ты лепных сосудов (почти полный профиль одного груболепного горшка, верхнюю часть другого и днище третьего) (рис. 11, 1—3)
Юго-западный	2004	Скопление 1 раскопа 1 17Б	0,46	1,3 × 0,6	груболепной керамики, камней и костей животных. Здесь же найден и маленький фрагмент стенки древнерусского гончарного сосуда, очевидно, попавший в скопление случайно
Юго-западный	2007	Скопление 1 раскопа 1 17Б	0,26—0,35	1,6 × 1,2	5 фрагментов груболепных сосудов с примесью крупного шамота в тесте (рис. 24, 1), 4 фрагмента стенок сосудов с шероховатой поверхностью со включениями шамота и известняка в керамическую массу, верхняя часть лепной лощеной миски (рис. 24, 2), около десятка костей животных
Юго-западный	2004	Скопление 3 раскопа 1 17Б	0,53	0,9 × 0,4	обломки груболепных сосудов, камни, угольки и небольшое пятно обожженной глины 12 × 16 см (рис. 22, 2)
Юго-западный	2007	Скопление 7 раскопа 1 17Б	0,25	1,1 × 0,8	8 костей животных, 8 небольших фрагментов груболепных сосудов с шамотом в тесте, 1 обломок горшка с шероховатой поверхностью со включениями шамота и железной руды, 1 обломок венчика лепного лощеного сосуда
Юго-западный	2007	Скопление 8 раскопа 1 17Б	0,48—0,5	0,3 × 1,0	кость животного и 6 крупных фрагментов трех разных груболепных сосудов с примесью шамота в тесте, в т. ч. 2 венчика корчаг со следами грубого пальцевого заглаживания на поверхности и вдавлениями по краю (рис. 21, 1—3)
Юго-западный	2007	Скопление 11 раскопа 1 17Б	0,6	0,3 × 0,4	12 фрагментов с шамотом в тесте, из которых удалось реконструировать полный профиль биконического горшка; фр-т верхней части лепного сосуда с шамотом и известняком в керамической массе (рис. 21, 4, 5), маленький обломок венчика древнерусского гончарного горшка

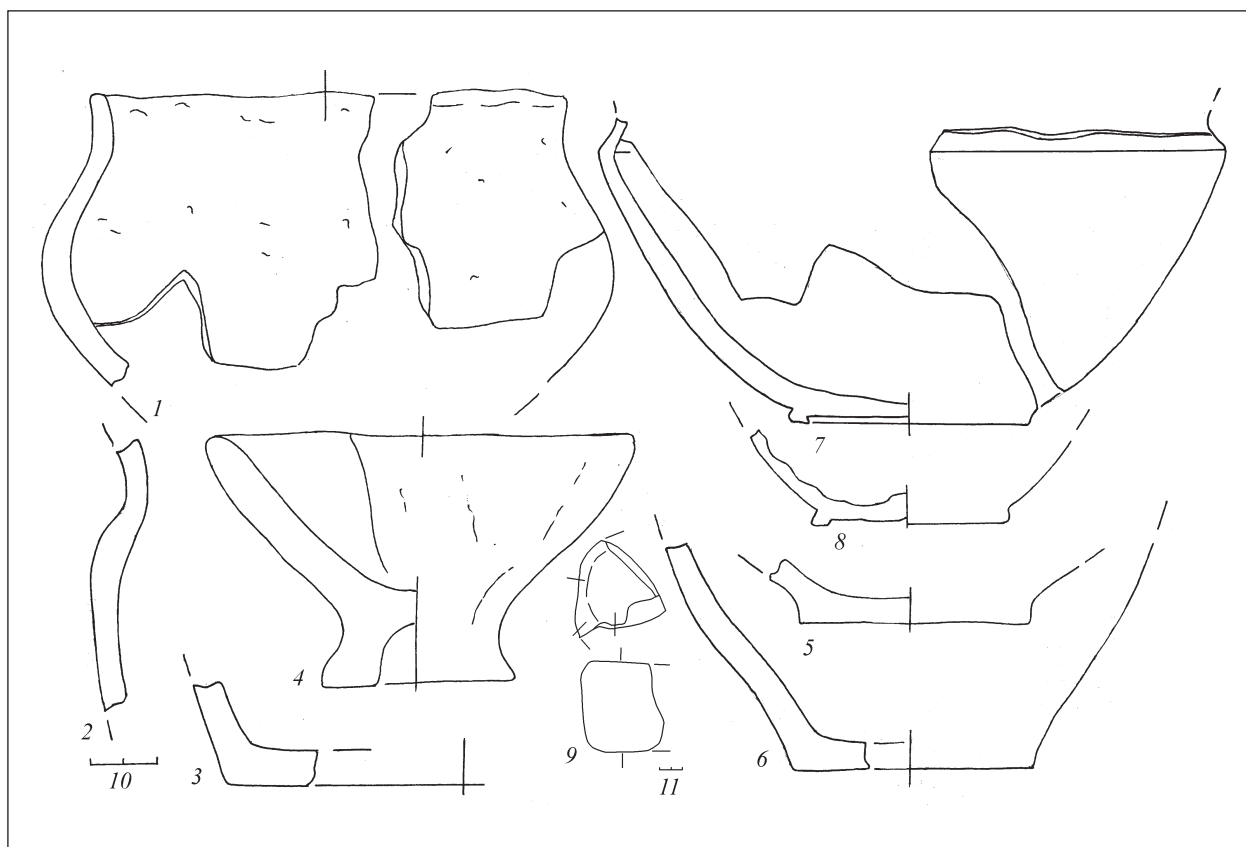

Рис. 4. Постройка 1 раскопа 2 Ксизово-17А. Керамика: 1—6 — груболепная керамика (1—5 — с шамотом в тесте, 6 — с шамотом и дресвой в тесте), 7 — фрагменты лощеной гончарной миски (часть черепков — серые, часть — красные, вторично обожженные), 8 — фрагмент днища гончарного чернолощеного сосуда, 9 — фрагмент куранта зернотерки; 1, 4, 5, 8 — нижний горизонт заполнения, 2, 3, 6, 7, 9 — верхний горизонт заполнения. Масштабы: 10 — для 1—8; 11 — для 9

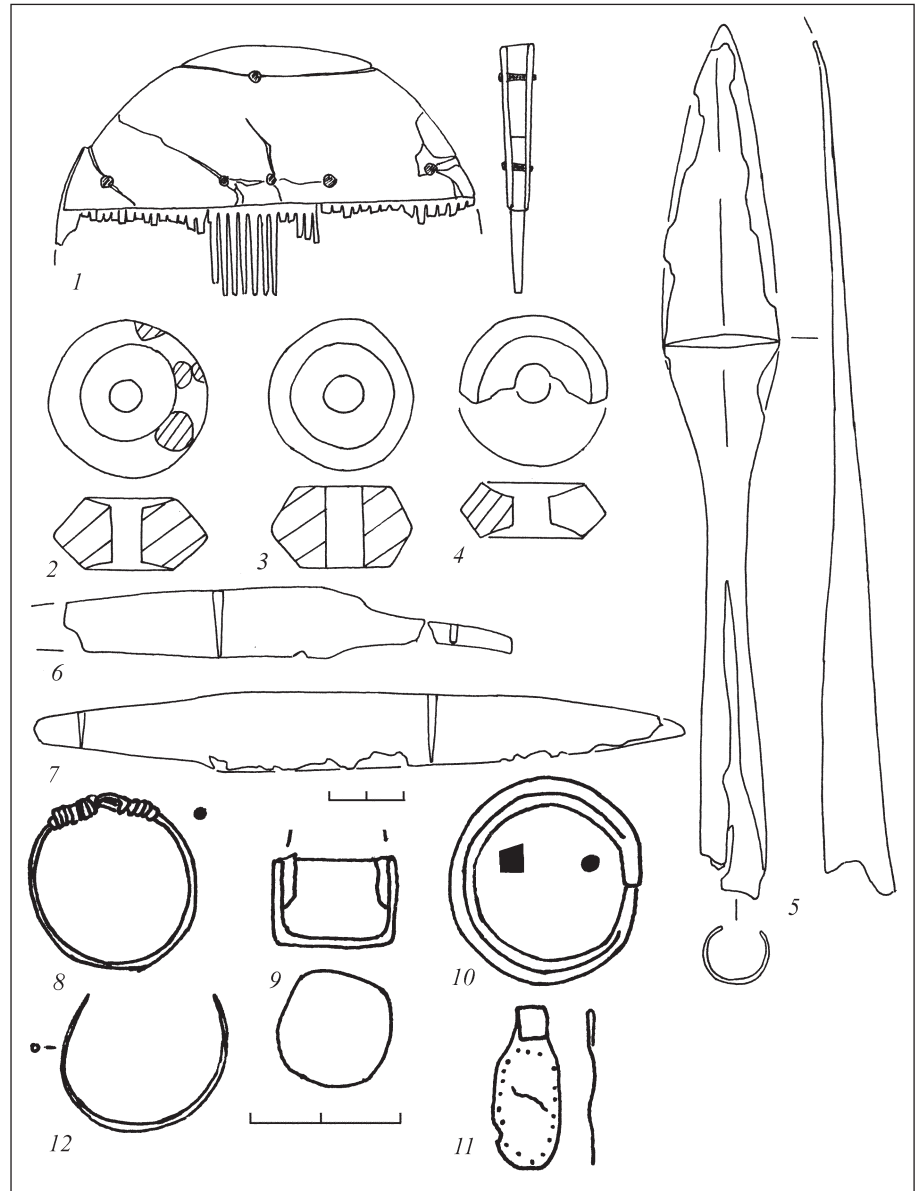

Рис. 5. Постройка 1 раскопа 2 Ксизово-17А. Вещевой комплекс: 1 — гребень из рога с железными штифтами; 2—4 — глиняные пряслица; 5—7, 9 — изделия из железа; 8, 10, 11 — украшения из серебра; 12 — обломок серьги из бронзы

Вся керамика позднеримского периода из постройки, включая скопление материала, похоже, составляет единый в культурно-хронологическом отношении массив материала. Это наблюдение подтверждается фактами находок черепков одних и тех же сосудов, которые склеились между собой, в верхнем и нижнем горизонтах заполнения: нижней части гончарной лощеной миски (рис. 4, 7) и верхней груболепного горшка (рис. 4, 1). Гончарная керамика типична для черняховской культуры (рис. 4, 7, 8). В целом, по постройке она составляет 14,5 % (см. также табл. 5). Из форм лепных сосудов для культурной группы круга Каширки — Седелок типичны верхняя часть округлобокого горшка и коническая миска на полой ножке, полный профиль которой удалось склеить (рис. 4, 1, 2).

В заполнении постройки обнаружена серия индивидуальных находок. Из них к верхнему горизонту относятся камень-курант зернотерки

(рис. 4, 9), железный нож (рис. 5, 7), овальная подвеска из серебряного листа с пуансонным орнаментом по краям и ушко от другой подвески (рис. 5, 11), фрагмент глиняного пряслица (рис. 5, 4), серебряная рама пряжки (рис. 5, 10), трехслойный наборный гребень из рога, скрепленный железными заклепками (рис. 5, 1), кусочек железной проволоки, а к нижнему — обломок бронзовой проволочной серьги (рис. 5, 12), железный нож (рис. 5, 6), 2 глиняных пряслица (рис. 5, 2, 3), серебряная серьга (рис. 5, 8) и железная ведерковидная подвеска с отломанным ушком, причем последняя была вложена в серьгу (рис. 5, 9). В культурном слое над постройкой найден железный наконечник копья (рис. 5, 5).

Постройка 1 раскопа 3 Ксизово-17А 2007 г. Полуземлянка округлой формы. Контуры прослежены на поверхности материка. Размеры котлована по верхнему краю составляют 2,67 × 2,84 м, по дну — 2,33 × 2,67 м. Ровный пол за-

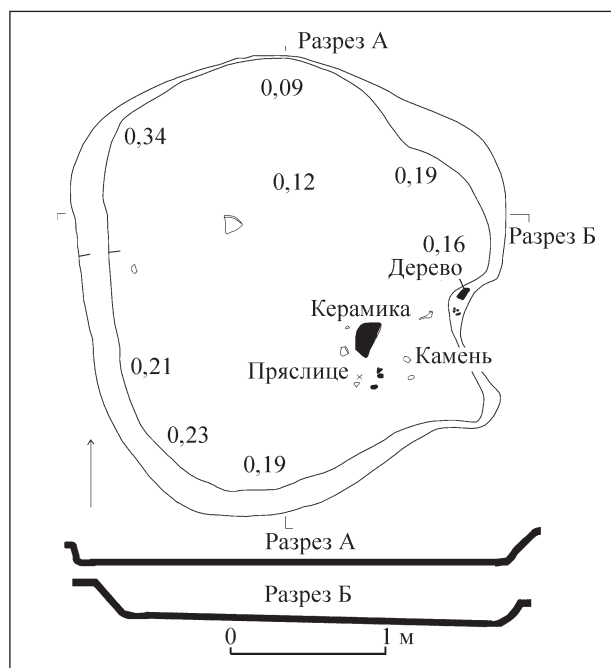

Рис. 6. Постройка 1 раскопа 3 Ксизово-17А. План и профиль

фиксирован на уровне 0,09—0,23 м от верхнего края котлована. Столбовых ям и следов очага не было (рис. 6).

Заполнение постройки представляет собой однородный черный гумус. Из него происходят кости животных, глиняное биконическое пряслице с воронковидными основаниями (рис. 7, 11), плоская чечевицеобразная бусина из синего прозрачного стекла (рис. 7, 8), бронзовая спиральная пронизь из треугольного в сечении дрота (рис. 7, 9), 13 обломков сосудов эпохи неолита — бронзы, 3 фр-та горшков городецкой культуры раннего железного века с рогожным орнаментом, 7 обломков гладкостенных сосудов, вероятно, той же археологической общности, 73 фр-та груболепных сосудов с примесью шамота и 23 — шамота и известняка в тесте, включая крупные выразительные обломки сосудов культурной группы типа Каширки — Седелок (рис. 7, 1—4), 6 — черняховских гончарных сосудов с лощеной поверхностью (рис. 7, 5—7) и 2 — с шероховатой, 5 кусочков обожженной глиняной обмазки. Часть из фрагментов сосудов

Таблица 3. Параметры столбовых ям объекта 4 раскопа 1 Ксизово-17Б (2007 г.).

Обозначение	Форма	Размеры по верхнему контуру, см	Размеры по нижнему контуру, см	Глубина от уровня пола, см
А	Круглая	48 × 50	44 × 40	18
Б	Овальная	50 × 40	40 × 32	21
В	Овальная	60 × 42	50 × 32	26
Г	Подтрапециевидная	40 × 36	32 × 26	21

позднеримского периода и 4 небольших камня образовывали локальное скопление культурных остатков на пространстве 0,46 × 0,5 м на полу постройки. Здесь же обнаружено еще одно глиняное биконическое вторично обожженное пряслице (рис. 7, 11). Постройка относится к культурной группе типа Каширки — Седелок.

Постройка 3 раскопа 3 Ксизово-17А 2007 г.
В виде овального пятна черного гумуса прослежена в нижней части культурного слоя, но судя по профилю, объект был впущен в грунт с уровня, находящегося минимум на 40 см выше от углистой прослойки толщиной около 2—3 см. Размеры сооружения — 2,24 × 2,7 м. Ровный пол зафиксирован на уровне 8—23 см от верхних контуров. На полу в центральной части объекта находилась овальная в плане хозяйственная яма, по форме напоминавшая песочные часы, т. е. ее стенки суживались книзу, а затем снова расширялись. Общая глубина ямы — 0,87 м. Размеры ее по верхнему краю составляют 1,6 × 1,34 м, в наиболее узкой части — 1,0 × 1,04 м, по дну — 1,27 × 1,3 м. В верхней части заполнения, над объектом и к югу от него на пространстве 3,05 × 2,12 м в изобилии встречалась обожженная глиняная обмазка с отпечатками соломы и прутьев, уровень залегания которой находился на глубине не от 7 см выше материка до его поверхности. Среди обмазки найдены, также, куски древесного угля. Наиболее крупные куски обмазки имели размеры 10 × 10 см. Заполнение постройки представляло собой темно-коричневый гумус с включениями обожженной глины и углей. Аналогичный по составу слой залегал и в верхней части ямы. Ниже его подстилал серо-коричневый гумус с небольшим количеством углей и с включениями глиняной обмазки. На дне прослежена линза гумусированной глины толщиной около 10 см. Из заполнения постройки происходят кости животных, 1 обломок сосуда эпохи энеолита, 1 отщеп кремня. К железному веку относятся 8 обломков лепных сосудов с дресвой в тесте, 9 — с шамотом, 1 — с шамотом и известняком. В яме, кроме костей животных и обмазки, найдены 1 фр-т сосуда городецкой культуры с рогожной поверхностью, невыразительные обломки лепных неорнаментированных сосудов и крупный фрагмент ребра лепного чернолощено-

Таблица 4. Параметры столбовых ям объекта 5 раскопа 1 Ксизово-17Б (2007 г.).

Обозначение	Форма	Размеры по верхнему контуру, см	Размеры по нижнему контуру, см	Глубина от уровня пола, см
А	Круглая	30 × 28	20 × 23	14
Б	Круглая	30 × 30	22 × 24	10
В	Овальная	44 × 30	26 × 20	10

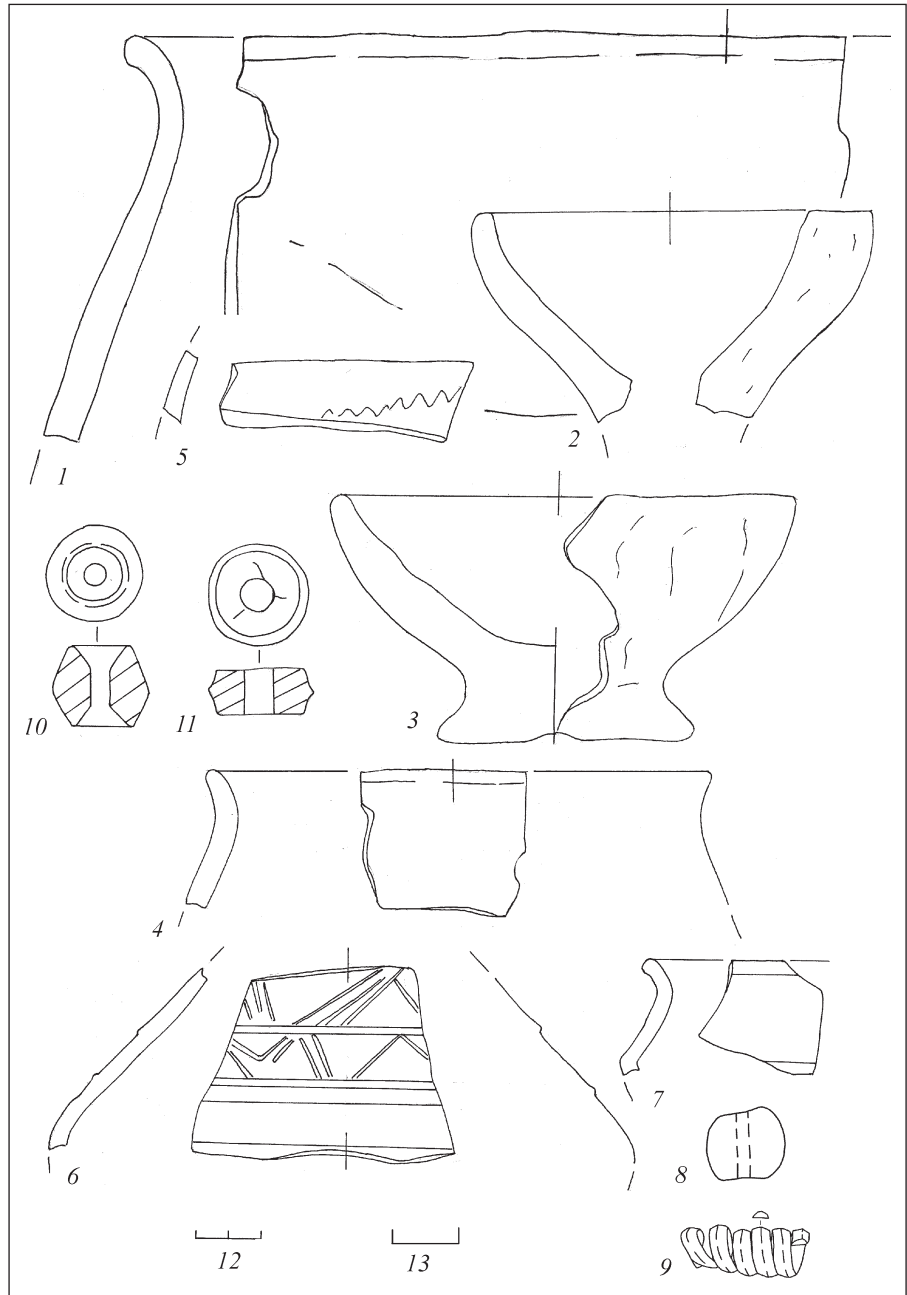

Рис. 7. Постройка 1 раскопа 3 Ксизово-17А. Керамика и вещевого комплекс: 1—4 — груболепная керамика (1, 2, 4 — с шамотом в тесте; 2 — с шамотом и дрсевой в тесте); 5 — фрагмент гончарного серолощенного сосуда 6 — фрагмент гончарного чернолощеного сосуда с пролощенными линиями; 7 — фрагмент гончарной желтолощеной миски; 8 — прозрачная голубая чечевицеобразная бусина; 9 — бронзовая пронизь; 10, 11 — глиняные пряслица (10 — с лошеной поверхностью, 11 — с шероховатой, вторично обожженное). Масштабы: 12 — к 1—7, 10—11; 13 — к 8, 9

го сосуда, характерного для культурной группы типа Каширки — Седелок (рис. 8, 4). Постройка, очевидно, относится к позднееримскому времени. Она явно погибла в пожаре, уничтожившем ее глинобитные стены.

Яма 4² раскопа 3 Ксизово-17А 2005 г. Прослежена на поверхности предматерикового слоя. Дно было плоским. Яма опущена в материк на 0,08 м, но общая глубина объекта, судя по профилю, составляла 0,55—0,57 м. В плане яма имела форму неправильного овала размерами 1,73 × 1,5 м с практически отвесными стенками. Заполнение объекта представляло собой одно-

родный темно-серый гумус. В верхней его части на глубине от 2 до 10 см от верхнего края залегало мощное скопление культурных остатков, которое занимало практически все пространство ямы. Большинство находок из скопления составляли обломки груболепных сосудов с примесью крупного шамота (иногда в сочетании с песком и органикой) в тесте со следами грубого пальцевого заглаживания на поверхности. Полностью удалось восстановить форму одного округлобочного горшка и на две трети профиля — биконической корчаги. Выразительны, также, обломки трех венчиков, пяти днищ и нижней части сосуда (без венчика) (рис. 9). В состав скопления входили фрагмент плоского диска (рис. 9, 6), 10 мелких обломков днищ, 100 — стенок горшков и корчаг, а также фрагмент венчика лошеного

² Не требующие дополнительных пояснений сведения о хозяйственных ямах всех участков приводятся в табл. 1, о скоплениях культурных остатков в слое гумуса — в табл. 2.

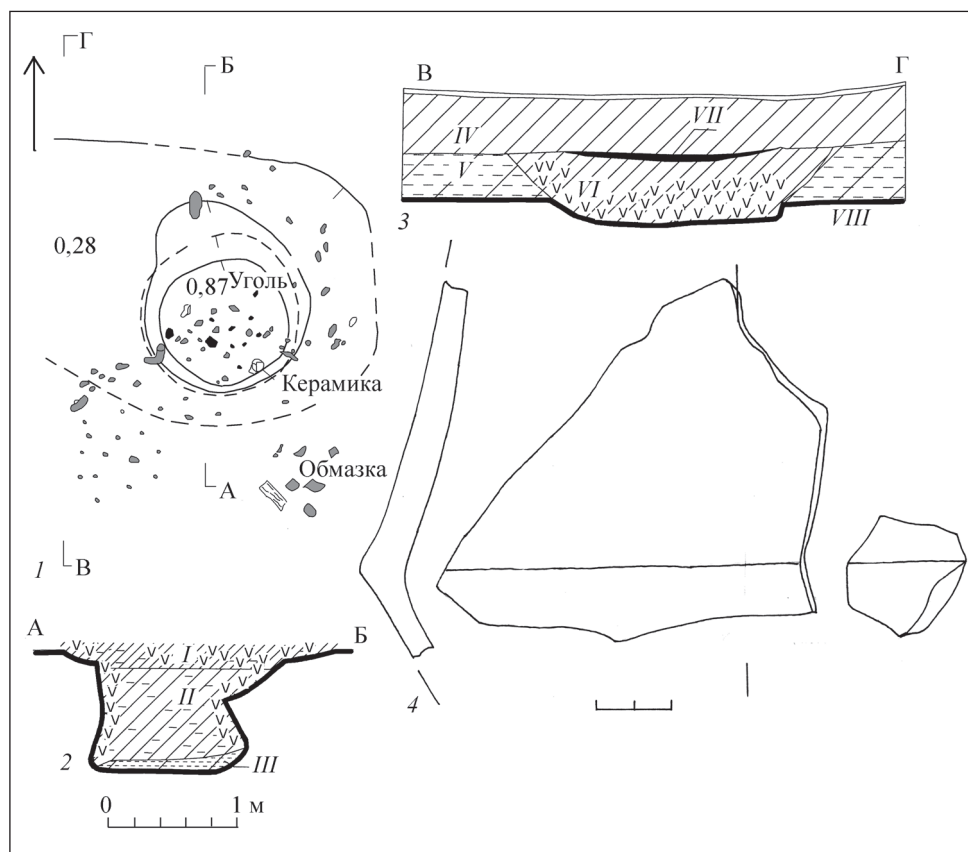

Рис. 8. Постройка 3 раскопа 3 Ксизово-17А. План, профиль, фрагмент ребра лепной чернолощеной миски: I — коричнево-серый гумус с включениями глины и угля; II — коричнево-серый гумус с включением глины и незначительным содержанием угля; III — глина с включениями гумуса; IV — чернозем; V — гумусированный суглинок темно-серого цвета; VI — темно-коричневый гумус с включениями глины и угля; VII — прослойка угля; VIII — материк (желтая глина)

гончарного сероглиняного черняховского сосуда (рис. 9, 12). К сожалению, керамика с трудом поддавалась реконструкции, поскольку почти вся она была вторично обожжена (иные черепки ошлакованы и деформированы). Между черепками были найдены 15 камней различного размера, как правило, мелких, но некоторые из них достигали величины 24×28 см. В южной части ямы прослежены остатки сгоревшей деревянной плахи размерами $0,22 \times 0,07$ м. Ниже скопления находок в яме не было. Формы сосудов и их фактура типичны для культурной группы типа Каширки — Седелок.

Кроме перечисленных выше объектов, на северо-восточном участке находились 4 хозяйственные ямы, 2 локальных скопления керамики в гумусном слое. Из культурного слоя происходят груболепная керамика поздне римского времени, фрагменты гончарных сероглиняных сосудов, среди которых преобладают лощеные,

и биконическое глиняное пряслице с шероховатой поверхностью, воронковидными основаниями и наибольшим расширением ниже середины высоты (рис. 10—15).

На **южном участке** памятника (раскоп 2 Ксизово-17Б 2005—2006 г.) расположены открытый очаг и 5 хозяйственных ям.

Очаг 1 2005 г. Зафиксирован в культурном слое на глубине $0,26—0,31$ м. Представлял собой плотное скопление размерами $0,5 \times 0,5$ м кусков глиняного хорошо обожженного пода, имевших толщину около 1,5 см. На некоторых из них с внешней стороны отпечаталась ткань прямого плетения, вроде мешковины, а на одном сбоку — дощечка. Всего обломков пода было 56, лежали они в разных положениях: как лицевой стороной вверх, так и книзу. Очаг, таким образом, был полностью разрушен и перетолжен. В состав скопления, кроме того, входили 3 камня-известняка размерами около $7 \times$

Таблица 5. Соотношение групп керамики в объектах.

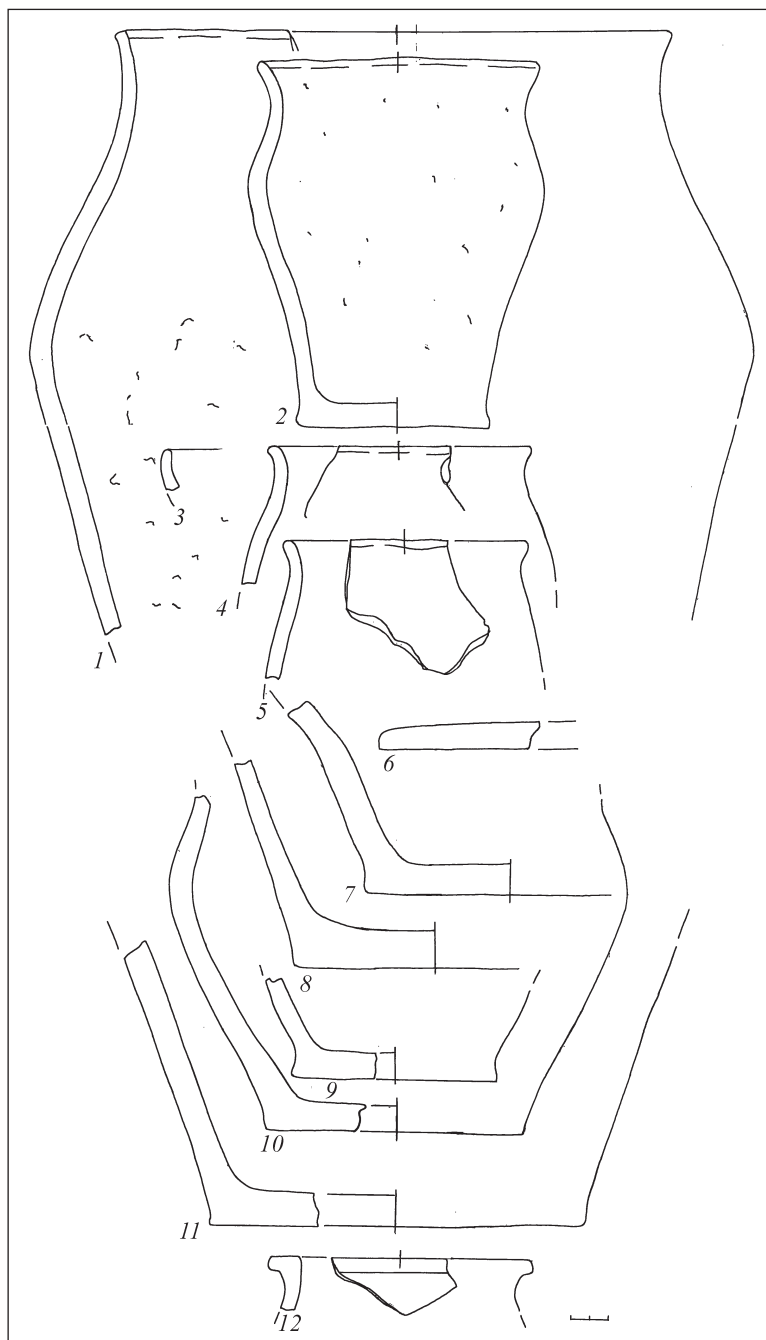
Участок, раскоп, год	Объект	Груболепная керамика, %	Лепная лощеная керамика, %	Гончарная черняховская керамика, %
17Б, раскоп 1 2007 г.	Объект 3,4	92	1,5	6,5
17Б, раскоп 1 2007 г.	Объект 5, скопление 10	98	2	0
17А, раскоп 2 2005 г.	Постройка 1, горизонт 1	87	5	8
17А, раскоп 2 2005 г.	Постройка 1, горизонт 2	78	0	22

Рис. 9. Яма 4 раскопа 3 Ксизово-17А. Материалы: 1—11 — груболепная керамика с примесью шамота в тесте; 12 — фрагмент гончарного серолощеного сосуда

10 см, зуб человека, один обломок днища и 9 фр-тов стенок груболепных сосудов с примесью шамота и известняка в тесте (в т. ч. 4 вторично обожженных).

Юго-западный участок. Объекты этой области концентрации находятся на мысу оврага на юго-западной оконечности поселения на раскопе 1 Ксизово-17Б (2004, 2007 гг.). Ниже следует описание сооружений.

Объект 3 2007 г. Контуры зафиксированы на поверхности материка, но в виде аморфного интенсивно-черного пятна объект 3 прослеживался непосредственно под дерном на 40 см выше (рис. 17). Это пятно перекрывает объект 4, который имел более светлое заполнение. Форма объекта 3 — неправильно овальная, он частично «уходит» за пределы раскопа. Размеры исследованной части составляют $2,8 \times 1,5$ — $1,9$ м. Объект углублен в материк на $0,15$ — $0,37$ м. В заполнении, которое представляло собой интенсивно-черный однородный рыхлый гумус, обнаружены 10 фрагментов горшков эпохи бронзы, серия обломков груболепных сосудов раннего железного века (20 — с примесью шамота, 3 вторично обожженных — с включениями шамота и известняка, 2 — с дресвой в тесте), 2 фрагмента стенок и 1 обломок венчика черняховской гончарной серолощеной миски (той же, фрагменты которой найдены в заполнении объекта 4; рис. 18, б); 2 обломка стенок древнерусских гончарных сосудов. В заполнении найдены 3 относительно крупных (размерами до 18×17 см) куски известняка (*скопление 5* длиной $0,6$ м, шириной $0,4$ м). Вся керамика из заполнения объекта 3 сильно измельчена, поэтому гарантии того, что она не была занесена сюда кротами из культурного слоя, нет. Часть черепков (например, упоминавшиеся выше обломки черняховской миски) явно попали в заполнение из более раннего сооружения. Время объекта по этой причине однозначно определить невозможно, но, судя по стратиграфии, он представляет собой поздний перекоп.

Объект 4 2007 г. Перекрывает объектом 3, который прорезал сооружение в центральной его части до уровня пола. Объект 4 представляет собой полуземлянку неправильно-прямоугольной формы с выступом с юго-западной стороны, частично выходящей за пределы раскопа. Контуры прослежены на поверхности материка. Общие размеры сооружения по верхнему краю — $3,0 \times 2,5$ — $3,0$ м, в нижней части — $2,54 \times 2,4$ — $2,5$ м. Пол в западной и центральной части постройки был относительно ровным, но имел уклон до 20 см к востоку. Глубина котлована в этой части сооружения составляла $0,4$ — $0,48$ м. Вдоль северного борта полуземлянки и в южной ее оконечности находились 4 ямы от столбов, получившие обозначение А, Б, В, Г. Ниже в таблице 3 приводятся их параметры.

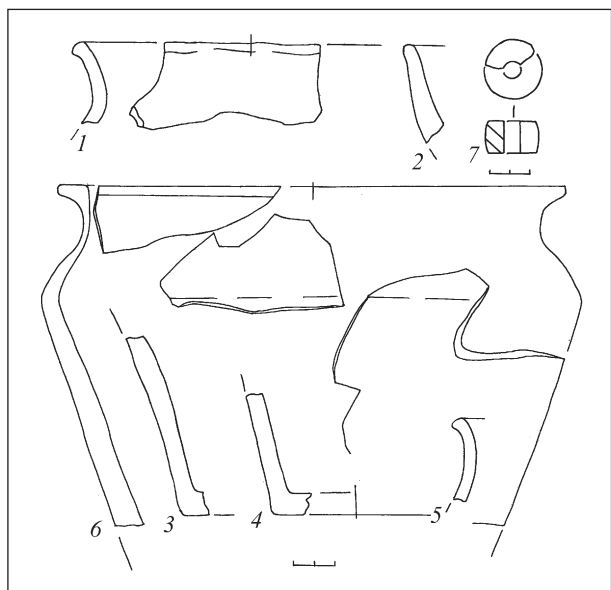

Рис. 10. Яма 9 раскопа 2 Ксизово-17А. Материалы: 1—5 — груболепная керамика с примесью шамота в тесте; 6 — сероглиняный гончарный сосуд с шероховатой поверхностью; 7 — фрагмент глиняного пряслица с шероховатой поверхностью

В заполнении ямы А на глубине 10 см от ее верхнего края обнаружена нижняя часть гончарной чернолощеной черняховской миски, на днище которой находилось несколько древесных углей. Часть фрагментов этой же миски происходили из заполнения постройки, а также из перерезавшего ее объекта 3.

В восточной части котлована сооружения прослежено корытообразное обширное углубление размерами $2,1 \times 0,94$ — $1,1$ м. Уровень его дна находился ниже на 6—10 см поверхности пола постройки около контуров углубления.

Из заполнения сооружения, которое представляло собой темный гумус (но более светлый,

чем у объекта 3) происходят кости животных, несколько камней. Наиболее ранними находками являются сосуд абашевской культуры эпохи бронзы и кремневый скребок. В целом, в застройке преобладает керамика позднеримского времени (груболепная с примесью шамота в тесте — 21 фр-т, с включениями шамота и известняка — 3 фр-та, лепная лощеная — 1 фр-т), которая вместе с обломками уже упоминавшейся гончарной миски составляет характерный набор типа Каширки — Седелок (рис. 18). Встречены также 2 маленьких обломка стенок древнерусских гончарных сосудов, по всей видимости, попавших в объект из культурного слоя случайно.

Объект 5 2007 г. Представляет собой незначительно углубленную в материк постройку неправильно прямоугольной формы с выступом в южной части (рис. 19, 1). Контуры прослежены на поверхности материка. Дно котлована было плоским. В материк постройка впущена на 0,07—0,23 м, причем более глубокой она была в северной части, т. е. пол был выровнен относительно горизонтально в сторону, противоположную склону мыса. Общие размеры сооружения в верхней части — $3,54 \times 1,7$ — $2,14$ м, по дну — $3,4 \times 1,6$ — $2,04$ м. Вдоль западного края котлована прослежены 3 столбовые ямы, обозначенные, как А, Б, В. Их параметры приводятся в таблице 4.

Из заполнения постройки, которое представляло собой однородный черный гумус, происходят 2 индивидуальные находки: фр-т глиняного пряслица с подлощенной поверхностью (рис. 19, 3), обломок нижней плиты зернотерки из гранита с полированными округлыми и затертым от работы плоским краем (рис. 19, 2). Здесь же обнаружены кости животных и разновременная керамика. К эпохе бронзы относится 1 фр-т вен-

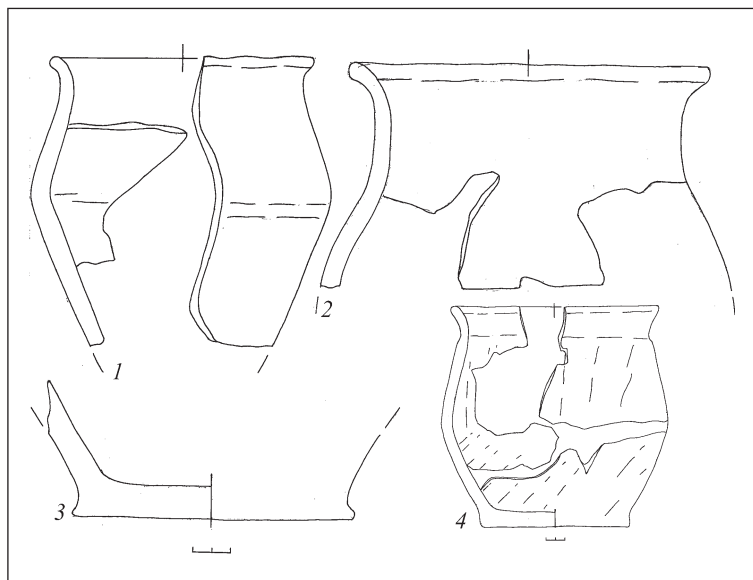

Рис. 11. Ксизово-17А. Груболепная керамика с примесью шамота в тесте из локальных скоплений в культурном слое: 1—3 — раскоп 4 2007 г., скопление керамики; 4 — раскоп 3 2007 г., скопление керамики над ямой 13

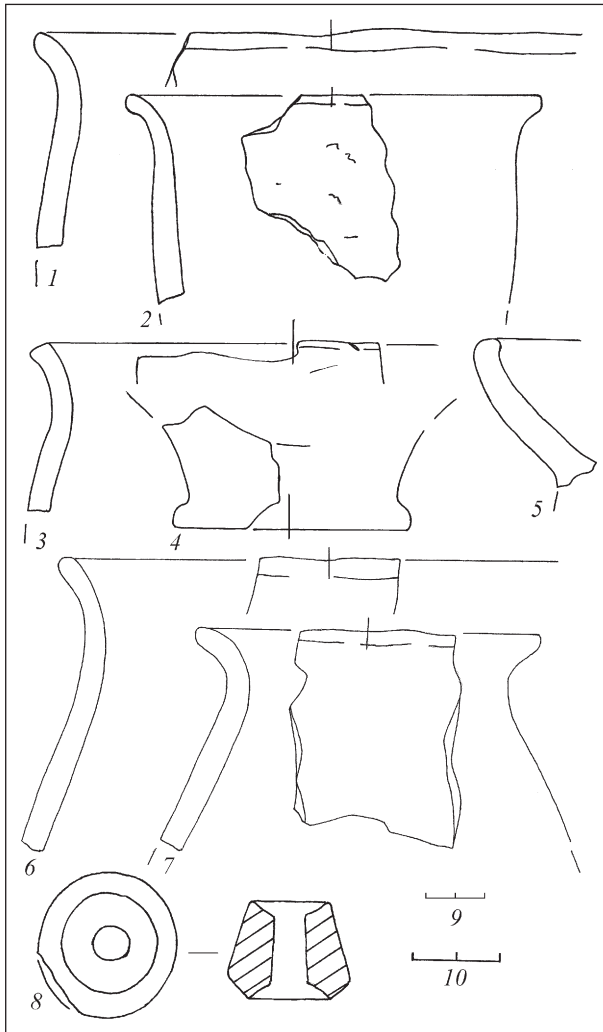

Рис. 12. Ксизово-17А, материалы из культурного слоя северо-восточного участка: 1—7 — груболепная керамика (1, 4—6 — с примесью шамота в тесте; 2 — с примесью шамота и дресвы; 3, 7 — с примесью шамота, известняка); 8 — глиняное пряслице с шероховатой поверхностью; 1—2 — раскоп 1 2004 г.; 3—5 — раскоп 2 2005 г.; 6, 8 — раскоп 4; 7 — раскоп 5. Масштабы: 9 — для 1—7; 10 — для 8

чика горшка, к раннему железному веку — груболепная керамика с шамотом в тесте (23 фр-та), с шамотом и известняком в тесте (10 фр-тов), с включениями дресвы (2 фр-та). Найден, также, 1 фр-т стенки лепного лощеного сосуда, 3 обломка стенок гончарных горшков периода Древней Руси. 15 обломков лепных сосудов неопределимы в культурно-хронологическом отношении.

Выше объекта 5 в нижней части культурного слоя находилось скопление культурных остатков 10 (рис. 19, 1), имевшее размеры 3,6 × 2,1 м и практически совпадавшее по очертаниям с контурами объекта 5. Последнее наблюдение заставляет предполагать, что скопление представляло собой свалку мусора в котловане заброшенной к этому времени постройки. В состав скопления входили кости животных, 5 необработанных камней, 5 мелких кусочков обмазки и

многочисленные обломки сосудов, как лепных, так и гончарных. К эпохе бронзы относятся 9 черепков, к раннему железному веку — груболепная керамика с шамотом в тесте (110 обломков, включая крупные), с шамотом и известняком (12 черепков), с песком (1 обломок), с включениями дресвы (3 фр-та, из них один — с рогожным орнаментом), обломки лепных лощеных сосудов (2 фр-та). Из материалов этого периода городецкой культуре достоверно принадлежит фрагмент с рогожным орнаментом на поверхности, один обломок горшка с ребром с внутренней стороны венчика датируется первыми веками н. э., вся прочая посуда, которая резко преобладала, составляет характерный набор круга Каширки — Седелок (рис. 20). 40 лепных черепков неопределимы в культурно-хронологическом отношении.

Самую позднюю группу материала составляют 24 обломка горшков периода древней Руси. Тем не менее, эта керамика вряд ли может датировать объект, поскольку она сильно измельчена и могла попасть в скопление случайно из многочисленных кротовин, которые в разных направлениях пересекают культурный слой.

Яма 11 2007 г. Сливаётся краем с объектом 5. В плане — круглая диаметром 1,44—1,6, стен-

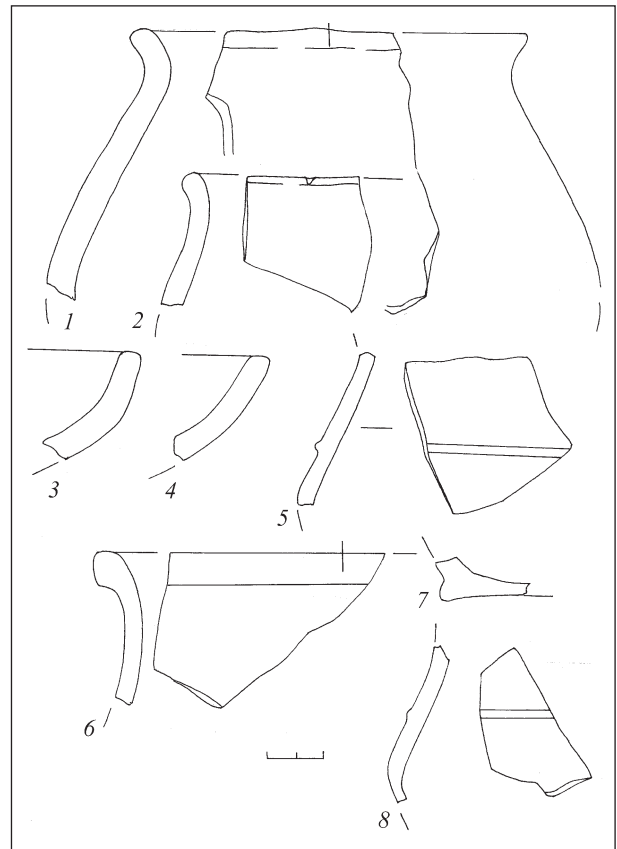

Рис. 13. Ксизово-17А, материалы из культурного слоя северо-восточного участка (раскоп 5 2007 г.): 1—4 — груболепная керамика с шамотом в тесте; 5—8 — гончарная серолощенная керамика

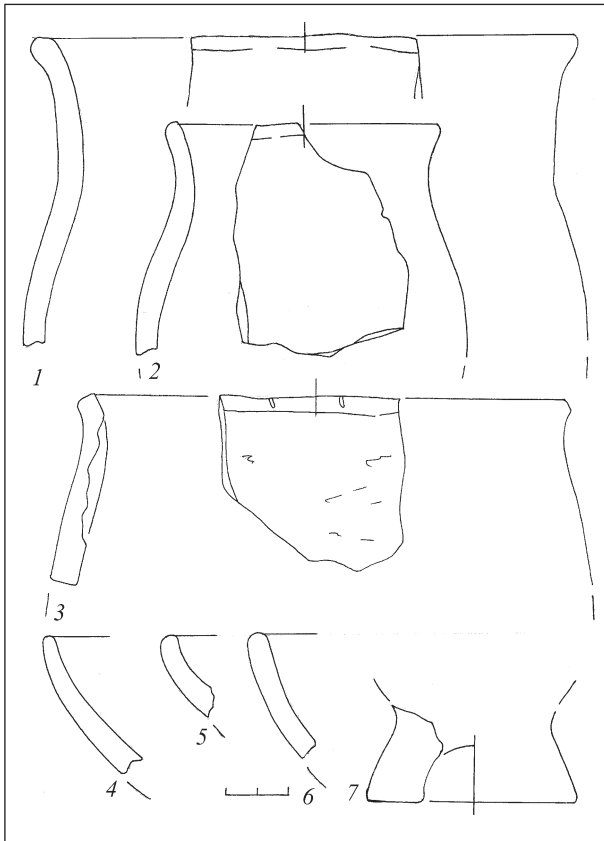

Рис. 14. Ксизово-17А, груболопная керамика с шамотом в тесте из культурного слоя северо-восточного участка (раскоп 3 2007 г.)

ки — почти отвесные. Контуры прослежены на поверхности материка, плоское дно находилось на уровне 0,46—0,51 м от верхнего края. На дне ямы обнаружены кости собаки: в северной ее части — череп, восточнее — конечности и хребет. *In situ* залегал лишь последний. Установить, лежали ли кости первоначально в анатомическом порядке, либо потом были передвинуты кротами, к сожалению, нет возможности. В заполнении, которое представляло собой однородный черный гумус, обнаружены немногочисленные кости животных и керамика железного века: груболопная с шамотом в тесте — 4 фр-та, в т. ч. фрагменты венчиков, характерных для группы типа Каширки — Седелок (рис. 21, 5—8), лепная с шероховатой поверхностью и дресвой в тесте — 1 фр-т. Здесь же найдены 3 мелких фрагмента стенок древнерусских гончарных сосудов, по всей видимости, попавших в заполнение случайно из культурного слоя.

Яма 3 2004 г. В плане яма 3 — овальная. Размеры по верхнему краю составляли 1,5—1,34 м, в нижней части — 1,3 × 1,14 м. Контуры прослежены на поверхности материка. Общая глубина ямы — 0,34 м. Заполнение было однородным и представляло собой чернозем. Лишь на дне зафиксирована сравнительно тонкая (до 7—10 см)

прослойка серого гумусированного суглинка (рис. 23, 1). Из заполнения происходят кости животных, 7 фр-тов сосудов эпохи бронзы, 18 мелких кусков обожженной глиняной обмазки, кусок железного шлака, довольно многочисленная керамика 2-й четверти I тыс. н. э., как лепная, так и гончарная.

В яму 3 было впущено «погребение 1», контуры ямы которого на фоне ее заполнения проследить не удалось (рис. 23, 1). Оно представляло собой сожжение, остатки которого были помещены в урну. Верхняя часть сосуда зафиксирована на гл. 0,08 м от края ямы 3, а нижняя — на уровне ее дна. Урна, стоявшая дном книзу, была слегка завалена набок в западном направлении. Горшок раздавлен тяжестью грунта. В его заполнении, которое представляло собой черный гумусированный суглинок (более темный, чем в яме) на разных глубинах без видимого порядка находились угольки, небольшие комочки обожженной глины, очень мелкие кальцинированные кости. Количество последних точно подсчитать не было возможности: они рассыпались в порошок прямо в руках. Удалось взять всего 3 косточки относительно неплохой сохранности, но изначально их было не меньше 30-ти.

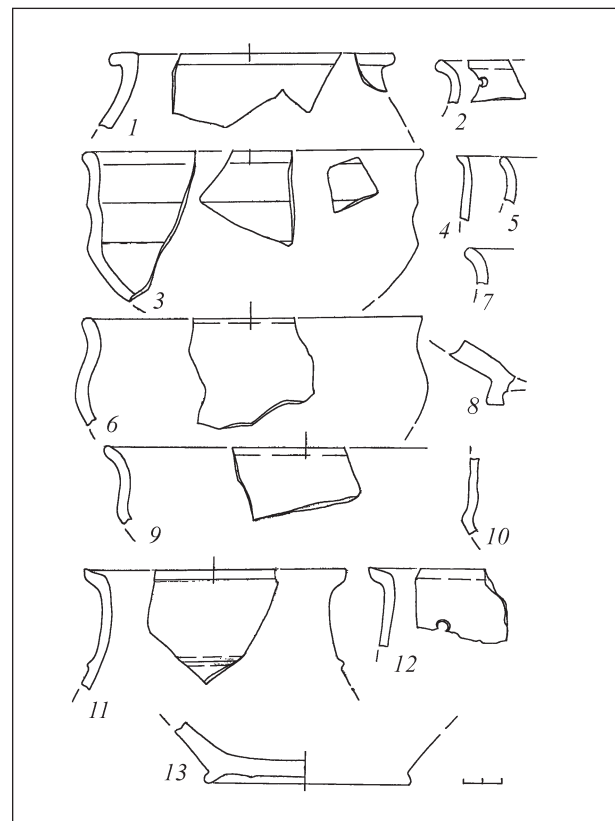
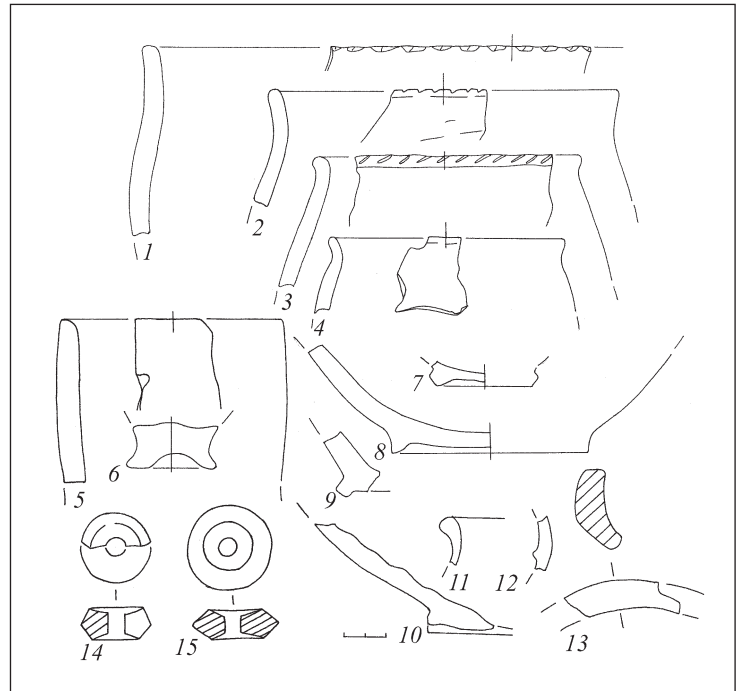

Рис. 15. Ксизово-17А, черняховская сероглиняная гончарная керамика из культурного слоя северо-восточного участка (раскоп 3 2007 г.): 1—5, 7, 9—11, 13 — лощеная; 6 — лощеная вторично обожженная; 8, 12 — с шероховатой поверхностью

Рис. 16. Ксизово-17, южный участок (раскоп 2 2006 г.), материалы: 1, 3—6 — груболепная керамика с примесью шамота в тесте; 2 — фрагмент груболепного сосуда с примесью шамота и известняка в тесте; 7, 8, 11—13 — гончарная серолощенная керамика; 9, 10 — гончарная сероглиняная керамика с шероховатой поверхностью; 14 — глиняное пряслице с лощеной поверхностью; 15 — глиняное пряслице с лощеной поверхностью

Урна представляет собой гончарный серолощенный горшок, который, за исключением нескольких фрагментов венчика, склеился почти полностью (рис. 23, 2). Размеры сосуда: высота — 24,2 см, диаметр венчика — 17,5 см, диаметр шейки — 15,8 см, диаметр наибольшего расширения тулова — 24 см, высота места наибольшего расширения тулова (от венчика) — 11 см. Край венчика оформлен в виде площадки шириной 1,8 см. Сосуд имел черняховское или позднеантичное происхождение.

В 2007 г. к югу от «погребения» был обнаружен шлейф из 21 кальцинированной кости, залегающих полосой, ориентированной с северо-запада на юго-восток вниз по склону мыса на глубине около 0,30—0,35 м от дневной поверхности параллельно ей. По всей видимости, эти кости высыпались из урны, которая также была наклонена устьем в сторону склона. По данным визуального осмотра, проведенного антропологом М.В. Добровольской (Институт археологии РАН), человеческих костей в скоплении 2 не было. По всей видимости, и «погребение 1» представляло собой не захоронение человека, а какой-то иной объект, возможно, культовый, например, являлось остатками жертвоприношения животного. Урны с остатками сожжений изредка встречаются на поселениях киевской культуры востока Днепрового Левобережья (Гочево-1, Шмырево) [Терпиловский, 2004, с. 38], правда оба этих памятника относятся к более раннему времени, чем Ксизово-17: к концу II — первой половине III в. н. э.

Ситуация в лесостепном Подонье в III—V вв. мало известна украинскому читателю, до которого крайне редко доходит литература по этому вопросу, особенно сборники статей и материалов конференций, опубликованные в Липецке и Воронеже. По этой причине необходимо сообщить несколько кратких сведений об историографии верхнедонских древностей этого периода.

Первые сведения о материалах, связанных по происхождению с раннеславянскими археологическими общностями Поднепровья и в какой-то степени закрывающих хронологическую лагуну, существовавшую на большей части территории Верхнего Подонья между скифо-сарматскими первыми веками н. э., салтово-маяцкими и боршевскими преддревнерусского периода древностями, были опубликованы А.Н. Бессудновым, А.И. Козловым и А.П. Медведевым [Бессуднов, Козлов, 1991; Медведев, 1993]. При дальнейшем накоплении материала выяснилось, что эти памятники неоднородны [Обломский, 1997]. Впоследствии А.М. Обломским были выделены три различные по происхождению культурно-хронологические группы верхнедонских древностей III—V вв.: поселения типа Каширки — Седелок, которые относятся к поздне римскому периоду, и круга Чертовичское-Замятино, а также могильники типа Животинного гуннского времени [Обломский, 1999]. В настоящее время это деление принято практически всеми специалистами.

Р.В. Терпиловский, юбилею которого посвящена эта статья, принимал участие в раскопках эталонного для первой группы поселения Седел-

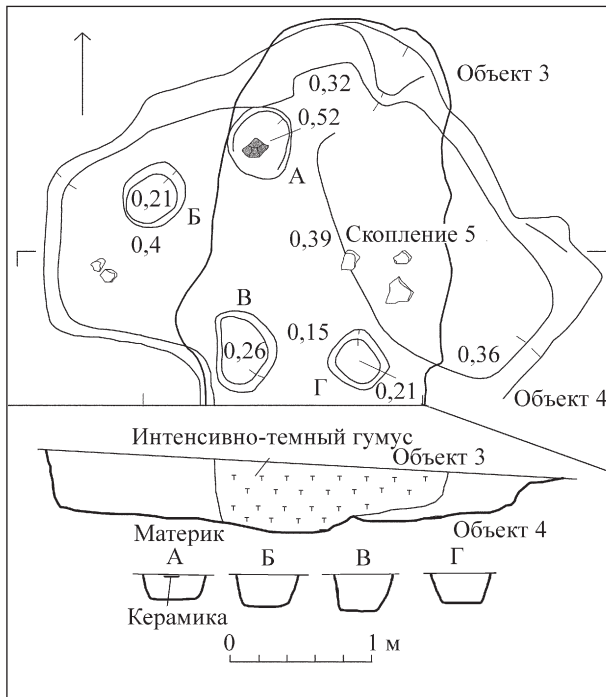

Рис. 17. Ксизово-17Б, раскоп 1, объекты 3 и 4, план, профиль

ки, которые велись на протяжении двух полевых сезонов 1996—1997 гг. и материалы которых были полностью опубликованы [Обломский, Терпиловский, 1998]. Большой полевой опыт Ростислава Всеволодовича и обширные знания, в первую очередь, лесостепных древностей Поднепровья позволили не только разработать оригинальную методику раскопок позднееримских памятников Верхнего Подонья, но и установить генетическую связь их с киевской и черняховской культурами.

Поселение Ксизово-17, в целом, вполне соответствует признакам других селищ типа Каширки — Седелок, но его материалы обладают спецификой, которую мы будем рассматривать на фоне прочих памятников этого круга.

Ареал. Памятники типа Каширки — Седелок распространены от широты г. Данкова Липецкой обл., т. е. от района, лежащего несколько к северу от устья р. Красивая Меча, до окрестностей г. Воронежа, но концентрируются они к западу от Дона. Лишь небольшие группы поселений на р. Павелка и на Мечковской балке находятся к востоку от него. В меридиональном направлении их ареал охватывает север Воронежской, западную и центральную части Липецкой и юг Тульской обл. (рис. 1) [Обломский, 2001, с. 123—124]. Поселение Ксизово-17 расположено практически в центре этого ареала на острой Луке Дона.

Топография поселения. Все памятники типа Каширки — Седелок — неукрепленные (остатки эскарпа на поселении Верхнее Турово пока не датированы, судя по планиграфии находок

позднееримского периода, возведение его в это время маловероятно), топография их стандартна. Поселения расположены, как правило, на черноземных участках склонов оврагов или на террасах малых рек, имеющих очень узкую долину [Медведев, Акимов, 2001, с. 145]. Из 53 известных к настоящему времени поселений на склонах и краях обводненных оврагов расположены 6 %, на верхних участках равнин речных долин (как на вершинах, так и на склонах) — 46 %, на надпойменных террасах рек, также 46 %, на останцах в поймах — 2 %. При этом подавляющее большинство селищ находится на реках второго, третьего и четвертого порядков, которые в условиях Верхнего Подонья представляют собой, скорее, ручьи [Обломский, 2007, с. 80]. На территории соседнего с запада Поднепровья такая топография характерна для синхронных памятников черняховской культуры [Шишкін, 1999; 2003; Обломский, 2002, с. 30]. Ксизово-17 представляет собой исключение из этого правила: оно расположено на достаточно высоком склоне долины полноводной реки первого порядка — Дона (рис. 2). Единственной аналогией этому поселению является селище Яблоново-1, которое также находится на Дону.

Планировка поселения. Все большие по площади селища типа Каширки — Седелок, где

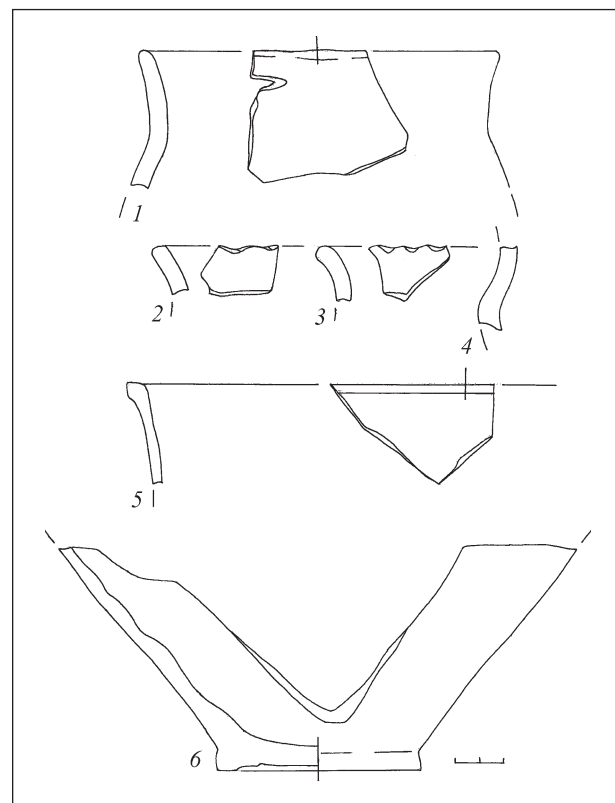

Рис. 18. Ксизово-17Б, раскоп 1, объекты 4, керамика: 1—3 — груболепная с шамотом в тесте; 4 — фрагмент лепной чернолощеной миски; 5, 6 — фрагменты гончарных чернолощенных мисок

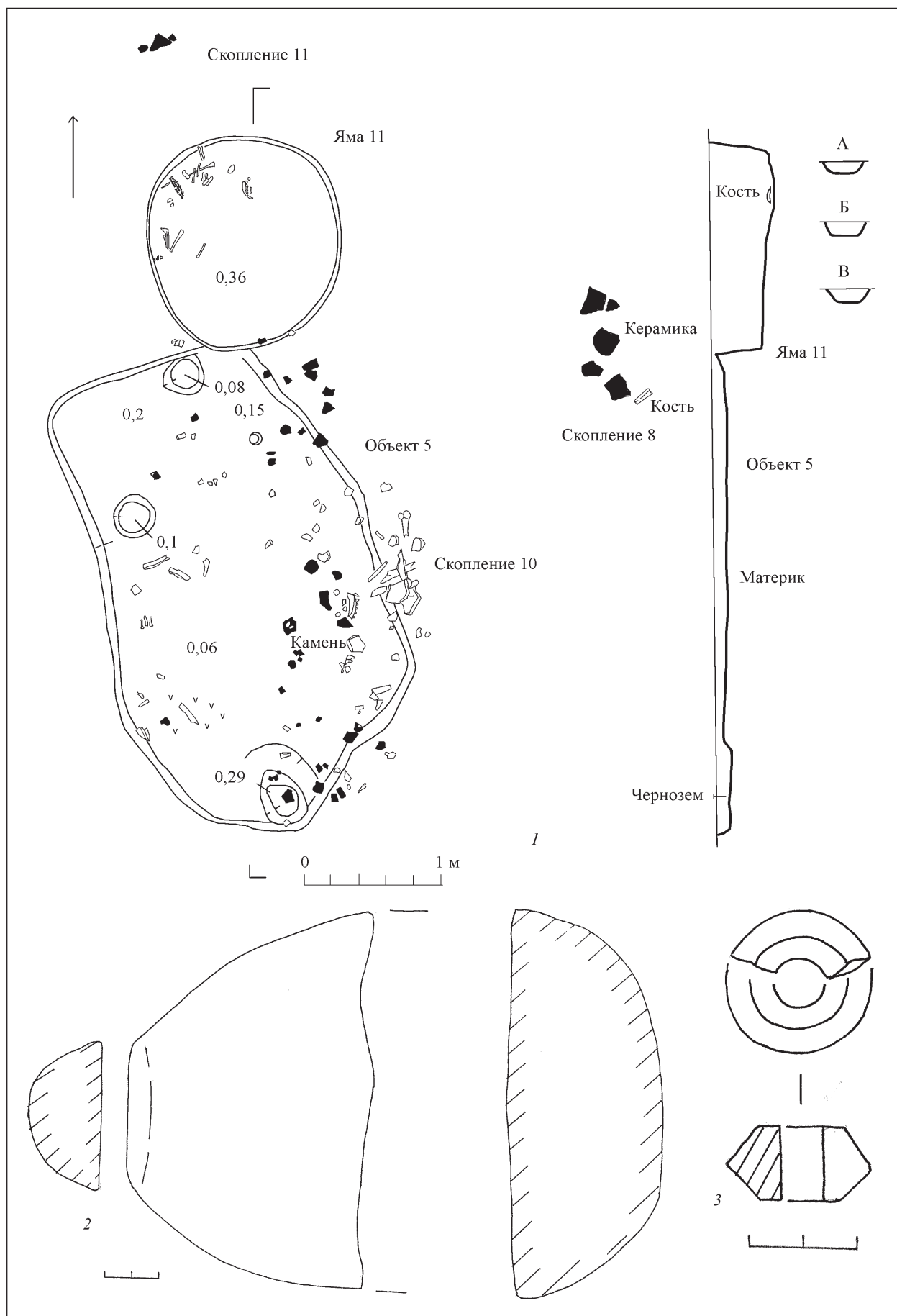

Рис. 19. Ксизово-17Б, раскоп 1, объект 5, яма 11, скопления 8, 10, 11: 1 — план и профили; 2 — фрагмент каменной плиты зернотерки; 3 — фрагмент глиняного подлощенного пряслица

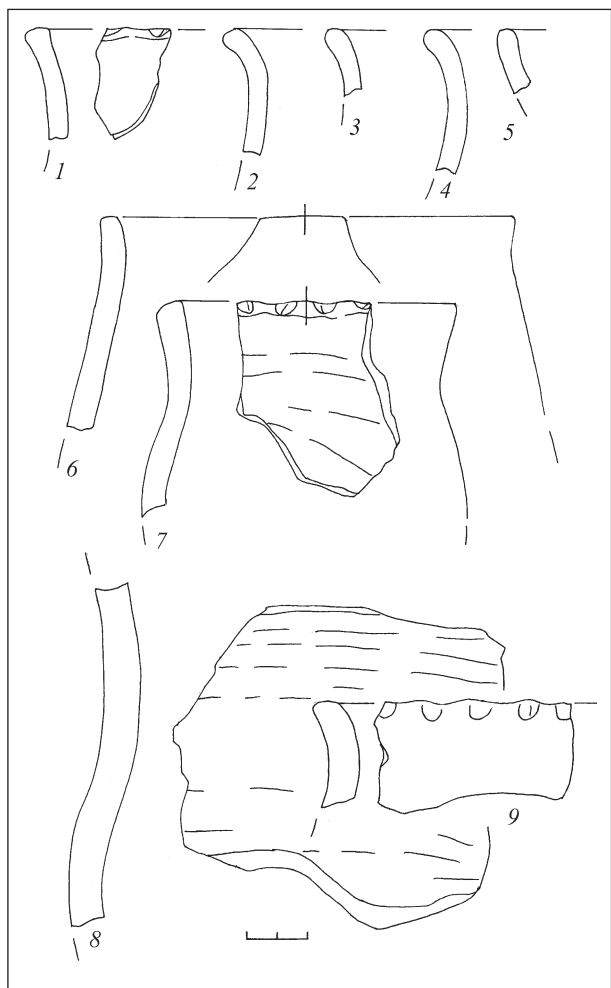

Рис. 20. Ксизово-17Б, раскоп 1, скопление 10, керамика: 1—6, 9 — груболепная с шамотом в тесте; 7, 8 — груболепная с шамотом и известняком в тесте

проводились раскопки или детальные разведки (Седелки, Подхорошее-5, Редькино-4, Афанасьев-2, Мухино-2, Малая Трещевка-1 и ряд других) [Обломский, Терпиловский, 1998, с. 130, 131; Акимов, Медведев, 2008, с. 22] имеют усадебную планировку. Ареалы находок при этом в рамках памятника представляют собой пятна, соответствующие отдельным дворохозяйствам и довольно далеко отстоящие друг от друга. Аналогичную планировку имеет и Ксизово-17, где сооружения сосредоточены на трех изолированных друг от друга участках (рис. 2).

Постройки. Постройки, исследованные на памятниках типа Седелок, относятся к двум группам: наземным и углубленным в грунт (полуземлянкам). Наземные сооружения были глинобитными и имели каркасные стены с опорой на столбы, пространство между которыми заполнялось прутьями, небольшими узкими досками и плахами. В настоящее время исследовано 10 наземных построек, которые по площади делятся на 2 типа: большие (60—144 м²) и малые (менее 30 м²) [Акимов, 2001; Обломский,

2007, с. 80—81]. Жилищами были все большие постройки и некоторые из малых, судя по наличию очагов. На поселении Ксизово-17 наземные дома не прослежены, но это может объясняться сохранностью культурного слоя, который неоднократно нарушался более поздними перекопками (ямами и погребениями гуннского периода и Древней Руси). Обожженная глиняная обмазка в культурном слое встречалась, но не составляла локальных скоплений.

Все пять построек, исследованных в Ксизово, представляют собой полуземлянки. Из них округлую форму имеют постр. 1 раскопа 2 17А, 1 раскопа 3 17А (рис. 3; 6), овальную — постр. 3 раскопа 3 17А (рис. 8), подпрямоугольную — объекты 4 и 5 раскопа 1 17Б (рис. 17; 19). Остатки места разведения огня зафиксированы только в первой из перечисленных. В сооружениях имеются материковые полки, углубления в полу, включая хозяйственную яму в постр. 3 раскопа 3 17А, боковые вырезы котлованов. В конструкции стен некоторых сооружений использовались столбы, правда, они отмечены не по всему периметру котлованов, что свидетельствует о применении не т.н. столбовой (с закладом из бревен между вертикальными опорами), а каркасной конструкции. По крайней мере, в

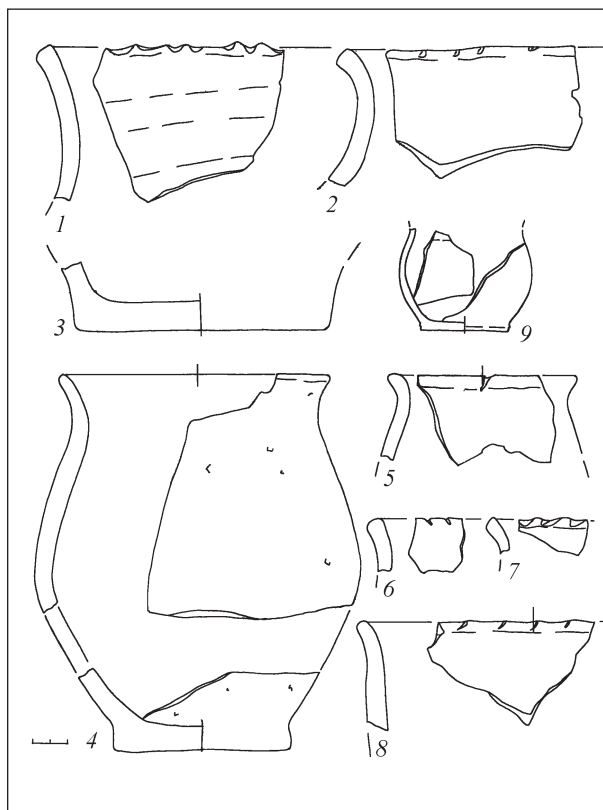

Рис. 21. Ксизово-17Б, раскоп 1, скопление 8 (1—3), скопления 11 (4, 5), яма 11 (5—8), яма 5 (9): 1—4, 6—8 — груболепная керамика с шамотом в тесте; 5 — фрагмент груболепного сосуда с шамотом и известняком в тесте; 9 — гончарный сероглиняный сосуд с шероховатой поверхностью

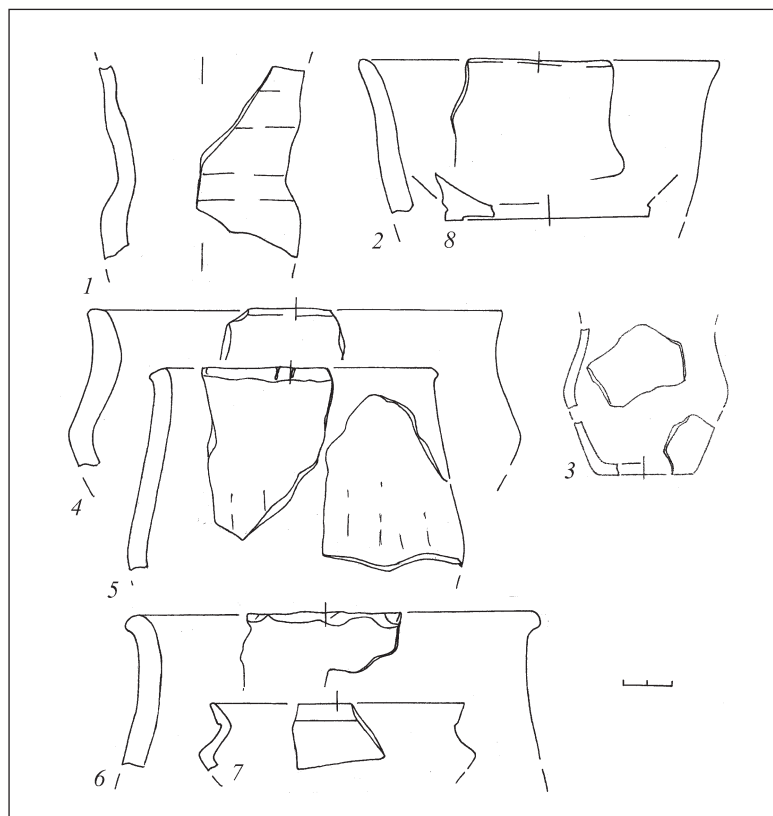

Рис. 22. Ксизово-17Б, раскоп 1 (2004 г.), керамика: 1 — фрагмент горла светлоглиняной амфоры; 2—6 — груболепная керамика с шамотом в тесте; 7 — фрагмент гончарной сероглиняной миски с шероховатой поверхностью; 8 — днище гончарного чернолощеного сосуда; 1, 3, 8 — яма 2; 2 — скопление 3; 4, 6, 7 — культурный слой; 5 — скопление 1

двух постройках при возведении стен или перекрытий использовалась глиняная обмазка (см. описание постр. 1 раскопа 2 и постр. 3 раскопа 3 17А). На памятниках позднееримского времени Верхнего Подонья полуземлянки считаются хозяйственными сооружениями. Планировка и конструктивные детали углубленных в землю построек находят параллели на черняховских памятниках и на лесостепных поселениях киевской культуры Днепровского Левобережья, т. е. того региона этой археологической общности, на территории которого в максимальной степени ощущается черняховское влияние [Обломский, 2001, с. 129].

Практически все поселения типа Каширки — Седелок уничтожены пожарами, что свидетельствует о трагической судьбе населения этой культурной группы. В Ксизово-17 явные следы пожара зафиксированы только в постройке 3 раскопа 3 17А: здесь обнаружено скопление обожженной глиняной обмазки. При раскопках прочих сооружений следов воздействия огня отмечено не было. Скопление вторично обожженной керамики из ямы 4 раскопа 3 17А представляет собой свалку мусора. Ни на бортах ямы, ни на ее дне прокала грунта не зафиксировано. Ксизово-17, по всей видимости, представляет собой единственное из известных в настоящее время поселений позднееримского времени Верхнего Подонья, которое не было полностью сожжено, а было просто заброшено.

Керамика. Лепная посуда позднееримского времени из Ксизово-17, в целом, аналогична той, которая происходит с других верхнедонских памятников типа Каширки — Седелок. Она делится на кухонную с шероховатой поверхностью и столовую лощеную. Из *груболепной посуды* чаще всего встречается керамика с примесью шамота в тесте, реже — с шамотом и дресвой, в качестве которой в Ксизово-17 зачастую применялись известняк или железная руда, крайне редко — с включениями шамота и песка. Большинство сосудов не орнаментированы, лишь иногда на венчиках встречаются редкие пальцевые вдавления или насечки. На поверхности некоторых горшков видны следы заглаживания пальцами. Основные формы следующие.

1. Сильнопрофилированные округлобокие закрытые горшки с изогнутым отогнутым наружу венчиком и выпуклой дугой в верхней части профиля (рис. 4, 1; 9, 4; 11, 2; 12, 3; 13, 1; 14, 1, 2; 16, 4; 18, 1; 20, 7; 24, 5—7).

2. Слабопрофилированные закрытые округлобокие сосуды с дугой в верхней части профиля — от шейки до бочка — нечетко выраженной формы и отогнутым наружу венчиком (рис. 9, 5; 12, 1; 14, 3; 16, 1; 24, 3, 4).

3. Сосуды с такой же структурой формы, но открытые (рис. 12, 2; 21, 8; 22, 2).

4. Баночные горшки (рис. 16, 5).

5. Ребристые горшки с изогнутой линией профиля выше максимального расширения тулова (рис. 9, 2; 22, 4).

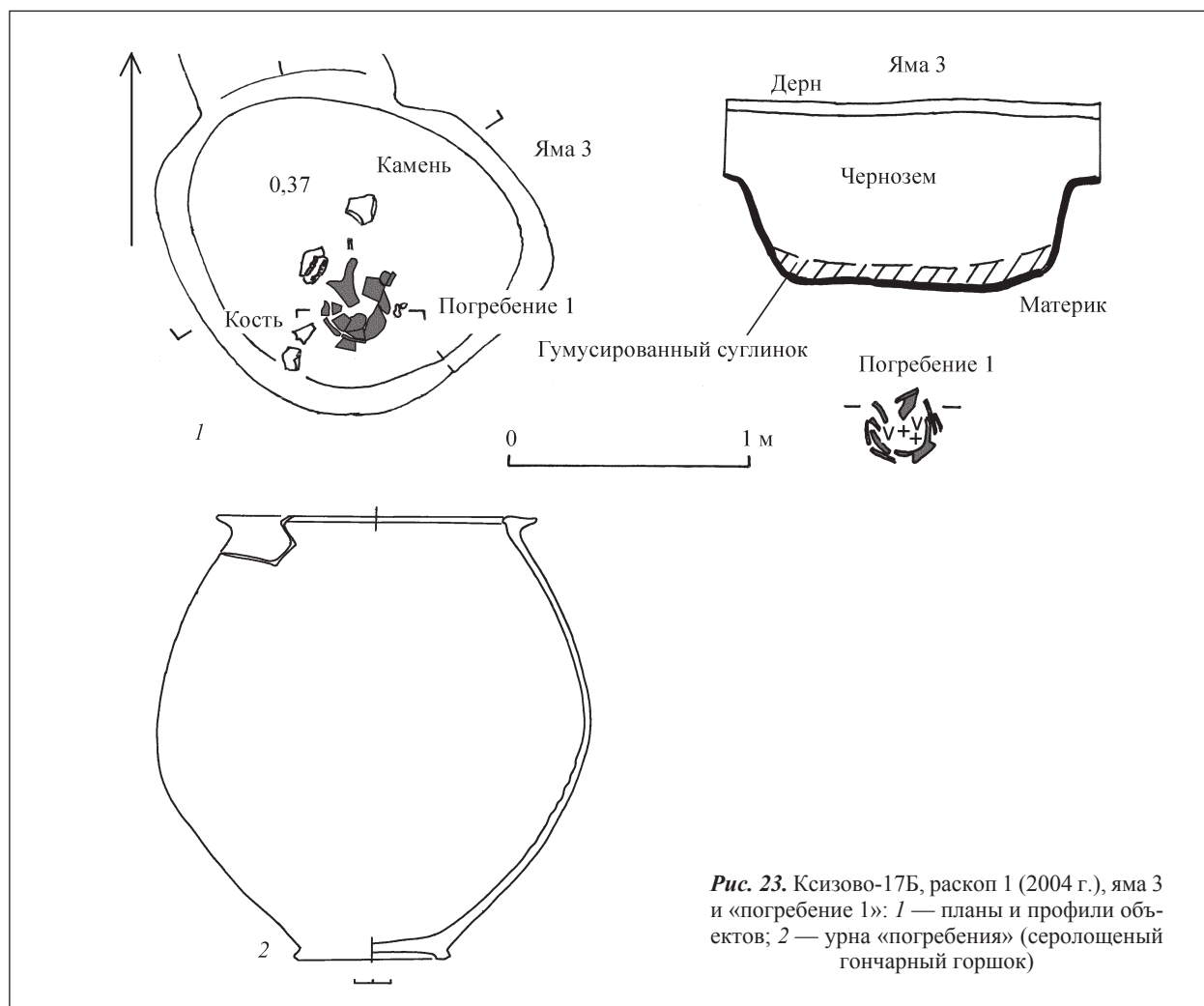

Рис. 23. Ксизово-17Б, раскоп 1 (2004 г.), яма 3 и «погребение 1»: 1 — планы и профили объектов; 2 — урна «погребения» (серолощенный гончарный горшок)

6. Ребристые сосуды с отогнутыми венчиками и прямой линией в верхней части профиля горшка (рис. 9, 1; 11, 1, 4; 21, 4; 22, 3, 5).

7. Миски-плошки на полых поддонах (рис. 4, 4; 7, 2, 3; 12, 4, 5; 13, 3, 4; 14, 4—7; 16, 6).

До раскопок 2005 г. считалось, что диски, как категория посуды, не характерны для донских древностей III — начала IV вв., но, судя по находке в яме 4 раскопа 3 17А (рис. 9, 6), они изредка встречаются в комплексах с посудой круга Каширки — Седелок.

Верхнедонская груболепная керамика позднееримского периода делится на два набора, различных по этнокультурному происхождению. Первый составляют сосуды, имеющие аналогии на лесостепных памятниках киевской культуры Поднепровья и на поселениях киевской традиции в черняховской культуре, второй — горшки, миски и корчаги, по формам и орнаментации имеющие аналогии на позднекифских памятниках Нижнего Поднепровья и южных черняховских типа Каменки-Анчекрак [Магомедов, 1987, с. 83—84]. В Ксизово-17 представлена исключительно керамика киевской традиции, что

сближает это селище с такими поселениями Подонья, как Кытино-3, Яблоново-1 и Малая Трещевка-1.

На памятниках типа Каширки — Седелок изредка встречаются обломки лепных лощеных мисок различных форм. В Ксизово-17 они единичны, хотя и имеются (рис. 8, 4; 18, 4; 24, 2).

Гончарная керамика на поселениях Верхнего Подонья представляет собой импорт. По материалам поселения Седелки она делится на две группы. Первую составляют обломки черняховских сосудов, вторую — нижнедонского или кубанского происхождения [Обломский, Терпиловский, 1998, с. 132—133]. Шире всего распространена посуда первой (черняховской) группы. В Ксизово-17, судя по формам и орнаментации сосудов, встречена именно она, причем преобладает столовая серо- и чернолощенная керамика (рис. 4, 7, 8; 7, 5—7; 9, 12; 10, 6; 13, 5—8; 15; 16, 7—13; 18, 5, 6; 21, 9; 22, 7, 8; 23, 2). Поскольку в культурном слое и некоторых объектах Ксизово-17 встречена лепная керамика не только круга Каширки — Седелок, но и других эпох, близкая ей по фактуре (неорнаментированная

некоторых культур эпохи бронзы, гуннского времени, раннесредневековая боршевская), то определить точно соотношение лепной и гончарной посуды позднеримского времени на поселении невозможно. Исключение составляют несколько объектов, сведения о которых даны в табл. 5. Из нее следует, что в тех случаях, когда гончарная керамика в объектах имеется, ее доля колеблется от 6,5 до 22 %.

Для позднеримского времени весьма характерны и обломки амфор. В Ксизово-17 они представлены единичными фрагментами стенок светло-, красно- и оранжевоглиняных сосудов. Эти черепки с равной степенью вероятности могут относиться к раннему железному веку или к средневековью (например, представлять собой салтовский импорт в боршевской культуре). Достоверно с материалами круга Каширки — Седелок связан обломок горла светлоглиняной амфоры, которая происходит из ямы 2 раскопа 1 17Б 2004 г. (рис. 22, 1), найденный с характерной лепной керамикой.

Орудия труда и предметы вооружения в Ксизово-17 немногочисленны. Они представлены обломками двух черешковых ножей с прямыми спинками (рис. 5, 6, 7), втульчатым наконечником копья (рис. 5, 5) из железа, обломком камня-куранта (рис. 4, 11) и нижней плиты зернотерки (рис. 19, 2), а также небольшой серией массивных биконических пряслиц как с лощеной, так и с шероховатой поверхностью. Последние неорнаментированы, по форме и пропорциям относятся к трем типам: с воронковидными основаниями и наибольшим расширением по середине высоты (рис. 5, 2, 4; 7, 10), подобной формы, но с максимальным расширением в нижней трети (рис. 12, 8), с расширением в средней части корпуса, но без воронок около отверстий (рис. 5, 3; 7, 11; 19, 3). Пряслица всех трех типов характерны для киевской культуры периода черняховского влияния и для черняховской культуры [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 64; Магомедов, 1990, с. 164; Обломский, Радюш, 2007, с. 31—32].

Из ямы 9 раскопа 2 17А происходит небольшой обломок лепешковидного пряслица (рис. 10, 7), но не исключено, что он попал в заполнение объекта случайно из культурного слоя.

Украшения и вопросы хронологии. Некоторые предметы из Ксизово-17 (бронзовая проназь из постройки 1 раскопа 3 17А (рис. 7, 9), бронзовая серьга, серебряные подвеска и кольцо с завязанными концами из постройки 1 раскопа 2 17А (рис. 5, 8, 11, 12)) имеют весьма широкую датировку. Интересна железная ведерковидная подвеска из постройки 1 раскопа 2 17А (рис. 5, 9). Подобные изделия характерны Центральной

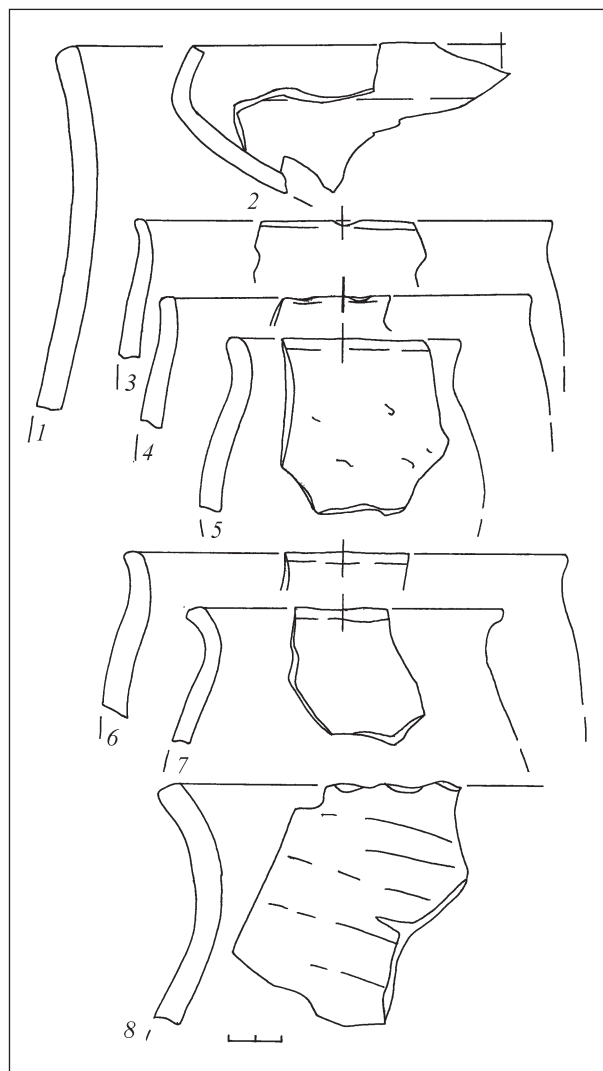

Рис. 24. Ксизово-17Б раскоп 1 (2007 г.), культурный слой: 1, 2 — скопление 1; 3—8 — культурный слой; 1, 3, 6—8 — груболепная керамика с шамотом в тесте (6 — вторично обожженный); 2 — фрагмент лепной чернолощеной миски; 4 — фрагмент груболепного сосуда с шамотом и известняком в тесте; 5 — фрагмент груболепного сосуда с примесью шамота и дресвы в тесте

Европы, Южной Прибалтики, в лесостепной зоне — для черняховской культуры [Магомедов, 2001, с. 70]. Аналогичная подвеска найдена на поселении киевской культуры Каменево-2 под Курском [Обломский, Радюш, 2007, с. 37], где, кроме лепной, найдена и черняховская гончарная керамика. В Верхнем Подонье железные подвески-ведерки известны в Каширке-2 (1 экз.: [Бесуднов, Обломский, 1996, рис. 5, 9]) и на Лавском правобережном поселении (2 экз., причем обе происходят из одной и той же постройки) [Ивашов, 2004, рис. 76, 1, 2]. Поскольку на памятниках типа Каширки — Седелок встречена характерная гончарная посуда, то в какой-то степени они синхронны черняховской культуре. По этой причине все обнаруженные на них вещи нужно воспринимать в черняховском хронологичес-

ком контексте. В целом, древности типа Каширки — Седелок укладываются в диапазон времени от фибулы с высоким приемником группы VII О. Альмгрена из Мухино-2, венчика светлоглиняной узкогорлой амфоры типа D по классификации Д.Б. Шелова из Седелок, красноглиняной амфоры Зеест-73 из Каширки (наиболее ранние вещи) до прогнутой подвязной фибулы варианта 3 по А.К. Амброзу из Мухино-2³ и обломка заготовки предмета, который очень похож на такую же фибулу (пластина с фасетками и выступом для изготовления опоры пружины) из Писарево. Древности круга Каширки — Седелок датируются в пределах 1-й — 2-й фаз черняховской культуры по Е.А. Гороховскому (C1b—C2 по центральноевропейской хронологии), что соответствует периоду от возникновения черняховской культуры (2-я треть III в.) до начала IV в. Серия радиоуглеродных дат из Седелок показала, что наиболее вероятный период функционирования этого поселения — 230—250 — 320—334 гг. н. э. [Обломский, 2007, с. 75]. Допустимо и несколько более позднее существование поселений круга Каширки, на возможность чего указывает находка подвязной фибулы из Мухино и заготовки похожего украшения из Писарево. Тем не менее, до начала гуннского периода (последняя четверть IV в.) они не доживают. В это время в Верхнем Подонье возникают новые культурно-хронологические группы древностей (поселения круга Чертовичского-Замятино и могильники типа Животинного), которые генетически не связаны с предшествующими [Обломский, 2007, с. 75—79; 2008].

Для датирования поселения Ксизово-17 важны чечевицеобразная бусина из голубого прозрачного стекла из постройки 1 раскопа 3 17А (рис. 7, 8), гребень и серебряная рама пряжки из постройки 1 раскопа 2 17А (рис. 5, 1, 10). Последние два предмета составляют закрытый комплекс. По Е.М. Алексеевой бусина относится к типу 75 одноцветных и датируется по материалам Северного Причерноморья II—III вв. [Алексеева, 1978, с. 68]. В работе В. Иванишевича, М. Казанского и А. Мастыковой указано, что в Причерноморье они распространены широко, в римской Дакии появляются во II в., в Центральноевропейском Барбарикуме датируются периодами C2—C3, т. е. концом III — концом IV в., но отдельные предметы известны и в период D3, т. е. во второй половине V в. [Ivanišević, Kazanski, Mastykova, 2006, p. 86—87]. Период наибольшего употребления таких бусин, таким образом, относится к III—IV вв.

Трехслойный гребень из рога с полукруглой спинкой относится к типу I варианта 1а по Г.Ф. Никитиной [Никитина, 1969, с. 149, рис. 1]. Гребни типа I/1а по хронологической системе Е.Л. Гороховского существуют в фазах 1—3 черняховской культуры (2-я треть III — 3-я четверть IV в.), но пик их распространения приходится на первые две, т. е. до второй трети IV в. [Гороховский, 1988, с. 42—44]. По Р.Г. Шишкину в рамках типологического массива изделий с сегментовидной спинкой гребень из Ксизово обладает рядом ранних признаков: большой шириной (более 11 см) и высотой головки меньше половины ширины [Шишкин, 2002, с. 244]. Ромбическая в сечении овальная рама серебряной пряжки относится к серии А по классификации Е.Л. Гороховского. Подобные изделия распространены преимущественно в 1—2 фазах черняховской культуры (вторая треть III — первая треть IV в.) [Гороховский, 1988, с. 42—43]. Встречаются пряжки с рамами подобной формы и в комплексах позднесарматского культурного круга. Они относятся к типу П9 В.Ю. Малашева [Малашев, 2000, с. 196, рис. 9, В 3, 7]. Пряжки П9 характерны для периодов Пб, Ша и Шб позднесарматского времени, суммарно датирующихся второй половиной III — третьей четвертью IV в. При этом В.Ю. Малашев отмечает, что пряжки с граненой рамой распространены, в основном, в III — начале IV в. [Малашев, 2000, с. 209, рис. 1]. Наиболее вероятная дата комплекса, таким образом, вторая половина III — начало IV в., не исключая возможного удревления до второй трети III в., что вполне соответствует общей дате памятников типа Каширки — Седелок.

Ранее уже отмечалось, что по всем основным параметрам (ландшафт, планировка, типы построек, бытовой инвентарь) поселения круга Каширки — Седелок близки к черняховским, что дополнительно подтверждается находками в Верхнем Подонье специфической гончарной керамики и кладов римских серебряных монет, по составу совпадающих с черняховскими [Медведев, 1998, с. 55; Обломский, 2007, с. 87]. Судя по лепной керамике, на начальной фазе черняховской культуры на Дон пришли две группы населения. Первая из них, материалы которой представлены в Ксизово-17, связана по происхождению с киевской культурой лесостепного Поднепровья, вторая — с позднекифскими в своей основе анклавами Нижнего Поднепровья и, возможно, низовьев Южного Буга. Обе эти группы уже испытали сильное воздействие черняховских традиций, которое, по крайней мере, для первой из них, радикально изменило общий облик поселений. Донские селища типа Каширки — Седелок отличаются от собственно чер-

³ Благодарим автора раскопок в Мухино Г.Л. Земцова за любезное сообщение об этой находке.

няховских только небольшим количеством гончарной посуды, следы производства которой в Подонье не зафиксированы. Группа памятников круга Каширки — Седелок в полной мере может считаться производной от черняховской культуры, ее, своего рода, дочерним образованием, существовавшим, правда, сравнительно недолго. Поселение Ксизово-17 наиболее близко к памятникам киевской традиции в черняховской археологической общности (о них см.: [Абашина, Обломский, Терпиловский, 1999; Петраускас, Шишкін, 1999; Обломский, 2002, с. 40—50]).

По материалам, которые приводятся А.М. Обломским, поселения киевской традиции в черняховской культуре на территории Днепро-Донецкого Левобережья появляются довольно рано — на первой ее фазе по Е.Л. Гороховскому в период бытования светлоглиняных амфор типа Д Д.Б. Шелова и фибул группы VII О. Альмгрена [Обломский, 1999а]. Этими же хронологическими индикаторами маркируется и начальный период распространения древностей типа Каширки — Седелок на Дону. Противоположную точку зрения высказал М.В. Любичев. Согласно ей, черняховская культура распространяется на территорию Днепро-Донецкого Левобережья не ранее первой четверти IV в., а точнее, после 332 г. Наиболее полно раскопанное раннее поселение киевской традиции Головино-1 трактуется при этом, как памятник, где были механически смешаны находки раннего и позднего горизонтов [Любичев, 2003; 2005]. Не вдаваясь в подробности источниковедения ранних черняховских памятников киевской традиции, чему посвящен специальный раздел в монографии А.М. Обломского 2002 г. [Обломский, 2002], необходимо отметить, что население, образовавшее на Дону культурную группу круга Каширки — Седелок, не могло попасть в этот регион иначе, чем через территорию Днепро-Донецкого Левобережья. Потoki миграций населения, связанного по происхождению с черняховской культурой на начальной стадии ее существования, направленные на Днепро-Донецкое Левобережье и даже далее на восток, все же, были. Донские материалы позднееримского периода являются еще одним аргументом в пользу этого.

Литература

Абашина Н.С. Обломский А.М. Терпиловский Р.В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // РА. — 1999. — № 4.
Акимов Д.В. Постройки 2-й четверти — середины I тыс. н. э. в бассейне Верхнего Дона и лесостепного Хопра // Верхнедонской археологический сборник. — 2001. — Вып. 2.
Акимов Д.В., Медведев А.П. Поселения позднееримского времени у с. Малая Трещевка // Древности эпохи средневековья евразийской лесостепи. — Воронеж, 2008.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ. — М., 1978. — Г1—12.
Бессуднов А.Н., Козлов А.И. О памятниках третьей четверти I тыс. н. э. в лесостепном Подонье // Археология и история Юго-Востока Руси. — Курск, 1991.
Бессуднов А.Н., Обломский А.М. Изучение археологических памятников на р. Семенек // Археологические исследования Высшей педагогической школы. Сб. науч. трудов к 25-летию археологической экспедиции Воронежского Госпедуниверситета. — Воронеж, 1996.
Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников лесостепной Украины // Труды V Конгресса МУСА. — 1988. — Вып. 4.
Григорьев А.В., Обломский А.М. Материалы боршевской культуры поселения Ксизово-17 // Древности эпохи средневековья евразийской лесостепи. — Воронеж, 2008.
Земцов Г.Л. Поселение позднееримского времени Лощина-1 на Верхнем Дону // Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — 2002. — Вып. 3.
Земцов Г.Л. Миграционные потоки III—V вв. и верхнедонской регион (на примере поселения Мухино-2) // Контактные зоны Евразии на рубеже эпох. — Самара, 2003.
Ивашов М.В. Отчет о проведении охранных археологических исследований Лавского правобережного поселения на участке реконструкции газопроводов для внутритрубной диагностики (Петровск—Елец, Петровск—Елец расширение, переход через р. Сосна) в Елецком р-не Липецкой обл. в 2004 г. / Архив кабинета археологии исторического факультета Липецкого Государственного педагогического университета.
Любичев М.В. К вопросу о времени появления памятников черняховской культуры на Днепро-Донецком водоразделе // РА. — 2003. — № 3.
Любичев М.В. Появление черняховской культуры к востоку от Днепра в связи с событиями на Дунае в 20—30-х гг. IV в.: к постановке проблемы // АЛЛУ. — 2005. — Вып. 1—2.
Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
Магомедов Б.В. Производственный и бытовой инвентарь, предметы убора и оружие // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990.
Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
Малашев В.Ю. Периодизация ременных гарнитур позднесарматского времени // Сарматы и их соседи на Дону. — Ростов-на-Дону, 2000.
Медведев А.П. О времени появления славян на Дону // Археология и история Юго-Востока Руси. — Воронеж, 1993.
Медведев А.П. III Чертовицкое городище (материалы 1-й половины I тыс. н. э.) // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. — Воронеж, 1998.
Медведев А.П., Акимов Д.В. Верхнее Подонье на рубеже древности и средневековья // Исторические записки. Науч. труды истор. ф-та ВГУ. — 2001. — Вып. 7.
Никитина Г.Ф. Гребни черняховской культуры // СА. — 1969. — № 1.
Обломский А.М. Этническая ситуация в лесостепном Подонье в позднееримское время // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. — 1997. — Вып. 1.
Обломский А.М. Находки позднееримского времени на поселении Писарево // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. — Воронеж, 1998.
Обломский А.М. О ритмах развития лесостепного Поднепровья и Подонья в позднееримское и гуннское время // Археология Центрального черноземья и сопредельных территорий. — Липецк, 1999.
Обломский А.М. О времени появления черняховского населения на территории Днепро-Донецкого Левобережья // 100 лет черняховской культуре. — К., 1999а.

Обломский А.М. О памятниках лесостепного Подонья поздне римского времени // Верхнедонской археологический сборник. — 2001. — Вып. 2.

Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время (середина III — первая половина V вв. н. э.). — М., 2002.

Обломский А.М. Раскопки поселения поздне римского времени на р. Красивая Меча (бассейн Дона) // КСИА РАН. — 2004. — №217.

Обломский А.М. Лесостепное Подонье // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. / Раннеславянский мир. — 2007. — № 9.

Обломский А.М. Предварительные итоги раскопок могильника гуннского времени у с. Ксизово Задонского р-на Липецкой обл. // Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2008.

Обломский А.М., Радюш О.А. Вещевой комплекс // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в.) / Раннеславянский мир. — 2007. — № 10.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Поселение Седелки и его место среди памятников поздне римского времени Днепровского Левобережья и лесостепного Подонья // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. — Воронеж, 1998.

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Про черняхівські пам'ятки «змішаного» типу на Правобережжі Київського Подніпров'я // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — Київ; Львів, 1999.

Синюк А.Т., Чекменев Ю.А. Древнее укрепленное поселение у с. Верхнее Турово // Проблемы археологии бассейна Дона. — Воронеж, 1999.

Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. — Lublin, 2004.

Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры (свод археологических источников). — К., 1992.

Шишкин Р.Г. Господарско-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. — 1999. — № 4.

Шишкин Р.Г. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. — К., 2002.

Шишкин Р.Г. К вопросу о природных условиях киевских и черняховских памятников Среднего Поднепровья // Stratum plus — 2001—2002. — № 4. — Кишинев, 2003.

Ivanišević I., Kazanski M., Mastykova A. Lés nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations. — Paris, 2006.

A.M. Oblomsky

**LATE ROMAN TIME MATERIALS
OF KSIZOVO-17 SETTLEMENT
ZADONSK district LYPETSK region**

A multi-layer settlement researched in 2003—2007 by the Early-Slavic expedition of the Institute of Archeology of Russian Academy of Science led by the author is situated in Ostraya Luka region of the river Don near Zadonsk city Lypetsk region. The objects of the Late Roman period are located in three areas. A series of individual findings, pottery and molded ceramics enable to date this horizon as the second half 3rd — early 4th cent. AD. The cultural group like Kashirka — Sedelki, to which Ksizovo-17 settlement belongs to, is the closest to the monuments of Kiev tradition in Cherniahov archeological community.

**Б.В. Магомедов,
С.В. Діденко**

**ДОСЛІДЖЕННЯ
ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ПАМ'ЯТОК
В с. ЛЕГЕДЗЕНЕ
(Черкаська область)**

У 2008 р. автори розпочали дослідження нового могильника черняхівської культури у селі Легедзене (Черкаська обл.). Досліджено 7 кремацій і 2 інгумації. Знайдено глиняний посуд, залізний гребінь, фібули, пряжки, фрагменти скляних кубків і т. д. Могильник можна попередньо датувати в межах усього IV сп. На поселенні поряд з некрополем знайдені два наконечники дротиків.

Черкащина є однією з найбільш вивчених в археологічному відношенні областей України. Тут відкрито багато пам'яток черняхівської культури, зокрема понад три десятки могильників [Сымонович, Кравченко, 1983, с. 119]. З них найбільш дослідженими є некрополі біля сіл Маслове, Журавка, Сабадаш-Охматове, Різіне, Рижавка, Завадівка, Стецівка, в містах Черкаси та Канів [Петров, 1964; Сымонович, 1963; 1988; Кропоткин, 1971; 1972; Кравченко, 1973; Махно, Магомедов, 1973; Гірник, Білецька, Нерода, 1995; Сиволап, Сиволап, 1995; Сиволап, 2000; Петраускас, 1998]. На відміну від поселень, могильники важко виявити в ході регулярних археологічних розвідок. Звичайно на них натрапляють раптово, під час господарських робіт. Дослідникам черняхівських старожитностей в Черкаській області доводилось мали справу інколи з окремими речами із зруйнованих поховань, а при кращій нагоді — з частково пошкодженою перекопами пам'яткою. Таким чином, знахідка повністю збереженого могильника є для археологів рідкісним випадком.

У 2008 р. керівництво Трипільської експедиції Інституту археології НАН України і директор Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» В. Чабанюк запропонували нам для поповнення експозиції музею при заповіднику дослідити черняхівську пам'ятку в околицях с. Легедзене Тальнівського району. Подібні старожитності тут вже були відомі за розвідками 1962 р., коли співробітник Уманського краєзнавчого музею Г.Ю. Храбан відкрив на території села і поруч кілька поселень черняхівської культури [Храбан, 1962, с. 22—26]. Крім того, було зафіксовано пункт Легедзене 5, згодом визначений автором звіту як могильник (за наявністю кількох черепків на поверхні). На жаль, відомості не підтвердилися, але ця помилка увійшла до літератури [Сымонович, Кравченко, 1983, с. 60 (№ 140)]. Під час нових

розвідок в селі нашу увагу привернуло черняхівське поселення, що лежить на садибах та городах по обидва береги малої річки Протока (впадає до р. Тальянки, притоки р. Горний Тикич — Синюхи — Південного Бугу). У згаданому звіті Г.Ю. Храбана воно позначено як пункти 1 і 3 (на правому і лівому берегах), але фактично це одна пам'ятка. Лівобережна частина поселення більш насичена підйомним матеріалом, її розміри близько 800 × 100 м. Матеріали, зібрані тут протягом останніх років на поверхні та при господарчих роботах селян, зберігаються в музеї заповідника (зокрема, два наконечники з листоподібним пером від дротиків — рис. 3, 1,2).

Цілеспрямовані пошуки могильника навколо цієї ділянки поселення досягли позитивного результату. Некрополь розташований в кількох десятках метрів від межі поселення, понад схилом долини на городах. На площі близько 40 × 20 м ми знайшли дрібні залишки тілоспалень: фрагменти перепаленої гончарної кераміки черняхівського типу, окремі ліпні та амфорні фрагменти, а також уламки кальцинованих кісток. Тут було закладено шурф, а пізніше (у вересні 2008 р.) — невеликий розкоп. В цілому цього року досліджено 52 м² і виявлено 9 поховань — 7 тілоспалень та 2 тілопокладення. Кремації залягали на глибині 0,32—0,5 м (рис. 1). Контури поховальних ям в чорноземному ґрунті не простежувались, їх розміри і глибину позначено за концентрацією знахідок. Чотири з них (похов. 1, 4, 6, 7) належать до ямного типу. В заповненні уламки кальцинованих кісток та перепаленої кераміки (в одному випадку й вуглики) були перемішані із землею. Траплялись також шматки переплавленого скла, пряслице, уламки бронзової фібули та уламок кільця з розетки оленячого рогу. З трьох урнових кремацій у двох випадках (похов. 2 і 3) людські рештки лежали в донних частинах кухонних горщиків. В похованні 5 кістки було покладено до горщика-урни і накрито денцем іншого горщика. Два поховання-інгумації були порушені в давнину, але за розташуванням кісток видно, що обох померлих було покладено головою на північ (похов. 8 і 9) (рис. 1). В похованні 8 біля кістяка лежали уламки двох горщиків, в заповненні ями знайдено пряслице.

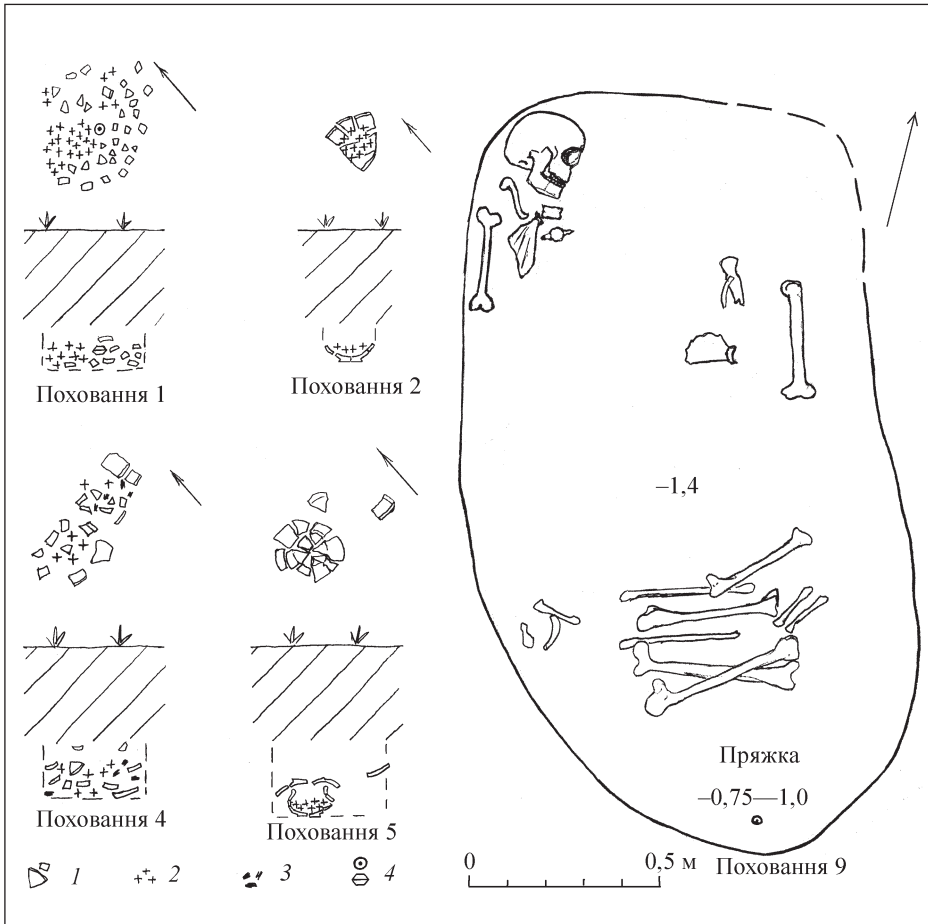
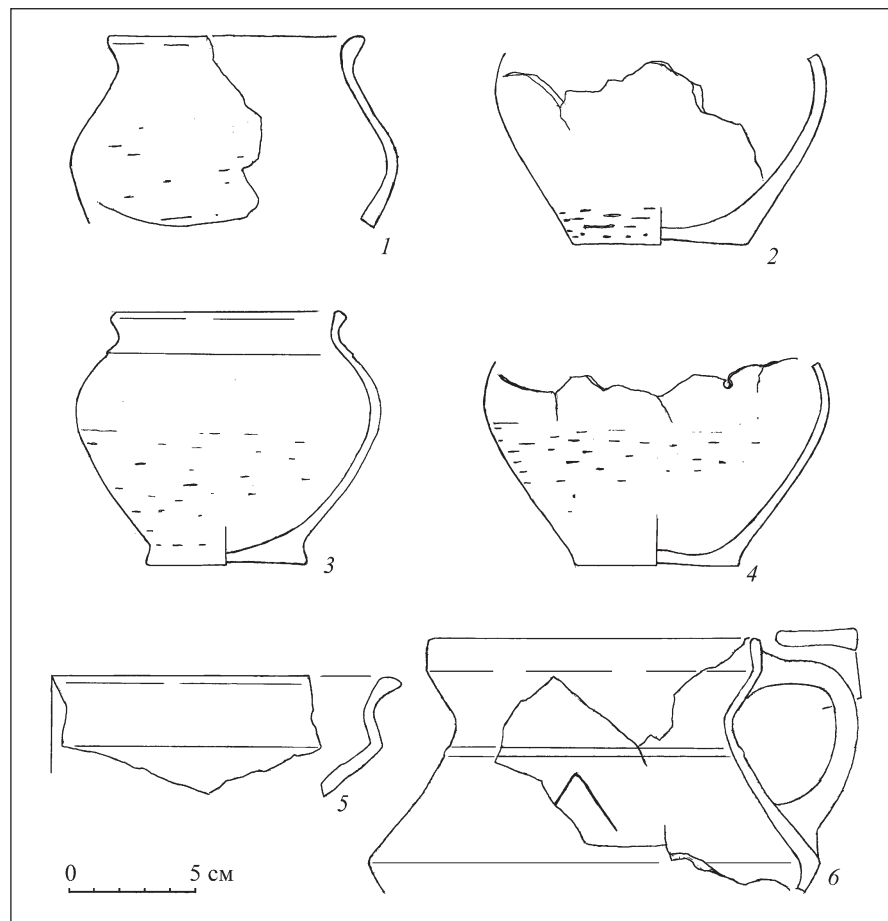

Рис. 1. Плани поховань: 1 — кераміка; 2 — кальциновані кістки; 3 — вуглики; 4 — пряслице

Рис. 2. Кераміка з могильника: 1 — поховання 1; 2 — поховання 2 (урна); 3, 4 — поховання 5 (урна та покривка); 5, 6 — культовий шар. 1—4 — кухонний посуд; 5, 6 — столовий посуд

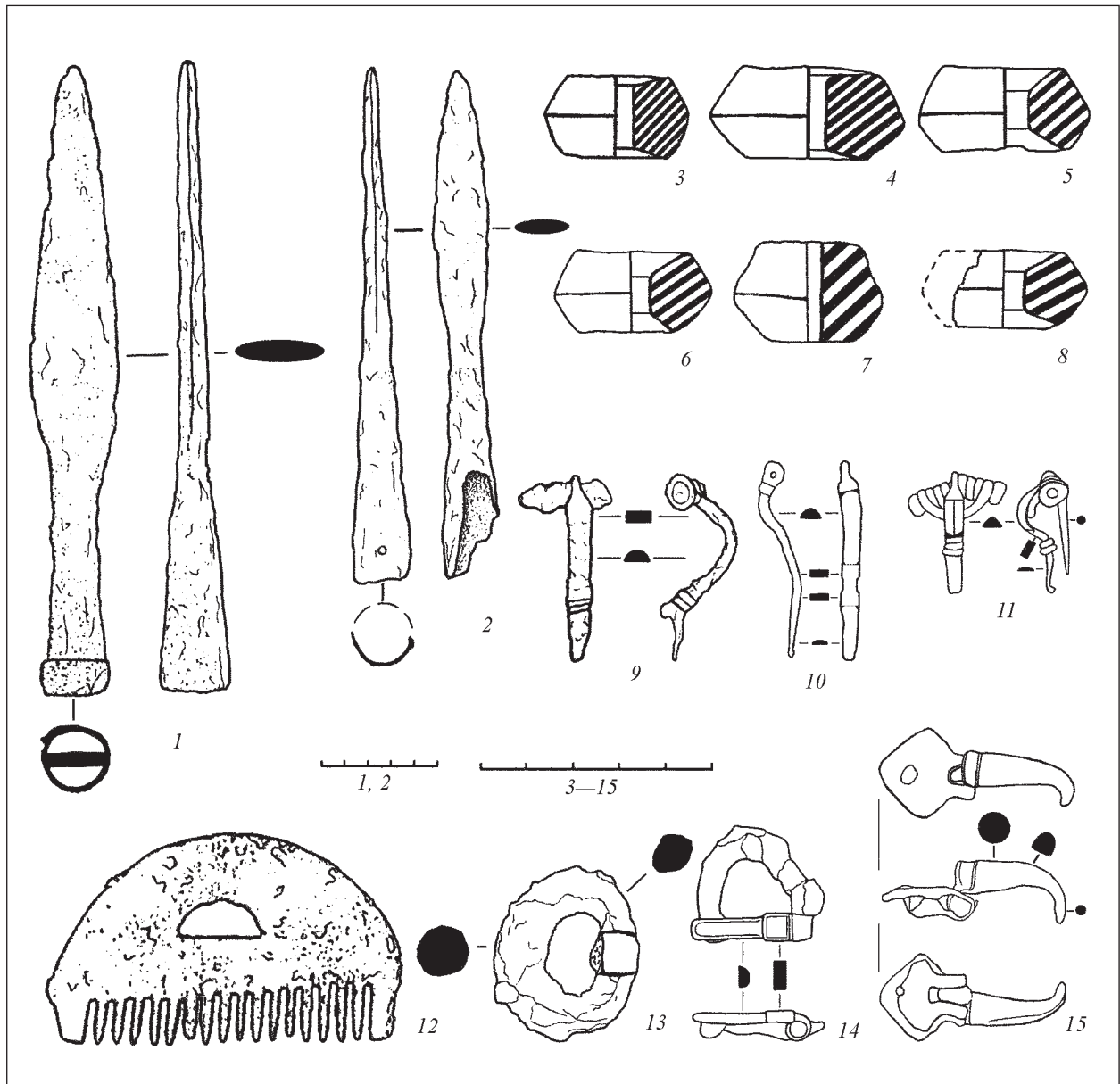

Рис. 3. Знахідки з поселення (1, 2) та могильника (3—15). 1, 2, 14, 15 — підйомний матеріал; 3 — поховання 1; 6 — поховання 8; 4, 5, 7—12 — культурний шар; 13 — поховання 9. 1, 2, 9, 12, 13 — залізо; 3—8 — кераміка; 10, 11, 14, 15 — бронза

В похованні 9 весь інвентар (уламки посуду та залізна пряжка) містився в заповненні.

З культового шару могильника на розкопаній площі враховано 3179 уламків посудин, практично всі перепалені. З них близько 84 % становила гончарна столова кераміка, 0,5 % — ліпна, решта — гончарна кухонна. Величезна більшість кераміки дуже подрібнена, форму посудин вдається реконструювати лише в окремих випадках (рис. 2). Також у культовому шарі та на поверхні знайдені: дуже стерта монета з отвором¹, кілька залізних і бронзових пряжок та фібул, уламки металевих предметів та краплі перетопленої бронзи, дрібні уламки скляних кубків, зливки перетопленого скла, пряслиця (рис. 3).

¹ За визначенням К. Мизгіна — мідний денарій.

Привертає увагу залізний гребінь з півкруглим отвором у півкруглій спинці (рис. 3, 12). Збереженість його дуже добра завдяки шару окалини, що утворилася, мабуть, на поховальному вогнищі. Гребінь належить до типу III-5 (за: [Левада, 1999]) і датується другою половиною III — початком IV ст. Найбільш подібні екземпляри походять з поселень Журавка (Черкаська обл.) та Нові Безрадичі (Київська обл.). На території черняхівської культури в межах України, Молдови та Румунії знахідки залізних гребенів характерні переважно для поселень: з 27 відомих досі знахідок лише 2 походять з могильників. Фібули належать до масових типів Б2 і Б3 (за: [Гороховський, 1988]), що були у вжитку в широких хронологічних межах з кінця III до початку V ст. До найбільш пізніх речей належить

фрагментована пряжка (на жаль без рамки) з «кльовоподібним» язичком і маленькою ромбічною обоймою (рис. 3, 15). Досить близька аналогія походить з могильника Косанів (Вінницька обл.) [Кравченко, 1967, табл. X, 5]. Такі вироби характерні для другої половини IV — початку V ст. За наявними матеріалами могильник можна попередньо датувати найбільш реально цілим IV століттям.

Могильник Легедзене належить до типових пам'яток черняхівської культури Центральної України. Про це свідчить біритуальний поховальний обряд (співіснування тілоспалень та тілопокладень) і речові знахідки. Оскільки пам'ятка протягом століть не піддавалася значній руйнації (окрім неглибокої оранки), подальше її дослідження може стати помітним кроком у вивченні пізньоримської і гуннської доби у нашій країні.

Література

- Гірник І.П., Білецька О.В., Нерода В.В. Археологічна колекція з могильника черняхівської культури поблизу села Стецівка на Черкащині // Археологічні дослідження на Черкащині. — 1995. — 1. — С. 92—100.
- Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. Автореф. дис... канд. ист. наук. — Киев, 1988.
- Кравченко Н.М. Косановский могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко) // МИА. — 1967. — № 139. — С. 77—135.
- Кравченко Н.М. Пам'ятки черняхівської культури на Подкарпатті // Археологія. — 1973. — Вип. 8. — С. 99—108.
- Кропоткин В.В. Могильник черняховского типа в с. Ризино Черкасской области // СА. — 1971. — № 4. — С. 225—229.
- Кропоткин В.В. Золотая подвеска из Рыжевки // СА. — 1972. — № 1. — С. 264—269.

Левада М.Е. Металлические гребни позднего римского времени в Юго-Восточной Европе // Сто лет черняховской культуре (библиотека «Vita Antiqua»). — 1999. — С. 112—125.

Махно Е.В., Магомедов Б.В. Могильник черняховской культуры у с. Стецовка // АО за 1972 г. — 1973. — С. 309—310.

Петраускас О.В. Могильник черняховской культуры в г. Каневе — ул. Пушкина // Studia gothica. — 1998. — № 2. — С. 189—220.

Петров В.П. Масловский могильник на р. Товмач // МИА. — 1964. — № 116. — С. 118—167.

Сиволап Л.Г., Сиволап М.П. Черняхівський могильник Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. — 1995. — Вип. 1. — С. 79—86.

Сиволап М.П. Розкопки могильника Черкаси-Центр в 1994 році // АДУ 1994—1996 рр. — 2000. — С. 141—142.

Сымонович Э.А. Работы на черняховских памятниках в Приднепровье // КСИА. — 1963. — Вып. 94. — С. 80—87.

Сымонович Э.А. Могильник Сабадаш-Охматово в Среднем Поднепровье // Могильники черняховской культуры. — Москва, 1988. — С. 164—167.

Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. — САИ. — 1983. — Вып. Д1-22.

Храбан Г.Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області. Щоденник розвідок 1962 р. Частина II / НА ІА НАН України. — № 1962/18.

B.V. Magomedov, S.V. Didenko

RESEARCHES OF CHERNIAHOV CULTURE SITES IN LEGEDZYNE (Cherkassy region)

In 2008 the authors started excavations of a new Chernyakhov culture burial-ground in Legedzyne (Cherkassy region). There were seven cremations and two inhumations found. There were ceramic pottery, iron comb, fibulas, clasps, pieces of glass cups etc. The burial-ground could be dated over the range of 4th cent. AD. On a settlement near the burial-ground were two darts found.

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВЕЛИКАЯ БУГАЕВКА-1 ¹

Статья вводит в научный оборот ряд материалов, полученных в ходе раскопок могильника и поселения у с. Великая Бугаевка (Васильковский р-н, Киевская обл.) в 1994—2005 гг. экспедицией под руководством авторов. Сплошной площадью исследовано около 7000 м², где выявлено 168 погребений и шесть объектов поселенческого характера. Все четыре жилища были полужемлянками, три из них имели глинобитные печи. Находки из закрытых комплексов и культурного слоя позволяют датировать поселение IV — первой половиной V в. н. э. Очевидно, жизнь на черняховских поселениях не прекращалась и после появления гуннов в Юго-Восточной Европе.

С 1994 по 2005 г. совместная археологическая экспедиция Института археологии НАН Украины и Национального педагогического университета им. М.П. Драгоманова провела раскопки могильника и поселения черняховской культуры, которые расположены у с. Великая Бугаевка (Васильковский р-н, Киевская обл.). Памятники расположены в 4 км к западу от с. Великая Бугаевка и 2 км к северу от г. Василькова, в 300 м к северу от них проходит шоссе дорога Васильков — Великая Бугаевка. Значительная часть могильника располагалась на территории воинской части (рис. 1, 1).

В ходе работ сплошной площадью раскопано около 7000 м², где было исследовано 168 погребений и шесть объектов поселенческого характера². Основные раскопки были направлены на изучение могильника. В ходе уточнения его границ были исследованы и отдельные участки поселения. Кроме этого, нами периодически проводился осмотр всей площади поселения, сбор подъемного материала и шурфовка его отдельных участков. В 2005 г. для уточнения характеристики западной части поселения был заложен раскоп № 1. Предварительная информация об исследованиях у с. Великая Бугаевка представлена в ежегодных отчетах, а также в кратких сообщениях об археологических открытиях в Украине [Петраускас, 2000, с. 125—128; Петраускас, Шишкин, 1998, с. 125—127; 1999а, с. 138; 2004, с. 250—251; 2005, с. 247—249; Пет-

раускас, Шишкин, Бабенко, 2001, с. 187—189; 2006, с. 299—302; Петраускас, Шишкин, Пастернак, 2002, с. 214—216; 2003, с. 221—224]. Несколько работ посвящено отдельным комплексам или категориям находок, происходящим из могильника [Петраускас, 1999, с. 135—144; 2004, с. 165—184; Петраускас, Пастернак, 2003, с. 65—76]. В настоящее время готовится монографическое издание материалов исследования могильника. Данная статья посвящена результатам исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка-1.

Поселение, синхронное могильнику черняховской культуры, располагается на восточном и западном склонах истока обводненной балки, по дну которой протекает безымянный ручей (левый приток Стугны — правый приток Днепра). Балка длиной около 2 км расчленяет черноземную равнину в северном направлении, а своим устьем она выходит в долину Стугны. Культурный слой, общей площадью около 8—10 га, располагается на восточном и западном склонах балки. Участки с культурным слоем поселения на разных склонах балки приблизительно одинаковые и размеры их составляют около 800 × 60/80 м. Могильник находится на левом, восточном склоне балки. К северу и югу от него по тому же склону фиксируется культурный слой поселения (рис. 1, 2).

подавляющая часть находок с поверхности поселения относится к позднееримскому времени. Отдельные находки относятся к эпохе позднего палеолита [Нужный, 2002, с. 57—81], тщи-нецкой культуре (XVI—XIII вв. до н. э.), эпохе раннего железного века (IX—IV вв. до н. э.) [Бабенко, Скиба, Лысенко, 1999, с. 66—69], древнерусскому (XI—XIII вв.) и позднесредневековому времени.

Ландшафтное положение памятника характеризуется природными комплексами, сочетающимися два компонента ландшафта: высокую черноземную равнину на лессовой основе и балку с болотными почвами. В прошлом эти земли были заняты сухими и свежими дубравами. Склоны балки пологие и плавно переходят в ее заболоченное дно. В южном направлении, ближе к впадению в долину Стугны, склоны приобретают выраженную крутизну, тем самым более отчет-

¹ Работа выполнена при поддержке гранта НАНУ-РГНФ № 2-08/08-01-91102а/У.

² На могильнике 12 погребений относится к эпохе бронзы и раннему железному веку, два погребения имеют «сарматский антропологический тип», остальные 154 — относятся к черняховской культуре.

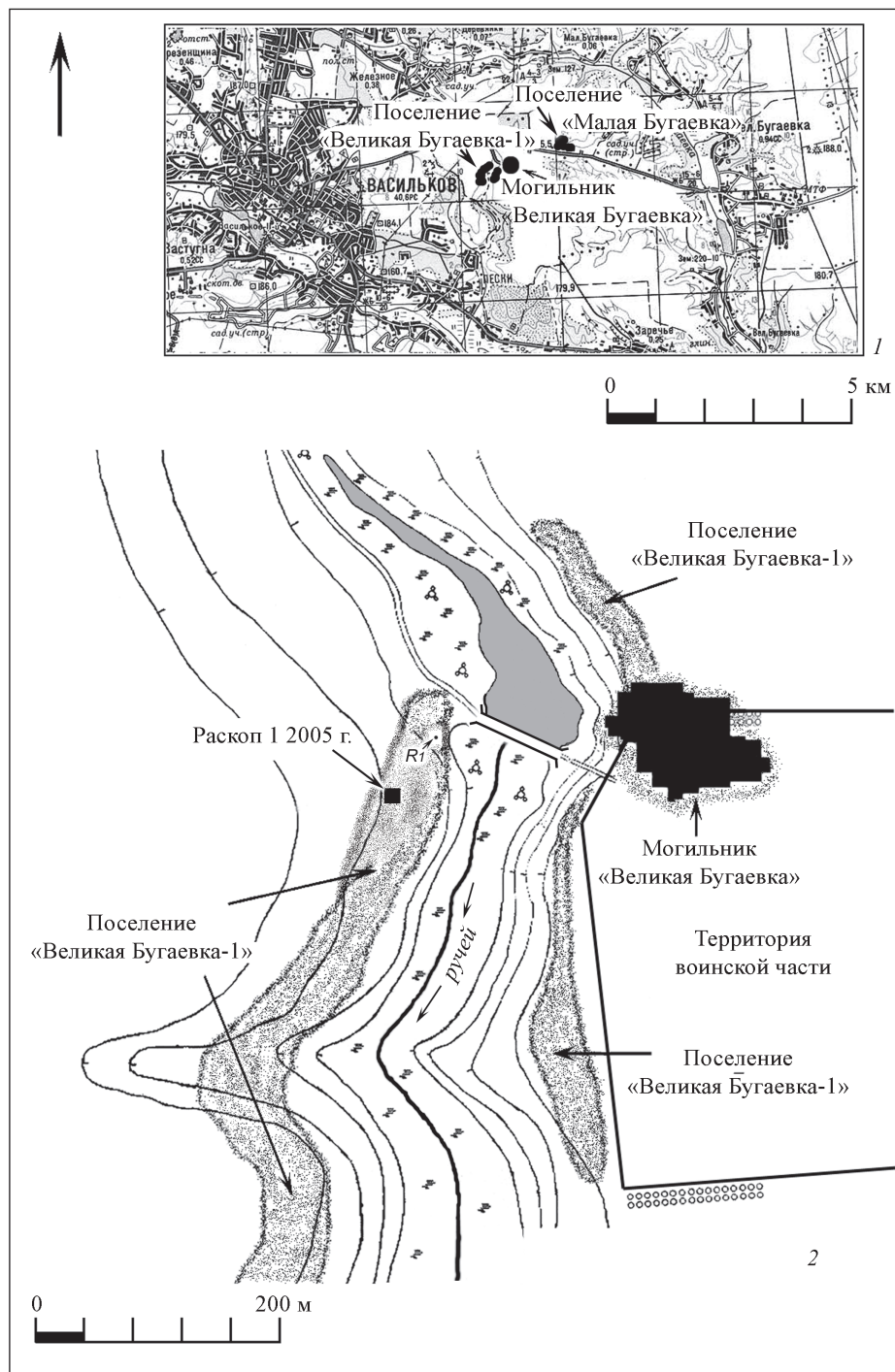

Рис. 1. Расположение черняховских памятников вблизи сел Великая и Малая Бугаевка (1) и план поселения и могильника черняховской культуры Великая Бугаевка (2)

ливо обозначая ее границу с равниной. Восточные склоны балки более крутые, чем западные.

Почти вся площадь поселения подвергалась многолетней распашке. До начала раскопок видимых значительных разрушений на его поверхности не наблюдалось. При осмотре поселения отчетливо фиксировались «пятна» скопления находок площадью до 20—30 м², которые состояли из керамики, печины, костей животных, а также индивидуальных находок, что указывает на наличие остатков построек.

На могильнике верхний горизонт представлен черноземом, мощность которого достига-

ет 1 м, ниже его подстиляет слой серо-желтого суглинка, который с гл. 1,2—1,5 м переходит в желтый лес. Границы между слоями выражены очень плохо. Грунт сильно поврежден кротовинами, что затрудняло выявление пятен заполнения погребальных ям. На западном участке поселения, который расположен на противоположном от могильника склоне, стратиграфия была почти аналогичной могильнику. На восточном же участке поселения, который примыкает к могильнику, мощность чернозема составляла 0,6—0,8 м и заполнения построек достаточно отчетливо прослеживались, что позволяло с

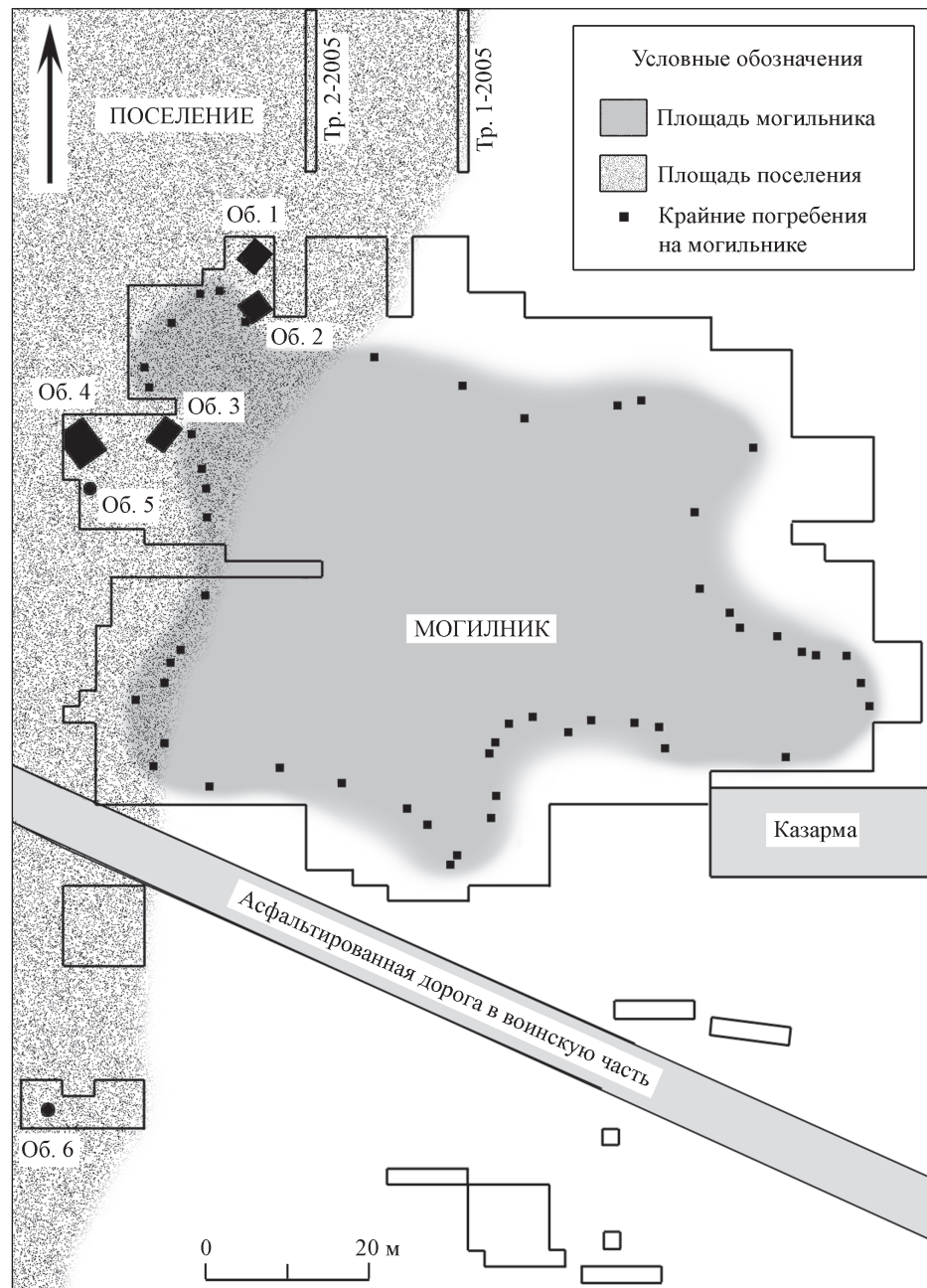

Рис. 2. План исследованной площади и объектов на поселении и могильнике черняховской культуры Великая Бугаевка

большой уверенностью проводить их выборку. В целом стратиграфия на поселении Великая Бугаевка-1 оказалась близкой к общей ситуации для памятников черняховской культуры в бассейне р. Стугны, которые исследовались здесь ранее — Черняхов, Жуковцы, Обухов-1 и 1а, Великая Мотовиловка-1, Малополовецкое-2 и др. [Кравченко и др., 2007, с. 127—390].

На поселении с учетом раскопок на двух склонах балки было вскрыто приблизительно 700 м². Объекты раскопаны только на восточном участке поселения, который примыкает к могильнику и среди них — три жилища, хозяйственная яма и глинобитный под черняховской культуры, а также одно жилище раннесредневекового времени (рис. 2).

Ниже приводится описание объектов и основных категорий находок.

Объект № 1 (жилище). С глубины 0,25—0,5 м прослеживалась концентрация находок в виде крупных обломков гончарной посуды, кусков печины, костей животных. На этом же горизонте найден ряд вещей, связанных с могильником — фрагменты гончарной посуды, стеклянного сосуда и бусины³. Темное пятно заполнения объекта зафиксировано на гл. 0,5—0,6 м. В юго-западной части пятна встречались крупные куски обожженной глины и угля, которые, как показали

³ Половина этой бусины найдена на гл. 0,44 м, т.е. на уровне фиксации объект № 1, вторая ее половина найдена в положении *in situ* в погребении № 111. Погребение частично могло быть разрушено при сооружении черняховского жилища — объект № 2. Таким образом, бусина оказалась над первым жилищем, когда его котлован уже был затянут землей.

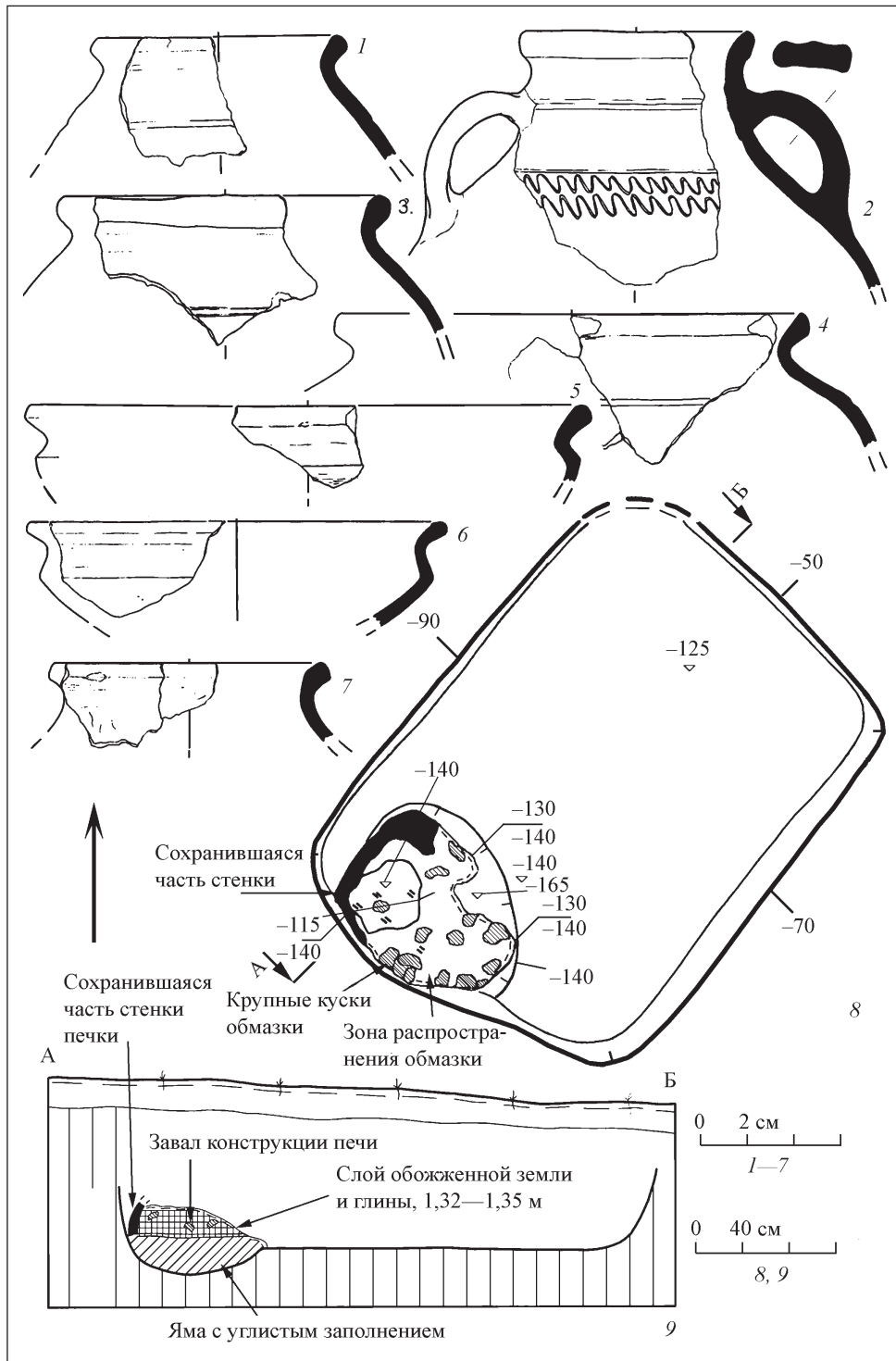

Рис. 3. План, разрез (8, 9) и гончарная посуда (1–7) из заполнения объекта № 1

дальнейшие исследования, являлись остатками отопительного сооружения. Расчистка заполнения позволила проследить следующие конструктивные особенности постройки.

Углубленная часть жилища представляла собой прямоугольный котлован с округлыми углами размерами $3,4 \times 4,6$ м. Длинными стенами постройка ориентирована вдоль склона балки по оси северо-восток — юго-запад. Стенки котлована имели небольшой наклон внутрь. Дно постройки зафиксировано на гл. 1,25 м и было ровным (рис. 3, 9).

В западном углу постройки обнаружены остатки отопительного сооружения в виде завала из обломков обожженной глины и угля. Размеры скопления $1,2 \times 1,6$ м, горизонт залегания этих остатков — от $1,1/1,15$ м до $1,3/1,4$ м. В северо-западной части скопления удалось проследить блок обожженной глины, который очевидно являлся частью стенки и двух углов печи. На внутренней стороне блока прослеживались следы сажи и копоти. Толщина глиняной стенки в основании достигала $0,08–0,15$ м, высота сохранившейся части — $0,25$ м. Возможно, что

печь была прямоугольной формы размерами 1,1 × 1,5 м. Под печи представлял собой тонкий слой (0,03—0,05 м) рыжей обожженной земли и глины, который зафиксирован на гл. 1,35 м (рис. 3, 8—9). Под завалом глинобитного отопительного сооружения прослежена яма. Ее размеры несколько превышали площадь, занятую остатками печи. Дно ямы в разрезе сферическое и достигало глубины 1,65 м (рис. 3, 9). Яма была заполнена сажистой землей темного цвета с включениями крупных кусков угля, небольших обломков обожженной глины, нескольких фрагментов гончарной керамики черняховской культуры и костей животных. Многие обломки керамики из ямы покрыты копотью.

Учитывая стратиграфию остатков печи и ямы, можно предположить, что первоначально для обогрева постройки была сделана очажная яма, в которой горел костер. Позже она была засыпана и на ее месте была сооружена глинобитная печь. Для реконструкции печи интерес представляют обломки обожженной глины из ее конструкции. Некоторые из них достигали размеров 0,2 × 0,2 м и имели отпечатки прутьев и жердей, диаметры некоторых из них достигали 0,08—0,1 м. Учитывая это, можно предположить, что предварительно для сооружения печи был изготовлен деревянный каркас, который был обмазан глиной и затем обожжен. Под печи в виде обожженного суглинка образовался из грунта, которым засыпали очажную яму.

Находки из постройки представлены фрагментами костей животных (16 ед.), гончарной (212 ед.) и лепной посуды (33 ед.). Находки распределялись по заполнению равномерно. Некоторая концентрация из крупных фрагментов гончарных горшков и кувшина прослежена в северном углу постройки.

Находки:

1. Гончарная посуда представлена в основном обломками горшков (рис. 3, 1, 3, 4, 7) и мисок (рис. 3, 5, 6). Большинство обломков принадлежит сосудам с шероховатой поверхностью и изготовленным из глины характерной для кухонной посуды. Интерес представляет фрагмент верхней части гончарного кувшина, возможно, с двумя ручками. Поверхность сосуда серого цвета, шероховатая, со следами выпавших зерен (рис. 3, 1).

2. Лепная керамика представлена единичными обломками стенок, культурно-хронологическая принадлежность которых затруднительна.

Учитывая конструктивные особенности объекта и характер находок, можно считать, что он является остатками углубленного жилища (полуземлянки) черняховской культуры. Для датировки жилища возможно использовать только

некоторые формы гончарной керамики. Гончарный кувшин с двумя высокими ручками и широким горлом характерен для фазы С₃ (рис. 4, 4). Миски открытого типа с шероховатой поверхностью также характерны для фаз С₃ и D₁. С этим временем возможно синхронизировать обломки гончарных горшков на плиточном и кольцевом поддоне [Petrauskas, 2003, Abb. 14, 15, 27, s. 266—267, 293; Петраускас, Петраускас, 2008, с. 53—97; Петраускас, 2008, с. 88—103]. В целом сооружение может датироваться в пределах IV в., ближе к середине столетия.

Объект № 2 (жилая постройка). На гл. 0,5 м прослеживалась концентрация крупных фрагментов гончарных сосудов и костей животных. При зачистке на гл. 0,5—0,6 м фиксировался нечеткий контур заполнения котлована. Юго-западная часть постройки была занята корнями большого дуба (рис. 4, 1).

После расчистки заполнения котлована, доступного для исследования, удалось установить, что данное сооружение являлось углубленной постройкой, вероятно прямоугольной формы. Удалось расчистить ее восточную часть, в частности северный и восточный углы. Возможные размеры постройки составляют 3,5 × 4 м. Дно сооружения находилось на глубине 1,2 м от современной поверхности

Находки из постройки представлены обломками гончарной (149 ед.) и лепной (7 ед.) посуды, глиняных ткацких грузил (6 ед.), гребнем, фибулой и проколкой, а также костями животных (67 ед.).

Находки:

1. Гончарная посуда представлена обломками лощеных мисок и шероховатых горшков (рис. 4, 4, 7—10).

2. Лепная посуда представлена единичными обломками стенок без определенной культурно-хронологической принадлежности.

3. Фрагменты ткацких грузил пирамидальной формы. Обломки могли принадлежать шести экземплярам. Поверхность ровная, заглаженная, серо-коричневого или рыжего цветов. Глина плотная, с примесями органики (рис. 4, 6).

4. Гребень трехслойной конструкции из рога животного. Боковые накладные пластины прямоугольной формы и короче основной длинны гребня. Головка гребня отсутствует. Накладки на корпусе и накладки на головке гребня выполнены отдельно. Пластины скреплены двумя рядами бронзовых трубочек. На плечах гребня сделаны полукруглые пропилены (рис. 4, 3).

5. Фибула бронзовая, целая. Корпус и пружина изготовлены из бронзы, ось — из железа. Фибула подвальной конструкции, корпус пластинчатый, на спинке и ножке сняты фаски, на

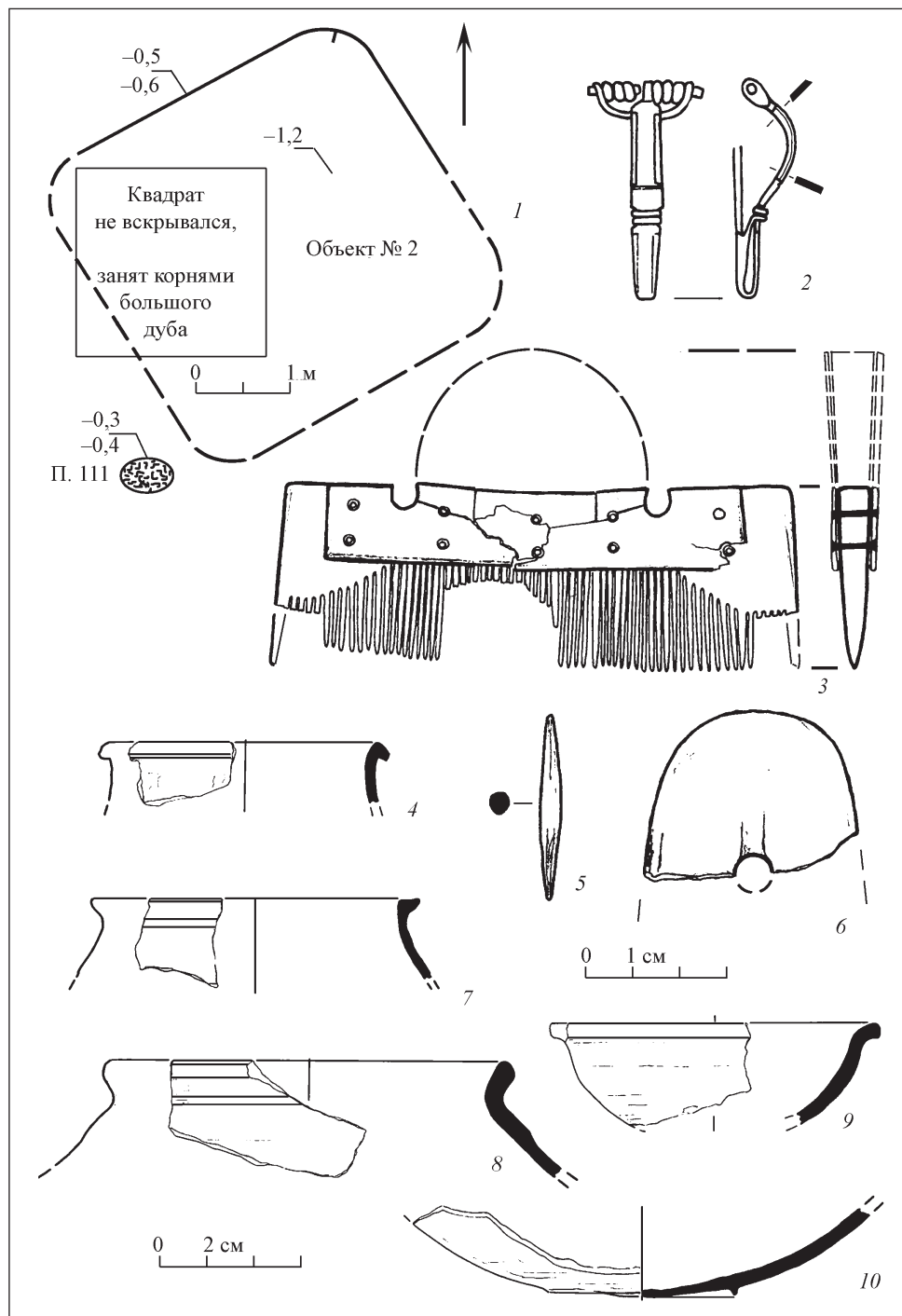

Рис. 4. План (1) и находки (2—10) из заполнения объекта № 2

площадке у подвязки нанесено поперечное углубление. Сечение спинки трапециевидное. Размеры бруска — 0,6 × 0,2 см, высота фибулы — 4,5 см (рис. 4, 2).

6. Костяная обоюдоострая проколка (рис. 4, 5).

В раскопанной части объекта следов отопительного сооружения не обнаружено. Тем не менее, данная постройка по своим размерам и характеру находок могла являться жилищем. Сооружение хорошо датируется находками гребня и фибулы. Гребень типологически относится к формам типа III по З. Томас [Thomas,

1960, s. 110]. В целом такие формы датируются концом фазы C_3 — D_1 . Ряд признаков, которыми обладает этот гребень — укороченная внешняя накладка, отдельные внешние накладки, декоративные пропилы на плечиках, дуговидная линия пропила зубцов указывают на самые поздние формы этих гребней, т. е. фаза D_1 или еще позже [Шишкин, 1999, с. 43—47; 2002, с. 244—246; Терпиловский, Петраускас, 2005, с. 58—69, рис. 7]. Эти признаки позволяют датировать гребень первой половиной V в. Подвязная бронзовая фибула относится к типу Гороховский / вариант Б2 и датируется фазами

C_3 и D_1 [Гороховский, 1988, с. 44]. Времени существованию фибулы и гребня не противоречат и признаки гончарной керамики. В целом постройку возможно датировать в пределах конца IV — первой половины V в.

Объект № 3 (жилище). Контуры постройки зафиксированы при зачистке на гл. 0,6—0,8 м. Пятно подпрямоугольной формы было ориентировано углами по сторонам света. В восточном углу пятна, на гл. 0,8—0,86 м фиксировался верхний контур глинобитной печи. Пятно котлована постройки на фоне материка выделялось темным грунтом с вкраплениями угля. После выборки заполнения удалось установить следующие конструктивные особенности сооружения.

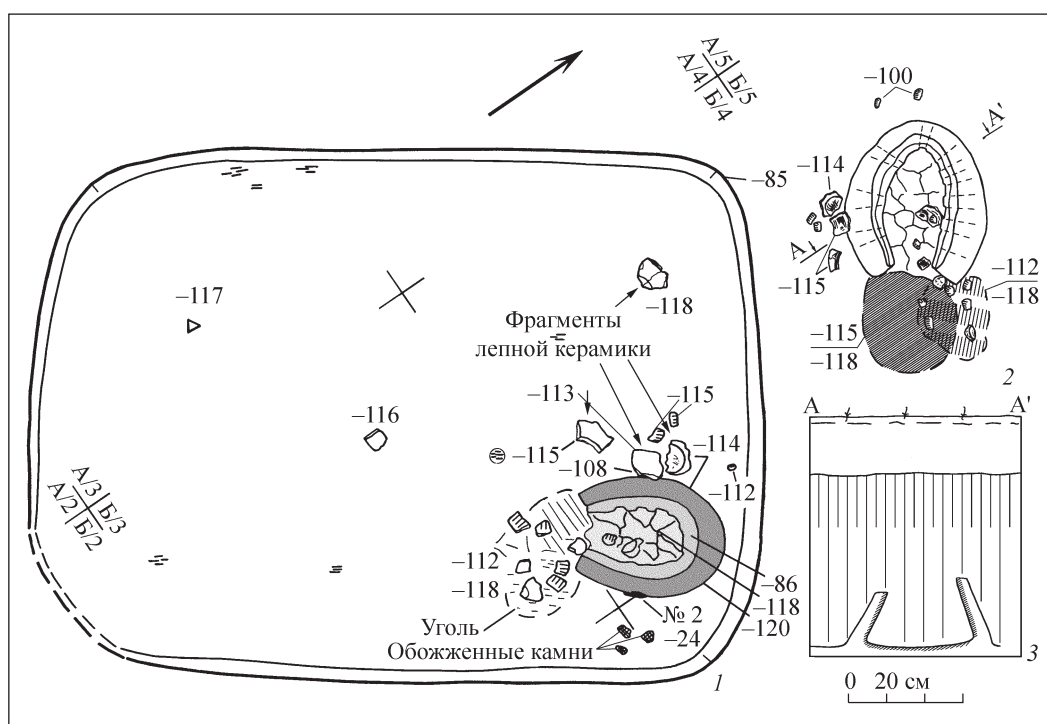
Размеры котлована по верхнему контуру составляли $2,8 \times 4$ м. Стенки ровные с небольшим наклоном внутрь. Пол постройки находился на гл. 1,16—1,2 м. В восточном углу сооружения находилась глинобитная печь хорошей сохранности (рис. 5, 1—3).

Печь овальной формы в плане, устьем развернута в юго-западном направлении. Ее размеры в основании $0,6 \times 0,8$ м. Печь сооружена на дне постройки из леса светло-желтого цвета. Первоначальный цвет леса сохранился на внешней стороне печки. Обожженной оказалась только ее внутренняя часть — стенки и под, которые имели ярко-оранжевый цвет. Стенки печи ровные хорошо заглаженные, форма купола печи конусообразная. Стенки сохранились на высоту 0,3—0,35 м. Толщина их неравномерна — в основании они достигали 0,08—0,09 м

и в верхней части — 0,06—0,08 см. Перекрытие купола печи не сохранилось или же оно вообще отсутствовало. Возможно, его остатками могли быть единичные аморфные куски обожженной глины, обнаруженные внутри и за пределами печи. На внутренней поверхности стен очень хорошо сохранились следы от деревянных плах, которые служили каркасом для сооружения глиняного тела печи. Удалось проследить следы минимум восьми плах. Ширина плах составляла 5—6 см, минимальная толщина (по глубине отпечатка в глине) — 3—4 см. Сечение плах подпрямоугольной формы. Стенки печи внутри прокалены на глубину 3—4 см и имели ярко-оранжевый цвет. С внешней стороны сохранился необожженный суглинок желтого цвета. Под печи сильно поврежден кротовинами и корнями деревьев. Он представлял собой слой обожженной глины красно-оранжевого цвета, толщиной 3—4 см, с нечеткой границей при переходе в материк. Перед устьем печи на уровне пола прослежено интенсивное угольное пятно, возможно, следы чистки печи от угля и золы (рис. 5, 1, 2).

Находки, обнаруженные в постройке, представлены развалами лепных горшков и камнями, которые концентрировались преимущественно вокруг и внутри печки. Железный нож был обнаружен в верхней части стенки печи. Из заполнения постройки также происходят отдельные обломки гончарной черняховской посуды. Размеры, вторичный обжиг, затертые края этих фрагментов свидетельствуют о том, что они происходят из слоя могильника.

Рис. 5. План (1) и разрезы печи (2—3) из объекта № 3

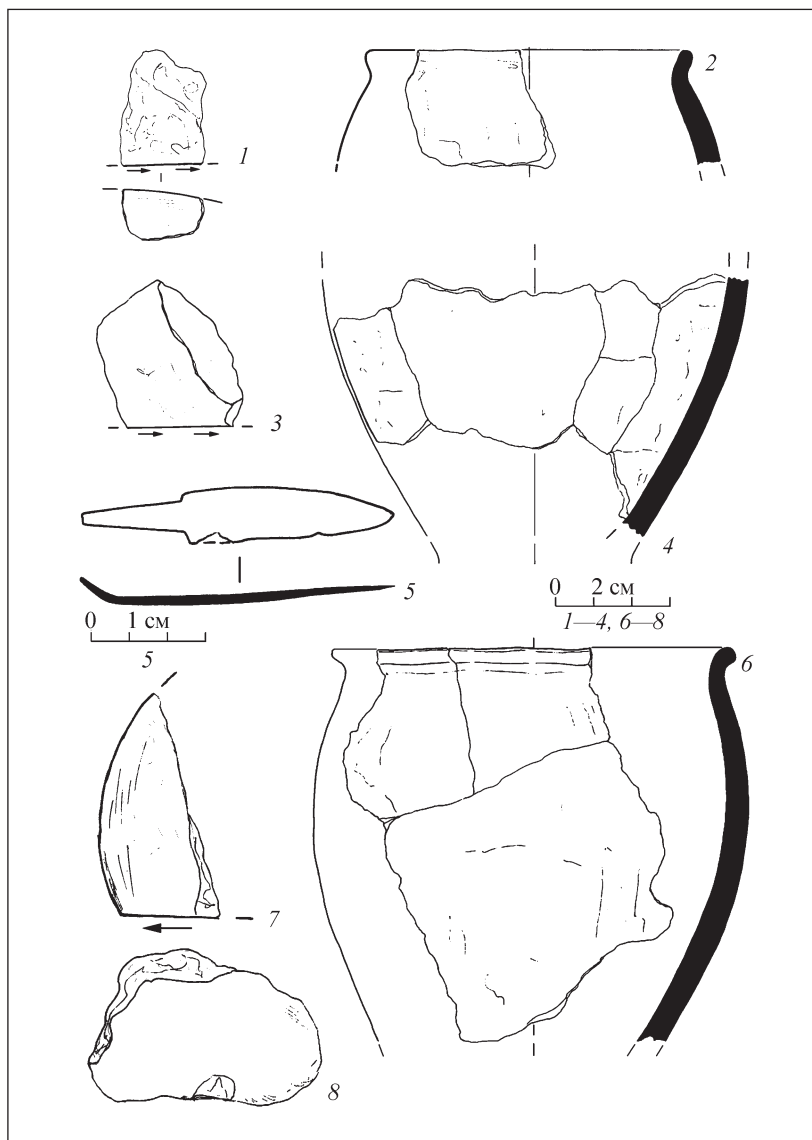

Рис. 6. Обработанные камни (1, 3, 7, 8), железный нож (5) и лепная посуда (2, 4, 6) из заполнения объекта № 3

Находки:

1. Нож железный с коротким черенком и лезвием листовидной формы. Общая длина ножа 9 см. (рис. 6, 5).

2. Лепная керамика представлена крупными фрагментами лепных горшков слабопрофилированных форм. Фрагменты могли принадлежать 4—5 формам. Поверхность сосудов неровная, но, как правило, тщательно заглаженная, пятнистая — рыже-коричневого и черного цветов. Глина плотная с примесями шамота, известняка или железняка. Венчики утолщенные, короткие, слабо отогнутые наружу. Днища плоские, некоторые с широкой низкой полосой выступом. Внутренний угол в месте крепления стенки и дна острый. Большинство днищ на внешней стороне имеют закраину (рис. 6, 2, 4, 6; 7).

3. Камни, вероятнее всего гранит, размерами до 10—15 см. Некоторые из них имеют рыхлую фактуру и крошатся, что связано с их пребыванием в огне. Не исключено, что они могли ис-

пользоваться для нагрева воды, т.к. некоторые из них найдены среди обломков посуды. Часть обломков камней не обожжена и имеет плоские рабочие поверхности, в некоторых случаях заполированные, что может являться признаком использования их в качестве орудий (рис. 6, 1, 3, 7, 8).

Данный объект возможно интерпретировать как жилище постчерняховского времени и предварительно датировать V в. Слабый прокол стенок печи, позволяет утверждать, что постройка существовала короткое время и была покинута внезапно. Отсутствие следов обожженности котлована, больших массивов угля, обгоревшего дерева свидетельствует о том, что постройка не погибла в результате пожара.

Для датировки этого объекта существуют только косвенные данные. Лепная посуда обладает признаками, которые характерны для керамики славянских культур второй — третьей четверти. Горшки имеют короткие, отогнутые венчики,

округлые плечики расположенные выше середины сосуда. Днища имеют четко выделенный угол при переходе стенки в дно. Некоторые днища имеют внешнюю закраину и невысокое кольцо на дне (рис. 7). Два профиля верхних частей сосудов имеют короткую выделенную шейку и отогнутый утолщенный короткий венчик (рис. 6, 2, 6). Глина плотная. Поверхность рыже-коричневого цвета, бугристая, но хорошо заглажена. Формы, обработка поверхности и состав глины характерны для керамики восточноевропейских культур второй и третьей четвертей I тыс. н. э. Подобные лепные горшки известны на черняховских памятниках типа Боромля — Журавка — Черепин с территории Поднепровья и Поднестровья [Баран, 1981, табл. II, 10; 2008, рис. 20, 3, 7; 29, ж, 29; Некрасова, 1988, рис. 6; Терпиловский, 2004, рис. 56, 27, 31]. Посуда таких же форм известна в раннесредневековых славянских культурах — пеньковской [Приходнюк, 1980, рис. 9, тип III; 1998, рис. 29, 15, 17; 50, 14 и др.] и пражской [Баран, 1988, рис. 5, типы 2 и 3, вариант 2; Абашина, 2004, рис. 2, 2—5, 8, 12]. Как нам кажется, наиболее близкие формы дают комплексы конца IV — V в., которые имеют переходный

характер от черняховских к пражским древностям с территории Поднестровья и Западной Волины — Черепин, Зеленый Гай, Рашков, Хриники и др. [Баран, 2008, рис. 20, 3, 7; 27а, 5; 27б, 1, 7; 29; Козак, 2008, с. 17—25]. Железный нож найденный в жилище почти аналогичен ножу из объекта № 4 черняховской культуры (рис. 11, 7). Для датировки объекта важным является конструкция печи. В черняховской культуре печи появляются не ранее середины IV в. и хорошо представлены в раннеславянских жилищах V—VII вв. Киевского Поднепровья — Обухов-2, жилища № 10, 27, 28, 41 [Кравченко, 1979, с. 86; Абашина, 2004, с. 297—298], реже они встречаются на пражских поселениях верховьев Западного Буга [Баран, 1972, с. 25; Абашина, 2004, с. 297—298].

Учитывая перечисленные выше факты, считаем возможным отнести данное жилище к пражской культуре и датировать его в пределах V в.

Объект № 4 (жилище) Зачистка на гл. 0,5—0,6 м позволила выявить нечеткие контуры пятна заполнения подпрямоугольной формы. В северном углу пятна фиксировалось интенсив-

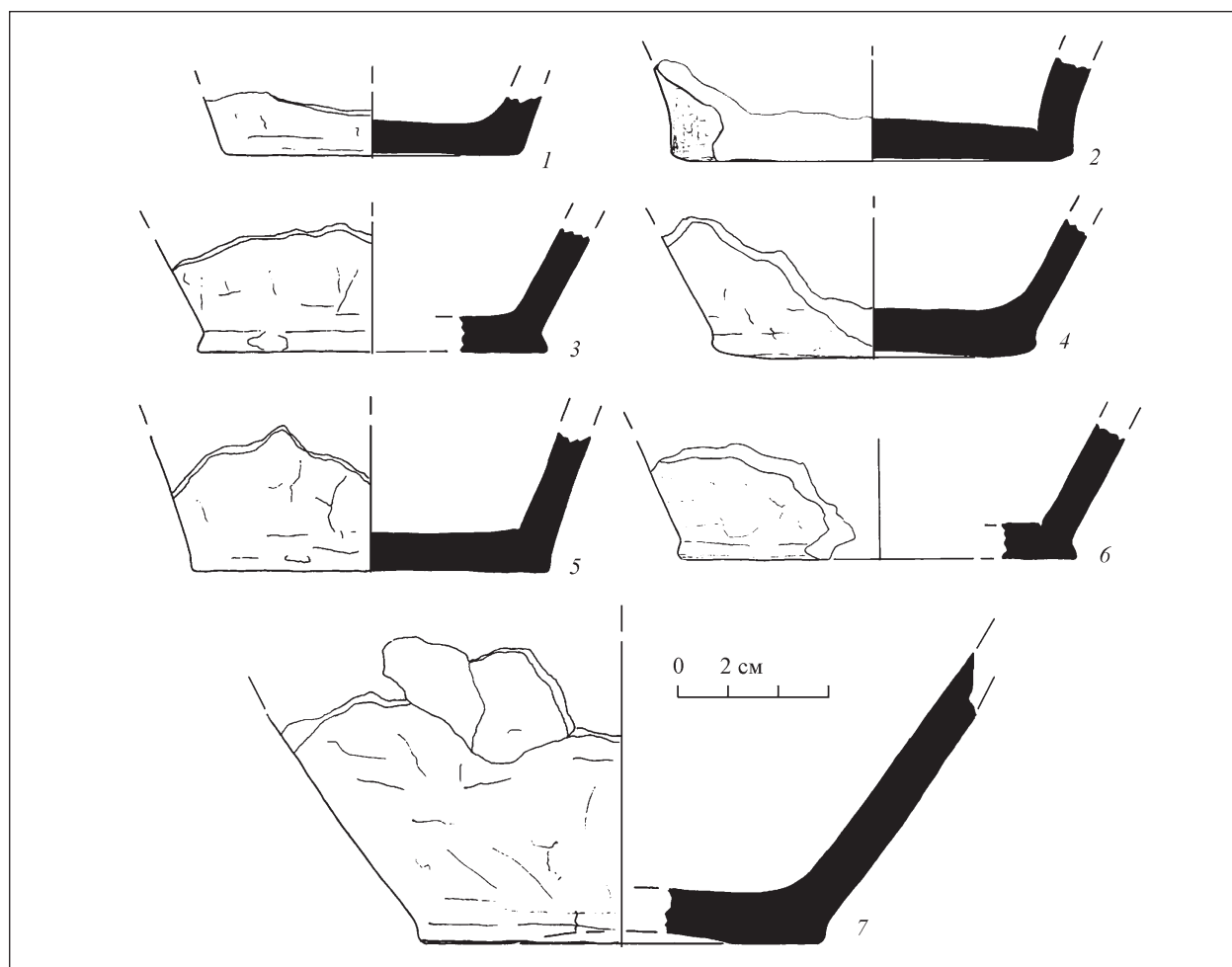

Рис. 7. Лепная посуда из заполнения объекта № 3

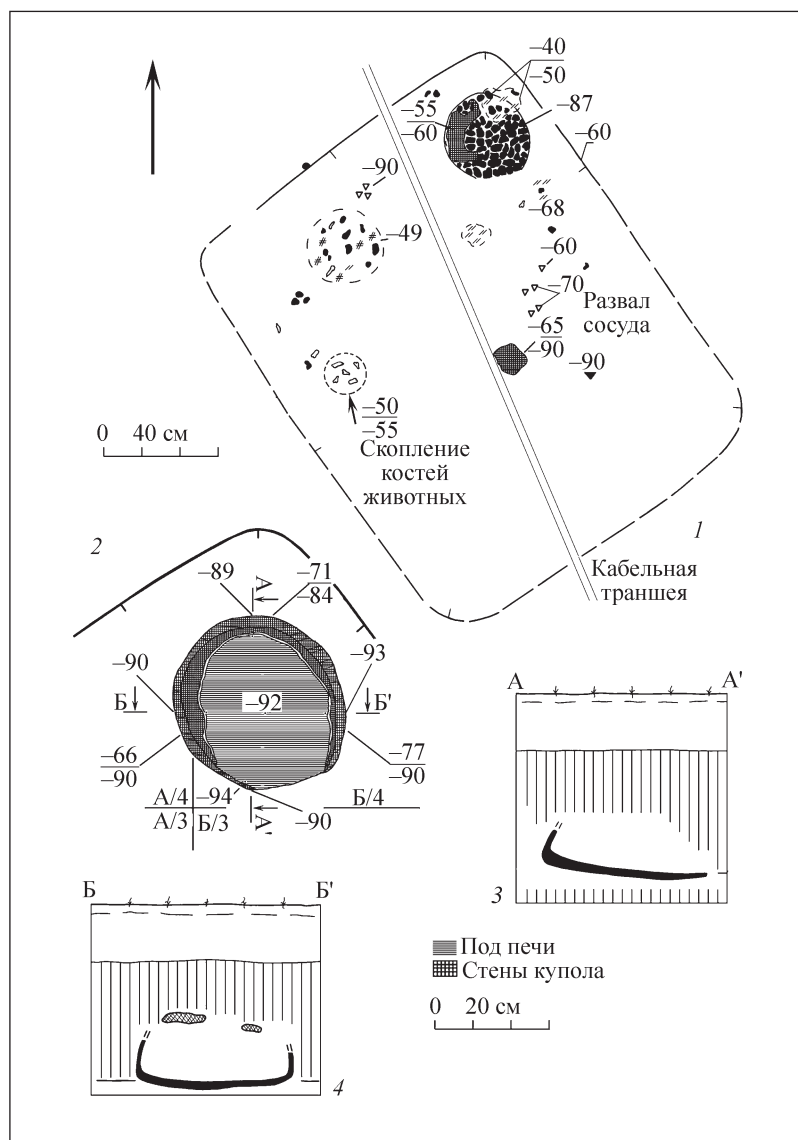

Рис. 8. Планы (1, 2) и разрезы глинобитной печи (3, 4) из объекта № 4

ное скопление обожженной глины. Небольшие скопления кусков обмазки, угольков, керамики и костей животных отмечены по всей площади пятна⁴. В ходе расчистки заполнения удалось установить следующие особенности конструкции жилища.

Котлован прямоугольной формы размерами 4 × 4,5 м был ориентирован углами по сторонам света. Дно постройки находилось на гл. 0,9—1 м. В северном углу котлована находилась глинобитная печь (рис. 8, 1). Печь округлой формы имела размеры на уровне пода 0,75 × 0,85 м. Устьем печь была повернута в юго-восточном направлении. Стенки купола сохранились на высоту до 0,3 м и имели выпуклую форму. Толщина стенок в основании — 0,08—0,1 м, в верхней части купола — 0,02—0,03 см. Под ровный, имел видимый наклон внутрь постройки. Тело

печи представляло собой обожженную глину желто-красного цвета и имело четкую границу с материком на уровне пода. Под и стенки печи отличались цветом и плотностью глины. Глина пода — плотная желтого цвета, стенки купола — рыхлые, рыжего, а в некоторых местах, коричневого цвета (рис. 8).

Находки в заполнении постройки располагались относительно равномерно. Некоторая концентрация костей животных и крупных обломков керамики прослеживалась в западной половине. В постройке обнаружены фрагменты гончарной (232 ед.) и лепной керамики (22 ед.), кости животных (172 ед.), кальцинированные кости (20 ед.). Также найдены и индивидуальные находки: нож, обломки стеклянных сосудов, костяная проколка, пряслице.

Находки:

1. Нож железный, часть лезвия отсутствует. Лезвие широкое, черенок клиновидной формы. Длина ножа 10,4 см (рис. 9, 8).

⁴ Центральная часть постройки была незначительно разрушена современной строительной траншеей шириной 0,25 м и гл. 1,25 м.

2. Фрагмент стенки стеклянного сосуда, стекло прозрачное фиолетового оттенка. Толщина стенки 0,1 см (рис. 9, 1).

3. Фрагмент стенки стеклянного кубка. Стекло прозрачное с легким желтоватым оттенком. Фрагмент мог принадлежать кубку цилиндрикоконической формы, украшенного рядами прошлифованных овалов — сохранились два овала одного ряда. Шлифы выполнены грубо, не заполированы. Толщина стенки 0,35 см (рис. 9, 2).

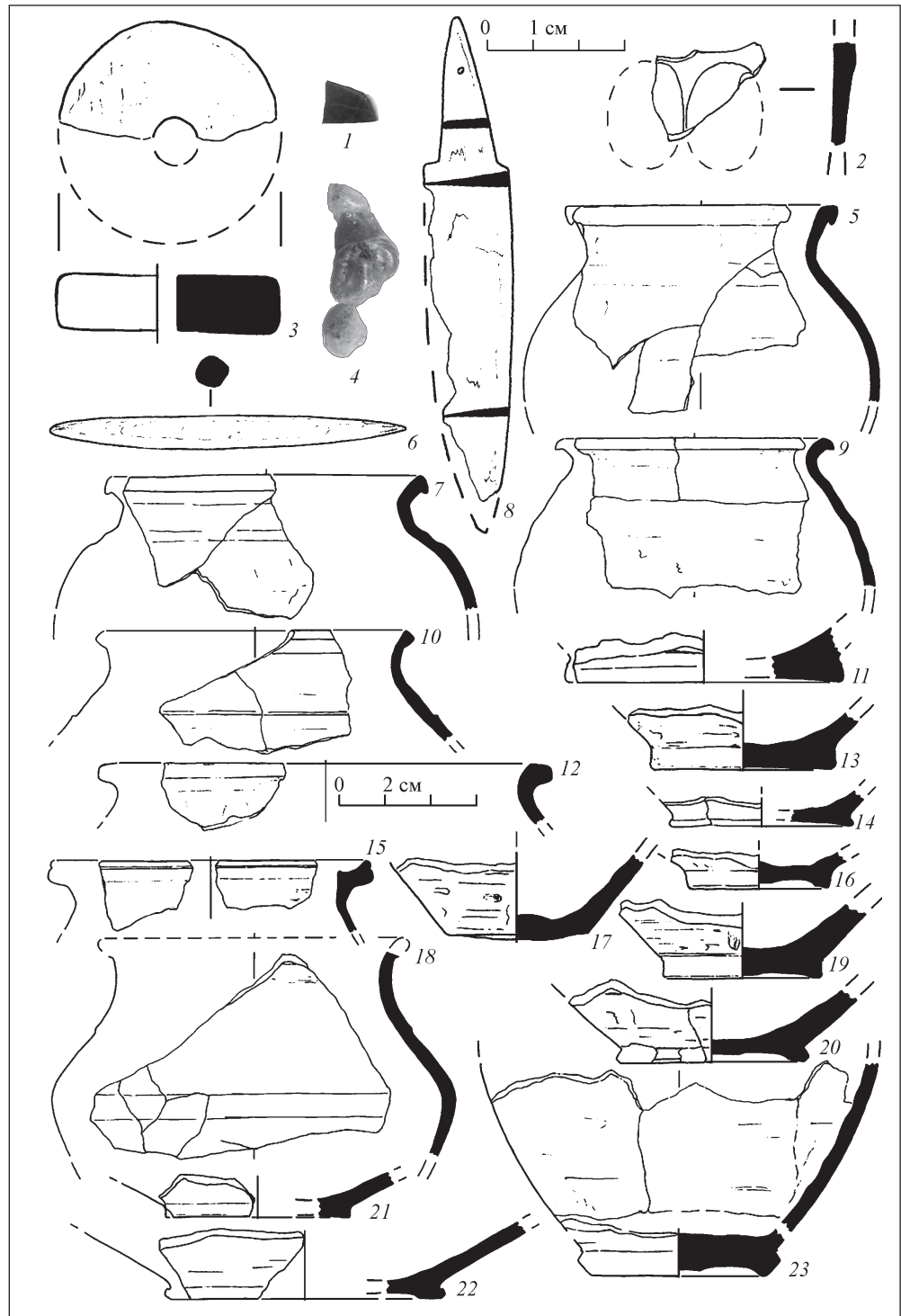
4. Проколка из кости. Оба конца острые. Длина проколки 7,8 см, диаметр 0,7 см (рис. 9, 6).

5. Изделие из стекла. Оплавлено, деформировано, без формы. Стекло оливкового цвета, средней интенсивности, прозрачное (рис. 9, 4).

6. Глиняное пряслице, не обожженное. Глина плотная, с примесью песка, светло-рыжего цвета (рис. 9, 3).

7. Фрагменты гончарной кухонной посуды, которые преимущественно представлены обломками горшков. Поверхность серого или черного цветов, шероховатая. В глине искусственные примеси (рис. 9, 5, 7, 9—17, 19, 20, 23).

Рис. 9. Пряслице (3), обломки стеклянных сосудов (1, 2, 4), железный нож (8), костяной стиль (6) и гончарная посуда (5, 7, 9—23) из объекта № 4

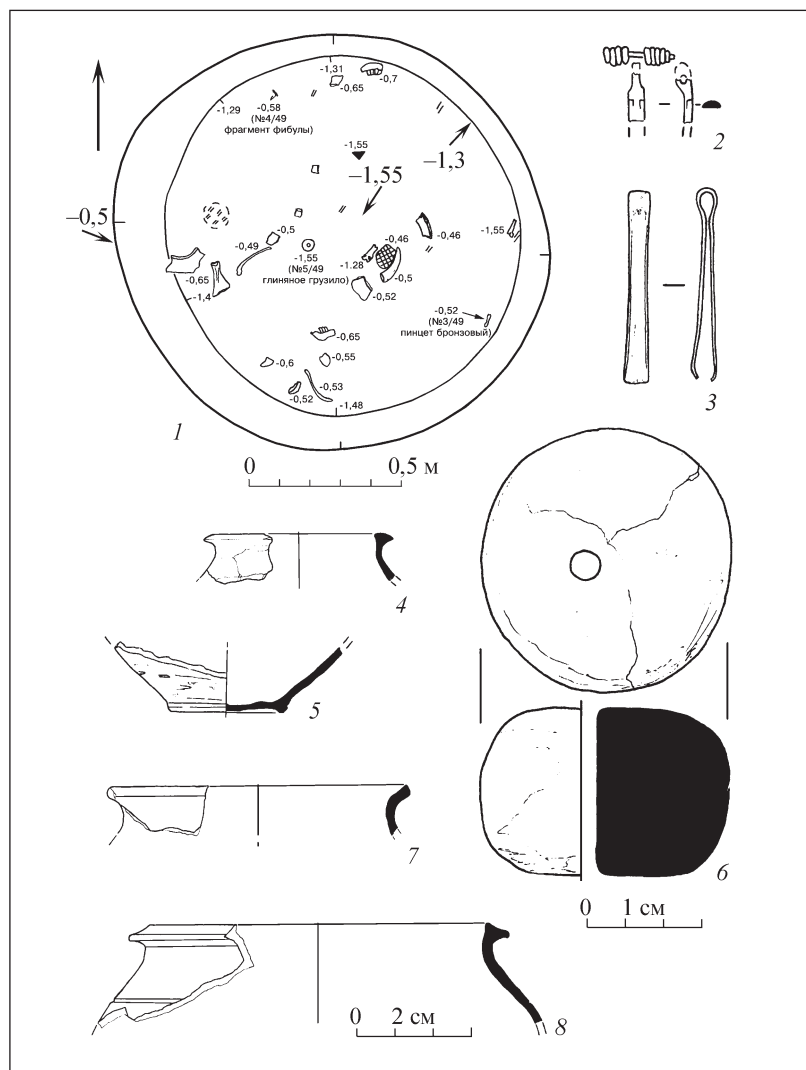

Рис. 10. План (1) и находки (2—8) из заполнения объекта № 5

8. Фрагменты столовой посуды имели лощенную поверхность серого цвета. Один фрагмент стенки орнаментирован штампом в виде розетки. Глина плотная, без видимых примесей (рис. 9, 18, 21, 22).

Конструкция объекта и характер находок позволяют интерпретировать его как углубленное жилище черняховской культуры. Для датировки жилища важным является фрагмент стенки стеклянного сосуда с шлифованными овалами, который мог принадлежать различным модификациям сосудов типа Эггерс/230 (рис. 9, 2). По материалам могильника в зависимости от толщины стенки и глубины нанесения овала выделяются две группы сосудов. Фрагмент из жилища мог принадлежать к толстостенным сосудам типа Витково-Форештад Моссе и др. В целом период существования кубков Эггерс/230 достаточно длительный, хотя наиболее характерными они являются для фазы C₃ [Eggers, 1955, s. 228—230, Abb. 11; Straume, 1987, Abb. 5; Петраускас, Пастернак, 2003, с. 65—76]. Этой датировке не противоречат и особенности гончарных горшков, среди которых преобладают сосуды на кольце-

вом дне. Учитывая все выше сказанное жилище можно датировать второй половиной IV в.

Объект № 5 (хозяйственная яма). На гл. 0,25—0,5 м было зафиксировано скопление крупных фрагментов гончарной керамики, костей животных и отдельных кусков печины. Зачистка на уровне 0,5 м выявила пятно более темного цвета. После расчистки заполнения установлены следующие особенности объекта. Яма имела в верхней части диаметр около 1,4 м, а на уровне дна — 1,02 м. Дно ровное и находилось на гл. 1,55 м (рис. 10, 1). Находки в заполнении ямы распределялись относительно равномерно. Некоторая их концентрация наблюдалась на гл. 0,5—0,7 м. Находки представлены крупными обломками гончарной посуды, костями животных, рогом, а также индивидуальными находками — пинцетом, фибулой, грузилом.

Находки:

1. Бронзовый пинцет, изготовлен из тонкой пластины согнутой вдвое. В месте сгиба выгнуто небольшое ушко. Концы пинцета расширены и загнуты внутрь, с длинных граней сняты фаски (рис. 10, 3).

2. Фибула бронзовая, сохранились части спинки и пружины. Могла принадлежать подвязной фибуле с фасетированным корпусом. Сечение спинки сегментовидное, размеры площадки $0,45 \times 0,35$ см (рис. 10, 2).

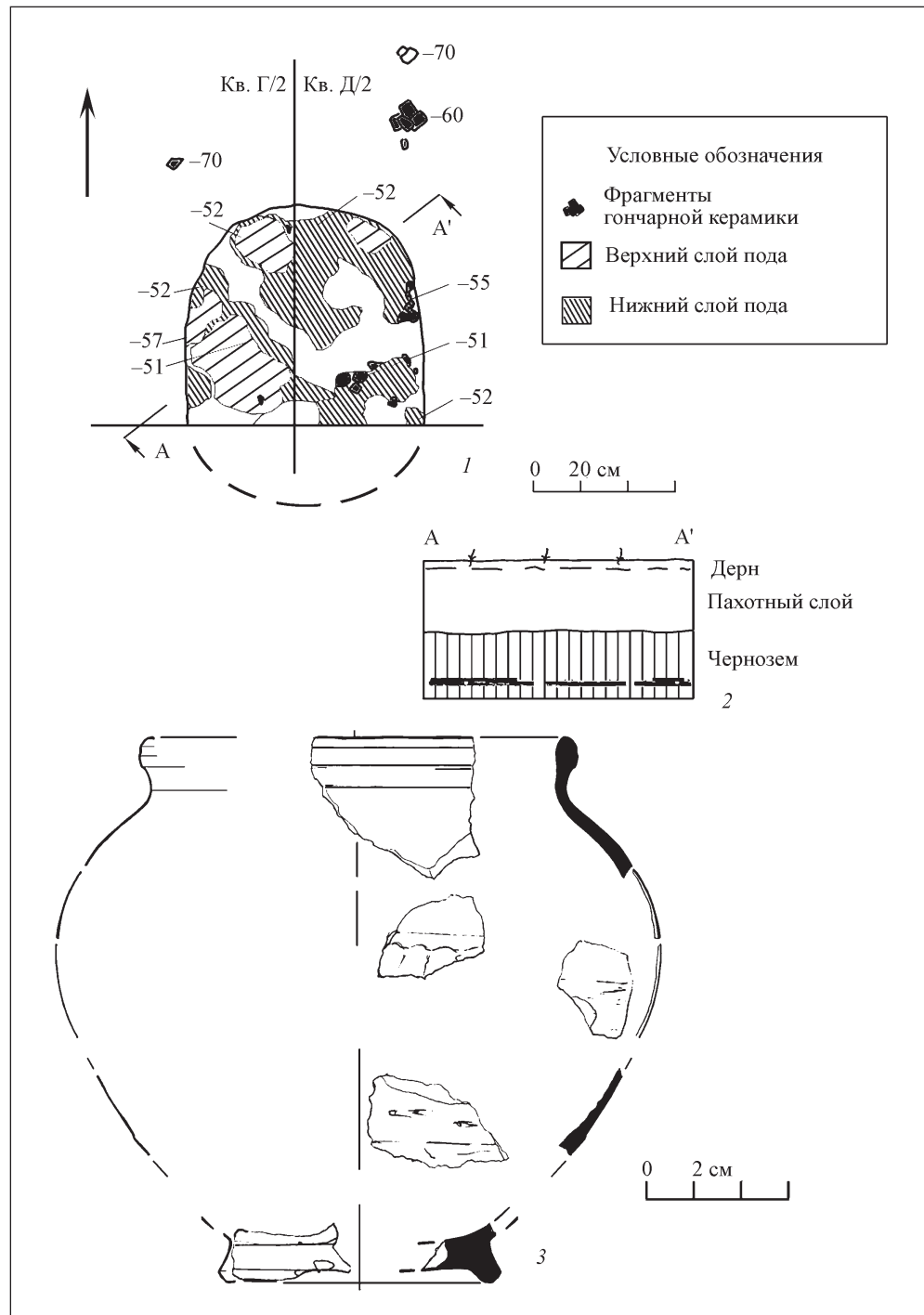
3. Грузило глиняное. Глина плотная с примесью песка и органики, серо-желтого цвета. Округлой формы с уплощенными торцами (рис. 10, б).

4. Гончарная керамика. Кухонная керамика представлена фрагментами горшков, поверхность которых шероховатая, серого или черного цветов. В глине искусственные примеси (рис. 10,

4—8). Фрагменты столовой посуды единичны и представлены гончарными мисками.

Характер находок позволяет интерпретировать объект как хозяйственную яму черняховской культуры. Яма датируется фрагментом фибулы. Размер сечения первоначального бруска по формальным признакам указывает на ранние формы фасетированных фибул Гороховский/Б1, которые датируются первой половиной IV в. [Гороховский, 1988, с. 34—46]. Тем не менее, как нам кажется, этот признак не всегда отражает хронологию подвязных фасетированных фибул. Фибулы с таким сечением бруска могли сущес-

Рис. 11 План (1), разрез (2) и гончарный горшок (3) из объекта № 6

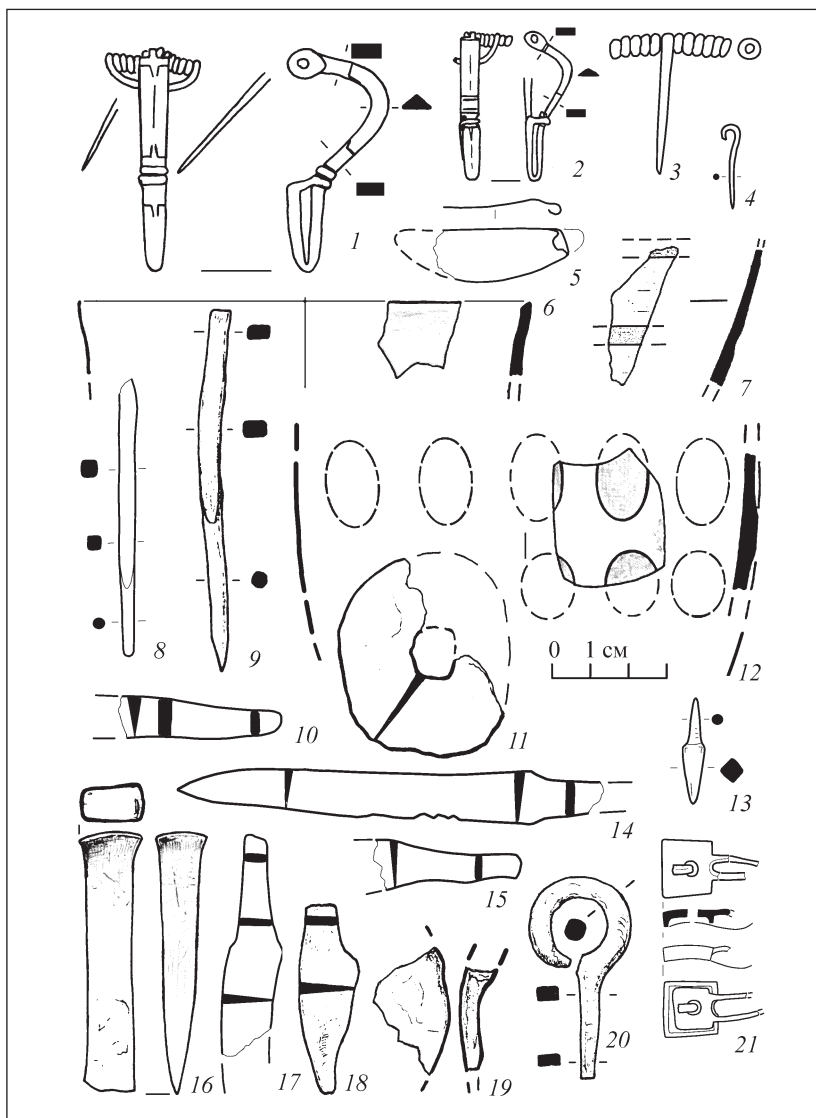

Рис. 12. Индивидуальные находки из культурного слоя поселения

твовать и во второй половине IV в. [Petrauskas, 2003, s. 241]. Этой дате не противоречат особенности гончарных горшков на кольцевом поддоне и усложненными профилями венчиков.

Объект № 6 (наземный глинобитный очаг). На глубине 0,51—0,52 м сохранился массив плотной, сильно обожженной глины почти круглой формы размерами 1,1 × 1,2 м. Толщина пода составляла 0,05—0,06 м. Поверхность очага разрушена кротовинами и корнями деревьев. В конструкции пода прослежено два слоя глины толщиной в 2—3 см, которые отличались между собой по цвету и хорошо отслаивались друг от друга. Верхний слой пода желтого цвета, нижний — оранжевого. Поверхность нижнего слоя плотная, хорошо обожженная. При переходе в материковый суглинок этот слой имел рыхлую структуру. Наличие двух слоев глины в конструкции пода связано с ремонтом отопительного сооружения в ходе его эксплуатации. О том, что верхний слой не является остатками купола или стенок печи свидетельствует его плоская форма,

а также наличие вмазанных в его тело фрагментов керамики (рис. 11, 1, 2).

На поверхности пода обнаружены крупные и мелкие обломки керамики черняховской культуры, а также фрагменты костей животных. Большинство обломков из тела пода принадлежало гончарному горшку со следами вторичного обжига (рис. 11, 3).

Находки:

1. Горшок гончарный. Сосуд сильно фрагментирован и подвержен вторичному обжигу, некоторые фрагменты слоятся. Профиль горшка реконструирован практически полностью. Поверхность красно-коричневого цвета, верхняя часть заглажена, ниже ребра заметны следы горизонтальных срезов. Глина плотная, с примесями зерен дресвы. Диаметр венчика — 18 см, дна — 12 см (рис. 11, 3).

Данное сооружение является выносным очагом черняховской культуры. Для датировки возможно использовать гончарный горшок, который имеет кольцевой поддон и хорошо раз-

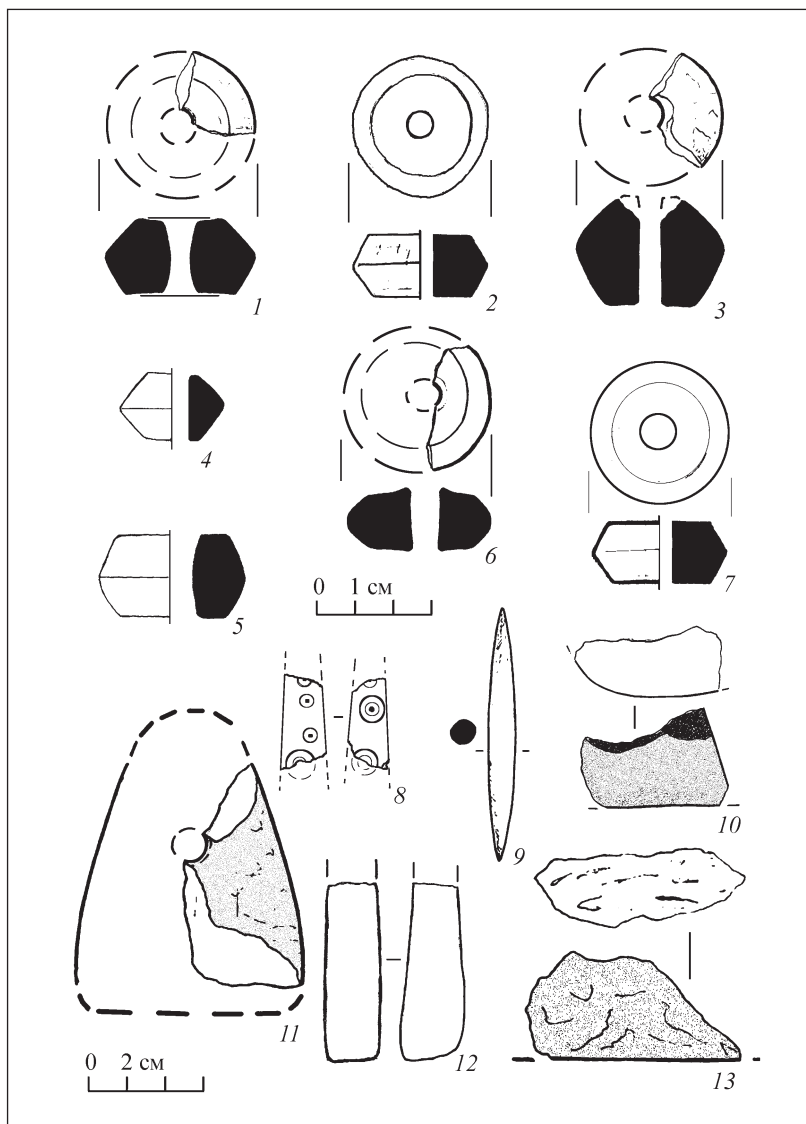

Рис. 13. Индивидуальные находки из культурного слоя поселения

витый венчик. Эти признаки позволяют датировать объект второй половиной IV в.

Находки из культурного слоя поселения. Кроме исследованных объектов, нами проводились регулярные осмотры поверхности поселения. В 2005 г. на западном склоне балки, приблизительно в 200 м к западу от могильника, был заложен раскоп № 1 размерами 10 × 10 м (рис. 1). В том же году на восточном склоне балки, к северу от могильника, были заложены две поисковые траншеи № 1-2005, 2-2005 (рис. 2). Объектов в пределах раскопа № 1 и поисковых траншей не обнаружено⁵. В 2007 г. на месте отвалов перекопанного слоя раскопа № 1 проведено обследование поверхности с помощью металлодетектора, что позволило обнаружить еще 11 изделий

из металла (рис. 12, 3—5, 8, 10, 13—15, 17, 21). Ниже приводится описание основных категорий находок из культурного слоя.

Большинство находок представлено обломками глиняной посуды позднееримского времени, которая изготовлена на гончарном круге (80 %) или вручную (20 %). Импортная тара на поселении представлена несколькими обломками стенок амфор позднееримского периода.

Гончарная керамика. Целых форм не обнаружено, по фрагментарному материалу вся гончарная керамика распределяется на кухонную (88 %) и столовую посуду (12 %). Большинство обломков кухонной посуды могло принадлежать горшкам средних размеров (диаметры днищ 6—8 см, венчиков — 10—12 см) и лишь несколько венчиков и стенок можно отнести к сосудам больших размеров. Для горшков средних размеров ведущей оказалась форма с плиточным дном и каплевидным венчиком (рис. 16, 21—24, 3—8, 13—20). Другие формы сосудов имели плоские (рис. 16, 28) или кольцевые дни-

⁵ Среди массовых находок из раскопа № 1 обращает на себя внимание большое количество металлургического шлака (174 ед.). Не исключено, что данная часть поселения могла быть связана с производством и обработкой железа. Это подтверждает также находка железного зубила и рубленых железных пластин.

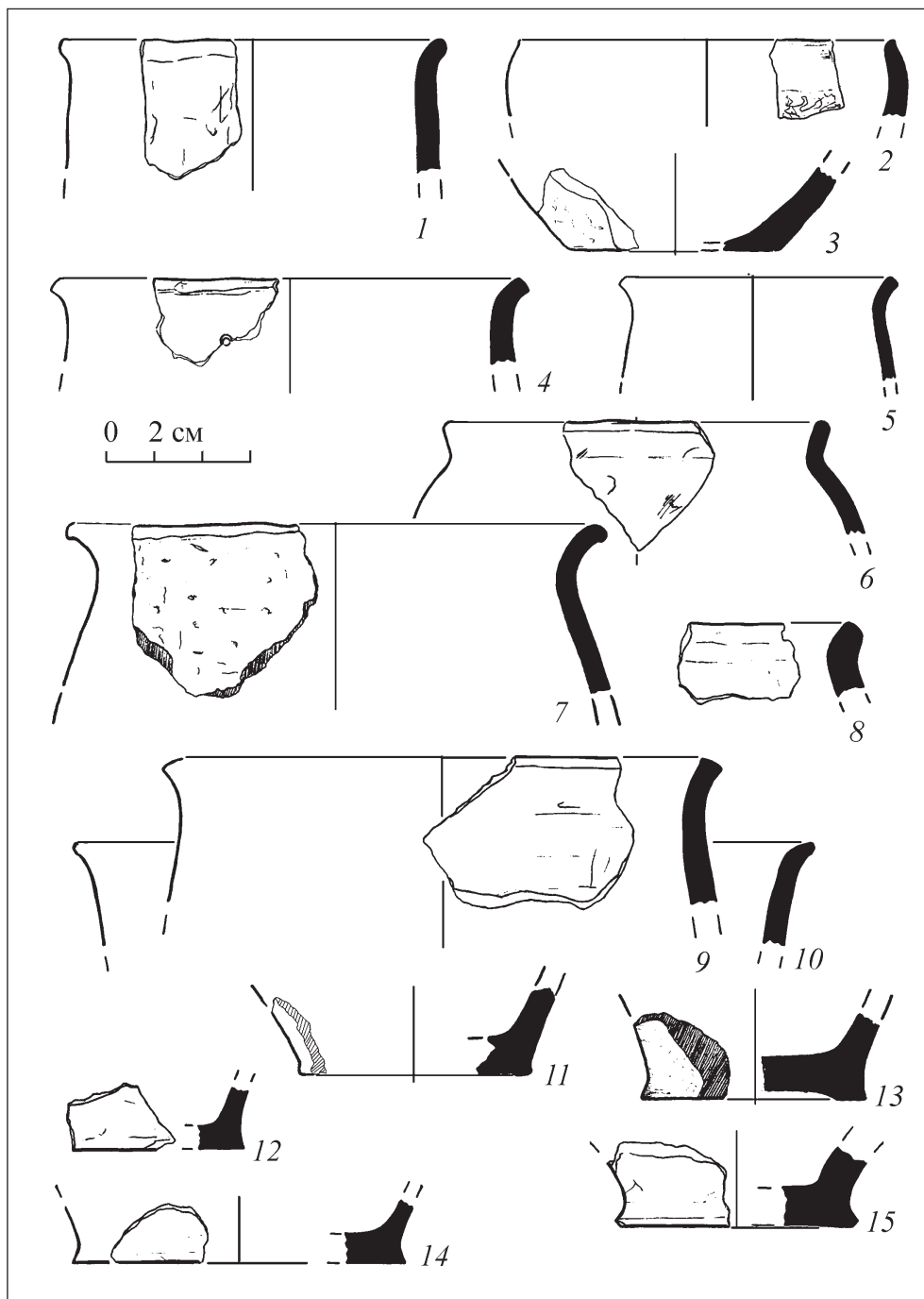

Рис. 14. Лепная керамика из культурного слоя поселения

ща (рис. 16, 25, 27, 29), а также Г- и Т-образные венчики (рис. 16, 9—12). Кухонная посуда характеризуется различными оттенками серого цвета. Внешняя поверхность, как правило, в верхней части сосудов заглажена, в нижней части сосудов хорошо заметны следы горизонтальных срезов. В глине преобладают примеси железняка, известняка и в меньшей степени дресвы. Обращает на себя внимание находки двух стенок гончарных сосудов со специально ошершавленной поверхностью. Рустирование поверхности неглубокое, без определенной направленности, сделано песком с зернами средней величины (рис. 16, 26).

В группе столовой посуды возможно выделить следующие функциональные категории сосудов — вазы, кувшины, кружки, кубки и миски (рис. 15; 16, 2). Поверхность этих сосудов лощеная, серого или черного цветов, в некоторых случаях орнаментирована. Глина этой группы, как правило, не содержит видимых примесей.

Лепная керамика представлена фрагментами сосудов, выполненных в двух этнокультурных традициях — киево-пеньковской и вельбаро-пшевской. Сосуды северо-западного типа представлены обломком горшка с загнутым внутрь венчиком и фрагментом днища (рис. 14, 2, 3). Посуда, выполненная в местных традициях

составляет более 90 % от всей лепной посуды. Она имеет бугристую поверхность рыже-коричневого цвета, венчики разной степени отогнутости, днища, как с внешней закраиной, так и без нее, и примеси шамота в глине (рис. 14, 1, 4–5; 21, 1).

Индивидуальные находки из культурного слоя:

1. Фибула подвязной конструкции с фасетированным корпусом. Корпус, пружина и игла бронзовые, ось железная. Сечение спинки тре-

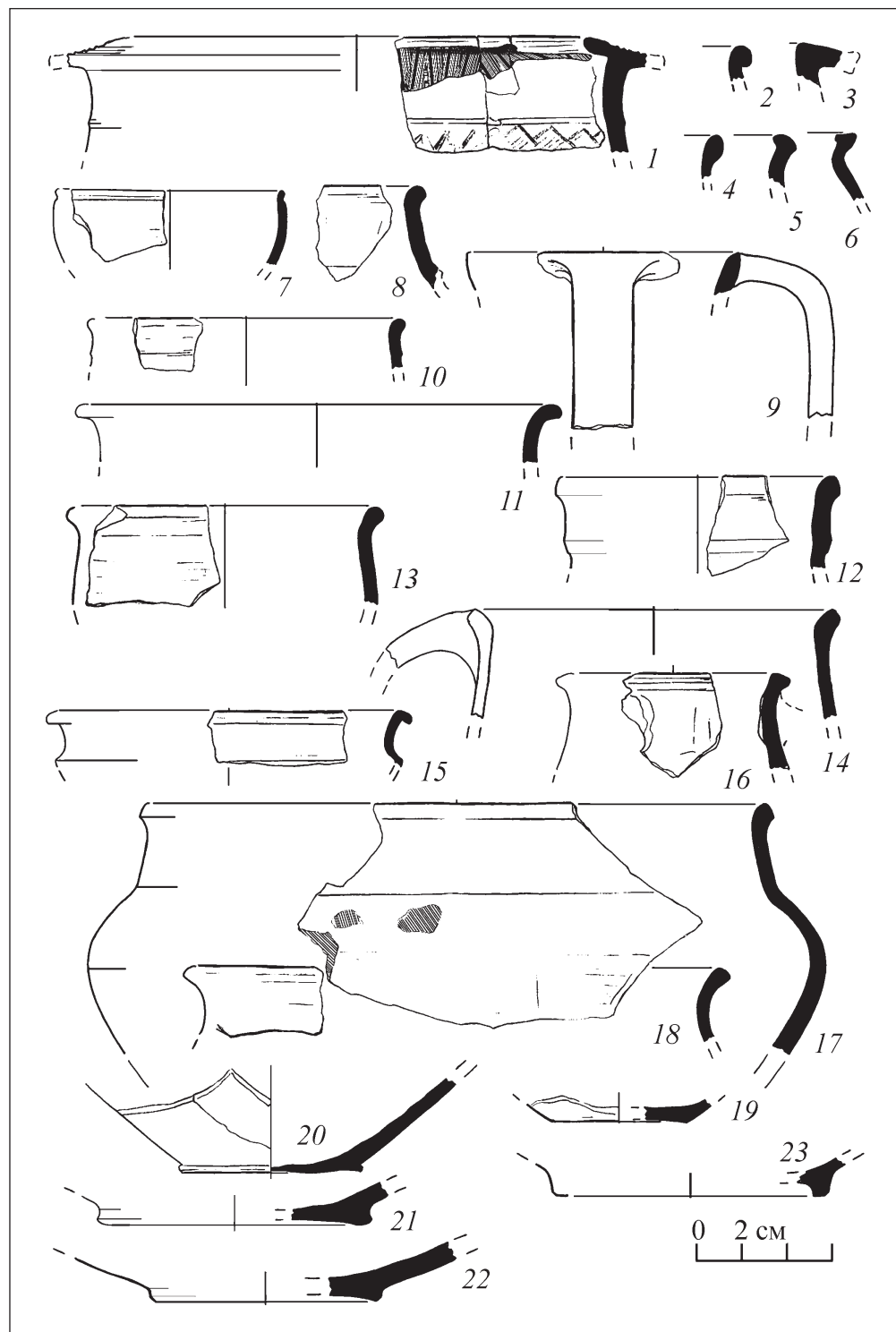
угольное. Высота фибулы 4 см, сечение бруска у головки — $0,5 \times 0,2$ см (рис. 12, 2).

2. Фибула железная, подвязной конструкции и фасетированным корпусом. Сечение спинки треугольное. Высота фибулы 6 см, сечение бруска у головки — $0,9 \times 0,3$ см (рис. 12, 1).

3. Игла и пружина от железной фибулы (рис. 12, 3).

4. Обойма бронзовая от пряжки. Внешний щиток сделан в виде «коробочки», подквадратной формы. От ее верхнего края отковано два

Рис. 15. Гончарная столовая керамика из культурного слоя поселения

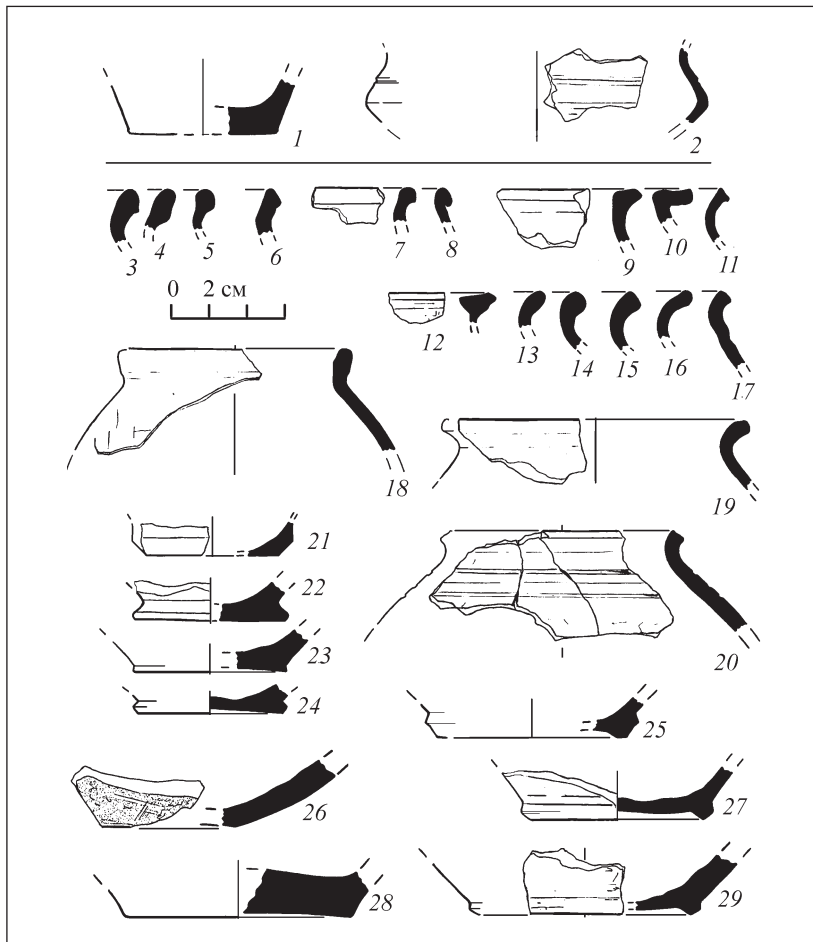

Рис. 16. Гончарная кухонная керамика из культурного слоя поселения

хомута, заканчивающиеся тонкой пластиной прямоугольной формы, которая служила второй частью крепления обоймы к ремню. По центру обоймы сделано отверстие, в которую продет короткий стерженек для зажима верхней и нижней частей обоймы на ремне (рис. 12, 21).

5. Фрагмент стенки стеклянного кубка с прошлифованными овалами. Стекло прозрачное, со слабым оливковым оттенком. Сохранилось два ряда прошлифованных овалов, которые не перекрывают друг друга (рис. 12, 12).

6. Фрагмент стенки стеклянного кубка. Стекло прозрачное, на внешней стороне прошлифованы две параллельные неглубокие полосы (рис. 12, 7).

7. Фрагмент венчика стеклянного кубка, диаметром около 12 см. Стекло прозрачное, бесцветное (рис. 12, 6).

8. Игла железная с крюковидной головкой (рис. 12, 4).

9. Проколка обоюдоострая из кости. Поверхность заполирована (рис. 13, 9).

10. Фрагмент пирамидальной подвески из рога с прочерченным циркульным орнаментом на длинных плоскостях (рис. 13, 8)

11—15. Ножи железные с дуговидными (рис. 12, 17, 18) и прямыми спинками (рис. 12, 10, 14, 15).

16—17. Шилья (?) — железные стержни с тупым и острым концом (рис. 12, 8, 9).

18. Зубило железное, имеет острую слегка расширенную рабочую часть, пятка зубила расплющена. Длина изделия 6,9 см (рис. 12, 16).

19. Пластина железная округлой формы с отверстием в центре (рис. 12, 11).

20. Железная пластина с рублеными краями (рис. 12, 19). Возможно отходы кузнечного производства.

21. Тонкая бронзовая пластина сегментовидной формы с округлыми окончаниями. Пластина побывала в огне, т.к. один край ее оплавлен, а второй — деформирован (рис. 12, 5).

22. Наконечник стрелы, железный. Черенок в сечении круглый, острие в сечении — ромбической формы (рис. 12, 13).

23. Железный стержень с петлей и острым окончанием (рис. 12, 20).

24. Точильный камень из мелкозернистой породы серого цвета (рис. 13, 12).

25—27. Фрагменты пряслиц биконической формы с острым (рис. 13, 1, 3) или округлым ребром (рис. 13, 6). Глина с небольшой примесью дресвы или без видимых примесей. Поверхность черного и коричневого цветов, шероховатая или залощенная.

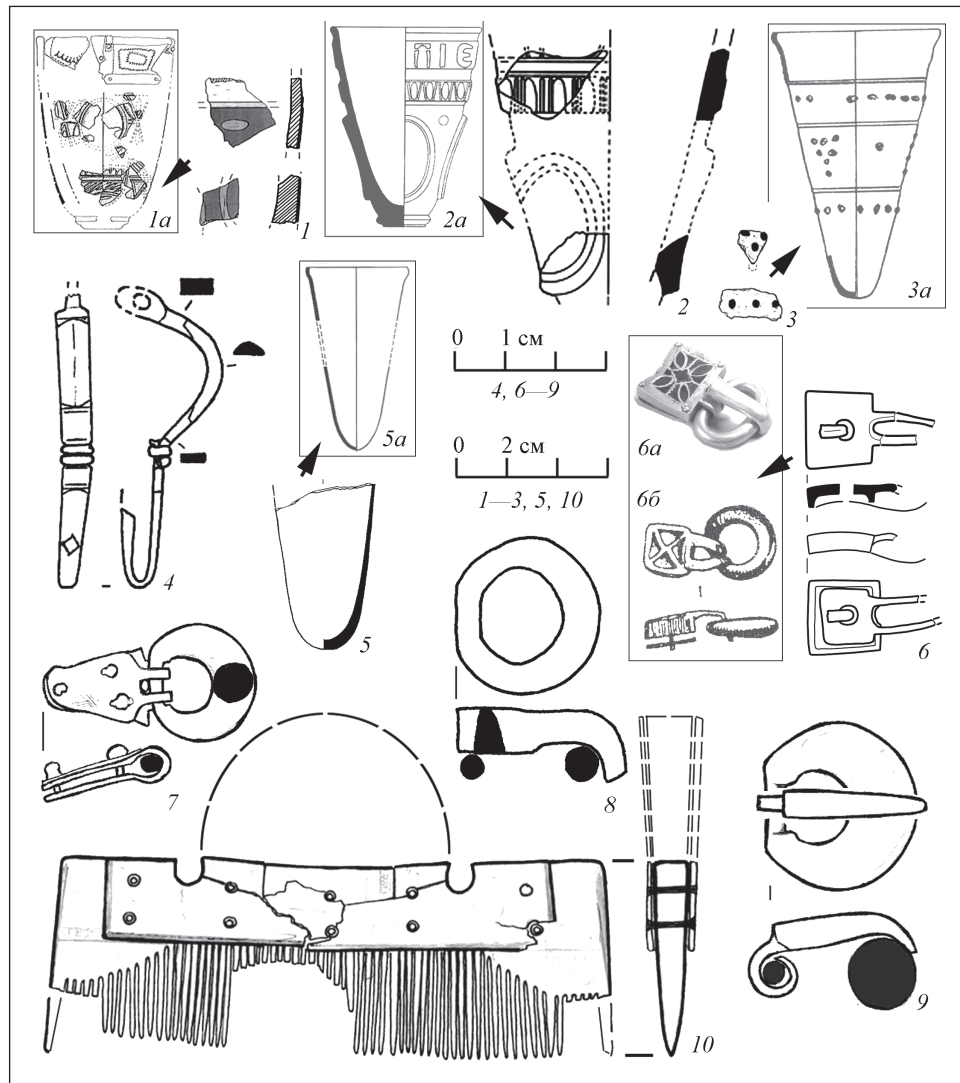

Рис. 17. Индикаторы гуннского времени из могильника (1—5, 7—9) и поселения (6, 10) у с. Великая Бугаевка и некоторые их аналогии — Эвебю (1а), Барча / п. 123 (2а), кубки типа Сорокина / Ш (3а), Одая / п. 23 (5а), Клуи (6а), Новогригорьевка / п. 8 (6б)

28—31. Целые пряслица биконической формы (рис. 13, 2, 4, 5, 7).

32. Фрагмент ткацкого грузила. Поверхность коричневого цвета, шероховатая. Глина без примесей. Форма коническая с отверстием для подвешивания (рис. 13, 11).

33. Фрагмент жернова из туфа темно-коричневого цвета с ноздреватой поверхностью (рис. 13, 13).

34. Фрагмент камня с обработанной поверхностью (рис. 13, 10).

Материалы раскопок поселения черняховской культуры Великая Бугаевка-1 позволяют сделать некоторые предварительные выводы.

Планиграфия поселения и могильника. Общая площадь поселения на двух склонах балки за весь период его существования составила около 8—10 га. Осмотр поверхности поселения показал, что находки располагаются относительно равномерно и без заметных перерывов, что может свидетельствовать о постепенном освоении

его территории на протяжении приблизительно 100—150 лет. Однако, конфигурация поселения, вероятнее всего, изменялась с течением времени. Учитывая даты находок с разных склонов балки, можно предполагать, что первоначально поселение было основано на его западном склоне, в то время как, могильник был заложен на противоположном восточном склоне балки. Некоторые вещи с западной части поселения — железная массивная фибула больших размеров, фрагмент тонкостенного стеклянного сосуда большого диаметра с шлифованными овалами (типов Эггерс/223 или 230), могут быть датированы не позже IV в., а скорее всего его первой половиной. С этого же участка поселения происходит лепная посуда северо-западного типа, которая с учетом данных могильника, может быть индикатором раннего этапа существования поселения⁶. Большинство вещей из раскопок на восточном склоне поселения (фибулы, гребни, стекло и др.) отчетливо датируются

⁶ Находка щитка пряжки гуннского времени свидетельствует о том, что и в более позднее время эта часть поселения продолжала существовать.

второй половиной IV — первой половиной V вв. Все это говорит о том, что заселение восточного склона балки, где уже существовал могильник, произошло позже. Как показали раскопки, жители поселка с середины IV века начали строить свои дома вблизи той части могильника, которая уже перестала функционировать к этому времени. Граница между поселением и могильником хорошо прослеживается по характеру находок и по взаиморасположению построек и погребений (рис. 2). Жилища возле могильника появляются приблизительно на 50—100 лет позже. Наиболее отчетливо об этом позволяют судить материалы объекта № 2 и погребения № 111. Пряжка, кувшин и др. предметы из погребения позволяют датировать его рубежом III/IV вв., концом фазы C₂ [Петраускас, Петраускас, 2008, с. 53—97, рис. 16]. В заполнении постройки № 2 найден гребень конца IV — первой половины V в. Таким образом, жилище было построено вблизи погребения, совершенного почти на 100 лет раньше. Обратим внимание, что и остальные постройки, в том числе и жилище V в. (объект № 3), не разрушили ни одного черняховского погребения, хотя расстояние между жилыми объектами и погребениями в некоторых случаях составляет не более одного метра. Если синхронизировать время функционирования построек и погребений то, можно утверждать, что на время от середины IV до первой половины V вв., места захоронений от жилых построек находились на расстоянии около 40—50 м.

Столь плотное заселение территории, прилегающей к кладбищу, может иметь несколько причин. Возможно, обитатели этих построек как-то были связаны с обслуживанием могильника, возможно, что это было связано и с нехваткой земель для поселка. Не исключено также, что обитатели поселения стремились жить ближе к дороге, которая соединяла их с соседями. Традиция располагать кладбища вдоль или «при дороге», соединявшими соседние поселения характерна с древнейших времен (римские города, древнерусское время, современная украинская этнография и пр.). Постоянные дороги, как правило, размечались по водоразделам. Сухопутные дороги вдоль рек и ручьев могли существовать, но пользоваться ими регулярно, из-за весенне-осеннего бездорожья было нельзя. Более крупные дороги, безусловно, проходили по водоразделам [Матвеев, 2002, с. 58—62]. В этой ситуации обращает внимание, что могильники черняховской культуры, по отношению к поселениям, располагаются выше по склону, т. е. по направлению к высоким участкам местности, где могли проходить постоянные дороги, соединявшие поселения. Ближайшее черняховское поселение «Малая Бугаевка» располагается в 2 км к востоку от нашего памятника. Могильник Великая Бугаевка попадает

в «створ» между этими поселениями, и поэтому не исключено, что он мог находится «при дороге» между двумя соседними поселениями (рис. 1, 1).

В любом случае, система расположения могильника и поселения в Бугаевке не является типичной для черняховской культуры. Экспозиция «наложение поселения на могильник» известна в единичных случаях — Соснова, Будешты и др. Более традиционным было наличие стерильного пространства между местом поселений и захоронений — Обухов-1 и 1а, Деревяна, Дедовщина, Журавка Ольшанская, Боромля и др. [Петраускас, 1999а, с. 117—128]

Особенности построек. Все три жилища черняховской культуры из Великой Бугаевки-1 полуземляночного типа, т. е. с углубленным в землю котлованом⁷. Два жилища имели глинобитные печи. При этом одна постройка демонстрирует пример эволюции отопительного сооружения от очажной ямы к глинобитной печи.

Углубленные жилища на Среднем Поднепровье являются характерной чертой черняховских поселений — Обухов-1, Соснова, Глеваха, Хлопков, Журавка-Ольшанская и др. [Кравченко и др., 2007, с. 165—214; Махно, Сикорский, 1989, с. 249—263; Терпиловский, 1988, с. 208—212; Некрасова, 1988, с. 147—159; Обломский, 1998, с. 59—87]. Наземные постройки в данном регионе представлены в меньшей степени — Леськи, Снетынка-2, Гребенки-1 и др. [Смиленко, Брайчевский, 1967, с. 35—61; Магомедов, 1992, с. 94—116; Магомедов, Левада, 1992, с. 21—33]. При этом во многих случаях характеристики наземных построек (их количество, конструкция и пр.) вызывает сомнения, которые возможно решить после полной публикации материалов памятников — Жуковцы, Максимовка, Новолиповское и др.⁸ Информация о типах построек для Среднего Поднепровья представлена нами в сводной таблице.

Как следует из таблицы, даже с учетом проблемных наземных построек, углубленные жилища значительно преобладают в этом регионе и составляют около 70 %.

Специфику жилищам из Великой Бугаевки-1 придает наличие *глинобитных печей* внутри жилища. Сводка памятников черняховской культуры, где известны глинобитные печи, представ-

⁷ Уровень древней дневной поверхности на черняховских памятниках Среднего Поднепровья мог приходиться на глубину 0,4—0,5 м от современной дневной поверхности. Учитывая современную глубину построек, они были углублены на 0,6—0,8 м от уровня древней дневной поверхности.

⁸ Так, например, на поселении Обухов-1 к постройкам «наземного типа» отнесено четыре объекта. Основанием для этого послужили аморфные массивы глинобитной обмазки, нижний уровень залегания которых приходился на гл. 0,25—0,5 м. Однако, только в одном случае объект был исследован полностью [Кравченко и др., 2007, с. 172—174].

Количественное соотношение построек углубленного и наземного типов на черняховских поселениях Среднего Поднепровья.

Памятник	Углубленные жилища	Наземные жилища
Жуковцы		10
Соснова	6	
Обухов-1	17	4
Снетынка-2		1
Гребенки-1		2
Малополовецкое-2	1	
Журовка	28	
Червона Слобода	1	
Леськи	1	3
Новолиповское (Днепр)	4	11
Глеваха	6	
Ломоватое-1	1	
Стецовка-2		1
Хлопков	8	
Всего	73 (70 %)	28 (30 %)

лена в работе В.Д. Барана [Баран, 1981, с. 56, табл. 1]. Согласно этому списку глинобитные печи известны на Поднестровье и Поднепровье.

На Днестре глинобитные печи в постройках зафиксированы в Рипневе-2, Чижикове, Черепине и Демьянове-2 [Баран, 1981, с. 20]. Тем не менее, отметим, что в большинстве случаев речь идет о печах иной конструкции. Например, в Демьянове-2 печь была врезана в стенку жилища, что относит данное отопительное сооружение к типу печей-каминов [Баран, Гопкало, 2005, с. 9]. Печь внутри жилища зафиксирована только в полуземлянке из Чижикова. Здесь сохранилась печь овальной формы размерами 1,2 × 1,3 м с толщиной стенок 0,05—0,07 м и остатками свода до высоты 0,22 м [Баран, 1981, с. 31]. На Среднем Днепре глинобитные печи в жилищах черняховской культуры обнаружены на ряде памятников: Жуковцы [Махно, 1949, с. 162—163], Червоная Слобода [Симонич, 1969, с. 144] и др. Тем не менее, многое в конструкции этих печей остается не ясным — размеры, отношение к постройке, датировка и пр. Хорошо документированная постройка аналогичная полуземлянке из Великой Бугаевки была исследована в Соснове. Здесь в западной части полуземлянки № 3 была расчищена печь размерами 0,6 × 0,8 м и стенками, которые сохранились на высоту до 0,2 м. Под печью находилась яма, которая первоначально являлась очагом для данной постройки [Сикорский, Махно, Бузян, 1983/157].

Датировка построек из Великой Бугаевки-1 (объекты № 1 и 4) указывает на то, что появление глинобитных печей в черняховской культуре на Среднем Поднепровье приходится на вторую половину IV в.

Как уже отмечалось выше, появлению печей в постройках в Великой Бугаевке-1 и Соснове предшествовал период использования очага в обычной яме. Очажная яма, очевидно, является более ранним видом отопительного сооружения в данном регионе. Жилище с очажной ямой и фиксированной датой с территории Среднего Днепра известно по материалам раскопок Обухова-1 (объект № 7). По обломку гребня и особенностям керамического комплекса она, вероятнее всего, относится к первой половине IV в. [Кравченко и др., 2007, с. 171].

Среди отопительных сооружений черняховских жилищ Среднего Поднепровья можно назвать следующие конструкции: очаги на полу и в яме, глинобитные очаги, глинобитные печикамины и печи внутри построек. Исходя из тех материалов, которые хорошо документированы, предварительно можно предложить следующую эволюцию этих сооружений. Очаги на полу и глинобитные очаги являются наиболее ранними сооружениями данного региона и появляются на фазе С₂ — Великая Снетынка-2 [Магомедов, 1992, с. 92], Глеваха/ж.3 [Терпиловский, 1999, с. 97]. Несколько позже, в конце фазы С₂—С₃ появляются очаги в ямах и печи-камины (Журовка Олышанская, поселение, постр. 7; Обухов-1, об. 7) [Обломский, 1998, с. 66; Кравченко и др., 2007, с. 171]. Наиболее поздними отопительными устройствами для черняховских памятников Поднепровья являются глинобитные печи внутри построек — Великая Бугаевка-1, объекты № 1, 4 и, возможно, Соснова, жилище № 3.

ОСОБЕННОСТИ МАТЕРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА

Гончарная посуда. Обнаруженные на поселении фрагменты относятся к основным функциональным категориям гончарной посуды — кубки, вазы, кувшины, горшки и миски. По технологическим особенностям гончарный керамический комплекс поселения Великая Бугаевка-1 близок к посуде памятников нижнего течения Стугны — Обухов-1, Жуковцы, Черняхов и др. На памятниках обуховско-бугаевского типа преобладает кухонная посуда. Среди них горшки, а также миски выполненных в традициях характерных для кухонной посуды — отсутствие лощения, наличие примесей в глине. Например, на поселении Великая Бугаевка-1 кухонная посуда составляет около 90 %, в то время, как на памятнике верхнего течения Стугны Великой Снетынке-2 кухонная посуда достигает 60 %. Горшки нижнестугнянской группы памятников отличаются от верхнестугнянских составом примесей в глине — обломочный известняк, железняк (для верховьев Стугны это дресва); обработкой поверхности — срезы по туловищу (для верховьев Стугны — заглаживание); профилировкой днищ —

преобладание плиточных и кольцевых поддонов (плоские и плиточные); венчиков — развитые и хорошо развитые (для верховьев Стугны — не развитые и развитые) [Петраускас, Петраускас, 2008, с. 53—97]. В отличие от памятников верховьев Стугны среди материалов поселения Великая Бугаевка почти отсутствует столовая посуда качественного исполнения — тонкостенная, с хорошим лощением, сложным профилем верхней части и пр. Образцы такой качественной посуды дают материалы раскопок поселений Великая Снетынка-2, Малополовецкое-2, Великая Мотовиловка-1 и др. На наш взгляд, в основе отличий гончарных комплексов памятников двух микрорегионов лежит комплекс факторов — хронологический, технологический и культурно-этнический [Петраускас, Шишкін, 1999, с. 217—230; Петраускас, Петраускас, 2008, с. 53—97].

Отметим также, что изучение больших массивов керамики позволяет выделять специфические признаки посуды присущие гончарным мастерским, которые обслуживали конкретные поселения или поселения / округу. В качестве примера можно сослаться на гончарную мастерскую, потребителями продукции которой были только жителей поселения «Великая Бугаевка». Об этом свидетельствует тот факт, что часть гончарной посуды могильника и поселения (около 20 %, в основном горшки, реже миски) имеют специфический дефект дна, который получался при срезке сосуда с гончарного круга. На дне таких сосудов образовывалось отверстие, которое после этого вручную замазывалось отдельным куском глины. Места таких дефектов хорошо прослеживаются на готовой продукции. Такой признак зафиксирован только на гончарной посуде могильника и поселения Великая Бугаевка и не известен пока на других черняховских памятниках бассейна Стугны.

Лепная посуда. Как уже было сказано выше, материалы поселения, а также и могильника, содержат два типа лепных сосудов — киево-пеньковского и вельбаро-пшеворского.

Посуда первого типа представлена исключительно фрагментами лепных горшков, которые происходят из культурного слоя поселения. Венчики сосудов короткие, слегка отогнуты наружу. Днища плоские или на низком (до 2—3 мм) плоском выступе. Кроме этого, некоторые днища имеют небольшие внешние закраины. Поверхность рыжего или коричневого цвета, бугристая или бугристо-заглаженная. Глина средней плотности, содержит примеси органики и шамота (рис. 14). На могильнике посуда этого типа найдена в погребениях № 1, 59, 115, а также культурном слое.

Вельбаро-пшеворский комплекс представлен на поселении единичными обломками от сосу-

дов с загнутым внутрь венчиком. Верх таких сосудов лощеный, ниже они имеют хрупкую поверхность. Глина сосудов плотная, имеет примеси дресвы. В материалах могильника посуда этой традиции найдена в погребениях (№ 45, 126 и 134), а также культурном слое. Традиционно посуду этого типа определяют как посуду вельбарского происхождения. Действительно, некоторые формы находят свои аналогии в вельбарской керамике — типы Волангевич / IA, VID [Wolagiewicz, 1993]. В тоже время, миска из погребения 134, на наш взгляд, наиболее близкие аналогии имеет среди пшеворских сосудов [Godlowski, 1977, tabl. XVII, 2; XXVIII, 7]. Тип кремации этого погребения и большое количество железных изделий, в том числе ключ крюковидного типа, также характерны для пшеворской культуры [Петраускас, 2002, с. 40—65].

Памятники черняховской культуры на Среднем Днепре преимущественно представлены двумя, указанными выше, культурно-генетическими основами. В свою очередь, здесь выделяются памятники, где может доминировать одна из них — вельбарская (Деревяна, Великая Снетынка-2, Малополовецкое-2, Завадовка и др.), киевская (Хлопков, Обухов-1 и 1а) или же на памятниках представлены обе группы (Журавка Ольшанская, Глеваха) [Петраускас, Шишкін, 1999, с. 217—230; Обломский, 1998, с. 59—87]. С этой точки зрения, Великая Бугаевка в системе черняховских памятников региона относится к памятникам черняховской культуры смешанного культурно-этнического типа.

В группу сосудов киево-пеньковского типа мы включали посуду, которая имеет аналогии в керамических комплексах этих культур и в контексте черняховских памятников мы хотели подчеркнуть обособленность этой лепной традиции от лепной керамики пришлого северо-западного населения. Условность такого названия обусловлена тем, что существуют определенные трудности в культурной атрибуции археологических комплексов автохтонного компонента в черняховской культуре Среднего Днепра, а также сложной смешанной структурой археологических памятников периода раннего средневековья в Киевском Поднепровье, который стал зоной стыка пеньковской, пражской и колочинской культур [Кравченко, 1979, с. 74—92; Приходнюк, 1998, с. 13; Абашина, Обломский, Терпиловский, 1999, с. 78—98; Петраускас, Шишкін, 1999, с. 217—230; Терпиловский, 2004, с. 64].

Так, в работе А.М. Обломского посвященной анализу материалов поселения Журавка Ольшанская лепная посуда поселения была разделена на два культурно-типологических комплекса, которые автор обозначил как «центральноев-

ропейский» и «восточноевропейский» [1998, с. 62—65]. Признавая, что формы посуды восточноевропейского типа вполне «укладываются... в типологию посуды позднезарубинецкого этапа и киевской культуры» [1998, с. 64], тем не менее, не относит этот памятник (комплекс / горизонт) к киевской культуре и считает, что определить происхождение лепной посуды этого типа «не столь просто» [1998, с. 65]. Опыт работы с лепным комплексом черняховского памятника ведущего специалиста по киевской культуре подтвердили тезис о том, что необходимо выделять разновидности материальных комплексов различных групп населения, которые вошли в состав черняховской культуры [Баран, 2004, с. 91—102]. В данном случае речь идет об археологическом комплексе славянского населения (типы лепной посуды, постройки и пр.). Этот комплекс близок к памятникам киевской и зубрицкой культур, но в то же время, совершенно очевидно, что он обладает достаточным количеством специфических черт, что не позволяет однозначно идентифицировать их с традиционными археологическими культурами.

В настоящее время возможно выделять три типа комплексов, которые отражают славянский компонент черняховских памятников различных регионов — типа Черепин-Теремцы (верхнеднепровский), типа Глеваха-Журавка (среднеднепровский) и Боромля-Букреевка (сейминско-днепровский). Наиболее выразительные комплексы с местной традицией в черняховской культуре для Среднего Днепра дают материалы Журавки, Хлопкова и Глевахи. К этому же кругу следует добавить объекты из Ломоватого-1, Максимовки, Новолиповского, Обухова-1 и 1а, Великой Бугаевки и др. [Кравченко, 1994, с. 37—43; Абашина, Обломский, Терпиловский, 1999, с. 79—87; Петраускас, Шишкин, 1999, с. 217—230].

Совершенно очевидно, что местное население являлось не только носителем материальной культуры черняховского типа (постройки и погребения IV — начала V вв. из Хлопкова, Обухова-1а, Великой Бугаевки), но и принимало участие в сложении этой культуры (постройки рубежа III / IV вв. из Глевахи, Журавки Ольшанской). Появление памятников черняховского типа, который на Среднем Днепре приходится на вторую половину III в., представлен комплексами с двумя основными культурно-этническими традициями — местной (киевская культура) и пришлой (вельбарской). Комплексы с материалами местных традиций из Глевахи (постройки «киевского горизонта»), Журавки (постройки № 1, 7, 17) содержат до 60 % лепной посуды, гончарную керамику черняховского типа, амфоры, фибулы, гребни, пряслица и пр. Аналогичный материальный набор содержат и па-

мятники с вельбарской лепной посудой (Великая Снетынка-2, Малополовецкое-2) [Терпиловский, 1999, с. 95—107; Обломский, 1998, с. 59—87; Магомедов, 1992, с. 94—116; Шишкин, Петраускас, 1999, с. 161—163]. Таким образом, объекты III в. из Глевахи и Журавки Ольшанской с лепной посудой киевского типа, также как и синхронные им объекты Великой Снетынки-2, Завадовки и той же Журавки Ольшанской с лепной посудой вельбаро-пшеворского типов отражают начальные этапы формирования черняховских поселений в данном регионе. Речь идет о том, что материальный комплекс этих памятников абсолютно равнозначен с точки зрения набора вещей, их престижности и массовости.

ДАТИРОВКА ЧЕРНЯХОВСКОГО ГОРИЗОНТА

Общая датировка поселения определяется IV — первой половиной IV в., этим же временем датируется и могильник, где число комплексов и находок естественно более отчетливо фиксирует различные временные этапы [Петраускас, Пастернак, 2003, с. 65—76; Петраускас, 2004, с. 165—184]. Подавляющее число комплексов могильника датируется IV в. Материалы раннего периода (рубеж III / IV вв., конец фазы C₂) здесь представлены меньше. Финальный этап культуры на данном археологическом комплексе, как и в целом на Среднем Поднепровье (Журавка Ольшанская, Обухов-1 и 1а, Хлопков, Черкасы), выражен более отчетливо. Ряд погребений Великой Бугаевки (№ 93, 101, 132), находки из культового слоя могильника, объект № 2 на поселении и некоторые предметы из культурного слоя, на наш взгляд, дают серию находок наиболее поздних типов для черняховской культуры. Эти предметы находят свои аналогии среди комплексов фаз центрально-европейской археологии D₁ и D₂ по Я. Тейралу или горизонтов Вилафонтана и Унтерзибелбрун по Ф. Бирбрауэру, что в абсолютных датах приблизительно соответствует 375—400 и 400—425/430 гг. [Bierbrauer, 1995, s. 541—592; Tejral, 1997, s. 321—362]. В некоторых случаях черняховские предметы имеют аналогии в комплексах конца IV — первой половины V в. н. э. Крыма, Кавказа, Подонья [Амброз, 1971; Сорокина, 1971, с. 85—101; Айбабин, 1990, с. 5—86].

Среди предметов найденных на могильнике Великая Бугаевка, имеющих аналогии среди древностей переселения народов можно указать на определенные типы стеклянных кубков (Эггерс/233—237; Рау/Гавриловка-35; Штрауме/VIII-1; Еггерс-238/Штрауме/IX; Сорокина/III) [Петраускас, Пастернак, 2003, с. 65—76]; пряжек (с гиперутолщенной передней частью, язычками колбовидной формы, высокими уступами в основании, утолщенные основания язычка), фи-

бул (подвязные больших размеров с декорацией корпуса фасетками и нарезками; одночленной конструкции) и пр. [Petrauskas, 2007, s. 158—168; Гавритухин, 2007, с. 9—71] (рис. 17).

Среди материалов поселения особо интересны многочастный трехслойный гребень и бронзовая обойма пряжки. На их датировке мы остановимся несколько подробнее.

Типологически гребень из Бугаевки относится к гребням 3 типа по З. Томас, которые характерны для финала черняховской культуры [Thomas, 1960, s. 54—215; Гороховский, 1988, с. 34—46]. Большинство гребней этого типа имеет прямые плечики, сегментовидной формы гриф, цельные внешние накладные пластины, ровный пропилен зубьев, совпадающие по длине накладки и крайние вставки. Такими признаками обладают и гребни из монетодатированных комплексов черняховской культуры — Валеа Сеаче / п. 507, солид Константина II, 337—361 гг. и п. 501, солид Константа 337—350 гг. [Palade, 2004, p. 139, fig. 265, p. 140—141, fig. 269]. Типичный образец такой формы дает гребень из керченских склепов гуннского времени — катакомбы разграбленные 24 июня 1904 г., последняя монета Валентиниана II 375—392 гг. [Засецкая, 1979, с. 11, рис. 2, 64].

Гребень же из Бугаевки уже имеет ряд черт, которые позволяют утверждать, что данная форма является одной из наиболее поздних разновидностей гребней 3-го типа по Томас. Среди них можно указать следующие — раздельные боковые накладки, укороченная длина накладок по отношению к боковым вставкам зубьев, дуговидная форма общего контура пропилов зубцов, вырезы между плечиками и головкой гребня, сдвоенные штифты крепления накладок (рис. 4, 3) [Шишкин, 2002, с. 244—246; Терпиловский, Петраускас, 2005, с. 58—69]. Гребни фаз D₁ и особенно D₂ с Подунавья обладают именно этими признаками — Унтерзибенбрун, Кошица, Тишакад, Бегашмегуер, Будапешт-Бекси и др. [Kubitschek, 1911, fig. 36; Tejral, 1997, abb. 9, 18; 21, 11; Nagy, 2007, s. 131, abb. 17].

Особый интерес для определения верхней даты черняховских древностей представляет бронзовая обойма от пряжки найденный на поселении в Бугаевке, внешний щиток которой сделан в виде коробочки подквадратной формы. Такая конструкция обойм для черняховских пряжек не характерна. Нам известно всего несколько экземпляров пряжек, обоймы которых оформлены в виде коробочки — погребение 41 в Войтенках⁹, возможно, пряжка из культурно-

го слоя поселения в Хлопкове [Некрасова, 1988, рис. 7, б]. Оформление обойм в виде коробочек является характерной чертой пряжек гуннского времени, которые выполнены в полихромном стиле. Технология эта достаточно сложная и многообразная по форме исполнения [Засецкая, 1975, с. 11; Щукин, 2005, с. 342 и далее]. Так, для четвертой и пятой стилистической групп изделий гуннской эпохи по И.П. Засецкой, техника изготовления предусматривала закрепление декоративных вставок в металлической оправе обоймы пряжки за счет создания перегородок [Засецкая, 1982, с. 20 и далее]. Увеличение «глубины» внешнего щитка обоймы и придавало ей вид коробочки круглой, прямоугольной, овальной или иной формы. Наружная поверхность щитков черняховских пряжек гладкая, но то, что щиток специально выполнен в виде коробочки не вызывает сомнений. Не исключено, что появление таких форм щитков в черняховской культуре является продуктом подражания роскошным пряжкам с коробчатой конструкцией обойм конца IV — V вв. (фазы D₁ и D₂) — типа Новогригорьевки, Унтерзибенбрун, Клуи, Вольфсхайм, Лебени и др. [Засецкая, 1975, с. 65, 67, № 68, 70; Alamannen, 1997, s. 211, Attila, 2007, s. 59, 95, 125, 174]¹⁰.

* * *

Таким образом, материалы раскопок поселения Великая Бугаевка позволяют сделать некоторые выводы относительно характера данного поселения.

Первоначально могильник и поселение были заложены на разных склонах балки. Заселение склона балки, где находился могильник, произошло позже — возможно с середины IV в. Ситуация, когда постройки и погребения располагаются в непосредственной близости друг от друга не характерна для черняховской культуры. На Среднем Днепре пока известен только один такой случай — Соснова.

Углубленные жилища из Бугаевки относятся к ведущему типу жилищ в регионе Среднего Днепра. Материалы жилища № 1 демонстрируют эволюцию отопительного сооружения от очажной ямы к глинобитной печи сооруженной на деревянном каркасе. Печи в постройках датируются второй половиной IV в. С этим временем и именно с черняховской культурой следует связывать появление традиции сооружения глинобитных печей внутри построек на Среднем Поднепровье (Бугаевка, Соснова). Продолжение использования такого типа отопительного

⁹ Выражаем свою благодарность М.В. Любичеву за предоставленную информацию об этом комплексе.

¹⁰ Ссылки даны нами на музейные или выставочные каталоги, где фотографии наиболее выразительно показывают особенности конструкции таких обойм.

сооружения фиксируют раннеславянские комплексы типа Обухов-2 / ж. 27, Великая Бугаевка-1 / об. 3.

Культурно-генетическая основа поселения черняховской культуры Великая Бугаевка являлась смешанного типа и представлена двумя компонентами — вельбаро-пшеворским (германским) и киево-пеньковско / пражским (славянским). Доминирующим, вероятнее всего, являлся последний, особенно на последней фазе развития памятника. По своим характеристикам материального комплекса Великая Бугаевка относится к группе памятников черняховской культуры нижнего течения Стугны — Обухов, Черняхов, Жуковцы и др.

Материалы поселения и могильника представляют особый интерес для решения проблемы финала черняховской культуры в данном регионе. Находки из закрытых комплексов и культурного слоя поселения позволяют датировать его первой половиной V в. н. э. Эти факты свидетельствуют о том, что жизнь на черняховских поселениях не прекращалась и после появления гуннов в Юго-Восточной Европе.

Литература

- Абашина Н.С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів 2 // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 277—300.
- Абашина Н.С., Обломский А.М., Терпиловский Р.В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // РА. — 1999. — № 4. — С. 78—98.
- Бабенко Р.В., Скиба А.В., Лысенко С.Д. Могильник и поселение тичиньского времени у с. Великая Бугаевка // АБУ в 1998—1999рр. — 1999. — С. 66—69.
- Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.
- Баран В.Д. Черняхівська культура: За матеріалами верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.
- Баран В.Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.
- Баран В.Д. Черняхівська культура — поліетнічне утворення на території Південно-Східної Європи // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 91—102.
- Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. — К., 2008.
- Баран В.Д., Гопкало О.В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. — К., 2005.
- Гавритухин И.О. Финал черняховской культуры // Раннеславянский мир (Восточная Европа в середине I тыс. н. э.). — 2007. — Вып. 9. — С. 9—71.
- Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — 1988. — Т. 4. — С. 34—46.
- Засецкая И.П. Золотые украшения гуннской эпохи. — Л., 1975.
- Засецкая И.П. Боспорские склепы гуннской эпохи как хронологический эталон для датирования памятников восточноевропейских степей // КСИА. — 1979. — Вып. 158. — С. 5—17.
- Засецкая И.П. Классификация полихромных изделий гуннской эпохи по стилистическим данным // Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков. — М., 1982. — С. 14—30.
- Козак Д. Нова середньовічна пам'ятка східних слов'ян на Волині // Археологічні студії. — 2008. — Вип. 3. — С. 17—25.
- Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 74—92.
- Кравченко Н.М. Черняхівське поселення Обухів та його кийське оточення (до вивчення характеру зв'язків між черняхівською та «традиційними» культурами римської доби) // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 37—43.
- Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии поздримского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007.
- Магомедов Б.В. Велика Снітинка-2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 94—116.
- Магомедов Б.В., Левада М.Є. Черняхівське поселення біля с. Гребінки // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992. — С. 21—33.
- Матвеев А.В. Развитие системы дорог в древности // Интеграция археологических и этнографических исследований: сб. науч. трудов. — Омск; Ханты-Мансийск, 2002. — С. 58—62.
- Махно Є.В. Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі // АП. — 1949. — Т. 1. — С. 153—175.
- Махно Е.В., Сикорский М.И. Могильник черняховской культуры у с.Соснова на Левобережье Днепра // Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim. — Lublin., 1989. — Bd. II. — С. 249—263.
- Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків I на Київщині // Археологія. — 1988. — № 62. — С. 147—159.
- Нужный Д.Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межирич та їх місце серед епігравецьких комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна доба України. — 2002. — С. 57—81.
- Обломский А.М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1998. — № 13. — С. 59—87.
- Петраускас О.В. Шпоры из могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка // Библиотека Vita Antiqua (сто лет черняховской культуре). — К., 1999. — С. 135—144.
- Петраускас О.В. Деякі аспекти методики польових досліджень могильників черняхівської культури // Археологія. — 1999а. — № 4. — С. 117—128.
- Петраускас О.В. Розкопки могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 1996р. // АДУ 1994—1996 рр. — 2000. — С. 125—128.
- Петраускас О.В. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія) // Археологія. — 2002. — № 3 — С. 40—65.
- Петраускас О.В. Поховання багатой дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 165—184.
- Петраускас О.В. Хронология некоторых типов гончарных кувшинов черняховской культуры лесостепной Украины // Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. — Калининград, 2008. — С. 88—103.
- Петраускас О.В., Пастернак В.В. Скляні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 65—76.

- Петраускас А.В., Петраускас О.В.* Про деякі особливості технології та хронології гончарних горщиків черняхівських пам'яток Постугняння // Археологічні студії. — 2008. — Вип. 3. — С. 53—97.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г.* Розкопки могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 1998 р. // АБУ в 1997—1998 рр. — 1998. — С. 125—127.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г.* Про черняхівські пам'ятки «змішаного типу» на Правобережжі Київського Подніпров'я // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — Київ; Львів, 1999. — С. 217—230.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г.* Розкопки могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 1999 р. // АБУ в 1998—1999 рр. — 1999а. — С. 138.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г.* Дослідження могильника та поселення черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 2003 р. // АБУ 2002—2003 рр. — 2004. — С. 250—251.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г.* Дослідження могильника черняхівської культури Велика Бугаївка на Київщині у 2004 р. // АДУ 2003—2004 рр. — 2005. — С. 247—249.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Бабенко Р.В.* Археологічні дослідження біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 2000 р. // АБУ в 1999—2000 рр. — 2001. — С. 187—189.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Бабенко Р.В.* Дослідження на пам'яток пізньоримського часу на Київщині у 2005 р. // АДУ 2004—2005 р. — 2006. — С. 299—302.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Пастернак В.В.* Дослідження могильника черняхівської культури Велика Бугаївка на Київщині // АБУ 2000—2001 рр. — 2002. — С. 214—216.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Пастернак В.В.* Археологічні дослідження могильника та поселення черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 2002 р. // АБУ 2001—2002 рр. — 2003. — С. 221—224.
- Приходнюк О.М.* Пеньковская культура. — Воронеж, 1998.
- Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузан Г.Н.* Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции в 1983г. // НА ІА НАН України. — № 1983/157.
- Смиленко А.Т., Брайчевский М.Ю.* Черняховские поселения в с. Лески близ города Черкассы // МИА. — 1967. — № 139. — С. 35—61.
- Симонович Е.О.* Порівняльне вивчення пам'яток черняхівської культури в районі Черкас // Археологія. — 1969. — Т. XXII. — С. 137—148.
- Терпиловский Р.В.* Новые исследования памятников III—IV вв. в Среднем Поднепровье // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 208—212.
- Терпиловский Р.В.* Київський горизонт поселення Глеваха // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 95—107.
- Терпиловский Р.В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. — Lublin, 2004.
- Терпиловский Р.В., Петраускас О.В.* Черняхівські поховання могильника Дідів Шпиль на Канівщині // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 58—69.
- Шишкін Р.Г.* Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні: ТД семінару (Київ, 14—16 грудня 1999 р.). — К., 1999. — С. 43—47.
- Шишкін Р.Г.* Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 244—246.
- Шишкін Р.Г., Петраускас О.В.* Черняхівський горизонт багатощарового поселення Малополовецьке-2 // АБУ в 1998—1999 рр. — 1999. — С. 161—163.
- Шукин М.Б.* Готский путь. — СПб., 2005.
- Alamannen.* Ausstellungskatalog // hrsg. Vom Archäologischen Landesmuseum Baden-Wuerttemberg [Red.: Karlheinz Fuchs]. — Stuttgart, 1997.
- Attila und die Hunnen.* Ausstellungskatalog. Historische Museum der Pfalz Speyer, Konrad Theis Verlag. — Stuttgart, 2007.
- Bierbrauer V.* Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien). Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien // Jahrbuch des roemisch-germanischen Zentralmuseums Mainz (38), 1991 (1995). — S. 541—592.
- Eggers H.-J.* Zur absoluten Chronologie der roemischen Kaiserzeit im Freien Germanien // Jahrbuch des roemisch-germanischen Zentralmuseums Mainz. — Mainz. — 1955 (2 Jahrgang). — S. 196—238.
- Godowski K.* Materiały do poznania kultury przeworskiej na Gorynym Slasku (czesc II) // Materiały Starożytne i Wczesnosredniowieczne. — Warszawa, 1977. — Т. 4. — С. 7—238.
- Nagy M.* Grabfunde aus der fruehen Voelkerwanerungszeit im Gebiet von Budapest // Budapest regisegei. — XL (2006). — Budapest, 2007. — S. 123—156.
- Kubišček W.* Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf der Marchfeld) // Jahrbuch fuer Altertumskunde. — Wien, 1911. — Bd. 5. — S. 31—74.
- Palade V.* Asezarea si nekropola de la Barlad-Valea Seaca (sfaesitul sec. al III — Lea — a dua jumatate a sec. V — Lea). — Bucuresti, 2004.
- Petrauskas O. V.* Die Graeberfelder der Cernjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // Berichte der Roemische-Germanischen Kommission. — 2003. — Bd. 84. — S. 225—351.
- Petrauskas O.* Die Iernjachov-Kultur im Schwarzmeergebiet nach dem hunnischen Einfall // Attila und die Hunnen Ausstellungskatalog. Historische Museum der Pfalz Speyer, Konrad Theis Verlag. — Stuttgart, 2007. — S. 158—168.
- Straume E.* Gldser mit Facettenschliff aus skandinavischen Grabern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. — Oslo, 1987.
- Tejral J.* Neue Aspekte der fruehvoelkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum // Neue Beitrage zur Erforschung der Spaetantike im mittleren Donauraum, (Hrsg. J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski). — Brno, 1997. — S. 321—362.
- Thomas S.* Studien zu den germanischen Kaemen der roemischen Kaiserzeit // Arbeits- und Forschungsberichte zur sachsichen Bodendenkmalpflege. — 1960. — Bd. 8. — S. 54—215.
- Wolagiewicz R.* Ceramika kultury wielbarskiej miedzdu Baltykiem a Morzem Czarnym. — Szczecin, 1993.

O.V. Petrauskas, R.G. Shishkin

SOME RESEARCH RESULTS OF THE SETTLEMENT OF CHERNIAHOV CULTURE IN VELYKA BUGAEVKA-1

The article introduces into the scientific circulation a series of materials received during the excavations of a burial ground and a settlement Velyka Bugaevka (Vasilkov district, Kyiv region) during the expedition in 1994—2005 led by the authors. On the solid area of 7000 m² there were found 168 burials and 6 objects of a settlement type. All four dwelling places were semi-dugouts, three of them had wattle and daub furnaces. The finds from the closed complexes and the cultural layer enable to date the settlement 4th — first half 5th cent. AD. Obviously, life of this Cherniahov culture settlements did not cease after the arrival of the Huns in South-Eastern Europe.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЖИТЛА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я (за матеріалами I—V ст.)¹

Стаття є спробою розгляду житла як самостійного археологічного джерела. За матеріалами I—IV ст. (пізньозарубинецькі, київські та черняхівські старожитності) можна дійти висновку, що головним типом житла праслов'ян Середнього Подніпров'я був зруб підквадратної форми, заглиблений у материк на 0,1—0,3 м. Опалювальною спорудою виступало глинобитне вогнище, інколи — глинобитна піч. Продовження місцевих традицій житобудування фіксується у найраніших пам'ятках пеньківської, колочинської та празької культур.

Житло є однією з головних ознак кожної археологічної культури. Саме в ньому консервуються багатовікові традиції (техніка будівництва, елементи інтер'єра та ін.). Аналіз цього комплексу дає можливість отримати надзвичайно важливу інформацію щодо процесів формування етносу, міграцій його носіїв та взаємодії населення в межах того чи іншого етносу, а також з іншими етнічними групами. Саме тому над вивченням житла працюють історики, археологи, етнографи. Проте, не зважаючи на єдиний об'єкт досліджень, всі вони використовують різні методики. Маючи певну подібність завдань, зазначені науковці працюють з різним рівнем збереження об'єктів, що в цілому і визначає можливості і методи дослідження.

Найбільш складним є процес вивчення жител для археологів. Це обумовлено тим, що об'єктом дослідження виступають лише сліди будівель. Досить рідко трапляються залишки конструкцій (особливо при дерев'яному будівництві). Крім того, проблемою є відсутність писемних джерел для більшої частини археологічного часу. Однак, з іншого боку, не слід повністю відкидати і можливості доповнення даних за рахунок порівняння археологічних матеріалів та етнографічних джерел.

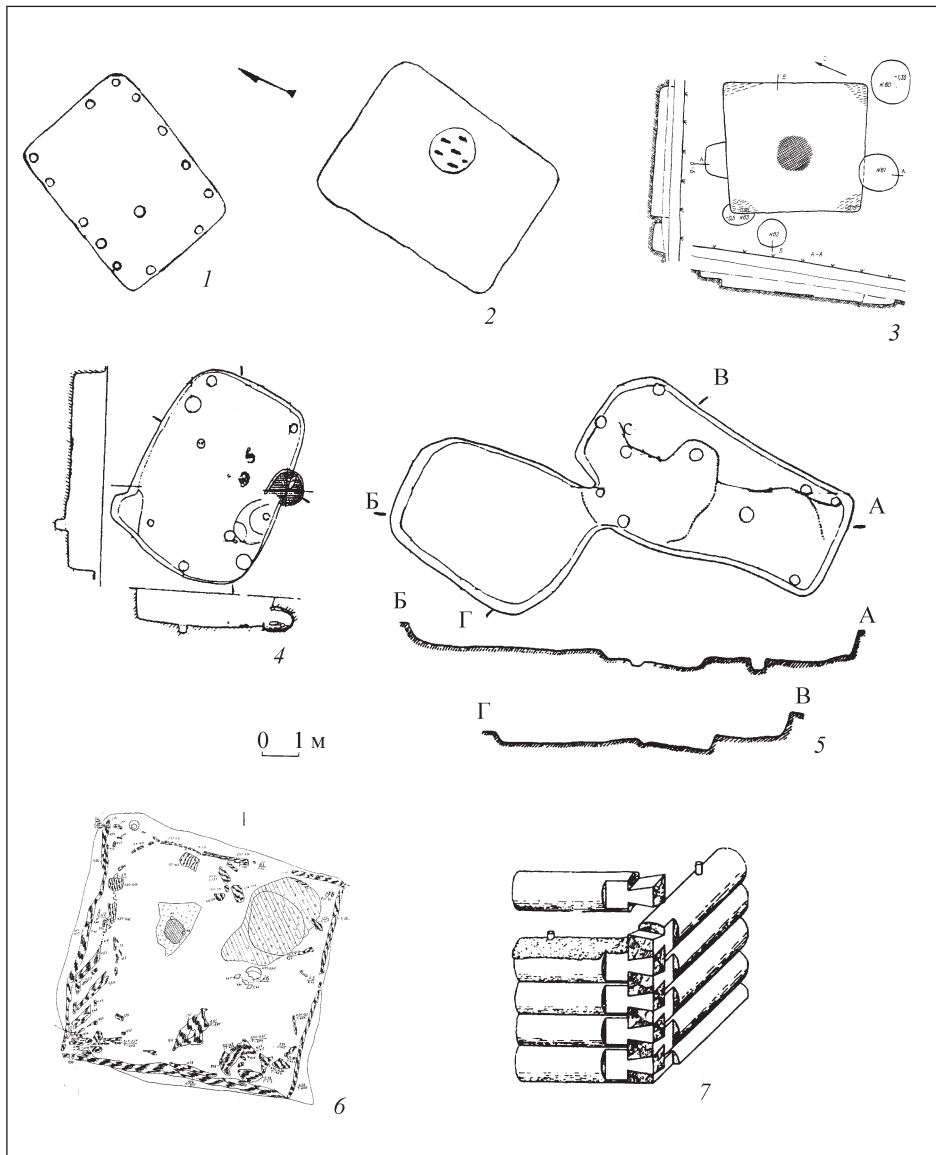
Також, на нашу думку, можна частково запозичити метод типології жител. Як головний критерій поділу на типи в етнографії прийнято поділ будівель на каркасні та з несучою стіною. У каркасній споруді вся вага покрівлі припадає на стовпи каркаса, вертикальні або доповнені розкосами (фахверк), а заповнення пустот між ними (дощате, плетене, земляне, цегляне і тому подібне) несе лише ізолюючу функцію, але не

працює на стиснення. Несуча стіна в спорудах другого класу працює на стиснення всією масою, бо покрівля спирається на неї [Свод этнографических понятий..., 1989, с. 39]. Специфіка археологічного дослідження звісно вимагає доповнення і адаптації. Традиційно ознаками житла вважаються:

- 1) значна площа, придатна для проживання;
- 2) відносно правильна форма;
- 3) наявність рівної долівки, щонайменше на більшій частині житла;
- 4) наявність опалювальної споруди.

За ознаки конструкції стін приймаються наявність чи відсутність стовпових ям, форма котловану, наявність залишків стін та даху. Відповідно опрацьовану типологію запропоновано автором в двох статтях [Башкатов, 2007, 2008]. На наш погляд, обмеження використання ознак, необхідних для реконструкції житла (наявність, розташування та кількість стовпових ям, форма котловану) в типології призводить до її спрощення, а отже робить її більш зручною для використання. Відкритим залишається питання внесення до типології жител вогнища. З одного боку, наявність вогнища вважається невід'ємною ознакою житла. З іншого, в житлах I — першої половини V ст. воно зустрічається нерегулярно. Наявність чи відсутність опалювальних споруд, слідів відкритих вогнищ може бути пояснена по-різному. Одним з варіантів може бути відсутність традиції будівництва стаціонарних опалювальних споруд, що робить неможливим визначення місця їх розташування. З іншого боку, якщо враховувати наявність на багатьох пам'ятках першої половини I тис. н. е. відкритих вогнищ загального користування, то можна припустити, що в житлах вони будувались як опалювальні споруди переважно на холодну пору року і після цього знищувались. На користь цього можуть свідчити невелика площа більшості жител і розташування вогнищ здебільшого в центральній частині будівлі, що не зручно з побутової точки зору, оскільки суттєво зменшує корисну площу, але дає можливість максимально використовувати його якості для обігріву. Непрямим свідченням також може вважатись наявність в культурному шарі поселень т. з. печини яку традиційно пов'язують з результатами ремонту

¹ Робота виконана при підтримці гранта НАНУ-РГНФ № 2-08/08-01-91102а/У.

Деякі слов'янські житла Середнього Подніпров'я I—V ст.: 1 — житло 15, 2 — житло 54 (Луг IV (Оболонь)); 3 — житло 23 (Монастирок); 4 — житло 15, 5 — житло 6 (Журавка Вільшанська); 6 — житло I (Савенки); 7 — приклад кріплення колод «у лапу»

чи будівництва вогнищ. Ще одним поясненням наявності/відсутності стаціонарних опалювальних споруд може бути час, в який селище було залишено. Якщо після холодного періоду — то вогнища могли і зберегтися, як що ж до них — то вони могли бути взагалі відсутні. Загалом же це питання залишається дискусійним і, швидше за все, на сучасному рівні досліджень остаточні висновки робити передчасно. Виходячи з даних міркувань, наявність та конструкція вогнища не були внесені до таксонів типології.

Не ставлячи перед собою мету етнічних інтерпретацій окремих пам'яток чи груп пам'яток, до аналізу було залучено пам'ятки фіналу зарубинецької культури, пам'ятки пізньозарубинецького кола, київської культури, ранні пам'ятки празької, колочинської і пенківської культур. У подальшому розгляді пам'ятки будуть поділені за хронологічно-територіальними ознаками. Під хронологічними ми розуміємо поділ першої половини I тис. н. е. на декілька зрізів.

Перший хронологічний зріз — I—II ст. н. е. Його виділення обумовлене тим, що на цей час припадає криза зарубинецької культури і на її основі формуються пам'ятки пізньозарубинецького кола, які в свою чергу стають субстратом для наступних праслов'янських старожитностей. Другий зріз — III ст. н. е. — це час виникнення київської та черняхівської культур. Третій — IV ст. н. е. — час активної взаємодії носіїв київської та черняхівської культур, початок гунської експансії. Четвертий — V ст. н. е. — фінал київської та черняхівської культур, виникнення празької, колочинської і пенківської культур.

Під територіальними ознаками маємо на увазі розгляд жител за місцем поширення культур чи їх локальних варіантів.

Пам'ятки типу Лютіж поширені на території Середнього Подніпров'я по обох берегах Дніпра: від середньої течії р. Тетерів на півночі до, приблизно, широти впадіння в Дніпро р. Сули

на півдні. Лише одне поселення (Березівка 2) відоме на сході Дніпровського Лівобережжя (на р. Ворсклиця).

Є.В. Максимов виділив типи жител, притаманних, відповідно, трьом локальним варіантам зарубинецької культури [Максимов, 1972, с. 118—120]. Для класичної зарубинецької культури Середнього Подніпров'я характерним вважається житло, злегка заглиблене в материк, підпрямокутної чи підквадратної форми з рівною долівкою і стінами каркасно-плотової конструкції, обмазаними глиною. Опалювальна споруда знаходилась ближче до центра і була відкритим вогнищем, перед яким інколи були ями для золи [Максимов, 1972, с. 119; Пачкова, 2006, с. 50]. Однак на пам'ятках I ст. до н.е — I ст. н.е. з'являється нова конструкція стін — зрубна. Будівлі з такою конструкцією стін з'являються на городищах Монастирьок (житла 8, 23) [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 66—67] (рисунок, 3), Бабина Гора (житла 8, 9?) [Максимов, 1982, с. 101—103], поселеннях Великі Дмитровичі (житла 1—6) [Махно, 1955, с. 96—100], Гнатівка III — два житла [Кухарская, 1991], два житла з поселення Зарубинці [Максимов, 1964, с. 88].

Є.В. Максимов, аналізуючи житла з Монастирка, вважає, що така зміна конструкції стін пов'язана з переселенням населення з Прип'ятського Полісся [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 67]. Подібні аналогії може мати і житло 8 з Бабиної Гори. Наявність центрального опорного стовпа з ямою, заповненою глиною, робить його близьким до жител типу Почеп. Стосовно причин зміни конструкції стін, то їх може бути кілька. З одного боку, це може бути впливом переселенців з Верхнього Подніпров'я. Не виключено також інша причина цього явища. За етнографічними джерелами, наприкінці XIX ст. через поступове знищення якісного будівельного лісу (сосни), зруби поступово почали робити з верби, осики, вільхи тощо, тобто порід дерев, найбільш поширених у заплавах. Нерівності колод листяного лісу, виникнення при складанні зрубу щілин між колодами — ці, а також інші недоліки будівництва могли сприяти розвиткові традиції обмазувати зруб усередині і зовні глиною [Материальная культура..., 1979, с. 17—19; Зеленин, 1991, с. 290—291]. Подібні житла були виявлені на поселенні Луг IV (Оболонь) [Башкатов, 2004, с. 45].

Проблема топографії пам'яток I ст. до н.е. — I ст. н.е. стоїть окремим питанням. Саме на кінець цього часу припадає остаточне припинення функціонування городищ. З'являється досить велика кількість заплавлених поселень, які відносяться до фіналу класичної зарубинецької культури [Башкатов, 2004а, с. 14—18].

На нашу думку, увагу привертає те, що житла з Монастирка, Бабиної Гори, Великих Дмитровичів мали глиняну обмазку стін. Повертаючись до вищесказаного, можна припустити, що стіни обмазувалися глиною з кількох причин. По-перше це була данина традиції, по-друге — пошук конструктивних рішень під час засвоєння нових методів будівництва. Також ці житла поєднує дуже слабка заглибленість.

Таким чином, можна припустити, що вони є продовженням розвитку місцевих каркасно-плотових конструкцій, з якими їх єднає обмазка стін глиною та мала заглибленість. Ці дві ознаки, які досить швидко зникають, на наш погляд, і є індикаторами перехідної конструкції жител в процесі зміни зарубинецької культури на пам'ятки пізньозарубинецького кола. Таким чином, можна вважати, що зрубна конструкція стін виникає ще на пам'ятках фіналу зарубинецької культури.

Ситуація з житлами пізньозарубинецького кола старожитностей Середнього Подніпров'я (пам'ятками типу Лютіж) досить складна. Опорними пам'ятками вважаються поселення Луг IV (Оболонь) — 55 непошкоджених і 61 — житло взагалі, Лютіж — 3 житла, Нові Безрадічі — 2 житла. Щодо останньої пам'ятки, то вона згадується у звіті В.М. Даниленка, В.П. Дудкіна, В.А. Круца 1966 р., коли в уроч. Митьків Кут були знайдені залишки двох наземних жител пізньозарубинецької культури [Даниленко, Дудкін, Круц, 1966/6, с. 4—7]. Подальша інформація про конструктивні особливості чи хоча б розміри жител в звіті відсутня. Виходячи з креслень одного з жител, мова йшла, швидше за все, про наземні зруби.

Поселення Лютіж представляло собою унікальний багаточаровий залізобудовний комплекс. До пізньозарубинецького часу відносяться три житла. Всі вони — заглиблені в ґрунт на 0,4—0,5 м від денної поверхні, площею 12—16 м². Житла 1 та 3 мали зрубну конструкцію стін. На думку авторів розкопок, житло 2 мало стовпову конструкцію, яку вони інтерпретували як курінь [Бидзиля, Пачкова, 1969, с. 54]. Слід зазначити конструктивну схожість цього житла і багатьох споруд поселення Оболонь (житла 11, 16, 17, 23 та ін.). Зокрема, в даному випадку, швидше за все, ми маємо справу із залишками споруди каркасно-плотової (як житло 11 Оболоні) або зрубної конструкції, в якій стовпи з'явилися в результаті ремонту, додаткового кріплення стін або, можливо, були частиною інтер'єру житла (наприклад, меблів).

Найбільш складною є ситуація з житлами поселення Луг IV (Оболонь). Хоча в його межах досліджено найбільшу кількість жител, необхід-

но враховувати його досить широке датування і, відповідно, значну кількість будівельних шарів [Башкатов, 2004, с. 39—48]. Виходячи з цього, автором пропонується умовний поділ на будівельні шари. За таксономію прийняті конструкція стін та глибина споруди. Підсумовуючи вище згадане, можна припустити таку лінію розвитку: від злегка поглибленої споруди з стінами каркасно-плотової конструкції (рисунок, 1), через злегка заглиблений зруб (інколи, можливо, обмазаний глиною) до зрубно-напівземлянки (рисунок, 2), найбільш характерної для київської культури Середнього Подніпров'я.

Конструктивно житла поселення Луг IV (Оболонь) можна поділити на чотири типи: каркасно-плотові споруди із злегка поглибленою долівкою — 17?, 22, 28, 30, 39?, 42?, 59; каркасно-плотові напівземлянки — 15, 16?, 18?, 20, 23, 27, 29, 32?, 34?, 40?; зруби із злегка поглибленою долівкою — 4, 5?, 7?, 11, 13, 25, 31?, 46, 60, 63; зрубно-напівземлянки — 1—3, 6?, 9, 12, 14, 19, 21, 24, 33, 35, 36—38?, 41, 43—45, 47—58, 61, 62, 64.

Слід зазначити, що до споруд з каркасно-плотовою конструкцією були віднесені всі об'єкти, що мають ями від стовпів, хоча в деяких випадках цей критерій відбору досить умовний такі житла відмічені знаком питання).

Для перевірки гіпотези отримані результати було порівняно зі знахідками мисок «типу Почеп» на поселенні Оболонь, пам'ятках Південного Побужжя, поселення Лютіж [Бидзиля, Пачкова, 1969, с. 51—74]. Також було залучено типи мисок фіналу існування могильника Вишеньки [Пачкова, 2009, с. 71—73, рис. 92]. Загалом фрагменти чорнолискованих мисок було знайдено у 39 житлах. До пізньозарубинецьких відносяться знахідки з жител 3, 21, 32, 40, 41, 42, 47, 51, 61, 62, 64, дещо умовно (форми, що мають аналогії як у «класичний», так і пізньозарубинецький часи) 1, 6, 11, 27, 48, 60, 63. Таким чином, у 18 випадках з 39 чорнолискованих мисок належали до I—II ст. н. е. Перша спроба нанесення на план була зроблена автором на більш вузькому колі матеріалів [Башкатов, 2008, рис. 1]. Розширення бази загалом підтверджує отримані до цього результати і дає можливість більш детального аналізу планиграфії поселення.

Отже, пізньозарубинецьке житло Середнього Подніпров'я представлене щонайменше одинадцятьма спорудами Оболоні (житла 3, 21, 32, 40—42, 47, 51, 61, 62, 64), трьома спорудами Лютежу і двома Нових Безрадиців, конструктивні особливості яких не відомі (ясно лише те, що споруди були наземними). З тих 14 жител що залишилися, 12 мали зрубну конструкцію (житла Оболоні (крім 40) і житла 1 і 3 Лютежу). Відповідно до

цього, головним типом жител пам'яток типу Лютіж був зруб площею 15—20 м², заглиблений в котлован квадратної чи прямокутної форми глибиною 0,2—0,5 м. Опалювальною спорудою могло бути округле в плані вогнище діаметром 0,5—1,0 м, на долівці або в ямі, розташоване здебільшого ближче до центра житла (що може бути пов'язане з конструкцією стін).

Що стосується житла 40 Оболоні, то, виходячи зі щільного розташування стовпових ямок в ньому та їх кількості (11), воно, швидше за все, було каркасно-плотвим, подібним до класичних зарубинецьких. Його розміри і опалювальна споруда також близькі до класичних: 5,85 × 3,1 м та глинобитне вогнище в південно-західному куті. Взагалі не можна виключено, що фрагмент миски «типу Почеп» потрапив до заповнення випадково. Житло 2 поселення Лютіж, також могло мати як зрубну, так і каркасно-плотову конструкцію. Вогнище, розташоване ближче до центру, може свідчити на користь зрубно-напівземлянки.

В попередніх дослідженнях вважалось, що на пам'ятках типу Лютіж існувало декілька типів жител з різними конструкціями стін [Обломський, Терпиловський, 1991, с. 37—38, Терпиловський, 2004, с. 24—25]. Однак, на наш погляд, можна вважати, що заглиблений зруб як головна конструкція житла, притаманна для Середнього Подніпров'я, з'являється у фіналі «класичного» періоду зарубинецької культури на основі місцевих пам'яток і остаточно закріплюється у пізньозарубинецький час. Також, виходячи з вище наведених даних, на даному етапі досліджень можна стверджувати, що він стає практично єдиною конструкцією житла. Саме зрубна конструкція і залишається домінуючою для наступних часів у Середньому Подніпров'ї.

Окрему групу пізньозарубинецьких старожитностей Середнього Подніпров'я склали пам'ятки типу Грині — Вовки. На сучасному етапі досліджень відомості про них вкрай обмежені. Відомо два житла (1 з Гринів 1 та 6 з Вовків) та керамічна вимостка долівки з Вовків.

Житло 1 з Гринів було підквадратної форми розмірами 3,1 × 3,2 м, заглиблене у материк на 0,3 м. В центрі виявлена яма від опорного стовпа.

Житло 6 з Вовків мало прямокутну форму і розміри 3,4 × 2,6 м, заглиблене у материк на 0,3 м. Крім ями від центрального опорного стовпа на одній лінії з нею було виявлено ще дві стовпових ями під короткими стінами.

Виходячи з вищенаведених даних обидва житла мали зрубну конструкцію стін. Щодо керамічної вимостки долівки з Вовків така конструкція на даний момент є унікальною, але можна припустити, що це був наземний зруб. Опалю-

вальні споруди є теж досить не типовими, вони представлені у вигляді черинів зі слідами бортиків, вимощених великими фрагментами кераміки. Загалом обидва житла за конструкцією стін та ступеню заглибленості схожі на житла Середнього Подніпров'я. Однак житло 6 з Вовків має прямокутну форму і головне обидва житла мають центральний стовп, що більш характерно для пам'яток «типу Почеп». В будь-якому випадку на Подніпров'ї ця традиція не закріплюється. Взагалі вплив пам'яток типу Грині — Вовки на пам'ятки типу Лютіж є досить незначним [Терпиловский, 2004, с. 29—30].

Наступниками місцевих пізньюзарубинецьких пам'яток вважаються середньодніпровські пам'ятки київської культури, що займали частину басейну Дніпра між гирлами річок Тетерів та Рось, включаючи басейни річок Ірпінь, Стугна, Красна та Трубіж. Таким чином, цей ареал у значній мірі співпадає з зоною поширення пам'яток типу Лютіж. Взагалі відомо понад 50 пам'яток, досліджено в різній мірі 19 із них. На даний момент у Середньому Подніпров'ї відомо 26 розкопаних жител. Все це дає можливість із досить великою достовірністю розглянути житла цього регіону.

Однією з найбільш ранніх київських пам'яток Середнього Подніпров'я є поселення біля с. Козаровичі, яке датується кінцем II — початком III ст. н. е. На ньому досліджено залишки 5 жител, хоча всі вони були в тій чи іншій мірі пошкоджені. Більш-менш реконструювати можна лише житла 1 та 2. Це були заглиблені будівлі площею 12—17 м², заглиблені на 0,6—0,7 м від сучасної поверхні, з глинобитним вогнищем діаметром біля 1 м, що мало подвійний черинь, вимощений керамікою.

Інші житла збереглися значно гірше, однак усі вони мають спільні риси: це заглиблені будівлі із глинобитними черинями діаметром біля 1 м. Відсутність жодної стовпової ями дає підстави говорити про зрубну конструкцію стін. У житлі 4 дослідники припускають наявність глинобитної печі купольного зразка [Максимов, Орлов, 1974, с. 17—20; Терпиловский, Абашина, 1992, с. 99—100]. Таким чином, є підстави вважати, що житла поселення Козаровичі представляли собою злегка заглиблені (на 1—2 вінця) зруби.

Також до ранніх комплексів можна віднести поселення Сушки 2 (перша половина III ст. н. е.) та Білогородка (друга половина III ст. н. е.).

На поселенні Сушки 2 досліджено вісім напівземлянок. Втім, матеріали поселення введені в науковий обіг в загальному вигляді, більша частина статті присвячена керамічним комплексам [Приходнюк, Вакуленко, 1987, с. 396]. На нашу думку, аналіз жител дозволяє виділити дві

групи. Перша — будівлі 1, 5, 7, 8, які характеризуються підквадратними формами, їхня площа 12—20 м², рівень долівки 0,4—0,5 м від сучасної поверхні, орієнтація стінами по сторонах світу, всі вони пошкоджені господарчими ямами більш пізнього часу. Друга — будівлі 2, 3, 4, об'єднані підпрямокутними формами, площа 11—14 м², рівень долівки 0,6—1 м від сучасної поверхні, орієнтація кутами по сторонах світу, господарчі ями не порушують контурів жител і можуть входити до комплексу будівель. Стіни всіх споруд швидше за все мали зрубну конструкцію. Також в будівлях 2 і 3 наявні ями від центральних стовпів, а в будівлях 3 та 4 — залишки входів. Рештки вогнищ виявлені у будівлях 1 та 2. В останній воно розташовано за межами контуру котловану і представляє собою так звану «підкомин». Подібні опалювальні споруди досить широко відомі на пам'ятках київської культури, де найбільше поширення вони набувають в IV ст., кілька їх відомо на черняхівських поселеннях [Башкатов, 1997, с. 38—43].

Виходячи з вищенаведеного, можна припустити існування на поселенні двох різночасових шарів забудови. До більш раннього відносяться будівлі 1, 5, 7, 8. На користь цього свідчить перекриття їх більш пізніми ямами. Слабо заглиблений зруб підквадратної форми є типовим також для пізньюзарубинецьких — ранньокиївських пам'яток Середнього Подніпров'я. Але для остаточної відповіді необхідний ретельний аналіз керамічних комплексів та речових знахідок.

Про житло поселення Білогородка відомо не дуже багато. В 1957 р. В.М. Даниленко у зрізі окопу часів Другої Світової війни дослідив житло з «каркасно-плотовою» конструкцією стін, глибиною 0,5—0,7 м від сучасної поверхні. В материкову стіну житла було врізано глинобитну піч з вимощеним керамікою черинем [Даниленко, 1976, с. 67—68]. Щодо конструкції стін то, на наш погляд, інтерпретація їх як каркасно-плотових є дещо сумнівною. На час дослідження і написання статті набагато краще були відомі житла зарубинецької та черняхівської культур, в яких подібна конструкція стін широко відома. В житлах з Білогородки було виявлено залишки завалів глини, але не було зафіксовано жодних слідів конструкції. Таким чином, з одного боку, завали не обов'язково відносились до стін, а з іншого — не виключається обмазка зрубних стін глиною.

До київських пам'яток другої половини III — першої половини IV ст. н. е. відносяться пам'ятки Бортничі, Глеваха, Нові Безрадичі.

На поселенні Бортничі досліджено дві напівземлянки (житло 1 — частково). Житло 2 підпрямокутної форми мало розміри 3,5 × 4 м,

глибину 0,3—0,4 м від сучасної поверхні та залишки відкритого вогнища біля східної стіни. Конструкція стін була зрубною, про що свідчать залишки обпалених колод по периметру житла [Кухаренко, 1956/15, с. 14—15].

На поселенні Глеваха до київської культури відносяться три житла. Житло 1 — квадратне 4,5 × 4,4 м глибиною 0,25—0,85 м (різний рівень підлоги пов'язаний з тим, що житло врізане в схил). У заповненні — шматки глиняної обмазки [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 104—105]. Остання перекриває невелику яму в стіні житла, можливо, залишки обмазки стовпа. Житло 3 — прямокутне 4,0 × 3,4 м, глибиною 0,9—1,1 м від сучасної поверхні. В центрі розташована глибока стовпова яма, поряд з нею — вогнище. В західному куті — дві ямки від кілків. Житло 9 — прямокутне 4,2 × 3,4 м, глибиною 0,96—1,2 м від сучасної поверхні чи 0,5—0,75 м від рівня материка. У південно-західному куті — вхід у вигляді виступу із сходиною. У протилежному куті знаходилося вогнище [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 104—105]. На поселенні Нові Безрадичі досліджено житло підпрямокутної форми 3,0 × 2,5 м [Даниленко, Дудкін, Круц, 1966/6, с. 4—7]. Подальші відомості, як і про пізньозарубинецькі житла цього поселення, відсутні.

Загалом, підсумовуючи результати аналізу жител III ст., можна відмітити, що більшість з них продовжують традиції пізньозарубинецького часу. Головним типом житла є підквадратний або наближений до цього зруб площею 12—18 м², незначно заглиблений. Окремою групою виділяються житла 2, 3, 4 з Сушків та 1, 3, 9 з Глевахи, які об'єднує досить значна заглибленість у материк, у частини з них наявні центральні стовпові ями. Подібні конструкції більш характерні для пам'яток Подесення.

До IV ст. н. е. належить більшість досліджених пам'яток київської культури Середнього Подніпров'я. Це поселення Гнатівка, Ходосівка, Обухів II, Обухів VII, Вишеньки, Погреби.

Поселення Гнатівка досліджувалось у 1990 р. О.М. Кухарською за участю автора. Матеріали розкопок опубліковані лише частково [Кухарська, 1991; Башкатов, 1997, с. 39]. Було досліджено одну будівлю з «пічню-комином», яку автор інтерпретував як господарчу. Однак на даний момент є підстави до перегляду цієї точки зору.

Поселення Ходосівка спорадично досліджувалось невеликими площами з 1950 по 1989 рр. В різні часи тут працювали В.М. Даниленко, Є.В. Максимов, Н.С. Абашина. За весь час проведення робіт досліджено чотири житла київської культури. Інформація щодо жител 1 та 2 практично відсутня.

Житло 4 мало підпрямокутну форму, розміри 4 × 4 м і було наземним чи трохи заглибленим — 0,3 м від сучасної поверхні. Виходячи з відсутності якихось конструктивних ознак, воно швидше за все мало зрубну конструкцію стін, що підтверджується знахідками в ньому горілих колод.

Житло 8 мало форму, наближену до прямокутної, розміри 4,5 × 4,0 м, контури були помітні з глибини 0,2 м. Житло дуже пошкоджене в південній частині вирвою від снаряда, а східна була дещо нечітка, оскільки співпадала із заповненням котловану скіфського житла. Дещо південніше центральної частини було зафіксовано залишки відкритого вогнища [Абашина, 1989, с. 8—14]. Виходячи з відсутності інших стовпових ям, житло мало зрубну конструкцію.

На поселенні Вишеньки до київської культури відносяться два житла.

Житло 1 — підпрямокутна напівземлянка 6,45 × 3,85 м, глибиною 1,1—1,15 м від сучасної поверхні із заокругленими кутами. В північній частині знайдено сліди вогнища. Під східною стіною та у північно-східному куті знайдено стовпові ямки, можливо, від подвійних стовпів. Не зовсім зрозуміло чи відносились вони до конструкції чи до якихось внутрішніх частин інтер'єру. В центральній частині знайдено дві стовпових ямки діаметром 0,2 і глибиною 0,2 м.

Житло 2 — підпрямокутної форми 4,0 × 3,5 м, глибиною 1,1 м. В центрі — дві стовпові ямки. Залишки вогнища зафіксовано в західному куті [Пачкова, Терпиловський, 1988, с. 33—40].

На поселенні Погреби досліджено одне житло. Його було виявлено в культурному шарі на глибині 0,5 м від денної поверхні, контури фіксуються за завалами глиняної обмазки стін з відбитками лози. Вогнище знаходилось біля східної стіни [Канівець, 1952/15а, с. 26—40]. На рівні долівки не було простежено жодної стовпової ями чи взагалі слідів будь-яких конструкцій. Через це можна припустити, що житло могло мати зрубні стіни, обмазані глиною.

Житло, досліджене на поселенні Савенки, заслуговує на окрему увагу. Житло із заглибленою долівкою (0,62 м від сучасної поверхні (приблизно 0,3 м від рівня материка), розмірами 4 × 4 м, з вогнищем (0,5 × 0,4 м) у центрі, мало зрубну конструкцію стін, які збереглися на висоту двох вінців [Кухарська, 1981, с. 98]. Це поки що єдиний випадок у Середньому Подніпров'ї, де можна повністю простежити конструкцію житла. Це був зруб з заглибленою долівкою, вінці якого були скріплені рубкою «у лапу» (рисунк, б).

На поселенні Обухів II досліджено три житла київської культури. Житло 1 заглиблене на 0,4 м. Розміри та форму дослідити не було

можливості через те, що об'єкт знаходився в культурному шарі. Наявність житла фіксується за знахідками скупчень глиняної обмазки стін. Виходячи зі слідів на фрагментах обмазки, житло мало каркасно-плотову конструкцію. Також цілком можливо, що житло було наземним чи трохи заглибленим. Житло 2 підквадратної форми розмірами 4×4 м, долівка підмазана глиною, глибина 0,4 м. Збереглися скупчення глиняної обмазки стін з відбитками лози, що свідчить про каркасно-плотову конструкцію. Житло 12 практично не збереглося. Глибина 0,4 м визначається рівнем залягання знахідок. Залишки опалювальної споруди являли собою скупчення обпаленої глини [Кравченко, Абашина, Гороховський, 1975, с. 91].

На поселенні Обухів VII досліджено одне житло київської культури. Житло 25 — прямокутна напівземлянка $4,0 \times 2,6$ м, глибиною 0,3 м, з долівкою, підмазаною глиною [Абашина, 1986, с. 72—86].

На перший погляд, всі житла з поселень Обухів II суттєво відрізняються від інших. Однак, по-перше, слід враховувати надзвичайно складну стратиграфічну ситуацію на цих поселеннях. По-друге, як вже згадувалось вище, на цей час більш відомими були пам'ятки зарубинецької та черняхівської культур, що обумовлювало відповідні підходи до вивчення житла. Якщо відкинути завали глини, які могли відноситись зокрема до даху, то на поселенні Обухів II ми бачимо три підквадратні житла, наземні чи незначно заглиблені. Стверджувати з повною впевненістю, що вони мали зрубну конструкцію стін, звісно не можна. Однак за формою та ступенем заглиблення вони близькі до типових жител київської культури Середнього Подніпров'я. Таким чином, від загального масиву відрізняється житло 25 з поселення Обухів VII. Подібні до нього за формою житла 2, 3, 4 з поселення Сушки 2 та житло 1 з поселення Вишеньки.

З другої половини — кінця III ст. населення київської культури вступає в активні стосунки з носіями черняхівської культури, яка починає поширюватись у Середньому Подніпров'ї. Особливо потужним цей процес стає у IV ст. Характер контактів і досі є предметом багатьох дискусій. Але виходячи з того що метою цієї роботи є дослідження жител слов'янської лінії розвитку, залучено буде лише кілька пам'яток черняхівської культури, на яких було виявлено відповідні матеріали.

Найбільш ранньою пам'яткою черняхівської культури з помітним слов'янським впливом є багаточарове поселення середини III — IV ст. Журавка Вільшанська. Поселення досліджував Е.О. Симонович у 1959—1963 рр. Матеріали не-

одноразово використовувались в різних роботах, але повної публікації досі немає. А.М. Обломським написано аналітичну статтю з ретельним розглядом матеріалів, також їм виділено кілька різночасових шарів забудови поселення [Обломский, 1998, с. 72]. Для нас найбільш цікавими є житла першої та другої хронологічної груп. До першої хронологічної групи А.М. Обломським було віднесено будівлі «76Н», 1, 7, 15, 16, 17, 19, 30, в яких кількість східноєвропейської ліпної кераміки (пов'язаної з слов'янською традицією) складає 76—95 %. До другої хронологічної групи автор відніс будівлю 6 з 45,7 % ліпного слов'янського посуду [Обломский, 1998, рис. 14]. Слід одразу зазначити, що на поселенні Журавка Вільшанська частина будівель мала господарське призначення. Це є суттєвою відмінністю від пам'яток Середнього Подніпров'я, де господарські функції виконували лише ямильохи. На думку А.М. Обломського, житла поселення мали каркасно-стовпову (рисунок, 4) чи зрубну конструкцію стін [Обломский, 1998, с. 67]. На наш погляд, до зрубних можна віднести лише так звані «сіні» будівлі 6 (рисунок, 5). Про те, що це два різних об'єкти писав А.М. Обломський і одним з аргументів була наявність стовпової конструкції у «житловій частині». Окремо «сіні» представляють собою зруб розмірами приблизно $3,5 \times 2,7$ — 3 м із заглибленою у материк на 0,2—0,3 м долівкою (1,05 м від сучасної поверхні). Така конструкція дуже наближена до середньодніпровських. Всі ж інші житла, на наш погляд, мають досить чітку каркасно-стовпову конструкцію. Також більшість з них була заглиблена у материк на 0,4—0,6 м, виключеннями є будівлі 16 та 30 (0,28 та 0,32 м). Загалом каркасно-стовпова конструкція стін і подібна заглибленість у материк має найближчі аналогії на пам'ятках типу Черепин — Дем'янів 2 черняхівської культури та серед жител сеймінсько-донецького варіанту київської культури. Цей висновок співпадає і з висновками статті А.М. Обломського [Обломский, 1998, с. 69—70].

Іншою пам'яткою черняхівської культури із значним поширенням кераміки зі слов'янською традицією є поселення Хлопків I другої половини IV ст. Кількість ліпного посуду в деяких об'єктах сягала 50 %. На поселенні досліджено 8 жител та 10 господарських споруд [Некрасова, 1988, с. 70—82]. Одразу слід зазначити, що з 10 господарчих споруд шість є комплексами з кількох ям. Споруди 3, 4, 6 відрізняються від жител тільки розмірами та ступенем заглиблення. Їх розміри від 4 до 5 м², глибина близько 0,5 м від рівня материка. Споруда 2 мала розміри $3,2 \times 2,5$ м і була заглиблена на 0,1 м від рівня ма-

терика. Віднесення її до господарчих викликає сумнів. У всіх були рівні долівки та виходячи з відсутності стовпових ям вони мали зрубну конструкцію стін. Житла умовно можна поділити на дві групи. Першу складають житла прямокутної форми, злегка заглиблені у материк на 0,15—0,3 м (1, 2, 4) чи наземні (8). Друга — чотирикутні заглиблені у материк на 0,3—0,5 (3, 7) чи можливо наземні (6). Житла обох груп мають досить правильну форму котловану і за відсутністю стовпових ям можуть визначатись як зрубні. Подібні житла також відомі на поселеннях Велика Бугаївка [Петраускас, Шишкін, 2009], Малополовецьке 2, Обухів I [Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас, 2007, с. 127—151, с. 165—325]. Така ситуація є досить незвичною для пам'яток черняхівської культури. Більшість заглиблених жител в ній має каркасно-стовпову конструкцію стін (Черепин, Дем'янів 2, Боромля 2). Виходячи з того, що на III ст. зруб вже є сталою конструкцією житла для населення київської культури Середнього Подніпров'я і не має поширення на ранніх пам'ятках черняхівської культури в інших її регіонах, можна припустити, що житла такого типу виникають внаслідок їх взаємодії.

Ситуація, що склалась у Середньому Подніпров'ї у V ст., на сучасний момент вивчена не дуже добре. Головним чинником цього є дуже мала кількість відомих, та ще менша досліджених пам'яток цього часу. Практично всі розкопані поселення київської та черняхівської культур закінчують своє існування протягом другої половини IV ст.

До V ст. відносяться житла 3 та 5 з Ходосівки, які В.М. Даниленко визначав як колочинські, з чим погоджується і Н.С. Абашина [Абашина, 1999, с. 9]. Обидві будівлі мали підквадратну форму, зрубну конструкцію стін (що підтверджується залишками горілих колод зрубу на висоту двох вінців в житлі 5), заглиблені у материк приблизно на 0,5 м.

Дискусійною є культурна приналежність поселення Мотовилівська Слобідка 4. На думку авторів досліджень, воно датується другою половиною IV — першою половиною V ст. і належить до пізнього етапу київської культури [Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас, 2007, с. 152—164]. Р.В. Терпиловський, який спочатку підтримував таке визначення, зараз відносить пам'ятку до ранньопеньківських старожитностей. Сама ж будівля мала котлован підквадратної форми, заглиблений у материк приблизно на 0,6 м, в центрі рівної долівки — глибока яма опорного стовпа. Стіни швидше за все мали зрубну конструкцію. Цікавою є конструкція опалювальної споруди. Вона представ-

ляла собою піч-комин, але на відміну від традиційної споруди, вирізаної в стіну будівлі на рівні материка, ця вирізана на рівні долівки, виходячи за контур будівлі підбоєм. Подібна піч відома на поселенні Журавка Вільшанська (житло 2).

Три житла празької культури було досліджено на поселенні Оболонь. На думку І.О. Гаври-тухіна, одне з них (10) за складом керамічного комплексу може датуватись першою половиною V ст., інші — дещо більш пізнім часом [Шовкопляс, Гавритухін, 1993, с. 52—62]. Всі три житла мали підквадратну форму і були злегка заглиблені у материк до 0,3 м. Виходячи з відсутності стовпів, стіни мали зрубну конструкцію.

Таким чином, протягом V ст. Середнє Подніпров'я стає зоною культурних трансформацій. Не зовсім зрозумілою є доля населення як київської, так і черняхівської культур. Загалом на сучасний момент вивчення пам'яток, згаданих вище, складається враження, що наприкінці IV — початку V ст. ця територія в значній мірі знелюднюється, а близько середини V ст. знову заселяється. Якою мірою нове населення було пов'язано з попереднім, сказати поки складно. І в цій ситуації, на нашу думку, не останнім джерелом інформації може бути саме тип житла. Підсумовуючи матеріали I—IV ст. можна упевнено казати, що головним типом житла праслов'ян Середнього Подніпров'я був зруб, рублений «у лапу», підквадратної форми, заглиблений у материк на 0,1—0,3 м. За сучасними даними, для будівництва використовуються колоди однакової товщини, на яких за шаблоном розмічають «лапи» (рисунок, 7). Така конструкція досить складна і кутові з'єднання вимагають дуже ретельної роботи, оскільки може бути порушена теплоізоляція. Часто кути додатково обшивали дошками. Це може бути одним з пояснень знахідок поодиноких стовпових ям в кутах — залишки кріплення додаткової теплоізоляції. Опалювальною спорудою здебільшого виступало глинобитне вогнище діаметром біля 1 м, набагато рідше глинобитна піч. На черняхівських пам'ятках форма житла стає більш прямокутною. Якщо шукати продовження подібних конструкцій, то найближчою аналогією для них стають житла кінця IV — початку V ст. Середнього Подністров'я (Теремці, житла 3, 13, 29). Єдиною відмінністю є ступінь заглиблення у жител 3 (0,65 м) та 29 (0,5 м) [Баран, 2008, с. 27—37]. Про традиції житлобудівництва населення Середнього Подніпров'я, які могли вплинути на формування житла празької культури вже писали [Баран, 1988, с. 57, 77; Терпиловський, 2004, с. 67—69]. Більш точним висновкам заважає погана вивченість пам'яток північної частини Середнього Подніпров'я, басейнів Прип'яті та Тетерева. Незаперечним є та-

кож вплив середньодніпровського населення на формування пам'яток пенківської та колочинської культур [Терпиловский, 2004. с. 69].

Ця стаття є спробою розгляду житла як самостійного археологічного джерела. Однією з проблем при його аналізі є те, що дуже значна частина матеріалів була накопичена в період становлення знань про праслов'янські культури. В останні ж двадцять років роботи на цих пам'ятках носили нерегулярний характер. Отже, є необхідність продовження досліджень із застосуванням нових методик фіксації та аналізу джерел I—V ст. Це могло б суттєво поглибити наші знання про час, який передував «великому розселенню слов'ян».

Література

- Абашина Н.С. Поселення середини I тис. н. е. Поблизу с. Ходосівка на Київщині // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. — К.; Львів, 1999. — С. 8—20.
- Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.
- Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. — К., 2008.
- Башкатов Ю.Ю. Об одном из типов построек киевской культуры // Древности, 1996. — 1997. — С. 38—42.
- Башкатов Ю.Ю. К вопросу о времени появления поименных поселений зарубинецкой культуры в Среднем Поднепровье (на примере поселения Луг IV (Оболонь) // Славянский мир Полесья в древности и средневековье. — Гомель, 2004. — С. 39 — 48.
- Башкатов Ю.Ю. Особливості житлобудування та господарчої діяльності мешканців заплавної поселення Луг IV (Оболонь) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004а. — С. 14—18.
- Башкатов Ю.Ю. Типологія жител слов'янської лінії розвитку (за матеріалами I—V ст.) // Зб. наук. праць НДІ українознавства. — 2007. — Т. XV. — С. 196—204.
- Башкатов Ю.Ю. Типологія жилищ славянської лінії розвитку (по матеріалам I—V вв.) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2008. — С. 326—340.
- Бидзля В.И., Пачкова С.П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж // МИА. — 1969. — Вып. 160. — С. 51—74.
- Даниленко В.М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — Вып. 19. — С. 65—92.
- Даниленко В.М., Дудкін В.П., Круц В.О. Звіт про археологічні розвідки 1966 року на півдні Київщини / НА ІА НАН України. — № 1966/6.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Канівець В.І. Звіт про розвідкові розкопки біля с. Погреби, Броварського району, Київської області в 1952 р. / НА ІА НАН України. — № 1952/15а.
- Кравченко Н.М., Абашина Н.С., Гороховський Є.Л. Нові пам'ятки I тис. н. е. в Київському Подніпров'ї // Археологія. — 1975. — Вып. 15. — С. 87—98.
- Кухаренко Ю.В. Отчет об археологических исследованиях в Поросье и об археологии Волынского Полесья в 1956 г. / НА ІА НАН України. — № 1956/15.
- Кухарская Е.Н. Исследования зарубинецкого поселения у с. Игнатовка на р. Ирпень // Проблемы изучения та охраны памятников археологии Киевщины: ТД наук.-практич. конф. — К., 1991. — С. 53—55.
- Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.
- Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.
- Максимов Е.В., Орлов Р.С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева // РВД. — Л., 1974. — С. 11—21.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.
- Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище. — М., 1979.
- Махно Є.В. Розкопки пам'ятки культури полів поховань в селах Пирогів та Великі Дмитровичі // АП УРСР. — 1955. — Вып. 5. — С. 96—101.
- Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків I на Київщині // Археологія. — 1988. — Вып. 62. — С. 70—81.
- Обломский А.М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1998. — № 13. — С. 59—87.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991.
- Пачкова С.П. Зарубинецкая культура. — К., 2006.
- Пачкова С.П. Могильник зарубинецької культури Вишеньки біля Києва. — К., 2008.
- Пачкова С.П., Терпиловський Р.В. Поселення київської культури поблизу с. Вишеньки біля Києва // Археологія. — 1988. — Вып. 62. — С. 33—40.
- Приходнюк О.М., Вакуленко Л.В. Раскопки поселения Толока // АО 1985 г. — 1987. — С. 396.
- Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. — Lublin, 2004.
- Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. — К., 1992.
- Шовкопляс А.М., Гавришухин И.О. Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // КСИА. — 1993. — Вып. 208. — С. 52—62.

Yu. Yu. Bashkatov

TO THE ISSUE OF SLAVIC DWELLINGS ORIGINS IN MIDDLE DNIEPER REGION (by the materials of 1st—5th cent. AD)

The article in an attempt to view a dwelling place as an independent archeological source. By the materials of 1st—5th cent. AD (Late Zarubintsi sites, Kyiv and Cherniahov cultures) one can come to a conclusion that the main type of a dwelling place for Pra-Slavs in Middle Dnieper region was a log house, resembling a square form, going 0,1—0,3 m deep into the ground. A wattle and daub hearth served as a heating construction, sometimes a wattle and daub furnace. The continuation in local building traditions is recorded in the earliest monuments of Penkivka and Kolochyn cultures.

ГЕОГРАФІЯ ТА УМОВИ ЕТНІЧНОГО СУСІДСТВА СЛОВ'ЯН І КОЧОВИХ ПЛЕМЕН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У VI—VII ст.

Заселення слов'янами лісостепу і степового порубіжжя Південно-Східної Європи визначило безпосереднє сусідство слов'ян і кочових племен. Контактна зона між ними у VI—VII ст. визначається в межах степового порубіжжя між річками Південний Буг і Сіверський Донець. Розташування слов'янських і кочівницьких пам'яток Дніпровського Лівобережжя свідчить про взаємопроникнення обох етнічних ареалів. Письмові і археологічні джерела дозволяють прослідкувати міжетнічні контакти на різних демографічних рівнях в межах контактної зони.

Визначення контактної зони між слов'янами та кочовою людністю азово-чорноморських степів можливе за допомогою поєднання писемних та археологічних джерел. Для цього мають бути окреслені південна межа слов'янського розселення та, відповідно, — північна етнічного ареалу номадів.

Згадки про територію, яку займали слов'янські племена початку раннього середньовіччя містяться в творах Прокопія Кесарійського [Прокопій из Кесарии, 1950, с. 384] та Йордана [Иордан, 1960, с. 71—72] — візантійського та готського авторів — й на сьогодні є широко відомими. Ґрунтовне тлумачення географічних орієнтирів, наведених в писемних джерелах при описі території слов'янських племен, міститься в роботах О.Ч. Скржинської [Скржинская, 1957; 1996].

Значно детальніше окреслити територію розселення слов'ян дозволило накопичення археологічної джерельної бази, а саме відкриття та вивчення слов'янських старожитностей V—VII ст., представлених пам'ятками празької, пеньківської та колочинської археологічних культур. Матеріали цих культур систематизовано в роботах В.Д. Барана, В.В. Седова, І.П. Русанової, Є.О. Горюнова, О.М. Приходнюка, Р.В. Терпиловського, О.В. Сухобокова; М.В. Любічева [Баран, 1998; Седов, 1982; Русанова, 1976; Горюнов, 1981; Приходнюк, 1980; 1986; 1998; Терпиловський, 1985; 1986; 2004; Сухобоков, 1975; Сухобоков, Юренко, 1978; Любічев, 1994].

Для визначення контактної зони між кочовиками та слов'янами необхідно окреслити південну та південно-східну межу слов'янського етнічного ареалу, адже саме вона дає можливість визначити зону сусідства слов'ян та ко-

чових племен. Дозволяють це зробити пам'ятки пеньківської культури, слов'янська належність якої на сьогодні вважається беззаперечною. Зі заходу на схід ареал пеньківської культури простягається від р. Прут до басейну Сіверського Донця, включаючи останній. Південна межа пеньківських старожитностей визначається поселенням Богородичне в поріччі Сіверського Донця; Багате, Чернеччина, Йосипівка — в Поореллі; Ігрені-Підкова в Придніпров'ї. Звідти вони у вигляді пасма спускаються вздовж обох берегів Дніпра в район Надпоріжжя, де відомі такі пам'ятки як Волоське, Діброва, Хортиця, Скельки та ін. Найпівденнішими пам'ятками правобережної частини ареалу пеньківської культури є поселення Біляївка, Семенівка та Іванівка в Дніпро-Бузькому межиріччі; поселення Ханська II — між Дністром та Прутом. Таким чином, на Правобережжі Дніпра південна межа пеньківської території в цілому збігається з кордоном лісостепової та степової зон. В Придніпров'ї ж та на лівому березі Дніпра ареал пеньківської культури включає степові райони Надпоріжжя, Поорелля та, частково, басейну Сіверського Донця [Приходнюк, 1998, с. 21, рис. 1—6; Любічев, 1994, с. 12—13].

Відомості про територію розселення ранньобулгарських племен у першій половині — середині VI ст. містяться в творах Прокопія Кесарійського та Йордана. Прокопій Кесарійський в книзі «Війна з готами» описує місцезнаходження племен утигурів і кутригурів. Перераховуючи народи, що мешкали на Кавказі і далі на північ та північний захід, він пише, що внутрішню та узбережну частину країни Евсилия, що розташована у східному Приазов'ї, займають варвари, які звуться утигурами [Прокопій из Кесарии, 1950, с. 384]. Стосовно кутригурів Прокопій зазначає, що «... за Меотийским болотом и рекой Танаис большую часть лежащих степей, как мною было сказано, заселили кутригуры — гунны» [Прокопій из Кесарии, 1950, с. 388]. На те, що Дон виступає кордоном між цими двома ранньобулгарськими племенами, вказує і згадка, про те, що утигури, перед тим як напасти на кутригурів, мали спочатку перейти через Танаїс [Прокопій из Кесарии, 1950, с. 435]. Прокопій не повідом-

ляє про західну межу розселення кутригурів. Йордан же зазначає, що «над Понтийским морем места расселения болгар» [Йордан, 1960, с. 72]. Це дає підстави припускати, що на заході у середині VI ст. володіння цього болгарського племінного об'єднання сягали Дніпра, а можливо й Дністра. Це видається імовірним з огляду на те, що в цей період у Північному Причорномор'ї не відомі інші кочові племена, які б могли обмежувати розселення у цьому регіоні кутригурів. З іншого боку, на близькість кутригурів до кордонів Візантійської імперії вказують їх регулярні походи проти Візантії протягом першої половини VI ст. [Тортика, 1999, с. 136]. В окремі періоди такі походи здійснювалися щорічно, як це було у 539 — 542 рр. Ці напади на територію Імперії, враховуючи їх грабіжницький характер, не могли бути настільки частими при необхідності долати великі відстані та такі значні водні перешкоди як Дніпро, Південний Буг, Дністер. Згадки про те, що кутригури знаходились неподалік кордонів Візантії, а в окремі періоди навіть кочували біля берегів Дунаю, містяться в писемних джерелах. Зокрема, Агафій, описуючи похід вождя кутригурів Завергана на Константинополь у 551 р., зазначає, що «...в тот год, когда моровая язва напала на город (Константинополь), некоторые племена гуннов оказались очень опасными. Гунны все же таки спустились на юг и обитали недалеко от берегов Дуная, там, где это было для них желанным. Когда наступила зима, река, как обычно, покрылась льдом и замерзла на такую глубину, что ее могли перейти конные и пешие войска. Заберган, вождь гуннов, которые звется котригурами, переведя значительное конное войско [по реке], как по суше, очень легко вступил на территорию империи» [Агафий, 1953, с. 148].

У зв'язку зі згаданими подіями автор залишив також цікаве повідомлення про вторгнення у Північне Причорномор'я іншого болгарського племені — утигурів. В оповіді про спровокований Візантією набіг останніх на кутригурів Агафій пише: «Поднявши свое войско, он (Сандилх, вождь кутригуров — С.А.) сперва нежданно напал на вражескую территорию, поразивши неожиданным нападением ее жителей, обернувши в рабов большое количество захваченных им женщин и детей. А потом неожиданно встретил тех [кутригуров], которые возвращались из Фракии и только что перешли Дунай, и, перебивши бесчисленное их количество, отобрал у них всю добычу и деньги» [Агафий, 1953, с. 163].

В реконструкції географії протобулгарських племен другої половини V — середини VI ст. найбільш дискусійною є локалізація кутригурів. Одна група дослідників — М.С. Грушевський

[Грушевський, 1994, с. 159], І.С. Чичуров [Чичуров, 1976, с. 77—80], І.А. Баранов [Баранов, 1990, с. 15], О.М. Приходнюк [Приходнюк, 2001, с. 15] — територію цього племінного об'єднання окреслює в межах Північного Приазов'я — на правому березі Дону. Інші автори, зокрема, М.І. Артамонов [Артамонов, 1962, с. 166—168], Л.М. Гумільов [Гумилев, 2002, с. 39, 226—227], О.І. Айбабін [Айбабин, 1999, с. 97], О.О. Тортика [Тортика, 1999, с. 10—11], Р. Рашев [Рашев, 2004, с. 38], територію кутригурів бачать більш широкою, включаючи до неї також північнопричорноморські степи. Ця точка зору відповідає як етно-політичній ситуації в східноєвропейських степах того періоду, так й даним писемних джерел.

Одним з головних аргументів тих дослідників, що локалізують територію кутригурів у Північному Приазов'ї, є повідомлення Прокопія Кесарійського про те, що племена кутригурів мешкають з правого боку Дону, який відділяє їх від кочовищ утигурів — іншого болгарського племені [Прокопий из Кесарии, 1950, с. 387—388]. Слід зауважити, що в цьому повідомленні історик не вказує західні межі розселення кутригурів, які, вочевидь, не були йому достеменно відомі. До того ж, Прокопій згадує кутригурів в контексті кавказьких подій. Разом з тим, інший візантійський автор Агафій, що писав після смерті Прокопія, говорить, кутригури «обитали недалеко от берегов Дуная» (тут кутригури згадуються у зв'язку з їх походом на Візантію у 551 р.) [Агафий, 1953, с. 148—149]. Про те, що «над Понтийским морем (знаходились — С.А.) места расселения болгар», повідомляє Йордан [Йордан, 1960, с. 72]. Порівняння звісток Йордана про болгарів й, зокрема, їх нападів на Візантію, з повідомленнями Прокопія Кесарійського про кутригурів дає можливість ототожнити в даному випадку ці племінні групи.

При вивченні питання локалізації тих чи інших кочових племен, на нашу думку, потрібно враховувати також й можливі зміни в території їх розселення, а, відтак, зважати на конкретний час повідомлень, що містяться в писемних джерелах. Загалом же, наведені повідомлення дозволяють зробити висновок про те, що в першій половині — середині VI ст. контактною зоною між слов'янами та кочовим світом була уся смуга степового покордоння між Дунаєм та Сіверським Донцем.

В історичній та археологічній літературі стосовно географії Великої Булгарії присутні дві основні точки зору, які можна умовно назвати «вузьким» та «широким» її варіантами. Висновки, при цьому, представників як однієї, так і іншої точки зору ґрунтуються на трактуван-

ні одного, досить обмеженого кола писемних джерел: «Хронографа» Феофана та «Бревіарія» Никифора, написаних наприкінці VIII — IX ст., більш раннього твору — «Нового списку вірменської географії», а також листа хозарського царя Іосифа Хасдаю Ібн-Шафруту.

«Вузкий» варіант локалізації булгарських племен, перелічених в «Новому списку вірменської географії» (Купи-Болгар, Дучі-Булкар, Огхондор-Блкар та Чдар-Болкар), що ототожнюються з Великою Булгарією Куврата, був запропонований К. Паткановим [Патканов, 1883]. На основі ототожнення названих у вірменському джерелі річок з реальними ріками Північно-Західного Передкавказзя та Приазов'я Велику Булгарію він розміщував на північ від Кавказу та Кубані [Патканов, 1883, с. 29]. Перш за все з Приазов'ям та Передкавказзям територію, на якій кочували булгари перед міграцією на Дунай, пов'язують М.С. Грушевський [Грушевський, 1994, с. 158—159, 167—168, 179], І.С. Чичуров [Чичуров, 1976, с. 77—80], С.О. Плетньова [Плетнева, 1976, с. 21; 1981, с. 11], А.В. Гадло [Гадло, 1979, с. 110—113].

Визначення усіма згаданими авторами ареалу булгарських племен базується, головним чином, на ототожненні гідронімів та згадок інших старих географічних назв, що містяться в писемних джерелах, із сучасними. Такий метод ускладнюється тим, що нерідко у давніх авторів під однією назвою виступають різні ріки і, навпаки, окремі ділянки тієї ж водної артерії називались по-різному. Окрім того, в старих географічних екскурсах трапляються неточності, а також символічні вислови. Відтак, метод інтерпретації географічних прив'язок для локалізації кочових етносів може застосовуватись лише у співставленні з даними інших писемних джерел, при цьому, має враховуватись і етно-історичний контекст цих згадок.

Наприклад, локалізація Великої Булгарії на схід від Дону та Азовського моря суперечить повідомленням Прокопія [Прокопий из Кесарии, 1950, с. 435], який згадує кутригурів, що у 30-х рр. VII ст. увійшли до складу Великої Булгарії, на Правобережжі Дону, та Йордана, який вказує місця розселення булгар «над Понтійським морем» [Йордан, 1960, с. 72].

Паралельно з «вузьким» варіантом локалізації Великої Булгарії в історичній науці обґрунтовувався й «широкий» варіант. Такий погляд одним з перших запропонував наприкінці XIX ст. болгарський історик В. Златарський, на думку якого об'єднання племен на чолі з Кувратом займало простір від Волги до Дніпра [Златарски, 1970, с. 99—100]. Велику Булгарію в межах території від Східного Приазов'я на сході до Дніпра на за-

ході окреслював Ф. Вестберг. Висновок вченого про західну межу Великої Булгарії ґрунтується на прочитанні назви Дучі, згаданої в «Новому списку вірменської географії» для позначення одного з чотирьох булгарських племен, як Кучі і ототожненні її з Дніпром. Самих же Дучі-Булкар він вважав кутригурами [Вестберг, 1908].

Точка зору про «широкий» варіант локалізації була обґрунтована в роботах М.І. Артамонова [Артамонов, 1962, с. 166—168], Л.М. Гумільова [Гумилев, 2002, с. 39, 226—227], В.Ф. Генінга і А.Х. Халікова [Генинг, Халиков, 1964, с. 110—112], О.М. Приходнюка [Приходнюк, 2001, с. 15; 2003, с. 127—128], І.А. Баранова [Баранов, 1990, с. 15] О.О. Тортіки [Тортіка, 1999].

О.О. Тортіка, використовуючи дані писемних джерел щодо інших кочових об'єднань та беручи до уваги, що ордами, які раніше входили до конфедерації Куврата, були засновані держави на Дунаї та Волзі, визначає чисельність одного булгарського племені (орди) в межах 35—50 тис. Відтак, загальна чисельність населення Великої Булгарії, на його думку, становила 140—200 тис. [Тортіка, 1999, с. 11]. Чисельність населення дослідник корелює з ресурсною базою кочового господарства, що була необхідна для забезпечення певної кількості населення та площею територій, які могли займати булгарські племена відповідно до господарчої придатності цих територій та географічних орієнтирів писемних джерел [Тортіка, 1999, с. 6—9, 11]. Окреслюючи територію перекочівок окремих племен ранньобулгарської конфедерації, О.О. Тортіка врахував їх поділ відповідно до природно-кліматичних умов на сезонні (зимові, весняні, літні та осінні) пасовиська. У складі Великої Булгарії автор виділяє чотири племінні території: 1) ядро об'єднання — у пониззі Кубані, включно з Таманським півостровом й Фанагорією, та східне узбережжя Азовського моря, приблизно до Манича (зимник), частина Ставропольської височини, до верхів'я Єгорлика (літник); 2) Вздовж Манича, між Маничом і Доном, в пониззі, на лівому березі (зимник), у Єргенях та Високому степу (літник); 3) західніше Дону, в його пониззі, на північному березі Таганрогської затоки і Азовського моря до ріки Молочної (зимник), на північ до Сіверського Дінця (літник); 4) степовий Крим і Північно-Західне Приазов'я (зимник), степи лівобережного Придніпров'я та Донецького кряжу (літник) [Тортіка, 1999, с. 10].

Точка зору про «широкий» варіант локалізації Великої Булгарії здається найбільш переконливою й авторові статті. В цьому зв'язку, окрім спірних географічних орієнтирів, які наводить Феофан (р. Куфіс, опис положення рік Атель і Танаїс, такі пункти як Іверійські ворота,

Некропіли, мис Бараняча морда), слід звернути увагу на слова, якими автор починає опис території Великої Булгарії, а саме: «В северных, противоположных частях Эвксинского Понта, у озера, называемого Меотидой, ... простирается древняя Велика Булгария и живут соплеменные булгарам котраги» [Чичуров, 1980, с. 60].

Інший й, водночас, набагато коротший опис є у Никифора: «У Меотидского озера, по реке Куфис, располагаются называвшаяся в древности Великой Булгария и так называемые котраги, их одноплеменники» [Чичуров, 1980, с. 161—162]. При співставленні цих двох повідомлень помітно, що автори згадують територію, яку займали булгари, в різних часових формах. Якщо Феофан оповідає про «древнюю Великую Булгарию», то Никифор, судячи за перекладом І.С. Чичурова, згадує про сучасну йому Булгарію, що в давнину називалася Великою. Якщо це так, тоді стає зрозумілою різниця в описі території у цих двох авторів.

Таким чином, враховуючи дані писемних джерел та закономірності, пов'язані з чисельністю й територією кочових об'єднань, можна зробити висновок, що географія контактної зони між слов'янами та булгарськими племенами в період існування Великої Булгарії (30—60 рр. VII ст.) простягалась вздовж степового порубіжжя від басейну Сіверського Донця на сході до Дніпро-Бузького межириччя на заході й в цілому збігалася з територією сусідства між цими етнічними групами в період першої половини — середини VI ст.

Кочівницькі старожитності другої половини VI — VII ст. на території Південно-Східної Європи представлені пам'ятками сивашівського та перещепинського типів. Зараз на території північного узбережжя Чорного та Азовського морів, в Придніпров'ї та в Криму відомо близько 50 кочівницьких пам'яток того часу [Приходнюк, 2001, с. 25—35, 39—40, 159—160, рис. 15; Рашев, 2001, с. 69—90, 120—137, табл. 11]. На теренах Північного Приазов'я та Причорномор'я найбільша концентрація поховань сивашівського типу спостерігається в пониззі лівого берега Дніпра та степовому Криму. Низка кочівницьких поховань цього типу відома на території Дніпровського Правобережжя, в нижній течії Дніпра та Південного Бугу. В Дніпровському пониззі (Келегеї, Суханово, Василівка, Новогригорівка) та в Криму (Роздольне) відомі також багаті комплекси, що належали вищій степовій знаті. Унікальним, як для вивчення культури кочовиків, так і їх взаємовідносин з навколишнім світом, є речовий комплекс, знайдений поблизу с. Мала Перещепина. Хронологія, а також етнічна приналежність цієї пам'ятки має важливе

значення для атрибуції й інших багатих кочівницьких комплексів Придніпров'я та Північного Причорномор'я.

Серединою — третьою чвертю VII ст. Перещепинський комплекс датують І. Вернер [Залеская, 1989, с. 43—44], А.К. Амброз [Амброз, 1981, с. 20—22], О.М. Приходнюк [Приходнюк, 2001, с. 26, 35—38], І.О. Гавритухін [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 144—145], Р. Рашев [Рашев, 2004, с. 135].

На думку З.О. Львової пам'ятка належить до останньої чверті VII ст. [Залеская, Львова, Маршак и др., 1997, с. 99—100]. Межею VII / VIII ст. датує комплекс з Малої Перещепини О.В. Комар [Комар, 2002, с. 9—10, 14]. Ще більш пізню дату Малої Перещепини, початок VIII ст., пропонує О.І. Айбабін [Айбабін, 1999, с. 182].

Датування Малої Перещепини є надзвичайно важливим для визначення хронології інших багатих кочівницьких комплексів Придніпров'я і Криму: Келегеїв, Нових Санжар, Макухівки, Роздольного, Василівки. Присутність в них багатьох спільних рис з малоперещепинським комплексом, а також територіальна близькість дала можливість більшості вчених синхронізувати їх.

В археологічній літературі стосовно етнічної приналежності кочівницьких пам'яток Північного Причорномор'я та Приазов'я присутні різні погляди. З хозарами пам'ятки сивашівського типу пов'язує Є.В. Круглов [Круглов, 1992]. Їх булгарську приналежність відстоювали А.І. Семенов [Семенов, 1988], І.А. Баранов [Баранов, 1990, 18—21, 109—115], А.Г. Атавін [Атавін, 1996], О.М. Приходнюк [Приходнюк, 2001, с. 39—40], Р. Рашев [Рашев, 2004, с. 116—118]. Передусім з булгарами цю групу кочівницьких пам'яток пов'язує Р.С. Орлов. Разом з тим, він припускає приналежність окремих поховань аварам та уграм [Орлов, 1986, с. 225—229; Орлов, Рассемакин, 1996, 115]. Етнічну приналежність пам'яток сивашівського типу О.І. Айбабін ставить в залежність від їх хронології: ранні комплекси, датовані ним другою половиною VI — початком VII ст. (Великий Токмак, Мала Тарнавка, Ізобільне) він ототожнює з булгарськими племенами кутригурів та утигурів [Айбабін, 1999, с. 96—97]. Переважну ж більшість впускних кочівницьких поховань Північного Причорномор'я та Приазов'я О.І. Айбабін вважає хозарськими, визначаючи їх хронологію в межах другої половини VII — початку VIII ст. [Айбабін, 1999, с. 171—173, рис. 74].

Схожий підхід щодо визначення етнічної приналежності кочівницьких поховань, об'єднаних Р.С. Орловим у сивашівський тип пам'яток, пропонує О.В. Комар. З булгарським населен-

ням автор пов'язує поховання, датовані ним «періодом тюркських каганатів» (567—631 рр.). Це чотири впускних поховання: Мала Тарнавка, Великий Токмак, Нова Одеса та Суханове. Абсолютну ж більшість комплексів сивашівського типу, О.В. Комар вважає хозарськими, визначаючи їх хронологію в межах другої половини VII — початку VIII ст. При цьому, дослідник залишає хронологічну лакуну між 631 роком та «другою половиною VII ст.», незаповнену відомими на сьогодні археологічними пам'ятками [Комар, 2002, с. 6—16]. Появу цієї лакуни в археології азово-чорноморських степів О.В. Комар пояснює практичною відсутністю тут у цей період кочового населення.

Категоричні висновки О.В. Комара щодо етнокультурної ситуації, що мала місце на степовому півдні Східної Європи у VII ст., суперечать даним писемних джерел. Адже саме на другу-третю чверті VII ст. припадає існування Великої Булгарії, позначене консолідацією протобулгарських племен. Не має підтвердження в писемних джерелах й теза про докорінну зміну населення й після розпаду Великої Булгарії: за повідомленнями візантійських хроністів Феофана і Никифора, в Приазов'ї залишалася орда Батбаяна (Баяна у Никифора) — одного з синів хана Куврата [Чичуров, 1980, с. 52—53, 161—162].

Так само, серед дослідників існують різні точки зору й щодо етнічної приналежності комплексів з коштовностями, що походять зі степового Придніпров'я та Криму. Слов'янськими вважали їх Б.О. Рыбаков [Рыбаков, 1939, с. 319—327] та А.Т. Сміленко [Сміленко, 1975, с. 110—118]. Переважна ж більшість вчених сьогодні пов'язують ці комплекси з тюркомовними кочовиками. Тут можна виділити три основні точки зору. Їхню належність власне хозарам або ж тюркським правителям Хозарського каганату відстоювали М.І. Артамонов [Артамонов, 1970, с. 17—20], Б.І. Маршак і К.М. Скалон [Маршак, Скалон, 1972, с. 12], О.І. Айбабин [Айбабин, 1985, с. 202], О.В. Комар [Комар, 2002, с. 14—17]. З представниками ранньобулгарських об'єднань азово-чорноморських степів пов'язували їх О.А. Спіцин, Г.Ф. Корзухіна [Корзухіна, 1955], І.А. Баранов [Баранов, 1990, с. 115], О.М. Приходнюк [Приходнюк, 2001, с. 35—39], І.О. Гавритухін [Гавритухін, Обломський, 1996], Р. Рашев [Рашев, 2004, с. 135—137]. На думку Д. Ласло пам'ятки типу Малої Перещепини належали східній групі аварів [Laszlo, 1955, р. 278—284]. До комплексів тюркської знаті, без визначення конкретної етнічної групи, їх зараховував А.К. Амброз [Амброз, 1981, с. 20—22].

Показовим є й територіальне розміщення пам'яток перещепинського типу. Зокрема, низка особливо багатих комплексів, що належали вищій степовій знаті, — Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари, виявлена на Нижній Ворсклі, фактично в межах слов'янського етнічного ареалу. На південь від них знаходяться досить щільно заселені слов'янами райони Поорелля та Надпоріжжя. Окрім того пенківські поселення відомі й поблизу від місцезнаходжень багатих кочівницьких комплексів з Нових Санжар та Малої Перещепини. Таке сусідство не свідчить на користь різких етнічних змін. Розташування ж відразу трьох пам'яток такого рівня в межах невеликого району вказує на існування у кочового населення, що їх залишило, певної історичної традиції, пов'язаної з цією місцевістю.

Картографування пам'яток сивашівського та перещепинського типів дозволяє не лише більш чітко окреслити територію, яку займали кочові племена азово-чорноморських степів, але й реконструювати основні маршрути їх сезонних перекочівок. В свою чергу, це дасть можливість відтворити картину сусідства слов'янського і кочового населення.

Концентрація в пониззі Дніпра та в Криму кочівницьких пам'яток свідчить про розміщення в цих районах зимників. Клімат та географія саме цих районів відповідають усім необхідним для зимових кочовищ умовам. Докладно характер сезонних перекочівок степовиків, ландшафтно-кліматичні умови їх зимових і літніх кочовищ, а також географію Великої Булгарії розглянуто в дисертації О.О. Тортіки [Тортіка, 1999].

Компактна група кочівницьких пам'яток локалізована на Лівобережжі Середнього Придніпров'я, в районі нижньої течії Орелі та Ворскли. Тут виявлено три комплекси перещепинського типу (Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари) та поховання сивашівського типу (Йосипівка). Ці пам'ятки, на думку І.О. Гавритухіна, можуть бути пов'язані з літниками кочовиків [Гавритухін, Обломський, 1996, с. 145].

Розміщення літників на лісостеповому прикордонні є типовим для відгінного кочового скотарства й підтверджується історичними і етнографічними даними. Локалізація кочівницьких пам'яток нижньої течії Ворскли і Орелі та масиву пам'яток пониззя Дніпра в одному просторі відносно головної водної артерії регіону (на лівому березі Дніпра) вказує на те, що вони, найбільш імовірно, належали одній групі степового населення і відбивають циклічність сезонних перекочівок.

Відомі могильники та місця компактного зосередження кочівницьких поховань дозволяють

окреслити райони, через які проходили традиційні маршрути сезонних перекочівок степовиків. Це дає змогу співставити шляхи перекочівок з територіями слов'янського заселення. В Чорноморсько-Придніпровському регіоні (включаючи Крим та Північне Приазов'я) відомо п'ять таких осередків, це могильники поблизу сс. Рисове у Кримському Присивашші (досліджено 3 поховання) [Щепинский, Черепанова, 1969], Богачівка на правому березі Нижнього Салгіра в Криму (4 поховання) [Генинг, Корпусова, 1989], Василівка поблизу північного узбережжя Сивашської затоки (3 поховання), Сивашівка на північному узбережжі Сивашської затоки (3 поховання) [Рашев, 2004], Мала Тернівка Якимівського району Запорізької області (6 поховань), Нова Одеса на лівому березі Південного Бугу (2 поховання) [Орлов, 1985, с. 100], Христофорівка на лівому березі Нижнього Інгула (3 поховання) [Prihodnyuk, Fomenko, 2003], Виноградне на правому березі середньої течії р. Молочна (2 поховання) [Орлов, Рассамакин, 1996, с. 103] та Рябівка на правому березі Верхньої Ворскли (4 поховання) [Обломский, Терпиловский, 2001]. Окрім того, слід відмітити зосередження багатих комплексів перещепинського типу на лівому березі Нижньої Ворскли в районі Нових Санжар [Макаренко, 1911, с. 207—211; Зарецкий, 1912, с. 26; Сміленко, 1968; Приходнюк, 2001, с. 25—28, 31—33, 39, рис. 15, 59—60, 75—77, 84].

В світлі нашої теми особливий інтерес становлять могильники поблизу Виноградного та Рябівки, а також Новосанжарська група пам'яток, які розміщені в межах слов'янського етнічного ареалу або на межі із ним. Зокрема, могильник біля Виноградного розташований на відстані до 40 км. від пенківських поселень Південного Надпоріжжя (Скельки, Любимівка). Безпосередньо в межах слов'янського ареалу знаходяться Рябівський могильник та група пам'яток перещепинського типу в районі Нових Санжар. Перелічені пункти фіксують сезонні перекочівки номадів, маршрут яких починався у Дніпровському пониззі або Північно-Західному Приазов'ї, де розміщувалися зимники, та проходив вздовж лівого берега Дніпра до впадіння Ворскли.

Розміщення комплексів у Виноградному та Нових Санжарах відносно Дніпра вказує на те, що кочовики зі своїми стадами рухалися на відстані близько 40—60 км від ріки. Окреслений маршрут відповідає і ландшафтним умовам Лівобережжя Середнього Дніпра. Вздовж самого Дніпра, на відстані до 30—40 км тягнуться сильно заболочені ділянки з чисельними старицями річок, що робили складним пересування та були

мало придатними для випасу худоби. Найбільш сприятливою для перекочівок була смуга, що проходить через середню течію річок Самари і Орелі та уздовж Ворскли, на захід від лінії Петриківка-Чернеччина-Нові Санжари-Полтава. Для цієї місцевості характерна малопересічена рівнина з відносно небагатьма водними перепонами. Саме по Ворсклі до м. Нові Санжари і далі вздовж р. Тагамлик та р. Берестяної, вище м. Красноград проходить північний кордон Лівобережного Дніпровсько-Приазовського північностепового краю. Очевидно, протягом певного періоду маршрут перекочівок проходив також по Ворсклі до її верхів'я, що засвідчує Рябівський могильник.

Присутність в межах дніпровського степового порубіжжя кочівницького могильника (Рябівка) та групи пам'яток перещепинського типу (Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари) свідчить, що ці райони входили до основного ареалу кочової людності, яка залишила на території Північного Причорномор'я та Приазов'я сивашівські та перещепинські пам'ятки. Саме ж існування могильників фіксує сталість маршрутів сезонних перекочівок, етнічну та культурну спадковість в освоєнні кочовим населенням Причорноморсько-Дніпровського регіону.

Датування перелічених пам'яток та етнополітична ситуація в межиріччі Дніпра та Дону дозволяють з великою долею імовірності співвіднести населення, що їх залишило, з одним із племінних угруповань ранніх булгар.

Слов'янські старожитності V—VII ст. прикордонних зі степом та степових районів представлені пам'ятками пенківської культури, абсолютну більшість яких становлять неукріплені поселення. Картографування цих пам'яток дозволяє окреслити межі слов'янського розселення в південному та південно-східному напрямках, визначити інтенсивність колонізації слов'янами степового покордоння, а також виділити райони слов'янської колонізації степового покордоння та степової зони.

Для картографування використовувались пам'ятки, розташовані південніше лінії кордону степової та лісостепової зон, а також ті, що знаходяться до 40 км північніше від неї. Такий розподіл є певною мірою умовним, проте дозволяє окреслити загальну картину. Кордон ландшафтних зон визначений за картою ландшафтів України з масштабом 1 : 1000000 [Карта..., 1997], відповідно до якої він проходить по лінії Фрунзівка — Ананьїв Одеської обл. — Первомайськ Миколаївської обл. — Новоукраїнка — Знам'янка — Олександрія Кіровоградської обл. — гирло р. Ворскла — течія Ворскли до Нових Санжар Полтавської обл. — вздовж р. Тагамлик — вздовж р. Березна,

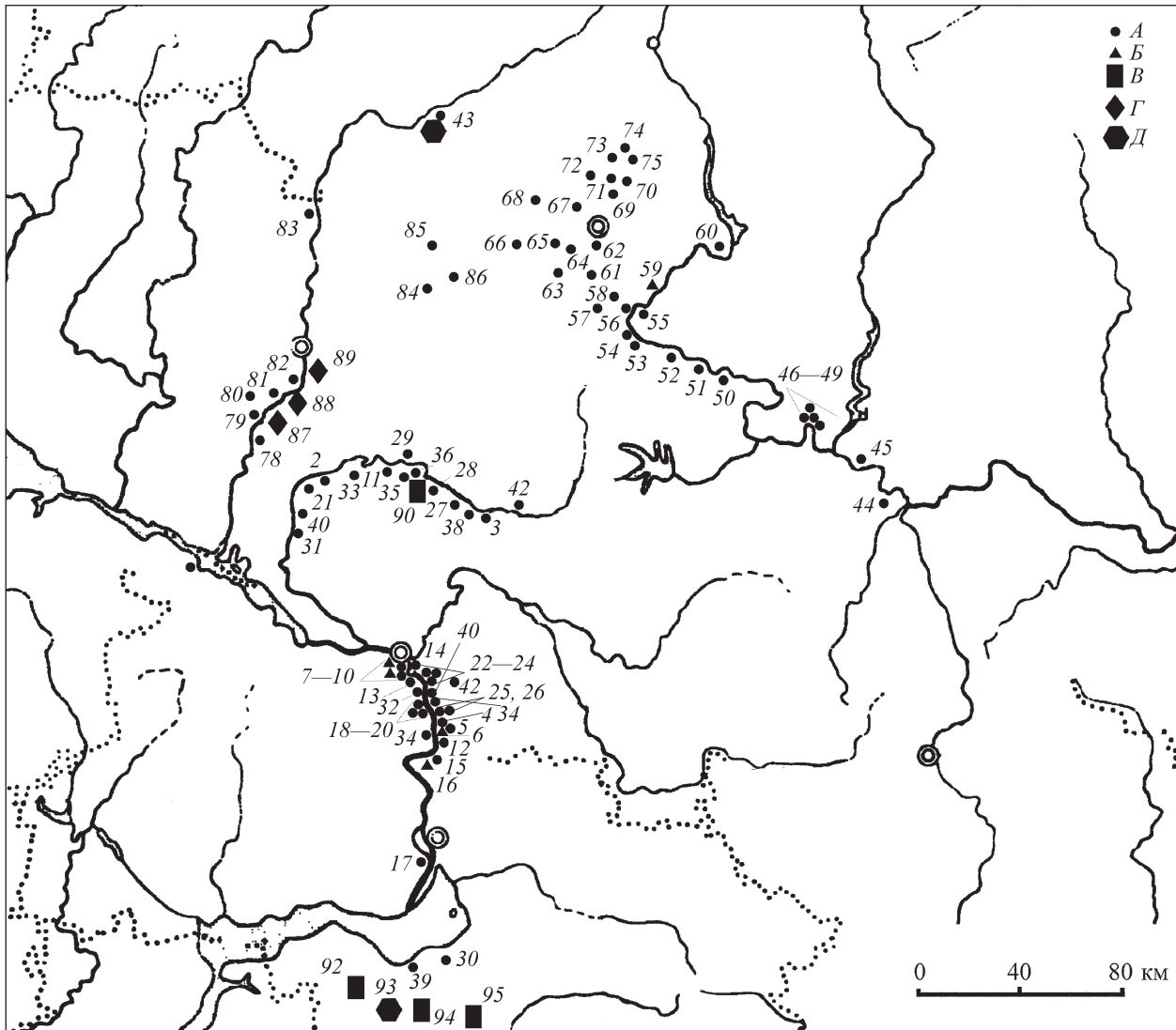

Рис. 1. Слов'янські і кочівницькі пам'ятки степового покордоння: А — поселення пенківської культури; Б — інгумації з «антськими старожитностями»; В — поховання сивашівського типу; Г — комплекси перещепинського типу; Д — могилиники або місця компактного зосередження поховань сивашівського типу; 1 — Олексіївка; 2 — Байбаківка; 3 — Багате; 4—6 — Васиївка; 7—10 — Волоське; 11 — Гупалівка; 12 — Діброва; 13 — Дніпровське; 14 — Дніпропетровськ; 15, 16 — хут. Запорожець; 17 — Запоріжжя; 18—20 — Звонецьке; 21 — Івано-Яризівка; 22—26 — Ігрені; 27 — Котівка; 28 — Краснопілля; 29 — Лиманівка; 30 — Любимівка; 31 — Лисківка; 32 — Майорка; 33 — Михайлівка; 34 — Орлове; 35, 36 — Йосипівка; 37 — Перше Травня; 38 — Перещепина; 39 — Скельки; 40 — Царичанка; 41 — Чернече; 42 — Чернеччина; 43 — Рябівка; 44 — Богородичне; 45 — Студинок; 46—49 — Ізюм; 50, 51 — Нижній Бишкін; 52 — Черкаський Бишкін; 53 — Велика Гомольша; 54 — Суха Гомольша; 55 — Задонецьке; 56 — Пролетарське; 57 — Заньки; 58 — Тимченки; 59 — Мохнач; 60 — Кицівка; 61 — Безлюдівка; 62 — Донецьке городище; 63 — Мерєфа; 64 — Коротич; 65 — Березовське; 66 — Потапівка; 67 — Мала Данилівка; 68 — Феськи; 69—71 — Липці; 72 — Турово; 73 — Дементівка; 74 — Ляне; 75 — Токарівка; 76 — Голубівка; 77 — Плоске; 78 — Прогрес; 79 — Кунцеве; 80 — Димидівка; 81 — Потапівці; 82 — Нові Санжари; 83 — Більськ; 84 — Пролетарське; 85 — Зубівка; 86 — Гришкове; 87 — Нові Санжари; 88 — Мала Перещепина; 89 — Макухівка; 90 — Йосипівка; 91 — Рябівка; 92 — Кагамлик; 93 — Виноградне; 94 — Аккерман; 95 — Радіонівка

вище Краснограда — Червоний Донець — Балаклія — Борова Харківської обл.

В межах степової зони та території степового покордоння слов'янами були заселені Надпоріжжя, Поорелля, межиріччя Дніпра і Дністра (течія Тясмину, басейн Інгульця, течія Південного Бугу, нижче м. Первомайськ) та Дніпро-Донецьке межиріччя (течія Ворскли, нижче Полтави, та Сіверського Донця, нижче Зміїва). При цьому, вододіли великих та середніх річок (другого та третього порядків), на що звертали увагу

дослідники [Приходнюк, 1998, с. 21; Любічев, 1994, с. 12—13], лишались не заселеними.

На сьогодні на території Надпоріжжя відомо 28 поселень та 4 поховальних пам'ятки, в Поореллі — 14 населених пунктів, на межі зі степом в межиріччі Дніпра і Дністра зафіксовано 10 поселень, пам'ятки степового покордоння Дніпро-Донецького межиріччя налічують 20 населених пунктів. Таким чином, на межі зі степом та в степовій зоні у межиріччі Дністра і Сіверського Дінця відомо близько 76 слов'янських поселень (рис. 1).

Серед пам'яток зазначених районів розкопки проводилися у Богородичному, Задонецькому, Заньках, Сухій Гомольші, Тимченках, селищі Прогрес, Нових Санжарах, Біляївці, Іванівці, Волоському, Ігрени, Звонецькому, Майорці, Йосипівці, Богатому та Чернечині [Приходнюк, 1998, с. 145—148, 156—158].

Знахідки датуючих речей дозволяють визначити хронологічні орієнтири заселення слов'янами смуги, що межує зі степом. Для абсолютного датування можуть використовуватися речі, що мають відносно вузьку та добре розроблену хронологію. Такими індикаторами є фібули, поясні набори, деякі деталі оформлення керамічного посуду.

З урочища Підкова, поблизу с. Ігрень (Дніпровське Надпоріжжя) походять поясні геральдичні деталі, зокрема рогаті двочастинні накладки та поясні наконечники з боковими виступами, що датуються серединою — другою половиною VII ст. [Приходнюк, 1998, рис. 72, 1—8]. В Майорці та Звонецькому у Надпоріжжі, на Більському городищі виявлено зооморфні фібули та фібули з дугою із пташиних голівок [Приходнюк, 1998, 63, 1, 73, 1—2]. Фібули такого типу відомі в слов'янських скарбах другої — третьої чвертей VII ст. (Козіївський, Трубчевський), велика колекція таких виробів походить з Пастирського городища [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис. 2, 4, 4; Корзухина, 1996, табл. 48, 1—4; Приходнюк, 1996, рис. 4, 10—11]. Зооморфні фібули, що датуються в межах VII ст., походять з Волоського та Звонецького на території Дніпровського Надпоріжжя [Приходнюк, 1998, рис. 73, 4—6]. З Тимченка (Сіверське Подонеччя), Великої Андрусівки (Потясминня) походять зоо-антропоморфні фібули [Приходнюк, 1998, рис. 63, 3, 65, 2]. Такі фібули мають чисельні аналогії в Мартинівському, Трубчевському, Козіївському, Блажківському скарбах та на Пастирському городищі [Корзухина, 1996, табл. 8, 1—2, 32—34, 43, 4, 48, 5—6; Приходнюк, Тихонов, Падин, 1996, рис. 2, 5].

Для пенківської кераміки хронологічно найбільш показною ознакою є оформлення вінець посудин. Зокрема, керамічні форми з високими, досить сильно відігнутими вінцями, насічками, пальцевими вдавленнями чи заціпами по краю вінця притаманні пізньому періоду пенківської культури. Пізньою ознакою також є масивні наліпні валики під вінцями. Вони, як правило, пов'язані з комплексами, що належать до заключного періоду пенківської культури [Приходнюк, 1980, с. 47, 49; 1998, с. 42—43, 45].

Комплекси з посудинами, що мали високі сильно відігнуті вінця досліджені на поселеннях Заньки (житла А, Б, Г), Суха Гомольша, Тим-

ченки (Сіверське Подонеччя), Нові Санжари (р. Ворскла), Біляївка (південь правобережжя Середнього Дніпра), Волоське, Ігрень, балка Яцева (Дніпровське Надпоріжжя), Йосипівка, Чернеччина (Поорелля) [Приходнюк, 1998, рис. 34, 36—37, 43, 1—4, 52, 2—23, 53, 1—16, 21, 54; Юренко, 1974, альб. III, рис. 8]. Таким чином, наведені матеріали надійно засвідчують присутність у VII ст. слов'янського населення у степовому порубіжжі. Разом з тим, початок заселення слов'янами цих теренів слід, імовірно, відносити до більш раннього часу — V—VI ст.

Умови етнічного сусідства певною мірою відтворює взаєморозміщення слов'янських та кочівницьких пам'яток, розташованих на степовому прикордонні Дніпровського Лівобережжя. Безумовно, отримані дані дають лише опосередковану інформацію, адже археологічні пам'ятки фіксують лише тимчасове перебування тієї чи іншої групи населення в певному географічному пункті, до того ж, фізична присутність населення не могла обмежуватись лише цим пунктом.

Загалом, в окресленому районі виявлено 19 поселень пенківської культури [Приходнюк, 1998, рис. 2, 4, с. 145, 147, 156—158]. Ці пам'ятки були нанесені на топографічну карту з масштабом 1 : 200000. На жаль, через недостатню якість топографічних прив'язок не всіх їх вдалося локалізувати цілком точно. Відтак, допустима похибка при картографуванні становить від 500 до 1500 м. Проте, в контексті поставленої задачі ця похибка не є суттєвою аби істотно вплинути на результат. Слід відмітити низку слов'янських селищ, розташованих особливо близько до кочівницьких комплексів. Такими є поселення поблизу м. Нові Санжари (знаходиться приблизно в 7 км (по прямій) від місця виявлення Новосанжарського комплексу та в 17 км від Малоперещепинського), сіл Кунцеве (приблизно в 10 км від Нових Санжар й в 12 км від Малої Перещепини) та Прогрес (на відстані близько 8 км та 22 км від цих же пам'яток). Таким чином, перелічені пенківські поселення розташовані на таких відстанях до кочівницьких пам'яток: 7—10 км до Новосанжарського комплексу та 12—22 км до Малоперещепинського. Більш віддаленими від кочівницьких комплексів є пенківські поселення Демидівка (знаходиться на відстані близько 32 км від Нових Санжар, 33 км від Малої Перещепини та 34 км від Макухівки) і Полтавці (відстані між ним та зазначеними пам'ятками складають відповідно 25, 28 та 30 км). Відстані між самими кочівницькими пам'ятками такі: близько 18 км від Нових Санжар до Малої Перещепини та 21 км від Малої Перещепини до Макухівки. На правому березі Нижньої Ворскли, поблизу сс. Полузир'я,

Лаврики (р. Полузир'я) і Білоконі (р. Говтва), зафіксовано три кочівницькі стійбища. Цікаво, що усі вони розміщені одне від одного приблизно на однаковій відстані — близько 20 км. Найближче до слов'янських пам'яток знаходиться Білоконі (в 5 км від Демидівки) та Полузир'я на відстані приблизно 7 км від Нових Санжар та 8 — від Кунцевого.

В урочищі Лиман, поблизу с. Йосипівка, де розташоване пеньківське поселення, було досліджено кочівницьке поховання, датоване виявленням в ньому золотим солідом Іраклія (610—641 рр.) [Телегин и др., 1972]. На відстані близько 5 км від цього поховання розташовані поселення Йосипівка (уроч. Пляж) та Лиманівка, приблизно в 19 км від нього знаходиться Котівка і в 20 км — Мала Перещепина.

Для характеристики етнокультурної ситуації є показовим, що значна кількість поселень пеньківської культури розташована набагато південніше перелічених кочівницьких пам'яток. Вони розміщені вздовж усієї течії р. Оріль. Серед них найбільш територіально наближеними до пам'яток Новосанжарської групи є селища поблизу м. Царичанка (близько 42 км до Нових Санжар та 56 до Малої Перещепини), сс. Лесківка (відповідно 46 та 56 км), Байбаківка (36 та 45 км), Чернеччина (35 і 38 км), Михайлівка (31 та 36 км) та Гупайлівка (32 і 34 км). Саме в цьому районі відомо три поселення, на яких виявлено юртоподібні житла (Йосипівка, Чернеччина та Багате). Загалом же на Орелі виявлено 14 слов'янських пам'яток.

В розміщенні слов'янських та кочівницьких пам'яток цього мікрорегіону спостерігаються певні ландшафтні закономірності та особливості щодо розташування відносно водних артерій. Зокрема, 4 з 5 поселень (окрім Прогресу) розташовані на правому березі Ворскли, на прирічкових та лісостепових ландшафтах. Усі ж пам'ятки перещепинського типу — на лівому березі. Лівобережжя Нижньої Ворскли належить до північностепової підзони степової зони, але самі кочівницькі комплекси (Нові Санжари, Мала Перещепина, Макухівка) знаходяться в межах прирічкових лісистих ландшафтів. Таке розміщення пам'яток, що належали вищій степовій знаті, очевидно, можна пояснити бажанням приховати їх.

Своєрідний острів у степовій зоні являють собою прирічкові ландшафти Орелі. Саме тут, на лугових ґрунтах, розташовані пеньківські пам'ятки, рівномірно охоплюючи всю течію ріки. Більшість пеньківських пам'яток межиріччя Орелі і Ворскли відомі за розвідками, а тому конкретний час їхнього функціонування, а відтак, їх синхронність з переліченими похован-

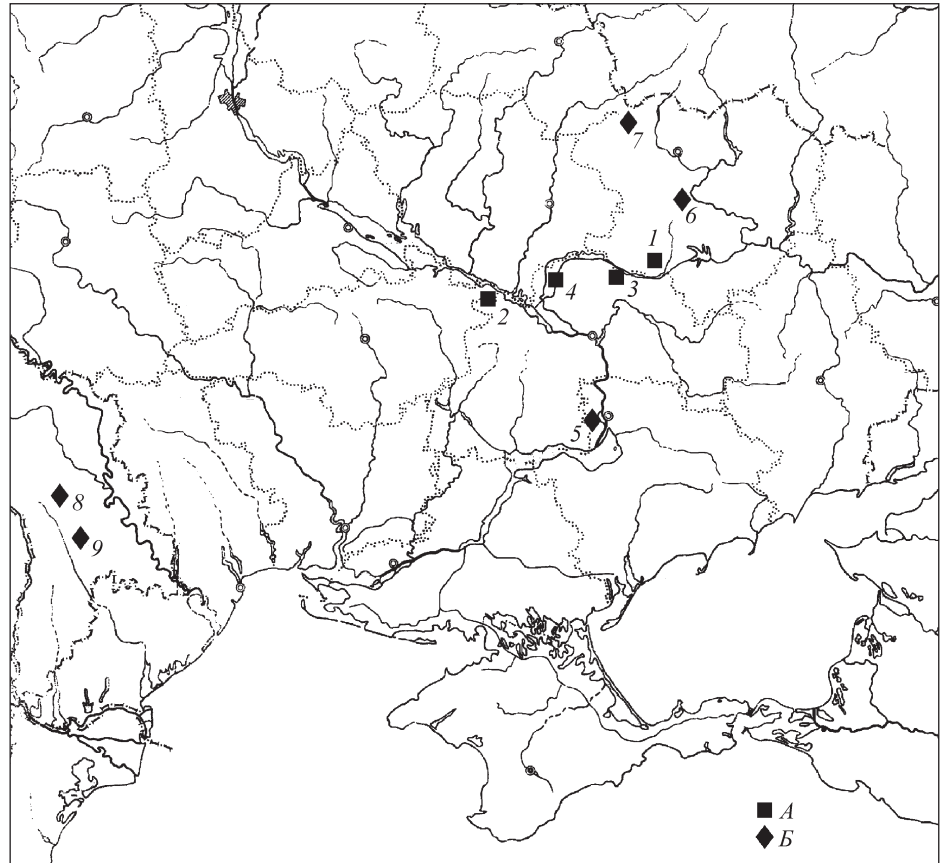
нями номадів залишаються до кінця не встановленими. Розкопки проводились на поселеннях Нові Санжари, Прогрес на Ворсклі, а також на двох селищах поблизу Йосипівки (уроч. Пляж та Лиман), Чернеччині і Багатому (Оріль).

На Новосанжарському поселенні М.М. Казанським було досліджено дві напівземлянки. Серед виявленого в цих об'єктах керамічного матеріалу присутні посудини з хронологічно пізніми ознаками, характерними для VII ст. Це фрагмент горщика з високими, досить сильно відігнутими вінцями та сковорідка з високими бортиками [Казанский, 1979, с. 1—12; Приходнюк, 1998, рис. 37, 20, 23, с. 147]. На поселенні Йосипівка в уроч. Пляж досліджено чотири житла, серед них одне юртоподібне. В них виявлено досить багато фрагментів посуду з вдавленнями й насічками по вінцях та з високими вінцями без орнаменту, що підтверджує функціонування селища у VII ст. [Телегин, Беляєва, 1975, с. 95—101; Приходнюк, 1998, рис. 54, 8, 16—17, 18, 22—23]. Кераміку з пальцевими заціпами по вінцям виявлено у житлах з Чернеччини [Юренко, 1974, альб. III, рис. 8].

Таким чином, принаймі частина пеньківських поселень, відомих в даному мікрорегіоні, функціонувала в період VII ст., до якого належать й кочівницькі сивашівські та перещепинські пам'ятки. На користь синхронності останнім низки слов'янських пам'яток також свідчить наявність на деяких з них юртоподібних жител. Разом з тим, в окремих районах є імовірною почергова зміна населення. Прикладом цьому є чотири кочівницькі поховання, розміщені на слов'янському селищі Рябівка, на Верхній Ворсклі, яке на момент здійснення захоронень вже не функціонувало [Обломский, Терпиловский, 2001].

Зосередження на Нижній Ворсклі відразу трьох пам'яток перещепинського типу уже саме по собі передбачає існування певної традиції, пов'язаної з похованням у цій місцевості представників кочової знаті. Про тривале освоєння кочовиками району Ворскли свідчить і наявність тут стійбищ. Адже, як свідчать етнографічні джерела, маршрути перекочівок вироблялися протягом тривалого часу, необхідного для адаптації кочового господарства до нових умов. Усе це змальовує досить складну картину сусідства землеробського й кочового населення в межиріччі Орелі та Ворскли. В даному випадку спостерігається взаємопроникнення обох етнічних ареалів, що було пов'язане, з одного боку, з проходженням маршрутів сезонних перекочівок однієї з тюркомовних груп через лісостепове покордоння, а з іншого, з колонізацією слов'янами низки районів в межах степової зони.

Рис. 2. Юртоподібні житла та інгумації в ареалі пеньківської культури: А — юртоподібні житла; Б — інгумації; 1 — Чернеччина; 2 — Стецівка; 3 — Багате; 4 — Йосипівка; 5 — Олексіївка; 6 — Мохнач; 7 — Рябівка; 8 — Селіште; 9 — Данчени

Таке сусідство обох груп населення в якості своєї передумови вимагає певного характеру взаємин між ними. Без сумніву, воно було можливим лише за умови стабільних та переважно мирних відносин. На переважання мирних стосунків вказує й відсутність у слов'ян укріплених поселень на степовому покордонні. Невисока щільність слов'янського населення, заселення слов'янами в межах степової зони лише окремих районів та сезонні перекочівки номадів невеликими підрозділами, створювали можливість мирного співіснування обох етнічних груп в межах одного регіону. Ці ж чинники робили модель екологічного сусідства землеробського й кочового населення достатньо гнучкою завдяки можливості певного варіювання в обранні місць поселення або маршрутів руху кочовиків.

Ще одним аспектом, важливим для характеристики системи етнічних взаємовідносин, який одночасно являє її складову, є стосунки між людиною обох етнічних масивів на рівні невеликих груп населення або окремих осіб. Такі стосунки певною мірою можуть бути висвітлені за допомогою археологічних джерел. Зокрема, на деяких пеньківських пам'ятках, розташованих на покордонні зі степом, відомі юртоподібні будівлі. По одній виявлено на поселеннях Йосипівка, Стецівка, Багате, дві юртоподібні споруди досліджено в Чернеччині (рис. 2). Вони мали площу від 12 до 42 м². По периметру цих будівель

простежено ямки від кілків. Будівлі з Йосипівки, Чернеччині та Багатого мали долівки, заглиблені на 0,4—1,6 м від сучасної поверхні. Юртоподібна споруда зі Стецівки була наземною [Телегин, Беляев и др., 1974, с. 66; Юренко, 1973, с. 4—5, рис. 19, 2, 20, 2; Юренко, 1974, с. 4—5; Рутковская, 1974, с. 28; Приходнюк, 1998, с. 25—26]. В заповненні юртоподібних споруд виявлено ліпну пеньківську кераміку. В об'єкті з Йосипівки знайдені також внутрішні ручки від глиняних казанів [Юренко, 1974, с. 4—5, альб. III, рис. 8; Приходнюк, 1998, с. 26, рис. 54, 1—14].

На думку С.О. Плетньової, заглиблені, округлої в плані форми споруди належать кочовикам, що осіли та засвоїли принципи будівництва стаціонарних жител. Споруда із Стецівки за її класифікацією належить до юрт першого типу. Аналогії їм відомі за розкопками Дмитрівського та Правобережного Цимлянського городищ [Плетнева, 1967, с. 57, 52]. Таким чином, юртоподібні споруди, виявлені на слов'янських поселеннях степового покордоння відбивають процес інфільтрації представників кочової людності у слов'янське середовище. Показово, що в усіх цих житлах було знайдено ліпний пеньківський посуд, що засвідчує культурну адаптацію іноетнічного населення.

Для визначення періоду функціонування юртоподібних споруд і, відповідно, періоду, з яким була пов'язана інфільтрація кочівницької

людності, можуть бути використані керамічні матеріали з цих споруд. Серед ліпної пеньківської кераміки, виявленої в житлах Йосипівки та Чернеччини, є фрагменти з високими, досить відігнутими вінцями, а також із насічками та пальцевими заціпами по краю [Юренко, 1974, альб. III, рис. 8; Приходнюк, 1998, рис. 54, 3, 8]. Як вказано вище, такі посудини з'являються досить пізно, вони, як правило, притаманні для VII ст. Поселення, на яких виявлено юртоподібні споруди, О.М. Приходнюк відносить до пізнього етапу пеньківської культури [Приходнюк, 1998, с. 25—26]. З цим періодом пов'язана й поява казанів з внутрішніми ручками, виявлених в об'єкті з Йосипівки [Приходнюк, 1998, с. 26].

Риси кочівницького житлобудівництва були притаманні також деяким прямокутним напівземлянкам з пеньківських поселень. До таких належить житло 3 з Будищ. Воно має досить великі розміри (6 × 4,2 м), кути споруди заокруглені, глибина становить 0,8—0,9 м від сучасної поверхні. Добре утрамбована долівка понижувалась до центру, де розміщувалося кам'яне вогнище овальної форми. На зв'язок цього житла із степовою людністю вказує також виявлений в його заповненні гончарний глек канцерського типу [Приходнюк, 1998, с. 26—27, рис. 15, 6, 47, 1—24]. Канцерський глек, а також ліпні пеньківські посудини з високими вінцями, прикрашеними по краю пальцевими вдавленнями, дозволяють датувати цю споруду в межах другої половини VII ст.

Представники кочової людності могли оселитися серед слов'ян лише за умови тривалих мирних стосунків з останніми. В зазначений період на території Придніпров'я такі відносини могли мати лише булгари, а тому зв'язок виявлених на пеньківських пам'ятках елементів кочівницького житлобудівництва з булгарами видається найбільш імовірним. З присутністю в слов'янському середовищі представників болгарської людності пов'язує юртоподібні житла В.С. Фльоров [Фльоров, 1996, с. 59—60].

Цілком можливо, що з контактами окремих представників або невеликих груп слов'янської та кочівницької людності пов'язані й деякі поховання за обрядом трупопокладення, відомі в межах слов'янського етнічного ареалу в Середньому Придніпров'ї, Дніпровському Лівобережжі та на території Молдови. Такі поховання виявлені біля сс. Олексіївка (Дніпровське Надпоріжжя), Мохнач (поріччя Сіверського Донця), Рябівка, Данчени та Селіште (Пруто-Дністровське межиріччя) [Бодянський, 1953, с. 5—6, 57—58; Рафалович, Лапушнян, 1974, с. 137—140; Рафалович, 1986, с. 132; Приходнюк, 1998, с. 30, 33; Гаври-

тухин, Обломский, 1996, с. 162; Обломский, Терпиловский, 2001, с. 11, рис. 9] (рис. 2).

Слід зауважити, що кочівницький могильник, досліджений поблизу с. Рябівка, не може розглядатись в контексті проникнення представників кочової людності в слов'янське середовище, адже, як свідчать стратиграфічні спостереження, здійснення захоронень на цьому могильнику в часі не перетиналося з функціонуванням слов'янського поселення, на території якого він знаходиться [Обломский, Терпиловский, 2001].

Огляд інгумацій в ареалі пеньківської культури був зроблений в роботах Д.Т. Березовця [Березовец, 1963], О.М. Приходнюка [Приходнюк, 1980; 1998], А.М. Обломського [Гавритухин, Обломский, 1996], Є.В. Синиці [Синиця, 1999]. На сьогодні серед дослідників немає єдиної точки зору на етнічну приналежність інгумацій. Справа ускладнюється й тим, що багато з них походять з дореволюційних розкопок і мають обмаль достовірних даних. Більшість авторів схильна пов'язувати принаймі частину трупопокладень з інфільтрацією кочовиків [Березовец, 1963, с. 108; Приходнюк, 2000, с. 155; Гавритухин, Обломский, 1996, с. 122] Висловлюючись на користь цього, О.М. Приходнюк зауважує, що комплекси з інгумаціями в більшості випадків розташовані в зоні безпосередніх контактів кочового й осілого населення [Приходнюк, 1980, с. 124]. А.М. Обломський та Р. Рашев припускають також, що частина трупопокладень належить нащадкам германського або іранського населення черняхівської культури [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 122; Рашев, 2004, с. 144—145].

Жіноче поховання за обрядом інгумації було досліджене поблизу с. Мохнач. Кістяк лежав на спині головою на південний захід на дні ями з підбоям, глибиною 2,7 м від сучасної поверхні. Підбій був закритий деревом, що відділяло його від вхідного колодязя. Поховання супроводжував багатий інвентар, до якого входили орнаментовані пластини, пронизки, скроневе кільце із спіральним завитком, пальчаста та широкоплатівчаста фібули, мушля, трапецієподібна підвіска, намистини, дзвіночок, шийні дротяні гривні, гудзик, браслет з розширеними кінцями, ланцюжок, перстень, кругла пряжка, ремінний наконечник з прямими боками, ліпний біконічний горщик [Аксьонов, Бабенко, 1997, с. 206—207; Приходнюк, 1998, с. 30, рис. 20]. Тим же періодом може бути датовано й трупопокладення з Данчен, в якому виявлено дві великі пальчасті фібули та браслет з потовщеними кінцями [Рафалович, 1986, с. 132, табл. XIV, 1—5]. Пальчаста фібула VII ст. походить з од-

нієї інгумації з Селіште [Рафалович, Лапушнян, 1974, 137—140].

Виходячи із таких ознак поховального звичаю, як наявність кісток коня, що супроводжували небіжчика (Рябівка), поховання у ямі з підбоям, деформації черепа (Мохнач), а також враховуючи близькість пам'яток з інгумаціями до степового покордоння, трупопокладення в межах пеньківського ареалу (принаймні, їх частину), на нашу думку, слід пов'язувати з проникненням сюди кочової людності.

Обидві групи ознак, пов'язаних з проникненням у слов'янське середовище представників степової людності, — юртоподібні житла та інгумації, вочевидь, відбивають різного роду контакти між двома етнічними групами. Серед інвентаря з достеменно зафіксованих поховань за обрядом інгумації із впевненістю можна виділяти лише жіночій. Такими є знахідки, що супроводжували поховання з Мохнача (див. вище), Олексіївки (спіральні скроневі кільця, пастові намистини). В одному з двох поховань з Селішт виявлено пряслице, пастові та бурштинові намистини, голка, ромбоподібна підвіска і пальчаста фібула. Друге поховання супроводжувалося двома пряжками, великою бронзовою та маленькою залізною. В похованні 280 з Данчен були пастові намистини, пальчасті фібули, бронзовий браслет з потовщеними кінцями.

Таким чином, можна припустити, що інгумації відбивають шлюбні стосунки між представниками обох етнічних спільнот. Очевидно, про інші контакти свідчать юртоподібні житла. Їх могли залишити кочівницькі сім'ї або ж невеличкі колективи людей, що оселялись на слов'янських поселеннях. Переселенці, очевидно, входили до територіальної общини. В будь-якому разі, тут мали місце сусідські відносини. Поява в межах ареалу пеньківської культури юртоподібних споруд і низки інгумацій, що відбиває контакти на рівні невеликих груп населення, в той же час характеризує відносини між двома етнічними масивами, вказуючи на існування тривалої традиції мирних стосунків між слов'янами та кочовиками.

Археологічні матеріали степового покордоння вказують на існування різних варіантів міжетнічного сусідства в межах Придніпровського регіону. На разі можуть бути окреслені два різновиди. Перший з них репрезентований комплексом пам'яток поблизу с. Рябівка у верхів'ї Ворскли. Тут, на території слов'янського поселення з шарами пеньківського та сахнівського часу був досліджений кочівницький (булгарський) могильник початку раннього середньовіччя [Обломский, Терпиловский, 2001]. Група з чотирьох кочівницьких поховань за спорудним інвентарем

(в похованні 2 виявлена ліроподібна пряжка з геральдичним щитком, з поховання 4 походить пара браслетів з розплющеними кінцями) продатована в межах другої половини VII ст. [Обломский, Терпиловский, 2001, с. 15—16].

Як засвідчує стратиграфія пам'ятки, поховання були здійсненні через деякий час після того, як пеньківське поселення припинило функціонування. На це вказує те, що два поховання (3 та 4) перекривали споруди 6 і 7 середнього будівельного періоду пеньківського селища. Після перерви, до часу якої й належать поховання, життя на поселенні відновлюються, про що свідчить перекриття поховання 1 ямою 99, що належить до сахнівського горизонту (кінець VII — VIII ст.). Відсутність об'єктів зі слідами пожежі та перекриття похованнями пеньківських об'єктів є свідченням того, що слов'янське поселення не загинуло внаслідок ворожого нападу, а було залишене його мешканцями перед приходом кочовиків [Обломский, Терпиловский, 2001, с. 12—13, 16]. Таким чином, у цьому випадку йдеться про співіснування в межах одного району двох етнічних груп, кожна з яких мешкала окремо. Крім того, Рябівський могильник є свідченням заміщення населення однієї етнічної групи людністю іншої без ознак насильницьких дій.

Інфільтрація невеликих груп кочівницької людності в слов'янське середовище спостерігається в Поореллі та Потясминні, де відома низка пеньківських селищ з юртоподібними житлами (Стецівка в Потясминні та Йосипівка, Чернеччина, Багате у Поореллі). В мікрорегіоні Ворскло-Орільського пониззя кочівницькі пам'ятки представлені трьома комплексами перещепинського типу (Мала Перещепина, Макухівка, Нові Санжари), похованням сивашівського типу поблизу Йосипівки та розташованими тут сезонними стійбищами в Полузир'ї, Білоконях та Лавриках. Матеріали цих комплексів визначають час, до якого належить ця група пам'яток, в межах середини — другої половини VII ст. Таким чином, в межах окресленого мікрорегіону мало місце співіснування різноетнічного населення, що супроводжувалося інфільтрацією степової людності у слов'янське середовище. Така ситуація відбиває особливість контактів в умовах міжетнічного сусідства в басейні Нижньої Ворскли та Орелі.

Розташування слов'янських пам'яток поруч з комплексами, що належали вищій кочовій знаті вказує на те, що контакти, які відбувались між двома етнічними угрупованнями, не могли бути лише периферійними. Вони обов'язково набували статусу політичних відносин на рівні племінних об'єднань, а відтак мали значення

для слов'янського населення всього придніпровського регіону. Ілюстрацією до цього може бути поширення у слов'ян Придніпров'я поясних наборів з псевдопряжками, що були елементом знакової військово-ієрархічної системи кочовиків.

Контактною зоною між слов'янами та кочовим світом в першій половині — середині VI ст., на нашу думку, слід вважати всю смугу степового порубіжжя між Дунаєм та Сіверським Донцем. Враховуючи дані писемних джерел та закономірності, пов'язані з чисельністю кочових об'єднань, можна зробити висновок, що географія контактної зони між слов'янами та булгарськими племенами в період існування Великої Булгарії (30—60 рр. VII ст.) простягалась вздовж степового порубіжжя від басейну Сіверського Донця на сході до Дніпро-Бузького межиріччя на заході й в цілому збігалася з територією сусідства між цими етнічними групами в попередній період.

Література

- Агафий О* царствовании Юстиниана. — М.; Л., 1954.
- Айбабин А.И.* Погребение хазарского воина // СА. — 1985. — № 3. — С. 191—205.
- Айбабин А.И.* Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — Вып. 1. — С. 4—86.
- Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, — 1999.
- Аксёнов В., Бабенко Л.* До вивчення етнокультурних зв'язків населення Дніпро-Донецького межиріччя у V—VII ст. н. е. (за матеріалами «антського» поховання біля с. Мохнач) // Наук. м-ли V Міжнар. ареол. конф. студентів та молодих вчених. — К., 1997. — С. 111—120.
- Амброз А.К.* Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Часть II // СА. — 1972. — № 3 — С. 106—132.
- Амброз А.К.* Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII вв. // Археология СССР. — Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 10—23.
- Амброз А.К.* Хронология древностей Северного Кавказа. — М., 1989.
- Артамонов М.И.* История хазар — Л., 1962.
- Атавин А.Г.* Погребения VII — начала VIII вв из Восточного Приазовья // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. — Самара, 1996.
- Баран В.Д.* Давні слов'яни. — К., 1998.
- Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990.
- Березовец Д.Т.* Поселения улчей на р. Тясмине // МИА. — 1963. — № 108. — С. 145—208.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. — М., 1996.
- Гадло А.В.* Этническая история северного Кавказа IV—X вв. — Л., 1979.
- Генинг В.Ф., Корпусова В.Н.* Археологические памятники Крымского Присивашья у с. Богачевка. — К., 1989.
- Генинг В.Ф., Халиков А.Х.* Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник. — М., 1964.
- Горюнов Е.А.* Ранние этапы истории словян Днепровского Левобережья. — Л., 1981.
- Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. I.
- Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. — СПб.; М., 2002.
- Залесская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Соколова И.В., Фоянкова Н.А.* Сокровища хана Кубрата (Перещепинский клад). — СПб., 1997.
- Зарецкий И.А.* Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — 1912. — Вып. 9.
- Златарски В.Н.* История на българската дъжава през средните векове. — София, 1970. — Т. 1. — Ч. 1.
- Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. — М., 1960.
- Казанский М.М.* Отчет о работах Полтавского отряда Днепровской левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1979 г. / НА ИА НАН України. — № 1979/94.
- Кокорцов П.К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. Ответное письмо хазарского царя Иосифа. Краткая и пространная редакции. — Л., 1932.
- Комар О.В.* Населения степей Північного Причорномор'я VI — початку VIII ст. Автореф. дис. ... канд. істор. наук — К., 2002.
- Корзухина Г.Ф.* К истории Среднего Поднепровья в I тысячелетии н. э. // СА. — 1955. — № 22. — С. 61—81.
- Корзухина Г.Ф.* Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — Т. V. — С. 352—435.
- Круглов Е.В.* К проблеме выделения и этнокультурной атрибуции раннехазарских археологических памятников // Востоковедение в Башкортостане: история, культура: ТД. — Уфа, 1992. — С. 89—91.
- Любичев М.В.* Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя. Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1994.
- Макаренко Н.Е.* Археологические исследования 1907—1909 гг. // ИАК. — 1912. — № 46. — С. 207—211.
- Маршак Б.И., Скалон К.М.* Перещепинский клад. — Л., 1972.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В.* Славянское поселение и кочевнический могильник V—VIII вв. на Ворскле // АЛЛУ. — 2001. — № 4. — С. 5—16.
- Орлов Р.С.* Культура кочевников IV—VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 98—105.
- Орлов Р.С., Смиленко А.Т.* Погребения кочевников и клады эпохи раннего средневековья // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 225—231.
- Орлов Р.С., Рассамкин Ю.Я.* Новые памятники VI—VII вв. в Приазовье // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 102—116.
- Патканов К.* Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. — 1883. — № 3. — Ч. ССXXVI — С. 21—32.
- Плетнева С.А.* От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура // МИА. — 1967. — № 146. — С. 1—196.
- Плетнева С.А.* Хазары. — М., 1976.
- Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О.М.* Археологічні дослідження на Росі і Росаві // Археологія. — 1988. — Вип. 61. — С. 91—99.
- Приходнюк О.М.* Пеньковская культура. — Воронеж, 1998.
- Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Київ; Чернівці, 2001.
- Приходнюк О.М.* Про західну межу Великої Болгарії // VII Сходознавчі читання А. Кримського: ТД міжнар. наук. конф. (м. Київ, 4—5 червня 2003 р.). — К., 2003. — С. 127—128.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г.* Трубчевський клад антського времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.

- Прокопий из Кесарии* Война с готами. — М., 1950.
- Рафалович И.А. Лапушинян В.Л.* Могильник и раннеславянское городище у с. Селиште // АИМ 1973 г. — 1974. — С. 104—140.
- Рафалович И.А.* Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н.э. — Кишенев, 1986.
- Русанова И.П.* Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976.
- Рутковская Л.М.* О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовки на р. Тясмине // РВД. — Л., 1974. — С. 22—39.
- Рыбаков Б.А.* Анты и Киевская Русь // ВДИ. — 1939. — № 1. — С. 319—337.
- Седов В.В.* Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979.
- Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.
- Семенов А.И.* К реконструкции состава комплексов перещепинского круга // Археологический сборник. — 1986. — № 27. — С. 92—98.
- Скржинская Е.Ч.* О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиевине // ВВ. — 1957. — Т. 12. — С. 11—34.
- Смиленко А.Т.* Находка 1928 г. у г. Новые Санжары (по материалам обследования А.К. Тахта) // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 158—166.
- Смиленко А.Т.* Осіле населення степового Подніпров'я в ранньому середньовіччі // Археологія. — 1969. — Т. XXII. — С. 161—179.
- Смиленко А.Т.* Осіле населення степового Подніпров'я (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Смирнов К.Ф.* Кургани біля м. Великого Токмака // АП. — 1960. — Т. VIII. — С. 164—189.
- Спицын А.А.* Древности антов // Сб. ОРЯС. — М., 1928. — С. 492—495.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П.* Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тысячелетии н. э. // Проблемы этногенеза славян. — М., 1978. — С. 31—57.
- Телегин Д.Я., Беляев А.С., Беляева С.А.* Отчет о работе экспедиции «Днепр-Донбасс» в 1972 г. / НА ИА НАН України. — № 1972/1.
- Телегин Д.Я., Беляева С.О.* Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. — 1975. — Вип. 18. — С. 95—107.
- Терпиловский Р.В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. — Люблин, 2004.
- Тортіка О.О.* Исторична географія та населення Великої Булгарії (630—660 рр. н. е.): Методика дослідження кочових суспільствсередньовіччя. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1999.
- Флеров В.С.* Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996.
- Чичуров И.С.* Экскурс Феофана о протоболгарах // Древнейшие государства на территории СССР — М., 1976 — С. 65—80.
- Чичуров И.С.* Византийские исторические сочинения. — М., 1980.
- Юренко С.П.* Отчет о работе Полтавского археологического отряда в составе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1973 году / НА ИА НАН України. — № 1973/6в.
- Юренко С.П.* Отчет о работе Полтавского отряда в составе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1974 г. / НА ИА НАН України. — № 1974/1в.
- Prihodnyuk O., Fomenko V.* Early medieval nomads' burials from the vicinity of the village of Hristoforovka, the district of Nikolaevo, Ukraine // Archeologia Bulgarica. — 2003. — T. VII. — 2. — P. 107—116.

A. V. Skiba

GEOGRAPHY AND CONDITIONS OF ETHNICAL NEIGHBORING BETWEEN THE SLAVS AND NOMADIC TRIBES IN SOUTH-EASTERN EUROPE IN 6th—7th cent. AD

Inhabiting of the forest-steppe and the steppe frontier in South-Eastern Europe by the Slavs predetermined the direct neighborhood of the Slavs and nomadic tribes. The contact zone between them in 6th—7th cent. AD is being determined within the steppe frontier between the South Bug and the Severskiy Donets. The arrangement of the Slavic and nomadic sites at the left bank of the Dnieper indicate the interpenetration of both of the ethnic groups. Written and archeological sources enable to track the inter-ethnic contacts on the various demographic levels within the contact area.

Є.В. Синуця

КОМПЛЕКС БУДІВЛІ 6 З КАНІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ (розкопки 2006 року)

Стаття присвячена введенню у науковий обіг комплексу будівлі 6 Канівського поселення. Споруда належить до пізнього етапу райковецької культури і датується кінцем IX — першою половиною X ст.

Канівське поселення, яке з легкої руки Г.Г. Мезенцевої досить часто фігурує в літературі як «Канівське поселення полян», вважається однією з еталонних пам'яток переддавньоруського часу для Середнього Подніпров'я. Масштаб розкопок, проведених протягом 1957—62 рр., опублікування їх результатів у вигляді монографії [Мезенцева, 1965], відсутність нових досліджень синхронних пам'яток у регіоні до середини 1970-х рр., все це сприяло закріпленню зазначеного еталонного статусу. Роботи на пам'ятці були поновлені Канівською експедицією кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 1997 р. За минулі 11 сезонів (з перервою у 1998 р.) досліджено рештки 11 будівель та понад два десятки господарських ям. Повноцінне введення у науковий обіг матеріалів цих розкопок поки що у стадії підготовки, але певні конструктивні особливості дослідженої 2006 року будівлі 6 дозволяє зробити її предметом окремої публікації.

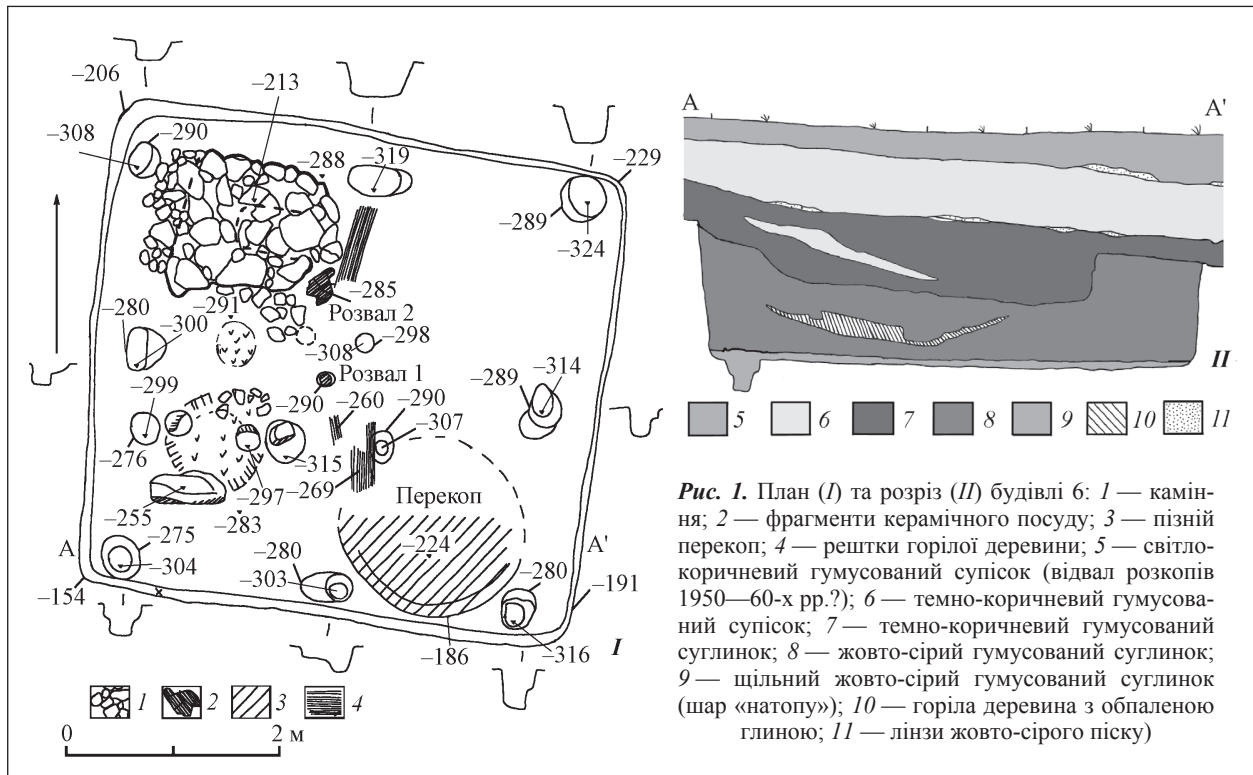
Одним із завдань експедиції у сезон 2006 р. було завершення досліджень ділянки навкруги колишнього основного розкопу Г.Г. Мезенцевої. Зазначена ділянка розташована на території садиби Канівського природного заповідника Київського національного університету імені Тараса Шевченка неподалік від центрального входу до садиби. Топографічно вона є частиною першої надзаплавної тераси правого берега Дніпра. Достеменно визначити місце розташування розкопу Г.Г. Мезенцевої на даний час важко; відносним орієнтиром слугують сучасні спортивні майданчики, розташовані приблизно в площі колишнього розкопу. Наш розкоп 1, в межах якого і виявлено будівлю 6, був закладений 2004 р. на захід — північний захід від зазначених спортивних майданчиків (вище за течєю Дніпра). Ділянка розкопу 1 була фактично єдиною доступною для розкопок. Хоча підйомний матеріал трапляється у напрямку захід — північний захід щонайменше ще на відстані 100—

120 м від кордонів розкопів, решта тераси заросла деревами і повноцінні роботи великою площею тут неможливі.

Будівля 6 (рис. 1) орієнтована з півдня — південного заходу на північ — північний схід. Як і для решти будівель на цій ділянці, орієнтація будівлі 6 враховує особливості ландшафту: західна та східна стінки котловану практично паралельні краям тераси. Щоправда, в решті випадків будівлі на цій ділянці були більш чітко орієнтовані кутами за сторонами світу.

Котлован будівлі 6 у плані наближений до квадрату з розмірами стінок $4,5 \times 4,6$ м. Його контури більш-менш впевнено «читалися» по зачистці на глибині 1—1,2 м від рівня сучасної поверхні. Глибина від горизонту запуску в різних частинах котловану складала від 0,6 до 1,25 м. Така значна розбіжність цього показника пояснюється тим, що культурні відклади мають природний зсув, зумовлений нахилом тераси у бік Дніпра. Окрім цього, контури котловану прослідковувалися доволі нечітко з огляду на те, що верхні горизонти заповнення будівлі сформувалися з культурного шару під час запливання котловану будівлі 6.

Заповнення котловану має доволі складну стратиграфію, що наочно ілюструє розріз (рис. 1, II; 2). У заповненні прослідковано два стратиграфічних горизонти (СТГ 1 та СТГ 2), пов'язані із запливанням котловану, а також шар «натопу» потужністю 4—6 см на долівці. Останній слід пов'язувати з часом функціонування будівлі. Він мав жовто-сірий колір із значними вкрапленнями золи та вугликів, вирізняла «натопу» й надзвичайна щільність. Що ж до горизонтів запливання, то обидва вони склалися з жовто-сірого гумусованого супіску. Різниця відтінків СТГ 1 та 2 була не дуже чіткою, тому їх межа не всюди прослідковувалася достеменно. Виключенням були ділянки, де збереглися рештки обгорілих плах та прошарки обпаленої глини, що відносилися до конструкції даху будівлі (рис. 2). Зазначені рештки здебільшого були зосереджені ближче до центру котловану, а поблизу стінок не фіксувалися. Стратиграфія дозволяє пов'язувати формування СТГ 2 з первинним запливанням котловану після того, як будівля була покинута

мешканцями. Потужність СТГ 2 досить суттєво різнилася: від 0,1—0,15 м у центрі котловану до 0,5 м поблизу стінок. Після цього дерев'яні конструкції будівлі згоріли й рештки даху впали всередину котловану. Згодом котлован був остаточно замулений, в наслідок чого сформувався СТГ 1. Нарешті, у верхній частині заповнення був прослідкований більш пізній перекоп, що перерізав південно-східний кут будівлі 6. Дно цього перекопу знаходилося на 5—10 см вище від нижнього рівня СТГ 1, тобто нижні шари заповнення не були їм пошкоджені. Заповнення цього перекопу було дещо більше гумусоване, порівняно з СТГ 1, і мало темніший колір, про-

те у плані він «читався» набагато гірше, ніж у перетині. Судячи за зафіксованою частиною перекопу це була округла яма діаметром близько 1,6—1,7 м та глибиною 0,4—0,6 м.

Висновок про те, що дерев'яні конструкції будівлі 6 згоріли вже після того, як її покинули мешканці, базується не лише на стратиграфічних спостереженнях (зокрема, конфігурації залягання СТГ 2), а й на більш загальних міркуваннях. У нижній частині заповнення споруди (СТГ 1 та шар «натопу») відсутні знахідки будь-яких цінних речей або цілих форм керамічного посуду. Отже, є всі підстави припускати, що такого роду речі були винесені коли мешканці покину-

Рис. 2. Розріз будівлі 6 (вид з півночі)

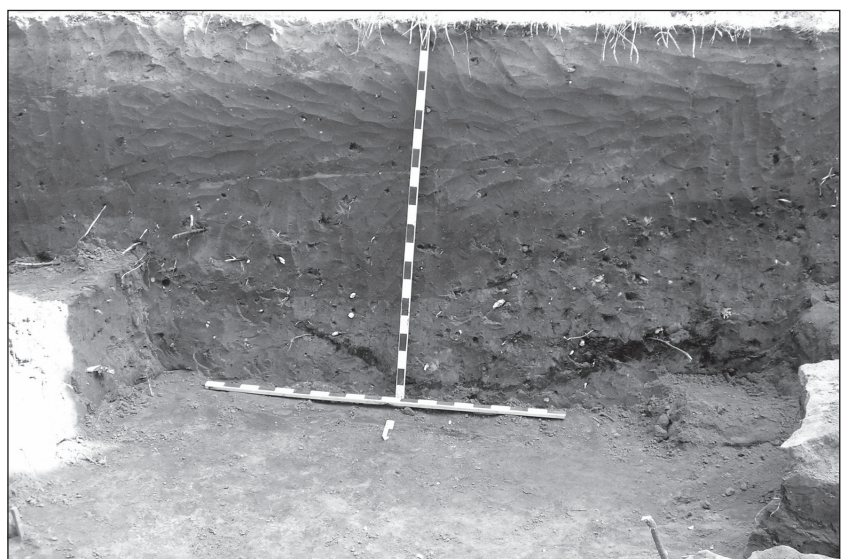

Рис. 3. Загальний вигляд будівлі 6 (вид зі сходу)

ли будівлю. Пожежа ж трапилася дещо згодом, адже встиг сформуватися СТГ 2.

Котлован будівлі 6 зберігся порівняно добре. Стінки котловану практично прямовісні; їх незначний нахил назовні вірогідно пояснюється осипанням стінок під час запливання котловану. Споруда мала рівну долівку з незначним нахилом в бік Дніпра (перепад глибин складає 0,1—0,15 м). ґрунт долівки доволі щільний, тому додаткове його укріплення, наприклад, за допомогою підмазки глиною, було непотрібне. (Побіжно зауважимо, що підмазана глиною долівка зафіксована у розташованій неподалік будівлі 5, але дно котловану зазначеної споруди було піщаним, отже необхідність у додаткових заходах щодо укріплення долівки була цілком наочною).

Стіни будівлі 6 були стовпової конструкції, про що свідчать вісім стовпових ям — чотири по кутах та ще чотири — посередині кожної зі стін котловану (рис. 1, I; 3; 4). Всі ями певною мірою різняться за конфігурацією та розмірами.

Судячи за розмірами стовпових ям, найбільш масивними були опори північно-східного кута та по середині північної стіни, тобто у найнижчій за рельєфом, найближчій до краю тераси частині споруди. Не такими масивними, проте достатньо глибоко вкопаними були опори у південно-східному та південно-західному кутах. Стовпи по середині східної, південної та західної стін були відносно невеликі у діаметрі й вкопані в середньому на 0,1 м вище порівняно з кутовими. Нарешті, досить неглибоко був вкопаний доволі тонкий стовп у північно-західному куті (за піччю).

Як вже зазначалося, в площі котловану на межі СТГ 1 та 2 фіксувалися обгорілі рештки дерев'яних конструкцій, які слід пов'язувати з дахом. Нажаль, ці рештки фрагментарні, а розташування їх доволі безсистемне, тому напевне охарактеризувати конструкцію даху не можна. Зазначимо лише, що найбільш масивні фрагменти деревини лежали майже перпендикулярно

Рис. 4. Загальний вигляд будівлі 6 (вид з півночі)

Рис. 5. Стовпові ямки — рештки опор лежанки та додатковий опалувальний пристрій у південно-західному куті будівлі 6 (вид зі сходу)

осі південь—південний схід — північ—північний захід. Орієнтація топки печі на схід дозволяє припускати, що вхід у будівлю знаходився зі східного боку. Якщо це так, то стовпи посередині східної та західної стін можна вважати опорами конькового прогону, а горілі рештки деревини — деталями поперекових жердин або дощок двосхилого даху. Вже згадувалося, що деревинний тлін деталей даху практично всюди супроводжувався пропеченою глиною; подекуди така пропечена глина траплялася й без обвугленої деревини. Взаємне розташування обпаленої глини та решток деревини дозволяє припускати, що під час функціонування будівлі дерев'яний дах був ззовні вкритий шаром сирієї глини. Під час пожежі, що зруйнувала дерев'яні конструкції будівлі 6, ця глина принаймні частково пропеклася і в такий спосіб законсервувалася.

Стан збереженості будівлі 6 дозволяє досить добре охарактеризувати її інтер'єр. Піч-кам'янка розташовувалася у північно-західному куті котловану. Вона побудована з середніх та невеликих за розмірами блоків пісковика, складених «на суху». У якості матеріалу використаний місцевий сеноманський пісковик, виходи якого трапляються на глибині 3—3,5 м у зрізах схилу першої надзаплавної тераси буквально на місці пам'ятки. Подібні виходи є і в інших місцях навколо. Щоправда, якість каміння недостатня, воно досить крихке, а блоки здебільшого незначних розмірів. З огляду на це, видобуток каменів, придатних для побудови печей був, ймовірно, суттєвою проблемою для мешканців поселення. В достатньо чисельних випадках печі розбиралися перед тим як будівля полишалася мешканцями. При цьому на місці лишалися дрібні або сильно перепалені камені, а великі блоки, придатні для вторинного використання уносилися. Залишки таких розібраних печей зафіксовані, зокрема у будівлях 4 (розкопки 2005 р.) та 7 (розкопки 2007 р.).

Натомість, збереженість печі будівлі 6 дозволяє досить впевнено судити про її конструкцію та розміри. Склепіння топки печі обвалилося, дрібні камені з задньої та бічних стінок частково порозкачувалися, проте первинні розміри встановлювалися досить впевнено й складають $1,2 \times 1,25$ м (розмір розвалу печі — близько $1,3 \times 1,8$ м). Підставою для реконструкції первинних розмірів опалувальної споруди є виміри її західної (задньої) та північної (бічної) стінок, що прилягали до стінок котловану. Завдяки такому приляганню північна стінка взагалі практично не зазнала руйнувань. Що ж до задньої стінки, то вона осипалась тільки у верхній частині, тоді як нижня, складена з доволі масивних блоків лишалася у первинному стані, що добре видно на фото (рис. 4).

Розміри топки у плані становили $0,4 \times 0,65$ м, її ймовірна висота — близько 0,3 м. Товщина бічних стінок топки складала близько 0,35—0,4 м, задньої — близько 0,55—0,6 м. Подом печі слугувало материкове дно котловану; в межах топки зафіксовано доволі потужний (5—7 см) прошарок, що складався із золи та вугликів.

Поруч з піччю, поблизу її південної стінки зафіксовано невеличке лінзоподібне заглиблення діаметром близько 0,4 м з максимальною глибиною до 0,05 м. Заповнення цього заглиблення складалося із золи та вугликів. Слідів прокалу ґрунту на стінках та дні цього заглиблення не зафіксовано, тобто слід припускати, що воно слугувало для зсипання холодної золи. Більше того, його лінзоподібність та незначне заглиблення спонукає до думки, що початково золу зсипали прямо на долівку, а власне заглиблення утворилося природнім шляхом коли частина ґрунту з долівки вибиралася під час прибирання (вимітання?) золи. Сенса зберігання, нехай навіть тимчасового, золи у жилому приміщенні, визначити досить важко. Наважимося припустити, що у такий спосіб золу зберігали з тим, щоб у подальшому використати як миючий засіб. Таке використання золи досить добре відомо за етнографічними даними, а зберігання її у теплому та сухому місці (поблизу пічки), вірогідно, підвищувало «споживчі якості» традиційного «мила».

Ряд невеликих стовпових ямок, паралельний західній стінці котловану, слід, на нашу думку, пов'язувати з лежанкою-нарами, яка розташовувалася у південно-західному куті будівлі (рис. 1, І; 5). Згадані ямки невеликі за розмірами (0,15—0,2 м у діаметрі, близько 0,2 м завглибшки). Виключенням є лише доволі велика (діаметр — 0,4 м, глибина — близько 0,25 м) в середині цього ряду. Ямки на західному кінці та середині цього ряду подвоєні. Відстань між стовповими ямками

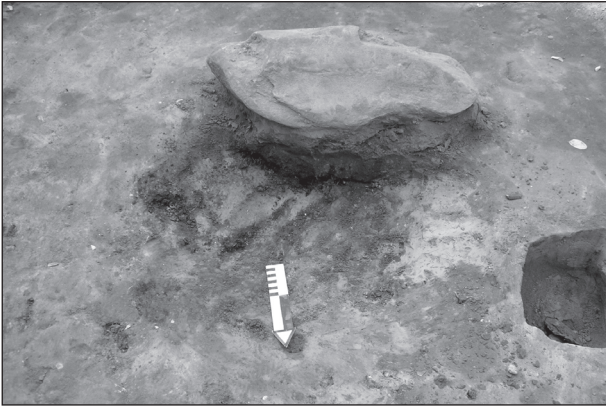

Рис. 6. Додатковий опалювальний пристрій у південно-західному куті будівлі 6 після остаточного розчищення (вид з півночі)

та стінами котловану дозволяє реконструювати розміри лежанки у межах 1,4—1,6 × 2,4—2,6 м.

З лежанкою конструктивно був пов'язаний доволі незвичний додатковий опалювальний пристрій (рис. 1, I; 5; 6). Його рештки зафіксовані на рівні долівки у вигляді насиченої вугликами округлої плями діаметром близько 0,9 м та великого блоку пісковіку розмірами 0,7 × 0,25—0,3 × 0,27—0,3 м, який примикав до південної частини зазначеної плями, частково її перекриваючи. У перетині цей опалювальний пристрій має лінзоподібну форму, заглиблення його незначне, лише 0,03—0,07 м. По периметру вуглистої плями, а також під шаром золи та вугілля зафіксований прошарок сильно пропеченого ґрунту. Північний, край опалювального пристрою, повернутий в бік центру будівлі, обкладений невеликим камінням, щільно втоптанім у ґрунт. Доволі великий (близько 0,1 × 0,2 м) камінь знайдено у заповненні найбільшої стовпової ямки з конструкції лежанки. Щоправда, можна припускати, що цей камінь використали для укріплення опори. Більша частина додаткового вогнища знаходиться у площі, обмеженої лінією стовпчиків-опор лежанки. Це дозволяє припускати, що вогонь тут не розводили, а в разі необхідності заповнювали лінзу гарячими вугликами з печі. Судячи з мікстратиграфії пристрою, великий камінь, зафіксований на південному краї вогнища, входив до його конструкції не одразу. Певний час пристроєм користувалися у вигляді, описаному вище, і лише згодом конструкцію удосконалили, встановивши великий кам'яний блок, що слугував своєрідним конденсатором тепла. Безпосередньо під зазначеним каменем зафіксовано вуглистый прошарок потужністю близько 5 см, а південний кордон вогнища має сліди прокалу, подібні до решти периметра. З огляду на це, поетапність складання остаточної конструкції пристрою, реконструйована нами, не

викликає сумнівів. Планіграфічне розташування цієї своєрідної стаціонарної «жаровні» дозволяє точно встановити її призначення — додатковий обігрів спального місця.

Керамічний матеріал, що походить з заповнення будівлі 6 доволі різноманітний. У СТГ 1 та 2 зустрічаються фрагменти ліпного посуду доби бронзи та раннього середньовіччя, а також фрагменти ранньогончарних посудин. Досить характерним є те, що у заповненні перекопу, про який йшлося вище, зустрінуті у переважній більшості фрагменти гончарної кераміки. Проте, найбільшу цікавість, безумовно, становлять знахідки з дна котловану будівлі 6. Тут переважали фрагменти як ліпного так і ранньогончарного посуду з домішками шамоту, що належить до раннього середньовіччя; фрагмент кераміки доби бронзи (з домішками піску) представлений одиничним екземпляром. Приблизно у центрі котловану зустрінутий розвал нижньої частини ліпної посудини (розвал 1), а поруч з піччю, праворуч від топки — розвал доволі масивного фрагменту верхньої частини ранньогончарної посудини райковецького типу (розвал 1, див. рис. 1, I; 7; 8). Цей фрагмент, з огляду на місце його знаходження, дозволяє датувати будівлю 6 кінцем IX — першою половиною X ст. н. е.

За цілою низкою конструктивних особливостей будівля 6 вирізняється серед споруд Канівського поселення. Перш за все це стосується конструкції стін. В монографії, що присвячена публікації результатів розкопок кінця 1950-х — початку 1960-х рр., Г.Г. Мезенцева однозначно зазначає, що всі виявлені її роботами будівлі (дві землянки, 21 напівземлянка, та вісім господарських приміщень за її номенклатурою) мали зрубну конструкцію стін [1965, с. 25]. Подібна картина спостерігається і у матеріалах розкопок кінця 1990-х — 2000-х рр.: з відомих на тепер десяти будівель наявність стовпової конструкції стін зафіксована лише в аналізованій будівлі

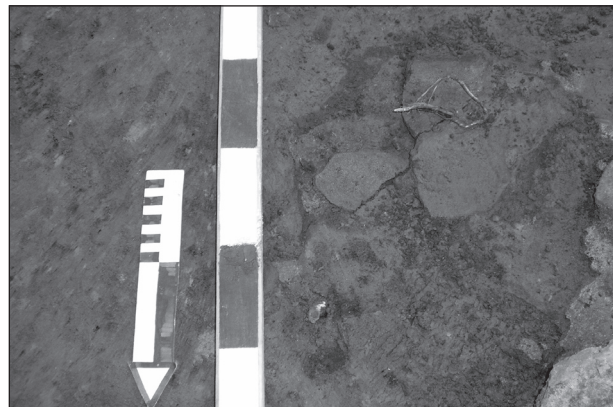

Рис. 7. Розвал верхньої частини ранньогончарної посудини (розвал 2) поблизу печі будівлі 6 (вид з півночі)

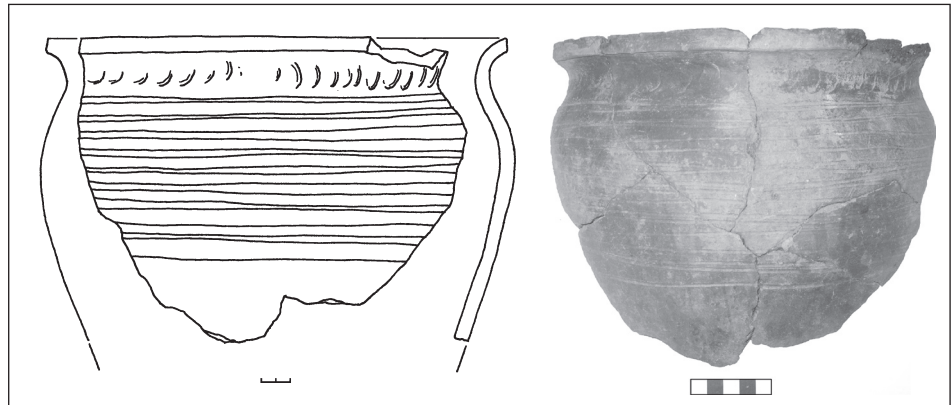

Рис. 8. Ранньогончарний горщик з будівлі 6 (розвал 2) після реставрації

6. Щоправда, у кількох випадках в межах котлованів інших будівель фіксувалися стовпові ямки, однак їхнє розташування не дає підстав однозначно вважати їх саме слідами несучих конструкцій.

В роботі, спеціально присвяченій житлам VIII—X ст. на Правобережжі середньої течії Дніпра, В.О. Петрашенко висловила цілком слушний скепсис щодо адекватності визначення стовпової конструкції стін виключно за наявністю стовпових ям. Вертикальні стояки необов'язково мали заглиблюватися нижче рівня материкового дна котловану, в деяких випадках вони могли лише спиратися на долівку [Петрашенко, 1982, с. 52]. За спостереженнями В.О. Петрашенко кількість жител із зрубними та стовповими конструкціями у регіоні співвідносилася приблизно як 1 : 2 [Петрашенко, 1982, с. 53, табл. 4], але авторка робить ремарку, що переважання стовпових будівель було ще більшим з огляду на щойно наведені міркування [Петрашенко, 1982, с. 52]. Тенденція щодо переважання жител стовпової конструкції в матеріалах VIII—X ст. на Правобережжі зазначена і в узагальнюючих роботах, як тих, що встигли стати вже класичними, так і найновіших [напр., Русанова, 1973, с. 24—25; Михайлина, 2007, с. 243], але статистичні викладки в цих роботах відсутні. Варто також зазначити, що за спостереженнями Л.П. Михайлини будівлі, основу конструкції стін в яких складала вісім вертикальних стовпів, розташованих по кутах котловану та посередині кожної зі стін, були найбільш масовими серед райковецьких споруд [Михайлина, 2007, с. 83]. В цьому контексті Канівське поселення з його абсолютним переважанням зрубних споруд є атиповим. Натомість, будівля 6 — виключення на тлі пам'ятки — навпаки, цілком «вкладається» в загальну тенденцію будівельної традиції райковецької культури.

Доволі цікавим вбачається і облаштування інтер'єру будівлі 6. Різноманітні за устроєм лежанки та/або лави є досить характерною де-

таллю ранньосередньовічних, зокрема, райковецьких будівель. Щоправда, такі елементи внутрішнього устрою будівель найчастіше вирізнялися з материкового ґрунту [Приходнюк, 1975, с. 19; 1980, с. 29; Етнокультурная карта..., 1985, с. 107 тощо]. Зокрема, на Канівському поселенні за відомостями Г.Г. Мезенцевої у шести житлах (№ 5, 6, 9, 10, 15, 16) та двох господарських приміщеннях («а» та «з») були виявлені саме вирізані з материкового ґрунту лави [Мезенцева, 1965, с. 27—53, 120]. Зауважимо, що в жодній споруді з досліджених нами подібних земляних лав-лежанок не зафіксовано.

Інтерпретацію регулярних рядів стовпчиків, що встановлювалися на певній відстані від лінії стіни, саме як опор нар (полоті) одним з перших запропонував Д.Т. Березовець. Дві споруди з подібними стаціонарними меблями були досліджені ним на поселенні Луг I поблизу с. Пеньківка [Березовець, 1963, с. 157]. Згодом, І.П. Русановою саме як залишки нар або лав були інтерпретовані ряди стовпових ямок, що відстояли на 0,5—0,8 м від стін [Русанова, 1973, с. 25]. Щоправда, споруди з таким устроєм інтер'єру, наведені дослідницею як приклад, походять з пам'яток третьої чверті I тис. н. е. (Корчак VII та IX).

На самому Канівському поселенні залишки меблів, конструктивно подібних до нар будівлі 6, зафіксовані в будівлі 5 (розкопки 2005 р.). Тут вздовж південно-східної стіни споруди були розташовані дві стовпові ямки діаметрами 0,28 та глибиною 0,36 і 0,2 м. У цій будівлі частково збереглися нижні вінці стін, рештки яких дозволяють досить впевнено твердити, що стіни споруди були зрубними. Відповідно, стовпчики, слідами яких є зазначені ямки не мали відношення до конструкції стін. Так само впевнено можна твердити, що ці стовпчики не були встановлені задля укріплення стіни. Подібна інтерпретація нерегулярних стовпів вздовж стін заглиблених будівель (і стовпових, і зрубних) зустрічається в літературі досить часто. Однак у випадку будів-

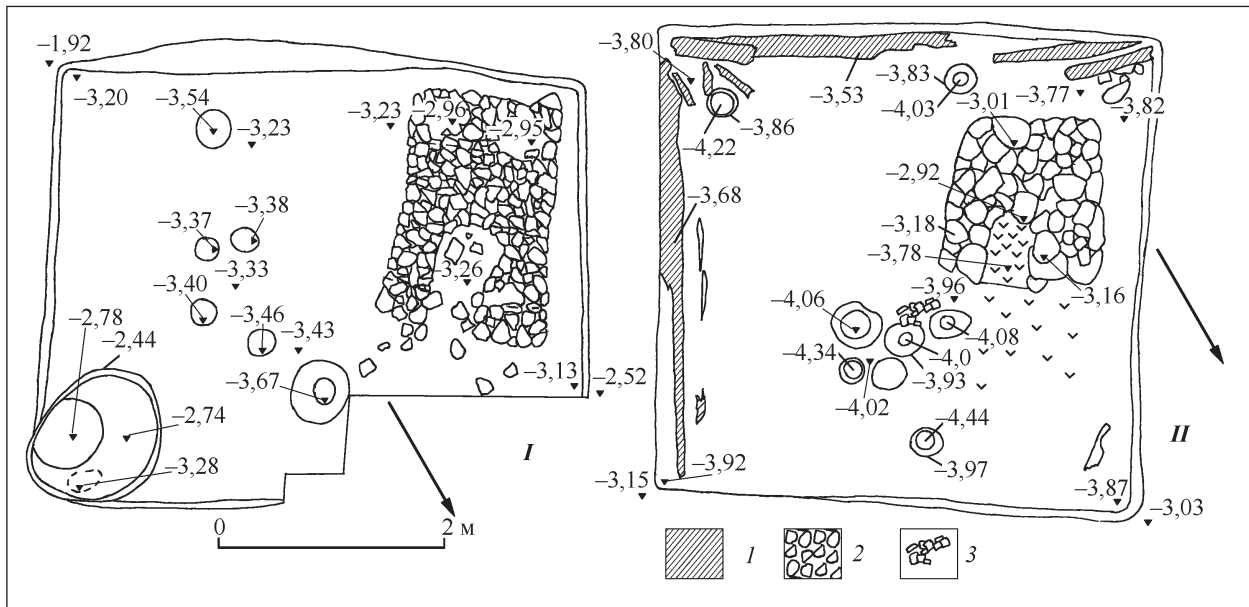

Рис. 9. Плани будівель 4 (I) та 5 (II) Канівського поселення: 1 — обвуглена деревина; 2 — каміння; 3 — фрагменти керамічного посуду

лі 5 ступінь збереженості комплексу дозволить напевне зафіксувати відстань не менше 0,15 м між краями стовпових ямок та залишками плах, з яких склалися стіни (рис. 9, II; 10; 11). Отже, є всі підстави припускати, що ці стовпчики були опорами стаціонарної лави.

Особливих сумнівів щодо того, що йдеться саме про лаву не виникає; порівняно невелика відстань між стіною та стовповими ямками спонукає реконструювати ширину сидіння близько 0,5 м. Відстань між стовпчиками складала близько 2 м. Сама ж лави займала весь простір вздовж стіни від південного кута будівлі до печі, розташованої у західному куті. Саме з піччю, вірогідно, пов'язана деяка «асиметричність» у розташуванні стовпчиків-опор. Стовпчик у куті споруди поставлений помітно далі від стіни, ніж

той, що знаходиться поблизу печі. Зроблено це, ймовірно, навмисно, аби відсунути опору від задньої стінки печі з міркувань пожежної безпеки.

Досить показовими є розміри лави з будівлі 5. З цього приводу в якості аналогії наведемо унікальний випадок з житла 2 поселення Городок на Хмельниччині, дослідженого О.М. Приходнюком [Приходнюк, 1975, с. 20; 89—90; 114, табл. II, I]. Цей комплекс загинув під час пожежі, що сприяло порівняно непоганій збереженості деревини. Сидіння лави з суцільної (?) дубової дошки зафіксоване *in situ* на 0,4 м вище від рівня долівки. Під обома кінцями сидіння зафіксовано по парі обгорілих стовпчиків, заглиблених у земляну долівку, що були ніжками лави. Розташування лави у Городку, щоправда, відрі-

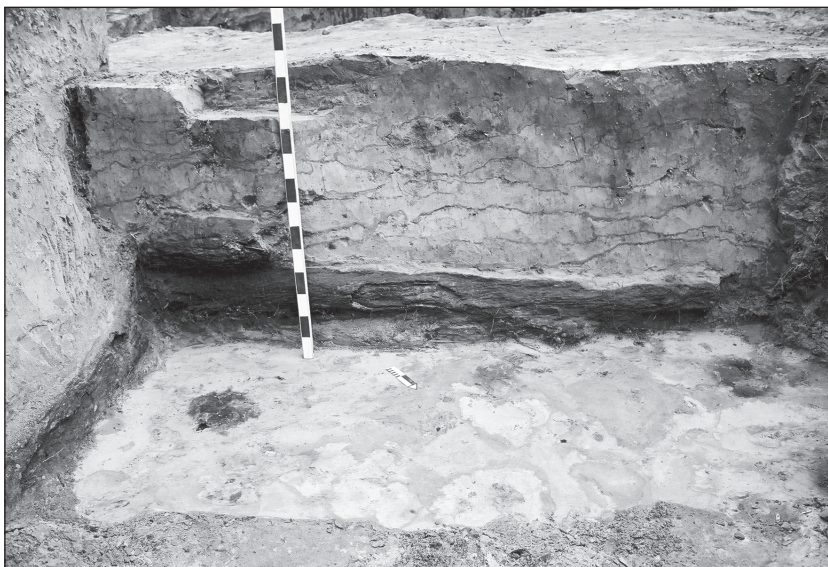

Рис. 10. Південний кут будівлі 5 з рештками дерев'яних конструкцій стін та стовповими ямками — слідами ніжок-опор лави після зачистки дна котловану (вид з північного сходу)

Рис. 11. Стовпові ямки — сліди ніжок-опор лави в будівлі 5 після вибирання заповнення (вид зі сходу)

няється від Канева; вона була видовжена здовж довгої вісі печі-кам'янки перпендикулярно лінії стіни будівлі. Проте, зафіксовані розміри сидіння (0,5 м завширшки та 1,8 м завдовжки) майже збігаються з реконструйованими розмірами лави з житла 5 Канівського поселення.

Поселення Городок в цілому розглянуте О.М. Приходнюком у контексті пам'яток VI—VII ст. на Поділлі, проте сам автор розкопок зазначав, що на Городку трапляються «кружальні фрагменти слов'янського посуду» і датував загибель пам'ятки початком VIII ст. [Приходнюк, 1975, с. 46]. Згадане житло 2 було одним з 12 комплексів, що загинули під час пожежі, яка маркувала загибель пам'ятки [Приходнюк, 1975, с. 11]. В житлі 2 присутній виключно ліпний посуд, але саме з цього комплексу походить доволі представницька серія фрагментів, прикрашених незграбно виконаною «хвилею» [Приходнюк, 1975, с. 29; 31, рис. 12, 1, 2, 5; 114, табл. II, 9, 11, 13, 14]. Цей мотив є найбільш розповсюдженим елементом декору ранньогончарного посуду райковецького кола, тож у випадку житла 2 з Городка ми маємо справу зі спробою наслідування більш престижної категорії посуду якщо не в технології, то хоча б в орнаментатії. Сказане дозволяє досить впевнено відносити зазначений комплекс до райковецької культури, що робить його співставлення з житлом 5 Канева цілком коректним з огляду на культурно-хронологічні характеристики.

Варто обумовити, що під терміном «лава» ми не маємо на увазі виключно «сидіння». Горизонтальна плоскість лави могла використовуватися як полиця для розташування посуду або іншого хатнього начиння. Розташування лави в житлі 2 Городка, а також її порівняно невелика висота свідчить скоріше на користь такого функціонального призначення цього предмету меблів.

В літературі також існує ще одна інтерпретація стовпових ямок, що простежуються у внутрішньому просторі будівель. Б.О. Тимошук був схильний вбачати в деяких з них залишки ніжок столів [Тимошук, 1976, с. 57], але у випадку Канева розташування лави попід стінкою робило використання її у якості столу не надто зручним. Щоправда, однозначно заперечувати гіпотезу Б.О. Тимошука підстав недостатньо.

Менш достеменним є припущення про наявність стаціонарних меблів у будівлі 4 Канівського поселення. В долівці цієї споруди зафіксована серія ямок, розташованих «в лінію» паралельно південно-східній стінці котловану на відстані близько 1,6 м від неї (рис. 9, 1). Ямки ці мають невеликі діаметри та незначну глибину (здебільшого до 0,1 м, як виключення в одиничному випадку 0,21 м). На користь того, що йдеться саме про нари, а не якусь внутрішню перегородку (така інтерпретація також цілком припустима) свідчать прямі паралелі з нарами з будівлі 6. Розміри реконструйованої лежанки будівлі 4 також складають близько 1,4—1,6 × 2,2—2,4 м. Абсолютно збігається розташування нар в межах котловану — попід протилежною відносно печі стіною, паралельно довгій вісі печі. При цьому діагонально протилежний пічці кут споруди в обох випадках залишався вільним. Хоча котловани будівель 4 та 6 мають різні абриси у плані (практично квадрат у другому випадку та прямокутник із співвідношенням довжини та ширини близько 3 : 2 у першому) в облаштуванні внутрішнього простору обох будівель дотримано певних сталих пропорцій. Якщо взяти за модуль відстань між двома протилежними стінами, вздовж яких розташовані довгі вісі печей та нар, то на ширину печі та нар припадає по близько 1/3 цієї відстані, решту 1/3 складає вільний простір між зазначеними деталями

інтер'єру. Таким чином, найбільш вірогідним вбачається те, що стовпові ямки у південному куті будівлі 4 є слідами ніжок-опор дерев'яної лежанки. Зайвий раз обумовимо, що така їх інтерпретація не є настільки однозначною, як для будівлі 6, де реконструкція функціонального призначення стовпчастої конструкції у куті житла добре підкріплена взаємним розташуванням стовпових ямок та додаткового опалювального пристрою.

Щодо останнього, то попри унікальність деяких деталей конструкції та розташування «калорифера» з житла 6, він не є чимось абсолютно винятковим для інтер'єру райковецьких будівель. Додаткові вогнища, що доповнювали печі-кам'янки, зазначені О.М. Приходнюком як доволі звичайний елемент слов'янського житла другої половини I тис. н. е. на Поділлі. При цьому в деяких випадках такі вогнища являли собою просто обпалену ділянку земляної долівки житла без жодного додаткового облаштування, подекуди такі вогнища підмащувалися глиною [Приходнюк, 1975, с. 18].

Подібне додаткове вогнище було зафіксоване в будівлі 3 Канівського поселення (розкопки 2004 р.). Стінки цієї будівлі фіксувалися вкрай погано, але місце розташування додаткового вогнища в межах котловану встановлене досить чітко — кут, що знаходився навпроти устя печі. Відстань між піччю та додатковим вогнищем складала близько 1,8 м. Саме вогнище фіксувалося на рівні долівки споруди як підпрямокутна вуглиста пляма розмірами близько 0,6 × 0,7 м. В центральній частині цієї плями, з відступом у 0,05—0,15 м від її країв над прошарком вугликів залягала лінза пропеченого суглинку, також насичена вугликами та золою. Аморфність решток на дозволила достеменно встановити чи то багаття спочатку розкладали безпосередньо на щільній ґрунтовій долівці котловану, і лише згодом підмастили це місце додатковим шаром суглинку, чи то глинобитна «подушка» була створена одразу. Проте у будь-якому випадку те, що йдеться саме про стаціонарну опалювальну споруду, яка використовувалася не одноразово, сумнівів не викликає.

Використання кам'яних обкладок по периметру вогнищ також відоме на райковецьких пам'ятках. Подібний устрій, наприклад, мало додаткове вогнище в житлі 1 вже неодноразово згаданого поселення Городок [Приходнюк, 1975, с. 18; с. 111, табл. I, 1]. Цей комплекс належить до горілого горизонту пам'ятки, тобто датується саме райковецьким часом.

Аналогій додатковій опалювальній споруді з житла 6 в плані використання окремого масивного кам'яного блоку у якості накопичувача

тепла нам невідомо. Нагадаємо, що камінь таких розмірів для околиць Канівського поселення є непересічним. Тож найбільш ймовірно, що в даному випадку ми маємо справу з творчістю конкретної людини, яка скористалася випадковістю задля покращення комфортності власного житла. За таких обставин відсутність аналогій вбачається радше закономірною.

Так само невідомі нам й аналогії щодо облаштування «спального місця» подібно до житла 6. В тих нечисельних випадках, коли дослідникам таланило зафіксувати «спальні місця» на синхронних Канівському поселенні пам'ятках, вони відрізнялися за устроєм, а найголовніше — за розташуванням в інтер'єрі. Певним стандартом ранньосередньовічного житла можна вважати розміщення лежанок вздовж стіни в одну лінію з піччю. При цьому один торець лежанки приймав до бічної стінки печі, а інший — до протилежної стіни будівлі у суміжному куті. Сама лежанка могла мати будь-яку конструкцію.

В цьому плані досить показовою є варіабельність устрою лежанок в межах однієї пам'ятки, простежена в комплексах VIII—IX ст. Обухова II. В житлі 39¹ лежанка являла собою дерев'яний дощатий настил, покладений на пару колод-опор. Ці колоди вкладалися під протилежні кінці настилу безпосередньо на земляну долівку котловану перпендикулярно лінії стіни [Кравченко, Струнка, 1984, с. 89—90; рис. 5]. Така сама пара колод-опор та рештки дерев'яного настилу простежені і у житлі 30, але на думку автора розкопок конструкція лежанки тут була дещо іншою: одною з опор був материковий останець вздовж бічної стінки печі [Кравченко, Струнка, с. 89—90; с. 89, рис. 4]. Щоправда, судячи з розрізу, дерев'яні опори були помітно нижчими від зазначеного останця, а у тексті зазначено, що на останці стояла керамічна посудина. Тож можна припускати, що конструкція власне лежанки житла 30 була аналогічна лежанці житла 39, а материковий останець являв собою своєрідну полицю для посуду.

Щоправда, комбінування ґрунтових та дерев'яних деталей в устрої стаціонарних меблів достеменно зафіксоване в Обухові II двічі. В житлі 6 опорою настилу в куті, протилежному печі, слугувала материкова лава. Ця лава була видовжена вздовж торцевої (перпендикулярної лінії настилу) стіни. При цьому одна її частина слугувала опорою для настилу нар, а інша (в діагонально протилежному відносно печі куті) — полицею для посуду (тут зафіксовано нижні частини шести посудин, встановлених

¹ У публікації Н.М. Кравченко та М.Л. Стрункої житло помилково має номер 32. На цю помилку звернула увагу Н.С. Абашина [Абашина, 2004, с. 297].

на дно). Устрій опори нар на торці, що примикав до печі, лишився нез'ясованим [Кравченко, Струнка, 1984, с. 90; 87, рис. 2]. Нарешті, в житлі 7 дерев'яний настил спирався на два порівняно невеликих вирізаних з материкового ґрунту «стовпчики» (один примикав до бічної стінки печі, інший розташовувався у протилежному куті споруди). На обох зазначених «стовпчиках» зафіксовані керамічні посудини. З огляду на це, а також порівняно невелику ширину зазначеної конструкції у житлі 7, слід погодитися з думкою автора розкопок, що йдеться скоріше про лаву-полицю, а не лежанку-нари [Кравченко, Струнка, 1984, с. 90; 89, рис. 3].

За спостереженнями Н.С. Абашиної всі чотири зазначених комплекси належать до пізнього етапу функціонування Обухова II і можуть бути датованими в межах VIII—IX ст. [Абашина, 2004, с. 288, 299]. Дослідниця погоджується із попередниками щодо віднесення цього горизонту пам'ятки до старожитностей волинцевського кола, але одночасно зазначає присутність ранньогончарного посуду типу Луки-Райковецької у складі керамічних комплексів цих споруд [Абашина, 2004, с. 299].

Набагато ближчим (як у культурно-хронологічному, так і територіальному плані) до канівської будівлі 6 є комплекс житла 26 з городища Монастирьок на Канівщині. Найбільш виразні керамічні знахідки з долівки цієї споруди належать до доволі розвинених форм ранньогончарних посудин райковецького ґатунку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 27, рис. 21, 2, 4, 5]. Тож є всі підстави відносити його до другого періоду функціонування пам'ятки у ранньому середньовіччі, датованому В.О. Петрашенко другою половиною IX — серединою X ст. [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 92—93].

Рештки спального місця в житлі 26 зафіксовані у вигляді завалу обгорілих дошок на долівці котловану, розташованого попід стіною будівлі в просторі між піччю та суміжним кутом. Дошки 0,1—0,2 м завширшки та 0,05—0,07 м завтовшки взаємно перекривали одна іншу. Решток будь-яких опор цієї дощатої конструкції не зафіксовано [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 26; с. 27, рис. 21, 1]. Відповідно, слід припускати, що лежанка житла 26 Монастирка являла собою облицьовану дошками (можливо, у кілька шарів) ділянку долівки споруди.

Подібна до Монастирка археологічна картина спостерігалася, судячи з опису, у житлі 23 райковецького поселення Перебиківці III (Хотинський р-н Чернівецької обл.), проте, Б.О. Тимошук крім дошок зазначає також наявність в завалі деревини решток обгорілого стовпчика діаметром 0,1 м [Тимошук, 1976, с. 57]. Тобто можна при-

пускати, що нари з цього житла конструктивно були ближче до житла 6 Канівського поселення і мали дерев'яні ніжки-опори, щоправда, не заглиблені у долівку, адже про стовпові ямки під завалом горілої деревини у описі Б.О. Тимошука не йдеться.

Зазначимо також розміри «спальних місць», що реконструюються для згаданих комплексів: Обухів II, житло 6 — близько 1,3—1,4 × 2,5—2,7 м, житло 30 — близько 1,2—1,4 × 2,5—2,7 м, житло 39 — близько 1,5—1,7 × 2,5—2,7 м; Монастирок, житло 26 — 1,2 × 2,2 м; для житла 23 Перебиківців III зазначена лише ширина «понад 1 м». Ці показники наближені до вимірів лежанок будівель 6 та 4 Канівського поселення. Отже, лежанки ранньосередньовічних жител безвідносно до особливостей їх конструкцій та розміщення в інтер'єрі мають порівняно близькі розміри, які визначалися, ймовірно, уявленнями про комфортне «ліжко». Деяку варіабельність розмірів конкретних «ліжок» слід, вірогідно, пов'язувати із різницею у розмірах внутрішнього простору будівель, в яких вони розташовані. З огляду на останні зауваження ще раз підкреслимо «стандартизованість» розмірів лежанок у канівських комплексах.

Нарешті, ще раз звернемо увагу на відхилення від «канонів» облаштування інтер'єру ранньосередньовічного житла, зафіксоване у будівлях 4 та 6 Канівського поселення. «Стандартне» розміщення лежанок суміжно з печами цілком зрозуміле, це в найпростіший спосіб забезпечувало обігрів «спального місця». Важко сказати, якими міркуваннями було викликане облаштування «спальних місць» канівських жител на певній відстані від печі, але в холодну пору року це, скоріше за все, створювало певні проблеми із підтриманням комфортної температури у «спальному відсіку» приміщення. Мешканці будівлі 6 вирішили згадані проблеми, обладнавши «спальне місце» додатковим опалювальним пристроєм, а згодом навіть покращили конструкцію цього пристрою, додавши своєрідний «конденсатор» тепла з великого каменю. Тож комплекс будівлі 6 вбачається досить яскравою ілюстрацією поступового удосконалення внутрішнього устрою помешкання з метою покращення його комфортності.

Зайвий раз підкреслимо, що в аналізованому випадку йдеться, найвірогідніше, про побутову «творчість» конкретного індивіда (індивідів?), який не осліп слідував традиції, а намагався експериментувати. Зрозуміло, що використання додаткових опалювальних споруд не було особистим «ноу-хау» цього умовного індивіда, так само, як і використання каміння в якості накопичувачів тепла (цей принцип покладений в

основу будь-якої традиційної печі-кам'янки). Проте, комбінація вже відомих елементів задля вирішення нового завдання — найпоширеніший шлях до інновації.

Насамкінець звернемо увагу і на ще один аспект, який відбитий, на нашу думку, в матеріалах будівлі 6. Реконструйоване нами удосконалення внутрішнього устрою помешкання мало суто утилітарний характер. Новації, внесені в інтер'єр житла, були не надто радикальними, але досить помітними. Вносилися вони поступово, в процесі функціонування будівлі, і були пов'язані з усуненням недоліків початкового устрою, які, власне, і виявлялися в ході експлуатації помешкання. Сказане дозволяє, нехай і дуже обережно та зі всіма застереженнями щодо методичної недоречності поширювати висновки, зроблені на підставі конкретного комплексу, на більший масив матеріалу, ставити питання: чи були уявлення про внутрішню структуру житла в давнину настільки сталою системою, як іноді здається сучасним науковцям? «Прописна істина» щодо сакралізації внутрішньої структури житла в цілому та окремих її деталей, а відповідно — дотримання традиції облаштування інтер'єрів протягом століть, в певних випадках здається скоріше догмою, стереотипом наукового мислення, ніж адекватною оцінкою матеріалу. Зокрема, на іншій ділянці того ж Канівського поселення (розкоп 4, роботи 2006—2008 рр.) нами досліджені будівлі зі слідами ремонтів (скоріше — навіть реконструкцій), що супроводжувалися доволі суттєвим (аж до перенесення печі) переплануванням інтер'єрів. Проте, ця тематика заслуговує на окреме дослідження.

Література

- Абашина Н.С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів II // Археологія ранніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 277—300.
- Березовец Д.Т. Поселення уличей на р. Тясмин // МИА. — Вып. 108. — 1963. — С. 145—208.
- Кравченко Н.М., Струнка М.Л. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII—IX ст. // Археологія. — 1984. — Вып. 45. — С. 84—95.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.
- Мезенцева Г.Г. Канівське поселення полян. — К., 1965.
- Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.
- Петрашенко В.О. Житла VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. — 1982. — Вып. 37. — С. 48—59.
- Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975.
- Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Русанова И.П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — САИ. — М., 1973. — Вып. Е1-25.
- Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985.

E. V. Sinitsa

COMPLEX OF BUILDING 6 FROM KANIV SETTLEMENT (excavations of 2006)

The article introduces into the scientific circulation a complex of building 6 from Kaniv settlement. This building apply to late stage of Rajky culture and dated as ending 9th — first half of 10th cent. AD. The columnar construction of building 6 is ordinary for buildings of Rajky culture, but not for timber buildings of Kaniv settlement. Interior arrangement of building 6 has a good safety. Some details of interior have analogies in synchronous antiquities, but hearth and sleeping berth assemblies are unique for East-Slavic materials.

**В.В. Колода,
С.А. Горбаненко**

ЗЕМЛЕРОБСТВО САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами Мохначанського городища)

Пропонована стаття вводить у науковий обіг нові дані, що характеризують землеробство носіїв салтівської культури. З цією метою розглянуто якомога ширший матеріал, що може пролити світло на досліджуване питання. Окрім суто публікаційної цілі, стаття також містить подальшу інтерпретацію дослідженого матеріалу.

Землеробство, як основа господарства середньовічного населення більшості носіїв археологічних культур території сучасної України завжди привертало увагу дослідників: істориків, археологів, етнографів. Ця теза цілком прийнятна і для одного з яскравих історико-культурних явищ Східної Європи кінця I тис. н. е., яким справедливо вважають салтово-маяцьку культуру. Пам'ятки салтівської культури були виділені в окрему групу старожитностей понад 100 років тому, коли учитель В.О. Бабенко разом з місцевим мешканцем В. Капиносом розпочав у 1900 р. розкопки катакомбного могильника поблизу с. Верхній Салтів Харківської губернії [Чернігова, 2000, с. 116]. Ці пам'ятки практично одразу привернули увагу широкого кола спеціалістів, а з введенням у науковий обіг верхньосалтівських, маяцьких і зливкинських матеріалів [Багалей, 1905, с. 25—26; Покровский, 1905, с. 465—491; Городцов, 1905, с. 211—213; Макаренко, 1906, с. 122—144; Бабенко, 1907, с. 434—461; 1911] почалися їх широкомасштабні дослідження.

З часу відкриття і дотепер виявлено і тою чи іншою мірою досліджено понад 400 поселень [Археология, 1986, с. 212—215]. Серед дослідників означеної категорії пам'яток слід передусім відзначити Г.Є. Афанасьєва, Д.Т. Березовця, І.І. Ляпушкіна, М.Г. Магомедова, В.К. Міхеєва, С.А. Плетньову і В.С. Фльорова. Однак найбільший внесок в дослідження знарядь та техніки землеробства зробив В.К. Міхеєв, присвятивши цій життєво важливій галузі Хозарського каганату один з розділів монографії [Михеев, 1985, с. 25—52].

За час вивчення древностей салтово-маяцької культури було знайдено у великій кількості знаряддя землеробської праці [Михеев, 1985, с. 32—51; 1985а, с. 87—99; Сорокин, 1959, рис. 1—3, 5, 12, 16, 18, 19; Ляпушкин 1940, с. 60—61 та ін.], що привело вчених до висновків про високий рівень землеробства [Краснов, 1986; Михеев,

1985, с. 51—52], що, разом з високопродуктивним тваринництвом (в його різноманітних формах), складало основу економіки Хозарії.

Разом з тим слід наголосити, що сільськогосподарські знаряддя не вичерпують перелік джерел по салтівському землеробству. Окрім власне знахідок землеробських знарядь, свідчення про культурні рослини, вирощувані носіями салтівської археологічної культури, мають не менш важливу (а для вирішення окремих питань пріоритетну) роль для достовірної оцінки ступеню розвитку землеробства і його значення в господарстві. Доводиться констатувати, що культурні рослини досі досліджені недостатньо.

У науковій літературі є згадки про знахідки залишків культурних рослин: жита, пшениці, ячменю, конопель і проса [Артамонов, 1958, с. 37; Ляпушкин, 1958, с. 126; Плетнева, 1962, с. 243]. Незначний за обсягом матеріал було проаналізовано В.А. Петровим у польових умовах, але не було досліджено у лабораторії. У зв'язку з цим в науковій літературі результати аналізів признані попередніми [Артамонов, 1958, с. 37]. Лише нещодавно опубліковані дані палеоетноботанічного аналізу матеріалів салтівського поселення Рогалик (Станично-Луганського р-ну Луганської обл.), що знаходиться на р. Євсуг [Пашкевич, Горбаненко, 2002], раніше доступні лише у тезовій формі [Пашкевич, 1991, с. 17]. Однак пам'ятка з проаналізованим у статті матеріалом знаходиться в іншій географічній зоні, ніж репрезентована зараз. З пам'яток у басейні Сіверського Дінця, що знаходяться у лісостеповій зоні, досі єдиною з проаналізованим палеоетноботанічним спектром (ПБС) є Верхньосалтівський археологічний комплекс (матеріали з поселення та городища поблизу с. Верхній Салтів, Вовчанський р-н Харківської обл.) [Пашкевич, Колода, Горбаненко, 2004; Колода, Горбаненко, 2001—2002, с. 453—455; Пашкевич, Горбаненко, 2001—2002]. У зв'язку з цим введення у науковий обіг нової (третьої на території України) пам'ятки з визначеним ПБС має доволі важливе значення.

* * *

Городище займає високий витягнутий мис на правому березі Сіверського Дінця в межах

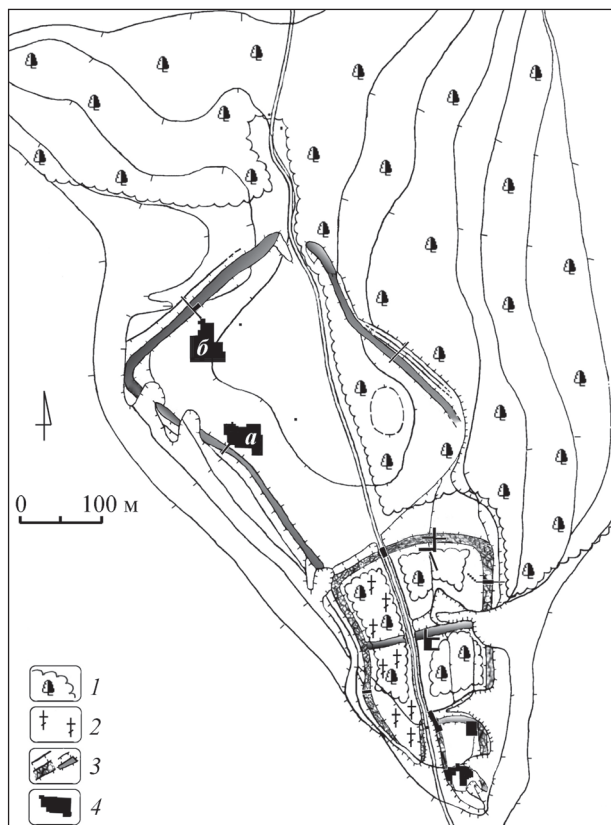

Рис. 1. План Мохначанського городища: 1 — ліс і його межі, 2 — сучасне кладовище, 3 — рви і вали з кам'яною крепідю та ґрунтови; 4 — розкопки: а — розкоп 10, б — розкоп 11

с. Мохнач Зміївського району Харківської області. Пам'ятка має складну систему оборонних ліній, як по периметру, так і всередині нього (рис. 1), що пов'язано із розвитком самої пам'ятки під час зміни етносів, що мешкали тут, а також зі змінами в заселенні його округи [Колода, 2007; 2007а; Колода, Колода, 2001]. Культурні відкладення свідчать про використання його території в різні епохи: у ранню залізну добу (скіфоїдна культура лісостепу IV ст. до н. е.), ранньому середньовіччі (салтово-маяцька й роменська археологічні культури кінця I тис. н. е.) і в новий час (друга половина XVII — XIX ст.).

Мохначанське городище було відомо ще спочатку XVII ст. Перші дані про нього містяться в «Книге Большому Чертежу» 1627 року [Книга Большому чертежу, 1950, с. 71]. Вперше воно було оглянуто харківським дослідником В.В. Пассеком у XIX ст. [Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова, 1977, с. 77], але розкопки на ньому почалися лише у другій половині минулого сторіччя. Спочатку Б.О. Рибаків у 1950 р., а згодом і Б.А. Шрамко (1953 р.) провели тут незначні за обсягом роботи [Шрамко, 1954, с. 11—16]. У наступному сезоні невеликий загін, очолений С.О. Плетнєвою, продовжив роботи на городищі, у тому числі й у розкопках

Б.А. Шрамка [Плетнєва, 1954, с. 2, 22—26]. Починаючи з сезону 1999 р. (з невеликою перервою у 2002—2004 рр.) роботи на городищі здійснює Середньовічна експедиція Харківського національного педагогічного університету під керівництвом одного з авторів (див. відповідні звіти В.В. Колоди в НА ІА НАН України).

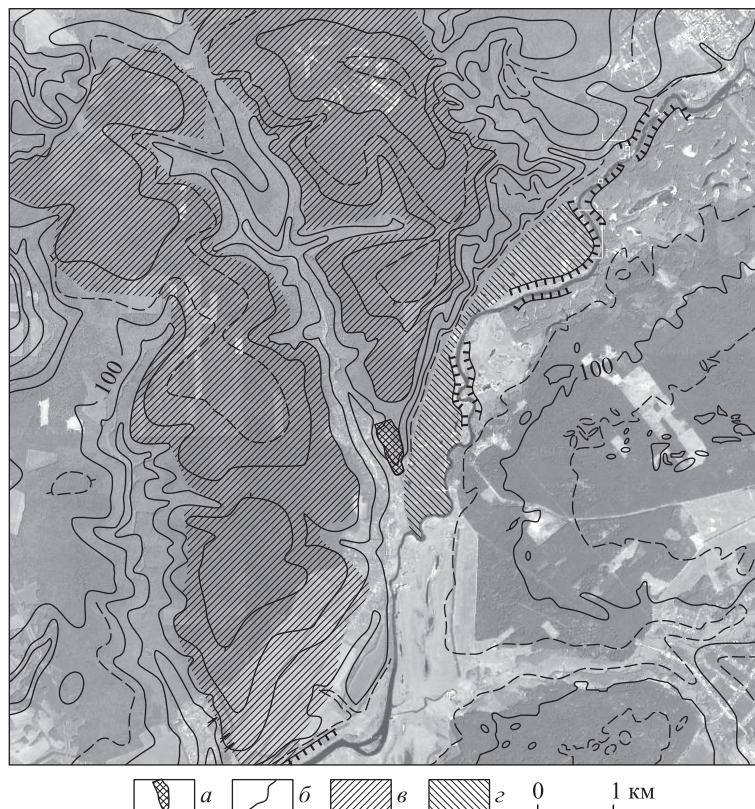
Салтівський культурний шар розташований у північній частині городища на найбільшому дворіщі. Саме там, починаючи з 2001 р., в межах двох розкопів (№ 10 та 11, загальна досліджена площа яких на наш час становить близько 3 тис. м²) і відбувається його вивчення. Матеріали розкопок, що відбивають саме салтівські старожитності, регулярно публікуються, хоча далеко не в повному обсязі [напр.: Колода, 2002; 2002а; 2003; 2006; 2007]. Все це лише додає актуальності даній роботі.

За даними палеогеографії, час існування салтівської культури припадає на поліпшення кліматичних умов. До VIII ст. на клімат впливало похолодання, яке розпочалося 1460 ± 55 років тому (середина VI ст.). Відносно сучасного клімату відбулися такі зміни: температура липня упала на 0,5—1°; січня — на 1—1,5°; середньорічна — на 1°. Середньорічна кількість опадів була більшою, у порівнянні із сучасністю, на 25 мм. Потепління зафіксоване 1250 ± 50 років тому (приблизно середина VIII ст.). Температура відрізнялася від сучасної на 0,5—1°, а опадів стало більше на 50 мм. Незначне похолодання наступило 1130 ± 60 років тому. У той час температура стає аналогічною сучасній, а опадів було більше на 25 мм. Нове потепління 1055 ± 40 років тому (середина X ст.) призвело до деякого підвищення температури (в середньому на 1° щодо сучасності), а кількість опадів стала аналогічною з нашим часом [Безусько, Климанов, 1987].

Коефіцієнт густоти річкової системи в басейні Сіверського Дінця (0,13 км/км²) за підрахунками вчених можна вважати достатнім для тривалого використання цих територій при інтенсивній господарській діяльності соціумів [Швець, Дрозд, Левченко, 1957, с. 8]. Також у відповідності до густоти річкових систем знаходиться й заболоченість території — в басейні Сіверського Дінця заболочені ділянки знаходяться лише в заплавах та складають 1—3 % [Швець, 1946, с. 14, 15].

Пам'ятка знаходиться в лісостеповій зоні. Сам мис, на якому міститься городище, утворений заплавою правого берега Сіверського Дінця та широким розлогим яром, який ще 10 років тому мав природний водотік. У підшви городища й досі діє багато природних джерел, а за відомостями старожилів у середині XX ст. їх

Рис. 2. Місцезорозташування Мохначанського городища; вигляд з космосу [http://www.wikimapia.org/]: *а* — городище, *б* — ізолінії (через 20 м [за: Карта України, м-37-073—м-37-074]), *в* — ділянки з відносно рівною поверхнею (придатні для землеробства), *г* — ділянки, зручні для випасання худоби

було набагато більше. Заплави поблизу городища мають чимало стариць із власними додатковими джерелами. Все це створює значну зволоженість місцевості. Опосередкованим доказом цього є той факт, що місцеве населення двічі за сезон займається покосом. Рельєф навколо пам'ятки досить нерівномірний, порізаний балками та улоговинами. Тим не менше, аналізуючи топографічні умови, а також використання земельних угідь навколо пам'ятки (рис. 2), можна стверджувати, що понад половину територій в прилеглий зоні можна було використовувати для землеробських потреб.

Аналіз розташування пам'ятки (п'ятикілометрової потенційної ресурсної зони навколо пам'ятки [Моця, Томашевський, 1997; Томашевський, Гавритухин, 1992, с. 25—33]) показав, що всі ґрунти навколо городища могли бути використані для землеробських потреб. За спрощеною типологією ґрунтів [Горбаненко, 2004, с. 302]¹, близько 20 % земель належать до ґрунтів, на формування та родючість яких постійно впливає близьке розташування із вологою місцевістю та близько 80 % — до ґрунтів, що сформувалися під лісовою рослинністю [Горбаненко, 2007, с. 114] (рис. 2). Зараз майже на всій описуваній території знаходяться лісові насадження. Якщо до часу виникнення городища

ліси не були зведені у потребах землеробства, то для нового сільськогосподарського освоєння цієї ділянки жителям поселення необхідно було застосовувати підсіку, як превентивний прийом розчищення ділянки для землеробства (рис. 1).

Близько 15—20 % від загальної площі потенційної ресурсної зони (що співпадає з ґрунтами, на формування та родючість яких постійно впливає близьке розташування із вологою місцевістю) припадає на заплави р. Сіверський Донець. Такі ділянки могли використовуватися для різних цілей. Застосування земель у заплавах рік було не лише традиційним починаючи з неоліту, але — що саме головне — доцільним. При мінімальних витратах зусиль на обробку ґрунту, хлібороб одержував добрі результати. Як вважають дослідники, заплавні землі не мають потребу у відпочинку, чи в якому-небудь комплексі заходів для відновлення їхньої родючості, оскільки ці ґрунти щорічно поновлюються під час розливів рік [Краснов, 1967, с. 20]. Виходячи з цього, очевидно, що надзаплавні тераси і заплави рік можна використовувати необмежений час.

Інший тип використання таких ділянок (під пасовища для худоби та для сінокосів) широко використовується у сільській місцевості і дотепер. Зважаючи ж на деяку відокремленість описуваної ділянки (вона знаходиться між ручаем або старицею та Сіверським Дінцем), можна припустити, що її доцільніше було використовувати

¹ Зазначимо, що перші спроби об'єднання близьких за номенклатурою ґрунтів було зроблено А.П. Томашевським [Томашевський, 2003, с. 149].

саме для потреб тваринництва². Прикладом використання заплавної землі для потреб сільського господарства може бути топографія майже синхронного городища Мохнач слов'янського поселення волинцевсько-роменського періоду Курган-Азак. Воно знаходиться біля підніжжя правого корінного берега р. Псел на невисокій ділянці. Ріка робить поворот у цьому місці, відступаючи на 1,8—2 км. Таким чином, невелике поселення має в розпорядженні зручні землі, площа яких складає близько 400 га. Аналогічні за топографією поселення того ж часу знаходяться в басейнах рік Псел і Сейм [Сухобоков, 1975, с. 88]. Серед інших прикладів слід назвати також оцінку розташування волинцевсько-роменсько-давньоруських пам'яток поблизу с. Волинцеве в ур. Стан та Курган (Сумська обл.). Поблизу цих поселень, що фіксують різні етапи існування однієї культури, а також вказують на продовження життя на цих територіях за давньоруських часів, знаходяться заплави, обмежені з двох сторін водою, які було зручно використовувати для випасання худоби [Горбаненко, 2005].

Аналогічні ділянки землі, природними межами яких виступають водойми, також можна виділити і поблизу Пастирського городища (Смілянський р-н, Черкаська обл.), де безпосередньо поряд із поселенням зі сходу та заходу знаходяться ділянки підтрикутної форми, з двох сторін обмежені водою [Приходнюк, Горбаненко, 2008, с. 56—57; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 158—159]. Очевидно, такі умови (з порівняно значними площами «стихійних» місць для пасовищ в заплавах рік, максимально обмежених по периметру природними кордонами) цілком задовольняли і були досить привабливими для середньовічних людей, що жили на території сучасної України, незалежно від етнічної приналежності та відношення до археологічної культури за сучасним членуванням. Можна також запропонувати робочу версію, що до таких умов прагнули жителі великих поселень сільськогосподарських структур, у яких були великі стада, для полегшення нагляду за тваринами під час їх випасу (адже розміри Мохначанського городища в салтівський час становлять близько 12,5 га; імовірна кількість одночасних жителів — близько 100 шт.). До того ж слід додати, що у салтівський період існуван-

ня городища навколо нього існувало щонайменше дванадцять селищ [Колода, Колода, 2001, с. 43—44], на дев'яти з яких салтівський матеріал був єдиним, або найбільш масовим. Всі наявні на наш час дані свідчать, що за салтівський період розвитку городище Мохнач було центром значного сільськогосподарського (а в загальному плані — економічного) регіону.

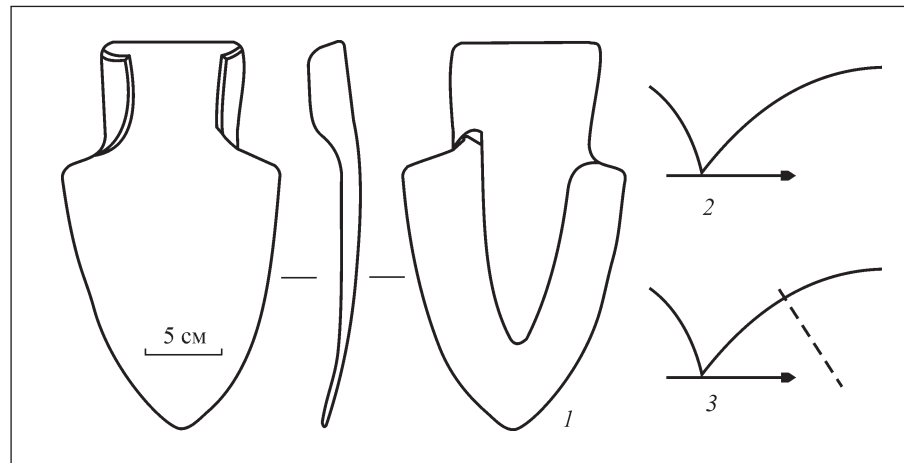
Отже, аналізуючи природні умови та доступні картографічні матеріали, можна зазначити наступне. Період функціонування городища в часи Хозарського каганату припадає на час поліпшення кліматичних умов, що важливо як один із факторів впливу на еволюціонування сільського господарства. У навколоселищній території пам'ятки знаходяться ділянки землі, зручні у використанні для різних сільськогосподарських цілей. Заплавні території могли бути використані для землеробських цілей. Однак, зважаючи на відокремленість вказаних територій, а також на традиційність використання таких ділянок для потреб тваринництва до сьогодні включно, імовірніше, що такі ділянки використовували для відгінного (за К.П. Бунятян [Бунятян, 1992; 1994]) випасу домашніх тварин та/або для заготівлі сіна для стійлового утримування худоби у зимовий період. Тим не менше, за рельєфом означена ділянка у разі необхідності цілком могла бути використана для землеробських потреб.

Поряд із городищем (на північ від нього; безпосередньо прилягає до пам'ятки) знаходиться досить велика ділянка, цілком придатна за рельєфом для землеробства. Вона має підтрикутну форму та знаходиться на узвишші плато між улоговинами та ярами. Вона розташовується безпосередньо за укріпленнями городища і не відокремлена жодними природними перепонами. Інша велика ділянка рівних площ знаходиться на захід від городища. Вона також розташована на узвишші плато між улоговинами та ярами. Відстань по прямій між городищем та описуваною ділянкою близько 0,5 км. Природною перепорою виступає яр, що лежить між ними. Зараз під полями знаходиться найпівденніша частина ділянки (рис. 2).

За Сіверським Дінцем (близько 0,8 км по прямій) знаходиться пологий лівий берег з великою рівнинною ділянкою. Саме там, в 1 км на південний схід знаходиться значне за площею (750 × 250 м) салтівське селище, а всього по цьому берегу Дінця та вздовж його лівої притоки — р. Гнилиці — на наш час у Мохначанському мікрорегіоні відомо сім салтівських поселень. Отже, імовірно, що жителі чи переселенці з Мохначанського городища інтенсивно використовували і територію заплави.

² Тут слід зазначити, що ті стариці, що зараз існують та живляться з джерел, що витікають з-під гори з городищем, у свій час могли бути руслом. Окрім того, імовірність того, що місцевість була «поділена» водними «межами» на незначні відокремлені ділянки, доволі значна, що підтверджується наявністю сучасних додаткових протоків в південній частині с. Мохнач.

Рис. 3. Знаряддя для первинного обробітку ґрунту: 1 — наральник, 2 — варіант використання на орному знарядді (типу 4) та 3 — знарядді плужного типу (типу 5)

* * *

Після огляду природних умов, цілком сприятливих для ведення сільського господарства, слід звернути увагу на землеробські знаряддя, знайдені на городищі. Практично всі вони, за виключенням знарядь переробки врожаю, виявлені в розпорі 11 (північна частина пам'ятки) в межах або поблизу садиби коваля та в його похованні [Колода, 2002а; 2006]. Більшість кам'яних знарядь по переробці врожаю — в житлах та зерносховищах розкопу 10 (рис. 1).

Чи не найважливіше місце для визначення рівня розвитку землеробства займають залізні деталі на знаряддя обробітку ґрунту. З матеріалів Мохначанського городища відомий залізний наральник типу I B 2 (рис. 3, 1) за класифікацією Ю.О. Краснова [Краснов, 1978; 1982; 1986; 1987; 1987а].

Робочі поверхні широколопатевого наральника було укріплено масивними наварними пластинами, що говорить про його потужність і можливість використання для оранки на чорноземних ґрунтах плато. Загальна довжина наральника — 25,5 см, довжина робочої частини — 18 см, втулки — 7,5 см. Ширина втулки — 9 см, леза в найширшій частині — 14,5 см. Аналогії таким наральникам широко відомі серед матеріалів салтівської культури. Так, подібні знаряддя були знайдені на городищах Маяки, Правобережному Цимлянському [Михеев, 1985, с. 33—37]. Цей тип датується другою половиною I — початком II тис. н. е. [Краснов, 1987, с. 41—42].

Подібні за формою та пропорціями наральники широко відомі також і на слов'янських пам'ятках лісостепової зони Східної Європи [Краснов, 1987, с. 42, 68 (посилання 19)]. На теренах сучасної України наральники з плечиками відомі з черняхівських часів. На території Дніпровського Лівобережжя широколопатеві наральники з'являються у V—VII ст. [Берест-

нев, Любичев, 1991, с. 34], а у волинцьєвсько-роменський період набувають широкого розповсюдження. Наральники типу I B 2 відомі з таких волинцьєвсько-роменських пам'яток, як Волинцьєве, Битиця, Новотроїцьке, Глухів та Водяне [Сухобоков, 1975, с. 94, рис. 53, 11; Сухобоков, Горбаненко, 2001, с. 36—37; Ляпушкин, 1958, с. 16; Приймак, 1990, с. 69—72; Колода, Горбаненко, 2004, с. 69—70].

Описаний наральник доцільніше за все було використовувати на кривоґрядильному ралі, з ральником, укріпленим залізним широколопатевою наконечником, поставленим горизонтально до землі (тип 4 [Горбаненко, 2006, с. 73]) (рис. 3, 2). Можна також припустити використання такого наральника на знарядді плужного типу — кривоґрядильному ралі, з ральником, укріпленим залізним широколопатевою наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою (тип 5 [Горбаненко, 2006, с. 73]) (рис. 3, 3). Отже, цілком імовірно, що орне знаряддя з таким наральником, могло використовуватися і для підняття цілини, або під час повернення на ділянку, яку під час перелогу залишили для відновлення родючості ґрунту.

На території салтівської частини Мохначанського городища було знайдено також знаряддя для вторинного обробітку ґрунту — втульчасті мотики двох типів: мотики-тесла (рис. 4, 1) та одна провужна мотика, робоча частина якої поставлена впоперек до втулки (рис. 4, 2). Перші мотики виготовлялися з суцільного прямокутного шматка заліза і були широко розповсюджені на території салтівської культури: на поселеннях і в катакомбних могильниках (від Північного Кавказу до лісостепового Подоння) [Михеев, 1985, с. 70, рис. 32, 5—9]. Здебільшого вони використовувалися для обробки дерева, викопування різних ям та котлованів, а також для виготовлення катакомб; але вони могли діяти і як додаткові землеробські знаряддя. Таких

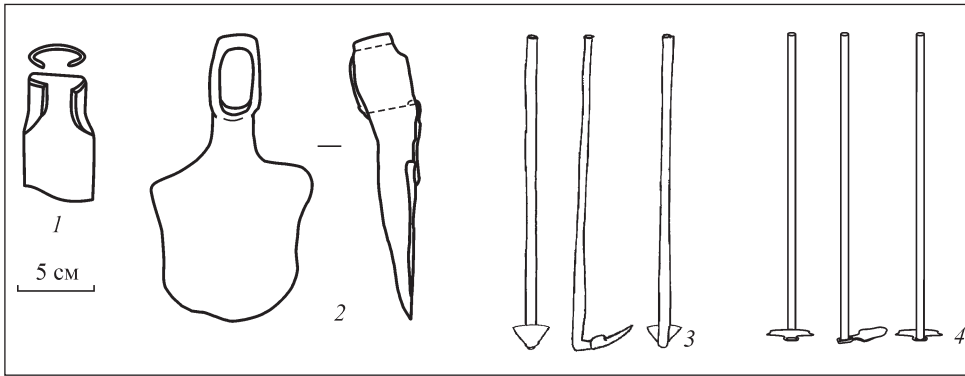

Рис. 4. Знаряддя для вторинного обробітку ґрунту, мотики: 1 — втульчаста мотичка, 2 — провушна мотичка, 3—4 — варіанти графічної реконструкції

мотик різного ступеня збереженості та розмірів знайдено п'ять. Найбільша ж з таких, скоріш за все (судячи з розмірів і форми леза), використовувалася саме для додаткового обробітку ґрунту. Вона мала наступні розміри: загальна довжина — 8,5 см, довжина леза — 5 см, ширина робочої частини — 4,5 см, втулки — 3,5 см.

За допомогою втулки такі мотики прикріплювалися до перпендикулярно спрямованого від рукояті суку (рис. 4, 3). На підтвердження існування саме такої форми кріплення можна навести матеріали із синхронного Дмитрівського могильника, в катакомбах якого було знайдено невеликі мотики з фрагментарно вцілілими руків'ями [Плетнева, 1989, с. 91—93, рис. 46]. Ще дослідником черняхівських пам'яток Б.В. Магомедовим було висловлено припущення про їх можливе використання для обробітку невеликих ділянок під город [Магомедов, 1987, с. 63], що також може бути справедливим і по відношенню до інших культур. У різноетнічного населення Хозарії, одним з напрямків застосування цих знарядь також було землеробство [Михеев, 1985, с. 38—39].

Аналогії цим знаряддям землеробства відомі з часів черняхівської культури до останньої чверті I тис. н. е. включно. Так, було знайдено мотички на синхронних пам'ятках волинцевсько-роменської культури [добірку див.: Горбаненко, 2007, табл. 8, рис. 22—24; посилання на джерела див. там само]. На пам'ятках салтівської культури залізні деталі до мотик набагато розповсюдженіші, ніж у слов'ян [див. напр.: Михеев, 1985].

Ще одна мотика була провушною (рис. 4, 2). Вона мала наступні розміри: ширина робочої частини — 10 см, висота — до 10 см; довжина перехідної шийки — 3 см, овальний отвір для кріплення має розміри 4 × 2 см. Провушні мотики відомі серед матеріалів салтівської культури з Маяків, Правобережного Цимлянського городища, Верхнього Салтова [Михеев, 1985, с. 39, рис. 24, 1—8; Колода, Горбаненко, 2001—2002, рис. 1, 9], а також з синхронних та хронологіч-

но близьких слов'янських пам'яток (Водяне, Райковецьке [Колода, Горбаненко, 2004, рис. 3, 7; Гончаров, 1950, табл. VII, 8; Довженок, 1961, с. 43, рис. 16]). Практично повну аналогію провушної мотики з Мохначанського городища становить знаряддя з поселення Поляни в Криму [Баранов, 1990, с. 71, рис. 24, 9]. Близькою за формою, хоча й не аналогічною є мотика з Правобережного Цимлянського городища. Морфологічно (за формою та масивністю леза, за формою втулки та співвідношенням цих двох частин) вони нагадують середньоазійські кетмені [Колода, 2002, с. 139]. Для використання цієї мотички її потрібно було просто насадити на звичайний держак (рис. 4, 4).

Окрім вивчення знарядь для обробітку ґрунту також було проведено дослідження палеоетноботанічного спектру пам'ятки³. З цієї метою досліджено увесь керамічний матеріал з розкопок 2001, 2005—2008 рр., що зберігається нині в фондах археологічної лабораторії при Харківському національному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди, а також кераміку та обмазку безпосередньо на розкопках у 2008 р. Зняття відбитків зернівок культурних рослин з кераміки проводилося за широко відомою і застосовуваною методикою, запровадженою в колишньому Радянському Союзі З.В. Янушевич ще в середині 1960-х рр. [Янушевич, Маркевич, 1970]. Надалі матеріал було проаналізовано у відділі біоархеології Інституту археології НАН України.

Аналіз відбитків дав наступні результати. Загальна кількість ідентифікованих відбитків становить 52 одиниці. З них 48 належить до відбитків культурних рослин, 4 — до бур'янових. Максимальна кількість відбитків належить зернівкам проса (*Panicum miliaceum*) — 25, друге місце посідає ячмінь півчастий (*Hordeum*

³ Визначення культурних рослин, а також консультації з цього приводу проведено д. б. н., провідним науковим співробітником Інституту археології НАН України Г.О. Пашкевич (попередню публікацію див.: [Колода, Пашкевич, Горбаненко, підготовлено до друку], за що автори статті висловлюють щире вдячність.

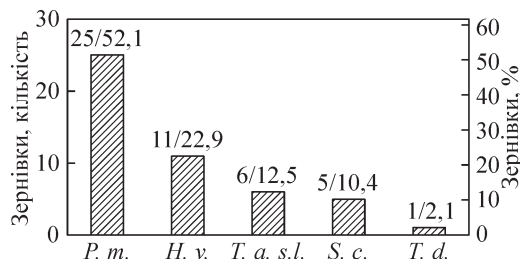

Рис. 5. Палеоетноботанічний спектр культурних рослин Мохначанського городища. *P. m.* — *Panicum miliaceum*, *H. v.* — *Hordeum vulgare*, *S. c.* — *Secale cereale*, *T. a. s.l.* — *Triticum aestivum s.l.*, *T. d.* — *Triticum dicoccon*. Над стовпчиками подано кількість зернівок / їх відсоток

vulgare) — 11, далі пшениця голозерна (*Triticum aestivum s.l.*) — 6, жито (*Secale cereale*) — 5, також визначено відбиток одного колоска пшениці плівчастої (*Triticum dicoccon*) (рис. 5). Окрім того, виявлено 4 відбитки стоколосу (*Bromus sp.*); до виду не визначено.

Додавання рослинних решток у глиняне тісто при виготовленні кераміки — відомий технологічний прийом у давніх землеробських племен. Рештки рослин або інші домішки додавались для того щоб зменшити усадку глиняного тіста. Введення цих домішок прискорює і покращує процеси сушіння та випалювання [Бобринський, 1978, с. 101—102]. Це один з трьох найрозповсюдженіших, найбільш інформативних для вивчення палеоетноботанічних матеріалів типів потрапляння зернівок до глиняного тіста [Кравченко, Пашкевич, 1985, с. 179].

Серед відбитків злаків найбільше на кераміці було знайдено відбитки проса, пшона (тобто — зернівок без лусок) і його плівок. Просо має розміри 1,4—2 × 2—2,8 мм (табл. 1; рис. 6, 1—4). З визначених відбитків понад половину зернівок проса і його відходів було знайдено на денцях горщиків та придонних частинах. Це вкотре наводить на думку, що зернівки проса використовувалися як підсипка під денце в процесі формування горщиків. Таке підсипання робилося для того, щоб денця не приставали до підставки, на

якій виготовляли посуд. До того ж (на думку деяких дослідників) на такій підсипці посуд легше обертася навколо своєї осі, тобто, просо могло виконувати функцію своєрідних шарикопідшипників [Пашкевич, Гейко, 1998, с. 38—40]. Такий прийом широко відомий з найдавніших часів; в цих цілях просо використовували як носії салтівської культури, так і хронологічно близькі слов'янські культури, у тому числі територіально близькі культури Дніпровського Лівобережжя — волинцевсько-роменського періоду [напр.: Пашкевич, Горбаненко, 2002; Горбаненко, 2002, с. 65—66]. Серед салтівських матеріалів (Верхньосалтівський археологічний комплекс) помічено аналогічну тенденцію. Зі 114 відбитків 60 склали відбитки проса; 32 з них (понад половину) було знайдено саме на днищах горщиків та їх придонних частинах [Пашкевич, Горбаненко, 2001—2002]. Все це свідчить, що просо було однією з важливих, але, імовірно, не провідних зернових культур салтівської археологічної культури, а переважання його відбитків пов'язано, швидше за все, з технологією виготовлення гончарних виробів. Окрім того, малі розміри зернівки проса (принаймні в 4 рази менше у порівнянні з іншими зерновими) також наводять на цю думку.

Ячмінь плівчастий, що за кількістю відбитків посідає друге місце після проса (рис. 5), має наступні розміри: ширина зернівки (В) коливається в межах від 2,6 до 3,49 мм; довжина (L) від 6,67 до 8,28 мм. Відповідно співвідношення L/V складає в середньому 2,49 (табл. 1; рис. 6, 5—9), що в цілому співвідноситься з викопними аналогами зернівок з пам'яток I тис. н. е. [Янушевич, 1986, с. 118]. Близькі розміри отримано також і з салтівських матеріалів з поселення Роголик [Пашкевич, Горбаненко, 2004] та Верхньосалтівського археологічного комплексу [Колода, Горбаненко, 2001—2002]. Ячмінь є не лише зерновою культурою, але й фуражною і використовується для годівлі коней і при відгодівлі свиней на бекон. В середні віки ячмінь навіть називали

Таблиця 1. Розміри відбитків зернівок рослин з Мохначанського городища.

Латинська назва	Українська назва	Розміри, мм		Індекс L/V
		Ширини (В)	Довжина (L)	
<i>Panicum miliaceum</i> *	Просо звичайне	1,4—2 × 2—2,8		—
<i>Hordeum vulgare</i>	Ячмінь плівчастий	3,02 (2,6—3,49)	7,45 (6,67—8,28)	2,49 (2,33—2,88)
<i>Secale cereale</i>	Жито	2,47 (1,96—2,78)	7,52 (5,96—8,2)	3,05 (2,91—3,3)
<i>Triticum aestivum s.l.</i>	Пшениця голозерна	3,45 (2,96—4,06)	6,03 (5,84—6,27)	1,75 (1,54—2,02)
<i>Triticum dicoccon</i>	Пшениця двозернянка	2,54 **	7,52	2,9
<i>Bromus sp.</i>	Стоколос	2,06 (1,9—2,24)	6,26 (5,59—6,71)	3,04 (2,5—3,53)

Примітки. Подано середні розміри зернівок; у дужках подано варіабельність зернівок; * для проса подано діаметр зернівок; ** оскільки вимірювався колосок (фактично 2 зернівки), взято 1/2 розміру.

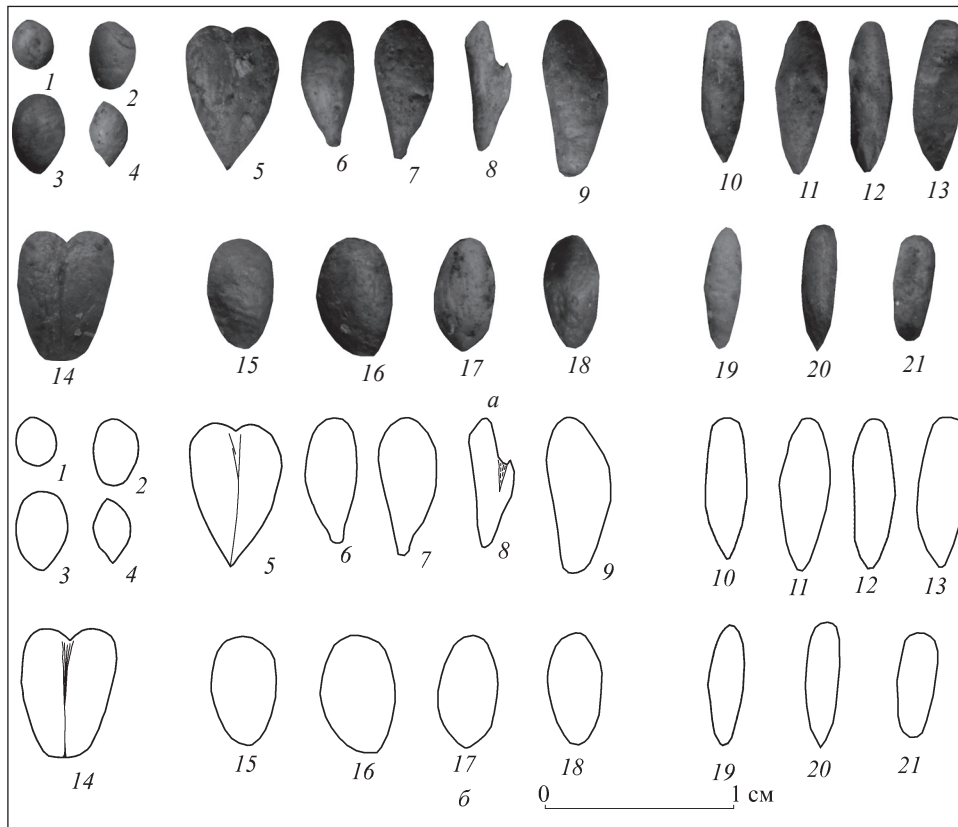

Рис. 6. Культурні та бур'янові рослини Мохначанського городища: а — пластилінові моделі, б — прописовки; 1—4 — *Panicum miliaceum*, 5—9 — *Hordeum vulgare* (5 — колосок), 10—13 — *Secale cereale*, 14 — *Triticum dicoccon* (колосок), 15—18 — *Triticum aestivum* s.l., 19—21 — *Bromus* sp.

«кінським», оскільки він «кормит скотину лучше, чем пшеница, и людям здоровее, чем плохая пшеница» [Агркультура, 1936, с. 18]. В господарстві використовуються також солома і полова, які мають гарні смакові властивості, що наближають їх до сіна [Растениеводство, 1986, с. 124].

У ході аналізу було помічено також цікаву особливість, що зернівки ячменю у ряді випадків були поруйновані (зламані чи роздавлені). Це підтверджує думку, що до глиняного тіста додавали не просто збіжжя, а використовували відходи після обмолоту.

На Мохначанському городищі були знайдені і відбитки зернівок пшениці. Виявлено 6 відбитків пшениці голозерної і 1 відбиток колоска пшениці плівчастої (двозернянки). Характерні розміри виявленої пшениці голозерної: В — 2,96—4,06 мм; L — 5,84—6,27 мм; L/B — 1,54—2,02 (табл. 1; рис. 6, 15—18). Розміри пшениці двозернянки: В — 2,54 мм; L — 7,52 мм; L/B — 2,9 (табл. 1; рис. 6, 14). На слов'янських пам'ятках знахідки пшениці досить часто є однією з основних складових усього палеоетноботанічного матеріалу [напр.: Пашкевич, 1991, 40—44]. На салтівському поселенні Рогалик в знахідці палеоетноботанічного матеріалу вагою майже 30 кг, (близько 5 відер) взагалі було лише 5 зернівок пшениці: одна зернівка плівчастої пшениці однозернянки *Triticum monosocum* і 4 зернівки плівчастої пшениці двозернян-

ки *Triticum dicoccon* [Пашкевич, Горбаненко, 2004]. З аналізу матеріалів Верхньосалтівського археологічного комплексу також впливає, що пшениця не була у широкому вжитку у носіїв салтівської культури — зі 114 відбитків було визначено усього 6 зернівок пшениці голозерної та 4 пшениці двозернянки [Колода, Горбаненко, 2001—2002, табл. 4], що сумарно складає менше ніж 10 % від ПБС, або 12,2 % від кількості, якщо не враховувати відбитки зернівок проса на днищах. У ПБС Мохначанського городища цей відсоток становить 14,6 % від загальної кількості, або 20 %, якщо не враховувати відбитки зернівок проса на денцях горщиків.

Також викликає певний подив те, що з пшениць переважає голозерна, а не плівчата (представлена фактично одним відбитком). Якщо сам відсоток і можна вважати достатньо типовим для кінця I тис. н. е., то співвідношення між пшеницями плівчастими та голозерними (за матеріалами слов'янських пам'яток) зазвичай близько 50 / 50. Імовірно, слід все ж взяти до уваги переважання (хоч і незначне) пшениці голозерної над плівчастою у матеріалах Верхньосалтівського археологічного комплексу.

Жито представлено 5 відбитками. Його основні розміри: В — 1,96—2,78 мм; L — 5,96—8,2 мм; L/B — 2,91—3,3 (табл. 1; рис. 6, 10—13), в цілому співвідносяться з викопними зернівками з території сучасної України різних періодів [Янушевич, 1976, с. 137]. На культивування

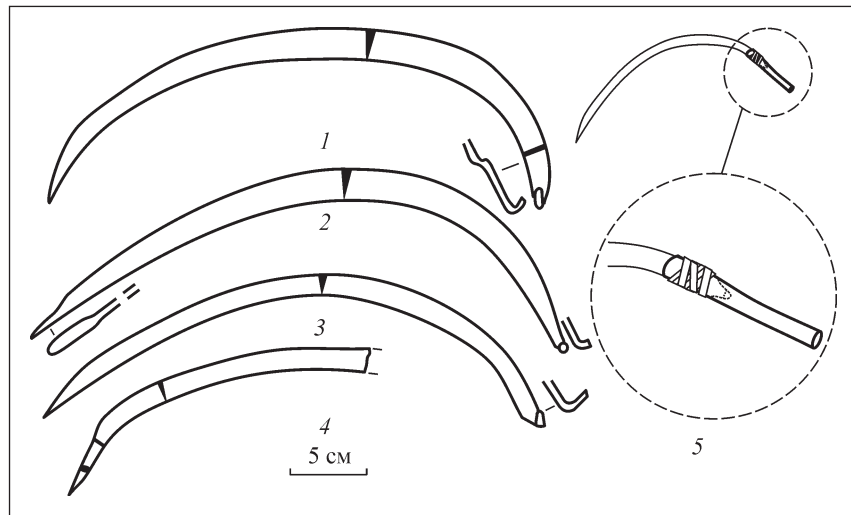

Рис. 7. Знаряддя збирання врожаю: 1—4 — серпи, 5 — графічна реконструкція загального виду серпів

жита як окремої культури опосередковано можуть вказувати знахідки стоколосу (рис. 6, 19—21). Обидва його види — стоколос житній (*Bromus secalinus*) та стоколос польовий (*Bromus arvensis*) нині належать до засмічувачів озимих посівів, переважно жита [Смирнов, Соснихина, 1984, с. 5—7]. В археологічній літературі прийнято вважати, що вони маркують вирощування озимого жита [див., напр.: Кирьянов, 1959, с. 333; 1967, с. 177; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров, 2007, с. 60].

Жито можна використовувати для приготування їжі, а також для відгодівлі худоби. Солома жита може бути використана для відгодівлі великої рогатої худоби в зимовий період.

* * *

Ячмінь плівчастий разом із просом та плівчастою пшеницею є однією з найдавніших культурних рослин, вирощуваних на території сучасної України [Пашкевич, 1992, с. 23]. Це пояснюється їх невибагливістю та властивостями. Адже для вирощування означених рослин підходить будь-який тип ґрунтів. Окрім того, просо не вимагає глибокої оранки. Більше того, такий обробіток ґрунту не бажаний і призводить до уповільнення проростання зернівок [Елагин, 1955, с. 9]. Ячмінь не примхливий до кліматичних умов, родючості ґрунту та агротехнічних можливостей; може рости на менш родючих ґрунтах, ніж пшениця, витримує легку засоленість. Завдяки цьому посіви ячменю займають великі площі, і він є однією з важливих зернових культур на Землі. Ячмінь плівчастий належить до посухостійких та швидкостиглих культур [Культурная флора..., 1990, с. 188]. У південних районах інколи встигають отримати по два врожаї цієї зернової культури. Відомо, що в Грузії, якщо пшениця не зійшла, висівають ячмінь, і він навіть у разі пізнього посіву встигає

дати врожай [Брегадзе, 1982, с. 81]. Окрім того, ячмінь плівчастий цілком міг вирощуватися не лише для людських потреб, а й для відгодівлі тварин, що може визначати його важливу роль незалежно від змін у рівні розвитку агротехнічних можливостей.

На відміну від них, пшениця голозерна та жито повинні вказувати на підвищення рівня розвитку обробітку ґрунту. Адже найважливішим фактором, що дав змогу культивувати і широко застосовувати їх в землеробстві, було вдосконалення орних знарядь. Дослідники пов'язують широке впровадження жита з появою залізних наконечників, що давали змогу робити глибшу та якіснішу оранку [Lange, 1975; Яжджевский, 1988, с. 98—99]. Таким чином, вирощування жита та пшениці голозерної у суттєвих кількостях цілком можуть маркувати удосконалення орних знарядь та пов'язаних з цим агротехнічних можливостей древніх землеробів.

Збирання врожаю проводилося серпами та можливо косами-горбушами. На пам'ятці було знайдено 5 серпів (три з них є цілими) та 4 коси-горбуші (рис. 7, 8). Перші безперечно використовувалися для збирання урожаю будь-яких зернових культур. Другі ж, на думку дослідників, до якої варто приєднатися, могли бути використані для заготівлі сіна при стійловому утримуванні худоби [Михеев, 1985, с. 29] та / або для збирання врожаю зернових з тугим колосом.

За класифікацією В.К. Михеева [Михеев, 1985, с. 45], серпи такого типу (рис. 7, 1—3) відносяться до групи І. За підрахунками дослідника, вони складають приблизно третину усіх знайдених серпів салтівської культури. Пласка п'ята серпів є безпосереднім продовженням клинка. Вона складає з ним одну пряму, іноді злегка вигнута (рис. 7, 1). На кінці п'яти є шип (стовпчик), що розміщувався перпендикулярно до робочого леза і слугував для з'єднання серпа

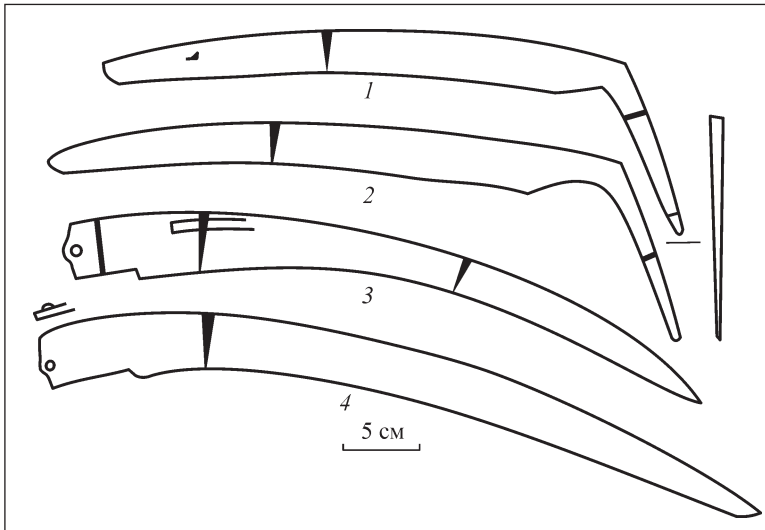

Рис. 8. Знаряддя збирання врожаю: 1—4 — коси

із дерев'яним руків'ям. Руків'я мало додатково прикріплюватися до п'яти за допомогою м'якої обмотки чи залізного кільця [Михеев, 1985, с. 45] (рис. 7, 5). Розміри цілих серпів — загальна довжина виробів — 34 (рис. 7, 1, 3), 39 см (рис. 7, 2); довжина леза близько 32 см; максимальна точка вигину леза знаходиться ближче до місця кріплення з руків'ям і припадає на 1/5—1/4 довжини леза. Описані три вироби відносяться за класифікацією В.К. Михеева до підгрупи А [Михеев, 1985, с. 45]. Серп, що вцілів фрагментарно (комплекс 20) (рис. 7, 4), за класифікацією В.К. Михеева відноситься до групи II (черешкових) підгрупи А [Михеев, 1985, с. 45].

За розмірами та пропорціями серпи належать до прогресивних форм, широко відомих серед лівобережних слов'янських матеріалів кінця I тис. н. е. [добірку див.: Горбаненко, 2007, табл. 9, рис. 25—27; посилання на джерела див. там само], часів Київської Русі [напр.: Левашова, 1956, с. 60, і далі], та за етнографічними даними фактично до наших часів. Форма описаних вище серпів має цілком прогресивні пропорції. Але привертає увагу стовпчиковий тип кріплення леза до руків'я. Якщо для слов'ян це є показником архаїчної форми з нерозвиненими пропорціями, то для салтівців — досить характерне явище. Імовірно, поясненням може слугувати можливість компактного (розібраного) складання такого робочого інструменту у разі необхідності переїзду та перевезення речей.

Коси, що виявлені на Мохначанському городищі (рис. 8), цілком підпадають під запропоновану В.К. Михеевим класифікацію, де знаряддя поділено на групи, підгрупи і типи [Михеев, 1985, с. 29]. Отже, коси 1, 2 (рис. 8, 1, 2) відносяться до типу І Б 2. Загальна довжина — 39—43 см; довжина клинка — 33—35 см; ширина робочої частини — до 4 см. Довжина п'яти — до 10 см; п'ята відігнута від леза на 85—90°.

Коси 3, 4 (рис. 8, 3, 4) відносяться до типу І Б 1 — довгі (до 44 см) вузькі вигнуті клинки із загостреним кінцем. Якщо перші мають широкі аналогії як серед салтівських, так і поміж слов'янських матеріалів, то другі відомі лише з салтівських пам'яток. За спостереженнями В.К. Михеева, коси групи І відносяться до так званих коротких кіс — напівкіс чи кіс-горбуш з коротким руків'ям. Вони могли кріпитися металевими кільцями (які, до речі, відомі на городищі), чи за допомогою еластичних джгутів. У таких кіс можна було регулювати кут між руків'ям і лезом залежно від потреб. Коси групи ІІ наглухо закріплялися на руків'ї за допомогою металевої заклепки, залізного кільця та додаткових жорстких кріплень [Михеев, 1985, с. 29—31].

Носії салтівської культури зберігали продукти землеробства в спеціальних приміщеннях-амбарах, в ямах-зерносховищах та глибоких містких погребях (які створювалися за допомогою залізних тесел-мотичок); іноді — в піфосах та великих горщиках. Ситуація по зберіганню зернового врожаю на Мохначанському городищі в салтівський період його існування різниться по розкопах. Зернові ями, глибокі погребі та амбар виявлено лише в розкопі 10, що розміщується в західній частині найбільшого (північного) двору пам'ятки. Рештки піфосів для зберігання зерна частіше знаходили в розкопі 11, що в північній частині того ж двора. Саме там, в житлових приміщеннях знайдені і найбільш збережені посудини цієї категорії.

Зернові ями (ями-зерносховища), зазвичай мають значний обсяг (табл. 2), широкий вхідний отвір, циліндричний або перевернуто-конічний тулуб, пласке дно (рис. 9, 2; 10, 1, 3; 11, 1; 12, 1). Практично всі вони мають підбої або ніші. В деяких з них простежуються ґрунтові сходишки, що полегшують виймання збіжжя з нижньої частини зернової ями (комплекси № 7, 12, 29). В

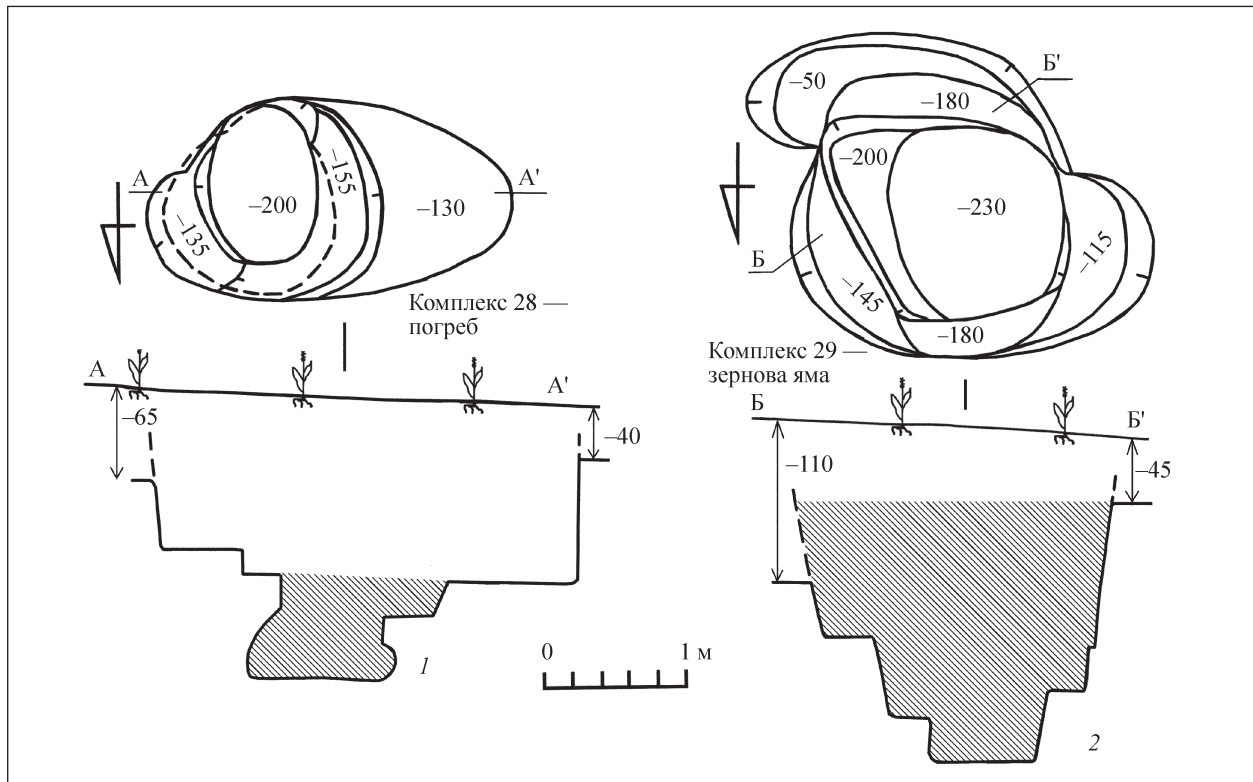

Рис. 9. Ями для зберігання зерна. Штриховкою позначено умовний обсяг запасу зерна

одному випадку, комплекс № 29, ці сходинки-полички могли забезпечувати додаткове перекриття, що сприяло збереженню запасів (рис. 9, 2). Перекриттям для зернових ям могли слугувати дерев'яні щити-кришки, поверх яких створю-

вався шатровий дах, що захищав комплекс від опадів.

Привертає увагу комплекс № 5 (рис. 10, 2), аналогії якому нам поки що невідомі. Сама яма мала практично сферичну форму. Зверху до неї вів широкий конічний отвір, що звужувався донизу. Причини створення зерносховища саме такої форми залишаються поки що незрозумілими, а от вхідний отвір, що звужується донизу має рацію в тім, що кругла кришка (з наборного дерев'яного матеріалу) з більшою гарантією щільно перекривала вхід до запасів.

Із салтівських лісостепових пам'яток з достовірно дослідженими ямами-зерносховищами слід назвати Верхньосалтівське городище [Колода, Горбаненко, 2001—2002, с. 456—457]. Так, А.Т. Брайчевська зазначала, що на Верхньосалтівському поселенні у великій кількості були досліджені зернові ями: «... судя по формі ям, колоколовидной в разрезе, характерной для древних зерновых ям, открытые на раскопе III ямы были ямами-хранилищами» за винятком ям № 1, 2—4 [Брайчевская, 1959—1961/6в, с. 29—30]. Аналогічні за формою та розмірами зернові ями відомі на Дмитрівському [Плетнева, 1989, с. 46—48] та Маяцькому [Винников, Плетнева, 1998, с. 121, 129] поселеннях. Відомі вони й на салтівських поселеннях в степовій зоні [Красильнікова, 2005, с. 12] та в Криму, найбільше їх на Баклі [Гуськов, 2007, с. 23, 29—33].

Таблиця 2. Обсяги господарських комплексів для збереження зернового запасу в розкопі 10 на городищі Мохнач.

№ комплексу за польовою документацією	Уламки жорен, шт. фр.	Призначення	Мінімальний корисний обсяг, л	Середня вага запасу, кг	Примітки
5	—	Зернова яма	3000	2310	Комплекс господарчих споруд
7	3	Зернова яма	7500	5775	— « —
10	—	Погріб	7500	5775	— « —
12	—	Зернова яма	5000	3850	Поблизу житла, компл. 13
16	1	Амбар з двома внутрішніми ямами	1600 + 4400	1232 + 3388	Комплекс господарчих споруд
17	—	Зернова яма	2800	2156	— « —
23	1	Зернова яма	5000	3850	— « —
28	1	Погрібець	714	550	Поблизу житла, компл. 25
29	1	Зернова яма	6100	4697	— « —

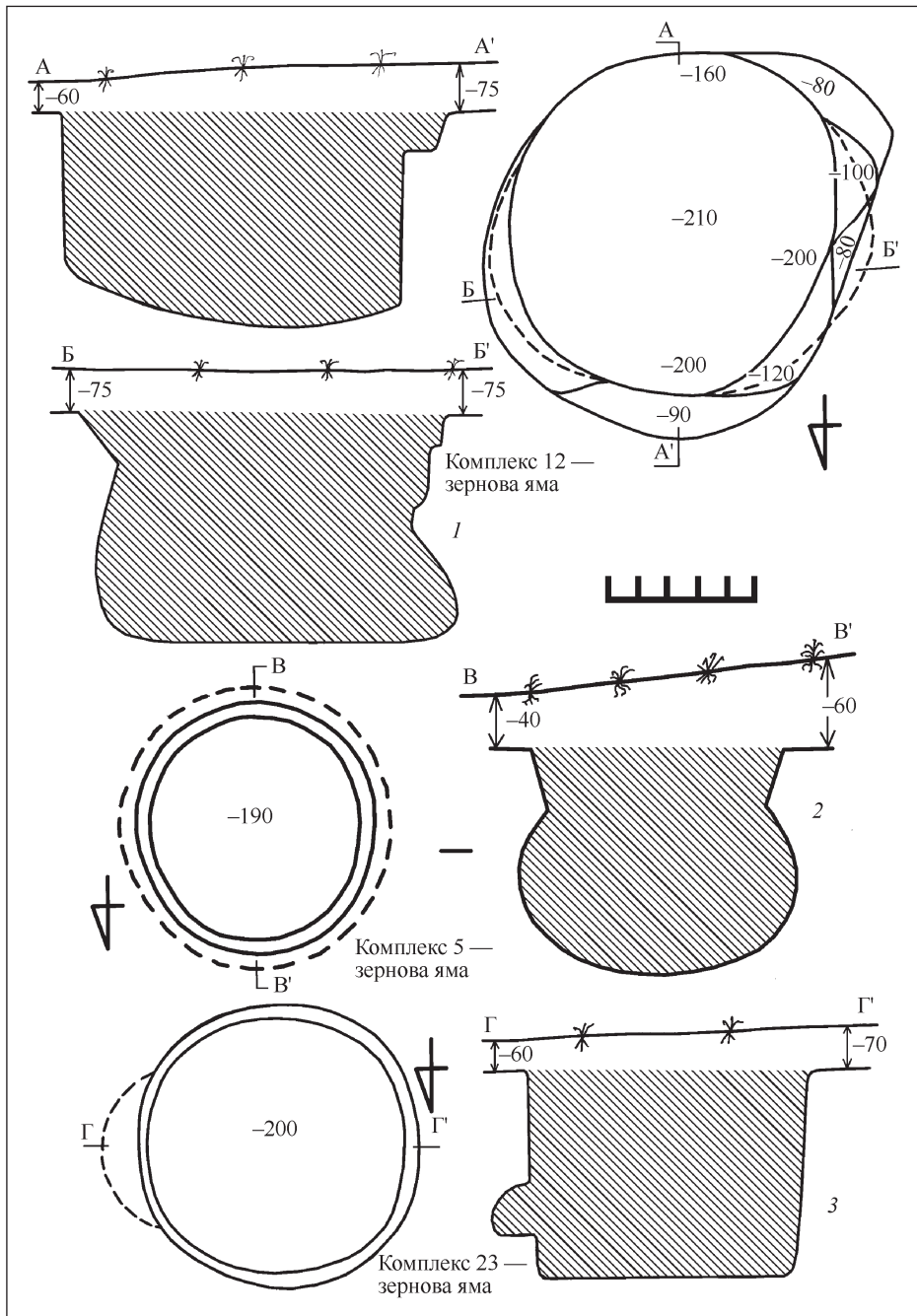

Рис. 10. Ями для зберігання зерна. Штриховкою позначено умовний обсяг запасу зерна

Ями для зберігання продуктів харчування — доволі розповсюджені археологічні об'єкти на середньовічних пам'ятках взагалі. Вони згадані чи не в кожній публікації матеріалів з житлових пам'яток, досліджених досить широкими площами. Зокрема, вони відомі з черняхівських поселень Подністров'я, Подунав'я [Рикман, 1975, с. 134—135] та інших територій [Баран, 1981, с. 47—49].

Яскравими прикладами таких ям-зерносковищ, на яких знайдено палеоетноботанічний матеріал, є городище Новотроїцьке [Ляпушкин, 1958а]. Досить багато ям для зберігання зерна, однак без зерна, виявлено на Опішнянському городищі [Сухобоков, Юренко, 1995]; відомі вони й на пам'ятках VIII — початку XI ст. у прилеглих областях Російської Федерації [Григорьев,

2000]. Інший приклад — городище Монастирок (райковецька культура, Черкаська обл.), де під час археологічних робіт матеріал було отримано з господарчої ями № 15 [Максимов, Петрашенко, 1988]. Подібні об'єкти виявлено й на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я. На поселенні Григорівка знайдено кілька ям-зерносковищ із палеоетноботанічним матеріалом [Петрашенко, Пашкевич, 1992].

Таким чином, можна зробити попередній висновок про те, що зернові ями є всюди, де населення широко займається землеробством, тобто там, де воно є однією з суттєвих основ господарчого комплексу.

Разом з ямами-зерносковищами в розкопі 10 знайдено й глибокі погребі, в яких також могли

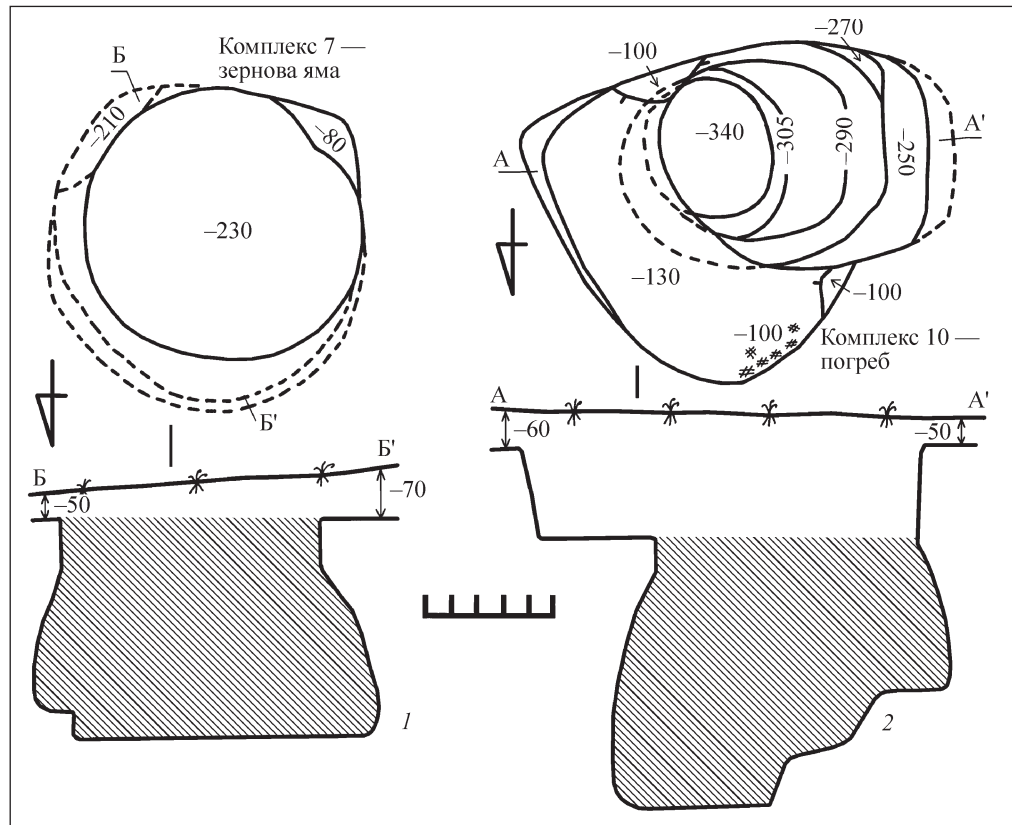

Рис. 11. Ями для зберігання зерна. Штриховкою позначено умовний обсяг запасу зерна

зберігати зерновий врожай (рис. 9, 1; 11, 2). На відміну від ям-зерносховищ, вони мають більш складну форму та конструкцію: тут більше сходинок і широких полицок на різних рівнях. Зерновий запас займав в них, на відміну від зернових ям, не весь корисний обсяг, а лише його нижню частину. Виходячи з наявних конструктивних особливостей, можна припустити, що поверх вони мали легку наземну або слабо заглиблену конструкцію. Остання могла бути шатровою, як у ям-зерносховищ (комплекс № 28). Не виключно, що легкі прутяні стіни могли обмазуватися глиною, рештки якої виявлені в комплексі № 10 (рис. 11, 2).

До категорії зерносховищ — великих господарчих приміщень для збереження запасів зерна — слід віднести і так званий амбар — комплекс № 16 (рис. 12, 2). Це значна за площею заглиблена споруда, в якій розташовані дві самостійні окремі зернові ями значного обсягу (табл. 2). Подібні «амбари» є на салтівських поселеннях Дмитріївка [Плетнева, 1989, рис. 21, 1] та Новолимарівка [Красильнікова, 2005, с. 16], що на Сіверському Дінці. Наявність двох окремих ям в одному комплексі, можна пояснити, скоріш за все, тим, що в кожній з них зберігався урожай різних культур або ж зерно різної якості чи призначення.

Також знахідки зерна відомі з господарчих споруд іншого характеру. Так, із розкопок А.Т. Брайчевської 1959 р. на Верхньосалтівсь-

кому поселенні відоме приміщення № 1 [Брайчевская, 1959—1961/6в, с. 13], у якому було знайдено обгорілі зерна [Колода, Горбаненко, 2001—2002, рис. 5]. Сама дослідниця зазначила, що «отсутствие в полуземлянке очага или печи не позволяет считать ее жилой постройкой; необычная, сильно вытянутая форма постройки также не характерна для жилых сооружений. Возможно, это была какая-то хозяйственная постройка, состоящая из нескольких помещений, типа сарая или амбара, где хранилось различное имущество и хлеб. ... большое количество золы могло происходить от сгоревшего необмолоченного хлеба, который также мог храниться в этой постройке» [Брайчевская, 1959—1961/6в, с. 13]. Окрім того, зерно знаходять і в салтівських спорудах житлового призначення. Житлову споруду із палеоетноботанічними матеріалами було досліджено в 1977 р. на поселенні Роголик археологічною експедицією під керівництвом К.І. Красильнікова. Унікальну знахідку було зроблено в прибудові до житла № 20 [Красильников, 1977/142, с. 3—5]⁴.

Ями-зерносховища в житлах відомі і на синхронних слов'янських поселеннях. Так, на пам'ятках VIII—X ст. їх було виявлено на вже згадуваних пам'ятках Григорівка, Монастирок, Новотроїцьке.

⁴ Про зберігання зерна в салтівських житлах Мохначанського городища — далі.

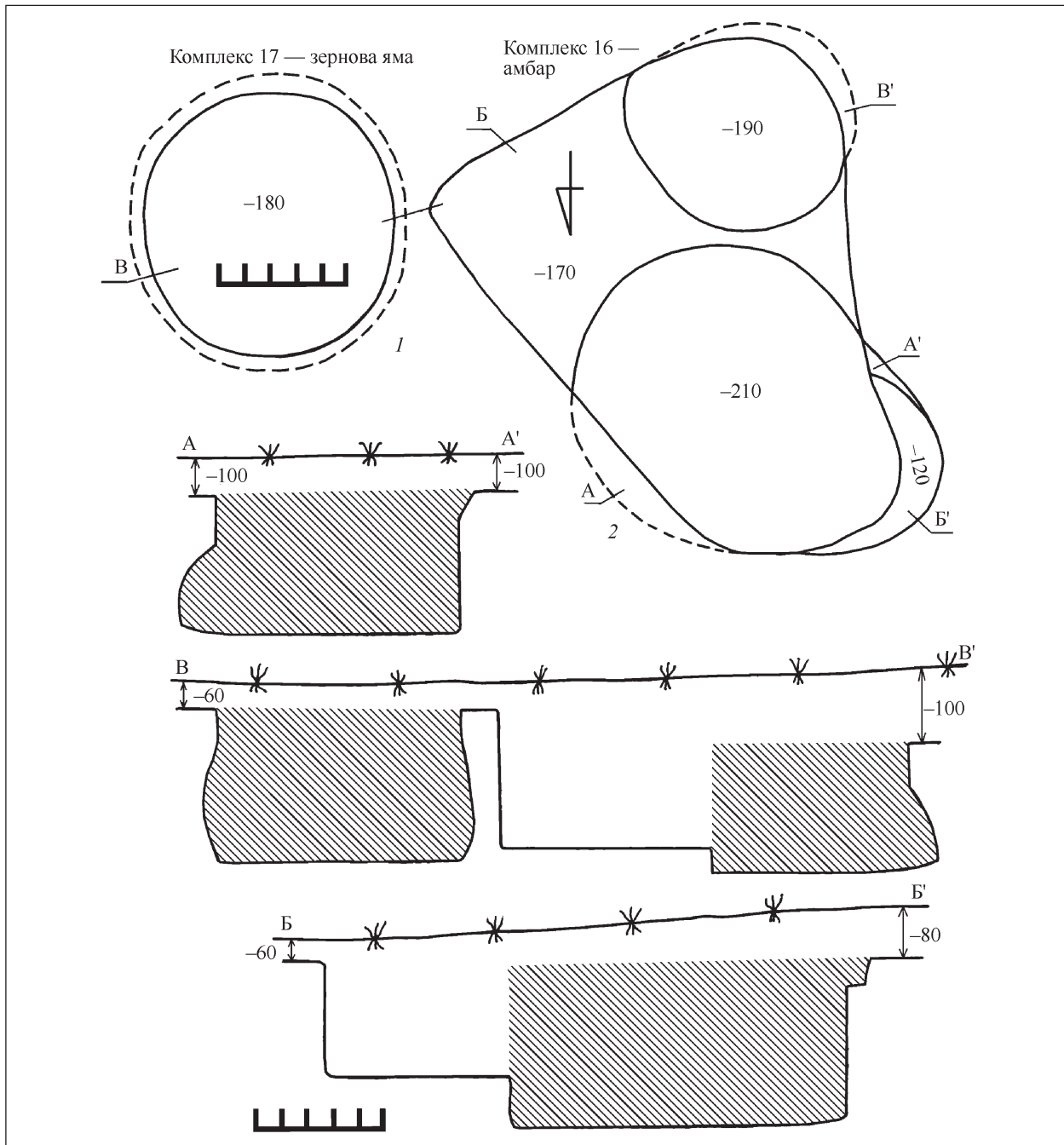

Рис. 12. Ями для зберігання зерна. Штриховкою позначено умовний обсяг запасу зерна

В цілому ж у Східній Європі зерносховища відомі з першої половини I тис. н. е. Так, наприклад, на поселенні Пилипи-4 (Івано-Франківська обл., Коломийський р-н, ур. П'ядецьке; культура карпатських курганів, III — початок V ст. н. е.) у 1983—1987 рр. було виявлено та досліджено комплекс зерносховищ із обугленими рештками зернівок культурних рослин. Комплекс складався з 11 зерносховищ (що потрапили в межі розкопу) з різними системами групування зернових ям [Вакулєнко, 1989; 2004, с. 193—198]. Аналогічними до них є зерносховища з деяких пам'яток черняхівської культури. Так, на поселенні Будешти (Молдова) було досліджено

дві споруди з великою кількістю зернових ям [Щербакова, Чеботаренко, 1974, с. 101—102].

Серед інших варіантів споруд для зберігання продуктів сільського господарства слід згадати унікальну довгу споруду № 1 з Пастирського городища, де у великій кількості було виявлено обгорілі зернівки. О.М. Приходнюк — дослідник пам'ятки — дійшов висновку, що «... зерно, знайдене в довгій споруді № 1 могло бути власністю не всього колективу Пастирського городища, а лише якоїсь його незначної частини, мабуть, соціальної верхівки» [Приходнюк, 2005, с. 19].

Комплекси для зберігання зернового запасу розподілялися по дослідженій ділянці розко-

пу 10 на городищі Мохнач нерівномірно. В двох випадках вони були в межах садиб, а більшість з них створювали окрему господарську ділянку. Зернова яма (компл. 12) виявлена поряд з житлом (компл. 13). Поряд із ще одним житловим приміщенням (компл. 25) виявлено погріб (компл. 28) та яму-зерносховище (компл. 29). Цікаво відмітити, що загальний обсяг господарчих споруд по збереженню зернового запасу дещо відрізняється, що опосередковано може говорити про різну ступінь загального добробуту окремих родин⁵. До речі, для означених садиб це підтверджується і матеріалами домобудування, а також кількістю та якістю знайденого в цих садибах матеріалу (висвітлення цього аспекту потребує спеціальної роботи і не є завданням даного дослідження).

Великий погріб, «амбар» та чотири зернових ями розміщувалися компактно, на відстані 0,5—1,0 м одне від одного на площі, що не перевищувала 70 м². Ця окрема ділянка із комплексами для збереження зерна (№ 5, 7, 10, 16, 17, 23) виявлені на західному краю городища практично впритул до оборонного валу. Обсяг можливого зерна тут коливається від 2800 до 7500 літрів, що в перерахунку на вагу врожаю становить 2,156—5,775 т збіжжя (табл. 2). Наявність жител, біля яких не виявлено зернових ям та присутність в межах розкопу комплексу зерносховищ свідчить про те, що перед нами феномен спільного господарства, із спільним збереженням та використанням трудових надбань.

Наявність в розкопі 10 приватних зернових ям та погребів біля окремих жител: компл. 13 (житло) і компл. 12 (зернова яма); компл. 25 (житло) та компл. 28 (погріб) і компл. 29 (яма-зерносховище), при збереженості господарчих комплексів спільного користування свідчить про складний процес переходу від первісності до соціально диференційованого суспільства, про те, що представники різних груп місцевого населення на різних стадіях розвитку суспільства.

Окрім споруд спеціального призначення, для зберігання збіжжя використовували й керамічний посуд — піфоси та великі горщики, які можна було зберігати в житлових чи господарчих спорудах. Рештки тарних товстостінних піфосів з грубого шамотного тіста зустрічаються в салтівському культурному шарі в усіх розкопах,

⁵ Обсяг комплексів розраховувався таким чином: спочатку всі комплекси розбивалися на окремі частини, що відповідали певним геометричним фігурам — шар, циліндр, усічений конус, для їх обчислення використовувалися стандартні математичні формули. Після отримання обсягу тіла зерносховища проводилось обчислення ваги врожаю, для чого використовувався середній показник ваги зерна в 77 кг на 1 гектолітр (100 л) [Энциклопедический словарь...].

але найчастіше — в розкопі 11, де до цього часу не виявлено зерносховищ. Цей факт є одним з аргументів на користь того, що тут, на північній ділянці городища землеробство не відіграло такої значної ролі, як для населення, що мешкало на західній ділянці північного двору (розкоп 10), де в значній кількості знайдені комплекси для зберігання зернового запасу. Мешканці жител з північного краю городища були не стільки виробниками зерна, скільки його споживачами, а тому тримали зерно в обмеженій кількості (лише для харчових потреб) найчастіше в житлах в наведених вище сосудах.

Окрім споруд спеціального призначення, для зберігання збіжжя використовували й керамічний посуд — піфоси та великі горщики, які можна було зберігати в житлових чи господарчих спорудах. Рештки тарних товстостінних піфосів з грубого шамотного тіста зустрічаються в салтівському культурному шарі в усіх розкопах, але найчастіше — в розкопі 11, де до цього часу не виявлено зерносховищ. Цей факт є одним з аргументів на користь того, що тут, на північній ділянці городища землеробство не відіграло такої значної ролі, як для населення, що мешкало на західній ділянці північного двору (розкоп 10), де в значній кількості знайдені комплекси для зберігання зернового запасу. Мешканці жител з північного краю городища були не стільки виробниками зерна, скільки його споживачами, а тому тримали зерно в обмеженій кількості (лише для харчових потреб) найчастіше в житлах в наведених вище сосудах.

Доказом цього є два житлових приміщення. Одне з них — житло-майстерня коваля, що досліджена в розкопі 11 у 2001 р. [Колода, 2002, с. 69—78]. Там, в потаємній ніші було виявлено кілька гончарних посудин, серед яких є великий горщик, прикрашений горизонтально прорізними тонкими лініями (рис. 13, 1) та великий піфос. Останній був орнаментований чотирма парами прокреслених горизонтальних ліній по плечу та верхній частині тулуба та різноспрямованими косими відбитками гребінцевого штампу по відігнутому сплюсненому краю вінця; в нижній частині добре прочитувалися сліди заглажування поверхні жмутком трави (рис. 13, 2). За математичними розрахунками обсяг вказаного горщика⁶ дорівнює 13 л, що дозволяло зберігати в ньому близько 10 кг зернового запасу (принцип розрахунків ваги зерна до обсягу див. вище). Місткість піфосу дорівнює 61 л, в ньому могло зберігатися 46 кг зерна.

Під час досліджень в тому ж розкопі у 2007 р. було вивчено ще одне житло (комплекс 25). В

⁶ Обсяг розраховувався від дна до шийки.

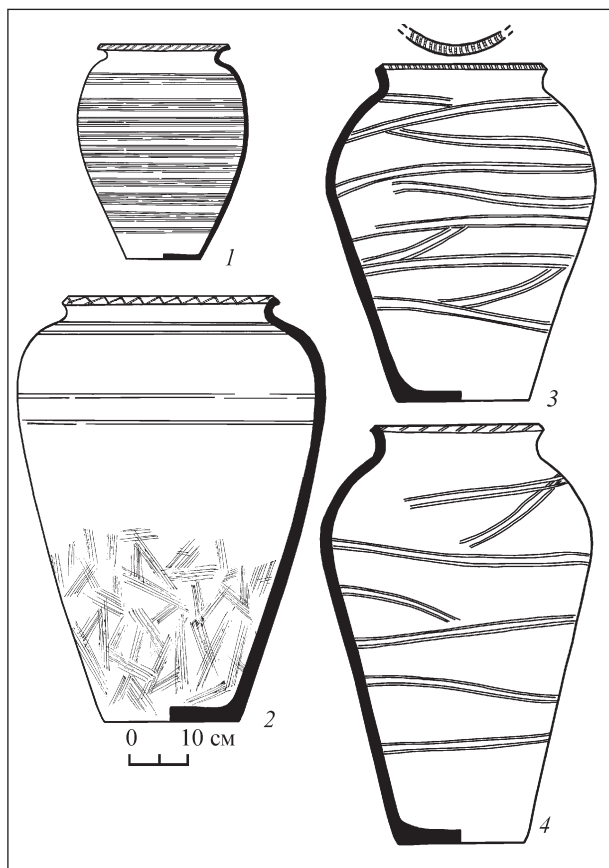

Рис. 13. Тарний посуд

ньому, в одній з кутових ям виявлено два піфоси, менший з яких було встановлено на кам'яну плиту (захист від вологи?). Обидва були орнаментовані парами непевно горизонтальних прокреслених подвійних ліній; плаский відігнутий край вінця меншого прикрашено косими відбитками гребінцевого штамп (рис. 13, 3), а більшого — парними косими палочними відбитками (рис. 13, 4). Обсяг меншого піфоса дорівнює близько 39 л, що співвідноситься із 30 кг зернового збіжжя, обсяг більшого — 42 л (близько 32 кг зерна).

Дані по двох домогосподарствах цілком співвідносяться — 56 та 62 кг, що можна прийняти за попередню умовну норму запасу малої осілої салтівської сім'ї, в якій землеробство не є головним заняттям.

Аналогії мохначанським матеріалам щодо збереження зерна в горщиках теж відомі. Наприклад, на поселенні Роголик, частину палеоетноботанічного матеріалу було виявлено в горщиках, що наштовхнуло дослідника на думку, що це була знахідка зерна, відібраного для посівів [Красильников, 1977/142, с. 3—5]. Під час досліджень Верхньосалтівського селища аналогічних знахідок зроблено не було. Однак в салтівському культурному шарі розкопу № 3 (1997 р.) в межах однієї з ранньосередньовіч-

них садиб на площі в 4 м² було знайдено велике скупчення (понад 500 фрагментів) від тарних товстостінних грубошамотних піфосів. Після реставраційних робіт в лабораторії з'ясувалося, що їх там було не менше 7 [Колода, 1998, с. 9, табл. VI, XVII]. Можливо, цей комплекс є залишками наземної легкої споруди для зберігання зерна в піфосах.

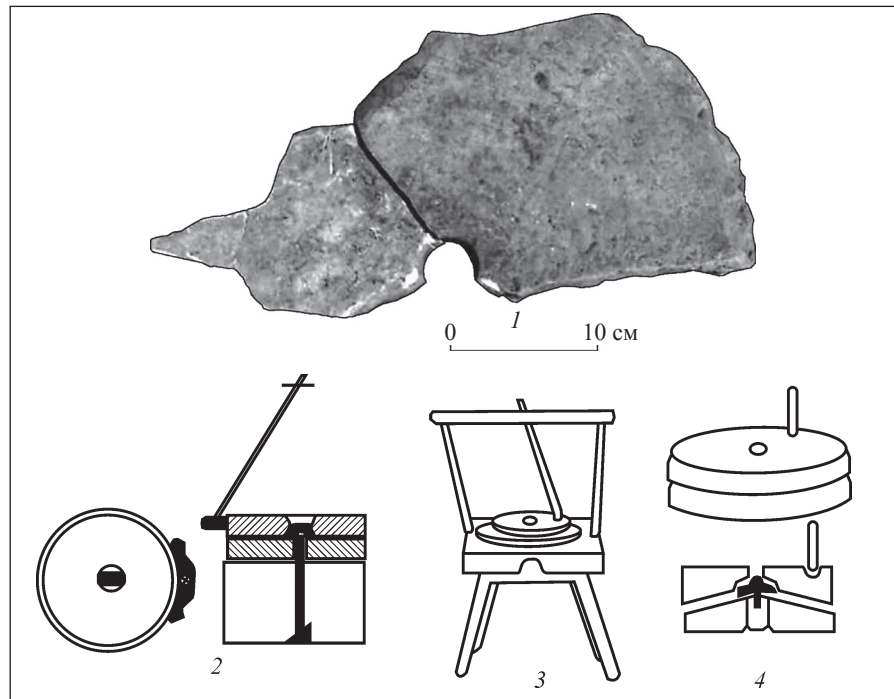
В цілому ж слід відзначити, що салтівські матеріали городища Мохнач свідчать про різноманітне зберігання зерна. Для власного вжитку його найчастіше зберігали в сосудах. Збереження в зернових ямах наштовхує на товарність зернового виробництва окремими родинами місцевого населення.

Для переробки врожаю жителі городища Мохнач використовували переважно ротаційні жорна (рис. 14), але зустрічаються поодинокі знахідки зернотерок і терочників. Всі ці знаряддя (окрім одного з терочників) знайдені в значно фрагментованому стані, що ускладнює їх аналіз. Усього на кінець 2008 р. відомо 32 знахідки жорен (20 — на розкопі 10, 13 — на розкопі 11). Дані цілком придатні для співставлення, але місця розміщення артефактів є різними. В розкопі 10 лише 7 з них (35 %) знайдені в культурному шарі, а інші — в комплексах: в житлах (3 фр.), в погребях (2 фр.), в амбарі (1 фр.), в печі-кам'янці гончарної майстерні (2 фр.), але найбільше — у зерносховищах (5 фр.). З 13 аналогічних знахідок в розкопі 11 лише дві виявлені в житлах, жодної в господарчих ямах або приміщеннях (до речі, на цій ділянці пам'ятки поки що не виявлено зерносховищ або амбарів); тут в культурному шарі знайдено 11 уламків жорен (84 %). Така статистика, з урахуванням інших даних свідчить на користь того, що північна ділянка городища була зайнята господарствами, в яких землеробство не відіграло значної ролі, на відміну від центральної частини великого північного двору городища.

Жорна створювалися переважно з кварциту, значно рідше (≈10 %) — з щільного дрібнозернистого пісковіку; один фрагмент — з граніту. Серед уламків траплялися переважно фрагменти нижнього каменя жорна («поставу»), про що свідчить не лише рідкісне виявлення додаткових отворів для ручок, а й увігнута зношеність їх робочої поверхні. Діаметр жорен, уламки яких було можливо виміряти, коливалися в межах 40—44 см, товщина зазвичай — 3,5—5 см. Лише одного разу простежена товщина жорна була 10 см. Тобто, ці знаряддя були відносно неважкі, достатньо рухливі й мобільні.

Жорнові камені часто зустрічаються на салтівських поселеннях [див., напр.: Михеев, 1985, с. 49—52, рис. 27].

Рис. 14. Знаряддя переробки врожаю: 1 — жорновий камінь; реконструкція жорен: 2 — група I, 3 — група III, варіант А, 4 — група III, варіант Б (за Р.С. Мінасяном [Минасян, 1978])

Якщо знахідки жорен не викликають подиву, то поодинокі знахідки зернотерок звертають на себе увагу. Наскільки нам відомо, в публікаціях матеріалів салтівської культури, авторами зернотерки як тип знарядь для переробки врожаю не згадуються. Тим не менше, матеріал вказує на їх існування — доволі масовий матеріал зі слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. [Винников, 1995, с. 40—41; добірку та літературу з волинцевсько-роменських матеріалів див.: Горбаненко, 2007, рис. 30, 36] не залишає сумнівів у тому, що зернотерки могли бути у використанні поряд із жорнами. Нещодавно також (чи не вперше) було опубліковано зернотерку з салтівських матеріалів Верхньосалтівського археологічного комплексу [Колода, Горбаненко, 2001—2002, рис. 6, 15].

Жорна, аналогічні знайденим на Мохначанському городищі, відомі не лише з матеріалів салтівської культури. Вони були широко розповсюджені в матеріалах хронологічно і територіально близьких слов'янських культур, куди вони потрапили, скоріш за все, саме під впливом традицій салтівського землеробства [добірку з волинцевсько-роменських пам'яток див.: Горбаненко, 2007, рис. 30, 32]. Легкі ручні ротаційні жорна широко відомі також з іконографічних [Довженко, 1961, рис. 73] і етнографічних матеріалів [Зеленин, 1991, с. 40—42].

Всі жорна, знайдені на Мохначанському городищі, за класифікацією Р.С. Мінасяна [Минасян, 1978, с. 101—112] належать до груп I і III. Відповідно, їхня реконструкція така: жорновий постав з круглим отвором у бігуні, скоріш за все з порплицею (дерев'яною чи залізною вставкою,

що регулює якість помелу), на якій закріплювали верхній камінь. Висоту бігуна над нижнім каменем регулювали рухомим «веретенем» (цапфою), що проходила через наскрізний отвір нижнього каменя. Конструкцію приводили в дію за допомогою важелевого пристрою — звичайної рукоятки (група III, варіант Б) чи махового штоку. Якщо використовували маховий шток, його верхній кінець напіврухомо закріплювали в стелі чи балці над жорнами. Нижній кінець важеля прикріплювали до бігуна луб'яним джгутом або вставляли в заглиблення дерев'яного бокового підшипника, що також закріплювали еластичним джгутом (група I) або безпосередньо вставляли в отвір зовнішньої сторони верхнього жорна на його периферії (група III, варіант А) (рис. 14, 2—4).

* * *

Отже, розглянутий матеріал з городища Мохнач беззаперечно підтверджує думку, що вже існує, про високий рівень розвитку землеробства носіїв салтівської культури. Наявність жита та пшениці голозерної разом з широколопатеvim наральником типу II B 2 є беззаперечним підтвердженням цієї тези. На основі аналізу розташування пам'ятки на місцевості, можна стверджувати, що поряд із городищем існують цілком придатні ділянки великих площ для розвиненого землеробства та тваринництва. Співставлення ґрунтів та виявлених залізних деталей для первинного обробки ґрунту вказує на те, що оранка проводилася на полях, давно звільнених від лісової рослинності, тобто — на староорних землях. На це побіжно вказують і знахідки

відбитків бур'янів серед палеоетноботанічних матеріалів. Виявлений стоколос (*Bromus sp.*) може свідчити і про введення озимих та ярових посівів. Загалом же, палеоетноботанічний матеріал (існування жита та переважання ячменю плівчастого), імовірно вказує на добре розвинене тваринництво. Солома від того й іншого цілком придатна для годівлі тварин у зимовий період; зерно ячменю плівчастого взагалі могло бути використане як фураж. На розвинене тваринництво також побіжно вказують знахідки кіс, більш придатних для сінокосів ніж для збирання врожаю.

Знахідки мотик різних форм свідчать також про існування огородинства.

Виявлені серпи розвинених форм також побіжно свідчать про продуктивність землеробства. На це ж вказують і знахідки жорен у великій кількості; також — існування ям-зернохробищ та споруд спеціального призначення для зберігання врожаю.

Співставлення матеріалів з землеробства з Мохначанського городища салтівського періоду його існування зі слов'янськими хронологічно близькими аналогами вказують на самотність матеріалу і на те, що означений комплекс землеробських знарядь був привнесений на території Подонців'я у сформованому вигляді, найвірогідніше з південних регіонів Хозарського каганату (Пониззя Дону, Крим, Північний Кавказ). Наральник, втульчасті мотички і переважна більшість жорнових каменів, що виявлені у ході розкопок, не носять якої-небудь індивідуальності і розповсюджені на значних територіях Східної Європи другої половини I тис. н. е. Однак, на слов'янських пам'ятках коси типу П Б 1, невідомі. Знаряддя збирання врожаю (серпи та коси) достатньо відомі серед салтівських старожитностей. Ще більш розповсюджені на салтівських пам'ятках знахідки провушних мотик. А от на слов'янських пам'ятках ці знаряддя зустрічаються досить рідко, як і масивні ротаційні жорна. Імовірно, варто говорити про те, що саме носії салтівської культури в інфільтраційній (контактній) зоні впливали на слов'ян, а не навпаки. Тому не слід однобоко говорити лише про негативний вплив сусідства Хозарії зі слов'янами Дніпровського лісостепоного лівобережжя.

Література

Агрικультура в пам'ятниках Западного средневековья: переводы и комментарии. — М.; Л., 1936.
 Артамонов М.И. Саркел — Белая Вежа // МИА. — 1958. — № 62. — С. 7—84.
 Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3.
 Бабенко В.А. Древне-Салтовские придонские окраины южной России // Труды XIII АС. — 1907. — Т. I. — С. 434—461.

Бабенко В.А. Памятники Хазарской культуры на юге России. Каменный город // Труды XV АС. — 1911. — Т. I. — С. 464—470.
 Багалеи Д.И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии // Труды XII АС. — 1905. — Т. I. — С. 1—92.
 Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.
 Баранов И.А. Таврика в эпоху средневековья (салтово-маяцкая культура). — К., 1990.
 Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньо-післяльодовиков'я // УБЖ. — 1987. — 43, № 3. — С. 54—58.
 Березовець Д.Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. — 1953. — № 8. — С. 28—44.
 Берестнев С.И., Любичев М.В. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейне Северского Донца и Ворсклы // Археология Славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 33—36.
 Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.
 Брайчевская А.Т. Отчет о раскопках на посаде Салтовского городища / НА ІА НАН України. — № 1959—1961/6в.
 Брегадзе Н.А. Очерки по истории агроэтнографии Грузии. — Тбилиси, 1982.
 Буянтян Е.П. О критериях типологии скотоводства // Киммерийцы и скифы (Международ. науч. конф., посвящ. пам. А.И. Гракова) / ТД. — Мелитополь, 1992. — С. 20—21.
 Буянтян К.П. Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 73—101.
 Вакуленко Л.В. Комплекс зернохробищ IV ст. н. е. на Прикарпатті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: ТД XX Республ. конф. — Одеса, 1989. — С. 37.
 Вакуленко Л.В. Землеробство як економічна основа господарства прикарпатського населення в III—IV ст. н. е. // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 189—214.
 Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.
 Винников А.З., Плетнева С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж, 1998.
 Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.
 Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Мохнач (роменська культура) // Історична наука: проблеми розвитку (М-ли міжнар. наук. конф. 17—18 травня 2002 р. секція «Археологія»). — Луганськ, 2002. — С. 64—74.
 Горбаненко С.А. Зернотерки волинсько-роменського періоду // Археологія. — 2002а. — № 3. — С. 120—126.
 Горбаненко С.А. Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 301—314.
 Горбаненко С.А. Землеробство жителів городищ поблизу с. Волинцеве // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 75—81.
 Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.
 Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.
 Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пашкевич Г.О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. — К., 2008.
 Городцов В.А. Материалы археологических исследований на берегах Донца Изюмского уезда Харьковской губернии. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губ. 1901 г. // Труды XII АС. — 1905. — Т. I. — С. 211—215.
 Григорьев А.В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным // Труды Тульской археологической экспедиции. — Тула, 2000. — Вып. 2.

- Гуськов А.А. Атлас пещерных городов Крыма. — Харьков, 2007.
- Довженко В.Й. Землеробство давньої Русі до XIII ст. — К., 1961.
- Елагин И.И. Просо на целинных и старопашотных землях. — М., 1955. — Серия V. — № 9.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Йовков С.М. Жернова Волжской Болгарии // СА. — 1976. — № 2. — С. 248—252.
- Карта України // http://ukrmap.org.ua/Ukraine_M37W.htm
- Кирьянов А.В. История земледелия Новгородской земли // МИА. — 1959. — № 65. — С. 306—362.
- Книга Большому чертежу. — М.; Л., 1950.
- Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1997 г. / НА ІА НАН України. — № 1997/85.
- Колода В.В. Исследование Мохначанского городища // АБУ за 2000—2001 рр. — 2002. — С. 137—140.
- Колода В.В. Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище // Хазарский альманах. — 2002а. — Т. I. — С. 69—78.
- Колода В.В. Опыт реконструкции одного из раннесредневековых жилищ осевшего кочевника // Проблеми історії та археології України. — Харків, 2003. — С. 70—73.
- Колода В.В. Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине // АБУ за 2001—2002 рр. — 2003а. — С. 126—129.
- Колода В.В. Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2005 г. // АБУ за 2004—2005 рр. — 2006. — С. 213—216.
- Колода В.В. Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2006 г. // АДУ 2005—2007 рр. — 2007. — Вып. 9. — С. 218—222.
- Колода В.В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи // Археологія. — 2007а. — № 2. — С. 9—15.
- Колода В.В., Колода Т.О. Старожитності с. Мохнач та його округи // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 42—45.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 448—465.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 68—77.
- Колода В.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Землеробство носіїв салтівської культури на Сіверському Дінці // Археологія. — Підготовлено до друку.
- Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия. — САИ. — 1968. — Вып. Е-1—55.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.
- Красильникова Л.І. Будівлі салтово-маяцької культури степового Надднінчч'я. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук, 2005.
- Красильников К.И. Отчет о раскопках жилища № 20 на селище Салтово-Маяцкой культуры у с. Роголик (р. Евсуг) Станично-Луганского р-на Ворошиловградской обл. / НА ІА НАН України. — № 1977/142.
- Краснов Ю.А. О системе и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы // СА. — 1967. — № 1. — С. 3—21.
- Краснов Ю.А. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий // СА. — 1978. — № 4. — С. 98—114.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые рала Восточной Европы // СА. — 1982. — № 3. — С. 63—80.
- Краснов Ю.А. Пахотные орудия Волжской Болгарии // КСИА. — 1986. — № 183. — С. 16—23.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Краснов Ю.А. Некоторые вопросы истории изучения земледелия у жителей города Болгара и его округи // Город Болгар. Очерки истории и культуры. — М., 1987а. — С. 205—230.
- Культурная флора СССР: Т. 1. Пшеница. — Л., 1979.
- Т. 2, ч. 1. Рожь. — Л., 1989.
- Т. 2, ч. 2. Ячмень. — Л., 1990.
- Левашиова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — 1956. — № 32. — С. 19—103.
- Ляпушкин И.И. Раскопки Правобережного Цимлянского городища // КСИИМК. — 1940. — № 4. — С. 58—62.
- Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. — 1958. — № 62. — С. 85—150.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958а. — № 74.
- Ляпушкин И.И. К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. — 1958б. — № 29. — С. 58—83.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Майко В.В. Нова пам'ятка волинцевської культури в чернігівському Посейм'ї // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 48—54.
- Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. // ИАК. — 1906. — № 19. — С. 117—156.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.
- Минасян Р.С. Классификация ручного зернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978а. — № 3. — С. 101—112.
- Миролюбов И.А. Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладogi // АСГЭ. — 1976. — № 17. — С. 119—124.
- Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Михеев В.К. Техника и технология изготовления сельскохозяйственных орудий салтовской культуры // Археологические памятники Юго-Восточной Европы. — Курск, 1985а. — С. 87—99.
- Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1997. — № 1. — С. 28—42.
- Нидерле Л. Славянские древности. — М., 1956.
- Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974.
- Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог II. — К., 1991.
- Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам): Дис. ... докт. биол. наук в форме науч. докл. 03.00.05 / Институт ботаники АН Украины. — К., 1992.
- Пашкевич Г.О., Гейко А.В. Палеоботаничні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепового Лівобережжя // АЛЛУ. — 1998. — № 1—2. — С. 38—40.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоетноботаничний спектр пізньороманського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — 2002. — № 1. — С. 134—139.

- Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А. К вопросу о земледелии племен салтовской культуры (по материалам поселения Роголик) // Древности. — 2004. — С. 225—236.
- Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А. Приложение. Результат палеоэтноботанических исследований материалов из Верхнесалтовского археологического комплекса / Колода В.В., Горбаненко С.А. К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 460—463.
- Пашкевич Г.О., Колода В.В., Горбаненко С.А. Палеоэтноботаничні дані за відбитками на кераміці Верхньосалтівського городища (розкопки 1996—1998 рр.) // Древности. — 2004. — С. 65—69.
- Петрашенко В.А., Пашкевич Г.А. К изучению земледелия Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре // СА. — 1992. — № 1. — С. 198—210.
- Плетнева С.А. Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 г. / Архив ИА РАН. — 1954. — Р-1. — № 1025.
- Плетнева С.А. Подгоровский могильник // СА. — 1962. — № 3. — С. 241—251.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. — М., 2000.
- Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник // Труды XII АС. — 1905. — Т. I. — С. 465—492.
- Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупяного производства. — Ч. 1. — М., 1955.
- Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 69—72.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — Київ; Чернівці, 2005.
- Приходнюк О.М., Горбаненко С.А. Сільське господарство жителів ранньосередньовічного Пастирського городища // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 48—59.
- Растениеводство. — М., 1986.
- Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975.
- Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
- Смирнов В.Р., Соснихина С.П. Генетика ржи. — Л., 1984.
- Сорокин С.С. Железные изделия Саркела — Белой Вежи // МИА. — 1959. — № 75. — С. 135—199.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.
- Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (За матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.
- Сухобоков О.В. Розкопки у літописному Ромні (до 100-ліття роменської археологічної культури) // Археологія. — 2004. — № 4. — С. 71—85.
- Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 92—105.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Комплекс землеробских знарядь з городища Битиця-1 // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 36—41.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-1 // Наук. зап. з укр. іст.: 3б. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 79—88.
- Томашевський А.П. Нарис історії та екології заселення східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — 2003. — № 2. — С. 132—160.
- Томашевський А.П., Гавритухін І.О. Славянское поселение Тетеревка-1. — К., 1992.
- Чернігова Н.В. Бабенко В.О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів // Археологія. — 2000. — № 4. — С. 116—120.
- Швець Г.І. Розподіл стоку річок УРСР по сезонах і місяцях. — К., 1946.
- Швець Г.І., Дрозд Н.І., Левченко С.П. Каталог річок України. — К., 1957.
- Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. / НА ІА НАН України. — № 1953/19.
- Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К., 1977.
- Щербаківа Т.А., Чеботаренко Г.Ф. Усадьба на поселении первых веков н. э. у с. Будешты // АИМ за 1973 г. — 1974. — С. 101—102.
- Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона / <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/index.htm>
- Яжджевський К. О значенні возделуваної ржи в культурах залізного віка в басейнах Одрю і Висли // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 98—99.
- Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.
- Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976.
- Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. — Кишинев, 1986. <http://www.wikimapia.org/>
- Lange E. The development of agriculture during the first millennium A. D. // Geologiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar. — 1975. — V. 97. — P. 115—124.

V.V. Koloda, S.A. Gorbanenko
SALTIV CULTURE FARMING
(by the Mohnach hillford materials)

This article introduces to the scientific world some new data, which characterizes farming of the representatives of the Saltiv culture. To this effect every piece of material, which can clarify the studied issue, has been analyzed. Besides a merely publication aim, the article has also displayed a further interpretation of the studied material.

Д.В. Кепін

«АРХЕОПАРКИ» В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Стаття присвячена методологічним аспектам експонування нерухомих археологічних пам'яток кам'яного віку та епохи енеоліту — бронзи.

Запропонована типологія «археопарків» in situ з виділенням «зон охорони археологічної пам'ятки».

У світовому музеєзнавстві та пам'яткознавстві накопичений значний досвід збереження та експонування in situ комплексів та (чи) окремих об'єктів кам'яного віку та епох енеоліту—бронзи. З другої половини ХХ ст. набуває розвитку новий науковий напрям — археологічна скансенологія, одним із завдань якої полягає у розробці концепцій створення археологічних музеїв просто неба.

У даній статті зупинимось на загальних підходах створення таких музеїв за матеріалами пам'яток первісної археології України.

Певний досвід з консервації та експонування пам'яток кам'яного віку та епох енеоліту—бронзи накопичений у вітчизняній практиці. Це, зокрема роботи І.Г. Шовкопляса, І.Г. Підоплічка, М.І. Гладких, Н.Л. Корнієць із збереження жител з кісток мамутів на Мізинському, Добраничівському та Межиріцькому та Л.А. Яковлевої — на Гінцівському пізньопалеолітичних поселеннях; М.Я. Рудинського, В.М. Даніленка, О.М. Титової, Б.Д. Михайлова з консервації петрогліфів Кам'яної Могили; Н.О. Гаврилюк із збереження курганів та С.Ж. Пустовалова — укріплень доби бронзи на о-ві Хортиця. Певна робота йде і на інших пам'ятках з метою їхньої музеєфікації (рис. 1—8) [Гладких, 1972; Гладких, Корнієць, 1979; Gladkik, Jakovleva, 2004; Телегін, 1978; Телегін, 1989; Наукова концепція..., 1996; Грищенко, Корнієць, Русько, Ярошук, 2001; Шовкопляс, 1981; Jakovleva, Djinnjan, 2004; Титова, 2004; Гаврилюк, Рассамакін, Разумов, Остапенко, Дараган, Ковальов, Міхаєва, 2006; Гребенников, Горбенко, Смирнов, 2005; Гайко, Бровендер, 2007]. Але вона носить доволі епізодичний характер, обумовлений відсутністю належного фінансування та розробки відповідних консервантів для зміцнення матеріальної структури відкритих пам'яток.

З 1990-х рр. набуває свого розвитку ще одна форма популяризації досягнень учених у галузі вивчення історії первісного суспільства шляхом створення «археодромів» («уявних музеїв»

[Гладких, Рижов, Суховий, 1997; Відейко, Трачук, 2000; Кепін, 2004; Титова, Кепін, 2007; Титова, Кепін, 2008]. Це дає можливість залученню широких верств населення для пізнання найдавнішого минулого та сприяє у них виробленню поважного ставлення до збереження археологічної спадщини.

Музеєфікацію пам'яток можна розглядати у двох аспектах: як напрям культурної політики та галузь музеєзнавства (музейної справи), змістом якої є перетворення нерухомих пам'яток на об'єкти музейного показу, тобто загальний аспект музеєфікації, та конкретний аспект музейного показу пам'яток, так званий «технологічний», що залежить від особливостей (вид, тип тощо) об'єктів культурної та природної спадщини.

Отже, збереження та експонування археологічних пам'яток in situ є технологічним процесом, який повинен складатися з наступних етапів: археологічних, археолого-архітектурних та геолого-гідрологічних досліджень, консервації, у виняткових випадках реставрації та реконструкції відкритих споруд, інженерного благоустрою території та створення експозиції з нерухомих та рухомих пам'яток [Титова, Кепін, 2006].

Спираючись на розробки О.М. Бадера [Бадер, 1978], пропонуємо наступну класифікацію варіантів музеєфікації нерухомих об'єктів первісної доби України, які вже експоновані, або тих, які можуть бути збереженими in situ:

I. За групами (за видами) пам'яток.

II. За способом збереження:

а) в умовах природного ландшафту; б) у комбінованому режимі — павільйонному на фоні природного ландшафту та з об'єктами просто неба.

Варіанти музеєфікації обумовлює також класифікація археологічних пам'яток за їхньою матеріальною структурою (будовою порід, характером будівельних матеріалів та конструкцій тощо).

При цьому необхідно враховувати структурні елементи культурного шару — скупчення, рештки жител, рештки легких житлових споруд, рештки житлових майданчиків, рештки вогнищ, рештки господарчих ям-сховищ, рештки робочих місць, майстерні тощо.

Рис. 1. Павільйон над ділянкою розкопу В.С. Куриленка 2008 р. на Мізинському пізньопалеолітичному поселенні Чернігівська обл.)

Рис. 4. Дерев'яний павільйон над реконструйованим житлом з Добранічівки у Переяслав-Хмельницькому музеї народної архітектури та побуту (далі — ПХМНП)

Рис. 2. Загальний вигляд павільйону Археологічного музею «Добранічівська стоянка» (відкритий 1977 р., Київська обл.)

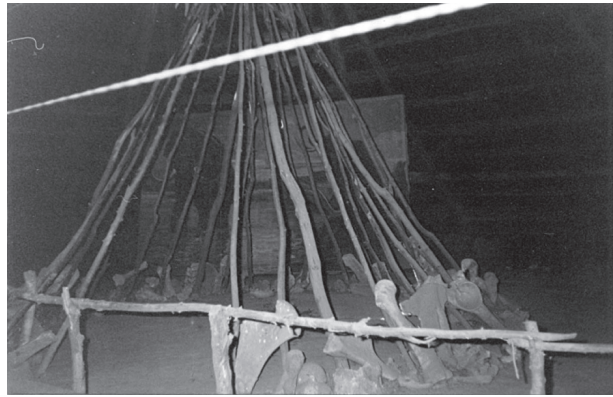

Рис. 5. Реконструкція 1969 р. І.Г. Шовкопляса, М.І. Гладких та М.І. Сікорського житла мешканців Добранічівки. У цьому павільйоні

Рис. 3. Рештки четвертого житла з кісток мамонтів у цьому музеї

Рис. 6. Реконструкція трипільського житла у с. Трипілля Київської обл. М.Ю. Відейка

Критеріями до експонування відкритих у ході археологічних розкопок об'єктів повинні бути наступні: історико-культурна значущість; ступінь збереженості; характер матеріалу; масштаби археологічних розкопок та ступінь вивчення пам'ятки; доступність для відвідувачів; можливості врахування всіх культурних шарів пам'ятки; можливість довготривалої консервації;

існування інтерпретації археологічних джерел (може бути декілька гіпотез щодо реконструкції стародавнього поселення, а на місці розкопок відтворено тільки одну з них). До музеєфікації необхідно залучати реставраторів, інженерів-геологів, за необхідності палеонтологів.

Складовою частиною музеєфікації є розробка консерваційних заходів, які дозволять забез-

Рис. 7. Реконструкція святилища доби бронзи з с. Степове Миколаївської обл. Розкопки І.М. Шарафутдинові. На передньому плані археолог-музеєзнавець Г.М. Бузян. ПХМНП

печити збереження відкритих пам'яток у тому вигляді, у якому вони дійшли до нашого часу або були розкопані археологами, а також схоронність історично пов'язаної з ними території. Останнє зумовлює визначення зон охорони пам'яток археології.

Перш за все необхідно знання кліматичних особливостей регіону, де знаходиться археологічна пам'ятка: до них відносяться напрям і сила вітрів у різні пори року, концентрація вологості, зміна температур у різні сезони. Необхідно також знання місцевої флори, особливо трав, насіння яких, потрапляючи на поверхню решток археологічних об'єктів, проростають і дають розгалужену кореневу систему, активно руйнуючи увесь археологічний об'єкт.

З метою найбільш надійного захисту решток археологічної пам'ятки необхідно проведення гідрологічного аналізу місцевості, на якій передбачається музеєфікувати об'єкт. Такий аналіз дає можливість встановити наявність і міцність ґрунтових вод у місцевості, яка прилягає до музеєфікованої пам'ятки. Крім того, гідрологічний аналіз дозволяє з'ясувати, на якій породі, чи у ґрунті розташовані відкриті пам'ятки, а це впливає на обрання хіміко-технологічних або фізико-механічних способів їх захисту. Такі дані гідрологічного аналізу можуть сприяти при відборі способу експонування музеєфікованих об'єктів.

У 1980—1990-х рр. інженерами-геологами Є.М. Пашкіним, О.Є. Вязковою та А.А. Никифоровим у науку введено поняття «геоекологічний моніторинг» стосовно об'єктів культурної спадщини, у тому числі пам'яток первісної археології. Геоекологічний моніторинг дозволяє комплексно характеризувати стан культурного шару і його змін, встановлення негативних тенденцій та формалізації інформації. Це дає мож-

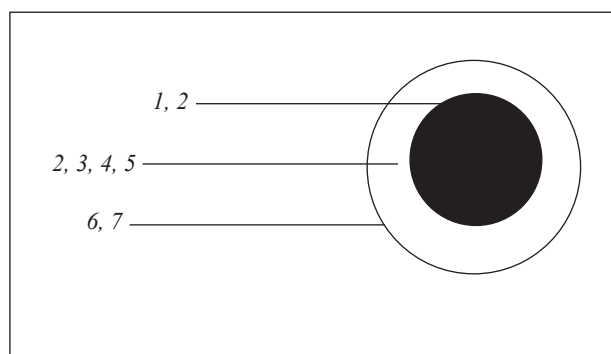
Рис. 8. Ситуаційний план-схема гроту Біка (пізній енеоліт). Кам'яна Могила (Запорізька обл.). За Б.Д. Михайловим (1988 р.)

ливість своєчасно адекватно приймати рішення щодо вироблення комплексу заходів збереження об'єктів кам'яного віку та епох енеоліту—бронзи [Пашкин, Вязкова, 1994; Вязкова, 1995; Никифоров, 1995; Пашкин, 2005]. Необхідно запроваджувати такий моніторинг для інженерно-геологічної оцінки стану збереженості пам'яток первісної доби *in situ* території України на етапі розробки концепцій їхньої демонстрації просто неба, під час проведення музеєфікації та в режимі вже створеного «археопарку».

О. Вязковою запропоновано розглядати археологічні пам'ятки як елементи природно-археологічних систем (ПАС), що є складовою частиною природно-технічної системи (ПТС) (у нашому розумінні природно-техногенного середовища).

Враховуючи розробки А.Г. Купцова та О.І. Романової [Подземная охранный зона..., 1995] по виділенню «підземної охоронної зони» для пам'яток архітектури, вважаємо за можливе цю відповідно скореговану концепцію використовувати для пам'яток найдавнішого минулого України, зокрема печер, гротів та поселень з рештками об'єктів з різних порід каменю доби неоліту, енеоліту та бронзи.

Таким, чином функціональне зонування такого музею можна показати у вигляді наступної схеми:

Функціональне зонування «археопарку» in situ:

1 — музеєфіковані об'єкти; зона пам'ятки — заповідна зона; 2 — підземна охоронна зона; 3 — охоронна зона; 4 — зона охоронюваного ландшафту; 5 — зона композиційного впливу пам'ятки; 6 — зона регулювання забудови; 7 — зона інфраструктури

Поділ на зони здійснено за їхніми функціями.

Підземна охоронна зона пам'ятки археології у структурі «археопарку» in situ, на нашу думку, повинна співпадати з межами поширення зони пам'ятки, охоронної зони зони, зони охоронюваного ландшафту та зоною композиційного впливу пам'ятки і таким чином, неначе поглинати у собі першу, третю, четверту та п'яту охоронні зони. У свою чергу межі зон регулювання забудови та інфраструктури повинні співпадати.

Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що найбільш дієвою у сучасній пам'яткоохоронній справі концепцією музеєфікації пам'яток первісної археології є забезпечення збереження відкритих об'єктів та комплексів in situ в режимі «археопарку». Ця концепція повинна включати: проведення інженерно-геологічної оцінки стану збереженості навколишнього середовища до проведення археологічних досліджень, інженерно-геологічну оцінку стану збереженості відкритих під час археологічних розкопок пам'яток, які передбачено експонувати in situ, розробку відповідно до матеріальної структури відкритих об'єктів (палеонтологічна кістка, порода каменю тощо) консервації, при необхідності, часткову реставрацію та реконструкцію пам'яток та створення експозиції з нерухомих та рухомих об'єктів як просто неба, під навісами, так і у відповідних стаціонарних павільйонах, які повинні бути обладнаними портативними та стаціонарними пристроями, багатоканальними системами контролю за температурно-вологісним режимом, а також інженерний благоустрій території «археопарку».

«Археопарк» як елемент природно-археологічної системи є історико-культурним музеєм-заповідником (музеєм «під відкритим небом» — «скансеном»), який створюється на основі нерухомих пам'яток археології різного виду та типу in situ, а також у місцях концентрації пам'яток, які неможливо зберегти на місці виявлення, однак природний ландшафт місцевості дозволяє оголосити території геолого-археологічними чи природно-археологічними заповідниками.

«Археопарками» також є «уявні музеї» («археодрами» — «експериментальні поселення»), створені у природному парку чи на спеціально відведеній території, для яких не потрібна розробка концепцій зон охорони археологічних пам'яток.

Література

- Бадер О.Н. Музеєфікація археологічних пам'яток // СА. — 1978. — № 3. — С. 138—153.
- Відейко М.Ю., Трачук О.В. Додаток 1. Науково-просвітницький історико-археологічний комплекс біля с. Улянки Кагарлицького району Київської області // Відейко М.Ю. Давні поселення України. Альбом археологічних джерел та реконструкцій. — К., 2000. — Частина 1. — С. 89—97.
- Вязкова О.Е. Некоторые принципы инженерно-геологических исследований памятников археологии: Автореф. дис. ... канд. геол.-мин. наук: 04.00.07. — М., 1995.
- Гаврилюк Н.О., Рассмакин Ю.Я., Разумов С.М., Остапенко М.А., Дарган М.М., Ковальов М.В., Міхаєва Н.І. Розкопки та музеєфікація курганів на острові Хортиці // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. — 2006. — Вип. 1. — С. 12—28.
- Гайко Г.І., Бровендер Ю.М. Проект музеєфікації давнього рудника Картамыш // Праці Центру пам'яткознавства. — 2007. — Вип. 12. — С. 155—160.
- Гладких М.І. Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 106—107.
- Гладких М.І., Корнієць Н.Л. Нова споруда з кісток мамонта в Межиріччі // Вісн. АН УРСР. — 1979. — № 9. — С. 50—54.
- Гладких М.І., Рижов С.М., Суховий М.О. Експозиційне використання забудованої території Трахтемирівського заповідника // Пам'ятки та визначні місця Шевченківського краю. Проблеми охорони та дослідження: ТД наук.-практич. конф. 27—28 травня 1997 р., м. Канів. — Київ; Канів, 1997. — С. 33—35.
- Гребенников Ю., Горбенко К., Смирнов А. К вопросу о музеєфікации и создании экскурсионно-туристических маршрутов на базе памятников археологии в Степном Побужье // Старожитності Вишгородщини: зб. ТД і повідомлень 12-ї наук.-практич. конф., присвяченої 10-й річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника на міжнародного дня музеїв 16—18 травня 2005 р. — Вишгород, 2005. — С. 81—87.
- Грищенко В.П., Корнієць Н.Л., Русько Ю.О., Ярошук Е.О. Музейний аспект вивчення геологічних пам'яток України // Вісн. Національного науково-природничого музею. — К., 2001. — С. 15—28.
- Келін Д.В. Питання створення «Археодому «Ріпниця»» на Київщині як музейно-туристичного комплексу // Туристично-краєзнавчі дослідження. — 2004. — Вип. 5. — С. 221—229.
- Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу». Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти. — Полтава, 1996.

- Никифоров А.А. Культурный слой и его значение в сохранении памятников истории и культуры: Автореф. дис. ... канд. геол.-мин. наук: 04.00.07. — М., 1995.
- Пашкин Е. М. Инженерная геология (для реставраторов): Учебное пособие. — М., 2005.
- Пашкин Е.М., Вязкова О.Е. Геоэкологический подход при сохранении памятников истории и культуры // Геоэкология. Инженерная геология. Гидрогеология. Геокреология. — 1994. — № 2. — С. 137—143.
- Подземная охранная зона исторической территории Рязанского кремля. — Рязань, 1995.
- Телегін Д.Я. Основні проблеми охорони пам'яток археології на сучасному етапі. — К., 1978.
- Телегін Д.Я. Виявляти і охороняти стародавню скульптуру і петрогліфи. — К., 1989.
- Тимова Е.Н., Кепін Д.В. Проблемы музеефикации памятников первобытной археологии в Украине // Склоны на исторических территориях: м-лы VII Междунар. науч.-практич. семинара «Комплексное изучение и сохранение исторических территорий», 26—30 апреля 2004 г. — Рязань, 2006. — С. 30—34.
- Тимова Е.Н., Кепін Д.В. Популяризация достижений первобытной археологии средствами музейной экспозиции // Человек, культура и общество в контексте глобализации: м-лы междунар. науч. конф. — М., 2007. — С. 200—202.
- Тимова О.М. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках та музеях // Праці Центру пам'яткознавства. — 2004. — Вип. 6. — С. 106—110.
- Тимова О., Кепін Д. Експонування найдавніших архітектурних пам'яток Середньої Наддніпрянщини // Pereyaslavica. Наук. зап. Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. статей. — 2008. — Вип. 2 (4). — С. 288—293.
- Шовкопляс І. Подорож у давнину // Соціалістична культура. — 1981. — № 7. — С. 26—27.
- Gladkik M., Jakovleva L. Les sites d'Ukraine: de Mejririche a Gontsy: et leurs Cabanes en os de mammoth // Dossiers d'archeologie: les Mammouth. — 2004. — N 291. — Mars. — P. 64—67.
- Jakovleva L., Djinjian F. Le site paleolithique de Gontsy (Ukraine) // Dossiers d'archeologie: les Mammouth. — 2004. — N 291. — Mars. — P. 68—73.

D.V. Kepin

«ARCHAEO PARKS» IN THE UKRAINE: TENDENTIOUS OF DEVELOPMENT

The article deals with methodological aspects of using the archeological monuments of Stone Age as well as Eneolithic — Bronze Ages (complexes and separate objects) in effort to create a museum exposition.

The typology of «archeoparks» in situ with the objects of exhibit in situ; without the objects of exhibit; «imaginationable» museums («archeodroms» — «experimental settlements») is proposed. The author considered the structure of «archeoparks» in situ in the context of a «zones of protection of the archeological monument».

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ МУЗЕЇВ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ¹

Автор досліджує сучасний стан музеїв, що функціонують у вищих навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України. Аналізує їхню роль у науковому та педагогічному процесах, визначає причини певних недоліків у організації їх роботи та пропонує конкретні заходи на шляху вирішення проблем.

Відомо, музей це історично обумовлений багатофункціональний інститут пам'яті, що як феномен розвитку людської культури має дуже давні витоки і традиції. Фахівці виникнення музеїв часто пов'язують із потребою збирання, колекціонування і присвоєння, споконвічно притаманною людині [Пиотровский, 2006, с. 7]. Цю людську потребу присвоєння, накопичення, збереження та демонстрації ще визначають як особливу діяльність людини, культурного суспільства і називають музейним ставленням до оточуючої дійсності.

Процес зародження музею сягає сивої давнини, але формування його як установи, зорієнтованої на отримання реального знання, установи, спроможної виконувати наукові, освітні та культурологічні функції, пов'язують із загальним розвитком інтелектуального руху Відродження та ідеології Просвітництва у Європі і просувався цей процес невіддільно від процесу виникнення університетської освіти та науки [Омельченко, 1988, с. 6—9; Вайдагер, 2005, с. 72; Юрєнева, 2007, с. 126—128]. Саме університетські музеї (відповідно й музеї інших вищих навчальних закладів; далі — ВНЗ) пройшли цілеспрямований шлях еволюції від збірок наочних посібників до специфічного, але історично обумовленого, структурного підрозділу, що виконує важливу функцію інструменту наукової і навчальної роботи, середовища в якому вона протікає. В першу чергу до університетського музею може бути застосовне визначення музею «як методу дослідницької роботи, що поряд з іншими методами вважається спеціальним, найбільш доцільним в дослідженні деяких явищ» [Фармаковский, 1928, с. 4—5], а вся історія розвитку освіти переконливо доводить необхідність

тісної і взаємної співпраці цих двох закладів — університету і музею [докладніше див.: Шмит, 1919, с. 30—39, 80—82]. Поза дискусією тепер залишається питання про вагомий внесок музеїв у формування освіченості, загальної культури і духовності молодого покоління, зберігання, формування і дослідження його національної та історичної пам'яті, яка має безпосередній вплив і на процеси українського державотворення через усвідомлення певних історичних реалій. Бо як відомо де, немає історичної пам'яті, там починають народжуватись міфи [Залізняк, 2008, с. 33].

Нагадаємо, перші університетські музейні зібрання, або як їх тоді ще називали — кабінети, в Україні з'являються на початку ХІХ ст. Вони цілеспрямовано формуються і удосконалюються відповідно до розвитку науки та, задовольняючи мету певного навчального закладу, до педагогічних методик. Робота музею тоді регламентувалась положеннями загальноуніверситетських статутів і забезпечувались окремим кошторисом за рахунок державної казни як на поточні витрати підрозділу, так і на закупівлю нових експонатів та колекцій. В багатьох містах університетські музеї тоді були першими і єдиними загальнодоступними культурними центрами, що активно відвідувала і позауніверситетська публіка от як, приміром, у Києві або Харкові. Згодом, невеличкі університетські колекції, що склались для різних цілей, дають поштовх для розвитку наукового музеєзнавства, а на їх базі виникають всесвітньо відомі музеї [Бурлыкина, 2000, с. 4].

За останні сто років музейна справа в Україні пережила кілька етапів у своєму становленні і розвитку. Музеї протягом цього періоду підпорядковувались різним керівним установам, їх робота регламентувалась цілою низкою різноманітних законодавчих актів. Університетські музеї у контексті цього процесу зазнали як часи бурхливого розквіту, так і занепаду та повного знищення. Нині ст. 1 Закону України «Про музеї та музейну справу» визначає музеї як «культурно-освітні і науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної

¹ Текст доповіді, проголошеної в рамках роботи міжнародної науково-практичної конференції «Постновітні реалії: виклики для України», 28—29 травня 2008 р., Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини». Законодавча база України регламентує роботу музеїв різного рангу, підпорядкування та форм власності. Однак, аналіз роботи музеїв ВНЗ, що перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки (МОН) України та деяких нормативно-правових актів, які регламентують їх діяльність, останнім часом викликають певне занепокоєння у фахівців. Дана стаття присвячена деяким аспектам законодавчого обґрунтування діяльності вузівських музеїв. Автор досліджує сучасний юридично-правовий статус музеїв, що функціонують у вищих навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України, аналізує їхню роль у науковому та педагогічному процесах, визначає причини певних недоліків у організації їх роботи та пропонує конкретні заходи на шляху вирішення проблем.

Сучасна розгалужена державна мережа музеїв України об'єднує приблизно більш як 4000 музеїв різних рангів, типів і профілів, підпорядкованих Кабінету міністрів України, різним міністерствам та відомствам [Копитько, 2005, с. 114]. Переважна більшість найвідоміших і потужних державних музеїв національного значення в Україні перебувають у віданні Міністерства культури і туризму. Зазначимо, що кількість музеїв в Україні за різними джерелами подається по-різному і досить приблизно. З одного боку ця цифра не є сталою, вона постійно змінюється, адже музеї народжуються, зникають і реорганізуються, з іншого — в Україні відсутній загальнодержавний інформаційний реєстр музеїв різного рівня підпорядкування. Так, у довіднику «Музеї України» станом на 1999 р. вміщено відомості про 569 офіційно зареєстрованих музейних закладів, більшість з яких підпорядковано Міністерству культури, а близько 50 музейних закладів — іншим відомствам, з них у статусі юридичної особи перебувало 365 музеїв. [Порівняй: Нестеренко, 2006, с. 12—13]. Але найбільш чисельною (майже 90 % від загальної кількості, або — 3887) є група музеїв, що перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України. Це музеї, які функціонують при навчальних закладах: дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих, за умови, що вони, музеї, не є юридичними особами. Такі музеї, за визначенням загальної теорії і практики музейної справи називаються відомчими. Доречно зауважити, що існують музеї у вищих навчальних закладах, що перебувають у віданні й інших міністерств, наприклад Аграрної політики або Внутрішніх справ та ін. Тобто, **відомчі музеї** — то група **державних** музеїв, що знахо-

диться у підпорядкуванні (віданні) міністерств і відомств, поза системою органів управління культурою і є структурними підрозділами цих відомств або їх закладів чи установ і керуються ними. Отже, завдання та напрямок діяльності таких музеїв визначаються керівництвом відомств і фінансуються державою.

За суспільними функціями, що покладаються на музеї системи МОН, які визначають тип музею, їх можна розділити на два типи: навчальні та науково-дослідні. Переважна більшість, майже 98 % — це невеличкі музеї **навчального типу** у школах, що зберігають кілька десятків (рідко — від 500 до 1000 одиниць зберігання) оригінальних музейних предметів, зібраних громадським активом навчального закладу. Основне завдання таких музеїв проводити засобами власних експозицій навчально-виховну та культурно-освітню роботу серед учнівської молоді і зберігати власні музейні колекції на базі обліку головних профільних державних музеїв. У таких музеях не передбачається музейний персонал, а вся діяльність музею ґрунтується на системі позашкільної освіти та на безоплатній роботі громадського активу [див.: «Положення про Музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України», наказ МОН України № 640 від 04.09.2006 р.].

Незначний відсоток (менше 2 %, або нині врахованих 67 музеїв) — це потужні музеї **науково-дослідного типу**, започатковані при університетах або інших вищих навчальних закладах III—IV рівня акредитації, що комплектують, зберігають і вивчають значну частину Музейного фонду України, її наукового і культурного спадку. Університетські музеї переважно мають довголітню історію і значні (часто багатотисячні) фондові колекції, що формуються вже протягом століть на основі наукових розробок і пошуків та за активної участі найвідоміших дослідників і викладачів України. Серед таких музеїв можна назвати природничі, археологічні або музеї історії Дніпропетровського, Київського, Львівського, Одеського, Харківського національних університетів та багатьох інших вищих навчальних закладів. Для прикладу: в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, де нині функціонує десять музеїв різних профілів, колекції Зоологічного музею налічують близько 700 тисяч одиниць зберігання [Розора, Головушкін, Зиков, 2001, с. 2—8; Нариси історії біологічного факультету, 2004, с. 250—269.] в Геологічному музеї представлено понад 100 тис. зразків гірських порід, мінералів, викопної фауни та флори [Нестеровский, Вакуленко, Пічугін, 2000, с. 5—7], а у Ботаніч-

ному саду зібрано і збережено унікальні колекції рослин різного географічного походження, які нараховують близько 10 тис. таксономічних одиниць [Ботанічний сад ім. акад. О.В. Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 1999, 50 с.; Нариси історії біологічного факультету, 2004, с. 226—235].

Підкреслимо, що зазначені вище два типи музеїв мають кілька суттєвих ознак, що їх відрізняють не лише за суспільними функціями, а й за системою формування і використання музейних фондів, їх структурним та кількісним складом, а також за обсягом та формами наукової і експозиційної роботи у музеї. Однак, це жодним чином не відображено у сучасній законодавчій базі, що чомусь відносить університетський музей разом з музеями інших ВНЗ, лише до типу навчальних, що працюють на громадських засадах. Сучасний стан юридично-правового статусу цих унікальних скарбниць вузівської науки та історії зводить їх до рівня громадських організацій без сталого державного фінансового і кадрового забезпечення, що перешкоджає виконанню покладених на них суспільних завдань у повному обсязі і на гідному рівні. Жодного разу освітянські музеї не згадуються в Законах України «Про вищу освіту» і «Про освіту», наче їх ніколи не існувало і не існує зовсім. Серед переліку посад науково-педагогічних працівників — учасників навчально-виховного процесу у ВНЗ, наукові працівники музеїв не вказані, на відміну від наукових працівників бібліотек [див. ЗУ «Про вищу освіту», розд. VIII, ст. 48] Отже, музей — один з найдавніших структурних підрозділів, що існував при університетах від моменту їх заснування і завжди виконував важливі освітянські і наукові функції, випав з сучасного юридичного ужитку, а відтак і з бюджетного фінансування. Переважна більшість завідувачів та співробітників музеїв нині працюють за сумісництвом посад або безоплатно, на громадських засадах. Штатні ж працівники музеїв часто отримують оплату праці за тарифними сітками допоміжного персоналу, що не відповідає обсягу виконуваної роботи, рівню їх кваліфікації і відповідальності. У найбільшому і найвідомішому університетському музеї, Зоологічному музеї КНУ імені Тараса Шевченка, працює всього 10 осіб і, навіть кандидати наук не мають право займати посаду наукового співробітника. Для порівняння: у Зоологічному музеї Московського держуніверситету імені М.В. Ломоносова працює 102 співробітника, серед них — 28 наукових. Про спеціальні кошти на закупівлю нових експонатів і поповнення колекцій — годі й говорити.

На наш погляд, причини такого стану полягають в тому, що й досі університетський музей

залишається в рамках, усталеної за радянських часів, громадської установи, яка була лише засобом в арсеналі ідеологічної боротьби і партійної пропаганди тих часів та знаходились у підпорядкуванні громадського активу і партійних організацій [порівняй: «Типове положення про музеї вищих учбових закладів», 1984 р.; Омельченко, 1988, с. 182—185] У спадщину від тих часів залишилось сприйняття вузівського музею лише як культурно-освітнього закладу, що переважно існує лише для прийняття поважних делегацій. Майже без змін лишається сучасний правовий статус вузівського музею. З одного боку, він визначається як відомчий музей, що перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України і мусить, як складова система наукової, навчальної та освітньо-виховної роботи, забезпечувати функціонування вищої освіти. З іншого боку, затверджене «Положення про музей, що перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України» з огляду урахування вимог Закону України «Про позашкільну освіту» зводить його роботу до рівня громадського музею.

Збереження поглядів на музей, як на щось другорядне, не обов'язкове у освітньому закладі, призводить до низького рівня використання потенціалу музею та залишкового принципу у його фінансуванні. Останнє десятиліття було роками справжніх випробувань для більшості українських музеїв, а особливо для музеїв ВНЗ. Наказ Міністерства освіти № 150 від 1996 р., так само як і № 640 від 2006 р. визначили для усіх музеїв навчальних закладів однаковий статус громадського музею. Можливо для невеличких шкільних музеїв така форма роботи може бути корисною, але для музеїв ВНЗ — просто неприйнятна. Адже сьогодні музеї вищих навчальних закладів є не лише елементом організації навчального процесу з використанням предметних засобів і автентичних джерел, які поглиблюють теоретичний виклад лекцій. Вони, на відміну від шкільних музеїв, давно виходять за рамки простого зібрання ілюстративних матеріалів, накопиченого лише з освітньою метою для підвищення ефективності навчального процесу. Нині це осередки наукової діяльності викладачів, студентів і аспірантів, справжні науково-дослідні лабораторії, що мають вузькоспеціальний характер, тісно пов'язані з галузевою науковою роботою і забезпечують високу якість фахової підготовки. Фонди таких музеїв формуються в результаті наукових пошуків (археологічні розкопки, експедиційні збори ботанічних, геологічних, зоологічних, етнографічних колекцій тощо) і використовуються у дослідних цілях (підготовка курсових, дипломних, магістерських

робіт, наукових публікацій, дисертацій). Музейний предмет в університеті використовується не лише як засіб ілюстрування, а і як джерело знань, об'єкт досліджень, що формує у майбутніх педагогів та науковців спостережливість, навички творчого пошуку. Вузівські музеї є також збирачами та дослідниками історії національної науки і техніки, забезпечують вони й формування та збереження, атрибуцію і державний облік Музейного фонду України. А їхню функцію у вихованні світогляду студентства і молодих науковців важко переоцінити.

Звернемо увагу, що університетські музеї як правило, з'являються там, де тривалий час існують сталі наукові школи у певній галузі досліджень, там де складаються наукові традиції і є усвідомлення важливого процесу — процесу розвитку освіти та формування історико-культурного й наукового надбання держави. Фіксація, документування і вивчення наукового мікросвіту досягнень кафедри або факультету навряд чи можуть відбуватися в будь-якому іншому, крім університетського музею. На наш погляд, документаційна функція музею, на сучасному етапі розвитку музейної справи є однією з найважливіших соціальних функцій будь-якого музею. Вона є базовою, на якій потім уже ґрунтується і виховна, і освітня, і функція охорони та збереження.

В музеях ВНЗ десятиліттями на науковій основі накопичуються цінні музейні предмети, які держава зацікавлена зберігати й вивчати. І якщо формувати музейні колекції університети спроможні, завдячуючи високому науковому потенціалу професорсько-викладацького складу, то, як правило, повноцінно зберігати і обліковувати вони не мають можливості через відсутність у штаті професійних музейних співробітників.

Що правда, точна кількість (ба й навіть приблизна) університетських музеїв досі нікому не відома у нашій державі — облік не ведеться на належному рівні і навіть музеї такого поважного університету як Київський національний університет імені Тараса Шевченка не враховані, бо не є зареєстрованими у відповідності до чинного законодавства. Провідний ВНЗ України, за свою майже 175-річну історію зібрав і зберіг сотні тисяч унікальних різноманітних музейних колекцій. Навіть приблизні підрахунки засвідчують, що загальний музейний фонд Київського університету перевищує 1 млн. одиниць зберігання. А працює в десяти музеях університету лише 27 осіб, третина з яких — на громадських засадах, або за сумісництвом посад.

Організаційні, методичні і координаційні функції з питань роботи усіх музеїв, під-

порядкованих МОН України нині покладено на Український державний центр туризму та краєзнавства учнівської молоді й на місцеві органи управління освіти і науки державних адміністрацій. Головною і єдиною на сьогоднішній день, формою обліку, впливу й спрямування діяльності цих музеїв є чергові та позачергові огляди, що їх встановлено проводити кожні три роки. За результатами інформації з областей, поданої органами управління освітою, комісія міністерства проводить аналіз діяльності музеїв, визначає кращі («Зразкові») та формує рекомендації щодо подальшої їхньої роботи.

У незалежній Україні, після прийняття Закону України «Про музеї та музейну справу» 1995 р. і наказу Міністерства культури № 220 1996 р. «Про затвердження Положення про державну реєстрацію, перереєстрацію та облік музеїв», таких оглядів за наказами МОН уже було проведено чотири: в 1997 р. (наказ № 151); в 2001 р. (наказ № 142); 2004 р. (наказ № 150) та у 2006 р. — позачерговий (наказ № 768). Підсумкові матеріали проведених оглядів оприлюднені на сторінках періодичного видання «Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України».

Основна мета огляду музеїв, як наголошується у зазначених наказах Міністерства освіти і науки, це — впорядкування та розширення мережі музеїв навчальних закладів, удосконалення та подальше стимулювання їх діяльності, підвищення їх ролі у навчально-виховному процесі. А серед завдань перелічено: удосконалення профільної структури музеїв при навчальних закладах; вивчення діяльності музеїв з охорони та пропаганди пам'яток історії, культури та природи, участі їх у формуванні й раціональному використанні Музейного фонду України; аналіз краєзнавчо-пошукової роботи музеїв, їх участі в навчальному процесі та вихованні юних громадян України; зміцнення зв'язків музеїв при навчальних закладах з місцевими державними музеями, архівами, товариствами охорони пам'яток історії і культури, творчими спілками; виявлення кращих музеїв та заохочення їх діяльності; сприяння відкриттю нових музеїв, світлиць, оновлення діючих експозицій тощо.

Зазначимо, що як мета і завдання оглядів, так і результати їх проведення впродовж 10 років у своїх формулюваннях залишаються незмінними. Різницю можна знайти лише у цифрах і відсотках, що стосуються кількості діючих або закритих музеїв. Статистика є доволі показовою. Якщо кількість навчальних музеїв у загальноосвітніх закладах стрімко зростає і з 1997 р. більш як подвоїлась, то по відношенню до вузівського музею — жодної динаміки і жодного впливу. У

восьми регіонах університетські музеї взагалі все ще залишаються поза обліком.

Доречно згадати, що за результатами підсумкового звіту останнього огляду музеїв при навчальних закладах м. Києва, на кінець 2007 р. значиться 144 музеї, переважно у загальноосвітніх навчальних закладах [див.: наказ № 263 від 08.11.2007 р. Головного управління освіти і науки КМДА «Про підсумки проведення огляду музеїв при навчальних закладах м. Києва»]. Серед них — жодного — у ВНЗ. Вони лишилися як поза увагою, так і поза обліком.

Отже, завдання розширення мережі серед університетських музеїв систематично не виконується. Чому? На жаль, аналізу причин такого становища підсумкові матеріали не подають. У підсумкових інформаціях щоразу зазначаються одні й ті самі недоліки, що їх виявляють огляди музеїв, а саме: проблема з приміщеннями та спеціальними музейними меблями, недостатнє кадрове забезпечення, слабка фондово-облікова робота, низька матеріальна та матеріально-технічна база та ін. Але жодних конкретних пропозицій, або вжитих заходів, конкретних джерел фінансування для подолання недоліків і покращення ситуації, що склалася міністерством запропоновано не було. Навіть поверхневий аналіз роботи МОН у галузі організації діяльності, підвідомчих йому, музеїв ВНЗ засвідчує: все ще зберігається сприйняття музею лише як культурно-освітнього закладу, що ґрунтується на засадах позашкільної роботи, або громадської ініціативи і дуже вже нагадує деякі позиції, характерні у ставленні до музеїв за радянських часів. На діяльність музеїв у вищих навчальних закладах міністерство взагалі не впливає, оскільки не враховує специфіки завдань вузівського музею. Відсутність чіткого визначення у законодавчих актах місця музею у структурі ВНЗ як необхідного підрозділу, що разом з архівом і бібліотекою складають єдиний науково-інформаційний і комунікаційний блок, шкодить науково-дослідній, експозиційній та фондовій роботі музеїв ВНЗ. Збереження таких поглядів на музей призводить до низького рівня використання його потенціалу, залишкового принципу у фінансуванні, до недостатнього кадрового забезпечення.

Останнім часом в Україні приділяється багато уваги різним аспектам розвитку вищої школи, шляхам її інтеграції в європейський та світовий освітній простір, вагомості гуманітарних дисциплін у її системі. Вийшла друком низка монографій та навчальних посібників (з грифом рекомендовано МОН), присвячених аналізу історії, сьогодення та перспективам модернізації системи вищої освіти. [Журавський, 2003; Вища

освіта в Україні, 2005; Слєпкань, 2005 та ін.] Тут докладно вивчаються основи державної освітньої програми та систематизуються нормативно-правові документи в галузі вищої освіти, подаються наукові й організаційно-методичні засади та особливості педагогічного процесу у вищій школі, характеризується структурні підрозділи ВНЗ та їх функції. Але про такий, необхідний і традиційний, елемент науки, освіти, виховання і культури як музей при вищому навчальному закладі, що є державним (відомчим), інформація відсутня. Не згадуються, як вже зазначалось, такі структурні підрозділи, притаманні нашим навчальним закладам від часів заснування офіційної освіти в Україні, як музеї і в ЗУ «Про вищу освіту». Годі шукати їх і в оприлюдненому нині проекті ЗУ «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту», хоча співробітники кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка вчасно надіслали свої аргументовані пропозиції з цього приводу Керівнику робочої групи МОН по внесенню змін та доповнень до цього закону.

На сучасному етапі розвитку університетської освіти та її інтеграції з науковим пошуком, що є невіддільними у рамках університету, музей не розмежує ці основні функції — освіту і науку — у своїй діяльності, тут вони тісно переплітаються. У музеях ВНЗ зберігають як суто навчальні колекції так і наукові, що використовують залежно від призначення. А у більшості вузівських музеїв переважає саме наукова функція.

Сучасний стан вузівських музеїв давно вже непокоїть передову українську інтелігенцію. Обговоренню цієї проблеми останнім часом присвячувалось кілька наукових конференцій, зокрема у Києві, Одесі, Кіровограді. Особливо гостро постала проблема на засіданнях круглого столу «Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України», що відбувся 23—24 листопада 2007 р. в Києві на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», Державного політехнічного музею та Музею історії КПІ. Учасники конференцій висловили глибоку стурбованість сучасним становищем музеїв ВНЗ України, відсутністю відповідної законодавчої бази, що регламентує їхню роботу. Під час засідань було заслухано і обговорено доповіді, присвячені різним напрямкам діяльності музеїв ВНЗ України, досягненням їх співробітників, а також нагальним проблемам організації наукової і освітньої роботи вузівських музеїв, соціальному захисту музейних кадрів та деяким аспектам збереження Музейного фонду України. Особливу увагу учасників і організаторів обговорення привер-

нун Наказ МОН України № 640 від 04.09.2006 р., що затвердив «Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України» і не відповідає рівню роботи вузівського музею [Проблеми..., 2007, с. 89—91].

На думку переважної більшості співробітників музеїв, цей документ, перетворюючи музеї в громадські організації, змушує керівництво ВНЗ переводити висококваліфікованих музейних працівників на посади, які не відповідають їх професійній діяльності і вимагати від них забезпечувати збереження Музейного фонду на громадських засадах. Рада музеїв, яка складається з викладачів та студентства, повинна на громадських засадах вести професійно наукові дослідження та державну облікову документацію, інвентарні книги тощо. Іноді університетські музеї мають настільки солідні фонди, що проводити музейну роботу на відповідному рівні силами громадського активу та обмеженої кількості музейних співробітників просто неможливо. Вже минув той час, коли вузівський музей сприймався лише як засіб позашкільної роботи та ідеологічної пропаганди або місце прийому поважних делегацій під час університетських ювілеїв.

На наш погляд, аби подолати негативну ситуацію, що склалася в роботі музеїв ВНЗ, потрібні нові форми і методи керівництва цими музеями, нова музейна політика на рівні Міністерства освіти і науки. Перш за все слід усвідомити, що робота вузівського музею, його завдання та основні функції повністю співпадають з метою діяльності університету. Серед завдань оглядів музеїв і у інформаціях про підсумки їх проведення, мусять бути відзначені відмінності, що притаманні роботі навчального музею у загальноосвітній школі, та окремо роботі науково-дослідного музею у ВНЗ. Цього вимагають не лише зміни підходів до концепції вищої освіти, а й зміна суспільних потреб, розвиток науки і мистецтва, інноваційні технології в царині реставрації й консервації, нові підходи до теорії й практики музейної роботи, розвиток уявлень про те, що зберігати й експонувати потрібно не тільки самі пам'ятки, але й їх функціональні зв'язки з іншими об'єктами.

Не завадить скористатися і досвідом роботи найближчих сусідів. Так наприклад, у Росії для забезпечення координації роботи окремо музеїв вищих навчальних закладів, при музеї Землезнавства Московського університету ім. М. Ломоносова, ще з 1994 р. працює Науково-методичний і організаційний центр, який об'єднує роботу 336 музеїв російських вузів, створено Асоціацію вузівських музеїв.

Отже, для удосконалення та покращення роботи музеїв вищих навчальних закладів України, розширення їхньої мережі та підвищення ролі у науково-навчальному і культурно-освітньому процесах конче необхідно:

- Внести зміни до Закону України «Про вищу освіту»: до переліку структурних підрозділів вищих навчальних закладів внести і музеї (розділ VII, ст.ст. 29, 30), а серед учасників навчально-виховного процесу зазначити завідувача музею та наукового співробітника музею (розділ VIII, ст. 48);

- Підготувати та впровадити окреме «Положення про музей ВНЗ», що визначало б відповідні музеї не лише осередками освіти або виховання, а й науковими-дослідними і науково-навчальними підрозділами у структурі вищих навчальних закладів. Чітко усвідомити відмінності науково-дослідних музеїв ВНЗ, які формують і зберігають значну частку Музейного фонду України, від музеїв інших навчальних закладів, що перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України;

- Вирішити питання державного фінансування та кадрового забезпечення. Співробітникам музеїв ВНЗ за результатами їх роботи та у відповідності до обсягу музейного фонду надавати статус наукових співробітників, як і в інших державних музеях, підпорядкованих іншим відомствам. Нова законодавча база допоможе вплинути на упереджене ставлення вузівського керівництва до музеїв, як до чогось другорядного у діяльності навчального закладу та допоможе зламати усталену хибну практику згадувати про музеї й виділяти кошти на їх розвиток лише до університетських ювілеїв;

- Створити науково-методичний відділ по роботі з вузівськими музеями при департаменті вищої освіти МОН України, який би координував роботу цих музеїв. Такий відділ допоможе організувати, вивчати, аналізувати та перевіряти роботу музеїв ВНЗ, стежити за дотриманням і виконанням чинного законодавства в галузі музейної справи та охорони культурної спадщини України, дозволить покращити роботу музеїв, їх кадрове, фінансове та технічне забезпечення і допоможе музейним співробітникам оперативного вирішувати нагальні проблеми і завдання як у галузі освіти і науки, так і музейного будівництва.

Якщо ми хочемо зрозуміти наскільки є актуальною проблема правового статусу вузівського музею, що має забезпечити подальший розвиток цих унікальних зберігачів історії і сьогочасних досягнень української освіти і науки, давайте уявимо сучасну розвинену цивілізовану європейську державу без вищих навчальних за-

кладів, без наукових і освітянських осередків, що формуються у цих закладах; без їхніх традицій та реальної, добре вивченої, зафіксованої історії їх становлення. Адже усі ці аспекти мають безпосереднє відношення саме до університетських музеїв, що не лише збирають, досліджують і охороняють, але й активно поширюють нові знання.

Література

- Ботанічний сад* ім. акад. О.В. Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — К., 1999.
- Бурликина М.И.* Музеи высших учебных заведений дореволюционной России (1724—1917 гг.). — Сыктывкар, 2000.
- Вайдакер Ф.* Загальна музеологія: Посібник / Перекл. з нім. — Львів, 2005.
- Вища освіта в Україні:* навч. посіб. — К., 2005.
- Журавський В.С.* Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. — К., 2003.
- Залізняк Л.Л.* Україногенеза в тумані міфології // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: зб. статей. — К., 2008.
- Копитько О.* Музейна стратегія: час створювати // Проблеми збереження музейної та архівної спадщини в сучасній Україні у контексті втрат Львівського архіву. Допоміжні матеріали до круглого столу (18 жовтня 2005 р.). — К., 2005.
- Нариси історії біологічного факультету.* — К., 2004.
- Нестеренко Л.* Проблеми управління по вертикалі й горизонталі // Арт Менеджмент. — 2006. — Вип. 3. — С. 12—13.
- Нестеровский В.А., Вакуленко О.М., Пичугін А.В.* Геологічний музей Київського університету // Вісн. Київського університету імені Тараса Шевченка. — Серія Геологія. — 2000. — Вип. 16. — С. 5—7.

Омельченко Ю.А. Развитие учебных музеев: навч. посібник. — К., 1988.

Пиотровский М.Б. Философия музейного дела // Вестн. Санкт-Петербургского ун-та. — Серия 6. — 2006. — № 1. — С. 7—11.

Проблеми і перспективи розвитку музеїв ВНЗ України // М-ли 2-го Круглого столу, 23—24 листопада 2007 р.: ТД. — К., 2007.

Розора Ж.В., Головушкін М.І., Зиков О.С. Зоологічний музей (путівник). — К., 2001.

Слепкань З.І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі: навч. посіб. — К., 2005.

Фармаковский М.В. Техника экспозиции в историко-бытовых музеях. — Л., 1928.

Шмит Ф.И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. — Харьков, 1919.

Юренева Т.Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы. — 4-е изд., испр. и доп. — М., 2007.

L.G. Samoilenko

REAL ISSUES OF THE LEGAL STATUS OF UNIVERSITY MUSEUMS IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN INTELLECTUAL DEVELOPMENT AND THE FORMATION OF THE STATE

The author probes the modern state of museums, which function in higher educational establishments under the management of the Department of Education and Science of Ukraine. She analyses their role in the scientific and pedagogical processes, determines reasons of the certain failings in the organization of their work, and offers concrete measures for solving these problems.

Г.А. Станицына

**НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ РАБОТЫ
В.В. ЛАПИНА В НАУЧНОМ АРХИВЕ
ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ
НАН УКРАИНЫ**

В Научном архиве Института археологии НАНУ хранится личный фонд Владимира Васильевича Лапина, преподавателя кафедры археологии и музееведения Киевского университета имени Тараса Шевченко, известного археолога-эллиниста, музееведа и педагога. В числе других архивных материалов хранятся рукописи монографии «Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации» и ряда статей.

В Научном архиве Института археологии НАН Украины в числе других фондов, хранятся 42 личных фонда ученых-археологов, их домашние архивы. Здесь сохраняется и личный фонд Владимира Васильевича Лапина, преподавателя кафедры археологии и музееведения Киевского университета им. Т.Г. Шевченко, известного археолога-эллиниста, музееведа и педагога. Этот фонд хранится в Научном архиве с весны 1981 г. (фонд № 24, 60 единиц хранения 1956—1981 гг.). В других архивах личных фондов В.В. Лапина нет.

В личном фонде В.В. Лапина в числе других архивных материалов имеется несколько его неопубликованных работ. Наиболее значительной из них является рукопись его второй монографии «Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации» (машиноп. рус. яз. 438 с., иллюстр. 70 л.). Здесь же хранятся отзывы и рецензии на эту монографию, выписка из протокола заседания отдела Археологического музея от 15 декабря 1976 г. с постановлением о рекомендации работы к печати, справка и акт экспертизы материалов, подготовленных к открытой печати. Монография была подготовлена к печати в издательстве «Наукова думка» в 1978 г., однако была возвращена автору после дополнительного рецензирования И.Г. Кругликовой, поскольку концепция В.В. Лапина и его выводы по ряду проблема находились в противоречии с общепринятыми.

Книга рассчитана на археологов, историков, лингвистов, архитекторов, преподавателей и студентов гуманитарных вузов. Предполагалось, что она будет хорошо иллюстрирована, иллюстрации эти сохранились [НА ИА НАНУ, № 1, 2, 4, 56—59].

Монография состоит из таких частей:

Предисловие. В нем автор отмечает влияние античности на историю юга нашей страны, разъясняет, что он понимает под термином «ан-

В.В. Лапин (1928—1981)

тичная северопричерноморская цивилизация». В.В. Лапин подчеркивает уникальность древнейшего из известных в этом районе греческих поселений — поселения на острове Березань вблизи современного Очакова Николаевской обл., которое в отличие от большинства крупных античных поселений, подвергшихся значительным разрушениям в средние века и в современную эпоху, сохранилось до наших дней в более или менее непо потревоженном состоянии. Автор пишет, что за период достаточно интенсивных раскопок с начала века раскрыто большое количество памятников первостепенной значимости, однако мало что доведено до широкой научной общественности, отмечая при этом и нереализованные монографии Э.Р. Штерна и М.Ф. Болтенко, и опубликованные работы современных ему исследователей. В предисловии В.В. Лапин формулирует основную задачу своего исследования — показать, что дает Березань в плане изучения проблем становления и развития античной северопричерноморской цивилизации, определяя круг источников, с наибольшей выразительностью отражающих социальные и

В.В.Лапинссотрудниками экспедиции перед выездом. Конец 1960-х гг.

этнографические особенности коллектива поселенцев, таких как архитектура, местная лепная керамика, погребальный обряд, письменность [НА ИА НАНУ, № 1, л. 4—10].

Первая глава работы называется «Очерк историографии» и подразделяется следующие части:

- начальный период изучения острова;
- раскопки Р.А. Пренделя;
- экскурсии 1890-х гг.;
- раскопки Б.В. Фармаковского;
- раскопки Г.Л. Скадовского;
- раскопки Э.Р. Штерна;
- раскопки М.Ф. Болтенко 1927—1931, 1946—1947 гг.;
- раскопки 1960—70 гг.

В этой главе (66 страниц машинописного текста) автор прослеживает в историографическом плане теоретическое развитие представлений о Березанском поселении, изменение их на различных этапах развития исторических течений, и, кроме того, выясняет ход накопления эмпирических сведений, считая наиболее целесообразным комплексное изучение этих двух основных направлений [НА ИА НАНУ, № 1, л. 11—76].

Глава II работы — «Вопросы топографии и геологии» занимает 23 страницы машинописного текста. В ней В.В. Лапин рассматривает географические и геологические условия существования Березани — острова или полуострова, которые являлись серьезным фактором, неизбежно воздействовавшим на исторические коллизии в этом районе. Они же в значительной мере определяли и судьбы археологических па-

мятников Березани. В этой главе ярко описано положение Березани в античное время и современная топография острова [НА ИА НАНУ, № 1, л. 77—99].

В разделе «Современная топография острова» этой главы В.В. Лапин подробно останавливается на планах острова, выполненных А.С. Уваровым, Р.А. Пренделем, Э.Р. Штерном, дает краткую характеристику плана М.Ф. Болтенко [НА ИА НАНУ, № 1, л. 77—88].

Глава III называется «Строительные сооружения». Это самая большая глава (163 страницы машинописного текста). В ней автор выделяет разделы «Вопросы стратиграфии, принципы датировки», «Землянки», «Каменные сооружения», «Культовые сооружения», «Хозяйственные сооружения», «Общие замечания». Здесь рассмотрены все строительные сооружения Березани, открытые за время исследования этого памятника, вплоть до середины 1970-х гг. Для написания этой главы автор детально изучил все отчеты, чертежи и дневниковые записи предыдущих исследователей [НА ИА НАНУ, № 1, л. 89—99].

Глава IV «Некрополь. Погребальный обряд» посвящена краткой характеристике погребального обряда, выявлению его специфики. Автор отмечает, что в значительной мере эта работа уже выполнена С.И. Капошиной, однако ряд вопросов все еще остается неясным, некоторые положения требуют уточнения [НА ИА НАНУ, № 1, л. 100—262].

В **главе V**, «Лепная керамика», отмечается, что эта посуда из Березани, несмотря на пристальное внимание отечественных ученых, ис-

следована недостаточно. Автор дает краткую характеристику лепной керамики Березани, выделяя четыре основные функциональные группы и разбивая их на типы и варианты. Эта глава предполагала много иллюстративного материала. В заключение главы В.В. Лапин подчеркивает, что лепная керамика являлась необходимым составным элементом материальной культуры греческого причерноморского населения [НА ИА НАНУ, № 1, л. 263—285].

Большой интерес представляет **глава VI**, которая носит название «Письменность». В ней автор отмечает, что речь пойдет не о памятниках греческой письменности, а именно о системе письменности. Обращаясь к архаическим и классическим памятникам письма, автор констатирует наличие остаточных явлений неизвестной еще системы письма, тесно связанной и взаимодействующей с известной, греческой системой. Реликты именно этой неизвестной системы письма и являются объектом исследования В.В. Лапина, основная цель которого заключалась в том, чтобы ввести в научный обиход некоторое, заведомо неполное количество материалов, могущих привлечь к себе серьезное внимание лингвистов. Автор предполагает, что неподдающиеся прочтению граффити — это реликты слогового письма, истоки которого восходят к линейному письму «А» и «Б». В вопросе о сфере применения северопонтийской письменности автор склоняется к мысли о преимущественно культовой области ее применения. В.В. Лапин утверждает, что «сарматские знаки» — это всего лишь этап в развитии принесенных архаическими греками реликтов негреческой системы письменности [НА ИА НАНУ, № 2, л. 22—31]. В этой главе предполагалось поместить восемь таблиц иллюстраций и несколько рисунков [НА ИА НАНУ, № 1, л. 286—324].

В **главе VII**, «Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации», отмечено, что проблемы генезиса сложны и мало изучены. Они могут решаться в двух основных аспектах: 1) методологическом; 2) соответствия данных античной литературной традиции известным в данное время материальным источникам. Исходным пунктом в решении проблематики в целом является вопрос о заселении греческими переселенцами Северного Причерноморья. В решении проблемы колонизации имеется два подхода: первый подход определен еще во второй половине XIX в. — греческая колонизация мыслилась как продукт торговой деятельности наиболее развитых греческих полисов [НА ИА НАНУ, № 1, л. 325—355].

Суть второго подхода к проблеме колонизации в методологическом плане сводится к

В.В. Лапин на раскопе; о-в Березань

следующему: греческая колонизация была продуктом имманентного развития древнегреческого общества в период становления классов и оформления полисного строя, являясь проявлением действовавшего в античном мире закона народонаселения. В.В. Лапин придерживался мнения, что вся система этих государств основывалась на определенном ограничении численности населения, пределы которой нельзя было превысить, не подвергая опасности самих условий существования античной цивилизации [НА ИА НАНУ, № 1, л. 356—422].

Завершают книгу списки иллюстраций, литературы, сокращений [НА ИА НАНУ, № 1, л. 356—422].

Кроме отмеченной выше монографии в личном фонде В.В. Лапина хранятся рукописи нескольких неопубликованных статей:

1. «Березань 1960—1966 гг.» (машинопись, правки и дополнения — автограф, рус. яз., 63 л.). Статья написана в виде отчета о раскопках автора на острове Березань за указанный период с подробным описанием раскопанных объектов и главных находок [НА ИА НАНУ, № 1, л. 423—438].

2. «Северное Причерноморье и Кавказ в античную эпоху» (машинопись, рус. яз., третий экземпляр статьи со всеми ссылками и вписанным греческим текстом). В статье дается характеристика социально-экономических процессов, происходивших в Северном Причерноморье и на Кавказе к началу греческой колонизации, отмечается различный характер колонизации в этих регионах в связи с различиями в их развитии в тот период [НА ИА НАНУ, № 13/2].

3. «Выдающиеся исследователи древностей Николаевщины» [НА ИА НАНУ, № 13/3] (автограф, рус. яз., 3 стр.). Статья посвящена Л.М. Славину, основателю и заведующему кафедры археологии исторического факультета Киевского

государственного университета им. Т.Г. Шевченко; директору заповедника «Ольвия»; в разное время директору и заместителю директора по научной части Института археологии АН УССР, член-корреспонденту Академии наук, начальнику Ольвийской экспедиции.

4. «Эллинистическая Березань» [НА ИА НАНУ, № 13/4] (автограф в двух частях: «Историография» — рус. яз., 16 л. и «Вопросы стратиграфии» — 8 л.). В разделе «Историография» автор отмечает, что вопрос о послеархаической Березани в его методологической значимости впервые был поставлен им в работе «Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации)», вышедшей в Киеве в 1966 г., хотя в историографическом плане он имеет достаточно солидную предысторию. Далее автор анализирует изучение этого вопроса его предшественниками, современниками и дополняет анализ своими исследованиями.

В разделе «Вопросы стратиграфии» ученый отмечает, что при рассмотрении вопросов стратиграфии придется воспользоваться исключительно материалами последних десятилетий, полученными на раскопе «О» («основном»), большие площади которого позволяют уловить как общую стратиграфическую ситуацию, так и локальные специфические особенности ее проявления на отдельных участках раскопа. Кроме того, автор указывает на неравномерность распространения находок классического и эллинистического времени на территории поселения.

Судя по всему, в работе «Эллинистическая Березань» были задуманы и другие разделы, однако В.В. Лапин не успел их написать.

5. «Ліпна кераміка» [НА ИА НАНУ, ф. 24, № 13/5] (автограф переводчика, укр. яз., 20 л.) — статья, посвященная лепной керамике Березани.

6. «Историософия Арнольда Тойнби и некоторые задачи археологической науки» [НА ИА НАНУ, № 13/7] — тезисы доклада В.В. Лапина, посвященного проблемам изучения человеческих цивилизаций.

7. Автограф статьи без названия, в которой говорится о том вреде, который причиняют археологическим памятникам коллекционеры и нумизматы. По образному выражению В.В. Лапина, «просвещенный коллекционер подобен человеку, открывающему шлюз плотины, чтобы набрать кружку воды». Ученый подчеркивает, что «каждая древняя вещь имеет подлинную ценность лишь тогда, когда известны обстоятельства ее находки, культурный слой, в котором она находилась, тот вещественный антураж, который ей сопутствовал.

Выхваченная из законсервированной древней среды, она подобна слову, выхваченному из книги. Затемняется смысл книги, обесценивается, лишается своего конкретного содержания и само слово, вырванное из контекста». (автограф, рус. яз., 4 стр.) [НА ИА НАНУ, № 13/7].

8. Самая ранняя работа В.В. Лапина, хранящаяся в фонде — дипломная работа «Тирания Тридцати в Афинах», написанная им в 1956 г. в Ленинградском университете под научным руководством доктора исторических наук, профессора К.М. Колобовой. Работа написана по первоисточникам, поскольку В.В. Лапин учился на кафедре истории Древней Греции и Рима исторического факультета Ленинградского государственного университета и прекрасно знал древние языки. В работе дается характеристика источников и рассматриваются такие вопросы как классовая борьба в Афинах в 411 г. до н. э., приход к власти коллегии Тридцати, конституция Тридцати; внутренняя политика Тридцати; характер переворота 404—403 гг. до н. э. [НА ИА НАНУ, № 13/8].

9. Последняя из неопубликованных работ ученого, написанная в 1980 г., называется: «Задачи и пути экологического воспитания в исторических дисциплинах вуза (Природа и общество в их исторической взаимосвязи. Методическая разработка)» автограф рус. яз., 32 стр.

Архивные материалы

Научный архив Института археологии НАН Украины, фонд. 24, № 1., л. 4—438.

Научный архив Института археологии НАН Украины, фонд. 24, № 2, л. 22—31.

Научный архив Института археологии НАН Украины, фонд. 24, № 13/2.

Научный архив Института археологии НАН Украины, фонд. 24, № 13/3.

Научный архив Института археологии НАН Украины, фонд. 24, № 13/4.

Научный архив Института археологии НАН Украины, фонд. 24, № 13/5.

Научный архив Института археологии НАН Украины, фонд. 24, № 13/7.

Научный архив Института археологии НАН Украины, фонд. 24, № 13/8.

G.A. Stanitsyna

UNPUBLISHED WORKS BY V.V. LAPIN IN SCIENTIFIC ARCHIVES OF INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF NAS OF UKRAINE

Scientific archives of Institute of archaeology of NAS of Ukraine keep a personal fond by Vladimir Vasiljevich Lapin, teacher of archaeology and museology department Taras Shevchenko Kiev University, well-known archaeologist-hellenist, museologist and educational specialist. Inter other archive materials is manuscript of monograph «Berezan and the problems of Nothen-Blacksea region antique civilization genesis».

В.В. Лапин

ОБ ОХРАНЕ ПАМЯТНИКОВ ДРЕВНОСТИ

Свой разговор об охране памятников древности мне хочется начать с совсем недавнего случая. Передо мною письмо Буракова А.В., научного сотрудника исторического заповедника «Ольвия», этих «северных Помпей», член-корреспонденту АН УССР Славину Л.М.: «... В селе (Парутино, на окраине которого расположен заповедник) у нас есть молодой немой и глухой парень... На берегу лимана, в месте выборки северной оборонительной стены он нашел 5 золотых монет. Две из них ушли из Парутино, изображения на них неизвестны (проданы немой по 40 руб. каждая). Три монеты по 30 руб. каждая приобретены председателем сельсовета Мельником К.Я. Он передал их мне. Вместе с ними передал маленькую монету, приобретенную им за 15 руб. у ученика местной школы Деканского. Таким образом у меня хранятся 4 золотые монеты общим весом 41,99 г., стоимостью 105 руб. Акт на эти монеты я высылаю Вам. Если Институт археологии захочет их приобрести, нужно вернуть деньги председателю сельсовета, если не захочет приобрести — я должен вернуть ему монеты и для науки они будут утеряны».

Сразу же скажу, что монеты находятся сейчас в Институте археологии АН УССР, что они действительно представляют собой большую научную ценность. Тем более досадна потеря двух монет, уплывших на сторону. Но разве только этих двух монет!

Коллекционирование за последние десятилетия приобрело громадную популярность среди народа. Иногда за бездумное следование моде, желание иметь свою «страсть», чаще — стремление заполнить свой досуг умным и полезным занятием. Иностранное слово «хобби» получает права гражданства в нашем языке. Наши печать, радио, телевидение всячески содействуют тому, чтобы множились ряды коллекционеров, направляют этот порок индивидуальных страстей в организованное русло. Все это очень хорошо. Но медаль имеет и свою обратную сторону.

Возьмем, к примеру, то же село Парутино. Жители его до революции занимались своеобразным «промыслом»: определенная группа «счастливчиков», а в неурожайные годы буквально все село, брались за лопаты, выходи-

ли на окраину, где земля холмилась могилами двухтысячелетней древности, и принимались копать. Найденные предметы древности сбывались в городах Николаеве и Одессе. Часть их оседала в частных коллекциях, часть шла за границу, кое-что попадало и в музеи. Основная масса этих вещей безвозвратно утеряна для науки, бесценные произведения греческого искусства и ремесла стали объектом спекуляции и как красивые антикварные безделушки заняли свои места в квартирах просвещенных и непросвещенных «почитателей древности».

Советская власть покончила с этим разбазариванием общенародных ценностей уже тем, что национализировала землю и ее недра. Виртуозное владение лопатой, тонкая наблюдательность, знание земли, приобретенные ранее жителями Парутино, были обращены на пользу всего народа и всей нашей науки. «Промысел» исчез. Случайно найденные предметы древности безвозмездно и бескорыстно передавались в музей заповедника. Так было еще 10 лет назад.

А потом наступил перелом. В село потянулись десятки одержимых страстью коллекционеров из больших и малых городов Союза. В авангарде шли нумизматы. Они вступали в интимные разговоры с сельскими мальчишками, умоляюще шептали, выворачивали карманы, и ребятишки, щедро одаренные медными и серебрянными деньгами, бежали «на Ольвию», примитивной палочкой ковырялись в бортах раскопов и возвращались, позванивая ничего для них незначущими позеленевшими медяшками. На первых порах незначущими, ибо позднее они приобрели опыт, узнали истинную цену этих медяшек. И вместе с «хобби» коллекционеров росло и мужало «хобби» другого рода, для которого больше подходит опять же иностранное слово — «бизнес». К этому «хобби» приобщались уже очень совершеннолетние граждане села Парутино. И все чаще мы, археологи, замечали, как даже найденные во время раскопок древние вещи перекочевывали в карманы землекопов, мы начинали забывать слово «доверие» и постигать новое — «бдительность». И сейчас уже полдесятка сторожей потребовалось бы, чтобы оградить территорию заповедника от всех

охотников приобщиться более материально, чем духовно, к древностям. А весь штат заповедника вместе с научными сотрудниками состоит из четырех человек, единственный же сторож по необходимости является еще и реставратором, плотником, грузчиком.

Мы не можем закрыть глаза на масштабы этого отнюдь не стихийного бедствия. Они приближаются уже к дореволюционным нормам. Это бедствие приобретает всевозможные формы. Доморощенный меценат в лице высшего представителя государственной власти на селе предлагает государству за определенное вознаграждение государству же принадлежащие ценности! Это ли не парадоксально! Посмотрите, где берут глину для своих хозяйственных нужд жители Парутино: великолепная строительная глина — повсюду, а они едут за километры, с одного конца села на другой, в район наибольшего сосредоточения древнегреческих могил, и копаются там. Приобщаются. Совмещают приятное с полезным. Ибо знают, что за амфору-тару приезжий коллекционер даст амфору вина, а за хороший канфар, килик или лекиф — и того больше. И безвозвратно гибнут древние могилы, в бесформенные груды камня превращаются склепы, разрушаются древние стены.

Роль коллекционеров, — не всяких, разумеется, а коллекционеров древностей, — я определил бы так: они организуют и направляют процесс разграбления и разбазаривания общенародных археологических, исторических ценностей. Нередко еще можно услышать, и даже из уст дипломированного ученого, панегирик в честь коллекционера. Суть его сводится к следующему: просвещенный коллекционер спасает от гибели древние вещи, не допускает того, чтобы они оказались в руках невежд и попросту затерялись, он систематизирует их, он относится к ним с большим вниманием, чем это порой бывает в музеях, наконец, не исключена возможность, что когда-то он сам передаст свою коллекцию в дар музею.

В этом, конечно, есть известный резон. Мне самому известен такой просвещенный коллекционер. За несколько лет упорнейшего и виртуозного труда он собрал великолепную коллекцию ольвийских монет, коллекцию, которой могут позавидовать крупные исторические музеи. Он любовно и бережно реставрировал каждую монетку, достигнув в этом искусстве подлинного артистизма, он сфотографировал каждую из них, собственноручно тщательно зарисовал, занес в каталог, определил, продатировал. За эти годы он настолько оброс нумизматическими знаниями, что стал в ногу со специалистами-нумизма-

тами. Это правда. Но не менее правда, в применении к этому конкретному нумизмату, и то, что мною сказано выше. Он умный, интересный и по-своему преданный науке человек, но ущерб, нанесенный древним городищам Очаковщины благодаря его деятельности, трудно измерить. Ущерб не только материальный, но и моральный, ущерб в психологии населения тех мест, познавшего, выражаясь терминами политической экономики не столько потребительскую, сколько меновую стоимость древностей. А ведь они, эти древности, оставшиеся нам в наследство от бесчисленных поколений, живших до нас, должны принадлежать всему народу, как земля, как воздух, как вода и как последние иметь лишь одну, потребительскую — эстетическую, познавательную — стоимость.

Просвещенный коллекционер подобен человеку, открывающему шлюз плотины, чтобы набрать кружку воды. Он набрал ее, он напился, но какой ценой! Здесь забывается еще одна сторона вопроса: каждая древняя вещь имеет свою подлинную ценность лишь тогда, когда известны обстоятельства ее находки, культурный слой, в котором она лежала, тот вещественный антураж, который ей сопутствовал. Выхваченная из законсервированной древней Среды, она подобна слову, выхваченному из книги. Затемняется смысл книги, обесценивается, лишается своего конкретного содержания и само слово, вырванное из контекста.

Таковы некоторые соображения в отношении коллекционирования древностей. Хотелось бы, чтобы они не остались без внимания, послужили бы предметом обсуждения, и не только обсуждения. Частное коллекционирование древних вещей, со всеми вытекающими из этого последствиями, приобрело такие масштабы, что назрела необходимость отразить его каким-то образом в существующих положениях об охране памятников старины. Исходный принцип при этом может быть только один: памятники древности — общенародное достояние и предмет общенародного попечения. Положение не ново. Оно — не будем пока говорить об эффективности — давно уже распространено на крупные исторические объекты, в частности, на памятники архитектуры. Но ценность древней вещи отнюдь не измеряется ее физическими масштабами. Афродита Милосская столь же бесценна, сколь бесценен римский Колизей. Древнюю монету, доисторическое рубило — под защиту государства!

1981 г.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	—	Археологічні відкриття в Україні
АВ	—	Археологические вести
АДУ	—	Археологічні дослідження в Україні
АИМ	—	Археологические исследования в Молдавии
АЛЛУ	—	Археологічний літопис Лівобережної України
АЛЮР	—	Археологическая летопись Южной Руси
АН УРСР	—	Академія наук УРСР
АО	—	Археологические открытия
АП УРСР	—	Археологічні пам'ятки Української РСР
АСГЭ	—	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БКИЧП	—	Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
ВА	—	Вопросы антропологии
ВВ	—	Византийский временник
ВГУ	—	Воронежский государственный университет
ВДИ	—	Вестник древней истории
ЖМНП	—	Журнал Министерства народного просвещения
ИАК	—	Известия Императорской археологической комиссии
ІА НАН України	—	Інститут археології Національної академії наук України
ІА РАН	—	Інститут археологии Российской академии наук
Известия СОИГСИ	—	Известия Северо-Осетинского института гуманитарных и социологических исследований
ІРАІМК	—	Известия Российской академии истории материальной культуры
КДПУ	—	Київський державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова
КНУ	—	Київський національний університет імені Тараса Шевченка
КСИА	—	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	—	Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	—	Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАИЭТ	—	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАН України	—	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НА ІА НАН України	—	Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины
НМУ	—	Національний музей історії України
ОРЯС	—	Отдел русского языка и словесности
ПАЗ	—	Полтавський археологічний збірник
ПХМНП	—	Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту
РА	—	Российская археология
РВД	—	Раннесредневековые восточнославянские древности
САИ	—	Свод археологических источников
СА	—	Советская археология
СГАИМК	—	Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
СПИПАИ	—	Сессия, посвященная итогам полевых археологических исследований
ТД	—	Тези доповідей / Тезисы докладов
ТКИЧП	—	Труды комиссии по изучению четвертичного периода
Труды ... АС	—	Труды ... археологического съезда
Тр. ГИМ	—	Труды Государственного исторического музея
Тр. ГИН АН СССР	—	Труды геологического института АН СССР
Тр. ЗИН АН СССР	—	Труды зоологического института АН СССР
Тр. ... МУСА	—	Труды ... Международной унии славянской археологии
УБЖ	—	Український ботанічний журнал
УІЖ	—	Український історичний журнал
УТОПІК	—	Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
ЮТАКЭ	—	Южно-Туркменская археологическая комплексная экспедиция

АБАШИНА Наталя Серафимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

БАШКАТОВ Юрій Юрійович — науковий співробітник Інституту археології НАН України

ГЛАДКИХ Михайло Іванович — доктор історичних наук, професор кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ДІДЕНКО Сергій Васильович — науковий співробітник НМІУ, аспірант Інституту археології НАН України

ДУДІН Олександр Анатолійович — аспірант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗЕЛЕНКО Сергій Мусійович — кандидат історичних наук, керівник Центру підводної археології КНУ

КЕПІН Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

КОБЕЦЬ Віктор Данилович — науковий співробітник Центру підводної археології КНУ

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології раннях слов'ян

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, завідувач лабораторії, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

ЛЕВЧУК Павло Олександрович — студент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннях слов'ян Інституту археології НАН України

МАТВІЙШИНА Жанна Миколаївна — доктор географічних наук, завідувач відділу палеогеографії Інституту географії НАН України

МИСЬКО Юлія Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

МОРОЗОВА Яна Іванівна — науковий співробітник Центру підводної археології КНУ

НЕСІН Валентин Антонович — кандидат біологічних наук, науковий співробітник Інституту зоології НАН України

ОБЛОМСЬКИЙ Андрій Михайлович — доктор історичних наук, науковий співробітник Інституту археології Російської АН

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри музеєзнавства Київського національного університету культури та мистецтв

САМОЙЛЕНКО Любов Григорівна — завідувач Археологічного музею КНУ імені Тараса Шевченка

СИВОЛАП Михайло Павлович — директор археологічного музею і керівник археологічної лабораторії Черкаського національного університету

СИНІЦЯ Євген Валентинович — кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СКИБА Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

СТАНЦИНА Галина Олександрівна — науковий співробітник, завідувач наукового архіву Інституту археології НАН України

ПАЛІСНКО Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач лабораторії Київського університету туризму, економіки і права

ПАХАРЄВА Олександра Сергіївна — кандидат історичних наук

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович — доктор історичних наук, завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

ПУДОВКІНА Анна Сергіївна — магістрант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

ПЯСЕЦЬКИЙ Валерій Казимирович — краєзнавець

РЕКОВЕЦЬ Леонід Іванович — доктор біологічних наук, науковий співробітник Інституту зоології НАН України

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТОЛОЧКО Денис Володимирович — аспірант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЦИНДРОВСЬКА Людмила Олександрівна — науковий співробітник Інституту археології НАН України

ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович — кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ШИШКІН Руслан Германович — кандидат історичних наук, викладач кафедри історії слов'янських народів КДПУ ім. М.П. Драгоманова